

THE
CHAMPÛ-BHÂRATA

OF
ANANTA KAVI

With the Commentary of Ramachandra Budhendra

EDITED

BY

KÂS'INÂTH PÂNDURANG PARAB

AND

WASUDEV LAXMAN SHASTRÎ PANSÎKAR.

THE UNIVERSITY
SECOND EDITION RECEIVED

PUBLISHED BY **ALLAHABAD.**

GUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA SÂGAR" PRESS,

23, KOLBHAT LANE, KALBADEVI ROAD,

Bombay.

1911

CATALOGUED

Price 2½ Rupees

07

(Registered according to Act XXV of 1867)

[All rights reserved by the publisher]

BOMBAY

PRINTED BY B R GHÂNEKAR, AT THE "NIRNAYA SÂGAR" PRESS,
KOLBHAT LANE, HOUSE NO 23, FOR THE PUBLISHER.

॥ श्रीः ॥

श्रीमदनन्तकविविरचितं

चम्पूभारतम् ।

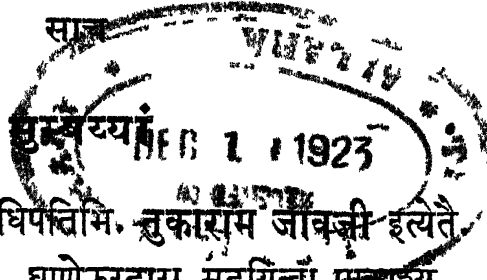
रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम् ।

काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परब इत्यनेन संस्कृतम् ।

(द्वितीयावृत्ति.)

वासुदेव लक्ष्मणशास्त्री पणशीकर इत्यनेन शोधिता ।

निर्णयसागरमुद्रायन्त्रालयाधिपतिभिः सुकारसम जीवन्ती इत्येतैः
स्वीये मुद्रायन्त्रे बा रा घाणेकरद्वारा मुद्रयित्वा प्रकाश्य
नीता कोलभाटवीथ्या न० २३

शाके १८३३, सन १९१

मूल्य सार्धं रूप्यकद्वयम् ।

श्रीः ।
श्रीमदनन्तभट्टविरचितं
चम्पूभारतम् ।

श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम्

प्रथमः स्तवकः ।

कल्याण वो विधत्ता करटमदधुनीलोलकलोलमाला-
खेललोलम्बकोलाहलमुखरितदिकचक्रवालान्तरालम् ।
प्रत्न वेतण्डरत्न सततपरिचलत्कर्णतालप्ररोह-
द्वाताङ्कुराजिहीर्षादरविवृतफणाशृङ्गभूषामुजङ्गम् ॥ १ ॥

लास्यम् ।

भावाद्गान्धिन्यालोकननमदानङ्गसारसर्वस्वम् ।
तेज पर शिवाख्य चिरमवतान्मा पुराणदाम्पत्यम् ॥
काव्यप्रकाशिकादिमलक्षणशास्त्रार्थभावनोदार ।
कुरुते लास्य चम्पूभारतमधिकुरविरामकवि ॥
निन्दतु नन्दतु वा सन्नसूयुरनसूयुरत्र कि तेन ।
यत्सन्मानसगमनायैवेद मम तु पाथेयम् ॥
'अदूषयत्काव्यमिदं नृसिंह कश्चिन्निजाख्यानुगुणै श्ववादौ ।
सिंहो नृषु श्वा हि सुनिर्मलाना स्पर्शाद्यतो दूषणमातनोति ॥
अपमूलमनन्वितमतिदुरहयुभिरत्र कल्पितान्पाठान् ।
अपि विदुषो मोहयितुं व्याचख्यौ बत स पण्डितमन्य ॥
ते च स्फुटीकरिष्यन्ते तत्र तत्र मयाधुना ।
विदाकुर्वन्तु सुधियो विना मत्सरमुत्सुका ॥

अथ तत्रभवान्महाकविरनन्तभट्ट 'काव्ययशसेऽर्थकृते-' इत्याद्यालकारिकवच
नप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेय साधनताम्, 'काव्यालापाश्च वर्जयेत्' इति निषेधस्या
सत्काव्यविषयता च पश्यन् चम्पूभारताख्य काव्य चिकीर्षु 'आशीर्नमस्क्रियावस्तु
निर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्युक्तदिशा प्रबन्धमुखलक्षण चिकीर्षिताविघ्नपरिसमाप्ति
साधनमिष्टदेवताप्रार्थनात्मक मङ्गलमादौ निबध्नाति—कल्याणमिति । करटयो
कुम्भयो सवन्धिन्या मदधुन्या दानजलनद्या लोलाना कल्लोलाना पृथुत

१ एतदनन्तरम् 'नवनीतसुगन्धयो नखाङ्का नवनीपाङ्कुरनन्दनीयशोभा । कुशल
कञ्जन्तु गोपिकानां कुचवास्तन्यकुटुम्बिताधुरीणा ॥' इति श्लेषक, क्वचित्

तुहिनकिरणवशस्थूलमुक्ताफलाना

विपुलभुजविराजद्वीरलक्ष्मीविभूनाम् ।

रङ्गाणा मालासु पङ्क्तिषु खेलता क्रीडता लोलम्बानामलीना कोलाहलैर्झकार
 कलकलैर्मुखरित शब्दायमान दिशा गजाना चक्रवालस्य मण्डलस्यान्तरालो
 मध्यदेशो यस्य तथोक्तम् । 'काकेभगण्डौ करटौ', 'महत्सूलोलकलोलौ',
 'लोलम्बो बम्भरश्च स', 'अभ्यन्तर त्वन्तराल चक्रवाल तु मण्डलम्'
 इति सर्वत्र क्रमेणामर । सतत परिचलञ्चाम् । ताड्येते वीज्येते इति
 तालौ । डलयोरभेद । कर्णौ तालौ व्यजने इव ताभ्या प्ररोहतामुत्पत्तिमता
 वाताङ्कुराणा मन्दमारुतानाम् । आहर्तु भोक्तुमिच्छा आजिहीर्षा । आङ्पूर्वाद्धरते
 सन्नन्तादुप्रत्यय । 'अङ्कुरस्त्वङ्कुरस्तुल्यौ' इति द्विरूपकोश । तथा दरमीषद्विवृतानि
 विकसितानि फणाना शृङ्गाणि अग्राणि यैस्तादृशा भूषाभुजङ्गा आभरणसर्पा यस्य
 तथोक्तम् । भूषाणा भुजङ्गा इति तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षया अश्वघासा
 दिवत्स्मास । प्रत्न पुरातनम् । 'पुराणप्रतनप्रत्नपुरातनचिरतना' इत्यमर ।
 वेतण्डरत्न गजश्रेष्ठ । विघ्नराज इति यावत् । 'वेतण्ड करटी गज' इति त्रिकाण्ड
 शेष । व युष्माक कल्याण शुभ विधत्ता करोत्वित्याशी । विपूर्वाद्घातेराशीरर्थे
 लोट् । विघ्नराजस्याकण्ठ पुरुषत्वेऽपि 'सर्वस्य गात्रस्य शिर प्रधानम्' इति, 'प्राधा
 न्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति च न्यायाभ्या तत्त्वेन निर्देश । अत्र लोलेत्यादौ
 व्यञ्जनावृत्तेर्वृत्त्यनुप्रासो नाम शब्दालकार । विघ्नराजाश्रिताना मधुपव्यालाना
 मपि क्रमेण दिक्चक्रव्यापिकोलाहलतत्कर्णतालानिलकृताहारवर्णनेन तदाश्रिताना
 सता अखिलदिग्व्यापिविरयातिमत्त्वान्यानपेक्षकाङ्क्षितार्थसिद्धिमत्त्वादिक कैमुतिक
 न्यायसिद्धमित्यर्थापत्त्यलकारप्रतीतेर्वस्तुनालकारध्वनि । अत्रादौ ह्रस्वस्य ककारस्य
 कल्याणमिति त्रिगुरुकस्य मगणस्य प्रयोगाच्च वर्णगणशुद्धिरभ्यर्हिततमा । तदुक्त
 कविकण्ठपाशे—'अकचटतपयशा अमृता विषाणि दीर्घाणि' इति, 'मस्त्रिगुर्भूमि
 दैवस्यो दिव्यान्नरसदायक' इति च । वस्तुतस्त्वत्र कल्याणमिति भद्रवाचक
 प्रयोगादविचार्यैव सा । तदुक्तम्—'देवतावाचका शब्दा ये च भद्रादिवाचका ।
 ते सर्वे नैव निन्द्या स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥' इति । स्रग्धरावृत्तमेतत्—'स्रग्धे
 र्याना त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति लक्षणात् । यत्तु 'स्रग्धे-
 समाप्त्यर्थं विघ्नराजप्रार्थन कृतमित्यर्थ' इति नृसिंह, तदेवास्य व्याख्यानकरण
 कौशल्यमपहसति । वाच्येऽर्थे लक्ष्यार्थतासूचकस्य 'इत्यर्थ' इति लेखनस्य
 व्याख्यातृसंप्रदायविरुद्धत्वादिति ॥ १ ॥

इष्टदेवताप्रार्थनानन्तरं कथा प्रारभमाण 'नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनेः
 इत्यादिना परिगणिताना महाकाव्यताप्रसाधकानामष्टादशानामभ्यर्हितत्वेनादिम
 नम्बरवर्णनं तावत्प्रस्तौति—तुहिनेति । तुहिनकिरणस्य चन्द्रस्य वश एव वश इति
 श्लिष्टरूपकम् । तस्य स्थूलमुक्ताफलानामिति परम्परितरूपकम् । 'वशो वैणौ कुले

हसितसुरपुरश्रीरस्ति सा हस्तिनाख्या
रिपुजनदुरवापा राजधानी कुरूणाम् ॥ २ ॥

यस्यामुदग्रनृपमन्दिरचन्द्रशाला-
वातायने गतिवशाद्वपुषि प्रसक्ताम् ।
दीपाग्रधूममषिका शिशिराशुबिम्बे
मोहात्कुरङ्ग इति मुग्धजना वदन्ति ॥ ३ ॥

ग्रीष्मेषु शीतकरकान्तकृतोदरासु
यद्रोपुराग्रिमदरीषु पथागतस्य ।
विश्राम्यतो हरिहयस्य विलम्बनेषु
चिह्न तदीयदिनसततिदीर्घभाव ॥ ४ ॥

वर्गे' इति विश्व । वेणुषु मौक्तिकोत्पत्तिर्लोकप्रसिद्धा । विपुलयोर्दीर्घयोर्भुजयोवि
राजन्वीरलक्ष्म्या विभूमातिशयो येषा तेषा कुरूणा नाम राज्ञा सबन्धिनी हसिता
तिरस्कृता सुरपुरश्री सुरपुरस्य स्वर्गस्य श्री शोभा यया सा । रिपुजनेन प्राप्तुं
मशक्या दुरवापा हस्तिनेत्याख्या यस्या सा राजधानी प्रवाननगरी । 'प्रधाननगरी
राज्ञा राजधानीति कथ्यते' इति शब्दार्णवे । अस्ति । मालिनीवृत्तम्—'ननमयय-
युतेय मालिनी भोगिलोकै' इति लक्षणात् ॥ २ ॥

तामेव नवभिर्वसन्ततिलकाभिर्गद्येनैकेन च विशिनष्टि—**यस्यामिति** ।
यस्या हस्तिननगर्यामुदग्राया उन्नताया नृपमन्दिराणा राजगृहाणा चन्द्रशालाया
शिरोगृहस्य वातायने गवाक्षे । 'चन्द्रशाला शिरोगृहम्', 'वातायन गवाक्ष
स्यात्' इत्युभयत्राप्यमर । गतेर्गमनस्य वशात् अधीनत्वाद्धेतो । 'वश
प्रभुस्पृहायत्तेष्वायत्तलप्रभुत्वयो' इति विश्व । वपुषि शरीरे मध्यात्मके प्रकर्षेण
सक्ता लग्नाम् । दीपाग्राणा सबन्धिनो धूमस्य मषिका मषिम् । दृष्टेति शैष ।
मुग्धा मूढा जना मोहादज्ञानाच्छिशिराशोश्चन्द्रस्य बिम्बे कुरङ्ग हरिणोऽस्तीति
वदन्ति । अत्र चन्द्रस्य तादृशमध्यसबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । तदनु-
प्राणितश्च नाय कुरङ्ग, किंतु तादृशमध्येवेति कुरङ्गे कुरङ्गत्व निषिध्य मषीत्वारो
परूपोऽपह्वालकार । तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर—'शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो
धर्मनिहव' इति लक्षणात् । वसन्ततिलकावृत्तम्—'उक्ता वसन्ततिलका तमजा
जगौ ग' इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

ग्रीष्मेष्विति । शीतकरकान्तैश्चन्द्रकान्तरत्नै कृतो निर्मित उदरो मध्य-
देशो यासा तासु । यस्या हस्तिनपुर्या गोपुरस्य पुरद्वारस्याग्रिमदरीषूर्ध्वद्वारेषु य
पन्थाश्चन्द्रनिर्गमनमार्गस्तेन ग्रीष्मेषु निदाघवासरेष्वागतस्य अतएव विश्रा-
म्यतो विश्राम कुवतो हरिहयस्य सूर्याश्वस्य । तस्यैकस्यैव सप्तत्वेन व्यवहार 'एको
अश्वो बह्वति सप्तनामा' इति श्रुतिसिद्ध । विलम्बनेषु कालक्षेपेषु तदीयाया ग्रीष्म-

यत्राङ्गनावदनयामवतीशहृष्य-

चन्द्राश्मसौधगलित सलिलप्रवाह ।

वृन्दारकेन्द्रनगरीबृहदुत्सवाय

मन्दाकिनीति लभते महतीमभिख्याम् ॥ ५ ॥

दीप्रैरगारमणिभिर्दिवसायमाना

निश्चिन्वते मनसि यत्र निशा युवान ।

कार्तान्तिकैरखिलकालनिवेदनाय

घण्टामणेरभिहितस्य घनारवेण ॥ ६ ॥

सबन्धिन्या दिनसततेर्दिवससमूहस्य दीर्घभावो दीर्घत्व चिह्नं लिङ्गं भवति । अत्र निदाघदिनदैर्घ्यस्य नैसर्गिकस्य सूर्याश्रकालक्षेपहेतुक्त्वोक्तेर्हेतूत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । तथा तादृशदिनदैर्घ्येण रव्यश्वविश्रमानुमानादनुमानालकारश्च । तयो रेक्वाचक्रकानुप्रवेशसकर ॥ ४ ॥

यत्रेति । यत्र नगर्यामङ्गनाना वदनेनैव यामवतीशेन चन्द्रेण हृष्यञ्च स्रवञ्चश्चन्द्राश्मना चन्द्रकान्ताना सौधेभ्यो राजगृहेभ्यो गलित सलिलप्रवाह । वृन्दारकेन्द्रनगर्या स्वर्गस्य । तत्रत्यजनस्येति यावत् । बृहत उत्सवाय सलिल क्रीडादिरूपायेति तादर्थ्ये चतुर्थी । मन्दाकिनीत्याकाशगङ्गेति महती श्लाघ्यामभिख्या नाम लभते । 'अभिख्या नामशोभयो' इति विश्व । अत्र मन्दाकिन्या मन्दाकिनीत्व निषिध्य तादृशसलिलप्रवाहारोपत्वादपहव । स च वदनयामवतीशेति रूपकानुप्राणित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ ५ ॥

दीप्रैरिति । यत्र नगर्या युवानस्तरुण्यस्तरुणाश्च । 'पुमान्त्रिया' इत्येकशेष । बालाना वृद्धाना च रात्रौ प्रयोजनाभावाद्युवान इत्युक्तम् । दीप्रैर्विराजमानैरगारमणिभिर्गृहखचितरत्नप्रभाभिर्दिवस इवाचरन्ती दिवसायमानाम् । निस्तमस्कामिति यावत् । निशा रात्रिम् । कृतान्त ज्योतिषसिद्धान्तप्रतिपादकग्रन्थविदुरिति कार्तान्तिकैर्ज्योति शास्त्रविद्भिः । 'तद्वेद' इत्यधिकारे वेदित्त्रथे उक्त्वा दित्वाङ्क् । 'स्युमौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि' इत्यमर । अखिलस्या होरात्ररूपस्य कालस्य निवेदनाय विज्ञापनायाभिहितस्य प्रमाणीकृतस्य घण्टामणेर कास्ययत्रस्य घनेन दीर्घेण आरवेण ध्वनिना निश्चिन्वते । इदानी रात्रिरिति विशिष्य जानन्तीत्यर्थ । रात्रावेव घण्टानिनादादीना महत्त्वेन श्रूयमाणत्वादिति भाव । अत्र गृहमणीना दिवसकरणासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । तदनुप्राणितश्चाय घण्टारवेण रात्र्यनुमानादनुमानालकार इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकर । यत्तु 'अपि हतस्य' इति पाठ मत्वा 'ताडितस्य' इति व्याख्याय 'यामचतुष्टयद्योतनाय घण्टामणौ ताडिते सति इदानीं रात्रिरिति निश्चिन्वते' इति

वक्त्र विलासमणिदर्पणधार्यमाण
 वामा हिमाशुरयमित्यवधार्य यस्याम् ।
 आदर्शबिम्बधृतिरश्रुतदृष्टपूर्वा
 तस्येति तादृशधिय विनिवर्तयन्ति ॥ ७ ॥
 आलापकालसमपल्लविताङ्गवीणा-
 सौरभ्यपातिमधुपारवसकुलस्य ।
 तन्त्रीस्वनस्य समितौ तरुणीस्वरस्य
 जानाति यत्र चतुरोऽपि न तारतम्यम् ॥ ८ ॥

नृसिंह , तत्र । तथापि गतयामचतुष्टयद्योतकघण्टामणिताडनाना रात्रिसबन्धिता
 सदेहे बाधकाभावेन पुनर्दिवसभ्रमस्य दुर्वारत्वात् । एव सिद्धान्तिना घण्टाधिकारस्य
 प्रसिद्धिविरुद्धत्वाद्गीडाकरत्वाच्च प्रसिद्धिविरुद्धत्वाश्चैलाख्यदोषद्वयापत्तिश्चेति ॥ ६ ॥

वक्त्रमिति । यस्या वामा सुन्दर्यो विलास प्रकाशस्तद्युक्तेन मणिदर्पणेन
 वार्यमाणम् । प्रतिबिम्बतयेति भाव । वक्त्र निजमुखम् । दृष्टेति शेष । अय
 पुरोवर्ती विशेष्यापेक्षी पुस्त्वनिर्देश । हिमाशुश्चन्द्र इत्युक्तप्रकारेण अवधार्य । भ्रमि
 त्वेत्यर्थ । तस्य हिमाशोरादर्शे दर्पणे बिम्बस्य धृतिर्धारण आदर्शम् अमावास्या
 पर्यन्त बिम्बधृतिरिति च अश्रुतपूर्वादृष्टपूर्वा चेति । आलोच्येति शेष । उभयत्र
 गम्यमानार्थत्वादप्रयोग । तत्प्रयोगे पुन पौनरुक्त्यमित्यालकारिका । तादृशी
 धिय दर्पणगतोऽय चन्द्र इत्याकारकज्ञान विनिवर्तयन्ति त्यजन्ति । नाय चन्द्र
 किंतु निजमुखप्रतिबिम्ब एवेति निश्चिन्वत इति यावत् । विशेषदर्शनजन्य-
 भ्रमोत्तरप्रत्यक्षालकार ॥ ७ ॥

आलापेति । यत्र नगर्यामालापस्य भाषणस्य रागविस्तारीकरणस्वरसदोहस्य
 सगीतशास्त्रप्रसिद्धस्य वा य कालस्तेन समम् । तत्काल एवेत्यर्थ । पल्लविताया ।
 कुसुमिताया इति यावत् । अन्यथा सौरभ्यानुपपत्तेरिति भाव । अङ्गे उत्सङ्गे
 वीणाया सौरभ्येन पातिना प्रविशता मधुपाना ऋङ्गाणामारवेण सकुलस्य मिश्र
 स्येत्युभयत्र विशेषणम् । तन्त्रीस्वनस्य तरुणीना स्वरस्य गानात्मकस्य च द्वयो
 समितौ [साम्ये] सत्याम् । 'समिति सगरे साम्ये सभायामपि' इति विश्व ।
 तारतम्य न्यूनाधिक्य चतुरो निपुणोऽपि न जानाति । अत्रालिरवसवलनमाधुर्य-
 द्वयस्य तन्त्रीतरुणीस्वनतारतम्याज्ञानहेतुत्वाद्नेकपदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम्—
 'हेतौर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

शालीनतामविगणय्य सखीसमाजे
 पश्चात्कृतस्य कमितु प्रणयप्रकोपात् ।
 मुग्धा समीक्ष्य मुकुरायितरत्नमित्तौ
 छाया क्षणानुतपन शमयन्ति यस्याम् ॥ ९ ॥
 चित्र दिदर्शयिषुणा जनितस्य यस्या
 मध्य विनैव विधिना महिलाजनस्य ।
 अङ्ग नितम्बजघनादि यतो यतोऽध-
 स्तुङ्ग रुचाद्युपरि याति ततोऽनुकूलम् ॥ १० ॥
 पङ्केरुहाणि परिखामवतीर्य यस्या
 प्राकारभित्तिमभित परिवेष्टयन्ति ।

शालीनतामिति । यस्या मुग्धा नवोढा प्रणयेन प्रेम्णा य प्रकोपस्तस्मात्सखीना समाजे सभायाम् । तत्समक्षमिति कोपस्य दुःसहत्वोक्तिः । शालीनतामर्थाष्टमम् । लज्जाद्युचितमार्दवमिति यावत् । 'स्यादधृष्टे तु शालीन' इत्यमरः । अविगणय्य अनादृत्य पश्चात्कृतस्य पराङ्मुखीकृतस्य, न तु यातस्य । इत्यनेन त्यक्त्वागमनासहतया प्रेमातिशयो ध्वन्यते । कमितु प्रियस्य छाया प्रतिबिम्बमुकुरो दर्पण तदिवाचरन्त्या मुकुरायितायाम् । तद्विम्बग्राहिण्यामिति यावत् । रत्नमय्या भित्तौ कुब्जे समीक्ष्य क्षणमनुतपन पश्चात्ताप शमयन्ति वारयन्ति । तत्राभिमुख्येन दृश्यमानत्वादिति भावः । अत्र प्रतिबिम्बदर्शनस्य पश्चात्तापवारणहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । एव पश्चात्तापस्य विषादाख्यसंचारिभावस्य निवृत्तिवर्णनाद्भावशान्तिरलकारः । तयोश्चाङ्गाङ्गिभावेन सकरः । तेन च नवोढाना पत्युः पराङ्मुखत्वमात्रासहत्वप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ९ ॥

चित्रमिति । चित्रमाश्चर्यं दर्शयितुमिच्छुना दिदर्शयिषुणा । ष्यन्तादृशे सन्नन्तादुप्रत्ययः । अत एव विधिना विधात्रा मध्य विनैव जनितस्य यस्या महिलाजनस्य स्त्रीलोकस्य नितम्ब कटिपश्चाद्भाग, जघन तत्पुरो भाग, तावादी यस्य तथोक्तम् । 'पश्चान्नितम्ब स्त्रीकट्या क्लीबे तु जघनपुर' इत्यमरः । अङ्गमघो यतो यतो यत्र यत्र याति गच्छति, ततस्तत्र तत्रोपर्यर्ध्वं कुचावादी यस्य तथोक्तं तुङ्गमङ्गमूर्ध्वकायोऽनुकूलमध कायानुगुणं याति । विधिना विधात्रा इति भावः । अत्र विधेराश्चर्यदिदर्शयिषया मध्य विना कृतस्त्रीजननहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । तदनुप्राणिता चैव स्त्रीणां मध्य विना जननासहत्वोपि तत्सहत्वोक्तिरूपातिशयोक्तिः । तयोश्चाङ्गाङ्गिभावेन सकरः । तेन च तयोर्लोकोत्सौन्दर्यप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनिः ॥ १० ॥

पङ्केरुहाणीति । अस्या पङ्केरुहाणि कमलानि । परिखादौ तानि कर्तुमि ।

अन्तं स्थिति विदधतामबलाजनाना-

मास्यानि जेतुमखिलानि किलात्मभासा ॥ ११ ॥

या खलु पुरा कुरुधराधिपापराधसमेधितक्रोधेन हलधरेण निजायुधेन हठात्कर्षणशिक्षया समुत्क्षिप्रदक्षिणक्षितिभागा तदीय-भुवनभूषणायमाना भोगवतीमात्मना विजेतु किल भागीरथीपाथ -
थेनावतीर्य कृतप्रस्थानेवाद्यापि परिदृश्यते ।

उपेत्य ता पाण्डुरुदारविक्रम प्रजामन पल्लवयन्प्रशासनात् ।

यश्च प्रकाशैर्यमुनासखीसखैर्निनाय लोक निजनामवाच्यताम् ॥१२॥

आत्मभासा निजसौन्दर्येण (करणेन) अन्त स्थिति प्राकारान्तर्वास विदधता कुर्वता तत्र वर्तमानानामबलाजनाना स्त्रीजनानामखिलान्यास्यानि मुखानि जेतुम् । किलेति सभावनायाम् । परिखा वलयीभूतजलदुर्गमवतीर्य तीर्त्वा प्राकारभित्तिमभित्ति सालस्य सर्वप्रदेशेषु । 'अभित्ति परित -' इत्यादिना द्वितीया । परिवेष्टयन्ति व्याप्नुवन्ति । अत्र पङ्कजप्राकारपरिवेष्टनस्यान्त स्थिताङ्गनावदनज-यफलकत्वोत्प्रेक्षणात्फलोत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥

येति । या पुरी पुरा पूर्व कुरुधराधिपस्य दुर्योधनस्यापराधेन निजपुत्रीहरणसाम्बन्धनात्मकेन समेधित प्रवृद्ध क्रोधो यस्य तेन हलधरेण बलरामेण (कर्त्रा) निजायुधेन हलेन (करणेन) हठाद्बलात्कर्षणात्मिकया शिक्षया समुत्क्षिप्त उद्धृतो दक्षिण क्षितेर्भूमेर्भागो यस्यास्तथोक्ता सती । अतएव तस्य बलरामस्येद तदीय भुवन पाताललोक । तस्य शेषावतारत्वादिति भाव । तस्य भूषणमिवाचरन्ती भूषणायमाना भोगवती नाम पुरीमात्मना निजस्वरूपेण विजेतु किल जेतुमिवेत्युत्प्रेक्षा । 'वार्तासभाव्ययो किल' इत्यमर । भागीरथ्या गङ्गाया उत्तरभागस्थिताया पाथ पथेन जलमार्गेणावतीर्य कृतप्रस्थाना स्वीकृत-प्रयाणेवेत्युत्प्रेक्षा । अद्यापि परिदृश्यते खलु । लोकैरिति शेष । अत्र बलराम-परिभूतायास्त जेतुमशक्तायास्तत्पक्षजयोद्योगकथनात्प्रत्यनीकालकार । तस्य चाङ्गाङ्गिभावेन सकीर्णाभ्यामुत्प्रेक्षाभ्या ससृष्टि । तस्याश्च वृत्त्यनुप्रासेनैकवाच-कानुप्रवेशसकर ॥

उपेत्येति । ता उक्तविशेषणविशिष्टा हस्तिनापुरीमुदारो महान्विक्रमो यस्य तथोक्त पाण्डुर्नाम राजा कुस्वय उपेत्य प्राप्य प्रजाना मन प्रशासनात्प्रकृति-परिपालनाद्धेतो पल्लवयन् । रञ्जयन्नित्यर्थ । यमुनासख्या गङ्गाया सखाय सदृशास्तै । 'राजाह सखिभ्यष्ट्व' । तद्बद्धवलैरिति यावत् । यशस कीर्ते

१ 'अ-तस्थितिम्' इति पाठ २ 'शिक्षया' इत्यनन्तर 'क्षणेन' 'तत्क्षण' च
ल्यधिक क्वचित् ३ 'भागतया' इति पाठ ४ 'भोगावतीम्' इति पाठ
५ 'खिल' इति नास्ति क्वचित् ६ 'दृश्यते' इति पाठ

य किल पराशरसुतो निखिलौवनीदेशावनाय निजजनैनीनिदेशावनम्रमना मनागितराश्चर्यतपश्चर्यालकर्मिण समानोदर्यस्य विचित्रवीर्यस्य कुटुम्बिन्यामम्बालिकाया सपादयामास ।

चित्र चरित्र जगतीतलेऽस्य न श्लाघयामास नरेषु को वा ।

स यत्स्वय पाण्डुरपि स्वकेन गुणेन रक्तानकरोत्समस्तान् ॥ १३ ॥

अन्तर्भवत्कृष्णमृगाजिनाङ्गै सुनिर्मलै षोडशदानकीर्तै ।

खण्डैरमुष्येन्दुरकारि धात्रा मृषायमब्धेरजनीति वार्ता ॥ १४ ॥

प्रकाशैर्लोक निजस्य नाम्न पाण्डुरिति शब्दस्य वाच्यतामर्थत्वम् । धावत्यमिति यावत् । निनाय प्रापितवान् । दुहादित्वान्नयतिद्विकर्मक । श्लेषसकीर्णस्तद्गुणालकार — 'तद्गुण स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहति' इति लक्षणात् । वशस्थ वृत्तम्—'जतौ तु वशस्थमुदीरित जरौ' इति लक्षणात् ॥ १२ ॥

यमिति । इतरेषामाश्चर्यकारिण्या तपश्चर्यायामनुष्ठानेऽलकर्मिण समर्थ । 'कर्मक्षमोऽलकर्मिण' इत्यमर । पराशरसुतो व्यासो निखिलानामशेषाणामवन्या भुवि देशाना विषयाणामवनाय पालनार्थं मनाक्स्वल्प निजजनन्या सत्यवत्या निदेशेन प्रेरणयावनम्र नियोजितकरणाभिमुख मनो यस्य तथोक्तं सन् । अत्र जननीनिदेशे मनाक्त्वोत्त्यात्यन्ताकरणीयेऽपि प्रवृत्तेर्महल्यस्य मातरि भक्तिरिति सूच्यते । समानोदर्यस्य सहजस्य । 'समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजा समा' इत्यमर । विचित्रवीर्यस्य शान्तनवस्य राज्ञ कुटुम्बिन्या भार्याया अम्बालिकाया य पाण्डु सपादयामास जनयामास । किलेति वार्तायाम् । स पाण्डुरिति पूर्वेण सबन्ध ॥

चित्रमिति । चित्रमाश्चर्यकरमस्य पाण्डोश्चरित्र जगतीतले लोके नरेषु इति को वा नर न श्लाघयामास न स्तुतवान् । सर्वोऽपि श्लाघयामासैवेत्यर्थं । यद्यस्मात्स राजा स्वय पाण्डुर्धवलोऽपि तन्नामकोऽपीति च स्वकेन स्त्रीयेन गुणेन धावत्येन प्रकृतिरञ्जनात्मकेन च समस्ताञ्जनान् रक्तानरुणाननुरक्ताश्चाकरोत् । अत्र श्लेषानुप्राणितो विरोधाभासस्तदनुप्राणितस्तद्गुण इति श्लेषविरोधाभाससकरतद्गुणयोरङ्गाङ्गिभवेन सकर । उपजातिवृत्तमिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राभिभ्रणात् । तल्लक्षणं तु—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग,' 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो ऋ,' 'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता' इति ॥ १३ ॥

अन्तरिति । अन्तर्मध्ये भवन्वर्तमान कृष्णमृगस्य सबन्धि अजिन पाप तद्भवजन्य तदेवाङ्ग कलङ्को येषा तै । 'अजिन पापमुच्यते' इति त्रिकाण्डशेष । सुनिर्मलैरमुष्य पाण्डो सबन्धिन्या षोडशदानेभ्यो या कीर्तिस्तस्या खण्डै प्रत्येकमेकैकश आहत्य षोडशभि किरणैर्धात्रा (कर्त्रा) इन्दुश्चन्द्रोऽकारि निर्मित । करोते कर्मणि लुङ् । अय चन्द्रोऽब्धे समुद्रादजनि जात इति वार्ता

जग्राह निग्राहपर परश्रिया करै कराग्रेण करेणुचङ्कम ।

कुन्तीं शकुन्तीशरथो यथा रमा समुद्रकाञ्चीं च स मद्रकन्यकाम् १५

अथ कदाचिन्मृगयोपलालितहृदयो नरेश्वरोऽयमश्वे शशिश्वेत-
रोचिषि विश्वातिशायिनि विजितमातरिश्वनि कृताधिरोह पार्श्व-
धृतविश्वकद्रुभिरनेकवागुराद्युपकरणैर्योधैरनुद्रुतो मृदुभद्रविनया-

प्रवादो मृषा मिथ्यैव । जने कर्तरि लुङ् । अत्र इन्दुन समुद्राज्जात कितु पाण्डो
कीर्तिखण्डेभ्य इति चन्द्रस्य समुद्रजन्यत्व निषिध्य कीर्ते खण्डजन्यत्वरोपाद
पहवभेद । यत्त्वत्र 'तिलास्तीर्णकृष्णाजिनेन सह दानकरणादन्तर्भवदित्यादिविशे
षण चन्द्रे कलङ्कार्थम्' इति नृसिंह, तत्तुच्छम् । कृष्णाजिनदानकीर्ते कृष्णत्वे
पीतहरितगारुत्मतादिदानकीर्तिखण्डाना तत्तद्वर्णतापत्त्या महती प्रकृतहानि स्या
दिति । पुरा किल पाण्डुर्मृगया गच्छन्वने क्रीडतोर्मृगरूपयोर्मुनिदम्पत्यो पुमास
निम्नन्नर्थमविन्दत-इति भारतकथात्रानुसंधेया ॥ १४ ॥

जग्राहेति । करै राजग्राह्यधनै परश्रिया शत्रुसपदा निग्राहो नितरा स्त्री
कारस्तस्मिन्पर आसक्त । करेणोर्गजस्येव चङ्कमो गमन यस्य तथोक्त । मत्तगज-
मन्दगामीत्यर्थ । स पाण्डु कुन्ती मद्रकन्यका माद्री च उभे शकुन्ताना पक्षि
णामीशो गरुडो रथो यस्य तथोक्तो विष्णु रमा लक्ष्मी समुद्रकाञ्ची भुव च यथा
ते उभे इव कराग्रेण जग्राह । उपयेम इत्यर्थ । गृह्णाते कर्तरि लिट् । उपमाल
कार । तस्य च वृत्त्यनुप्रासेन सहैकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ १५ ॥

अथेति । अथ कुन्तीमाद्रीपरिणयानन्तर कदाचिज्जातुचित् अथ नराणामी
श्वर पाण्डुर्मृगययोपलालितमनुरजित हृदय यस्य तथोक्त सन् । 'मृगव्य
स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्' इत्यमर । विश्व समस्तवस्तुजातमतिशेत् इति
विश्वतिशायिनि । ताच्छील्ये णिनि । विजितो मातरिश्वा वायुर्येन तस्मिन् । वेगे
नेति भाव । शशिनश्चन्द्रस्येव श्वेत रोचि कान्तिर्यस्य तस्मिन् अश्वे कृतोऽधि
रोह आरोहण येन तथोक्त सन् पार्श्वयो सव्यदक्षिणयोर्धृता गृहीता विश्व
कद्रव शुनका यैस्तै । अनेकानि वागुरा मृगबन्धनजाल आदिर्येषा तान्युपकर
णानि मृगयासाधनानि येषा तैर्योधैराटविकैरनुद्रुत परिवृतश्च सन् मृदुर्भद्रो
मङ्गलकरश्च विनयो ययोस्ताभ्या यदोर्मद्रस्य च तनयाभ्या कुन्तीमाद्रीभ्यामनु-
विद्धोऽन्वित सन् सिद्धाना योगिना गणेन गणनीयो महिमा प्रभावोऽस्यास्तीति
तद्वतो हिमवतो हिमगिरेर्महती विस्तीर्णामटवीतटस्य वीथिका जगाहे प्रविष्ट
वान् । अत्र गद्येषु प्रायश एव वृत्त्यनुप्रासादय । 'इति नेति शङ्कित' (१) इति ।
'अनेकवागुरिकोपकरणानुरोधै' इति च पाठ ॥

१ 'करे' इति पाठ २ 'शकु तेश' इति पाठ ३ 'कदाचन' इति पाठ
४ 'तेजसि' इति पाठ ५ 'रयविजित' इति पाठ ६ 'वागुरोपकरणानुरोधैर्योधै'
इति पाठ

भ्या यदुमद्रतनयाभ्यामनुविद्ध सिद्धगणगणनीयमहिमवतो हि-
मवतो जंगाहे महतीमटवीतटवीथिकाम् ।

तत्र स तावदतिक्षुल्लकवनमल्लिकामतल्लिकोद्वेह्लितधम्मिल्लोऽवल-
ग्रहढलमकच्छपुटविच्छुरितच्छुरिको निषङ्गानुषङ्गमांसलिततमा-
सललित परनिरासनपर शरासनवर करे कुर्वाणो गीर्वाणचक्र-
वर्तिविक्रम क्रमेण विविधमृगवध विधातुमुपचक्रमे ।

भूभुजोऽस्य सविधे विचरन्त्योर्भोजमद्रसुतयोर्दृशि शोभाम् ।

जेतुकाममिव सर्वसमष्टया प्रादुरास पुरतो मृगयूथम् ॥ १६ ॥

क्षोणीपतौ यदकल प्रति कृष्णसार

तूणीमुखे पतितपाणिनखाङ्कुरेऽस्मिन् ।

तत्रेति । तत्र हिमशैलारण्ये । तावदिति वाक्यालकारे । अतिक्षुल्लकाभि स्वल्पा-
भि । मृदुलाभिरिति यावत् । वनमल्लिकामतल्लिकाभि प्रशस्तारण्यमल्लिकालताभि ।
'मतल्लिका मचर्चिका' इति प्रशस्तवाचकेष्वमर । उद्वेह्लित ऊर्ध्वं बद्धो धम्मिल्ल
कचभारो यस्य स । 'धम्मिल्ल सयता कचा' इत्यमर । अवलम्बे मध्यदेशे दृढ
लम्बे बद्धे कच्छपुटे मध्यबन्धनपट्टान्तरे विच्छुरिता प्रविष्टा छुरिका स्वल्पखङ्गवि
शेषो यस्य तथोक्त । 'कच्छो जलप्रायदेशे मध्यबन्धनपट्टके' इति विश्व । निष
ङ्गयोस्तूणीरयोरनुषङ्गेण सयोगेन । धारणेनेति यावत् । मासलिततमाभ्या पूरिता
भ्यामसाभ्या भुजाप्राभ्या ललितो रमणीयो गीर्वाणाना देवाना चक्रवर्तिना इन्द्रे-
ण समो विक्रमो यस्य तथोक्त स पाण्डु परेषा शत्रूणा निरासने पर प्रवण शरा
सनवर श्रेष्ठ वनु करे कुर्वाणो दवान सन् क्रमेण विविधाना मृगाणा वध हिंसा
विधातु कर्तुमुपचक्रम आरब्धवान् ॥

भूभुज इति । मृगाणा यूथ कुरङ्गकुलम् । अस्य भूभुज पाण्डो सविधे स
भीपे विचरन्त्योर्भोजमद्रसुतयो कुन्तीमाद्योर्दृशि चक्षुषि या शोभा वैपुल्यनैल्य
चाञ्चल्यकृतसौन्दर्यं ता सर्वेषा समष्टया मेलनेन । सर्वेऽपि समूयेत्यर्थ । जेतु कामो
यस्य तथोक्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोप । प्रत्येक
तादृशकामस्य गगनकुसुमप्रायत्वात् । 'बहूनामप्यसाराणा सयोग कार्यसाधक'
इति न्यायाच्चेति भाव । पुरतोऽग्रे प्रादुरास आविर्बभूव । अत्र सर्वसमष्टया जेतु
काममिवेत्युत्प्रेक्षया कुन्तीमाद्रीनयनसौन्दर्यं लोकोत्तरमिति प्रतीतेरलकारेण
वस्तुध्वनि ॥ १६ ॥

क्षोणीपताविति । क्षोणीपतौ भूनायकेऽस्मिन्पाण्डौ मदकल मगण्ड
कृष्णसारं प्रति । कृष्णमृगमुद्दिश्येत्यर्थ । यत्तु 'मदेन कल अव्यक्तमधुरमस्या

१ 'अवजगाहे' इति पाठ २ 'मासलतमा', 'मासलितमा' इति च ३ 'निरासपर' इति पाठ ४ 'गीर्वाणगणचक्र' इति पाठ ५ 'मृगचक्र'
इति पाठ ६ 'भद्रतनयो' इति पाठ

एणीकुलानि तरलैर्यमुनाजलाना

वेणीमिवाक्षिवलनैर्विपिने वितेनु ॥ १७ ॥

कुरङ्गयूना कुरुते स्म भीति गुरो कुलस्यामृतदीधितेर्न ।

सजातिरेषा तनुते कलङ्कमितीव रोषादिषुभि स पाण्डु ॥१८॥

प्रजव ह्य गमयते ततस्तत

पतिता नृपाय शललीशलाकिका ।

गहने वनेऽपि पिशुनत्वमाचर-

न्ग्रहणे वराहकुलवर्तनीभुवाम् ॥ १९ ॥

वेशन्तपङ्कविहतेर्विनिवृत्य सद्य

प्रत्युद्यता ध्वनिषु मत्सरिणा ह्यस्य ।

नृसिंह , 'मदोत्कटो मदकल' इति कोशानभिज्ञताविलसितम् । तूण्या मुखे अग्रे पतिता लम्बा पाणेर्हस्तस्य नखा अङ्कुरा इव यस्य तस्मिस्तथोक्ते सति । बाणानादा येति शेष । एणीकुलानि मृगीमृन्दानि तरलैश्चकितचकितैरक्षिवलनै कटाक्षैर्विपिनेऽरण्ये यमुनाजलाना वेणी प्रवाह वितेनु विस्तारयामासुरिवेत्युत्प्रेक्षा । चकित चकित प्रतिदिशमवलोकयन्नित्यर्थ । अतिनैल्यात्कटाक्षाणा यामुनजलपूरत्वोत्प्रेक्षणम् ॥ १७ ॥

कुरङ्गेति । एषा कुरङ्गयूना समाना अभिन्ना जाति कुरङ्गत्व यस्य स सजाति । एतज्जातीय इति यावत् । 'समानस्य' इति सूत्रे समानस्येति योगविभागात्समानशब्दस्य सभाव । कश्चिन्मृगो नोऽस्माक सबन्धिन कुलस्य गुरोरमृतदीधितेश्चन्द्रस्य कलङ्क तनुते करोति इत्युक्तप्रकाराद्रोषात् । कोपादिवेत्युत्प्रेक्षा । स पाण्डुरिषुभिर्बाणै कुरङ्गयूना तरुणमृगाणा भीति ववकृता कुरुते स्म चक्रे । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् ॥ १८ ॥

प्रजवमिति । प्रकृष्टो जवो वेगो यस्य तम् । गमनक्रियाविशेषण वा । ह्य अश्च गमयते यापयते नृपाय पाण्डवे ततस्तत । तत्रतत्रेति सार्वविभक्तिकस्तसि । पतिता शलत्य शलाकिका इव शललीशलाकिका शल्यमृगरोमाणि । 'श्रावित्तु शल्यस्तल्लोमि शलली शलल शलम्' इत्यमर । गहने दुरवगाहेऽपि वने वराह्याणा कुलस्य यूथस्य या वर्तनीभुवो मार्गदेशास्तासा अग्रहणे विज्ञाने विषये पिशुनत्व सूचकत्वमाचरन् चक्र । आङ्पूर्वाच्चरते कर्तरि लट् । अत्रेमा वराहकुल वर्तन्य शललीमत्त्वादिति शललीभिर्वराहमार्गानुमानादनुमानालंकार । नृपायेत्यत्र 'क्रियाग्रहण कर्तव्यम्' इति सप्रदानत्वम् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम्—'सजसा जगौ मञ्जुभाषिणी' इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

वेशन्तेति । भूर्दारा यस्य स एष पाण्डुर्ह्यस्य ध्वनिषु हेषारवेषु मत्सरिणा

भूदार एष वनपोत्रवतामतानी-

भूदारशब्दमसहिष्णुरिवान्तमेषाम् ॥ २० ॥

तूर्णं प्रधाव्य तुरग स्वयमन्यतोऽसौ

पाण्डु कुल परिववार लुलाययूनाम् ।

अग्ने विशालकरधूननदुर्विधत्वा-

त्सत्यापितद्विरदभावविपर्ययाणाम् ॥ २१ ॥

आकर्ण्य क्षितिपहयारवानसह्या-

नामूल कुपितधियस्तिरो विषाणम् ।

व्याधूयान्तिकतरुषु क्षणान्निचख्नु-

व्याक्रष्टु पुनरथ तच्चिरान्न शेकु ॥ २२ ॥

कुरुतेति तत सहैव वास कुलकूटस्थकृतान्तवाहनेन ।

द्वेषिणाम् । अतएव सद्यो हेषारवश्रवणक्षण एव वेशन्ताना पत्वलाना पङ्के विहते क्रीडात विनिवृत्य । त्यक्त्वेत्यर्थ । 'जुगुप्साविराम-' इत्यादिना अपादानत्वम् । प्रत्युद्यता अभिमुखमागच्छता वने पोत्रवता वराहाणाभुव दारयतीति भूदार शब्द सज्ञामसहिष्णुरसहमान इवेत्युत्प्रेक्षा । 'अलकृञ्-' इत्यादिना इष्णुच् । एषा वनवराहाणामन्त नाशमतानीकृतवान् । तनोते कर्तरि लुङ् । मानिन स्वसाम्य नाममात्रेणापि न सहन्त इति भाव । अत्रासहनोत्प्रेक्षाया भूदारशब्दश्लेषोत्था पितत्वाद्भयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ २० ॥

तूर्णमिति । असौ पाण्डु स्वय तुरगमश्वमन्यतोऽन्यस्मिन्देशे प्रधाव्य धाव्यत्वाग्ने मुखभागे विशालस्य दीर्घस्य करस्य शुण्डाया धूननेन चालनेन दुर्विधत्वाद्द्विरदत्वात् । शुण्डाशून्यत्वाद्धेतोरिति यावत् । 'नि स्वस्तु दुर्विधो दीनो दद्वि' इत्यमर । सत्यापितो याथार्थ्येन ज्ञापितो द्विरदभावस्य गजत्वस्य विपर्ययो वैपरीत्य येषा तेषा लुलाययूना तरुणवनमहिषाणा कुल परिववार निरुद्धवान् । वृषोते कर्तरि लिट् ॥ २१ ॥

आकर्ण्येति । असह्यान्सोढुमशक्यान् । प्रकृतिवैरादिति भाव । क्षितिपस्य पाण्डोर्हयस्थारवानाकर्ण्य कुपिता धीर्येषा ते वनमहिषा । विषाण शृङ्गमिति जाल्ये-कवचनम् । तिरस्तिर्यग्व्याधूय अन्तिके समीपे ये तरवस्तेषु आमूल शृङ्गादिभाग प्रयच्छन्त क्षणान्निचख्नुनिखातवन्त । निपूर्वात्प्रनते कर्तरि लिट् । अथ तन्निखात विषाण्य पुनर्व्याक्रष्टुमुद्धर्तु चिरादपि न शेकुर्न शक्तवन्त । शक्नोते कर्तरि लिट् । 'चैत्रात्मनीनमथवा क्रियते मदान्धै' इति न्यायादिति भाव । प्रहर्षिणीवृत्तम् । 'श्रौ श्रौ गच्छिदशयति प्रहर्षिणीयम्' इति लक्षणात् ॥ २२ ॥

कुरुत इति । ततो हे वनमहिषा, यूय कुले युष्मद्वशे कूटस्थेनादिमेन

मद्भूतविषाणमण्डलाग्रे महिषौघे निचखान मण्डलाग्रम् ॥ २३ ॥

तत्र चित्रमवनीपतेस्ततश्चन्द्रहासपतन चकार यत् ।

पोषितेषु वनमध्यचर्यया पुण्डरीकनिवहेषु मीलनम् ॥ २४ ॥

गहनमस्तशरारुमृगत्रज कृतवताप्यमुना जविवाजिना ।

कृतान्तवाहनेन यममहिषेण सहैव वास कुरुत विदङ्कम् । इत्युक्तप्रकारेण । आ
ज्ञाप्येवेति शेष । अतएव गम्योत्प्रेक्षा । मदेन भूत कम्पित विषाणमण्डलस्याग्र
यस्य तस्मिन्महिषाणा ओघे समूहे मण्डलाग्र करवाल निचखान । महिषानवधी
दित्यर्थ । वृत्त वैतालीयभेदमौपच्छन्दसिकम्—‘पर्यन्ते यौ तथैव शेषमौप-
च्छन्दसिक सुधीभिस्तम्’ इति लक्षणम् । शेषमुक्तादन्यलक्षण तथा वैताली-
यवदेवेत्यर्थ ॥ २३ ॥

तदिति । तत अवनीपते पाण्डोश्चन्द्रहासस्य खङ्गस्य पतन प्रवेश (कर्तुं)
चन्द्रहासश्चन्द्रिका तत्पतनमिति च । वनस्यारण्यस्य जलस्य च मध्ये चर्यया जीव
नेन पोषितेषु वधितेषु पुण्डरीकाणा व्याघ्राणा श्वेताम्बुजाना च निवहेषु । ‘व्याघ्रेऽपि
पुण्डरीको ना सितच्छत्रे सिताम्बुजे’ इत्यमर । मीलन मृति मुकुलन च । ‘मृति
सस्था निमीलनम्’ इत्यमर । चकारेति यत्, तत्र चित्रम् । सर्वस्य स्वाभाविक चे
ष्टित न चित्रायेति भाव । अत्र चन्द्रहासवनपुण्डरीकमीलनशब्दवाच्याना खङ्गा
रण्यव्याघ्रमृतीना चन्द्रिकाजलकमलमुकुलनाना च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यव-
सायमूलातिशयोक्त्या राज्ञो व्याघ्रवधस्यापि किञ्चित्करत्वेन लोकोत्तरमस्य
शौर्यमिति प्रतीतेरलकारेण वस्तुत्वनि । यत्तु ‘वनान्यासु सन्तीति वन्यो
नद्यस्तासा पति समुद्रस्तत्सबन्धिनश्चन्द्रस्य हासश्चन्द्रिका’ इति व्याख्याय
‘वनीपतिव्यतिरिक्तराजसबन्धिचन्द्रहासपतनस्य पुण्डरीकमीलनकरण चित्रम्’
इति मूलाद्बहि चित्र लिखितवानृसिंह, तत्तस्यानाघ्रातव्याकरणगन्धस्य न न्वो
द्याय । यत ‘तदस्यास्त्यस्मिन्’ इति मतुबर्थे ‘अत इनिठनौ’ इतीनिप्रत्यये ‘ऋन्ने-
भ्यो ङीप्’ इति ङीपि च सति वनिनीत्येवरूपापत्त्या प्रकृतानुपपत्तिर्हतवृत्त
त्वाख्यदोषापत्तिश्च स्यात् । किञ्च अवनीपतेरिति व्यस्तस्य समस्तचन्द्रविशे-
षणत्वे ‘ऋद्धस्य राजमातङ्ग’ इत्यादिवदप्रयोगतापत्तिरिति । रथोद्धतावृत्तम्—
‘रान्नराविह रथोद्धता लघौ’ इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

गहनमिति । गहनमरण्यम् । अस्ता निरस्ता शरारूणा धातुकाना मृगाणा
व्याघ्रादीना व्रजा समूहा यस्मिस्तत्तथोक्त कृतवतापि जवेन युक्तो वाजी अश्वो
यस्य तेनामुना पाण्डुना गिरीशस्य हिमवतो दरीषु शेरत इति तथोक्ता हरय
सिंह ममृगिरेऽन्विष्टा । मृगे कर्मणि लिट् । अत्र ‘दरीशया ममृगिरे’ इत्युक्त्या
सिंहा अप्यस्माद्गीता क्वचिल्लीना इति शौर्योत्कर्ष । अत्र जववाजीव जववाजी

ममृगिरे हरयो मदशालिनो मनुजपेन गिरीशदरीशया ॥ २५ ॥

विष्फारघोषमवकर्ण्य विनिर्गताना

हुकुर्वता तरुणकेसरिणा गुहाभ्य ।

या केवल प्रथममानन एव भल्लै-

स्ता पञ्चता स विदधे सकलेऽपि देहे ॥ २६ ॥

एवमश्रान्तमृगयापरिश्रान्तमपरिमितस्वेदशीकरनिकरकोरकितफालमूलमातेनिरे तमाश्यान तुहिनगिरिदेश्यानन्दनीयमन्दिमानो मानससरोरविन्दमकरन्दसौरभपारदृश्वानो मातरिश्वान ।

विवेक । तेन गहनमिव गहन कामादिभिर्दुर्गममन्त करण कृतवता अमुनापि मनोर्मन्त्रस्य योगात्मकस्य जपेनाभ्यासेन दर्या दहराकाशे शया हरयोऽशवो नीलपीतादय ममृगिर इत्यर्थान्तरप्रतीतेस्तु अभिधाया प्रकृतार्थमात्रनियन्त्रणांलक्षणया प्रसक्त्यभावाद्भूनिरेव नार्थश्लेष । द्रुतविलम्बितवृत्तम्—‘द्रुतविलम्बितमाह नमौ भरौ’ इति लक्षणात् ॥ २५ ॥

विष्फारेति । विष्फारघोष वनुष्टकारमवकर्ण्य श्रुत्वा अतएव गुहाभ्यो विनिर्गताना हुनाम शब्द कुर्वता तरुणाना केसरिणा सिंहाना या पञ्चता विशालता मृत्तिश्च केवल प्राधान्येन प्रथम पूर्व आनने मुख एव आसीत् ता पञ्चता सकलेऽपि देहे भल्लैर्बाणविशेषै स पाण्डुर्विदधे चकार । सिंहानवधीदित्यर्थ । दधाते कर्तरि लिट् । ‘सख्याभेदे विशालत्वे पञ्चता मरणेऽपि च’ इति विश्व । अत्र श्लेषभित्तिकया एकस्या एव पञ्चताया अनेकाश्रयकथनादतिशयोक्त्यनुप्राणित पर्यायालकार ॥ २६ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण अश्रान्तया निरन्तरया मृगयया मृगव्येन परिश्रान्त अधिकश्रमयुक्त अतएव अपरिमितै स्वेदस्य शीकराणा विन्दूना निकरै समूहै कोरकितम् । व्याप्तमित्यर्थ । तारकादित्वादितच् । फालमूल निटिलमाप्तो यस्य तथोक्त त पाण्डु तुहिनगिरेर्हिभवत् । देशे भवा देश्या । ‘तत्र भव’ इति यत् । नन्दनीय श्लाघनीयो मन्दिमा मान्द्य येषा ते । पृथ्वादित्वादिमनिच् । मानसाख्ये सरसि यान्यरविन्दानि कमलानि तेषु मकरन्दसौरभस्य पारमन्त पश्यन्तीति पारदृश्वान मातरिश्वानो वायव तमाश्यान निर्द्रवम् । निरस्तश्रमजलमिति यावत् । आतेनिरे कृतवन्त । तनोते कर्तरि लिट् । यत्तु ‘तुहिनगिरिदेश्येर्हिभवद्वासिभिरानन्दनीयो मन्दिमा येषा ते’ इति नृसिंह, तदबोधात्पाण्डोर तुहिनगिरिदेश्यत्वात्, तेन तन्मान्द्यस्यानन्दनीयत्वानापत्ते विशेषणद्वयेन मान्द्यसौरभ्ययोरेव प्रतीत्या शैत्यद्योतनविशेषणाभावप्रयुक्तन्यूनपदत्वाख्यदोषापत्तेश्चेति ॥

१. ५१. ‘विष्फार’ इति पाठ २ ‘मानससरोरविन्दविन्दुसदोहसौरभपारदृश्वानो’ इति पाठ ३ ‘सौरभी’, ‘सौरभ्य’ इति पाठ

तद्वदनन्तरमसौ परतप समन्तत शकुन्तरवनिरन्तरदिगन्तराद-
खिलमृगकुलशरण्यादरण्यादुत्प्लवमानस्य कस्यचिदनुप्लवनमन्दीभूत-
जवचमूरोश्चमूरो सरणिमनुसरमाणस्तदीयतनूरुहचित्रबिन्दुनिकरै-
रिव गंगनमुत्पतद्भि खुररजोभिरनुमीयमानतुरगगति सुदूरमनु-
पपात ।

तत्र तावर्कस्मिश्चिल्लतागुल्मपरिसरे स नरनाथ परिकथितत-
रुणिमप्रथितकलेवरमशिथिलरतिसुखसनाथ हरिणमिथुन नयनपथ-
स्यातिथीचकार ।

तिग्मेन बाणेन जघान तस्मिन्युग्मे नराणामविप पुमासम् ।

तदिति । तस्माच्छ्रमापनोदादनन्तरं पर शत्रु तपतीति परतप । 'द्विष
त्परयोस्तापे' इति खित्वात्त्वशि नुम् । असौ पाण्डु शकुन्ताना पक्षिणा रवैर्निरन्त-
राणि सान्द्राणि दिशामन्तराणि यस्मिस्तस्मात् । 'शकुन्तपक्षिशकुनि' इत्यमर ।
अखिलाना मृगाणा कुलस्य शरण्यात् निवासजीवनदानादिना रक्षकात् ।
'तत्र साधु' इति यत् । अरण्यात् हिमवद्रनादुत्प्लवमानस्य धावतोऽनुप्लवनेन ।
अनुधावनश्रमेणेत्यर्थं + मन्दीभूतौ स्तम्भितौ जवचम्वा सेनाया ऊरु यस्य तस्य
कस्यचिन्मूरोर्हरिणविशेषस्य सरणिं मार्गमनुसरमाण सन् । तस्येमानि तदीयानि
यानि तनूरुहाणि लोमानि तत्सबन्धिना चित्रबिन्दूना शबलवर्णलोमसस्थानविशे-
षाणा निकरै पुञ्जैरिव स्थितैर्गंगनमुत्पतद्भि खुराणा शफाना सबन्धिभी रजोभि
पार्वतीयधातुधूलिभिरनुमीयमाना तर्क्यमाणा तुरगस्य गतिर्गमन यस्य तथोक्त
सन् सुदूरमनुपपात गतवान् । अनुपूर्वात्पतते कर्तरि लिट् ॥

तत्रेति । तत्र सुदूरदेशे । तावदिति वाक्यालकारे । कस्मिश्चित् लतागुल्मस्य
निकुञ्जस्य परिसरे समीपे स नरनाथ पाण्डु परिकथितेन परिदृश्यमानेन तरुणि
न्ना यौवनेन प्रथित प्रसिद्ध कलेवर यस्य तथोक्तम् । अशिथिलेन सान्द्रेण रतिसु-
खेन सनाथ सगत हरिणी च हरिणश्च तयोर्मिथुन द्वन्द्व नयनपथस्य नेत्रमार्गस्य
अतिथीचकार विषयीकृतवान् । हरिणद्वन्द्व दृष्टवानित्यर्थं ॥

तिग्मेनेति । नराणामविप पाण्डु तस्मिन्युग्मे हरिणमिथुने पुमास मृग
तिग्मेन तीक्ष्णेन बाणेन जघान हतवान् । असौ बाणनिहतो वातायुर्मृग । 'मृगे
कुरङ्गवातायुहरिणा' इत्यमर । जात आयुषो जीवितकालस्य अन्त समाप्ति
यस्य तथोक्त सन् महर्षे किंदमनामधेयस्याकार तत्स्वरूप सहसा तत्क्षणमेव

१ 'तत्' इति नास्ति क्वचित् २ 'मन्दितजवि' इति पाठ ३ 'रुचिरैर्गंगन
सुदूरमुत्पतद्भि' इति पाठ ४ 'दूरम्' इति पाठ ५ 'अतिपपात' इति पाठ
६ 'कचन' इति पाठ ७ 'प्रथिम' इति पाठ

वातायुराकारमसौ महर्षेर्जातायुरन्त सहसाललम्बे ॥ २७ ॥

तत ऋषामन्दमना किदमनामधेय सदाँरिततनुस्यन्दमानरुधि-
रेण महारुषा कल्परविकल्पमहा रुषा तस्मिन्महीभृति सभोगसभेद-
कमम्भोजदृशा दम्भोलिमिव सहस्राक्ष शापमुदस्राक्षीत् ।

तदनु तापसशापेन विरचितमनस्तापेन तेन भूपेन चतुरङ्गबल-
मिव सप्तस्राज्यमपि व्यसृज्यत ।

अष्टाङ्गयोगानवतोऽस्य राज्ञो मिष्टान्नमासीन्मृदुकन्दमूलम् ।

गर्भो वनस्याजनि केलिसौधो दर्भोऽपि सिंहासनता जगाहे ॥२८॥

आललम्बे स्वीकृतवान् । यत्तु 'जातारुरन्तम्' इति पाठान्तरम्, तन्मूलकृदभि-
मतलाटानुप्रासभङ्गादुपेक्ष्यम् ॥ २७ ॥

तत इति । तत ऋष्याकारस्वीकरणानन्तर किदम इति नामधेय यस्य
स ऋषि कृपया कारुष्येन मन्द शून्य मनो यस्य तथोक्त सन् सम्यग्दारिताया
बाणविपादितायास्तनो शरीरात्स्यन्दमान रुधिर रक्त यस्मिन्नेन महारुषा
व्रणेन । 'व्रणोऽस्त्रियासीर्ममरु' इत्यमर । रुषा क्रोपेन च कल्परविकल्प प्रलयाक-
तुल्य महस्तेजो यस्य तथोक्त सन् तस्मिन्महीभृति पाण्डौ पर्वते च अम्भोजदृशा
स्त्रीणा सभोगस्य सुरतस्य सम्यग्भोगस्य सुखस्य च सभेदक नाशक शापम् ।
सहस्राक्षो दम्भोलिं वज्रमिव । उदस्राक्षीत्पातितवान् । सृजते कर्तरि लुङ् । 'यथा
मिथुनीभूय क्रीडस्त्वया भारितोऽहम्, तथा त्वमपि निधुवनाय वधूमुपगच्छन्मरि-
ष्यसि' इति शप्तवानित्यर्थ ॥

तदन्विति । तदन्वनन्तर तापसस्य किदमस्य शापेन विरचितो मनसि
तापो यस्य तेन भूपेन पाण्डुना चत्वार्यङ्गानि हस्त्यश्वरथपादातरूपाणि यस्य तथोक्त
बलमिव सप्त अङ्गानि स्वाम्यमाल्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलरूपाणि यस्य तथोक्त
राज्यमपि व्यसृज्यत । तदुभयमपि त्यक्तवानित्यर्थ । सृजते कर्मणि लङ् । भोग-
मूल राज्यम्, राज्यमूल बलम्, भोगप्रतिबन्धे ताभ्या प्रयोजनाभावादिति भाव ।
अत्र बलराज्ययोः केवलप्रकृतयोस्त्यागक्रियान्वयित्वेन केवलप्रकृतास्पदतुल्य-
योगिताभेद । 'वर्णानामितरेषा वा धर्मैक्य तुल्ययोगिता' इति लक्षणात् । एव-
मुत्तरत्रापि । प्रायेणात्रायमल्लङ्कार ॥

अष्टेति । अष्टावङ्कैरन्त करणादिभिर्ये योगास्तत्साध्या यमानेयमासनप्राप्ता-
यामप्रत्याहारध्यानधारणसमाधयो योगशास्त्रप्रसिद्धास्तानवतो रक्षतोऽस्य राज्ञ
पाण्डोर्मृदु कोमल कन्दमूल मिष्ट षड्सोपेतमन्नमासीत् । वनस्य गर्भो मध्यदेश
केलिसौधोऽजनि जात । जने कर्तरि लुङ् । दर्भोऽपि सिंहासनता जगाहे प्राप

१ 'सदाचित' इति पाठ २ 'धरणीपतिना' इति पाठ ३ 'चतुरङ्गम्' इति
पाठ ४ 'सप्तस्राज्यम्' इति पाठ ५ 'व्यसृजत' इति पाठ

अहो नरपतितापसयो समानरूपफलमिदमाचरितम् । तथाहि ।

बाणशापप्रयोगाभ्या बाधितौ तावुभावपि ।

तपस्विता यत सद्यस्तादृशीमुपजग्मतु ॥ २९ ॥

क्रमादतिपतिते चावरोधवधूजनानुरोधगुणदात्रे गणरात्रे—

अपाकरिष्यन्ननपत्यभावमपत्यभाव भुवन करिष्यन् ।

उवाच देवीमुचित स पाण्डुरूपहरे जातुचिदूहदक्ष ॥ ३० ॥

परिपालयतोऽपि मे महीं परिपूर्तिर्न तनूजदुर्गते ।

प्रजया हि मनुष्य इत्यसौ प्रथते हि श्रुतिवर्णपद्धति ॥ ३१ ॥

सिंहासनमभूदित्यर्थ । गाहते कर्तरि लिट् । दुर्लभससारसारेण कि राज्येनेति जुगुप्सया तापसत्वं स्वीकृतवानित्यर्थ ॥ २८ ॥

अहो इति । नरपतितापसयो पाण्डुकिदमयो फल बाणशापप्रयोगजन्य समानरूपविभिन्नाकृति सत् आचरितमाविर्भूतम् । भावे क्त । अहो इत्याश्चर्ये । इदमुत्तरेणैकवाक्यम्—तथाहीति ॥

बाणेति । तथा तावुभौ पाण्डुकिदमौ बाणप्रयोगेण शापप्रयोगेण च । ताभ्या क्रमोऽत्र विवक्षित । बाधितावपि विभिन्नदुःखकारणावपि यत कारणात्सद्यस्तत्क्षण एव तादृशीं राज्यमृगरूपत्यागपूर्विका तपस्विता मुनिभाव शोच्यन् च । 'तपस्वी तापसे शोच्ये' इति विश्व । उपजग्मतु प्राप्तवन्तौ । अत आश्चर्यमिति पूर्वेणान्वय । कारणभेदेऽपि कार्यैक्यादाश्चर्यमिति भाव । वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलकार । वृत्तमानुष्टुभभेद ॥ २९ ॥

क्रमादिति । कि चेति चार्थ । अवरोधवधूजनस्यान्त पुरस्त्रीजनस्यानुरोधोऽनुसरण स एव गुणस्तस्य दात्रे शस्त्रभेदे लवित्राख्ये । 'दात्र लवित्रम्' इत्यमर । समो गणरहित इति यावत् । गणरात्रे रात्रिसमूहे क्रमादतिपतितेऽतिक्रान्ते सतीत्युत्तरेणैकवाक्यम् । 'गणरात्र निशा बह्वथ' इत्यमर ॥

अपाकरिष्यन्निति । जातुचित् कदाचित् ऊहदक्ष उपायचिन्तने दक्षसमर्थ स पाण्डु । न विद्यतेऽपत्य यस्य सोऽनपत्यस्तस्य भावस्तमपुत्रत्वमपाकरिष्यन्निरसितुमिच्छन्सन् । आत्मन इति शेष । भुवन मर्त्यलोक च । न विद्यते पत्यभावो यस्य तथोक्त करिष्यन् । सपतिक कर्तुमिच्छन्नित्यर्थ । उपह्वर एकान्ते देवीं कुन्तीमुचितमुवाच । पुत्रसपादनाय देव्या सहलोचितवानित्यर्थ ॥ ३० ॥

सप्तभि श्लोकैरुक्तिप्रकारमेवाह—परिपालयत इति । महीं परिपालयतोऽपि मे मम तनूजदुर्गते पुत्रदारिद्र्याद्धेतो परिपूर्ति मनोरथपरिपूर्णत्व नास्ति । हि यस्मात् । मनुष्य प्रजया सतत्या पूर्णो हीत्युक्तार्थिका अस्मै श्रुतिवर्णाना वेदाक्षराणा पद्धति पङ्क्ति 'प्रजया हि मनुष्य पूर्ण' इत्येवरूपा प्रथते प्रसिद्धत्वेन वर्तते । निरपत्यस्य निष्कल सर्व-

निन्द्यते पितृभिस्तत्रैर्निरपत्यधन पुमान् ।
अध्वनीनैरतिश्रान्तैरवकेशीव पादप ॥ ३५ ॥

कदापि तातशब्दस्य कल्पभूमिरुहामिव ।
नार्थीभवितुमर्हामि नरवाहनसनिभ ॥ ३६ ॥

किं भोगवैभवयश क्षितिजीविताद्यै-
रम्भोरुहाक्षि नियमैरनघैस्त्वमेव ।

शापातिरेकदवपावकशायिनो मे
तापापनोदविधये तनय प्रसुष्व ॥ ३७ ॥

इत्यसकोचत शोचत पत्युरग्रभुवि समग्रमन्दाक्षरमणीय
मन्दाक्षरमणीयन्नितमिदं वचनं पृथापि कथयामास ।

निन्द्यत इति । निर्गतमपत्यमेव वन यस्य सोऽपुत्र पुमान् तस्यैर्लसपिण्डो-
दकक्रियस्तथा दु खितै पितृभि पूर्वं अवकेशी निष्फल पादपो वृक्षोऽतिश्रा-
न्तैरध्वनीनै पथिकैरिव निन्द्यते । निन्दते कर्मणि लट् । 'एष वा अनृणो य पुत्री'
इति श्रुते । अपुत्रस्य पितृरुणापाकरणायोगादिति भावः । युग्मविपुलानामानुष्टुभ
वृत्तम्—'यस्या ल सप्त युग्मे स्यात्सा युग्मविपुला मता' इति लक्षणात् । अस्य
च वक्रविशेषत्वात्—'वक्र नाद्यान्नसो स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ह्यातम्' इती
तरत्र तल्लक्षण बोध्यम् ॥ ३५ ॥

कदेति । नरवाहनेन कुबेरेण सनिभस्तुल्य अह तातेतिशब्दस्य जनकवाच-
कस्य कल्पभूमिरुहा कल्पवृक्षाणामिवार्थीभवितु वाच्यीभवितुम् अर्थी याचको
भवितु च कदापि नार्हामि । अतो धनाव्यस्य याञ्जाया इवापुत्रस्य तातेति व्य-
हारस्याप्ययोगादित्यर्थः । यत्तु 'अपुत्रस्य स्वर्गाभावेन तत्रत्यकल्पवृक्षप्रार्थना
दुर्लभा' इति, यदपि 'कुबेरवद्विद्यमानमैश्वर्यं पुत्राभावान्निष्फलम्' इति वृत्तिः,
तदुभयमप्यनादरणीयम् । नरवाहनसनिभ इति सादृश्योपयोगिनो वैयर्थ्या-
पत्तेरुत्तरश्लोके पौनरुक्त्यापत्तेश्चेति ॥ ३६ ॥

किमिति । भोग स्रक्चन्दनवनिताद्यनुभव, वैभवमैश्वर्यम्, यशो दान-
पालनक्षात्रजन्या कीर्ति, क्षिति भू । राज्यमिति यावत् । जीवित प्राणधारणम्,
एतान्याद्यानि येषा तैरर्थै शापस्य किदमदत्तस्यातिरेकोऽतिशय स एव दवपाव-
को दवाभिस्तस्मिन्शेते इति शायिनः । ताच्छीलिको णिनि । मे मम किम् । कार्य-
मिति शेषः । तादृग्विधस्य मे तापस्यापनोदनविधये निरासाय हे अम्भोरुहाक्षि,
त्वमेवानघैर्भर्त्रनुज्ञातत्वेन निर्दोषैर्नियमैस्तनय प्रसुष्व जनये । सुवते प्रार्थनाया
लोद्गः । पुत्रसपादकभोगस्य शापेनापेतत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेणासकोचं निर्लज्जं यथा तथा शोचतो दु खायमा-

राजन्, खलु पुरा मम पिता पितामहसमानस्य निशान्तमधिव-
सत कृशा तनुलता तपसा वहतोऽपि दिशा ततिषु निशान्तरविका-
न्तिभृशान्तरङ्गाङ्गरुचा तरगपरपरा तरलयतोऽशान्तमनसो मुने-
रूपान्तपरिचरणाय मामनुशासितशैशवराज्यामपि नियोज्यामक-
रोत् ।

ततो निर्योगान्समयेषु लब्धु मया महायत्नजुषा महर्षे ।

आरामवल्लीरपहाय तस्य भ्रूवल्लिमेव प्रतिपाल्य तस्थे ॥ ३८ ॥

यथा यथा सेवनयत्नजन्मना निदाघतोयेन निषिक्तमङ्गकम् ।

तथा तथावर्धत तापसान्तिके महाविकासा मम भक्तिवल्ली ॥ ३९ ॥

नस्य पत्युरग्रभुवि समग्रेण महता मन्दाक्षेण लज्जया रमणीया मनोज्ञा मन्दाऽपि
मितारैरक्षराणि मणय इव तैर्यन्त्रित सघटितमिद वक्ष्यमाण वचन पृथा
कुन्त्यपि कथयामासोक्तवती । कथयतेर्लिङ्ग्यामादेशेऽस्तेरनुप्रयोग ॥

- राजन्निति । हे राजन्, खलु । 'निषेधवाक्यालकारजिज्ञासानुनये खलु'
इत्यमर । पुरा कन्यात्वदशाया मम पिता कुन्तिभोजो निशान्तमधिवसत खगृहे
वर्तमानस्य । 'उपान्वध्याड्वस' इति कर्मत्वम् । पितामहेन ब्रह्मणा समानस्य
तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना कृशा तनुर्लतेव ता वहतोऽपि । तप कृशस्यापीत्यर्थ ।
दिशा प्राच्यादीना ततिषु समूहेषु निशान्तरवेर्बालसूर्यस्य कान्तीना भृशमन्तरङ्गा-
णामाप्तानाम् । तत्तुल्यानामित्यर्थ । अङ्गरुचा देहप्रभाणा तरंगपरंपरा तरलयत
प्रसारकस्याशान्त शान्तिरहितम् । क्रुद्धमिति यावत् । मनो यस्य मुनेर्दुर्वासस उपान्ते
समीपे परिचरणाय शुश्रूषणायानुशासित पालित शैशव बाल्यमेव राज्य यया ता
तथोक्ताम् । बाल्यात्परिचरणाशक्तामपीत्यर्थ । मा नियोज्या परिचारिकामक-
रोत् । महता सेवाया दुर्लभत्वादविचार्य कुलवय शीलादिकमवश्य तेषा सेव-
नीयत्वादिति भाव ॥

तत इति । तत समयेषु स्नानाद्यवसरेषु नियोगाज्जलानयनाद्याज्ञाप्याल्लब्धु
प्राप्तु महान्त यत्न जुषत इति तथोक्तया मया आरामे वल्ली पुष्पलता विहाय
तस्य महर्षेर्दुर्वाससो भ्रूरेव वल्ली ता प्रतिपाल्य निरीक्ष्य तस्थे स्थितम् । तिष्ठते-
र्भावे लिट् । बाल्योचितपुष्पावचय विहाय तन्नियोगानुदपादयमित्यर्थ । यत्तु 'नि-
र्योगात्' इति पञ्चम्यन्तपाठे भ्रमेण नियोगादनुज्ञावाक्यात्' इति नृसिंह, तत्तु-
च्छम् । 'लब्धुम्' इति तुमुनन्तस्य कर्माकाङ्क्षया साकाङ्क्षत्वदोषापत्तेश्च ॥ ३८ ॥

यथेति । ममाङ्गमेवाङ्गक शरीर सेवनयत्नान्मुनिसेवानुकूलव्यापाराज्जन्म
यस्य तेन निदाघतोयेन श्रमजलेन यथा यथा निषिक्तमभिषिक्तम्, तथा तथा

१ 'पुरा खलु पिता मम' इति पाठ २ 'रविकान्त' इति पाठ ३ 'अतरङ्गरु-
चाम्' इति पाठ ४ 'तरलयितु' इति पाठ ५ 'यौवराज्याम्' इति पाठ
६ 'निदेशात्' इति पाठ ७ 'प्रतिहाय' इति पाठ

तपस्विनस्तस्य तप कृशस्य सरूपतामामुमिर्वाश्रयद्भि ।
दिने दिने मे दयनीयरूपैरङ्गैरशेषैरतिकाश्यमापे ॥ ४० ॥

आपादनेन समिधामभिषेकवारा-
मभ्यर्चनासुमनसामपि तापसेन्द्र ।
मय्येव शिष्यजनतामैमिता वितन्व-
न्नन्ते वसन्तमपि कोपमपाचकार ॥ ४१ ॥

एका समा तत्र वसन्कदाचिदेका स मा पार्श्वगतामवेक्ष्य ।
समाधिवृत्त्या सह मौनमुद्रा समापयामास तपोधनेन्द्र ॥ ४२ ॥
'वत्से, भवत्सेवासप्रदायेन सप्रति भृश प्रसीदामि' इति व्याहृत्य
स मुनिरनुकम्पितचेता मह्यमत्यर्थमभीप्सितार्थसमर्थापनपरतन्न कमपि
मन्त्रमुपादिक्षत् ।

महान्विकासो वृद्धिर्यस्या सा मम भक्तिरेव वल्लरी पुष्पलता तापसस्य दुर्वास
सोऽन्तिके सनिधाववर्धत प्रवृद्धाभूत् । रूपकालकार ॥ ३९ ॥

तपस्विन इति । तपसा कृशस्य तपस्विनो दुर्वासस सरूपता सारूप्य-
मामुमिवेत्युत्प्रेक्षा । आश्रयद्भि सेव्यमानैर्दयनीय कारुण्यास्पद रूपमाकृतिर्येषा
तै । कृशीभूतरिति यावत् । अशेषैरङ्गैरवयवैरतिकाश्यमापे प्राप्तम् । आप्रोतेर्भावे
लिट् ॥ ४० ॥

आपादनेनेति । तापसेन्द्रो दुर्वासा समिधामिन्धनानामभिषेकस्य वारा
जलानामभ्यर्चनासुमनसा देवपूजाकुसुमानामपि त्रयाणामापादनेन सपादनेन
हेतुनाऽमितामनेका शिष्यजनता शिष्यभाव मय्येव वितन्वन्विस्तारयन्सन् ।
एकयैव शिष्यत्रयकृत्यसपादनादिति भाव । अन्ते समीपे । मनसीति यावद् ।
वसन्तं वर्तमानमपि शिष्यमपीति च । कोपमपाचकार दूरीकृतवान् । प्रसन्नोऽभू-
दित्यर्थ । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये' इत्यमर ॥ ४१ ॥

तत किमित्यत आह—एकामिति । स तपोधनेन्द्रो दुर्वासास्तत्र गृहाराम
एका समा सवत्सरम् । 'हायनोऽस्त्री शरत्समा' इत्यमर । वसन्सन् । कदाचि-
त्पार्श्वगता निकटस्थितामेका परिजनरहिता मा अवेक्ष्य समीक्ष्य समाधेर्योगस्य
वृत्त्याभ्यासेन सह मौनमुद्रा वाचयमत्न समापयामासावसितवान् । द्वयमपि
त्यक्त्वा मामुवाचेत्यर्थ ॥ ४२ ॥

वत्स इति । हे वत्से कुन्ति, भवत्या सेवासप्रदायेन शुश्रूषाविधिना सप्रती
दानीं भृश प्रसीदामि प्रसन्नोऽस्मि । इत्युक्तप्रकारेण व्याहृत्योक्त्वानुकम्पित कृपा
न्वित चेतो मनो यस्य तथोक्त स मुनिर्दुर्वासा मह्यमत्यर्थं भृशमभीप्सितार्थस्य

अपि क्रुधामावसतेरमुष्मान्मत्वा गुरुत्व वरमन्नलाभे ।

अपष्पुवत्यामपि मे दशायामामोदभारोऽधिकमाविरासीत् ॥४३॥

अधुना तस्य प्रभावेन शतमुखमुखासु निखिलासु लेखारेखासु
ये ये परार्ध्यास्ते ते रहसि कृतसानिध्या स्वानुगुणगुणगणविभवाना-
त्मभवान्मयि विकसदनुकम्पा सपादयिष्यन्ति ।

इति नृपाय कृपायतचेतसो यदुसुता मुनिनेतुरनुग्रहम् ।

अदशनव्रणपीडमहर्षतेरभिदधे रतसगमन विना ॥ ४४ ॥

कामितार्थस्य समर्थपने सघटने परतन्न आयत्तम् । समर्थमिति यावत् । कमप्य-
निर्वाच्यम् । 'गुरु प्रकाशयेद्धीमान्न तु मन्त्र प्रकाशयेत्' इति मन्त्रनामाप्रकाश-
स्मरणात् । मन्त्रमुपादिक्षदुपदिष्टवान् । दिशते कर्तारि लुङ् ॥

अपीति । क्रुधा कोपानामावसतेर्निवासभूतादप्यमुष्मादुर्वाससो वरभूतस्य
मन्त्रस्य लाभे सति गुरुत्वमाचार्यत्वं मत्वा ज्ञात्वा । क्रुद्धस्य गुरुत्वास्मरणात्कुद्धेऽपि
शुश्रूषातिशयेन प्रसादसपादनादात्मनि गुरुत्वं श्रेष्ठं वा मत्वा । मे ममापुष्पवत्या
पुष्परहितायामपि अरजोवत्यामपीति च । दशायामवस्थाया बाल्ये । च अत एव
विरोधाभासोऽलकार । आमोदभार परिमलातिशय सतोषातिशयश्चाधिकमावि-
रासीत् । 'आमोदो गन्धहर्षयो' इति विश्व ॥ ४३ ॥

अधुनेति । अधुनेदानीं शतमुख इन्द्रो मुखमादिर्यासा तासु निखिलास्वखि
लासु लेखाना देवाना रेखासु पङ्क्तिषु ये ये परार्ध्या गुणवत्तरास्ते ते वक्ष्यमाणा
इन्द्रादयस्तस्य मुन्युपदिष्टमन्त्रस्य प्रभावेन सामर्थ्येन रहसि कृत कारित सानिध्य
समीपस्थितिर्येषां ते तथोक्ता । 'ध्यानमात्रसाध्यसानिध्या' इति पाठान्तरम् ।
विकसन्त्यनुकम्पा येषां ते तथोक्ताश्च सन्त स्वस्य प्रत्येकमात्मनोऽनुगुणोऽनुरूपो
गुणाना शौर्यधैर्यादीना गणस्य सघस्य विभव समृद्धिर्येषां तानात्मभवान्पुत्रा-
न्मयि सपादयिष्यन्ति जनयिष्यन्ति ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण कृपयायत सान्द्र चेतो यस्य तस्य मुनीना नेतुर्नाय
कस्य दुर्वाससोऽनुग्रह वरमन्त्रदानरूप प्रसाद यदुसुता कुन्ती नृपाय पाण्डवे ।
अहर्षते सूर्यस्य सबन्धि न विद्यते दशनव्रणाना दन्तक्षताना पीडा दुःख यस्मि-
त्काले चौर्यरतत्वादिभिर्भाव । रतस्य सुरतस्य सगमन प्रापण विनाभिदधे कथया
मास । तदितरत्सर्वमुवाचेत्यर्थ । तस्य क्लेशैर्द्वयनिन्द्यादिति भाव । कुन्ती
सन्त्रापरीक्षणाय सूर्यमह्वय बाल्ये ज्ञेनोपभुक्तेति भारतकथात्रानुसंधेया । इतवि
लम्बितवृत्तम् ॥ ४४ ॥

'लेखलेखासु' इति पाठ २ 'ध्यानमात्रसाध्यसानिध्या' इति पाठ
३ स्वस्वानुरूपगुणविभवान्' इति पाठ ४ 'रति' इति पाठ

इति वचनमयीं सुधा किरन्तीं यदुनृपतेस्तनया प्रशसमान ।
पतिरनुमनुते स्म पौरवाणा प्रकृतमहोत्सवपारदर्शनाय ॥ ४५ ॥

तदनन्तरम्—

धर्मात्प्राप युधिष्ठिर पवनतो भीम च भीम द्विषा
जिष्णोर्जिष्णुमतीव धृष्णुमनघा कुन्ती मुनेर्विद्यया ।

अन्या सापि तथैव तत्र नकुल रूपास्प- गीष्पते

सच्छात्र सहदेवमप्यजनयन्नासत्ययोरन्तिकात् ॥ ४६ ॥

तदनु वासवनन्दनसभृता सपटुगीतिरवप्रमदालय ।

सुमनसस्तु यथोचितमाचरन्निपतन भुवि नृत्यविधि दिवि ॥ ४७ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारा वचनमयी वाग्रूपा सुधाममृत किरन्ती सेचन्तीं यदुनृपतेस्तनया कुन्तीं प्रशसमान श्लाघमान पौरवाणा पति पाण्डु प्रकृतस्य महोत्सवस्य वरमन्त्रलाभरूपस्य यत्पारमन्त पुत्रसंपादनरूपस्तस्य दर्शनायानुमनुते स्म । 'पुत्रानुत्पादय देवेभ्यः' इत्यनुज्ञातवानित्यर्थः । पुष्पिताग्रावृत्तम्—'अयुजिन्युगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥ ४५ ॥

तदनन्तरमिति । धर्मादिति । तदनन्तरमित्युत्तरेण संबध्यते । तदनन्तर पाण्डुनुमत्यनन्तरम् । अनघा भर्त्रनुज्ञानान्निर्दोषा कुन्ती मुनेर्विद्यया । तदुपदिष्टमन्त्रप्रभावेनेत्यर्थः । धर्माद्यमाद्युधिष्ठिर-वर्मराज प्राप । जनयामासेत्यर्थः । पवनतो वायोद्विषा शत्रूणा भीम भयकर भीम प्राप । जिष्णोरिन्द्रादतीव धृष्णुमत्यन्तधीर जिष्णुमर्जुन प्राप । 'जिष्णुरिन्द्रेऽर्जुने जैत्रे' इति विश्वः । अन्या सा द्वितीया माद्वपि तथा कुन्त्युपदिष्टया विद्ययैव तत्र तस्मिन्नेव काले । काकाक्षिन्यायेनैवकारस्यात्रापि संबन्धः । नासत्ययोरश्विनो । 'नासत्यावश्विनौ दस्रो' इत्यमरः । अन्तिकात्समीपात् । तत्सङ्गादिति यावत् । रूपस्य सौन्दर्यस्यास्पद स्थान नकुल गीष्पते-र्बृहस्पते सच्छात्रं तुल्यम् । बुद्ध्येति शेषः । सहदेवमप्यजनयत् (यत्तु 'मुने कुन्ती मन्त्रचतुष्टय लेभे, तत्र मन्त्रत्रयेण स्वयं पुत्रत्रयं प्राप, माद्री च तदुपदिष्टेन चतुर्थेन मन्त्रेण पुत्रद्वयं प्राप इति नृसिंहः, तत्तु दुष्पाण्डित्यविजृम्भितमेव । महाभारतविरुद्धत्वात् । मुनेर्विद्यया तथैवेति मूलसगते वररूपस्य मन्त्रस्येति स्वलेखनविरुद्धत्वाच्च । किं च बाल्ये एकेन कर्णोत्पादनात्प्रकृतन्यूनताया दुर्वारतापत्तेश्चेति । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम्—'सूर्याश्वैर्मसजास्तता सगुरव शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥ ४६ ॥

तदन्विति । तदनु युधिष्ठिरादिजन्मानन्तर वासवस्येन्द्रस्य नन्दने हर्षणे विषये नन्दनवने च सभृता नियुक्ता संपादिताश्च । पटुगीतिरवेण मनोहरगानेन सहिताना प्रमदानामप्सरसामालय पङ्क्तयो येषां ते पटुगीतिसदृशझङ्कारसहितप्रकृष्टमदभृङ्गाश्च सुमनसो देवा पुष्पाणि च यथोचितं स्वस्वार्हं क्रमेण दिवि

जन्मोत्सवो महानेषा जलमत्यच्छमावहन् ।
 विद्यामनन्यसामान्या व्रीडा कुम्भभुवोऽनयत् ॥ ४८ ॥
 स्वस्य चक्रगति सख्यु स्वयमप्याश्रिता इव ।
 जवात्प्रदक्षिणज्वाला जज्वलुर्यज्वपावका ॥ ४९ ॥
 सामोदो भीमसभूतिसभूताशौचवत्तया ।
 सकुचन्निव सस्पर्शे समीरो मन्दमाववौ ॥ ५० ॥
 कन्यकात्वेऽपि मय्येषा कामुकीति स्मरन्निव ।
 प्रसूतिदिवस कुन्त्या प्रादिद्युतदहस्कर ॥ ५१ ॥
 पुष्पात्प्रागेव सुषुवे पुत्रमेषेति वीरुध ।

स्वर्गे तु नृत्यविवि नाट्यमाचरन्कृतवन्त । भुवि तु निपतनमाचरन् । 'सुमना मालती पुष्पपण्डितेषु सुरेऽपि च' इति विश्व । 'स्त्रिय सुमनस पुष्पम्' इति पुष्पवाचिल्ले स्त्रीलिङ्गता । अत्र केवलप्रकृतास्पद श्लेषालकार । पारक्रमानुसरणे यथासख्यालकारश्च । द्वयो ससृष्टि ॥ ४७ ॥

जन्मोत्सव इति । एषा युविष्टिरादीना महाजन्मोत्सव जलमत्यच्छमावहन्कुर्वन्सन् अन्येषामसामान्यामसाधारणीमनन्यसामान्या कुम्भभुवोऽगस्त्यस्य विद्युः स्वोदयेन जलनिर्मलीकरणात्मिका व्रीडा लज्जामनयद्रमयामास । अनन्यसावारण्यभङ्गादिति भाव । नयतेर्दुहादित्वाद्विकर्मकत्वम् ॥ ४८ ॥

स्वस्येति । यज्वना यागवता पावकास्त्रेताम्रय स्वस्य सख्युर्वायोश्चक्रगति वर्तुलगमन स्वयमप्याश्रिता इवेत्युत्प्रेक्षा । जवाद्वेगात्प्रदक्षिणज्वाला सव्यशिक्षा सन्तो जज्वलुर्ज्वलन्ति स्म । ज्वलते कर्तरि लिट् ॥ ४९ ॥

सामोद इति । सामोद सहर्षे सगन्धश्च समीरो वायुर्भीमस्य पुत्रस्य सभूलोत्पत्त्या सभूत जातमशौचमस्यास्तीति तद्वान् तस्य भावस्तत्ता तथा हेतुना सस्पर्शे परेषा स्पर्शनविषये सकुचन् लज्जमान इवेत्युत्प्रेक्षा । मन्द शनैराववौ वाति स्म । वाते कर्तरि लिट् ॥ ५० ॥

कन्यकात्व इति । एषा कुन्ती कन्यकात्वेऽनूढलदशायामपि मयि विषये कामुक्यभूत् । इत्युक्तप्रकारस्य वृत्तान्तस्येति शेष । स्मरन्निवेत्युत्प्रेक्षा । अहस्कर सूर्य कुन्त्या प्रसूतिदिवस प्रसवदिन प्रकर्षेण प्रादिद्युतत्प्रकाशयामास । रविरपि प्रकृष्टप्रकाशोऽभूदित्यर्थ । ष्यन्तात् द्युतेर्लृट् । 'णिश्चिद्भुभ्य कर्तरि चड्' इति चडि 'द्युतिस्वाप्यो सप्रसारणम्' इत्यभ्यासस्य सप्रसारणम् ॥ ५१ ॥

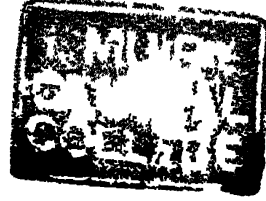
पुष्पादिति । एषा कुन्ती पुष्पात् ऋतो कुसुमत्र प्राक्पूर्वमेव पुत्र कर्ण सुषुवे जनयामास । इति मत्वेवेति शेष । अतएव गम्योत्प्रेक्षा । पृथग्या वने कुन्त्या वासार्ण्ये वीरुधो लता प्रसूनात्प्राक्पुष्पोत्पत्ते पूर्वमेव पुष्पपृष्ठभाग एवेति च । फलेऽत्र

फलेग्रहय एवासन्प्रसूनात्प्राक्पृथावने ॥ ५२ ॥

तदनु गुणगणैरभङ्गुरशुभयुताविकाससमये समये-
प्रजाधिपोऽसौ प्रथम युधिष्ठिरे सुतेषु वेजस्विषु तेषु पञ्चसु ।
प्रभाकरे पञ्चतपा इवोन्नते प्रपातयामास विलोचनद्वयम् ॥ ५३ ॥
तपस्विनीना स्तनपायिनस्ते दरक्कणत्कीचकदत्तकर्णा ।
वने दिनान्ते वसुधेन्द्रपुत्रा वल्केषु निद्रासुखमन्वभूवन् ॥ ५४ ॥

क्षुत्पीडया स्तनरसे कलह शिशूना
कुन्ती तदा शमयितु कुचकुम्भयुग्मे ।
एक युधिष्ठिरधनजययोश्च भाग-
मेक समीरणसुतस्य च सविभेजे ॥ ५५ ॥

हय फलधारिण्य आसन् । फलानामग्रत पुष्प धृत्वा जायमानत्वादिति भाव
'स्याद्रज पुष्पमार्तवम्', 'स्यादवन्ध्य फलेग्रहि' इत्युभयत्राप्यमर । 'जन्मो
त्सव' इत्यादिभि पञ्चश्लोकैर्जलनिर्मलीभवनादिवस्तुना तेषा लोकोत्तरमाहात्म्य-
प्रतीतेर्वस्तुना वस्तुध्वनि ॥ ५२ ॥

तदन्विति । तदनु गुणगणैश्चन्द्रताराबलादिभिरभङ्गुराया अक्षीणाया शुभयु-
ताया शुभयोगस्य विकाससमये वृद्धिजननकालाभिन्ने समये लग्नविशेषे इत्युत्त-
रेणान्वय । 'घटो नीलघट इत्यादिवद्विधेयकोटावधिकावगाहिताया न पौनरु-
क्त्यम्' इति साप्रदायिका । 'शुभयुस्तु शुभान्वित' इत्यमर ॥

प्रजाधिप इति । असौ प्रजाधिप पाण्डुस्तेजस्विषु तेषु पञ्चसु सुतेषु ।
तन्मध्य इत्यर्थ । उन्नते महति युधिष्ठिरे पञ्चतपा पञ्चामिमध्ये तपस्वी प्रभाकरे
सूर्य इव । सूर्यस्याग्नीना पञ्चसरयापूरकलस्मरणादिति भाव । विलोचनद्वय प्रथम
प्रपातयामास प्रवेशितवान् । ज्येष्ठस्यैव पुत्राणामभ्यर्हितत्वादिति भाव ॥ ५३ ॥

तपस्विनीनामिति । ते वसुधेन्द्रपुत्रा युधिष्ठिरादयो वने तपस्विनीना
ऋषिपत्नीना स्तनपायिन स्तन्यरसं पिबन्त सन्तो दर ईषत्कणत्सु शब्दायमानेषु
कीचकेषु वेणुविशेषेषु दत्तावासक्तौ कर्णौ येषा ते तथोक्ताश्च सन्त । 'वेणव
कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्यनिलोद्धता' इत्यमर । दिनान्ते सायकाले वल्केषु
वल्कलेषु । 'वल्क वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमर । निद्रासुखमन्वभूवन्ननुभूतवन्त ।
वने धात्रीस्तन्यतद्भानडोलाङ्गामसभवादिति भाव ॥ ५४ ॥

क्षुदिति । कुन्ती शिशूना क्षुत्पीडया बुभुक्षादु खेन हेतुना स्तनरसे विषये
कलह शमयितु वारयितु तदा कुचौ कुम्भाविह तयोर्युग्मे एक कुचकुम्भ युधिष्ठि-
रधनजययोश्च भाग एक समीरणसुतस्य भीमस्य भाग सविभेजे विभागमकरोत् ।

निशाचरै सम बाल्ये नियोज्जुमिव कौतुकी ।

उत्तानशयने मुष्टिमुदग्रा मारुतिर्दधौ ॥ ५६ ॥

तत क्रमेण गतेषु कतिपयेषु वासरेषु

पद्भिरात्मपितृयोषिति भूमौ स्पर्शन परिहरन्त इवैते ।

जानुभि करसरोजसहायैश्चक्रम चमदकुर्वत बाला ॥ ५७ ॥

आदाय भीममतिमासलमुत्तमाङ्गे-

ऽप्याघ्राय जानुकृतचङ्कममाश्रमान्ते ।

बाहालतैव वहनाद्विरराम शश्व-

त्कौतूहल न तु कदाचन तापसीनाम् ॥ ५८ ॥

वृद्धतापसपुर प्रसारित वेणुदण्डमवलम्ब्य शैशवे ।

भावयन्निव गदापरिग्रह भाविन पवनभूश्चचार स ॥ ५९ ॥

सविपूर्वाद्भजते कर्तरि लिट् । भीमस्य बह्नाशिलादिति भाव ॥ ५५ ॥

निशाचरैरिति । मारुतस्य वायोरपत्य मारुतिर्भीम । 'अत इञ्' इतीञ् । बाल्य एव निशाचरै सम राक्षसै सह नियोज्जु बाहुयुद्ध कर्तु कौतुकी कुतूहलवानित्युत्प्रेक्षा । उत्तान ऊर्ध्वमुखे शयने निद्रायाम् । तदवसर इति यावत् । 'स्यान्निद्रा शयन स्वाप' इत्यमर । उदग्रामुन्नता मुष्टिं मुकुलिताङ्गुलीकरविन्यास दधौ धृतवान् ॥ ५६ ॥

तत इति । तत क्रमेण कतिपयेषु केषुचिद्वासरेषु दिनेषु गतेषु सत्स्वित्युत्तरेणैकवाक्यम् ॥

पद्भिरिति । एते बाला युधिष्ठिरादय आत्मन पितु पाण्डुर्योषिति भार्गवीयाम् । मातृस्थानायामिति यावत् । भूमौ पद्भि पादै स्पर्शन स्पर्शं परिहरन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । करौ सरोजे कमले इव तौ सहायौ येषा तैर्जानुभिश्चक्रम गमन चमदकुर्वत चमत्कृतवन्त । जानुचार चक्रुरित्यर्थ । स्वागतावृत्तम् ॥ ५७ ॥

आदायेति । आश्रमाणामन्ते समीपे जानुभ्या कृतश्चक्रमो येन तमतिमांसल बहुबलम् । 'बलवान्मासलोऽसल' इत्यमर । भीममादाय गृहीत्वा उत्तमाङ्गे शिरस्याघ्रायापि तापसीना मुनिपत्नीना बाहालता भुञ्जलतैव वहनाद्धारणाद्विरराम । विश्रान्ताभूदित्यर्थ । रमते कर्तरि लिट् । तापसीना शश्वत्पुन पुन कौतूहल तद्बहनकौतुक तु कदाचन न विरराम । अतिरमणीयत्वादिति भाव । अत्र पूर्ववाक्यार्थे बहनविरमणस्यातिमासलताहेतुकत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ५८ ॥

वृद्धेति । स पवनभूर्भीम शैशवे बाल्ये वृद्धेन स्थविरेण तापसेन पुरोऽग्रे प्रसारित वेणुदण्डमवलम्ब्य भाविन भविष्यन्त गदाया परिग्रह स्वीकारं भावयन्भ्यसन्नित्युत्प्रेक्षा । चचारागच्छत् । चरते कर्तरि लिट् ॥ ५९ ॥

मुनिसुतैरविशेषजुषो वने मुहुरमी नवशैशवकेलिषु ।

मलिनतामनयन्त कलेवर मदकला कलभा इव धूलिभि ॥ ६० ॥

तत्र तत्र मृदुपासुषु पाण्डो पुत्रपादतलविन्यसनेन ।

छत्रकेतुकुलिशै स्फुटरेखैश्चित्रवत्यभवदाश्रमभूमि ॥ ६१ ॥

लीलास्मितै सृक्तियुगाद्गलङ्गिर्लालजलाना पृषतैर्बृहद्भि ।

बाला दधुस्ते हृदि मौक्तिकाना माला धुतोलेखनरन्ध्रसूत्रा ॥ ६२ ॥

अत्यन्तबाल्यादमृतायिताभिरन्योन्यमर्धोक्तिभिराह्वयत्सु ।

स भीमसेनोऽजनि पाण्डुपुत्रेष्वर्धोक्तनामापि च पूर्णनामा ॥ ६३ ॥

मुनिसुतैरिति । अमी युधिष्ठिरादयो मुनीना सुतैर्बालकैरविशेष तारतम्य राह्य जुषन्त इति तथोक्ता । तत्तुल्या सन्त । नवासु शैशवकेलिषु बाल्यो-
चितक्रीडासु वने मदकला मदोत्कटा कलभा इव गजशावका इव धूलिभि
पासुभि कलेवरं शरीरं मलिनता मालिन्य मुहुरनयन्त प्रापितवन्त । पासुकी
ड्येति भाव । नयतेर्दुह्यादित्वाद्भिकर्मकल्म । उपमालकार ॥ ६० ॥

तत्रेति । आश्रमभूमि । मृदव पासव सूक्ष्मरजासि येषु तेषु तत्र तत्र देशेषु
पाण्डो पुत्राणा पादयोस्तलानामध प्रदेशाना विन्यसनेन क्षेपणेन हेतुना स्फुटा
रेखा लेखाकारा येषा तैश्छत्रकेतुकुलिशैश्चित्रवती आलेख्यवतीवाभवदिति ग-
म्योत्प्रेक्षा । व्यञ्जकाप्रयोगात् ॥ ६१ ॥

लीलेति । ते बाला लीलायुक्त स्मित येषु तै सृक्किणोरोष्ठप्रान्तयो युगा-
द्गलङ्गिर्बृहद्भि स्थूलैर्लालजलाना पृषतैर्बिन्दुभि । 'सृणिका स्यन्दिनी
लाला', 'पृषन्ति बिन्दुपृषतौ' इत्युभयत्राप्यमर । धुतानि त्यक्तान्यु-
लेखनमुत्तेजन रन्ध्र सूत्र च तानि यासा ता मौक्तिकाना माला हृदि वक्षसि दधुरि-
वेति गम्योत्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥

अत्यन्तेति । अत्यन्तबाल्याद्धेतो । अमृतवदाचरन्तीभिरमृतायिताभि ।
तद्वन्मधुराभिरिति यावत् । अर्धोक्तिभिर्युधिष्ठिरभीमार्जुन इत्यादीनामर्धभागै
पाण्डुपुत्रेष्वन्योन्यमाह्वयत्सु सत्सु स प्रसिद्धो भीमसेनोऽर्धमुक्त नाम यस्य
तथोक्तोऽपि पूर्ण सपूर्णमुक्त नाम यस्य तथोक्त अजन्यभूत् । 'विनापि
प्रत्यय पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्य' इति सेनपदस्य लोपेन तस्य सर्वार्थबोध-
कत्वादिति भाव ॥ ६३ ॥

१ 'सृक्तियुगात्' इति पाठ २ 'ललितै पृषद्भि' इति पाठ ३ 'पाण्डुसन्तुषु'
इति पाठ

निशाचरै सम बाल्ये नियोज्जुमिव कौतुकी ।

उत्तानशयने मुष्टिमुदग्रा मारुतिर्दधौ ॥ ५६ ॥

तत क्रमेण गतेषु कतिपयेषु वासरेषु

पद्मिरात्मपितृयोषिति भूमौ स्पर्शन परिहरन्त इवैते ।

जानुभि करसरोजसहायैश्चक्रम चमदकुर्वत बाला ॥ ५७ ॥

आदाय भीममतिमासलमुत्तमाङ्गे-

ऽप्याघ्राय जानुकृतचङ्कममाश्रमान्ते ।

बाहालतैव वहनाद्विरराम शश्व-

त्कौतूहल न तु कदाचन तापसीनाम् ॥ ५८ ॥

वृद्धतापसपुर प्रसारित वेणुदण्डमवलम्ब्य शैशवे ।

भावयन्निव गदापरिग्रह भाविन पवनभूश्चचार स ॥ ५९ ॥

(५१) नानम्भार ५१

ना नन्दनानां पुत्राणा आगमसपदा लाभैश्वर्येण, पञ्चाना नन् ॥ ५५ ॥

पारिजातादीना सपदेति च । अमितपचाभनल्पाम् । 'मितनखे च' इति ॥ ५५ ॥

उपपदे पचे खशि 'अरुद्धिषद्-' इत्यादिना मुम् । मुदमानन्द बभार धृतवान् ।

विभर्ते कर्तारि लिट् । यत्तु 'अमितमधिक पचाभभार पक्क बभार प्राप्तवानि-

ल्लर्थ' इति नृसिंह तत्तस्य 'नालकारो न शब्दस्य प्रक्रियात्र विलिख्यते' इति

सूचित व्याकरणमौढ्य विशदयति । यत पचेरेकाच्चकत्वादाम 'कृञ्चानुप्रयु-

ज्यते लिटि' इत्यत्र अनुप्रयोगस्य प्रसक्त्यभावादिति ॥

पुत्रेष्विति । क्रमात्पोषितेषु तेषु पुत्रेषु पञ्चसु विहरत्सु क्रीडत्सु सत्सु विलोक-

यन्त्यास्तान्पश्यन्त्या कुन्त्या अन्तरङ्ग मनो माद्या सपत्न्यास्तनयौ नकुलसहदेवौ

यमलमन्तकल युगमजातल च प्राप्याप्याप्याययामासतुरानन्दयेताम् । अत्र

अन्तैकत्वेऽपि सतोषजननमित्येको विरोध । सपत्नीपुत्रत्वेऽपि तदित्यपर ।

युगमत्वेन स्वोपदिष्टविद्याद्वारा स्वपुत्रत्वेन च जननादविरोध इति श्लेष-

प्रतिभोत्थापितो विरोधाभासालकार ॥ ६४ ॥

तैरिति । तैर्युधिष्ठिरादिभि ऋषिपुत्रै सह दृढीकृतासु त्रिचतुरादिमेलनेन

दाढ्यं प्रापितासु वनलतासु आदरात्परिचितस्यारब्धस्य डोलाविधेर्दोलाय-

न्त्रस्य पर्यायलब्ध क्रमप्राप्त पवमानसूनोर्भीमस्यारोहणमवसानभूमि समाप्ति-

स्थान द्रुतमसकृदभूत् । अतिमासलतया भीमस्य वनलता बहुशङ्खुद्रिता

बभूवुरित्यर्थ ॥ ६५ ॥

भीमेनेति । अन्ये सगर्भ्या सोदरा युधिष्ठिरनकुलसहदेवा भीमेन दन्त

युगले विधृत स्तम्भितमद्रिनिभ पर्वततुल्यम् । अत्युन्नतमिति यावत् । वनेर्भवं

वन्यमिभ गज यमारुहुरारूढवन्तस्त वन्येभ मानी विजयोऽर्जुन स्वयमात्मनै-

मुनिसुतैरविशेषजुषो वने सुहुरमी नवशैशवकेलिषु ।
 मलिनतामनयन्त कलेवर मदकला कलभा इव धूलिमि ॥ ६० ॥
 तत्र तत्र मृदुपासुषु पाण्डो पुत्रपादतलविन्यसनेन ।
 छत्रकेतुकुलिशै स्फुटरेखैश्चित्रवत्यभवदाश्रमभूमि ॥ ६१ ॥
 लीलास्मितै सृंकियुगाद्रलद्भिरालाजलाना पृषतैर्बृहद्भि ।
 बाला दधुस्ते हृदि मौक्तिकाना माला धुतोलेखनरन्ध्रसूत्रा ॥ ६२ ॥
 अत्यन्तबाल्यादमृतायिताभिरन्योन्यमर्धोक्तिमिराह्वयत्सु ।
 स भीमसेनोऽजनि पाण्डुपुत्रेष्वर्धोक्तनामापि च पूर्णनामा ॥ ६३ ॥

मुनिसुतैरिति । अमी युधिष्ठिरादयो मुनीना मतेबालकैरविशेष तारतम्य राहिय जुषन्त इति तथोक्तम् । ~~चित्तक्रीडास वने~~ प्रगृह्य रदपथेन दन्तमार्गेण समारुरोह । मानिनाभिन न्यापजावित्वात्र किचिद्रीडाकरमिति भाव । अत्र मानस्य स्वय प्रगृह्यारोहण प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ६६ ॥

तदन्विति । तदनु विधिवद्यथाशास्त्रमुपनीतानामुपनयनसस्कृताना क्रमेण मधुरेण मनोहरेण वयसा यौवनेन विधृत पूर्ण वपुर्येषा तेषा शिरसा विन यस्य गौरव पुष्पन्तीति तथोक्ताना सकलासु चतु षष्टिषु कलासु विद्यासु कौशल नैपुण्यमुन्मीलयता प्रकटयता तेषा युधिष्ठिरादीना यशासि विद्याविनयविवे कादिजन्या कीर्तयो बलमथनमदावलस्यैरावतस्य आत्रो रश्मेर्निवासस्य च क्षीराब्धेराकाशगङ्गाया वा युगल द्वयमपि युगपदेकदोल्लङ्घयामासुरतिचक्रमु । 'धाम रश्मिनिवासयो' इति विश्व ॥

नवेति । मुनीना तति समूहो नवस्य तरुणित्रो यौवनस्य लक्ष्म्या सपदा नन्दनीय मनोहरं कुरुषुषभस्य पाण्डो सुताना शरीरं नेत्रयो पात्र विषय कुर्वती । पश्यन्ती सतीति यावत् । त्रिलोक्या भुवनत्रयस्य मोहनाय स प्रसिद्ध कामो मन्मथोऽपि स्वस्य विशिखो बाण इव पञ्चधा पञ्चप्रकारोऽभूत् । किमिति वि तर्कै । इत्युक्तप्रकारं मेने तर्कयामास । उत्प्रेक्षा ॥ ६७ ॥

अथेति । अथानन्तरं कदाचित्कस्मिंश्चित्कालेऽखिलाना हरिता दिशामन्तरेषु म ध्यभागेषु निरन्तरं सान्द्र यथा तथा वलमानैर्व्याप्रवद्भिर्मलयपवमानैर्दक्षिणवायुभि क्रम्पितैश्चम्पकैश्चाम्पेयकुसुमै सपादितस्य सौरभस्य सपदा समृद्ध्यानुकम्पित । परि मलित इत्यर्थ । निलिम्पाना देवाना पन्था आकाशवीथियेषु ते तादृशा निलिम्पपथा 'ऋक्पू' इत्यादिना अप्रत्यय । केसरकुसुमाना बकुलपुष्पाणा केसरशिखरेषु कि

सहकारपल्लवतल्लजपरिचर्वणगर्वायमाणकलकण्ठयुवकण्ठोक्तपथिक-
जनसदोहजीवितसदेहा वनदेवतावदनतिलकायमानतिलकावलिक-
लिकापलितभावुकनभोविभागा मदनहुतभुगङ्गारसदृशकमलभृङ्गा-
रुमधुरससङ्गारचितमदभृङ्गारवविभवतुङ्गारहितमिथुनशृङ्गाररसा
समुन्मिषद्वासन्तिकामिषेण सीमन्तिनीरतेरुदन्त दुरन्तविचिन्त्य
रहसि वसन्त नृप तमिव हसन्तो वसन्तोदयवासरा मन्दमन्दम-
रण्याङ्गधरण्या कमपि विकासमापादयामासु ।

अल्कात्रेषु भासुराभिर्धूलीभि पुष्परजोभिर्धूसरा मलिना दशदिशो येषु ते तथोक्ता ।
मनसिजस्य मन्मथस्य विजये विषये सहकार साह्यकरण तस्मिन् चतुराणा
समर्थाना सहकाराणा चूतपुष्पाणा पल्लवतल्लजा श्लेषपल्लवा । 'प्रकाण्डमुद्ग
तल्लजौ' इति प्रशस्तवाचकेष्वमर । तेषा परितश्चर्वणेन गर्वायमाणाना दृप्यता
कलकण्ठयूना तरुणकोकिलाना कण्ठेन । कुहूरवेणेत्यर्थ । उक्त पथिकजनसदोहस्य
पा थसमूहस्य जीवितसदेह एते जीवन्ति न वेति सशयो येषु ते तथोक्ता ।
वनदेवताना वदने मुखे तिलकवदाचरन्तीभिस्तिलकायमानाभिस्तिलका वृक्ष-
विशेषास्तदावल्या कलिकाभि कुब्जलै पलितभावुका । धवलायमाना इत्यर्थ ।
नभोविभागा आकाशप्रदेशा येषु ते तथोक्ता । मदन एव हुतभुगङ्गिस्तस्या-
ङ्गारैरलातै सदृशानि कमलानि रक्ताब्जानि तान्येव भृङ्गारव सूक्ष्ममुखपात्रवि-
शेषा । 'भृङ्गार कनकालुका' इत्यमर । 'भृङ्गार' इति च पठ्यतेऽय शब्द ।
तेषु यो मधुरसो मकरन्दस्तस्य सङ्गेन । पानेनेत्यर्थ । आरचितो जनितो मदो
येषाम्तेषा भृङ्गाणामारवविभवेन अङ्गारसमृद्ध्या हेतुना तुङ्गोऽधिकोऽरहितानाम-
वियुक्तानां मिथुनाना स्त्रीपुसाना शृङ्गाररस सभोगसुख येषु ते तथोक्ता ।
वसन्तस्य ऋतोरुदय आविर्भावो येषु ते च ते वासरा दिनानि सीमन्तिनीभि
स्त्रीभि सह रते सुरतस्य सबन्धिनमुदन्त वृत्तान्तमपि दुरन्त दुःखावसानक
विचिन्त्यालोच्य । मुनिशापादिति भाव । रहसि वसन्तम् । वासन्तिकवैभवाव-
लोकनाशक्तयेति भाव । नृप पाण्डु समुन्मिषन्त्या विकसन्त्या वासन्तिकाया माध-
वीकुसुमस्य मिषेण व्याजेन हसन्त परिहास कुर्वन्त । इवेत्युत्प्रेक्षा । अरप्यम
ङ्गश्चिह्न यस्या तस्या धरण्या भुवि कमप्यनिर्वाच्य विकास प्रकाश मन्दमन्द शनै
शनैरापादयामासुश्चक्रु । उपमोत्प्रेक्षारूपकानुप्रासाना ससृष्टि ॥

१ 'भृङ्गार' इति पाठ २ 'मनसि विचिन्त्य' इति पाठ ३ 'अरण्याङ्गधर-
ण्याम्' इति पाठ

किं शुक्रस्य वदने रुचिरत्व किं शुक्रस्य हृदयेऽपि वशित्वम् ।
किं शुक्रस्य कुसुमेषु नदन्ती शसति स्म मधुपालिरितीव ॥ ६८ ॥

कुरबके रवकेलिभृत सुधासमधुर मधुर मधु षट्पदा ।
पपुरवापुरवार्यमपि स्मय नृपवने पवनेरितपादपे ॥ ६९ ॥

अथास्मिन्नमुना तपोवनपरिसरे पटीरगिरिबन्धुना गन्धवहस्तन-
धयेन सनिधि नीयमानो मद्रज परिग्रहस्तपस्यन्तमपि मनस्यन्त
क परितापसपदा न लिम्पेदित्यर्थान्तरमप्यलिगिरा बोधयन्त्यामिव
वनवासन्त्यामय क्षणादेव क्षितिपतिरिक्षुधन्वनो लक्ष्यतामध्य-
रुक्षत् ।

किं शुक्रस्येति । शुक्रस्य वदने चन्द्रो रुचिरत्व सौन्दर्य किमिति कुत्सायाम् ।
शुक्रस्य व्यासपुत्रस्य हृदये वशित्व जितेन्द्रियत्वमपि किम् । न भवत्येवेत्यर्थ ।
मदवलोकने पलायत एवेति भाव । इत्युक्तप्रकारेण मधुपालिर्भृङ्गपङ्क्तिं किं शुक्रस्य
पलाशवृक्षस्य कुसुमेषु नदन्ती झकुर्वती सती शसति स्म ज्ञापयामासेत्युत्प्रेक्षा ।
शुक्रत्रोटिकुटिलारुणानि पलाशमुकुलानि मुनीनामपि मोहनान्यासन्नित्यर्थ ।
स्वागता वृत्तम् ॥ ६८ ॥

कुरबक इति । पवनेन वायुनेरिता कम्पिता पादपा वृक्षा यस्मिस्तस्मि-
न्नृपवने पाण्डुराजाश्रमारण्ये कुरबके कुसुमे । जात्येकवचनम् । रवान्झङ्कारान्के-
लीरिच्छाविहाराश्च बिभ्रतीति भृत षट्पदा भृङ्गा सुधयामृतेन समो धूर्भारो यस्य
तथोक्तम् । अतएव मधुर मधु मकरन्द पपु पिबन्ति स्म । अतएवावार्य
निरङ्कुश स्मयमपि मद चावापु प्राप्तवन्त । अत्र स्मयावाप्तौ कुरबकमधुपान-
वाक्यार्थहेतुकस्य काव्यलिङ्गस्य यमकेन सहैकवाचकानुप्रवेशसकर । द्रुतविल-
म्बितवृत्तम् ॥ ६९ ॥

अथेति । अथ वसन्तप्रादुर्भावानन्तर पटीरगिरेश्चन्द्रनाचलस्य बन्धुना ।
तदीयसौरभभरितेनेत्यर्थ । अमुना गन्धवहस्तनधयेन बालमारुतेन अस्मिन्तपो-
वनस्य पाण्डुश्रमस्य परिसरे समीपे सनिधि स्वसानिध्य नीयमान प्रापयमाणो
मम रजस परागस्य परिग्रह सबन्धस्तपस्यन्त निगृहीतेन्द्रिय तप कुर्वाण-
मपि क पुरुषमन्त मनसि परितापस्य सपदा समृद्ध्या न लिम्पेन्न घटयेत् ।
इत्युक्तमर्थे एकम् । अर्थान्तरमपि अन्यमर्थं च अलिगिरा । भृङ्गारवव्याजेने-
त्यर्थ । बोधयन्त्या सूचयन्त्यामिव स्थिताया वनवासन्त्या माधवीकुसुमे ।
जात्येकवचनम् । समुन्मिषन्त्या विकसन्त्या सत्याम् । अय क्षितिपति
पाण्डु क्षणादेवेक्षुधन्वनो मन्मथस्य लक्ष्यता बाणविषयत्वमध्यरुक्षत्प्राप्तवान् ।
रुहे कर्तारि लुब्ध । अर्थान्तरं तु 'नीयमान' इत्यन्त उभयत्र समम् ।

परिहृत्य तनु चित्ते बाण कामो मुमोच यत् ।
अन्तरेवातिरक्तोऽभूद्व्रणस्तद्वहिरुप ॥ ७० ॥

क केलिदेशमुपयान्यधुनेति ताव-
त्कङ्कलिसवलनकल्पितचित्रशोभम् ।
माद्या करेणुरिव साकमसौ करेण्वा
गूढ ययौ कुरबकद्रुलतानिकुञ्जम् ॥ ७१ ॥

शाप च मृत्युप्रदमग्रजातेस्ताप च पत्यु स्मरज निरीक्ष्य ।
दूरेतरस्मिन्सुरतेऽपि देव्या डोलायमान हृदय तदासीत् ॥ ७२ ॥
चाटुप्रयोगे चतुर स पाण्डु प्रसूनतल्पे प्रविवेशिताया ।

अन्तरन्तहेतु । मद्राज्जातो मद्रज परिग्रहो भार्या । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापा परिग्रहा' इत्यमर । त तपस्यन्त पाण्डुमपि क सुरतसुखम् । तदुद्देशेनेति यावत् । 'मूर्ध्नि सुखेऽप्सु कम्' इत्यमरशेष । परितापसपदा न लिम्पेदिति योज्यम् । 'मद्रजापरिग्रह' इति पाठस्तु प्रामादिक । उभयार्थानुकूल्याभावात् ॥

परिहृत्येति । यद्यस्मात्कारणात्कामो मन्मथस्तनु पाण्डो शरीरं परिहृत्य विहाय चित्ते बाण मुमोच प्रयुक्तवान् । मुचे कर्तरि लिट् । तत्तस्मान्नृप पा ण्डुर्बहि शरीरेऽव्रण क्षतरहित सन् । अतएवान्तश्चित्त एवातिरक्तो भृश शोणितोऽल्यनुरागान्वितश्चाभूत् । श्लेषमुलातिशयोक्ति काव्यलिङ्गोज्जीवितेति सकर ॥ ७० ॥

कमिति । अधुना केलिदेश क्रीडास्थान कमुपयामि गच्छामि । इति चिन्तयन्निति शेष । असौ पाण्डु माद्या साक तथा सह करेण्वा गजस्त्रिया साक करेणुर्गज इव । 'करेणुरिभ्या स्त्री नेभे' इत्यमर । कङ्कलेर्दृक्षविशेषस्य संवलनेन मेलनेन कल्पिता कृता चित्रा शोभा यस्य तम् । कुरबकद्रु कुरुदृक्ष स एव लतानिकुञ्जो लतागृह त प्रति गूढ यथा तथा यथावगच्छत् । यातेर्लिटि 'धातौ' इति द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे 'आत औ णल' इति औत्वे 'आतो लोप इटि च' इति लोपे निष्पन्नेय क्रिया ॥ ७१ ॥

शापमिति । अग्रजातेर्ब्राह्मणस्य किदमस्य सबन्धिन मृत्युप्रद शाप पूर्वोक्तारूप च स्मराज्जात स्मरज पत्यु पाण्डोस्ताप च निरीक्ष्य समीक्ष्य । द्वयमपि कुर्वित्थमित्यालोच्येत्यर्थ । तदा सुरते दूरेतरस्मिन्सनिहिते सत्यपि । एकान्त-सगतत्वादिति भाव । देव्या माद्या हृदय डोलायमानमनन्तचिन्ताक्रान्तमासीदभूत् ॥ ७२ ॥

चाटुप्रयोग इति । चाटूना प्रियवाक्याना प्रयोगे भाषणे चतुरो निपुण अतएव स पाण्डु प्रसूनतल्पे कुसुमशय्याया प्रविवेशिताया शायितायास्तस्या

क्षौम बिभेद स्मरराजधानीक्षौम कराम्भोजदलेन तस्या ॥ ७३ ॥

तत्र तौ राजदम्पती मुनिशापबलपरिचिचिक्षेयव मुहुर्भङ्गुरालि-
ङ्गनमङ्गलतरङ्गितकुचकुम्भसभृतघर्मजलनिर्मितमदनयौवराज्याभिषे-
कमधरितमधुरसमधुरिमाधरबिम्बविडम्बिताम्बरचरकुटुम्बिजीवनम-
तिजवपम्फुल्यमानधम्मिल्लविगलद्विरलबकुलमुकुलपुनरुक्तपुष्पतल्प-
मविगणितवीणागुणकणितमणितमसृणितमतिचिरप्रमुषितमसमशर-
समरमुन्मीलयामासतु ।

आयुष सतति दीर्घामावहन्नपि पौरव ।

आयुष सततेरन्तमाजगाम रतेरिव ॥ ७४ ॥

माद्या सबन्धिन स्मरराजधान्या मन्मथमहानगरस्य क्षौम प्राकारं क्षौम
दुकूलम् । 'क्षौम दुकूले प्राकारे' इति विश्व । करमम्भोजमिव तस्य दलेनाग्नेण
बिभेद शिथिलयामास ॥ ७३ ॥

तत्रेति । तत्र प्रसूनतल्पे तौ राज्ञी च राजा च राजानौ तौ दम्पती माद्री
पाण्डु मुने किदमस्य सबन्धिन शापबलस्य परीक्षितुमिच्छा परिचिचिक्षा तयेवै
त्युत्प्रेक्षा । परिपूर्वादीक्षते सन्नन्तादप्रत्यय । अभङ्गुरेणातिदृढेनालिङ्गनमङ्गलेन
परिरम्भसुखेन तरङ्गितयो प्रवृद्धयो कुचकुम्भयो सभृतेन पूर्णेन घर्मजलेन
निर्मितो मदनयौवराज्याभिषेको यस्मिस्तथोक्तम् । अधरितस्तुच्छीकृतो मधुरसस्य
मधुरिमा माधुर्यं येन तेनाधरेण बिम्बेनेव विडम्बितमनुकृतमम्बरचरकुटुम्बिना
देवानां जीवनममृत यस्मिस्तथोक्तम् । अतिजवेनातिवेगेन पम्फुल्यमानाच्छि
थिलायमानाद्धम्मिल्लत्सयतकचभाराद्विगलद्विरलैर्बकुलमुकुलैरशोकपुष्पे पुन
रुक्त द्विगुणीकृत पुष्पतल्प यस्मिस्तथोक्तम् । अविगणित तुच्छित वीणाया गुणकृणित
तन्त्रीनादो यैस्तैर्मणितैर्मसृणित निबिडितम् । अतिचिरं मुनिशापप्रभृत्येतत्क्षणप-
र्यन्त प्रमुषित तस्करितमसमशरस्य पञ्चबाणस्य समरं युद्धम् । सुरतमिति
यावत् । उन्मीलयामासतु । अनुबभूवतुरित्यर्थ ॥

आयुष इति । पौरव पाण्डुरायुष आयुर्नामराज्ञो जीवितकालस्य च सततिं
वशासमूह च दीर्घा पुत्रसपत्न्या विस्तृतामावहन् । बिभ्रन्नपि सन्नित्यर्थः ।
आयुषो जीवितकालस्य सतते समूहस्य रतेरिवान्त समाप्तिमाजगाम प्राप्त-
वान् । रत्यन्तसमकालस्तस्य जीवितान्तोऽभूदित्यर्थः । श्लेषानुप्राणितो विरोधा-
भासाकार ॥ ७४ ॥

१ 'स्मरराजधाया' इति पाठ २ 'परिचिचिक्षेयव' इति पाठ ३ 'मुहु-
र्भङ्गु' इति पाठ ४ 'बिम्बचुम्बनाडम्बर' इति पाठ ५ 'भणितम्' इति पाठ
६ 'मुषितम्' इति पाठ . ७ 'आरुरोह' इति पाठ

नृपस्य दूरीकृतपाशसगम यम विहायैकमुपेयुषो वधूम् ।
अजस्रमूरीकृतपाशसगमो यमोऽपर सनिदधे लतागृहे ॥ ७५ ॥

आलिङ्गनेन कुरवो हरिणेक्षणाना-

मामोदगौरवभृतो भुवि सर्व एव ।

तन्मध्यभागपि तथा स कथं नु पाण्डु-

रालिङ्ग्य मद्रतनयामवधि प्रपेदे ॥ ७६ ॥

निद्रया किल निमीलित मृतेर्मुद्रया निजमुदीक्ष्य वल्लभम् ।

उद्रवा करमुदस्य विह्वला मद्रराजतनया रुरोद सा ॥ ७७ ॥

तन्निशम्य सममेत्य कुमारैस्तादृश पतिमवेक्ष्य रुदन्त्या ।

भोजपुगवभुवोऽश्रुनिपातैर्भूरपि स्वयममुञ्चत बाष्पम् ॥ ७८ ॥

नृपस्येति । दूरीकृतो निरासित पाशस्य ससारबन्धस्य सगम सबन्धो येन तमेक यममिन्द्रियनिग्रहरूप योगविशेष विहाय त्यक्त्वा लतागृहे वधू माद्रीमुपेयुष सगतस्य नृपस्य पाण्डोरजस्र नित्यमूरीकृत पाशस्यायुध-विशेषस्य सगमो येन तथोक्त पाशायुधधारी अपरोऽन्यो यमोऽन्तक सनिदधे सनिहितोऽभूत् । अत्रेष्टार्थोद्यमादनिष्टावाप्तिरूपो विषमालकारभेद । वशस्थवृत्तम् ॥ ७५ ॥

आलिङ्गनेनेति । सर्व एव कुरव सर्वेऽपि कौरवा सर्वेऽपि कुरबकवृक्षश्च भुवि हरिणेक्षणाना स्त्रीणामालिङ्गनेनामोदस्य सतोषस्य परिमलस्य च गौरवमतिशय विभ्रतीति तथोक्ता । अभवन्निति शेष । अन्यत्र गौरवेण भृत परिपूर्णो भवतीत्यर्थः । तेषां कुरूणा तस्य कुरबकवृक्षसामान्यस्य मध्य भजतीति तथोक्तोऽपि स पाण्डु श्वेतपुष्प कुरबकवृक्षश्च । मद्रतनया माद्रीमालिङ्ग्य । तदालिङ्गनेनेत्यर्थः । तथाविध तादृश मरणम् । कथं न्वित्याश्चर्ये । प्रपेदे प्राप्तवान् । कुरबक-तरुस्तरुण्यालिङ्गनेन पुष्यतीति प्रसिद्धि । अत्रापि विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमप्रभेद । अर्थान्तरप्रतीतिस्तु ध्वनिरेव अभिधाया प्रेरणेन नियन्त्रणाच्छ्रुणा याश्च बीजाभावादिति ॥ ७६ ॥

निद्रयेति । सा मद्रराजतनया निद्रया । किलेति सभावनायाम् । निद्रयेव स्थितया मृतेर्मरणस्य मुद्रया निमीलित मुकुलिताक्ष निज वल्लभ पाण्डुमुदीक्ष्य विह्वला सभ्रान्तचित्ता सती करमुदस्य हस्तमुद्धृत्य उद्रवा उच्चै शब्दायमाना सती रुरोद । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ७७ ॥

तदिति । तन्माद्रीरोदन निशम्य श्रुत्वा कुमारैर्युधिष्ठिरादिभि सममेत्यागल्य तादृश मृत पतिमवेक्ष्योद्वीक्ष्य रुदन्त्या भोजपुगवभुव कुन्त्या अश्रुनिपातैर्बाष्प-भूरपि स्वयं बाष्पमूष्माण चामुञ्चत मुक्तवती । राजभार्यात्वादिति भाव ।

माद्या तयानुमृतया महितस्य राज्ञो
निर्वर्तितासु तनयैर्निखिलक्रियासु ।
भूयोऽपि तौ सुमनसा पुरत प्रकाश
जायापती तु सुरतोत्सवमन्वभूताम् ॥ ७९ ॥

तदनु नव्यवैधव्यबहुव्यथाया पृथाया पुरतो निर्मर्यादपितृ-
शोकविदार्यमाणधैर्यसोदर्यजनपरिवार्यमाणाय हृदि विदितनि-
खिलधर्मजाताय धर्मजाताय महत्यामपि विपत्त्या वैयात्येन
भवितव्यमिति राजनयनिगमाङ्कुर प्रकाश्य काश्यपादयो दयोपेता
शतशृङ्गमुनिपुगवास्तुङ्गमणिसौधशृङ्ग कुलक्रमागत कुरुनगरमेता-
नवतारयामासु ।

तप्ताया भुवि वर्षे धूमाकृतिरूष्मा भवतीति तत्त्वम् । मुचे कर्तरि लिट् । 'बाष्प
नेत्रजलोष्मणो' इत्यमर । श्लेषमूलातिशयोक्ति ॥ ७८ ॥

माद्येति । तया स्वसगमेन मृत्युदायिन्या अनुमृतया । अग्निं प्रविष्टये
त्यर्थ । माद्या महितस्य सतुष्टस्य राज्ञ निखिलासु सकलासु क्रियासु और्ध्वदे
हिकेषु तनयैर्युधिष्ठिरादिभिर्निर्वर्तितास्वनुष्ठितासु सतीषु । तौ जायापती माद्री
पाण्डू प्रकाशमुज्ज्वलम् । मरणभीत्यभावादिति भाव । सुरतोत्सव स
भोग देवत्वप्राप्तिरूपमुत्सव च भूय पुनरपि सुमनसा देवाना पुरतस्त्वग्र एवे-
त्यर्थ । अन्वभूतामनुभूतवन्तौ । 'सुरत मैथुनेऽपि स्याद्देवत्वे सुरता स्त्रियाम्'
इति विश्व ॥ ७९ ॥

तदन्विति । तदनु पाण्डुसस्कारानन्तर नव्येन नूतनेन वैधव्येन भर्तृरा
हित्येन बह्व्यो व्यथा दु खानि यस्यास्तस्या पृथाया कुन्त्या पुरतोऽग्रे निर्म-
र्यादेनापारेण पितृशोकेन विदार्यमाण भिद्यमान धैर्य यस्य तेन सोदर्यजनेन
भ्रातृलोकेन परिवार्यमाणाय । हृदि मनसि विदित ज्ञात निखिलाना धर्माणामा-
पत्कालिकाना जात समूहो यस्य तस्मै । धर्माद्यमाज्जाताय धर्मजाताय युधिष्ठि-
राय महत्या दुष्पारायामपि विपत्त्यामापदि वैयात्येन वैशेष्येण भवितव्यम् । धीरो
भवेदित्यर्थ । 'धृष्टे धृष्णुर्वियातश्च' इत्यमर । इत्युक्तप्रकार राज्ञा नयनि-
गमस्य नीतिशास्त्रस्याङ्कुरमर्थबोध प्रकाश्योपदिश्य काश्यप आदिर्येषा तथोक्ता
शतशृङ्गनामपर्वते ये मुख्या मुनिपुगवा ऋषिश्रेष्ठास्ते दययोपेता सन्त तुङ्गानि
मणिमयसौधाना शृङ्गाणि शिखराणि यस्मिंस्तथोक्त कुलक्रमेण वशानुपूर्व्या आगत
प्राप्त कुरुनगर हस्तिनपुरमेतान्युधिष्ठिरादीनवतारयामासु प्रापयामासु । तरतेर्ष्य-
न्तस्य 'गतिबुद्धि-' इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

१ 'ततोऽनुमृतया सह तस्य' इति पाठ २ 'बहुविध' इति पाठ ३ 'विदी-
र्यमाण' इति पाठ ४ 'धैर्याय सोदर्य' इति पाठ ५ 'धर्मजाय' इति पाठ
६ 'सत्यां वैयात्येन' इति पाठ ७ 'नयनांकुशम्', 'नियमांकुशम्' इति च पाठ .
८ 'शृङ्गसकुलम्' इति पाठ

मन्दमन्दमुपेत्य तत्र सैदसो मत्पाण्डुपुत्राङ्कुरा

केति प्रेमपुर प्रसारितकर कुर्वन्ट्टालिङ्गनम् ।

स्पर्शस्पर्शमिमान्निजाङ्कगमितान्भ्रातु स्मरन्कौरव-

श्र्योतद्भिर्नयनान्बुभि स विदधे शोक नदीमातृकम् ॥ ८० ॥

पाण्डवेषु दृढतापरिणाहप्रायरूपतनुसपदियत्ताम् ।

स्पर्शन विदधतैव दृशान्ध पाणिना परिममौ धृतराष्ट्र ॥ ८१ ॥

दत्त्वा तैत्तत्प्रत्यह यद्यदिष्ट यावत्स्वेषामात्मजानां शतेऽपि ।

पाण्डो पुत्रेष्वम्बिकासूनुरेतेष्वेकैकस्मिन्प्रेम तावद्बन्ध ॥ ८२ ॥

मन्दमिति । तत्र हस्तिनपुरे स प्रसिद्ध कौरवो धृतराष्ट्र सदस आ स्थानमण्डपान्मन्दमन्द शनै शनैरुपेत्यागत्य । अन्धत्वादानन्दपारवश्याद्वेति भाव । मम पाण्डो पुत्रा अङ्कुरा इव ते क कुत्र । इति वदन्निति शेष । प्रेम्णा पुर प्रसारितौ करौ यस्य तथोक्त सन् दृढ यथा तथालिङ्गन कुर्वन् सन् । अथालिङ्गनानन्तर निजमङ्क गमितान्प्रापितानिमान्युधिष्ठिरादीन्स्पर्श-स्पर्शं स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा । आदरात्पौन पुन्योक्ति । आभीक्ष्ये णमुलो द्विर्भाव । भ्रातु पाण्डुम् । 'अधीगर्थ-' इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । स्मरन्सन् । एकसबन्धि-ज्ञानस्यापरसबन्धिस्मारकत्वादिति भाव । च्योतद्भिर्धारयमाणैर्नयनान्बुभिर्बाष्पै शोक पाण्डुसबन्धि नदी माता वर्धयित्री यस्य तथोक्त नदीमातृक विदधे चकार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ८० ॥

पाण्डवेष्विति । दृशान्धोऽक्ष्मा कृष्ण स धृतराष्ट्र पाण्डवेषु या दृढता-ङ्गदार्ढ्य परिणाह ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्निवस्तार प्रायो वयो रूपमाकृतिस्तनु शरीरं च तासा सपद समृद्धेरियत्तामिदमेतावदिति परिमाणविशेष स्पर्शन पाण्डव स्पर्श विदधता कुर्वता पाणिना स्वहस्तेनैव परिममौ मान कृतवान् । मातै कर्तरि लिट् । अत्रान्धत्वस्य पाणिकरणकमाननिर्धारणहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्य लिङ्गम् । स्वागतावृत्तम् ॥ ८१ ॥

दत्त्वेति । अम्बिकासूनुर्धृतराष्ट्र प्रत्यह दिने दिने यद्यद्वस्तु तेषा पाण्डवाना मिष्ट काङ्क्षित भवति तत्तद्वत्त्वा । तेभ्य इति भाव । तेषां स्त्रीयानामात्मजाना शतेऽपि पुत्रशतकेऽपि यावत्प्रेमास्ति तावत्प्रेम पाण्डो पुत्रेष्वेकैकस्मिन्पुत्रे रादौ बन्ध घटितवान् । भ्रातृवात्सल्यादिति भाव । शालिनीवृत्तम्—'शालि न्युक्ता म्ता तगौ गोऽब्धिलोकै' इति लक्षणात् ॥ ८२ ॥

एव वत्सभावेऽपि भक्तिमत्सु तेषु निजपितृवत्सलतामसकृ-
त्समीक्ष्य मत्सरेण दुर्मनायमानो हृदयालवाले सुयोधनो राधेयप्र-
धानदुर्बोधनमेधोत्सेधसविधधरणीरुहमधिरूढामकुतोनुरोधा विरो-
धविषवीरुधमेधाचक्रे ।

तीव्रोदयानविनयान्दधता क्रमेण

दुर्योधनाद्यसुहृदा दुरहकृतीनाम् ।

पट्टाभिषेकमभिलष्यति फालदेशे

कुट्टाकभावकुतुक कुरुते स्म भीम ॥ ८३ ॥

एवमिति । वत्सभावे बाल्ये भक्तिमत्सु । स्वस्मिन्निति भाव । तेषु पाण्डवेषु ।
एवमुक्तविधा निजस्य पितुर्धृतराष्ट्रस्य वत्सलता प्रेम समीक्ष्य दृष्ट्वा ज्ञात्वा दुर्मनाय
मान खिद्यन् । अतएव सुयोधनो दुर्योधनो मत्सरेणान्यशुभद्वेषेण हेतुना । 'मत्स-
रोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोरपि' इति विश्व । राधेय कर्ण प्रवानो मुख्यो येषा
तेषा कर्णशकुनिदु शासनाना दुष्ट बोधन प्रेरण यस्यास्तादृशी मेधा स्वबुद्धिरेवो-
त्सेधसविधधरणीरुह उन्नतान्तिकवृक्षस्तमधिरूढाम् । तस्मिन्वेष्टितामित्यर्थ ।
अकुतोनुरोधा निरङ्कुशा विरोध पाण्डवेषु वैर स एव विषवीरुद्वत्सनाभलता ता
हृदयमेवालवाल वृक्षमूलवर्तुलसेतुस्तस्मिन्नेवाचक्रे वर्धयामास । अत्र पाण्डवेषु धृतरा-
ष्ट्रप्रेमदर्शनस्य दुर्योधनखेद प्रति तस्य मत्सर प्रति तस्य विषवीरुद्वर्धन प्रति च, हेतु-
त्वादङ्गाङ्गिभावसकीर्णेन काव्यलिङ्गत्रयेण सकीर्णसमस्तवस्तुवर्ति सावयरूपकम् ॥

तीव्रेति । तीव्रो दारुण उदय आविर्भावो येषा तानविनयान्दुष्टचेष्टितानि
दधताम् । कुर्वतामित्यर्थ । दुरहकृतीना निष्फलाहकाराणा दुर्योधन आदिर्येषा
तेषामसुहृदा शत्रूणा सबन्धिनि पट्टाभिषेकमभिलष्यति कामयमाने फाल
देशे ललाटे कुट्टाकभावे मुष्टिकुट्टने कुतुक कौतूहल भीम कुरुते स्म । 'कुट्टाक
पाणिकुट्टनम्' इति शब्दार्णवे । भीमो न मृष्यतीति दुर्योधनादयो यौवराज्याय
निराशा बभूवुरित्यर्थ ॥ ८३ ॥

१ 'दुर्मनायमानो दुर्योधनो' इति पाठ २ 'दुर्योधनो' इति पाठ ३ 'दुर्बो-
धमेधो' इति पाठ ४ 'अकुतोरोधाम्' इति पाठ ५ 'फालभागे' इति पाठ

पञ्चधा प्रवहन्तीना पवनात्मज एव स ।
 कौरवक्रोधसिन्धूना क्रमात्सगमभूरभूत् ॥ ८४ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते प्रथम स्तवक ।

पञ्चधेति । स प्रसिद्ध पवनात्मजो भीम एव पञ्चधा पञ्चप्रकार प्रवहन्तीना
 कौरवाणा दुर्योधनादीना क्रोधा एव सिन्धवो नद्यस्तासा क्रमात्प्रायेण सगमभूर्मे-
 लनदेशोऽभूत् । युधिष्ठिरादीना भीमबलव्यपाश्रयत्वात्तद्विषयक्रोधानामपि भीम
 एव पर्यवसानमभूदित्यर्थं ॥ ८४ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
 रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याभिख्याने
 प्रथम स्तवक ।

द्वितीयः स्तवकः ।

एकदा तु ते सर्वे सुपर्वसरित सलिलेषु विहृत्य समुत्तीणा
वीचीभिरनीचीरुत्कूलितफेनकूटेष्विव पटगृहवाटेषु परिगृहीतमनो-
हराम्बरपटीरहाराभ्यवहारा कुमारा कुशलकुशीलवकुलशीलितवि-
चित्रवादित्रकलशीरवविवशीकृतमनस सुखमासामासु ।

रहसि नलिनतल्पे रत्नपर्यङ्ककल्पे

दिनविरतिसमीरै सेव्यमान स भीम ।

तटभुवि कुसुमाना तादृशैर्गन्धूपुरै-

रधिकमलसताया हानिद्रौ निद्रौ ॥ १ ॥

‘तीव्रोदयानविनयान्’ (१।८३) इत्यत्र पूर्वस्तवके दुर्योवनाद्यसुहृदविनयाना-
प्रक्रान्तत्वात्तान्निविशेषतोऽस्मिन्प्रपञ्चयति—एकदेति । एकदा कदाचित् । तु
शब्दो वाक्यालकारे । ते सर्वे राजकुमारा वार्तराष्ट्रा पाण्डवाश्च सुपर्वणा
देवाना सरितो गङ्गाया सलिलेषु विहृत्य जलक्रीडा कृत्वा समुत्तीर्णास्तीर प्राप्ता
सन्तोऽनीचीभिरुन्नताभिर्वीचीभिस्तरङ्गैरुत्कूलितेषु तीर प्रापितेषु फेनाना डिण्डी-
राणा कूटेषु राशिष्विव स्थितेष्वित्युत्प्रेक्षा । पटगृहाणा वाटेषु कक्ष्यान्तरेषु
परित सर्वत्र गृहीता मनोहराश्चाम्बराणि वस्त्राणि, पटीराश्चन्दना, हारा मणि
सरा, अभ्यवहारा भोजनानि च यैस्तथोक्ताश्च सन्त कुशलाना शिक्षाभ्या
साभ्या निपुणाना कुशीलवा गायका । ‘गायकास्तु कुशीलवा’ इत्यमर । तेषा
कुलेन नृन्देन । ‘कुशीलवबालक-’ इति वा पाठान्तरम् । शीलिताना ताडिताना
विचित्राणा वादित्राणा च चतुर्विधवाद्याना वीणावेणुमृदङ्गतालादीना कलशीना
घटवाद्याना च रवैर्मधुरशब्दैविवशीकृत परवशीकृत मनो येषा तथोक्ताश्च
सन्त सुख यथा तथा आसामासुरवर्तन्त । ‘दयायासश्च’ इति कर्तरि लिट्या
मन्तादसतेरस्तेरनुप्रयोग ॥

रहसीति । स सुयोवनादिक्रोधपात्र भीमस्तादृशै । मनोवैरित्यर्थं ।
कुसुमाना गन्धूपुरै परिमलपरम्पराभि (करणै) अलसताया श्रमस्याविक
यथा तथा हानि क्षतिं यन्ति खण्डयन्तीति हानिदा द्रवो नृक्षा यस्या तस्या
तटभुवि गङ्गातीरे दिनविरतिसमीरै सायतनवायुभि सेव्यमान सन् रहसि
रत्नपर्यङ्ककल्पे मणिमञ्चतुल्ये । सादृश्ये कल्पप्रत्यय । नलिनतल्पे पद्मशय्याया
निद्रौ सुप्तवान् । निद्राते कर्तरि लिट् । मालिनीवृत्तम् ॥ १ ॥

१ ‘सर्वेऽपि’ इति पाठ २ ‘चिर विहृत्य’ इति पाठ ३ ‘वाटीषु’ इति पाठ
४ ‘कुशलकुशीलवबालककुलपरिशीलित’ इति पाठ ५ ‘मानसा’ इति पाठ

अथ निशीथे तथाभूतस्य तस्य जिघासया कुरुनरेन्द्रनन्दनेन चो-
दितैर्नरेन्द्रैरुपेत्य युगपदेव झटिति निभृत समुद्राटितेषु नियन्त्र-
णपेटकेषु

सुते पितृस्वादिमसप्रदायशुशुत्सयेव श्वसनाशनेन्द्रा ।
समीरसूनु समुपेत्य जिह्वाबहि प्रसारान्बहुशो वितेनु ॥ २ ॥

सुप्तस्य तस्य तु सुयोधनभृत्यमुक्ता
वाताशनाश्च सकला वनदेवताश्च ।
आशीर्द्वय वपुषि चायुषि च प्रतेनु
पूर्वा न तत्र चरमैव पुपोष वीर्यम् ॥ ३ ॥

मर्मदत्तदर्शना भुजङ्गमा मारुतेर्वपुषि सुप्तिभूरुह ।

अथेति । अथ स्थापानन्तर तथाभूतस्य सुखसुप्तस्य भीमस्य जिघासया
हन्तुमिच्छया कुरुनरेन्द्रनन्दनेन दुर्योधनेन चोदितै प्रेरितैर्नरेन्द्रैर्विषवैद्यै । 'न
रेन्द्रो विषवैद्योऽपि' इति विश्व । निभृत गूढ यथा तथा उपेत्य युगपत् एकदैव
नियन्त्रणपेटकेषु सर्पबन्धनमङ्गूषासु झटिति द्रुत समुद्राटितेषु विट्टेषु सत्स्वि-
त्युत्तरेणैकवाक्यम् ॥

सुत इति । श्वसनो वायुरशनमत्र येषा तेषामिन्द्रा सर्पश्रेष्ठा सुते वायुपुत्रे
भीमे पितुर्वायो सबन्धी य स्वादिमा अन्नमाधुर्यं तस्य य सप्रदाय पारम्पर्येण
सक्रमण तस्य शोधितु परीक्षितुमिच्छा शुशुत्सा तयेवेत्युत्प्रेक्षा । कारणगुणस्य
कार्ये सक्रमणपरीक्षयेवेति यावत् । समीरसूनु भीम सम्यगुपेत्य जिह्वाना बहि
प्रसारान्बहुशोऽधिक वितेनुश्चक्रु । उपजातिवृत्तम् ॥ २ ॥

सुप्तस्येति । सुयोधनस्य भृत्यैर्मुक्ता प्रयोजिता वाताशना सर्पाश्च सकला
वनदेवताश्च सुप्तस्य तस्य भीमस्य । तुशब्द क्रमार्थक । वपुषि शरीरे आयुषि
च । आशिषोर्दंष्ट्राया शुभप्रार्थनायाश्च द्वय प्रतेनु वितेनु । प्रत्येकनिवेशयामासुरि
त्यर्थ । 'आशी शुभाशसाहिदष्ट्रयो' इत्यमर । तत्र आशीर्द्वयस्य मध्ये
पूर्वा प्रथमा सर्पदंष्ट्रा वीर्यं मारणसामर्थ्यं न पुपोष न रक्षितवती । किंतु चरमा
द्वितीया वनदेवता शुभप्रार्थनैव वीर्यं चिरजीवित्करणत्मात्मक पुपोष । खलजन-
विपन्नान्सतो देवा एव रक्षन्तीति भाव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३ ॥

मर्मैति । भुजङ्गमा सर्पा पूर्वोक्ता मारुतस्यापत्य पुमान् मारुतिर्भीमस्तस्य
वपुषि शरीरे मर्मसु आयु स्थानेषु दत्ता निहिता दशना दष्ट्रा यैस्तथोक्ता सन्तो

मुष्टिमेयतनवो विरेजिरे मूलिका इव बहिर्विनिर्गता ॥ ४ ॥

अन्येद्युरपि पुनराजीवन्त निद्रारुणनयनराजीव त स मुग्धधी
स्निग्ध इव सैजग्धिकेलिकायामारालिकदापितकवलनिचोलितक-
रालगरलविह्वल प्रह्वल्लम्बितशिरस रज्जुभि परिणाह्य परिणाहि-
नीभिरसुहृदा हृदयशूलमपि शूलकीलिते निर्जरसरिदन्तर्जले विस-
र्जयामास ।

तेषा तदानी वृतराष्ट्रजाना तीरे च नीरे दिविषत्तटिन्या ।

बहिर्भूमेरूर्ध्व विनिर्गता मुष्टिना मातु योग्या मेया तजुर्यासा ता । सुप्तिभूरुह
शयनवृक्षस्य मूलिका मूलानीव विरेजिरे । उत्प्रेक्षा । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ४ ॥

अन्येद्युरिति । मुग्धा मूढा धीर्यस्य तथोक्त स दुर्योधन । साक्षात्सर्पदश-
नेऽप्यमृतस्य विषदापनेन पुनस्तच्चिन्तनादिति भाव । स्निग्ध सुहृदिव । कपट-
मित्रमिति यावत् । अन्येद्यु परस्मिन्दिने । पुन सर्पदशनेऽपीत्यर्थ । आजी-
वन्त प्राणान्धारयन्त निद्रया अरुणे नयने राजीवे कमले इव यस्य तम् । 'विस-
प्रसूनराजीव-' इति पद्मपर्यायेष्वमर । सजग्धिकेलिकाया सहभोजनक्रीडा-
ग्रामारालिकै सूदै । 'आरालिका आन्धसिका' इति पाचकपर्यायेष्वमर । दापितै
कवलैर्ग्रासैर्निचोलितेनान्तहितेन करालेन भीषणेन गरलेन विषेण । तद्भक्षणे-
नेति यावत् । विह्वल विभ्रान्तमत एव प्रह्वल्लम्बित शिरो यस्य तथोक्तम् । असु-
हृदा शत्रूणा हृदये वक्ष स्थले शूलम् । तद्द्रु खजनकमित्यर्थ । त भीम परि
णाहिनीभिरायताभी रज्जुभि परिणाह्य बन्धयित्वा शूलैरायुधविशेषै -कीलि
तेऽबोबन्धते निर्जरसरितो गङ्गाया अन्तर्जले जलमध्ये विसर्जयामास प्रातित
वान् । श्रुत्यैरिति शेष ॥

तेषामिति । तदानी तेषा वृतराष्ट्रजाना दिविषत्तटिन्या गङ्गायास्तीरे तटे
नीरे जले च प्रवीर मरुत्सुत भीम मारयितु क्रमात् सारा दृढा गुणा सूदा
एकत्र । अन्यत्र रज्जवश्च साधनता कारणत्वमवापु प्राप्तवन्त । कारणान्यभूष-
न्नित्यर्थ । सूदैस्तीरे विष प्रदाप्य नीरे रज्जुभिर्बन्धयित्वा पातितत्वादिति भाव ।
'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्या सूदे वृकोदरे' इति विश्व । सारा श्रेष्ठा गुणा
शौर्यधैर्यादयस्त मारयितु साधनतामवापु । तस्य तादृग्गुणराहित्ये तस्मिन्नेव
वार्तराष्ट्रणा तथा वैराप्रसक्तेरिति भाव । अत्रार्थे गुणाना दोषीकरणाल्लेशा-
लकार । 'लेश स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम्' इति लक्षणात् । पूर्वत्र च

१ 'अपरेद्यु' इति पाठ २ 'सग्धि', 'जग्धि' इति पाठ ३ 'आरालिककरदा-
पित' इति पाठ ४ 'लम्बिशिरसम्' इति पाठ ५ 'हृदि शूलम्' इति पाठ

मरुत्सुत मारयितु प्रवीर सारा गुणा साधनतामवापु ॥ ५ ॥

तत पातालभुवि तदागमनकौतुकिना वासुकिना समानित
स धृतिमानितस्ततोऽष्टासु दिशासु तदनुगुणपरिगणन दिनगणम-
त्ययशङ्किभिरितरैरपत्यै सह विचित्र्य 'है वत्स रिपुभर्त्सन भीम,
क्व वा निषीदसि' इति विषीदन्त्या कुन्त्या नवममपि वासरमनव-
ममेव सजनयन्प्रभञ्जनभूरमृताञ्जनैरिव दृशौ रञ्जयामास ।

आगतस्य तस्य मदावलायुतबलावहाना पृदाकुपरिषदुपदापित-

सूदरज्ज्वो शेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्ति । द्वयोरप्येकवाचकानु-
प्रवेश सकर । अभिन्नपदबोध्य नानालकारघटितत्वम् । तल्लक्षणप्रपञ्चो मदीय
मकरन्दझर्या द्रष्टव्य । सारा विषदा । 'सारस्तु गरदे दृढे' इति विश्व ॥ ५ ॥

तत इति । तत पातनानन्तरम् । धृतिर्वैर्यमस्यास्तीति धृतिमान्प्रभञ्जनभूर्वा
युपुत्र पातालभुवि तस्य भीमस्यागमनेन कौतुक कुतूहलमस्यास्तीति कौतुकिना
वासुकिना सर्पराजेन समानित अमृतरसकलशप्रदानादिना बहुमानित सन्
अत्यय खमरण शङ्कन्ते मन्यन्त इति शङ्किभि इतरैर्युधिष्ठिरादिभिरपत्यै
पुत्रै सह । अष्टासु दिशासु दिक्षु । 'आप चैव हलन्ताना यथा वाचा निश्च
दिशा' इत्यनुशासनादाकारान्तत्वम् । तासामष्टदिशामनुगुणमुचित परिगणनम
ष्टवसख्या यस्य तम् । दिनाना गणम् । अष्टौ दिनानीत्यर्थ । इतस्ततो विचि-
त्र्यान्विष्य । हेति खेदे । हे वत्स, हे रिपूणा भर्त्सन तर्जन, हे भीम । हेति सर्वत्र
प्रयोज्यम् । क्व कुत्र वा निषीदसि तिष्ठसि । इत्युक्त्वेति शेष । विषीदन्त्या
शोचन्त्या कुन्त्या नवम नवसख्यमपि वासर दिनमनवम नवसख्यारहितम्
अवम शून्यो न भवतीति तथोक्त च । सजनयन्कुवन्सन् । अतएव विरोधा
भासालकार । अमृतमयैरञ्जनैरिव दृशौ नेत्रे रञ्जयामासानन्दयामास । तय
दृष्टोऽभूदित्यर्थ ॥

आगतस्येति । आगतस्य । पातालादिति शेष । तस्य भीमस्य सबन्धि मदा-
वलानामयुतस्य । दशसहस्रमदगजानामित्यर्थ । बल यत्तस्यावहाना सपादकाना
पृदाकुपरिषदा सर्पसमाजेनोपदापितानामुपायनीकृताना दशकलशानाम् । तत्प-
रिषितानामित्यर्थ । पीयूषाणाममृताना निषेवणेन पानेन विशेषितोऽतिशयित
परिपोषो वृद्धिर्यस्य तथोक्त गात्र शरीर (कर्तृ) सवित्र्या जनन्या भुजान्तरे
वक्षसीव सोदराणा युधिष्ठिरादीना च कौरवाणा दुर्योधनादीना च हृदये मन
स्यपि क्रमान्मोदसपत्सतोषसमृद्धि विषादसपहु खसमृद्धिश्च ते न ममतु

१- 'परिगणनदिनगणाल्ययशङ्कितै' इति पाठ २ 'है' इति नास्ति क्वचिद्
३ 'पृदाकुपरिवृद्धापित' इति पाठ

दशकलशपीयूषाणा निषेवणेन विशेषितपरिपोषगात्र सवित्री मु-
जान्तर इव सोदरकौरवहृदयेऽपि मोदविषादसपदौ न ममतु ।

तदनन्तरम् ।

काष्ठा परा कार्मुककौशलस्य काष्ठा परास्तानपि तद्यशोऽपि ।
प्रज्ञादृगारोपयितु प्रवृत्तो व्यज्ञापयद्विष्णुपदीतनूजम् ॥ ६ ॥

सोऽपि कृत्यविदामग्रणीरपरेणेव शरजन्मना कृपेण बहुकृपेण
निरवद्यवीर्यशोनिषद्या चापविद्यामापाद्यापि ता पुनरुक्तयितु
दिशिदिशि जैत्रगुण पौत्रगण महता धननिवहेन सह विविधधनुरा-
गमप्राणस्य द्रोणस्य चरणयोर्हृपदीचकार ।

मिति न प्रापतु । कुन्ती तमालोक्यालिङ्गितवती, युधिष्ठिरादयो जहर्षु,
दुर्योधनादयश्चिखिदुरित्यर्थ ॥

तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वय ॥

काष्ठा मिति । तदनन्तर प्रज्ञा बुद्धिरेव दृढयन यस्य स अन्धो वृतराष्ट्र
स्तान्युधिष्ठिरादीन्दुर्योधनादींश्च कार्मुककौशलस्य वनुविद्याया परा काष्ठा निर-
वधिकोत्कर्षमारोपयितु प्रापयितु तेषा युधिष्ठिरादीना दुर्योधनादीना च यश
कीर्ति परा उत्कर्षभिन्ना काष्ठा दशापि दिश आरोपयितुमपि । 'काष्ठोत्कर्ष
स्थितौ दिशि' इत्यमर । विष्णुपद्या गङ्गायास्तनूज भीष्म व्यज्ञापयद्विज्ञापि-
तवान् (यत्तु 'परा अन्या काष्ठा परराष्ट्राणि' इति नृसिंह, तन्न । तत्कीर्ते स्व
राष्ट्रव्यापनोप्रतीत्यापत्त्या ण्तत्प्रकर्षलदोषप्रसङ्गात् । अत्रानेकक्रियायौगपद्यात्समु-
च्चयालकार । 'गुणक्रियायौगपद्य समुच्चय' इति लक्षणात् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥६॥

स इति । कृत्यविदा कर्तव्यज्ञाननिपुणानामग्रणी श्रेष्ठ स भीष्मोऽपि । अप-
रेण द्वितीयेन शरे दर्भविशेषे बाणे च जन्म यस्य तेन स्कन्देनेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा ।
कृपस्य बाणजन्मत्व महाभारते प्रसिद्धम् । बह्वी कृपा यस्य तेन कृपेण धनुराचा-
र्येण पौत्राणां नृपस्य पुत्राणा पूर्वोक्ताना गण निरवद्यस्य वीराणा यशस 'इमे
शूरा' इति कीर्ते निषद्यामापणीभूताम् । 'आपणस्तु निषद्यायाम्' इत्यमर ।
चापविद्यामापाद्याध्यापयित्वापि । ता चापविद्या पुनरुक्तयितु द्विरावर्तयितु दिशि-
दिशि प्रतिदिश जैत्रा जयशीला गुणा शौर्यादयो यस्य त पौत्रगण विविधस्य
बहुप्रकारस्य धनुरागमस्यास्त्रवेदस्य प्राणस्य जीवभूतस्य । उपदेशपारम्पर्येण
वर्षकस्येति यावत् । द्रोणस्य नामाचार्यस्य चरणयोर्महतासख्येन वनस्य निवहेन
राशिना सह उपदीचकारोपायन चक्रे । 'कृभवस्ति—' इत्यादिना च्वावित् दीर्घश्च ॥

१ 'पानाद्विशेष' इति पाठ २ 'परिपोषपात्र गात्र' इति पाठ ३ 'सोदर'
इति नास्ति कश्चित् ४ 'यशसो' इति पाठ ५ 'उपहारीचकार' इति पाठ

सिन्धुजातकलशीभुवोस्तयो स्निग्धभावमवलोक्य तादृशम् ।
तत्र पौरनिकर समाचरच्चित्रपूरजठरे निमज्जनम् ॥ ७ ॥

कुमारास्तूर्णमारुक्षन्कुम्भयोनेरनुग्रहात् ।

कोटि कोदण्डसारस्य गुणिनस्ते गुणा इव ॥ ८ ॥

कूलस्थस्यानुकुर्वन्कुरुसुतसदस कुम्भयोने कदाचि-

त्स्नातु मध्ये जलाना चिरकृतवसते सिन्धुभूर्वर्धमान ।
आदौ पादौ निपीड्य स्फुटकमलरुचौ विभ्रदन्तेवसत्व

सिन्ध्वति । तत्र हस्तिनपुरे पौराणा निकर सङ्घस्तयो सिन्धुजातस्य गङ्गा
सुतस्य समुद्रसमूहस्य च कलशीभुवो द्रोणस्यागस्त्यस्य च द्वयो । भीष्मद्रोणयो
समुद्रागस्त्ययोश्चेति यावत् । 'देशे नदविशेषेऽन्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्'
इत्यमर । तादृशमुक्तविध स्निग्धयो सुहृदोर्भाव स्नेहमवलोक्य चित्रपूरस्या
श्चर्यरसप्रवाहस्य जठरे मध्ये निमज्जन समाचरच्चक्रे । अत्याश्चर्यान्वितोऽभूदि
त्यर्थ । अत्र समुद्रभीष्मयोरगस्त्यद्रोणयोश्च श्लेषभित्तिकाध्यवसायमूलातिशयो
क्त्युज्जीवितेन निसर्गविस्फुर्यो समुद्रागस्त्ययो स्नेहावलोकनात्मकविभावनालका
रभेदेन पौराणा चित्रपूरनिमज्जनसमर्थनात्मक काव्यलिङ्गमङ्गाङ्गिभावेन सकी
र्णम् । अतिशयोक्तिविभावनासकरस्य विभावनाकाव्यलिङ्गसकरस्य च द्वयो
पुनरङ्गाङ्गिभावसकरश्चेति सूक्ष्मदृशाकलनीयम् । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ७ ॥

कुमारा इति । गुणिन शौर्यादिगुणवन्तस्ते पूर्वोक्ता कुमारा युधिष्ठिरा-
दय कुम्भयोनेद्रोणस्यानुग्रहात् प्रसादात् । कोदण्डसारस्य धनुर्विद्यानैपुण्यस्य
कोटिमुत्कर्षम् । कोदण्डसारस्य श्रेष्ठचापस्य कोटिमप्रदेशम् । गुणा शिञ्जिन्य
इव तूर्ण सत्वरमारुक्षन्प्राप्तवन्त । रुहेराङ्पूर्वात् कर्तरि लुङ् । 'स्यात्कोटिरश्रौ
चापाग्रे सख्याभेदप्रकर्षयो' इत्यभिधानात् । श्लिष्टविशेषणैयमुपमा । अतएव
गुणिनो मौर्वीवत् इति धनुष्यपि योज्यम् ॥ ८ ॥

कूलेति । कदाचित्स्नातु जलाना मध्ये चिर कृता वसतिरवस्थान येन तस्य ।
'चिरत्नायी-' इत्यागमादिति भाव । कुम्भयोनेद्रोणस्य सबन्धिनौ स्फुटकमल-
स्यैव स्नान्तिर्ययोस्तौ पादौ आदौ प्रथम निपीड्य प्रणम्य पीडयित्वा च ।
अन्तेवसत्व समीपस्थिति च विभ्रत् सिन्धुभुवा भीष्मेण नदीशेन च वर्धमान
अतएव कूलस्थस्य तीरे वर्तमानस्य कुरुसुतसदसो युधिष्ठिरादीना समाजमनु-
कुर्वन्विडम्बयन् । कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी । कश्चिद्ब्राह्मो मकर स्वयमपि विशेषेण
जयो यस्मात्तस्यान्नागमस्य धनुर्वेदस्यान्त पार विजयस्यार्जुनस्य सबन्धिनाम्ना

ग्राहो जग्राह कश्चित्स्वयमपि विजयास्त्रागमान्त महान्तम् ॥ ९ ॥
ततस्ते सर्वोत्तरा अपि शरासनेषु दक्षिणा 'गुरुदक्षिणा कुरुत
मह्य द्रुह्यतो द्रुपदस्य युधि बलाद्द्रुहीतस्य समर्पणम्' इति गुरुणा
चोदिता सर्वेऽप्यहपूर्विकया कयापि विमतेषु कृतावज्ञसेन याज्ञ-
सेन पुर निरुद्ध्य चिरमयुध्यन्त ।

कृत्ते भल्लैर्धनुषि स गुरुद्रोहिणस्तस्य जीव-
ग्राहे बाहाञ्चलपरिचलत्वङ्गवल्लीसहाय ।

गमेन बाणप्राप्त्या अन्त नाश च जग्राह प्राप्तवान् । कदाचिद्रोणस्य स्नातु
द्रुतगङ्गावतरणस्य चरणग्राही कश्चिन्मकरोऽर्जुनेन बाणेन निहत इति पौराणिक्यत्र
काथानुसंधेया । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ९ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं सर्वेषा धनुर्धराणामुत्तरा उदीच्या अपि श्रेष्ठा-
श्चेति च शरासनेषु चापनैपुण्येषु विषये दक्षिणा दाक्षिणात्या सरलाश्च । अत-
एव विरोधाभास । 'उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तर', 'त्रिष्ववाक्सरलारामपरिच्छ-
न्दानुवृत्तिषु । दक्षिण' इत्युभयत्रामरप्रकाशौ । मह्य द्रुह्यतो मद्रोह बाल्ये
प्रतिज्ञातार्धराज्यप्रदानरूप कुर्वत । 'क्रुधद्रुह-' इत्यादिना सप्रदानत्वम् ।
अतएव युधि युद्धे बलाद्द्रुहीतस्य सजीवमानीतस्य द्रुपदस्य राज्ञ समर्पणमेव
गुरुदक्षिणा कुरुतेति गुरुणा द्रोणाचार्येण चोदिता आज्ञापिता सन्त । अथ
क्याप्यनिर्वाच्ययाहपूर्विकया अह पूर्वमह पूर्वमिति बुद्ध्या । 'अह पूर्वमह
पूर्वमित्यहपूर्विका ह्नियाम्' इत्यमर । विमतेषु शत्रुषु विषये कृतावज्ञा रचितति
रस्कारा सेना यस्मिंस्तत् यज्ञसेनस्य द्रुपदस्येद याज्ञसेन पुर पट्टण निरुद्ध्य चिर
मयुध्यन्त युद्धमकुर्वन् ॥

कृत्त इति । स जलमध्यग्राहमारकत्वेन प्रसिद्ध सव्यसाच्यर्जुन । गुरवे
द्रुह्यतीति द्रोहिणस्तस्य द्रुपदस्य जीवग्राहे जीवत एव ग्रहणे विषये सुबलदुहितु-
गान्धार्या पुत्राणा दुर्योधनादीनामावल्या पद्भौ पूर्वपक्षीभवत्यामसमर्थाया सत्याम् ।
द्रुपदेन पराभूतायामिति यावत् । भल्लैर्द्रुपदस्य बाणविशेषैर्धनुषि निजचापे कृत्ते
भिन्ने सति बाहाया भुजस्याञ्चले अग्रे । कर इति यावत् । परिचलन्ती कम्पमाना
खड्ग वल्लीव सैव सहायो यस्य तथोक्त सन् दिवि स्वर्गे बुधैर्देवै भुवि बुधै
पण्डितैश्च । 'ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधा' इत्यभिवानात् । श्लाघित सस्तुत
सिद्धान्त कृतकार्योऽभूत् । अत्र जीवस्य चित्प्रतिबिम्बस्य ग्राहो बिम्बभूतचि-
दभिन्नत्वेन ज्ञाने विषये सौबलेयशते पूर्वपक्षीभवति देहात्मवाचादिमति सति
अर्जुन इहामुत्र च ब्रह्मविद्भि श्लाघितोऽभिनन्दित सिद्धान्तोऽद्वितीयब्रह्म

पुत्रावल्या सुबलदुहितु पूर्वपक्षीभवत्या

सिद्धान्तोऽभूदिवि भुवि बुधै श्लाघित सव्यसाची ॥ १० ॥

पार्थमेव पुरतो निधाय ते कौरवास्तदनु सनिधौ गुरो ।

भक्तिभिर्व्यनमयन्निज शिर पार्षतस्तु परिभूतिलज्जया ॥ ११ ॥

अथो गुरुर्नीतमधिज्यधन्वना पुर प्रदेश पुरुहूतसूनुना ।

तरङ्गिताक्ष तमवेक्ष्य विद्विष वचो गभीर वदति स्म सैस्मितम् ॥ १२ ॥

‘रेरे क्षत्रियसत्तम, पुरा महत्तरमग्निदेश्यमग्निवेश्य नाम मुनि-
मल्लपरिश्रमाय प्रश्रयेण सह शुश्रूषमाणस्त्व मत्कृते पितुरनन्तर

भावात्मकोऽभूदिति । अर्थान्तर तु न श्लेष । ‘अभिधाय प्रकृते नियन्त्रणात्’
इत्यादेरुक्तत्वादिति । मन्दाक्रान्ता वृत्तम्—‘मन्दाक्रान्ता जलधिषडङ्गैर्भौ नतौ
ताडुरु चेत’ इति लक्षणात् ॥ १० ॥

पार्थमिति । तदनु द्रुपदग्रहणानन्तर ते कौरवा कुमारा पार्थमर्जुनमेव
पुरतोऽग्रे निधाय गुरोर्द्रोणस्य सनिधौ निज शिरो भक्तिभिर्व्यनमयन् । प्रणेमु
रित्यर्थ । पार्षतो द्रुपदस्तु परिभूत्या तिरस्कारेण या लज्जा तथा निज शिर
व्यनमयत् । अवनतवदनोऽभूदित्यर्थ । नमतेर्ष्यन्तात्कतरि लृङ् । अत्र कुस्कुमा
राणा द्रुपदस्य च प्रकृतानामेव शिरोनमनधर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्प
दस्तुल्ययोगिताभेद । रयोद्धता वृत्तम् ॥ ११ ॥

अथो इति । अनन्तर गुरुर्द्रोणोऽधिज्यमारोपितगुण धनुश्चापो यस्य तेन
पुरुहूतस्येन्द्रस्य सूनुनार्जुनेन पुर प्रदेश नीत प्रापित तरङ्गिते चक्रितचक्रिते
अक्षिणी यस्य तथोक्त विद्विष शत्रु त द्रुपदमवेक्ष्य गभीर गूढार्थ वचो वक्ष्यमाण
सस्मित यथा तथा वदति स्म । वशस्थवृत्तम् ॥ १२ ॥

रेरे इति । रे रे तुच्छ । ‘तुच्छसबोवने तु रे’ इत्यमर । क्षत्रियसत्तम ।
विपरीतलक्षणया क्षत्रियाधमेत्यर्थ । पुरा धनुर्वेदाभ्यासकाले महत्तरमतिशयपू-
ज्यमग्निदेश्यमग्निदेशे भवम्, यद्वाग्निकल्पम् । अग्निवेश्य नाम मुनिमल्लस्य धनुर्वि-
द्याया परिश्रमायाभ्यास कर्तुमिति । ‘क्रियार्थ—’ इत्यादिना सप्रदानत्वम् । प्रश्रयेण
सह विनयेन साकम् । ‘साक सत्रा सम सह’ इत्यमर । शुश्रूषमाण सेवा
कुर्वन् । त्व मत्कृते मदर्थम् । ममेत्यथ । पितुरनन्तर लोकान्तरगते पितरि
ममाधिराज्यपदस्यार्थं राज्यार्थं प्रथममग्रे भवते तुभ्य वितीर्य दत्त्वा तत पर
मवशिष्टमर्थं राज्यार्थमहमनुभविष्यामि इति यद्वस्तु यथा येन प्रकारेण प्रत्यश्रुणुथा
प्रतिज्ञामकरो, तत्प्रतिज्ञात वस्तु विप्र धिक् इत्युक्तप्रकारेण अत एव क्षुरप्रा

१. ‘पार्षद’ इति पाठ २ ‘सस्मित’ इति पाठ ३ ‘अरे’ इति पाठ
४ ‘नाम’ इति नास्ति क्वचित्

ममाधिराज्यपदस्य प्रथममर्थं भवते वितीर्य तत परमर्थमहमनुभ-
विष्यामीति यद्यथा प्रत्यशृणुथास्तत्तथा निर्वर्तित खलु धिग्विप्रमि-
ति क्षुरप्रायेण विप्रियवचनेन प्रथीयसी मनसि व्यथा मम
वितीर्णवता महार्णवपरिधानवती वसुमती स्वयमेवानुभवता ननु
भवता ।

आबालवृद्ध जलसक्तमेव जना समस्ता द्रुपद् यदाहु ।

तस्मात्त्वयि स्वीकृततादृशाख्ये कथं नु भज्येत न मित्रतेज ॥१३॥

येण क्षुरक्त्वेन विप्रियवचनेनाप्रियभाषितेन मम प्रथीयसी मनसि व्यथा-वितीर्ण-
वता दत्तवता । किंच महार्णव समुद्र परिवान वल्ल तदस्या अस्तीति तद्वतीम् ।
समुद्रपर्यन्तामिति यावत् । वसुमती भूमिं स्वयमेवानुभवता भवता त्वया ननु हे
द्रुपद्, तथा प्रतिज्ञानुरूप निर्वर्तितमाचरित खलु । आधिराज्यमिति यत्पद् सुबन्त
तस्यार्धमार्धिं मह्य दत्त्वा तत परमर्थमवशिष्ट राज्य त्वयानुभूयते । तस्मात्तथा
निर्वर्तित खलु इति चार्थ । अत्र खलुशब्द काकौ । अदत्त्वैव किञ्चिदपि मह्यम
नुभूत त्वयैव सर्वमित्यर्थ । अत्र अतर्कितमानसव्यथारूपोत्कटानिष्टावाप्तिसत्त्वे
ऽपि श्लेषमहिम्ना अर्धराज्यरूपेष्टावाप्तिवर्णनात्समालकारभेद । स च 'विना
निष्ट च तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्तुमुद्यम' इति तद्वक्षणेऽनिष्टमन्तरेणेष्टावाप्तावेव तेन
भाव्यमिति वाच्यम् । व्याजस्तुतिविषया प्राथमिकस्तुतिरूपवाच्यकक्ष्याया समाल
कारस्य दुर्वारत्वात् । एव स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिकक्ष्याया मानसव्यथानिष्टावा
प्तिप्रतीते । 'अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात्' इति लक्षितो विषम
प्रभेदश्च । द्वयोश्च स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिरूपव्याजस्तुतिप्रभेदेन सहैकवाचकानुप्रवे
शसकर इति सूक्ष्मदृशाकलनीयम् ॥

आबालवृद्धमिति । यद्यस्मादाबालवृद्ध बालप्रभृति वृद्धपर्यन्तम् । समस्ता
जना द्रोवृक्षस्य पद मूलस्थानम् । आलवालमिति यावत् । 'द्रुडुमागमा' इति
वृक्षपर्यायेष्वमर । जलैरुदकैर्मूर्खैश्च । लडयोरभेदात् सक्त सगतमेवाहुर्वदन्ति ।
तस्मात्कारणात्स्वीकृता तादृशी द्रुपदेत्याख्या नाम येन तस्मिंस्त्वयि मित्रस्य सख्यु ।
ममेति यावत् । सूर्यस्य च तेज कथं केन प्रकारेण न भज्येत भङ्गं न गच्छेत् ।
नु आमन्त्रणे । किंतु गच्छेदेवेत्यर्थ । जडसगतेषु नास्ति मित्रावकाश इत्यर्थ ।
अत्र द्रुपदाख्यास्वीकरणस्य मित्रतेजोभङ्गहेतुत्वोक्ते पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ।
सूर्यसुहृदो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिसकीर्णम् ॥ १३ ॥

१ 'क्षुरप्रवरप्रायेण' इति पाठ २ 'मम मनसि व्यथां वितीर्णवताणवरशनावती-
इति पाठ ३ 'ननु' इति नास्ति क्वचित् ४ 'जड' इति पाठ

इति व्याजस्तुतिवचनेन पौरैरवान्ते भार्गवान्तेवसता प्रधर्षित
पार्षतस्तेन सार्धमर्धराज्यपरिवर्तनमात्रमङ्गीकृत्य कृत्यविदा ककुद-
स्तौ जम्भरिपुकुम्भसभवानुभावप्युपयम प्रवर्तयितु कृतनिवर्तन
सोमकान्तिकोपास्यौ पुत्रौ भागीरथीर्विनावसथस्य याजस्य मुनिरा-
जस्य याजनानुग्रहेण परिजग्राह ।

तंत ।

तातोऽपि धर्मतनय तपनीयपीठ-

मारोप्य चक्षुरिव लब्धममु तपोभि ।

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण व्याजस्तुतिवचनेन गूढनिन्दावाक्येन करणेन ।
भार्गवस्य परशुरामस्यान्तेवसता शिष्येण द्रोणेन (कर्त्री) पौरवाणा युधिष्ठिरादीना
मन्ते समीपे प्रधर्षितो भर्त्सित कृत्यविदा कर्तव्येषु निपुणाना ककुद श्रेष्ठ अत-
एव पार्षतो द्रुपदस्तेन सार्धं द्रोणेन सह । अर्धराज्यस्य परिवर्तनमात्र परिपालन-
मेव । नतु सख्यमित्यर्थ । अङ्गीकृत्य । 'सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डित'
इति न्यायादिति भाव । कृतनिवर्तन प्रत्यागत सन् । तौ प्रसिद्धौ जम्भरिपुसभ-
वमर्जुन कुम्भसभव द्रोण च । उभावपि क्रमेण । उपयम विवाहम् । 'विवाहोप-
यमौ पाणिपीडन च' इत्यमर । यमस्य समीप च प्रवर्तयितु प्रापयितु सोमश्चन्द्र,
उमया पार्वत्या सहित सोम शिवश्च, तयोरिव कान्ति कोपश्च क्रमात् आस्ये
मुखे ययोस्तौ । 'सोमो लताविशेषे स्याच्छशाङ्गे शकरेऽपि च' इति विश्व ।
चन्द्रकान्त्या तुल्यानना रुद्रवत्कुद्धमुख चेत्यर्थ । सोमकै पाञ्चालैरन्तिके उत्सङ्ग
उपास्यौ । उपलालनीयाविति च । पुत्रीं च पुत्रं च पुत्रौ द्रौपदीधृष्टद्युम्नौ भागी
रथ्या वने तीरारण्य आवसथ स्थान यस्य तस्य । 'स्थानावसथवास्तु च' इति
गृहपर्यायेष्वमर । याजस्य नाम मुनिराजस्य याजनेन यागकारयितृत्वरूपेणानु
ग्रहेण प्रसादेन परिजग्राह । उत्पादितवानित्यर्थ । यत्तु 'कुम्भजम्भरिपुसभवौ'
इति पाठान्तरम्, यच्च वा तद्रीत्यैव नृसिंहव्याख्यानम्, तदुभयमप्यशुद्धम् ।
विवाहप्रापकचन्द्रकान्त्याननत्वस्य द्रौपद्या यमसमीपप्रापकरुद्रौद्रास्यत्वस्य धृष्टद्युम्ने
च क्रमेणान्वयात्मकयथासख्यालकारभङ्गापत्ते 'पुमान्त्रिया' इत्येकशेषशास्त्रेण
पुत्री च पुत्रश्च पुत्रावित्येव व्याख्येयतया सोमकैरन्तिके उपास्यावित्यर्थान्तराप्र-
सक्त्या च 'सोमकोपकान्त्यास्यौ' इति पाठकल्पनायोगाच्चेति ॥

तात इति । ततोऽनन्तर तातो धृतराष्ट्रोऽपि तपोभिर्लब्ध चक्षुरिव स्थित
मित्युत्प्रेक्षा । शुश्रूषादिगुणसपत्त्या परमप्रेमास्पदमित्यर्थ । जात्यन्धस्य भाग्या

१ 'पौरवान्ते वसता' इति पाठ २ 'पार्षद' इति पाठ ३ 'परिवर्तनः
परमङ्गीकृत्य' इति पाठ ४ 'उपयममेव' इति पाठ ५ 'कृतक्रतुनिवर्तन'
पाठ ६ 'तद्वन' इति पाठ ७ 'तत' इति नास्ति क्वचित्

आवर्जितै कलशवारिभिरभ्यषिञ्च-
दानन्दबाष्पसलिलैरवनीं च पौरा ॥ १४ ॥
आबिभ्रतो धरणिमङ्गदनिर्विशेष
नानाधनायतिभिरस्य नयोदिताभि ।
वस्त्य समस्तमपि वासवसनिभस्य
कोशीबभूव कुतुकै सह कौरवाणाम् ॥ १५ ॥
पारेसिन्धु प्रथितमथित प्रत्यह वर्धमान
सोढु पार्थाभ्युदयमपटो स्वात्मजस्यानुरोधात् ।

त्फदाचिदुत्पन्ने चक्षुष्युत्कटानुरागादिति भाव । वमस्य यमस्य तनय युधिष्ठिरम्, धर्मस्य प्रथमपुरुषार्थस्य तनय मूर्तं वर्ममिव स्थितमित्यपि । 'आत्मा व पुत्र-नामासि' इति श्रुतेरिति भाव । तपनीयपीठमारोप्य । कनकपीठे उपवेश्येत्यर्थ । आवर्जितैरानमितै, समुद्रगङ्गादिभ्य आनीतैरिति वा । कलशेषु वारिभि पुण्यै मन्त्रपूतैश्च जलैरभ्यषिञ्चत्पट्टाभिषेक कृतवान् । 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यादिना अङ्गवायेऽपि षत्वम् । पौराश्चानन्देन चिरात्काङ्क्षितलाभजनितेन यानि बाष्पसलिलानि तैरवनी तद्धार्या भूमिमभ्यषिञ्चन् । भर्तु पट्टाभिषेके भार्याया अपि तदौचित्यादिति भाव । पौरास्तदा ननन्दुरिति परमार्थ । व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्यो-त्प्रेक्षा । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १४ ॥

आबिभ्रत इति । वरणि भूमिमङ्गदेन केयूरेण सह निर्विशेष तारतम्यरा-हिल्य यथा तथा बिभ्रतो हेलया भुजेन वहत इति प्रभावोत्कर्ष । वासवसनि-भस्येन्द्रतुल्यस्य अस्य युधिष्ठिरस्य नयेन षष्ठाशग्रहणरूपेणोदिताभि । अजि ताभिरित्यर्थ । नानामणिकनकरौप्यादिरूपाणा वनानामायतिभिर्लाभै समस्त वस्त्य गृहमपि । 'निशान्तवस्त्यसदनम्' इति गृहनामस्वमर । कौरवाणा दुर्यो-धनादीना कुतुकै कुतूहलै सह कोशीबभूव वनभवनीबभूव मुकुलीबभूवेति च । युधिष्ठिरस्य तादृक्समृद्ध्या दुर्योधनादयोऽखिद्यन्नित्यर्थ । 'कोशोऽस्त्री कुङ्गले खङ्गपिधाने वनवेश्मनि' इति विश्व । महतामभ्युदये खलाना खेदस्य औत्सर्गिकत्वादिति भाव । अत्र धनगृहमुकुलयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूला तिशयोक्तिसकीर्ण सहोक्त्यलकार । 'सहोक्ति सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जन' इति लक्षणात् ॥ १५ ॥

पारेसिन्ध्वति । अथ राजा धृतराष्ट्र प्रीतो भक्तिप्रजारञ्जनवनार्जनादि-भि सतुष्टोऽपि पारेसिन्धु समुद्रतटपर्यन्त प्रथित प्रसिद्धम् । किञ्च अहन्यहनि प्रत्यह वर्धमान पार्थस्य युधिष्ठिरस्याभ्युदयमैश्वर्यं सोढु क्षन्तुमपटोरशक्तस्य । तद्

१ 'अभ्यषिञ्चन्' इति पाठ २ 'अवान' इति पाठ ३ 'पस्त्यम्' इति पाठ.
४ 'न दनस्य' इति पाठ ५ 'अमित', 'अथ तम्' इति पाठौ

प्रीतो राजाप्यनुजतनयप्रेममार्गे प्रयातु

मातुर्दोषादिव बहिरगादन्तरप्यन्धभावम् ॥ १६ ॥

तदनु सौबलीजानिरसौ बलीयसामर्षेण धर्षित सहजविनय
धर्मतनयमाहूय कृतावहित्थो गिरमित्थमुत्थापयामास ।

‘वत्स, सप्रति वारणावत पुरमुपेत्य वारणाननगुरोरुत्सव वार-
णाय विपदा निषेव्य सहानुजैस्तत्र वास्तव्यपौरजनभव्यया
गिरा स्तव्यो निरवधिसुखामनुशाधि वसुधाम्’ इति ।

तस्याशय हृदि विदन्नपि धर्मसूनु-

स्तातस्य वाचमविलम्ब्य तथेत्यगृह्णात् ।

सहिष्णोरित्यर्थ । स्वात्मजस्य दुर्योधनस्यानुरोधादनुसरणात् । तद्दुर्बोधनानुत्तेरिति
यावत् । अनुजतनये युधिष्ठिरे यत्प्रेम तस्य मार्गे प्रयातु गन्तु मातुरम्बिकाया
दोषात्सुरतसमये व्यासरूपावलोकनजुगुसाकृतनेत्रनिमीलनरूपाद्बहि । नेत्रयो-
रिवेत्यर्थ । अन्तर्मनस्यपि । अन्वस्य भावमन्धलमगात्प्राप्तवान् । तत्तादृश
प्रेम तत्याजेत्यर्थ । पुरा किल सत्यवत्याज्ञयाम्बिका पुत्रोत्पादनाय सगता
व्यासेन । अथ तद्रूपदशनजनितजुगुसाभयकृतलोचनमीलनाज्वाल्यन्ध जनयामास
धृतराष्ट्रमिति भारतकथात्रानुसंधेया । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १६ ॥

तदन्विति । तदनु प्रेमत्यागानन्तर सौबली गान्धारी जाया यस्य सोबली-
जानि । ‘जायाया निड्’ इति निड् । असौ धृतराष्ट्रो बलीयसा महतामर्षेण ।
द्वेषेणेत्यर्थ । धर्षित आक्रान्त सन् । सहज स्वाभाविको विनयो यस्य त
धर्मतनयमाहूय । कृतावहित्थाकारगोपन येन तथोक्तश्च सन् । स्वकैतवपरिज्ञा-
नभयेनेति भाव । इत्थ वक्ष्यमाणप्रकारेण गिर वाचमुत्थापयामासोत्पादितवान् ।
उवाञ्चेत्यर्थ ॥

वत्सेति । हे वत्स युधिष्ठिर, त्व सप्रत्यय वारणावत नाम पुरमनुजैर्भा-
मादिभि सहोपेत्य वारणस्य गजस्येवानन मुख यस्य तस्य विघ्नेशस्य यो गुरु
पिता सदाशिवस्तस्योत्सव नैमित्तिकपाक्षिकादिक विपदा वारणाय निवारणाय
निषेव्य तत्र वारणावते वास्तव्यस्य निवासिन पौरजनस्य भव्यया कुशलान्वि
तया गिरा स्तोतु योग्य स्तव्य सन् निरवधि अवधिरहित सुख यस्यास्ता वसुधा
भूमिमनुजै सहानुशाधि परिपालयेत्युवाचेति पूर्वेणान्वय ॥

तस्येति । धर्मस्य यमस्य सूनुयुधिष्ठिर । ‘सूनु पुत्रेऽनुजे रवौ’ इति
श्विश्वः । तस्य कृतावहित्थस्य तातस्य पितुर्धृतराष्ट्रस्याशय दुष्टाभिप्राय हृदि वि-
दज्ञानन्नपि । ‘अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन’ इति न्यायादिति भाव । अवि-

१ ‘वास्तव्यो गिरा पौरजनमुवास्तव्यो’ इति पाठ २ ‘सुखेन’, ‘सुखम्’
इति पाठ

तत्तादृशेषु गुरुशासनपालनेषु

कूलकष गुणगणेन कुल हि पूरो ॥ १७ ॥

धर्मभूरनुजै साक तद्विरा तत्पुर ययौ ।

कर्मचोदनया जीव कायमन्यमिवेन्द्रियै ॥ १८ ॥

सविनयमथ दर्शित महीय सचिववरेण पुरोचनेन शत्रो ।

जतुगृहमभजन्त तत्र पार्था जगदिव नूत्नमशेषवस्तुपूर्णम् ॥ १९ ॥

तत्र ते विदुरभृत्यभाषितै सौबलेयशतमन्युहेतुना ।

लम्ब्य कार्याकार्यालोचने कालक्षेपमकृत्वा तथा वारणावत गच्छामीत्युक्तप्रकारा वाचमगृह्णाद्धृतवान् । उवाचेति यावत् । नन्विदमयुक्तम् 'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानत । उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥' इति याया दित्यत आह—तदिति । पूरो कुरुवशजस्य राज्ञ कुल तत्तादृशेष्वतिदु ख करत्वेन दुर्मरेषु गुरो पितु शासनमाज्ञा तत्पालनेषु तत्करणेषु विषये गुणाना विनयविवेकादीना गणेन कूलकष परिपूर्ण खलु । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्था-न्तरन्यास । पूर्वनाम पुत्र पितुर्यथातेर्जरा परिगृह्य जुगुप्सिता दशसहस्रवत्सरा न्वतारुण्य तस्मै दत्तवानिति भारतकथा । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १७ ॥

धर्मेति । वर्मभूर्युधिष्ठिरस्तस्य वृतराष्ट्रस्य गिरा तत्पर वारणावत प्रति अनुजै साक जीवोऽन्त करणप्रतिबिम्बितचैतन्य कर्मण प्रारब्धस्य चोदनया प्रेरणया इन्द्रियैश्चक्षुरादिभि सह अन्य काय देहान्तरमिव ययौ प्राप्तवान् । उपमालकार । तेन हस्तिनपुरत्यागो देहत्यागवदतिदु खायाभूदिति प्रतीतेरलका रेण वस्तुध्वनि । युग्मविपुलावृत्तम् ॥ १८ ॥

सविनयमिति । अथ वारणावतप्राप्त्यनन्तर तत्र वारणावते पार्था अशेषैर्वस्तुभिर्भोग्यै पूर्णमत एव महीय रमणीयम् । किं च शत्रोदुर्योवनस्य सचिववरेण मन्त्रिमुख्येन पुरोचनेन नाम्ना म्लेच्छेन सविनय यथा तथा दर्शित विज्ञापित जतुगृह लाक्षागृह नूत्न नव जगल्लोकान्तरमिवाभजन्त विविशु । उपमालकार । अत्र शत्रो सचिववरेणेत्युक्त्या तद्गृहस्य वासायोग्यत्वं ध्वन्यते । पुष्पिताप्रावृत्तम् ॥ १९ ॥

तत्रेति । ते पार्था विदुरभृत्यस्य तत्प्रेषितखनकस्य भाषितैर्वाक्यैर्दुर्योवनो जतुगृहदाहाद्युष्मान्मारयिष्यतीत्यादिभिस्तत्र तस्मिञ्जतुवाप्ति लाक्षागृहे सौबलेया-ना दुर्योधनादीना यच्छत तस्य मन्यु क्रोध स एव हेतुर्यस्य तेन । सौबलेयो दुर्योधन एव शतमन्युरिन्द्रो हेतुर्यस्य तेनेति च । 'शतमन्युदिवस्पति' इतीन्द्रनामस्व मर । धनजस्य वह्नेर्जुनस्य च प्रापणेन पूरणेन परा सख्याभिन्ना पञ्चता मरण

पार्थद्विषा विग्रहमेकमेक विभज्य सप्तापि शिखा कृशानो ।
स्वीकृत्य तृप्ता स्वशिर प्रकम्पै शंश्लाधिरे तत्र समीरपुत्रम् ॥ २२ ॥
प्रपश्यतां पौरनृणा प्रभाते साक्रामिक रोगमिवाधितापम् ।
आविभ्रतामश्रुभिरेव शान्तिरापादि तत्राग्निहठात्क्रियाया ॥ २३ ॥
तत्रालये दग्धतनूनथैतान्निश्चित्य पार्थान्निजचारवाचा ।
दुःखापदेशेन सुयोधनाद्या समोदबाष्प ससृजु सभायाम् ॥ २४ ॥

शुक्षणिमग्नि निक्षिप्य । 'शिखावानाशुशुक्षणि' इत्यग्निनामस्वमर । क्षणाद-
ग्निनिक्षेप काल एव । अन्यथा स्वेषामग्न्यातङ्कापत्तेरिति भाव । तस्माद्गृ-
हालाक्षागृहात्क्षणदाया रात्रौ विदुरस्य क्रूररेण भृत्येन कृत लिङ्ग निर्गमन-
चिह्न यस्यास्तया सुरङ्गया बिलेन निर्जग्मे निगतम् । गमेर्भावे लिट् । 'अग्निदो
गरदश्चैव' इत्यादिना वह्निविषदातृपुरोचनकिरात्यो । 'आततायिनमायान्त हन्या-
देवाविचारयन्' इत्यादिस्मरणाच्च तद्वधो भीमस्य नानुचित इति ध्येयम् ॥

पार्थेति । तत्र कृशानोरग्ने सप्तापि शिखा पार्थद्विषा किरातीतत्पुत्र-
पुरोचनानामेकमेकमेकैक विग्रह शरीरं विभज्य विभाग कृत्वा । स्वीकृत्य
आस्वाद्य चेत्यर्थ । तृप्ता सत्य स्वशिरस आत्माप्रभागस्य प्रकर्षेण कम्पै
समीरपुत्र भीम शंश्लाधिरे श्लाघन चक्रुरिवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । श्ला-
घते कर्तरि लिट् । उपजातिवृत्तम् ॥ २२ ॥

प्रपश्यतामिति । प्रभाते प्रातः प्रपश्यतामग्निहठात्क्रियायामिति लभ्यते ।
अतएव सक्रमादागत साक्रामिक रोगमक्ष्यामयादिमिव स्थितम् । आधिना
मनोव्यथया यस्तापस्तमाविभ्रता पौरनृणामश्रुभिरेव । तत्र जतुगृहेऽग्ने सब-
न्धिन्या हठात्क्रियाया बलाद्वाहस्य शांतिनिर्वापणमापादि कृता । पद्यते कर्मणि
लुङ् । तद्दग्धर्मशीलाना किमिदमाकस्मिकमापतित बतेति पौरा रुरुदुरित्यर्थः ।
उपजातिवृत्तम् ॥ २३ ॥

तत्रेति । अथ लाक्षागृहदाहानन्तर निजानामात्मीयाना चाराणा वान्चा
वाक्येन दग्धा सह मात्रा पाण्डवा इत्यादिना तत्रालये जतुगृह एतान्पार्था-
न्दग्धा तनु शरीर येषा तथोक्तान्निश्चित्य सुयोधनाद्यास्तदानीं सभाया दुःखस्या-
पदेशेन समोदबाष्प ससृजुर्मुमुक्षु । अद्य जात निष्कण्टकमस्मत्साम्राज्यमिति
मुमुदुरित्यर्थः । यत्तु 'दग्धतनूनेतान्पुरोचनादीन्पार्थान्निश्चित्य तत्त्वेन ज्ञात्वैत्यर्थः'
इति नृसिंह, तन्न । पुरोचनादीनां प्रकृतत्वाभावेनैतच्छब्देन तत्परामर्शा-
योगात् । अन्यथा उत्तरगद्येऽप्येतानवतार्येत्यत्र तत्परामर्श किं न स्यादिति ।
इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २४ ॥

तावत्सोऽपि गन्धवहसूनुरन्धतमसर्बन्धुर सक्थिजवसमुत्थित-
मरुदुत्पाटिततरुविटपवसतिविघटनसमुद्भ्रान्तशकुन्तकुलनिबद्धनि-
ध्वानमध्वान विलङ्घ्य कस्यचित्काननकासारतीरतरोरधिपरिसर-
मेतानप्रतार्य तदीयपरिरक्षणविचक्षण क्षणमवतस्थे ।

तत्र कापि तरुणी तडिदाभा त ययौ जतुगृहे सुहितेन ।

चूषणाय तमसा वनमार्गे चोदिता हुतवहेन शिखेव ॥ २५ ॥

अधरोष्ठविभागेरेखिका सुदृशोऽस्या वदनेऽस्ति वा न वा ।

तावदिति । तावत्सुरङ्गानिगमसमकाल एव स गन्धवहस्य वायो सूनुर्भी-
मोऽप्यन्धतमसेन गाढतमसा । 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्' इत्यमर । बन्धुरं सान्द्र
सक्थिनोरुर्वोर्जवाद्वेगात्समुत्थितेन सत्तातेन मरुता वायुनोत्पाटितानामुन्मूलिताना
तरुणा विटपेषु शाखासु या वसतय कुलायास्तासा विघटनेन नाशेन समुद्भ्रान्ता
नामाकाशमुत्पतिताना शकुन्ताना पक्षिणा कुलेन निबद्धो निध्वान कोलाहल
रवो यस्मिस्तमध्वानमरण्यमार्गं विलङ्घ्यातिक्रम्य कस्यचित्कानने कासारस्य सर
सस्तीरे तरोरधिपरिसर समीपे एतान्कुन्त्यादीनवतार्योपवेश्य तदीये कुन्त्या
दिसर्बन्धनि परिरक्षणे दुष्टसर्वेभ्यस्त्राणे विचक्षण कुशल सन् क्षणमवतस्थे
स्थितवान् । 'जागरूक' इति पाठस्त्वनुप्रासभङ्गादुपेक्ष्य । यत्तु तावत् 'दुर्यो-
वनाद्यानन्दसमये' इति नृसिंह, तत्र । दुर्योधनाद्यानन्दस्य भीमगमनारण्य-
स्थित्योश्चेककालिकत्वस्यासभाव्यतया सदर्भविरोधात् । यदपि 'अथवा भीमनि-
र्गमनानन्तरम्' इति व्याख्यान्तरम्, तदपि न । भीमनिर्गमनानन्तर भीमोऽव-
तस्थ इति सदर्भविरोधात् ॥

तत्रेति । तत्र तत्र मूले तडितो विद्युत इवाभा यस्या सा जतुगृहे सुहिते
नानप्यवस्तुकवलनतृप्तेन अतएव हुतवहेनाग्निना वनमार्गे तमसा चूषणाय
ध्वसनाय चोदिता प्रेषिता शिखा ज्वालेव स्थिता कापि तरुणी त भीम ययौ
प्राप । अत्र जतुगृहसुप्तपदार्थहेतुकवाव्यलिङ्गोज्जीविताग्निशिखात्लोत्प्रेक्षेति तयोर-
ङ्गाङ्गिभावेन सकरस्य तडिदाभेत्युपमया ससृष्टि । स्वागता वृत्तम् ॥ २५ ॥

अधरोष्ठेति । अस्या भीम प्रत्यागताया पुरोवर्तिन्या इति वा । सुदृशो वदने
मुखेऽधरस्यौष्ठस्योर्ध्वस्य च द्वयो । विभज्यतेऽनयेति विभागा रेखैव रेखिका ।
अधरशब्दसंनियोगादुपरितनौष्ठ एवौष्ठशब्दो वर्तते । अर्थस्य च द्वित्वाद्धि-
वचनमित्योष्ठाधरावित्यत्र विवृतमिति । सास्ति वा न वैत्युक्तप्रकार सशय तस्य
भीमस्य हृदि परिमार्ष्टु किल निवारयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । सा तरुणी मौनमत्यजत् ।

१ 'धुरधर' इति पाठ २ 'वसति' इति नास्ति क्वचित् ३ 'विघटन' इति
पाठ ४ 'कुलबद्ध' इति पाठ ५ 'जगरविचक्षण', 'विचक्षणजागर' इति पाठ
६ 'सुहितेन' इति पाठ

इति सा इति तस्य सशय परिमार्ष्टु किल मौनमत्यजत् ॥ २६ ॥

एता प्रशास्ति भुजया वनराज्यसीमा-

मेक स्वय नरभुजामृषभो हिडिम्ब ।

अर्धाशभागजनवधे सममन्तकेन

तुल्याभिधानपदया स्वसृमान्मया य ॥ २७ ॥

वीतशङ्कमिह तेऽद्य तिष्ठत कीदृश ककुदमित्यय मम ।

चित्तरङ्गभुवि नृत्तकौशलीमुत्तरङ्गयति चित्रलासक ॥ २८ ॥

रुधिर पातुकामेन तेन वो हन्तुमीरिता ।

अधर पातुकामाहमस्मि ते रूपसपदा ॥ २९ ॥

अद्य ते सविधमापतेदसौ हृद्यमेतदुचित वच शृणु ।

उवाचेत्यर्थ । अत्र मौनत्यागे तादृशसशयवारणफलकत्वोत्प्रेक्षया तन्मुखकान्ति-
नेगानिगमम् । तथा दृष्टिप्रतिरोधकमिति वस्तुप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि । औप-
च्छन्दसिकम् ॥ २६ ॥

तदुक्तिप्रकारमेवाह—**एतामिति** । नरभुजा मनुष्याशनाना रक्षसामृ-
षभ श्रेष्ठ अतएव जनाना वधे हिंसाया विषये अन्तकेन सम यमेन
सहार्धाश तुल्यभाग भजतीति तथोक्त हिडिम्बो नाम राक्षस स्वयमे
कोऽसहाय सन्नेव भुजया । बाहुबलेनेत्यर्थ । एता वनराज्यसीमा प्रशास्ति
रक्षति । एतद्वनस्य राजेत्यथ । यो हिडिम्बस्तुल्यमभिन्नमभिवानपद सज्ञाशब्दो
यस्यास्तया मया स्वसृमान् । तस्याह भगिनीत्यर्थ । स हिडिम्ब इति सबन्ध ।
वसन्ततिलका उत्तम् ॥ २७ ॥

वीतशङ्कमिति । इह यमतुल्यहिडिम्बवने वीतशङ्क गतभय यथा तथा अद्य
तिष्ठतस्ते तव ककुद वैर्य कीदृशमित्युक्तप्रकारोऽयं चित्रमाश्चर्यमेव लासको
नर्तक मम चित्तमेव रङ्गभूर्नाट्यदेशस्तस्या नृत्तकौशलीं नाट्यनैपुण्यमुत्तरङ्गयति
वर्धयति । अत्याश्चर्यमत्र लवदवस्थानमित्यर्थ । रथोद्धता नृत्तम् ॥ २८ ॥

रुधिरमिति । किञ्च रुधिर युष्मद्रक्त पातु कामो यस्य तथोक्तेन तेन हि
डिम्बेन वो युष्मान्हन्तुमीरिता प्रेरिताह ते तव सबन्धिन्या रूपस्य सौन्दर्यस्य
सपदा समृद्ध्या हेतुनाधर भवदोष्टमाधुर्य पातुकामास्मि । इदं ततोऽप्याश्चर्यम् ।
यद्युष्मान्हन्तुमागताया मम विस्मृत्य सर्वं लद्रूपसपदा त्वयि रागोदय इत्यर्थ ।
अत्र विस्मृतात्कार्यसपत्तिरूपो विभावनाभेद । युग्मविपुलात्तम् ॥ २९ ॥

अद्येति । किंचासौ हिडिम्ब । हे वीर, ते तव सविध समीप प्रत्यापतेदाग-
च्छेत् । अत हृद्य मनोज्ञमत एवोचितमेतद्वक्ष्यमाण वच शृणु । ममेति शेष ।

मारण रिपुषु तन्वतामुना मा रण कुरु महान्वलेन स ॥ ३० ॥

उपयामविधौ त्वरस्व मे कृपया मारशरा शरारव ।

दिवि वा भुवि वाथ दिक्षु वा रमये त्वासुपनीय रहसा ॥ ३१ ॥

इत्येना भाषमाणा रजनिचरपति क्रोधलिङ्गै स्फुलिङ्गै-

दग्धेवाक्षणोरभीक्षण स्फुटघटितमुजास्फोटवाचाटिताश ।

विभ्राणो बभ्रुकैश्य त्वमिह वससि को मृत्युवक्रार्धजग्धो

दुर्बुद्धे तिष्ठ यासि क पुनरिति गिरा मेदुर प्रादुरासीत् ॥ ३२ ॥

तस्मिन्रक्षसि नेदिष्ठे तादृक्षपरुषाक्षरे ।

अपमृत्युरिवोद्स्थादनिलस्यात्मसभव ॥ ३३ ॥

रिपुषु शत्रुषु विषये मारण वध तन्वता कुर्वता अमुना हिडिम्बेन सह रण युद्ध मा कुरु । यत स हिडिम्बो बलेन महान्सर्वोत्तर । अत्र बलाधिक्येन रणाकरणसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ३० ॥

उपयामेति । किञ्च हे वीर, त्व कृपया दयया मे ममोपयामविधौ विवाहकर्मणि विषये त्वरस्व प्रवणो भव । यतो मारस्य मन्मथस्य शत्रोश्च । 'मारौ मन्मथशाप्रवौ' इति विश्व । शरा बाणा शरारवो घातुका । अथ मद्भिवाहानन्तर दिवि स्वर्गे वा भुवि वा दिक्षु काङ्क्षितासु वा रहसा वेगेन त्वासुपनीय त देश प्राप्य रमये क्रीडयामि । स्वस्या कामचारित्वादिति भाव । औपच्छन्दसिकम् ॥ ३१ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण भाषमाणा वदन्तीम् । भीममिति शेष । एना हिडिम्बा क्रोधस्य लिङ्गैश्चिरैरक्षणो स्फुलिङ्गैरभिकणै । तत्प्रायैरीक्षणैरिति यावत् । दग्धा दहन्निव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । तृन्नन्तत्वात् 'नलोक-' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधे । अभीक्षण मुहु स्फुटै प्रकटैर्घटितयोरन्योन्य सघृष्टयोर्भुजयो-रास्फोटैरास्फालनशब्दैर्वाचाटिता मुखरिता आशा दिशो येन तथोक्त । बभ्रुकपिलवर्ण कैश्य केशवृन्द विभ्राणो बहन्रजनिचरपतिर्हिडिम्ब । हे दुर्बुद्धे मूढ, इह मदीये वने वससि मृत्योर्वक्रैणार्धे जग्धो भक्षितस्त्व क । तिष्ठ । पुन इत पर क कुत्र यासि गच्छसि । इत्युक्तप्रकारया गिरा वाचा मेदुरो मुखर सन् प्रादुरासीदाविर्बभूव । स्रग्धरा । यत्तु 'स्फुट यथा तथा घटितस्य सुश्लिष्टस्य रणे इति शेष' इति नृसिंह, तन्न । समस्तपदमध्ये शेषपूरणे समासानुपपत्तौ 'समर्थ पदविधि' इत्यनेन पदान्तरसापेक्षस्य समासप्राप्तेर्निषेधात्, च्युतसंस्कृतिदोषोपपत्तौ, व्याख्यासप्रदायविस्मृत्वाच्चेति ॥ ३२ ॥

तस्मिन्नि । तादृक्षाणि तादृशानि 'दुर्बुद्धे' इत्यादीनि परुषाणि निष्ठुराण्य-क्षराणि वचनानि यस्य तस्मिन्स्तथोक्ते तस्मिन्रक्षसि हिडिम्बे नेदिष्ठे सनिहिते

वृक्षेण वृक्ष गिरिणा गिरीन्द्र हस्तेन हस्त वचसा वचश्च ।
परस्परेण प्रतिरुध्य घोर समीकमेतौ सममादधाते ॥ ३४ ॥

स्वसु समक्ष स्वयमेव मुष्टया बल विडौजा इव वज्रसख्या ।
हिडिम्बमेन यमराजधानीकुटुम्बिमुख्य कुरुते स्म भीम ॥ ३५ ॥
तदनु तिमिरकदम्बेनेव हिडिम्बेन निर्मुक्तात्तस्माद्हर्मुखादिव
र्वनात्सध्ययेव सरागया तथा कमलपालिकया सह तपनभा-
नव इव राजसूनवस्ते निष्क्रम्य शालिहोत्रमुने सरसि वीतिहोत्र-
भास व्यास भगवन्तमासेव्य तत्र तन्निदेशाद्दहानि कतिचिदति-
वाहयाचक्रु ।

सति । अनिलस्यात्मभवो भीमोऽपमृत्युरकालिकमृत्युरिवोदस्थादुत्थितवान् ।
युद्धाय सनद्धोऽभूदित्यर्थ । अत्र 'नाश्लील कीर्तयेत्' इति परषवचसाममङ्गल
त्वस्मरणात्तत्कीर्तनेन हिडिम्बस्य मरणात्मकामङ्गलस्फोरणाय भीमेऽपमृत्यूपमैत्य-
लकारेण वस्तुभवति ॥ ३३ ॥

वृक्षेणेति । एतौ भीमहिडिम्बौ वृक्षेण वृक्ष परस्परेणान्योन्येन प्रतिरुध्य
निवार्थ । इति पदद्वयमग्रेऽपि योज्यम् । गिरिणा गिरीन्द्रम्, हस्तेन हस्तम्,
वचसा वचश्च, एव सम तुल्य घोर दारुण समीक युद्धमादधाते कुरुत । उपजा-
तिवृत्तम् ॥ ३४ ॥

स्वसुरिति । भीम स्वय वज्रस्याशने सख्या । तद्वदतिसारयेत्यर्थ ।
मुष्ट्या मुष्टिघातेनैव । न त्वायुधेनेत्यर्थ । स्वसुर्भगिन्या हिडिम्बाया समक्ष
प्रत्यक्षे एन हिडिम्ब विडौजा इन्द्रो बल बलासुरमिव यमराजधान्या
कुटुम्बिषु वास्तव्येषु मुख्य कुरुते स्म । अवधीदित्यर्थ । उपमालङ्कार ।
उपेन्द्रवज्रा ॥ ३५ ॥

तदन्विति । तदनु हिडिम्बवधानन्तरं तिमिरस्य कदम्बेन समूहेनेव हिडि-
म्बेन राक्षसेन निमुक्तात् । उभाभ्यामपि व्यक्तादित्यर्थ । एवमग्रेऽपि । अहर्मु-
खात्प्रात कालादिव तस्माद्द्विहिडिम्बारण्याद्रागेण रक्तकान्त्या अनुरागेण च
सहितया सध्ययेव तथा कमलपालिकया हिडिम्बया सह निष्क्रम्य विनिर्गल्य
तपनस्य सूर्यस्य भानव किरणा इव ते राजसूनव पाण्डवा शालिहोत्रस्य
नाम मुने सरसि । तत्तीर इत्यर्थ । वीतिहोत्रस्य अग्रेरिव भा कान्तिर्यस्य त भग-
वन्त व्यास मुनिमासेव्य तस्य व्यासस्य निदेशादाज्ञाया कतिचिदहानि दिज्ञानि
तत्र शालिहोत्रमुनिसरस्तीरेऽतिवाहयाचक्रुर्गमयामासु । अत्र निर्मोचनक्रियया

पुत्र तत्र घटोत्कट पवनभूसङ्गादनङ्गातुरा
 प्राप्त सर्वगुणैर्मनोजवसता प्रासूत नक्तचरी ।
 कुर्या व स्मृत एव कर्मसु हरे शक्तेरपि स्रसना-
 मित्युक्त्वा स पितृन्यथाभिलषित युक्तस्तया निर्ययौ ॥ ३६ ॥
 ततस्ते वन्याशनैर्धन्या धारितवसुधासुधाशनाकृतय प्रावृष-
 मिव बकबलाक्रान्ता पातालभुवमिव प्रत्यह वर्धमानबलिशोका-
 मङ्गराज्यसीमामिव सूर्यतनयानुकूलप्रतिष्ठा रविरथाक्षधुरमिवैक-

वनप्रात कालयोनिर्गमनक्रियया पाण्डवरविकिरणाना वमैक्येन प्रस्तुताप्रस्तुता-
 स्पद दीपकद्वयम् । तथाहि हिडिम्बतम कदम्बयोर्गम्यमाननैल्येन हिडिम्बास
 ध्ययो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितरागेण च सावम्यादुपमाद्वयम् । चतुणामेषा
 वीतिहोत्रभासमित्युपमया ससृष्टि ॥

पुत्रमिति । तत्र शालिहोत्रसरस्तारेऽनङ्गातुरा कामपीडिता नक्तचरी
 हिडिम्बा पवनभुवा भीमेन सह सङ्गात्सभोगाद्धेतो सर्वगुणै शौर्यवेयादिभिर्म
 नोजवसता पितृतुल्यत्व प्राप्तम् । मीमतुल्यमिति यावत् । ‘अथ मनोजवस
 पितृसनिभ’ इत्यमर । घटोत्कच नाम पुत्र प्रासूत जनयामास । स घटो
 त्कचस्तु ‘भो पितर , वो युष्माक कर्मसु कार्यसमयेषु स्मृत एव । स्मृतिमात्रस-
 निहित एवेत्यर्थं । हरेरिन्द्रस्य शक्ते सामर्थ्यस्यापि । इन्द्रदत्तकर्णप्रमुक्तश-
 क्तयायुधस्यापीति च । स्रसना च्युति कुर्याम्’ इत्युक्तप्रकारेण पितृन्युविष्टिरा
 दौन्प्रत्युक्त्वा तथा हिडिम्बया मात्रा युक्त सन् यथाभिलषित स्वैर यथा
 तथा निर्ययौ निर्गतवान् । यत्तु ‘सर्वैगुणैरुपलक्षित मनोजवसता मनोजवसत्व
 प्राप्तम्’ इति नृसिंह , तत्तस्य उक्तकोशानभिन्नताविलसितमेवेति नास्माकमाग्रह ।
 शादूलविक्रीडितम् ॥ ३६ ॥

तत इति । ततो घटोत्कचनिगमनानन्तर वनेभवेवन्यैरशनै कन्दमूलादिभिव-
 न्या श्लाघ्यास्ते पाण्डवा धारिता वसुधाया भुवि सुधाशना देवा । ब्राह्मणा इति
 यावत् । तेषामाकृतिवेषो येस्तथोक्ता सन्त बकस्य नामासुरस्य बलेन मृत्यामा-
 ल्यादिनाक्रान्ताम् । बकपक्षिकुलाक्रान्तामिति च । अतएव प्रावृष वर्षर्तुमिव स्थिताम् ।
 एवमग्रेऽपि । अहन्यहनि प्रत्यह वर्धमानो बलिना बकासुरदेयेन य शोक स
 यस्या ताम् । वर्धमानवैरोचनशोका च । पातालभुव पाताललोकमिव । पाताले
 नागपाशेबलेर्बद्धत्वादित्यन्यत्र भाव । सूर्यतनयाया यमुनाया अनुकूल तीरे
 प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्यास्ताम् । कर्णोचितपालनामिति च । अङ्गराज्यसीमा अङ्गाख्य
 देशमिव एकचक्रा तत्सङ्गाम् । एक चक्र रथाङ्ग यस्यास्तामिति च । रविरथस्य

चक्रा पुरी क्रमादाक्रम्य कस्यचिद्गृहमेधिनो गृहमध्यमेत्य सुखम-
ध्यवात्सु ।

भिक्षामटद्विरथ तत्र पृथाकुमारै-

र्ध विभज्य पृथगर्पितमन्नराशिम् ।

आकण्ठमभ्यवहरन्नखिलै प्रतीकै

पुत्रो बभूव मरुत पुनरुक्तपोष ॥ ३७ ॥

तत्र तत्र द्विजैरेते पृष्ठा नाश पृथाभुवाम् ।

इत्युचुर्वयमत्रैव विद्मस्तेषा तु सस्थितिम् ॥ ३८ ॥

यक्षेण केनापि हतो हिडिम्ब इति ब्रुवाणेषु मिथो द्विजेषु ।

आकृतगर्भं हसित सगर्भ्याश्चक्रुर्मुग्ध वीक्ष्य समीरसूनो ॥ ३९ ॥

सूर्यरथस्य सबन्धिनीमक्षयुर चक्रावलम्बितिर्यग्दारविशेषमिव पुरीं क्रमात्कतिप
यप्रयाणैराक्रम्य प्राय कस्यचिद्गृहमेधिनो गृहस्थस्य गृहमध्यमेत्य सुख यथा तथा
अध्यवात्सुवसन्ति स्म । वसते कर्तारि लुङ् । अत्र बकबलाक्रान्तामित्यादो
शब्दमात्रसाधर्म्यान्ल्लेषचतुष्टयससृष्टि — 'प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्त चेच्छन्दमा-
त्रसाधर्म्यम् । श्लेषोऽय श्लिष्टत्व सर्वत्रायद्वयेनान्त्ये ॥' इति लक्षणात् ॥

भिक्षामटद्विरिति । अथ एकचक्रपुरप्रवेशानन्तर तत्र एकचक्राया भि
क्षामटद्वि । भिक्षानमाचरद्विरित्यर्थ । पृथाकुमारै पार्थैरन्नराशे । आर्जिता-
दिति शेष । अर्ध समाश यथा तथा विभज्य पृथगर्पितमन्नराशिमाकण्ठ
कण्ठपर्यन्तमभ्यवहरन्भुञ्जानो मस्तो वायो पुत्रो भीम अखिलै प्रतीकैरवयवे
पुनरुक्तो द्विगुणित पोषो मासलत्व यस्य तथोक्तो बभूव । अतिमासलोऽभूदि-
त्यर्थ । वसन्ततिलका ॥ ३७ ॥

तत्रेति । एते पाण्डवा तत्र तत्र गोष्ठाषु द्विजैर्ब्राह्मणै पृथाभुवा
पाण्डवाना नाश दाहजन्य पृष्ठा कि नष्टा इत्यनुयुक्ता सन्त वयमत्र
एकचक्रायामेव तेषा तु सस्थितिं नाश सम्यक्स्थिति च विद्मो जानीम
इत्युक्तप्रकारमूचु । अत्रैव वर्तमानाना न्यमस्माक नाशवार्तेति भाव ।
युग्मविपुलावृत्तम् ॥ ३८ ॥

यक्षेणेति । केनाप्यनिर्ज्ञातनामगोत्रेण यक्षेण हिडिम्बो हत इति द्विजेषु
मियोऽन्योन्य ब्रुवाणेषु कथयत्सु सत्सु समान एकस्मिन्गर्भे भवा सगर्भ्या सहना
युधिष्ठिरादय समीरसूनोर्भीमस्य मुख वीक्ष्याकृतोऽभिप्रायो गर्भे यस्य तथोक्त

१ 'गृहम्' इति पाठ

२ 'उपेत्य' इति पाठ

३ 'तनूजै' इति पाठ

४ 'अन्नराशे' इति पाठ

५ 'निखिलै' इति पाठ

एकदा सायमन्तर्गृहे निरवग्रह निष्पतद्भिर्बाष्पैस्तरङ्गितोत्तमाङ्गमपत्यमुत्सङ्गभुवि पुरोधाय यातुधानापराधभयानुरोधेन मन्दितक्रन्दितमुत्सृजन्ती कुन्ती समुपसृत्य विषादनिदान विप्राचताक्षीमप्राक्षीत् ।

सापि ता कृपालुतया हृदि लगद्गदा गद्गदाक्षरमाचक्षे ।

साधयेयमिति धर्मसग्रह सदधाति मिथुन परस्परम् ।

आधये परमनेकजन्मनोरावयोरजनि पापसग्रह ॥ ४० ॥

हसित हास चक्रु । नैते जानन्ति त्वया स हत इति साभिप्राय हसन्ति स्मेत्यर्थ । उपजाति ॥ ३९ ॥

एकदेति । एकदा कदाचित्साय दिनान्तेऽन्तर्गृहे गृहाम्यन्तरे निरवग्रह निष्प्रतिबन्ध निष्पतद्भि स्रवद्भि । 'वृष्टिर्वर्ष तद्विघातेऽवग्रहावग्रहो समौ' इत्यमर । बाष्पैस्तरङ्गित सिक्तमुत्तमाङ्ग शिरो यस्य तथोक्तमपत्य पुत्रमुत्सङ्गभुवि ऊरुदेशे पुरोधायाम्रे कृत्वा यातुधानस्य बकस्य अपराधात्प्रतिकूलान्तरणरूपाद्यद्भय तस्यानुरोध सरोधस्तेन मन्दित मन्दरव क्रन्दित रोदनमुत्सृजन्ती कुर्वन्तीम् । नि शब्द रुदन्तीमित्यर्थ । अन्यथा नगरमात्रस्येव क्षयापत्तेरिति भाव । विप्रस्य निजावासदातुरायताक्षी पत्नी समुपसृत्य सनिधिं प्राप्य कुन्ती विषादस्य दुःखस्य निदान मुख्यकारणमप्राक्षीत्प्रपन्नञ्च । पृच्छते कर्तरि लुट् ॥

सेति । सा विप्रपत्न्यपि कृपालुतया दयाशीलतया हृदि मनसि लग्नाव्याप्तु-बन्गदो रोग शोकात्मको यस्यास्ताम् । महान्तोऽन्यसतापात्प्रियद्यन्तीति भाव । ता कुन्तीं प्रति गद्गदानि दुःखतरलान्यक्षराणि वचनानि यस्मिंस्तद्यथा तथाच-चक्ष उवाच । दुःखनिदानमिति शेष । चक्षते कर्तरि लिट् ॥

साधयेयमिति । धर्म पित्रर्णापाकरणरूप सगृह्यतेऽनेनेति धर्मसग्रह पुत्र साधयेय सपान्येयमिति हेतो मिथुन स्त्रीपुरुषौ परस्पर सदधाति सगच्छति । 'प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो य पुत्री' इति श्रुते । 'प्रजायै गृहमेधिनाम्' इति स्मृतेश्च । महत्तामपत्यार्थमेव दारसग्रह इति भाव । अनेकानि जन्मानि पूर्वाणि ययोस्तयो । इति बहुतरपापसचयद्योतनायेद विशेषणम् । आवयोर्दम्पत्योस्तु पर केवलमाधये मनोव्ययार्थ पाप तत्फल दुःख सगृह्यतेऽनेनेति पापसग्रह अल्पायु पुत्रोऽजनि जात । अत्र पुत्रात्मकधर्मय यतमानयोरल्पायु पुत्रात्मकर्षापाप्वाप्तिवर्णनाद्विषमप्रभेद । यत्तु 'धर्मस्य सग्रह सपादनमिति व्याख्यायि' इति, यत् 'मिथुनसग्रह' इति नृसिंहप्रलपितम्, तन्मूनपरत्वादिदोषाक्षेपणमूलोच्छेदित्वादुपेक्ष्यम् ॥ ४० ॥

अयि कि ब्रवीमि परिपाकमहसा-
मतिभीषणो बकइति क्षपाचर ।
स्वसुरादरात्स्वयमिवागतो यमो
यमुनावनान्तमत्रलम्ब्य वर्तते ॥ ४१ ॥

मा भून्नाशो युगपदिति नो भीरुभिर्जातु पौरै
पूर्वैर्लब्ध्वावसरमसकृत्प्रार्थनाभि प्रकृतम् ।
एकैकस्मिन्नहनि वितरत्येकमेक पुमास
नित्यं तस्मै बलिमिह जनस्तुङ्गमन्नस्य राशिम् ॥ ४२ ॥

तादृश प्रलयकालकठोरो वासर स तु ममालयभूमे ।
द्वारि तिष्ठति बकात्परितुष्टात्पारितोषिकमिवाद्य जिघृक्षु ॥ ४३ ॥
बालानिव प्रवयसोऽपि नराशनोऽय

अयीति । अयि हे सखि, अहसा पापानाम् । ममेति शेष । परिपाक
दुःखात्मना परिणाम किं ब्रवीमि इति वक्ष्यामि । अनिर्वाच्यं मह्यं स्वमित्यर्थं ।
तदेव विशदयति—**अतीति ।** अतिभीषणोऽत्यन्तदारुणो बक इति बक-
सङ्ग क्षपाचरो राक्षस स्वसुर्भगिन्या यमुनाया आदरात्स्वय साक्षादागतो
यम इवेत्युत्प्रेक्षा । यमुनाया वनान्त तीरारण्यमवलम्ब्याक्रम्य वर्तते ।
मङ्गुभाषिणीवृत्तम् ॥ ४१ ॥

मा भूदिति । नोऽस्माक सर्वेषां युगपदेककाल नाशो मा भूदिति हेतोः ।
भीरुभिर्भयशीलैरतएव पूर्वै पुरातनै पौरैरेतत्पट्टणवासिभि जातु कदाचिद-
वसर प्रार्थनावकाश लब्ध्वा असकृद्बहुवार प्राथनाभि प्रकृतं निर्णीतम् । एकैक-
स्मिन्नहनि एकमेक पुमास, तुङ्गमत्युन्नतम् । पवतकल्पमिति यावत् । अन्नस्य
राशिमैतदुभयरूपं बलिं नित्यं दिने दिने तस्मै बकाय इह एतत्पट्टणे जनो
वितरति ददाति । 'नित्यं तस्मै' इत्यपपाठः । 'कृत्वा तस्मै' इति पाठस्त्वन-
न्ययित्वाऽप्येक्ष्य । मन्दाक्रान्ता ॥ ४२ ॥

तादृश इति । तादृश उक्तबलिप्रदानात्मक अतएव प्रलयकाल इव कठोर
प्राणिर्हिंसकत्वाद्दारुणो वासरो दिन परितुष्टात् ब्राह्मणोऽयं बलिं ददातीति प्रिय
वाक्यश्रवणेन सतुष्टात् बकाद्राक्षसात्पारितोषिकं प्रियवाक्याहारदेयद्रव्यं जिघृ-
क्षुर्गृहीतुमिच्छुरिव । ममालयभूमेर्निवासस्य द्वारि द्वारदेशे अयं श्वं प्रातरिति
वर्तमानसामीप्ये वर्तमानत्वनिर्देशः । तिष्ठति । तत्तद्बहुवारानुपूर्व्यां श्वं प्रातर्ब-
लिरस्माभिर्देय इत्यर्थः । स्वागतावृत्तम् ॥ ४३ ॥

बालानिति । अयं नराशनो बको बालानिव । यून इवेत्यर्थः । प्रवयसो वृद्धा

१ 'उपागत' इति पाठ २ 'कृत्वा' इति पाठ

भुञ्जीत चेन्मम स एव हि पुण्यपाक ।
 बालेन भाव्यमिति तद्वलिषु व्यवस्था
 कण्ठे पुन कलयति क्रकचस्य धाटीम् ॥ ४४ ॥
 सतानमूलमिदमेकमपत्यमास्ते
 सवर्तकालसहजश्च स राक्षसेन्द्र ।
 सभूयते च समय क्षपया महत्या
 सतीर्यता कथमिय सरि मे विपत्ति ' ॥ ४५ ॥

इत्युदीर्य सरभसावगाहनहृदयसमुत्कूलित शोकसर पूरमिव नयन-
 सलिल विशृङ्खल खेलयन्त्यै तस्यै 'तनयेषु द्वितीय समरेष्वद्वितीय
 सुत सखि, ते^२ दीयते । स एव तत्प्राणनाशने बलीभविष्यति ।
 मा भैषी ' इति सा नरदेवमहिषी प्रत्यश्रौषीत् ।

नपि भुञ्जीत चेद्भक्षयेद्यदि स वृद्धभक्षणमेव पुण्याना पाको हि फल खलु । तन्मा-
 त्रमपि नास्तीत्याह—**बालेनेति** । तस्य बकस्य बलिषु विषये बालेन भाव्य
 भवितव्यमित्युक्तप्रकारा व्यवस्था प्राचीननिष्कर्ष पुन कण्ठे क्रकचस्य करपत्रस्य
 धाटी भङ्गी कलयति योजयति । आवयोर्दम्पत्योर्द्वत्वात् तरुण पुत्र एवाय
 तद्व्यर्थं देय इति महद्दुःखमिति भाव । वसन्ततिलका ॥ ४४ ॥

सतानेति । सतानस्यास्मद्वशस्य मूलमविच्छेदकारणमिदं पुरोवर्ति अपत्य
 पुत्र एकमेवास्ते वर्तते । तद्वानाद्वशोच्छेद इति भाव । ननु कदाचित्कृपया
 बक पुन पुत्र दद्यादित्यत आह—**सवर्तेति** । स राक्षसेन्द्रश्च बकस्तु सवर्त
 कालस्य सहज । सदृश इत्यर्थ । तथा च प्राणिर्हिंसाविहाराणा कुत कृपेति
 भाव । ननु कालान्तरभाविनीमापद विचिन्त्य किमयैव शोचसीत्यत आह—
सभूयत इति । महत्या दुःखदुर्भरया क्षपया एकयैव रात्र्या समयो बलि
 प्रदानावसर सभूयते सप्राप्यते । प्रभाताया रजन्यामेव बलिर्देय इत्यर्थ ।
 अतो न कालान्तरीणा विपदिति भाव । इय उक्ता मे मदीया विपत्ति । हे सखि,
 कथं केन प्रकारेण सतीर्यतामतिक्रम्यताम् । तरते कमणि प्राप्तकाले लोड् ॥ ४५ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेणोदीर्योक्त्वा सरभसमतिवेगमवगाहन निमज्जन यस्य
 तथोक्तेन हृदयेन मनसा समुत्कूलित तट प्रापित शोक एव सरो जल तस्य
 पूर प्रवाहमिव स्थित नयनयो सलिल विशृङ्खल निष्प्रतिबन्ध यथा तथा खेल
 यन्त्यै प्रसारयन्त्यै तस्यै ब्राह्मणपत्न्यै । हे सखि, ते तुभ्य मम तनयेषु द्विती-
 योऽपि समरेष्वद्वितीयोऽसदृश सुतो भीमो दीयते । मयेति शेष । स भीम
 एव तस्य बकस्य । प्राप्यते जीव्यतेऽनेनेति प्राणन यदशनमन्न तद्विषये बली

अनयोरथ दम्पत्योरश्रुहेतो शुच पदे ।

आनन्दस्यातिरेकोऽभूदादेश इव तत्क्षणम् ॥ ४६ ॥

तमिम प्रसुवा रहस्युदन्त गदितो वायुसुतो बलावलेपात् ।

मनसा न बक लिलेह रात्र्यामनसा धारितमन्नराशिमेव ॥ ४७ ॥

अपरेद्युर्निखिलजनानन्दकरे भगवति दिनकरेऽपि मन्देहकुलम-
वस्कन्दितुमुदयगिरिशिखरमधिरूढे

स शकटमधिरूढ भीमसेनो दधिकलशीकुलशीभरांनराशिम् ।

भविष्यति बलिर्भविष्यति । तत्प्राणाना नाशने विषये बली बलवान्भविष्य
तीति च । अतो मा भैषीर्न त्रस्ये । भये कर्तरि लुट् । इत्युक्तप्रकारेण सा
नरदेवस्य पाण्डो महिषी पत्नी कुन्ती प्रत्यश्रौषीत्प्रतिज्ञामकरोत् । प्रतिपूर्वाच्छृ
णोते कर्तरि लुट् । विरोधाभासश्लेषयो ससृष्टि ॥

अनयोरिति । अथ कुन्तीप्रतिज्ञानन्तरमनयोर्दम्पत्योर्ब्राह्मणीब्राह्मणयोरश्रुहे
तोर्बाष्पकारणस्य शुचो दु खस्य पदे स्थाने । मनसीति यावत् । शुच इति राहो
शिर इत्यादिवदभेदे षष्ठी । तथा च 'शुगभिन्ने पदे शब्दे' इति च । आन
न्दस्यातिरेक सतोषातिशय आदेशोऽतिथिरिव । व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धशब्दान्तर-
मिवेति च । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणमभूत् । व्याकरणेन युष्मदादिपदे आदेश
विधया त्वमादिपदमिवाश्रुपद दूरीकृत्य आनन्दातिरेकपदमभूदित्यर्थ । उप
मालकार ॥ ४६ ॥

तमिति । वायुसुतस्तमिम पूर्वोक्तमुदन्त वार्ता प्रति रहसि प्रसुवा जनन्या
गदित कथित सन् । बलावलेपाच्छौर्यगर्वाद्धेतो बकमसुर रात्र्या मनसा न
लिलेह न स्पृष्टवान् । न गणयामासेति यावत् । किंतु अनसा शकटेन धारित
सभरितमन्नराशिमेव मनसा रात्र्या लिलेहास्वादितवान् । श्व पूर्णाहान्ते मम
भवेदिति सर्वामपि रजनीं ध्यायन्नतिष्ठदित्यर्थ । लिलेहे कर्तरि लिट् । औप-
च्छन्दसिकम् ॥ ४७ ॥

अपरेद्युरिति । अपरेद्यु परस्मिन्दिने निखिलजनानामानन्दकरे । दृष्टि
रोधितिमिरवारणादिति भाव । 'अखिलजननयनानन्दकरे' इति क्वचित्पाठ ।
भगवति दिनकरे सूर्येऽपि । इत्यपिना भीमस्य बकावस्कन्दन समुच्चयते ।
मन्देहाना नाम राक्षसाना कुलम् । 'वृन्दम्' इति वा पाठ । अवस्कन्दितु
नाशयितुम् । उदयगिरे शिखरमधिरूढे प्राप्ते सतीत्युत्तरेणान्वय । मन्देहा
नाम राक्षसा सध्यासु सूर्ये क्षण निरुभ्य नश्यन्तीति श्रुतिसिद्धम् ॥

स इति । स भीमसेनो दधिकलशीना दधिकुम्भाना कुल वृन्द । अश्रुते

१ 'अखिल' इति पाठ २ 'अपि' इति नास्ति क्वचित् ३ 'शिखरान्न'
'पीवरान्न' 'शीफरान्न' इति च पाठ

बकभवनवन विवेश शाखानगरमिवान्तकवीरराजधान्या ॥ ४८ ॥

कङ्कालोच्चयकल्पितान्तकचमूशाटीकुटीविभ्रमे

तत्र क्रुद्धतदौपवाह्यमहिषश्वासोप्रचक्रानिले ।

गृध्रध्वाङ्कशृगालघोषविकसद्रक्षोपदानस्तवे

भुञ्जान शकटस्थ एव स तदा चक्रे महर्क्ष्वेलितम् ॥ ४९ ॥

सोऽपि तदिदं निशम्य बलिपुरुषविशेषमन्दिताशकटागमेन प्रथम-
मेव कृतोन्मेष रोष द्विगुणयन्गिरिकदरमन्दिरमुखात्सरभस विनिर्गत्य

एव को वापराध्नोत्यमुमविगणयन्बाहुमत्रेति घुष्य-

न्व्यक्तोरोरक्तरेखाकृतविरुद्जगद्धातुकत्वप्रशस्ति ।

व्याप्नोतीति व्युत्पत्तौ शकन्ध्वादित्वात् पररूपे पिप्पल्यादित्वात् डीषि च । कुलशी
पङ्क्ति ता विभर्तीति भर तादृशोऽन्नस्य राशिर्यस्मिस्तथोक्तम् । 'दधिकलशी
कुलपीवरान्नराशिम्' इति पाठस्तु सुगम । शकटमधिरह्यान्तकवीरस्य यमस्य
या राजधानी सयमनी तस्या शाखानगर उपपट्टणमिव स्थितम् । 'यन्मूल-
नगरात्पुरम् । तच्छाखानगरम्' इत्यमर । बकस्य भवन यस्मिस्तद्वन विवेश ।
उत्प्रेक्षा । पुष्पिताग्रा ॥ ४८ ॥

कङ्कालेति । कङ्कालानां शरीरशल्यानामुच्चयेन समूहेन कल्पितोऽन्तक
चम्वा यमसेनाया शाटीकुटीविभ्रम पटगृहविलासो यस्मिस्तथोक्ते । 'स्याच्छ
रीरास्थि कङ्काल' इत्यमर । क्रुद्धस्य कुपितस्य तदौपवाह्यस्य यमवाहनस्य महि
षस्य श्वासा इव उग्रा दारुणाश्चक्रानिला आवर्तवायवो यस्मिस्तथोक्ते गृध्रध्वा
ङ्काणां कङ्काकानां शृगालानां शिवानां च घोषैर्घोरध्वनिभिर्विकसन्वर्धमानो
रक्षसो बकस्यापदानानि प्राणिहिंसात्मककर्माणि तत्सबन्धिनस्तवो यस्मिस्तथोक्ते ।
तादृग्ध्वनिव्याजतद्विरुदस्तुतिरवमुखरित इत्यर्थं । तत्र बकवने शकटस्थ सन्नेव
भुञ्जानोऽन्नराशिं भक्षयन्स भीमो महद्वकहृदयभेदन क्ष्वेलित सिंहनाद चक्रे ।
अत्र बलिभक्षणक्ष्वेलिताभ्यां भीमस्य तृणीकृतबकबलावलेपप्रतीतेर्वस्तुना वस्तु
ध्वनि । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ४९ ॥

स इति । स बकोऽपि तदिदं भीमसिहनाद निशम्य श्रुत्वा बलिनात्रेन
बलवतेति च पुरुषविशेषेण महापुरुषेण भीमेन च द्वाभ्यां मन्दितेन विलम्बितेन
शकटस्यागमेनागमनहेतुना प्रथमं सिंहनादश्रवणात्पूर्वमेव कृत उन्मेष उत्पत्ति
र्यस्य त रोष क्रोध द्विगुणयन्पुनरुक्तयन्सन् । गिरे कदर गुहा सैव मन्दिर तस्य
मुखाद्वारात्सरभस सवेग यथा तथा विनिर्गत्य बहिरागत्येत्युत्तरेणान्वय ॥

एवमिति । व्यक्ताभि स्फुटाभिरुरसि रक्तरेखाभी रुधिरलेपवाराभि

क्रोशन्मर्त्याङ्गखादत्वरणपरिचलत्सृक्कलप्रास्थिदण्ड-

स्थूले दष्ट्रे दधान पवनभुवमभि प्राद्रवद्यातुधान ॥ ५० ॥

निजभुजयुगलीनियन्त्रणाभिर्नियमितयत्नपरस्परावुभौ तौ ।

निगडितनयन निलिम्पपङ्केर्निरवहता निपुण नियुद्धशिल्पम् ॥५१॥

तत ।

पुत्रस्य वायोर्भुजदौर्ललित्य बक वने तत्र चिर चरन्तम् ।

निन्ये दशा कामपि राक्षसस्त्रीनेत्राभ्रवर्षर्तुविलासयोग्याम् ॥ ५२ ॥

त विकृष्य पुरसीम्नि निशीथे तत्क्षणात्कुणपमर्शनदोषम् ।

कृतानि बिस्दानी जयचिह्नानि यस्यास्तथोक्ता तादृशी जगतो घातुकत्वेन वधेन या प्रशस्ति श्लाघा सा यस्य तथोक्त । क्रोशता वेदनया रदता मर्त्याना बली भूतानामङ्गखादेऽवयवभक्षणे त्वरणेन वेगेन परितश्चलतो सृक्कणोरोष्ठप्रान्तयोर्लम्बे अस्थिदण्डाविव स्थूले चेति विशेष्यत्वविवक्षया समास । दष्ट्रे दन्तविशेषौ दधानो यातुधानो बकोऽमु बाहुमविगणयन्नविचारयन् । एवमुक्तप्रकारमत्र मयि विषये को वा अपराधोऽपराध करोतीति घुष्यन् घोष कुर्वन्सन् पवनभुवमभि भीमस्याभिमुख प्राद्रवद्भावति स्म । यत्तु 'क्रोशतो मर्त्यस्य भीमस्य' इति, 'लम्बा पूर्वमेवेति शेष' इति नृसिंहप्रलपितम्, तत्तन्नामानुरूपमेव । यत प्रथमे तत्प्रकर्षस्य द्वितीये च्युतसस्कारस्य च दोषस्यापत्ते ॥ ५० ॥

निजेति । तावुभौ भीमबकौ निजाभ्या भुजयोर्युगलीभ्या नियन्त्रणाभिर्बन्धैर्नियमितो निरुद्धो यत्नो यस्य तादृश परस्परमन्योन्य ययोस्तथोक्तौ सन्तौ । परस्पर भुजाभ्या बन्धने वृतयत्नावित्यर्थ । निलिम्पाना देवाना पङ्के सङ्घैर्निगडिते आश्चर्येण शृङ्खलिते नयने यस्मिस्तथोक्तम् । देवैराश्चर्यात्परिहतविषयान्तरयथा तथा आलोक्यमानमित्यर्थ । नियुद्धशिल्प बाहुयुद्धकर्म निपुण यथा तथा निरवहता कृतवन्तौ । नि पूर्वाद्ब्रह्मते कर्तरि लङ् । पुष्पिताम्ना ॥ ५१ ॥

तत । पुत्रस्येति । ततो वायो पुत्रस्य भीमस्य भुजयोर्दौर्ललित्य दर्पस्तत्र वनेऽरण्ये जले च चिर चरन्त सत्त्वानि भुञ्जान बक राक्षस पक्षिविशेष च । राक्षसस्त्रीणा नेत्राण्येवाभ्राणि मेघास्तेषा वर्षर्तौ यो विलासो नृष्ट्यात्मकस्तस्य योग्यामुचिता कामपि दशा दुरवस्था निन्ये गमयामास । भीमबाहुबलेन बको ममारेत्यर्थ । नयतेर्दुहादित्वाद्द्विकर्मकत्वम् । 'नेत्राश्रुवर्षर्तु-' इति पाठो नेत्रपदवैयर्थ्यापत्तेरुपेक्ष्य । उपजाति ॥ ५२ ॥

तमिति । मास्तसूनुर्भामस्त निहत बकम् । तच्छवमिति यावत् । निशीथेऽर्धरात्रे पुरसीम्नि नगरद्वारे विकृष्य । पातयित्वेत्यर्थ । तत्क्षणात्कुणपस्य शवस्य मर्शनेन स्पर्शेन यो दोषस्त मार्ष्टुं क्षालितु कामो यस्य तथोक्त इवेत्यु-

मार्ष्टुकाम इव मारुतसूनुर्मातुरङ्घ्रिमुपसेवितुमागात् ॥ ५३ ॥
 आलोक्य यातुशवमेतदशेषपौरैरहोमुखे परवशीक्रियते स्म चेत ।
 आश्चर्यपूरपरिमेलनफेनिलाभिरानन्दसागरतरगपरम्पराभि ॥५४॥
 भवनमेत्य तदा गृहमेधिन पवनजे प्रवणीकृतमूर्धनि ।
 प्रयुयुजे सममाशिषमक्षतै प्रमुदित पुरि तत्र महाजन ॥ ५५ ॥
 निशि जातु निकेतवेदिकाया निकटे सुप्तिसुख निषेव्य पार्थान् ।
 पथिकोऽपररात्रजागरूक प्रबभाषे गिरमीदृशीं प्रसङ्गात् ॥ ५६ ॥

‘पाञ्चालिका युवमनोरथसौधरत्न-

पाञ्चालिका हृदि ममेति ममेति कृत्वा ।

अद्य स्वयवरमहाय नृपा प्रयान्ति

दूतै सम द्रुपदभूपतिराजधानीम् ॥ ५७ ॥

त्प्रेक्षा । ‘तु काममनसोरपि’ इति मकारलोप । मातु कुन्त्या अङ्घ्रि चरण-
 मुपसेवितुमागात्तवान् । ‘न मातुर्देवत परम्’ इति स्मरणात्तदङ्घ्रिसेवाया
 सकलदोषनिवारकत्वादिति भाव । स्वागता ॥ ५३ ॥

आलोक्येति । अशेषे पौरैरहोमुखे प्रातरेतत्पुरसीम्नि विकृष्ट यातुनो
 बकस्य शवमालोक्य आश्चर्यस्य रसस्य य पूर प्रवाहस्तस्य परितो मेलनेन सग-
 मेन फेनिलाभि फेनवतीभि । एकस्मिञ्जले जलान्तरस्य मेलने मिथ सघ-
 र्षणेन फेनोटयादित्थमुक्तमिति ध्येयम् । आनन्दसागरस्य तरगाणा परम्पराभि-
 श्चेत्त पौरमन परवशीक्रियते स्म । अत्याश्चर्योऽय बकवधोऽनेन कृत इत्या-
 श्चर्येण पौरा ननन्दुरित्यर्थ । वसन्ततिलका ॥ ५४ ॥

भवनमिति । तत्र पुरि तदा प्रातर्महाजन प्रमुदित सन्गृहमेधिनो भीमा-
 वासगृहस्थस्य भवन गृहमेत्य । प्रवणीकृतो नम्रीकृतो मूर्धा शिरो येन तस्मि-
 न्पवनजे भीमे विषयेऽक्षतै सममाशिष प्रयुयुज उदीरितवान् । प्रपूर्वाद्युजे
 कर्तरि लिट् । उपकृतस्य प्रत्युपकारावश्यकत्वादिति भाव । द्रुतविलम्बितम् ॥५५॥

निशीति । जातु कदाचित्पथिक कश्चित्पान्थो निशि रात्रौ निकेतस्य
 पाण्डवावासगृहस्य वेदिकाया प्राङ्गणवेदिकाया निकटे स्वसमीपे सुप्तिसुख निद्रा
 सौख्य निषेव्य प्राप्य । अपररात्रेऽरुणोदयवेलाया जागरूक प्रबुद्ध सन् प्रस-
 ङ्गात्कथाप्रस्तावात्पार्थान्प्रति ईदृशी वक्ष्यमाणप्रकारा गिर वाच प्रबभाष उक्तवा-
 न् । औपच्छन्दसिकम् ॥ ५६ ॥

पाञ्चालिकामिति । अद्य नृपा यूना तरुणाना मनोरथेषु कामेष्वेव सौधेषु
 हर्म्येषु रत्नमयी पाञ्चालिका कृत्रिमपुत्रिका पाञ्चालिकां द्रौपदीम् । ‘पाञ्चा-

भोक्तुमन्नमपि सूपसमग्र दोग्धुमप्यभिनवप्रसवा गा ।
लप्स्यते द्विजगणोऽपि च तस्माद्वत्सलाद्दुहितुरुत्सवकाले ॥ ५८ ॥
न हि तत्र भवेदपार्थता विजय सिद्धिमुपैष्यति स्फुटम् ।
युगपत्सुखमस्तु वो महद्भुतमागच्छत तन्महौजस ' ॥ ५९ ॥

इति वाचमुपश्रुति द्विजातेर्हृदि कृत्वा सुधयेव निर्मिता ताम् ।
पथि भूसुरसघमध्यभाज प्रति पाञ्चालपुर प्रतस्थिरे ते ॥ ६० ॥

ते पुनरप्यनेकदिननीतजनपदवनसीमान पथि कृतोदयेन भग-

लिका पुत्रिका स्याद्वृद्धदन्तादिभि कृता' इत्यमर । ममेय भवेदिति हृदि कृत्वा ।
मनसि निश्चिन्त्येत्यथ । स्वयवर इति महानुत्सवस्तस्मै दूतैराह्वानार्थमागतैर्द्रौपदै
सम द्रुपदभूपतिराजधानी प्रयान्ति । द्रुपदपुरमित्यथ । अत्र सौधरत्नपाञ्चालि
केति परम्परितकेवलरूपकम् । वसन्ततिलका ॥ ५७ ॥

तर्हि राजान प्रयान्तु । किमस्माक ब्राह्मणाना तत्रेत्यत आह—**भोक्तुमिति** ।
द्विजाना गणोऽपि भोक्तु सूपेन समग्र सपूर्णमन्नमपि । दोग्धुमभिनवो नूतन
प्रसव प्रसूतिर्यासा ता गा अपि । दुहितु सुताया द्रौपद्या उत्सवकाले स्वय-
वरोत्सवसमये वत्सलाद्दुहितृप्रेमवतस्तस्माद्द्रुपदाङ्गप्यते प्राप्स्यते । स्वागता
वृत्तम् ॥ ५८ ॥

न हीति । किञ्च तत्र द्रौपदीस्वयवरोत्सवे । हि यस्मात् । अपार्थता
व्यर्थत्व न भवेत् । पार्थोऽर्जुनो न भवतीत्यपार्थस्तस्य भावस्तत्ता अर्जुनभेदो
न भवेदिति च । तत कारणात् विजय । गमनमित्यर्थ । 'उपसर्गेण वा-
ल्लर्थो बलादन्यत्र नीयते' इत्यनुशासनादिति भाव । सिद्धि साफल्यमुपै-
ष्यति लप्स्यते । विजयोऽर्जुन सिद्धि द्रौपदीलाभरूपामुपैष्यति स्फुट नून-
मिति च । दधिघृतसूपसमृद्धान्नराशिलाभान्मत्स्यभेदनद्वारा द्रौपदीलाभाब्बेत्यु-
भयत्र भाव । हे महौजस उत्कृष्टतेज शालिन, वो युष्माक महत्सुख युग-
पदेकदैव साहित्येनेति च । अस्तु । तत्तस्माद्भुत सत्वरमागच्छत । वैता-
लीयवृत्तम् ॥ ५९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारामुपश्रुति व्यञ्जनया भाव्यथसूचनीम् । अर्जुनद्वारा
द्रौपदीलाभेन सर्वेषा सौख्यलाभव्यञ्जकामिति यावत् । अतएव सुधयामृतैः
निर्मितामिव स्थिता द्विजातेर्ब्राह्मणस्य ता वाच हृदि कृत्वा । अङ्गीकृत्येत्यर्थ ।
ते पाण्डवा पथि मार्गे भूसुरसघस्य ब्राह्मणवृन्दस्य मध्य भजन्ति प्राप्नुवन्तीति
भाजसन्त पाञ्चालस्य द्रुपदस्य पुर प्रति प्रतस्थिरे । औपच्छन्दसिकम् ॥ ६० ॥

त इति । ते पाण्डवा अपि अनेकैदिनैर्नीतानामतिक्रान्ताना जनपदाना
देशाना वनानामरण्याना सीमा भागा यैस्तथोक्ता सन्त । पथि मार्गमध्ये पुनरपि

वता पराशरदायादेन 'जतुभवनपरिच्यवनेन वो नवो हर्ष पार्ष-
तस्य समुन्मिषति' इति गिरानुगृहीता साक्षात्प्ररोहता भुजप्रतापा-
नलेनेव फल्गुनकरवेल्लितेन महतालाततेजसा निशि नितान्तसीम-
न्तितसतमसया पदव्या त्रिविष्टपतटिनीं समयया प्राविक्षन् ।

तत्र खलु

इन्दीवरात्प्रतितरगमनुप्रविष्टै-

बिम्बैरिवाब्धिदुहितुस्तरुणीकदम्बै ।

क्रीडन्सम पयसि चित्ररथो विलोक्य

पार्थान्रुोध कुपित प्रधन चिकीर्षुः ॥ ६१ ॥

अस्त्रमात्मसमनामदैवत सप्रयुज्य समरे धनजय ।

तत्र तस्य रथमप्रवर्तिन जातुषालयसहायमातनोत् ॥ ६२ ॥

कृत उदय साक्षात्कारो येन तेन । शालिहोत्राश्रमे पूर्वदत्तदर्शनत्वात्पुनरपीत्युक्तम् ।
भगवता त्रैकाल्यवेदिना पराशरस्य मुनेर्दायादेन पुत्रेण व्यासेन । 'दायादौ
सुतबान्धवौ' इत्यमर । वो युष्माक जतुभवनाज्जतुगृहाद्दृश्यमानात्परिच्यव
नेन निरुपद्रव निर्गमनेन पृषतो द्रुपदपिता तदपत्यस्य पार्षतस्य नवो नूतन ।
मृत्वा पुनरुत्थितितुल्य इति यावत् । हर्ष समुन्मिषति जायते । इत्युक्त
प्रकारया गिरानुगृहीता सन्त साक्षान्मूर्तीभूय प्ररोहता निर्गच्छता भुजयो
प्रताप एवानलोऽग्निस्तेनेव स्थितेन फल्गुनकरवेल्लितेन महतालातस्य करधृत-
काष्ठाङ्गारस्य तेजसा निशि रात्रौ नितान्त सीमन्तित पार्श्वयोर्द्विधा नि सा-
रित सतमसमन्धकारो यस्या तथा पदव्या वनमार्गेण त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य तटिनी
नदीं गङ्गा समयया । तस्या समीपमित्यर्थ । 'अभित परित -' इत्यादिना द्वि-
तीया । प्राविक्षन् । विशते कर्तरि लुङ् ॥

तत्र खलु । गङ्गायामित्युत्तरेणान्वय ॥

इन्दीवरादिति । इन्दीवरानीलोत्पलात् । रात्रौ तत्रैव लक्ष्म्या स्थितेरिति
नाव । तरगे तरगे प्रतितरगमनुप्रविष्टै क्रमेण सक्रान्तैरब्धिदुहितुर्लक्ष्म्या बिम्बै
प्रतिबिम्बैरिव स्थितैस्तरुणीना कदम्बै समूहै समम् । तै सहेत्यर्थ । पयसि
गङ्गाजले क्रीडन् । चित्ररथो नाम गन्धर्व पार्थान्विलोक्य कुपित क्रुद्ध
सन् । स्त्रीभि सहेकान्तस्थितौ एषामागमस्य लज्जाकरत्वेन क्रोधोत्पादकत्वादिति
भाव । अतएव प्रवन कर्तुमिच्छु चिकीर्षु सन् । सरोव निरुद्धवान् ।
अत्र पार्थावलोकनस्य प्रधनेच्छा प्रति तस्याश्च तन्निरोध प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक
काव्यलिङ्गद्वयमङ्गाङ्गिभावेन सकीर्णम् । वसन्ततिलका ॥ ६१ ॥

अस्त्रमिति । धनजयोऽर्जुन समरे चित्ररथेन सह युद्ध आत्मना सम

१ 'सदन' इति पाठः. २ 'फाल्गुनकरवलिगतेन' इति पाठ ३ 'निशि' इति
नास्ति क्वचित् ४ 'समया' इति नास्ति क्वचित् ५ 'तत्र खलु' इति अस्ति क्वचित्

गन्धर्वाणा पत्युर्गर्वजुष सौरसैन्धवे तस्मिन् ।

पाथसि भङ्ग शिशिरो रोधसि भङ्गस्तु तापहेतुरभूत् ॥ ६३ ॥

सख्यस्य लाभात्सपदि प्रहृष्यन्कुशीलवेन्द्र कुरुनन्दनानाम् ।

प्रादर्शयत्स्वा प्रथम विनीति पश्चादमीषा पदवीं च रम्याम् ॥ ६४ ॥

धर्मभूरथ सहोदरै सम धौम्यमध्वनि समीक्ष्य विश्रुतम् ।

प्राणिनामयमहिंसकोऽपि सन्पादपीडनमुष्य कृप्तवान् ॥ ६५ ॥

यथातिथ्यविधौ प्रीत स पुरस्करुते स्म तान् ।

तथाध्वगमने तेऽपि त प्रश्रयवशवदा ॥ ६६ ॥

तुल्य नाम वनजय इत्यारया यस्य तादृश दैवतमभिर्भ्यस्य तत् आग्नेयमत्र सम्यक्प्रयुज्य तत्र गङ्गातटेऽग्रे स्वस्य पुरो वर्तत इति तथोक्त तस्य चित्ररथस्य रथ जातुषालयस्य लाक्षागृहस्य सहायम् । दग्धत्वेन सदृशमित्यर्थ । आतनो कृतवान् । आग्नेयाख्येण तद्रथ दग्धवानित्यर्थ । 'धनजयोऽर्जुने वहो' इति विश्व । रथोद्धता ॥ ६२ ॥

गन्धर्वाणामिति । गर्व जुषत इति गर्वजुषोऽहकारान्वितस्य गन्धर्वाणा पत्युश्चित्ररथस्य सुरसिन्धोर्गङ्गाया सबन्धिनि सौरसैन्धवे तस्मिन्पाथसि जले भङ्गस्तरंग शिशिर शीतलोऽभूत् । रोधसि तादृशे तटे भङ्ग पराजयस्तु ताप हेतु सतापजनकोऽभूत् । अत्र तरगपराजययो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसाय मूलातिशयोक्त्यनुप्राणितो विरोधाभास इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । गीतिरार्या—'आर्याप्रथमदलोक्त यदि कथमपि लक्षण भवेदुभयो । दल्यो कृतयतिशोभा ता गीतिं गीतवान्भुजङ्गेश ॥' इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

सख्यस्येति । सपदि तदानी कुशीलवाना गायकानामिन्द्रश्चित्ररथ सख्यस्य पाण्डवै सह मैत्र्या लाभात्प्रहृष्यन्सतुष्यन्सन् । प्रथममादौ कुरुनन्दनाना पाण्डवाना स्वा स्वीया विशेषेण नीतिं पुरोहितानुगामिलादिरूपा प्रादर्शयद्बोधितवान् । 'राजा गच्छेत्प्रयागे तु पुर कृत्वा पुरोहितम्' इति स्मरणादिति भाव । पश्चादनन्तर तु अमीषा पार्थाना रम्या पदवी मार्गं प्रादर्शयद्दर्शयामास । उपजाति ॥ ६४ ॥

धर्मेति । अथ मार्गद्वयप्रदर्शनानन्तरमय धर्माध्यमाद्भवतीति धर्मभूर्युधि छिरो विश्रुत ज्ञानविज्ञाननिधि-त्वेन प्रख्यातम् । 'वित्तविज्ञातविश्रुता' इत्यमर । धौम्य नाम ब्राह्मणमध्वनि मार्गमध्ये समीक्ष्य । प्राणिनामहिंसकोऽपि सन् । अमुष्य धौम्यस्य पादयो पीडन बाधन नमस्कार च सहोदरैर्भीमादिभि सम कृप्तवान्कृतवान् । विरोधाभास । रथोद्धता ॥ ६५ ॥

यथेति । स धौम्य प्रीत पौरोहित्यवरणेन सतुष्ट सन् । आतिथ्यविधावतिथिपूजाया तान्युधिछिरादीन् यथा पुरस्करुते स्म समानितवान् अग्रे

धौम्यस्य सुधामधुरिमधौरेयीभि स्वयवरकथाभि ।
द्रुपदपुरसरणिरेषा द्वित्राण्यभवत्पदानीव ॥ ६७ ॥

भूदेवेष्वतिनिबिडेषु मध्यभाजा पञ्चानामपि युगपत्पृथासुतानाम् ।
पुस्फोर द्रुपदपुर पुर प्रदेशे वक्त्राब्जे सरभसमक्षि दक्षिण च ॥ ६८ ॥
कुमारिकाया द्रुपदस्य भूपते कुचोपमाद्रव्यमिवाभिवीक्षितुम् ।
कुरुद्वहास्तत्र पुरे कुतूहलात्कुलालगेह प्रथम समाविशन् ॥ ६९ ॥

तामागमन्नथ पुरीं शतश ससैन्या

स्मार युगोदयमिवाद्भुतमावहन्त ।

भूपा स्तुता भुजमुदस्य पठद्भिरग्रे

पद्य निबद्धविरुद पटुबन्दिवृन्दै ॥ ७० ॥

कृतवाञ्छेति च । प्रश्रयवशवदा विनयपरावीनास्ते युधिष्ठिरादयोऽप्यध्वनि मार्गे
गमने विषये त धौम्य तथा पुरस्कुर्वते स्म । समानितवन्तश्चेति ॥ ६६ ॥

धौम्यस्येति । सुधामधुरिम्णोऽमृतमाधुर्यस्य धौरेयीभिर्धुरवराभिर्धौम्यस्य
सबन्धिनीभि । तत्कथ्यमानाभिरिति यावत् । स्वयवरकथाभि । द्रौपद्या
इति भाव । द्रुपदपुरस्य सरणिर्मार्गं द्वे वा त्रीणि वा द्वित्राणि पदा-
नीव । द्वित्रिपदपरिमितमार्गं इवेति वा । अभवत् । आर्या वृत्तम्—‘लक्ष्मै
तत्सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे ज । षष्ठोऽय सलघू वा प्रथमेऽर्धे निय-
तमार्याया ॥ षष्ठे द्वितीयलान्ले परके मुखलाच्च सयतिपदनियम । चर
मेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो ल ॥’ इति लक्षणात् ॥ ६७ ॥

भूदेवेष्विति । अतिनिबिडेष्वत्यन्तसान्द्रेषु भूदेवेषु ब्राह्मणेषु मध्यभाजा
पञ्चानामपि पृथा कुन्ती तत्सुताना युधिष्ठिरादीना पुर प्रदेशे द्रुपदपुर युग-
पदेकदैव पुस्फोर स्फुरितमभूत् । ते द्रुपदपुर ददृशुरित्यर्थ । वक्त्राब्जे तेषा
मुखपद्मे दक्षिणमक्षि नयन च युगपत्सरभस पुस्फोर स्पन्दते स्म । अत्र द्रुपद
पुरदृग्विषयीभूवनाक्षिचलनयोर्यौगपद्यात्समुच्चयालकार । ‘गुणक्रियायौगपद्य
समुच्चय’ इति लक्षणात् । प्रहृषिणी ॥ ६८ ॥

कुमारिकाया इति । कुरुद्वहा पाण्डवास्तत्र पुरे द्रुपदस्य भूपते कुमा-
रिकाया द्रौपद्या कुचयोरुपमाद्रव्य सदृशपदार्थम् । घटमिति यावत् । कुतूह
लात्प्रथम द्रौपदीदर्शनात्पूर्वमेव अभिवीक्षितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । कुलालस्य कुम्भका
रस्य गेह समाविशन्प्रविशन्ति स्म । वशस्थम् ॥ ६९ ॥

तामिति । अथ पाण्डवप्रवेशानन्तर स्मार मन्मथमयमत एवाद्भुतं
युगोदयम् । सृष्ट्याविर्भावमित्यर्थ । आवहन्त कुर्वन्त इव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा ।
सर्वेऽप्यतिकन्दर्पसौन्दर्यशालिन इत्यर्थ । ससैन्या भूपा दक्षिण भुजमुदस्यो-

द्यावाभूमी निरुन्धन्यदुबलरजसा श्रेणिभि सीरपाणि-
 वेगादागात्स वीर स्वविनयगुरुणा शौरिणान्वीयमान ।
 आहारश्रायुध च द्विषदवमतये येन ससेव्यमाने
 ते द्वे हालाहलत्व रणभुवि वहतो नामत कृत्यतश्च ॥ ७१ ॥
 बिभ्राणो मणिदीर्घकुण्डलभर कर्णत्रय पार्श्वयो-
 रग्रे चातिमनोज्ञरूपमखिलेष्वङ्गेषु दुर्योधन ।
 सेनादुन्दुभिनादतुन्दिलनभा स्वस्यानुबिम्बायितै-
 रासीदत्स नवाधिकै परिवृतप्रान्तो नवत्यानुजै ॥ ७२ ॥

द्वृत्य निबद्धानि विरुद्धानि जयचिह्नशब्दा यस्मिंस्तत्पद्य लोचम् । जात्येकवच-
 नम् । पठद्भिरुच्चरद्भि पटुभि स्तवनसमर्थैर्विन्दिना वेतालिमाना वृन्दै स्तुता
 स्तूयमाना सन्त शतशस्ता द्रुपदपुरीमागमन्नागतवन्त । वसन्ततिलका ॥७०॥

द्यावाभूमीति । सीर हल पाणौ यस्य तथोक्त स वीरो बलरामो यदूना
 यादवाना यद्वल चतुरङ्ग तस्य रजसा श्रेणिभि पङ्क्तिभिर्द्यावाभूमी अन्तरिक्ष
 भूमिं च निरुन्धतान्छादयन्सन् । स्वस्य विनयेन गुरुणा श्रेष्ठेन शौरिणा कृष्णेना
 न्वीयमानोऽनुगम्यमानश्च सन् । वेगादागात् । द्रुपदपुरमिति शेष । येन बल
 रामेण द्विषतामवमतये तिरस्काराय सम्यक्सेव्यमान उदरेण ऋरेण च गृह्यमाणे
 ते प्रसिद्धे आहारो हाला च, आयुध हल च द्वे अपि रणभुवि हलाहलत्व नामत
 सज्ञात कृत्यत कर्मणोऽपि च उभयथापि वहत । हाला मद्य हल सीर तयो
 र्भावो हालाहलत्व कालकूटत्व तत्र सज्ञापक्षे पञ्चवर्णात्मक सज्ञात्वम् । चेष्टापक्षे
 कालकूटवन्मारकत्वमिति विवेक । 'सुरा हलिप्रिया हाला', 'कृष्को लाङ्गल
 हलम्', 'कालकूटो हालाहल' इति सर्वत्राप्यमर । 'हालाहल कालकूट'
 इत्यपि च पठ्यते । स्रग्धरा ॥ ७१ ॥

बिभ्राण इति । मणिभिर्दीर्घाण्युज्ज्वलानि कुण्डलानि बिभर्तीति भरम् ।
 अत एवाङ्गेषु ऋचरणादिष्वङ्गारयजनपदेषु च प्ररयात प्रसिद्धम् । 'अङ्ग गात्रा
 न्तिकोपायप्रतीकेष्वप्रधानके । अङ्गो देशविशेषे स्यात्' इति विश्व । अति-
 मनोज्ञ रूप सौन्दर्य यस्य तत् । कर्णाना श्रुत्यो राधेयस्य च त्रय पार्श्वयो
 सव्यदक्षिणयोरग्रे च बिभ्राण । स प्रसिद्धो दुर्योधन स्वस्यात्मनोऽनुबिम्बा
 यितै । प्रतिबिम्बतुल्यैरित्यर्थ । नवत्या नवदशकसरयाकैर्नव अधिका येषा
 तैश्चानुजैर्नवाधिकनवतिसख्याकै दुःशासनादिभिरित्यर्थ । परिवृता प्रान्ता
 श्वतु पार्श्वा यस्य तथोक्त सन् । सेनास्वनुयातृकासु ये दुन्दुभयो भेर्यस्तेषा नादे
 र्भाङ्करैस्तुन्दिल पूर्ण नभ आकाश यस्य तथोक्तश्च सन् । आसीददागतवान् ।
 अत्रापि द्रुपदपुरीमिति शेष । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ७२ ॥

तदनु परित कीर्णे पुष्पैस्तरगितसौरभ
 मणिमयमहामञ्चारूढावनीन्द्रपरम्परम् ।
 अगरुजनिर्तैर्धूपैरालिह्यमानवितानक
 खनितपटह प्रापु पार्था स्वयवरमण्डपम् ॥ ७३ ॥
 जाग्रत्सोमककीर्तिसोमनिमिषत्पद्मावकाशात्यय-
 प्राप्तेन्दीवरनित्यवासघटितश्यामप्रभाश्रीरिव ।
 पाञ्चालस्य सुता तत परिजनै सार्धं पुर पश्यता
 राज्ञा बुद्धिमिवाधिरुह्य शिबिका रङ्गस्थली प्राविशत् ॥ ७४ ॥
 द्रौपदीमुखशशिशुतिसपत्कौमुदीमहति रङ्गतटाके ।
 पक्ष्मचक्रयुगुल नृपतीना तत्क्षण विजघटे बहुदूरम् ॥ ७५ ॥
 ता पश्यत सदसि तस्य महीसुराणा
 वामेतरे महति वासवनन्दनस्य ।

तदन्विति । तदनु राजलोकागमनानन्तर परित कीर्णैरलकृतै पुष्पैस्तर
 गित वधित सौरभ यस्य तत् । मणिमयेषु महत्सु च मञ्चेष्वासनेष्वारूढा अधिष्ठिता
 अवनीन्द्राणा राज्ञा परम्परा पङ्क्तयो यस्मिस्तत् । अगरुभिर्जनितैर्धूपै परिमलधू-
 पैरालिह्यमानानि स्पृश्यमानानि वितानान्युल्लोचा यस्मिस्तद्वितानक खनिता शब्दा-
 यमाना पटहा वाद्यविशेषा यस्मिस्तत् । स्वयवरमण्डप पार्था प्रापु । हरिणी
 वृत्तम्—‘रसयुगहयैन्सौम्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा’ इति लक्षणात् ॥ ७३ ॥

जाग्रदिति । ततो जाग्रता नित्यप्रकाशेन सोमकाना पाञ्चालाना कीर्ति
 रेव सोमश्चन्द्रस्तेन निमिषत्सु सर्वदा मुकुलीभवत्सु पद्मेष्वावकाशस्य निवस्तुमा-
 स्पदस्यात्ययेनापगमेन प्राप्तो य इन्दीवरे नीलोत्पले नित्यवासस्तेन घटिता योजिता
 श्यामप्रभा नीलकान्तिर्यस्यास्तथोक्ता श्रीर्लक्ष्मीरिव स्थितेति तद्गुणोत्थापितो
 त्प्रेक्षा । पाञ्चालस्य सुता द्रौपदी पुरोऽग्रे पश्यता राज्ञा बुद्धिमिव शिबिकामान्दो
 लिकाम् । द्वे अप्यधिरुह्येत्यर्थ । परिजनै सार्धं सखीभि सह रङ्गस्थलीं स्वय-
 वरमण्डप प्राविशत् । अद्यागच्छति द्रौपदीति सर्वेषु राजसु तद्गतान्त करणेषु
 समागच्छदित्यर्थ । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ७४ ॥

द्रौपदीति । तत्क्षण द्रौपदीप्रवेशक्षणे रङ्ग एव तटाके सरसि द्रौपद्या
 मुखस्यैव शशिनो द्युते सपदेव कौमुदी चन्द्रिका तथा महति मनोज्ञे सति -
 तीना पक्ष्मणी एव चक्रौ कोकदम्पती तयोर्युगुल द्वन्द्व बहुदूर विजघटे वियुक्त
 मासीत् । अत्यादराद्राजानो विस्फार्य लोचने तामद्राक्षुरित्यर्थ । चन्द्रिकाया
 चक्रवाका वियुज्यन्त इति प्रसिद्धि । समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकम् ।
 स्वागता वृत्तम् ॥ ७५ ॥

तामिति । सदसि स्वयवरमण्डपे महीसुराणा मध्ये । स्थित्वेति शेष । ता

१ ‘अत्ययात्’ इति पाठ

अन्तर्बलस्य सपदि प्रकटीबुभूषो-

रुद्रत्वान किल भुजे स्फुरण बभूव ॥ ७६ ॥

तावत्सरभसमुपेत्य साक्षादादेष्टुमना प्रद्युम्न इव धृष्टद्युम्न
सायकै साक सकाशमुपनीत स्वयवरदिदक्षया सपरिवार प्रत्या-
सन्नमिव पन्नगपति चाप पुरस्कृत्य कन्यावलोकनधन्यान्राज-
न्यानेवमवादीत्—

‘बाणेन सप्रति नृपा दिवि लक्ष्यमेत-

त्तच्छायवद्भुवि निपातयितु पटुर्य ।

मौर्वीभिमामिव स दक्षिण एव पाणौ

कुर्यात्स्वसारमभिदर्श्य मम स्वसारम्’ ॥ ७७ ॥

द्रौपदी पश्यतस्तस्य वासवनन्दनस्यार्जुनस्य सबन्धिनि वामेतरे दक्षिणे महति
प्रतापेन श्लाघ्ये भुजे स्फुरण स्पन्द सपदि तत्काले प्रकटीभवितुमिच्छो प्रकटी-
बुभूषो । भवते सन्नन्तादुप्रत्यय । अन्तर्बलस्योद्भवान किल ऊर्ध्वमुत्थितिरिवै-
त्युत्प्रेक्षा । बभूव । ‘दक्षिणाक्षण परिस्पन्दो दक्षिणस्य भुजस्य च । हृदयस्य
प्रसादश्च सद्य ससिद्धिसूचका ॥’ इति शाकुना । महीसुराणा सदसि स्थित्वा ता
पश्यत इति वा योजना । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७६ ॥

तावदिति । तावत्तदा साक्षान्मूर्तीभूय सरभसमुपेत्य आदेष्टु वक्ष्य-
माणरीत्या वक्तु मनो यस्य स । ‘तु काममनसोरपि’ इति मकारलोप ।
प्रद्युम्नो मन्मथ इव स्थितो धृष्टद्युम्नो द्रुपदपुत्र सायकैर्बाणै साक
सकाश समीपमुपनीत प्रापितम् अत एव स्वयवर द्रष्टुमिच्छया दिद-
क्षया प्रत्यासन्न सनिहित सपरिवार परिजनसहित पन्नगपति शेषमिव स्थित चाप
पुरस्कृत्याग्रे विधाय कन्याया द्रौपद्या अवलोकनेन वन्यान्कृतार्थान्राजन्या-
न्राज्ञ एव वक्ष्यमाणरीत्यावादीदुक्तवान् । वदे कर्तरि लुङ् । उत्प्रेक्षा-
द्वयससृष्टि ॥

उक्तिप्रकारमेवाह—बाणेनेति । हे नृपा , यो युष्माकमन्यतम को वा
सप्रत्यय दिव्याकाशे स्थितमेतलक्ष्य यन्त्रविशेष तस्य लक्ष्यस्य च्छायामिव तच्छा-
यवत् । तदनातपमिवेत्यथ । ‘विभाषा सेना-’ इत्यादिना ह्रस्व । ‘छाया
सूर्यप्रिया कान्ति प्रतिबिम्बमनातप’ इत्यमर । बाणेन भुवि निपातयितु
पटु समर्थ , स एव नृप स्वस्य सार बलमभिदर्श्य प्रकटीकृत्य इमामेत-
च्चापसबन्धिनी मोर्वा शिञ्जिनीमिव । इमा पुरोवर्तिनी मम स्वसार भगिनी
द्रौपदी दक्षिणे पाणौ एव कुर्याद्विवहेत् । स्त्रीकुर्यादित्यर्थ । दक्षिण सरल स एव

१ ‘समुपेत्य’ इति पाठ २ ‘पतिमिव’ इति पाठ

इत्थ प्रगल्भमुदिता रभसेन पीठा-

दुत्थाय चापमुपसृत्य करेऽपि कृत्वा ।

आत्मानमेव कृतयत्नमनैषुरार्तिं

मौर्वीलता न तु महीपतिपङ्कयस्ता ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वाथ राजकमिद् द्विजसघमध्या-

न्निर्गत्य ससदि निलिम्पपते कुमार ।

चापे शर करधृते समधत्त लज्जा

भूपेषु भूरि कुतुक वसुधेन्द्रपुत्र्याम् ॥ ७९ ॥

नृप इत्यपि योज्यम् । वीर्यशुल्केय न कुलवय शीलादिशुल्केति भाव । अत्र द्रौपदीशिञ्जिन्यो प्रकृतयो पाणिग्रहणधर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिता-भेद । यत्तु 'तच्छायवद्भुवि लक्ष्यच्छायावत्यामेव भुवि' इति व्याख्याय 'अन्यत्र पातयितु सर्वेऽपि समर्था इति भाव' इति नृसिंह, तन्न । रविगल्यनु-सारिण्या लक्ष्यच्छायाया भन्नलक्ष्यपातस्य च द्वयोरैकदिक्रत्वस्य कदाप्यसभवा-द्भारतविरुद्धत्वाच्च । तत्राविज्यधनु सहितबाणेन लक्ष्यच्छेदनमात्रस्यैव शुल्क-तया श्रवणादिति ॥ ७७ ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण प्रगल्भ सप्रौढ यथा उदिता धृष्टशुभ्रे-नोक्तास्ता महीपतीना पङ्कयो रभसेन वेगेन हर्षेण वा । 'रभसो वेगहर्षयो' इति विश्व । पीठादुत्थाय चापमुपसृत्य सनिवाय करेऽपि कृत्वा । चापमिति यो-ज्यम् । आदायेत्यर्थं । कृतो यत्नो धनुरारोपणव्यापारो येन तमात्मान निजशरीरमेवार्तिं पीडामनैषु प्रापितवत्य । मौर्वी लतेव ता तु आर्तिं धनुष्कोटिं नानैषु । नयते कर्तरि लुङ् । दुहादित्वाद्भिकर्मकत्वम् । 'आर्तिं पीडाधनुष्कोट्यो' इत्यमर । अत्र आर्तिप्रापणस्य शरीरमौर्वीरुभयत्र प्राप्तौ शरीरमात्रे नियमना-त्परिसख्यालकार । पीडाधनुष्कोट्यो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयो-क्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । तस्य च धनुरारोपणरूपेष्टार्थ-समुद्यमाच्छरीरपीडावाप्तिवर्णनात्मकविषमप्रभेदस्य चैकवाचकानुप्रवेशसकर । तस्य च धनुरारोपणसामग्रीसत्वेऽपि तदनुत्पत्तिकथनात्मकाया विशेषोक्तेश्च पुनरे-कवाचकानुप्रवेशसकर इति सूक्ष्मदृग्भिराकलनीयम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वेति । अथ निलिम्पपतेरिन्द्रस्य कुमारोऽर्जुन इद धनुरारोपणाशक्त राजक राजनृन्द ससदि सभाया दृष्ट्वा द्विजसघस्य मध्यान्निर्गत्य । धनु समीप-मागलेत्यर्थं । करेण धृते चाप आरोपितज्ये शर समधत्त सघटितवान् । भूपेषु गुणारोपणमात्रेऽप्यशक्तेषु लज्जा समधत्त । वसुधेन्द्रपुत्र्या द्रौपद्या भूरि कुतुक कौतूहल च समधत्त । अत्र अर्जुनस्यैकेन शरसधानव्यापारेण लज्जाकौ-

वीरेण तेन विशिखेन विल्लनमूल
चक्रभ्रमेण पतयालु तदा शरव्यम् ।
अस्मिन्समाजवलये त्वयमेव दोष्मा-
नित्याहिताभिनयलीलमिवाबभासे ॥ ८० ॥

तदानीम्—

निष्पतत्सुरकराञ्जलिपुञ्जात्पुष्पवर्षमभित कुरुवीरम् ।
मन्दहास इति विक्रमलक्ष्म्या सदधे सकलचेतसि बुद्धिम् ॥ ८१ ॥
पाञ्चालपुत्रीप्रहिता कटाक्षा पाण्डोस्तनूज परितो ववल्गु ।
माङ्गल्यमालावतरेदिहेति माध्वीलिह पूर्वमिवोपयाता ॥ ८२ ॥
जननान्तरनेत्रवारिसृष्टृत्रिपथाहेमपयोजगुम्फितेव ।

तुकद्वयात्मकवस्त्वन्तरसधानवर्णनाद्विशेषालकारभेद । 'किञ्चिदारभतोऽशक्यव-
स्त्वन्तरकृतिश्च स' इति लक्षणात् ॥ ७९ ॥

वीरेणेति । तेन वीरेणार्जुनेन (कर्त्रा) विशिखेन बाणेन (करणेन) विल्लनं
छिन्न मूलमादिर्यस्य तत् । चक्रवद्भ्रमेण भ्रमणेनोपलक्षित पतयालु पतत् । 'पत-
यालुस्तु पातुके' इत्यमर । अतएव शरव्य लक्ष्ययन्त्रम् । अस्मिन्समाजस्य राज-
द्विजसघस्य वलये मण्डले कटकभूषणनिमित्त च अयमर्जुन एव दोष्मान्सफ-
लभुजबलशाली इति उक्तप्रकारेणाहिता घटिताभिनयस्योक्ताभिव्यञ्जकाङ्गि-
कचेष्टाया लीला विलासो येन तयोक्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । आबभासे रराज ।
भासते कर्तरि लिट् ॥ ८० ॥

निष्पतदिति । तदानी सुराणा करयोरञ्जलीना सपुटात्मकविन्यासाना पुञ्जा-
त्समूहात् । 'तौ युतावञ्जलि पुमान्' इत्यमर । तौ करावित्यर्थ । कुरुवीरम्भि-
तोऽर्जुनस्य सर्वपार्श्वेषु । 'अभित परित -' इत्यादिना द्वितीया । निष्पतत्पुष्पवर्षं
विक्रमलक्ष्म्या मन्दहासो वीरोऽय महानुभाव इत्यानन्दकृतो दरहास इत्युक्ता-
त्मिका बुद्धिं भ्रान्तिं सकलस्य पश्यतो जनस्य चेतसि मनसि सदधे घटयामास ।
भ्रान्तिमदलकार । स्वागतावृत्तम् ॥ ८१ ॥

पाञ्चालेति । पाण्डोस्तनूज तनय परितोऽर्जुनस्य सर्वभागेषु । इति पूर्वव-
द्वितीया । पाञ्चालपुत्र्या द्रौपद्या प्रहिता प्रेरिता कटाक्षा नेत्रान्तदर्शनानि इह
अर्जुने माङ्गल्या स्वयवरशुभयोग्या माला अवतरेत् आगच्छेदिति हेतो ।
पूर्वमिव उपयाता आगता माध्वीलिहो भृङ्गा इवेत्युत्प्रेक्षा । ववल्गु परिवव्रु ।
इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ८२ ॥

जननेति । तथा द्रौपद्या जननान्तरे पूर्वजन्मनि नालायनीनामनि नेत्र-

१ 'तदानीम्' इति नास्ति क्वचित्

बलवैरिभुवस्तयाधिकण्ठ वरणे चम्पकमालिका वितेने ॥ ८३ ॥
 तदनु स महावीराग्रेसर समग्रगुणशेखरिता नरपतिसुतामिव
 शरासनलतामुद्रहन्राज्ञा बलमवज्ञाय सभाङ्गणात्क्षणांनिश्चक्राम ।
 तदात्व एव खलु खलोऽयमखिलानस्मानतिस्मयेन विस्मरन्कस्मै-
 चिद्बुहितर विप्राय प्रायच्छदिति द्रुत द्रुपदाय द्रोहमुन्निद्रयत कति-
 चन राजन्याञ्जन्याभिमुखान्प्रति सुलभोन्मेषेण रोषेण सरभस भु-

वारिभि पत्युरलाभशोकेन जातै सृष्टान्युत्पन्नानि यानि त्रिपथाया गङ्गाया
 हेमपयोजानि कनककमलानि तैर्गुम्फिता सघटितेव स्थिता चम्पकाना चाम्पेय
 कुसुमाया मालिका बलवैरिभुव अजुनस्य कण्ठेऽधिकण्ठम् । (विभक्त्य
 र्थेऽव्ययीभाव) । वरणे पतित्वेन स्त्रीकरणनिमित्तम् । 'निमित्तात्कर्मयोगे'
 इति सप्तमी । वितेने निक्षिप्ता । तनोते कर्मणि लिट् । पुरा जन्मनि
 किलेय नालायनीसमाख्या पत्यर्थं तपस्यन्ती तुष्टेन महादेवेन चोदिता देवेन्द्राह्वा
 नाय गङ्गातट प्राप्य तदागमने विलम्बाद्बुरोद । तद्वाष्पैर्गङ्गाया हेमतामरसान्य-
 भूवन्-इति भारती ऋथात्रानुसंधेया । यद्यपि वरणमालायाश्चम्पकत्वेन कटा
 क्षाणां भावितदपेक्षाहेतुकमधुकरलोत्प्रेक्षा पूर्वश्लोकोक्ता विरुध्यते चम्प
 काना मधुकरमारकत्वेन प्रसिद्धे, तथापि तदानां तदभावेन पुष्पमाला
 त्वेन तदवतरणस्य पूर्व मधुकराणामाशाजनने बाधकाभावान्न क्षतिरिति
 कवेराकूतमिति ध्येयम् ॥ ८३ ॥

तदन्विति । तदनु वरणान्तर महावीराणामग्रेसर प्रथम सोऽर्जुन
 समग्रै सकलैर्गुणै सौन्दर्यादिभिरखण्डशिञ्जिन्या च शेखरिता भूषिताम् । सम्य
 गप्रयो कोट्यो गुणेन शेखरितामित्यप्यन्यत्र योज्यम् । नरपतिसुता द्रौपदी
 मिव शरासन धनुर्लतेव तामुद्रहन्विभ्रत्, विवहन्निति च । राज्ञा बल शौर्यम्,
 चतुर्भुज वा । अवज्ञाय तिरस्कृत्य क्षणात्क्षणेन सभाया स्वयवरमण्डपस्याङ्गणांनि
 श्चक्राम निर्गतवान् । अत्र महावीराग्रेसरस्य विशेषणगत्या राजबलानादर प्रति
 हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥

तदात्व इति । तदात्व एव निर्गमनकाल एव । 'तत्कालस्तु तदात्व स्यात्'
 इत्यमर । खलु इति वाक्यालकारे । खलो दुर्जनोऽय द्रुपदोऽखिलानस्मानतिस्म
 येनातिगर्वेण विस्मरन्नगणयन्सन् । कस्मैचिदविज्ञातकुलशीलनामधेयायेत्यर्थ ।
 विप्राय । द्विजव्याजायेत्यर्थ । तेन द्विजत्व वा तस्य को जानीत इति भाव ।
 बुहितर पुत्रीं प्रायच्छदितवान् । इति हेतो द्रुत द्रुपदाय द्रोहमुन्निद्रयत
 प्रकटीकुर्वत । अतएव जन्याय युद्धायाभिमुखानुद्गुक्तान् । 'युद्धमायोधन
 जन्यम्' इत्यमर । कतिचन राजन्यान्राज्ञ प्रति सुलभ उन्मेष उत्पत्तिर्यस्य
 तेन रोषेण स्त्रीयमेते खला निरुन्धन्तीति क्रोधेन सरभस सवेग भुजादुन्नीतैरुर्ध्व

जोत्रीतैरुपवीतै कण्ठमावेष्ट्य ममाय यष्टेर्ममाय विष्टरस्य लक्ष्य-
मिति वचनेन जातिचापल कुर्वाणान्धरणिगीर्वाणान्भवता पुनरा-
शीरेव जयराशीकरणायालमिति सस्मित निवर्तयन्नमर्त्यपतिकुमा-
रो युधि समारोपितधनुर्गुणनिरर्गलनिर्गलितेन शरनिकरेण तेषां
परेषामधिका दिशि दिशि कादिशीकता दिदेश ।

तावदस्य राजसघस्य जङ्घालतामनुकुर्वद्भिरिव रथार्वाङ्गिरपरार्ण-
वाभ्यर्णमवतीर्णवति तूर्णमर्णोजबन्धौ तेन निहिता दीप्तिमपरामिव
ता दयितामनुरञ्जयन्नयमपि धनजयस्तामेव वासभुवमाससाद् ।

स्वेदान्बुभिर्निटिलजै पदयो सवित्री-

मार्द्राचकार स तथा सह चापपाणि ।

माकृष्टैरुपवीतैर्यज्ञसूत्रै कण्ठमावेष्ट्य । समर्दे त्रुटनभयादिति भाव । मम यष्टेर्ह-
स्तदण्डस्याय पुर स्थितो राजा लक्ष्य भेद्य , मम विष्टरस्य पीठस्याय लक्ष्यम्,
इत्युक्तप्रकारेण वचनेनोपलक्षिताजातेर्ब्राह्मणस्य सबन्धि चापल चपलचेष्टित
कुर्वाणान्धरण्या गीर्वाणान्भूदेवान्ब्राह्मणान्भवता पुनराशीर्जयाशी सा वाक्य-
मेव जयाना राशीकरणाय राश्यात्मना सपादनाय । सपदार्थककरोतियोगा-
न्वाविकारस्य दीर्घ । अल पर्याप्ता । न तु बाहुबलमित्यर्थ । 'वाग्भि शूरा
द्विजातय' इति स्मरणादिति भाव । इत्युक्तेति शेष । सस्मित यथा तथा
निवर्तयन् । जातिचापलादिति भाव । अमर्त्यपतेरिन्द्रस्य कुमारोऽर्जुन सम्यगा-
रोपितात्कोटि नीताद्धनुषो गुणात् निरर्गल निर्निरोध यथा तथा निर्गलितेन
प्रयुक्तेन शराणा निकरेण युधि युद्धे तेषा द्रुपदाय द्रुह्यता परेषा शत्रूणा दिशि
दिशि प्रतिदिश कादिशीकता भयात्पलायनमधिकमत्यन्त दिदेश ददौ । पलाया-
वभूवुरित्यर्थ ॥

तावदिति । तावत्तदानीमस्य पलायमानस्य राजसघस्य जङ्घालता धला-
यनजवम् । 'जङ्घालोऽतिजवस्तुत्यौ' इत्यमर । अनुकुर्वद्भिरिव स्थितै रथस-
मारोपितार्वाङ्गिरश्चैरणौजाना जलजाना बन्धौ सूर्ये अपरार्णवस्य पश्चिमाब्धेर-
भ्यर्ण समीप तूर्ण सत्वर यथा तथावतीर्णवति प्राप्तवति सति तेनार्णोजबन्धुना
निहिता निक्षिप्तामपरामग्निनिहितेतरा दीप्तिं प्रभामिव स्थिता ता दयिता द्रौप-
दीमनुरञ्जयन्नुरागिणीं रक्तवर्णां च कुर्वन् । अयमपीत्यपिनाग्निसमुच्चय ।
धनजयोऽर्जुन अग्निश्च ता कुलालसबन्धिनीमेव वासभुवमाससाद् प्राप्तवान् ।
सूर्यकिरणाना रात्रावग्निप्रवेशनमागमसिद्धम् । उत्प्रेक्षाद्वयस्य धनजयशब्दश्लेष-
मूलातिशयोक्तेश्चाङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥

स्वेदेति । चाप पाणौ यस्य तथोक्त सोऽर्जुनस्तया द्रौपद्या सह निटिलजै-

१ 'वचनन' इति नास्ति क्वचित् २ 'कुमारोऽपि समा' इति पाठ ३ 'अपर-
इव' इति पाठ

मोदाम्बुभिर्नयनजैस्तमिय च मौलौ
 विस्मेरचेतसि कुलालवधूसमाजे ॥ ८४ ॥
 कुवलयदृश कुम्भ जिग्यु कुचैरिति भाषिते
 करिवरशिर कर्मत्येवै प्रहृष्टमनाश्चिरम् ।
 द्रुपददुहितुर्दृष्टा तुङ्गौ कुलालपति कुचौ
 निजमपि घट निश्चित्यैव नितान्तमलज्जत ॥ ८५ ॥
 अन्येद्युर्गृहमुपनीय पूजितास्ता-
 न्व्यासोक्त्या विदितवर पुरामराते ।

ललाटोत्थै स्वेदाम्बुभि सवित्री मातर कुन्ती पदयोरार्द्राचकार सिक्तामकरोत् ।
 मातु प्रणनामेत्यर्थ । इय च कुन्त्यपि विस्मेर विस्मयान्वित चेतो यस्य तस्मि-
 न्कुलालवधूना समाजे सधे नयनजैर्मोदाम्बुभिरानन्दबाष्पैस्तमर्जुन मौलौ शिर-
 स्यार्द्राचकार । तच्छिर आजिघ्न इत्यर्थ ॥ ८४ ॥

कुवलयेति । कुवलये उत्पले इव दृशौ नेत्रे यासा ता द्विय कुचै कुम्भ
 कुम्भशब्दार्थ घट गजशिरश्च द्वयमपि जिग्युर्जितवत्य । जयते कर्तरि लिट् ।
 'सन्लिटोर्जे' इति कुलम् । इत्युक्तप्रकारे भाषिते वचने । किवदन्त्यामिति
 यावत् । करिवरस्य गजेन्द्रस्य शिरो मूर्धाश एव कर्म द्वितीयान्तकुम्भपदवा-
 च्यम् । न तस्मदीयो घट इत्येवम् । चिर जन्मप्रभृति तत्क्षणपर्यन्त प्रहृष्ट
 सतुष्ट मनो यस्य तथोक्त कुलालपतिस्तुङ्गौ पृथुलोन्नतौ द्रुपददुहितुर्द्रौपद्या कुचौ
 दृष्टा निजमात्मीय घटमपि एवम् । अपकर्षानुकूलव्यापारार्थक'जि'धात्वर्थान्वयि-
 द्वितीयान्तकुम्भपदवाच्यत्वेनेत्यर्थ । निश्चित्य नितान्तमलज्जत लज्जितवान् ।
 कुवलयदृश कुम्भ जिग्यु कुचैरिति किवदन्त्याम् 'कुम्भौ घटेभमूर्धाशौ'
 इति, कोशात्कुम्भमिति द्वितीयान्तपदस्य गजकुम्भवृत्तिल तदन्वितापकर्षा-
 नुकूलव्यापाराश्रयत्वं साख्यातस्य 'जि'धातोश्चार्थ । इत्यात्मीयघटेऽभिमान-
 कृतो हर्षोऽविचारितरमणीय । यत स्त्रीमध्यपातिद्रौपदीकुचयोर्निजघटादप्यु-
 न्नतत्वेन दृश्यमानत्वादिममपि ता कुचैर्जिग्युरेवेति निश्चित्य लज्जितवानित्यर्थ ।
 मानिनामात्मन इवात्मीयस्यापि पराजयो लज्जाकर एवेति भाव । द्रौपदीकुच-
 सौन्दर्यं तौ द्रावप्यतिशेते इति परमार्थ इत्यत्र द्रौपदीकुचावलोकनहेतुकघटजय-
 निश्चयस्य विशेषगत्या कुलाललज्जाहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गद्वयमङ्गाङ्गिभा-
 वेन सकीर्णम् ॥ ८५ ॥

अन्येद्युरिति । परस्मिन्दिने पाञ्चालो द्रुपदो व्यासस्य मुनेरुक्त्या वाक्येन पुरा-
 मराते शिवस्य विदितो वरो द्रौपद्या नालायनीजन्मनि पञ्चपतिलाभात्मको येन
 तथोक्त सन् । पञ्चापि क्षितिपतिनन्दनान्पाण्डवान्निशि रात्रौ गृह प्रत्युपनीय

पञ्चापि क्षितिपतिनन्दनान्सुताया
पाञ्चालो निशि परिणीतयेऽनुमेने ॥ ८६ ॥

तत परमीदृशोत्सवश्रवणात्परमानन्दमनुभवन्तीभिरन्त पुरिका-
भि परिवृता ता सखीजना मण्डनमण्डपिकामुपनीय प्रसाधयितु-
मारभन्त ।

द्रौपद्या पञ्चपत्नीत्वे द्रष्टु लिपिमिवोत्सुका ।
सीमन्तशिल्पव्याजेन शिरोजान्व्यभजत्सखी ॥ ८७ ॥

मृगमदतिलक रराज तन्व्या
मुखशशिना सहसा बलाहताया ।
चिकुरमिषजुषोऽपराधशान्त्यै
नमितमपत्यमिवान्धकारबन्धा ॥ ८८ ॥

आपयित्वा सुताया द्रौपद्या परिणीतये विवाहायानुमेनेऽङ्गीकृतवान् । क्रियाग्रह-
णात्सप्रदानत्वम् । इय जन्मान्तरे नालायनी भर्त्रर्थं तपस्तप्त्वा तुष्टेन सदा-
शिवेन वर वरयेत्युक्ता पतिं मे देहीति पञ्चकृत्वो नियतिवशेनोक्तवती पञ्च-
पतींल्लभस्वेति तदुक्त्यास्मिन्नन्मनि तावत पतींल्लभते इति व्यासोक्तिप्रकार ।
प्रहर्षिणी ॥ ८६ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरमीदृशस्य पञ्चपतिपरिणयात्मकस्थोत्सवस्य श्रव-
णाद्धेतो । परममस्य दुर्लभत्वेन सर्वोत्कृष्टमानन्दमनुभवन्तीभि । 'नाग्निस्तृ-
प्यति काष्ठाना नापगाना महोदधि । नान्तक सर्वभूताना न पुसा वामलो-
चना ॥' इति स्मरणात् । अप्रत्यवायबहुपतिलाभस्य स्त्रीणामानन्दकरत्वादि-
ति भाव । अन्त पुरिकाभिरन्त पुरस्त्रीभि परिवृता द्रौपदी सखीजना मण्डन-
मण्डपिकामलकारशालामुपनीय प्रसाधयितुमलकर्तुमारभन्तोपचक्रमु ॥

अथ दशभि श्लोकैस्तदलकरण वर्णयति—द्रौपद्या इति । सखी काचित्प-
रिचारिका द्रौपद्या पञ्चाना पत्नीत्वे विषये लिपिं धातुलिखिताक्षरविन्यास द्रष्टु-
मुत्सुकेव । 'इष्टार्थोद्युक्त उत्सुक' इत्यमर । सीमन्ते केशमध्ये रेखाया शि-
ल्पस्यालकरणस्य व्याजेन शिरोजान्केशान्व्यभजद्विभजयामास । अत्र केशम-
ध्यरेखाकरणस्य पञ्चपत्नीत्वबोधकधातुलिपिदर्शनफलकत्वसमावनात्फलोत्प्रेक्षा
सीमन्तशिल्पव्याजेनेत्यपह्नुतिगर्भा ॥ ८७ ॥

मृगेति । तन्व्या द्रौपद्या मृगमदेन कस्तूर्या यत्तिलक मुखेनैव शशिना
चन्द्रेण (कर्त्रा) महसा तेजसा (करणेन) बलादाहताया । आनीय बन्दी-
कृताया इत्यर्थ । चिकुराणा केशाना मिष व्याज जुषत इति तथोक्ताया
अन्धकारस्तम एव बन्दी बन्धनगृह्निरुद्धाङ्गना तस्या सबन्धि अपराधस्य

अधिनासिकाशिखरमाकलित नवमौक्तिक नरपतेर्दुहितु ।

शुशुभे मुखाम्बुरुहमध्यचरस्मितहसिकाजनितमण्डमिव ॥ ८९ ॥

सुतरा जनमोदमादधाते सुतनोमौक्तिकरत्नकर्णपत्रे ।

परिचेतुमिवाननेन्दुसेवा परिवेषस्य शिशू समीपभाजौ ॥ ९० ॥

ताटङ्के तरलमणिप्रभातरगे तन्वङ्गथा मुखमभितस्तदा व्यभाताम् ।

मूर्तत्व प्रकटमुपेत्य जागरूके वर्णे द्वे नयनविपाठयोरिवान्त्ये ॥ ९१ ॥

सख्या करोऽञ्जनविधौ सकृदेव गन्तु-

मापाङ्गभागमपटु श्रममानशे य ।

शान्त्यै निरासाय नमित नति प्रापितमपत्य पुत्र इव रराज । अपराधिन
क्षमापणाय पुत्रादिक जेतार प्रणामयन्तीति भाव । उत्प्रेक्षालकार ।
पुष्पिताग्रा ॥ ८८ ॥

अधीति । नरपतेर्दुहितुर्द्रौपद्या अधिनासिकाशिखर नासाग्रे । विभक्त्य-
र्थेऽव्ययीभाव । आकलित सघटित नव मौक्तिक (कर्तृ) मुखमेवाम्बुरुह पद्म
तस्य मध्ये चरन्त्या स्मितेनैव हसिकया हसन्निया जनितमण्ड कोशमिव शुशुभे
रराज । शोभते कर्तरि लिट् । अत्रापि धावत्यगुणनिमित्ता स्वरूपोत्प्रेक्षा ।
रूपकोज्जीविता सेति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । प्रमिताक्षरा वृत्तम् । 'प्रमिता-
क्षरा सजससैरुदिता' इति लक्षणात् ॥ ८९ ॥

सुतरामिति । सुतनोर्द्रौपद्या मौक्तिकरत्नाना कर्णपत्रे कर्णिकारये कर्ण-
भूषणे (कर्तृणि) आननस्य द्रौपदीमुखस्येवेन्दोश्चन्द्रस्य सेवा परिचेतुमभ्यसितु
समीपभाजौ परिवेषस्य शिशू बालकाविव जनाना मोद हर्ष सुतरामादधाते
कुरुत स्म । आङ्पूर्वाद्घाते कर्तरि लिट् । अत्रापि वर्तुल्लधावत्यगुणनिमित्त-
मौक्तिकरत्नकर्णपत्रयो परिवेषशिशुलोत्प्रेक्षा । औपच्छन्दसिकम् ॥ ९० ॥

कर्णभूषणमेव प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्ष्यते—**ताटङ्के इति ।** तरलाश्चलन्तो मणीना
प्रभातरगा कान्तिपरम्परा ययोस्ते ताटङ्के कर्णपत्रे । 'कर्णिका कर्णपत्र च,
'ताटङ्क कर्णभूषणम्' इति त्रिकाण्डशेष । प्रकट स्फुट मूर्तत्व शरीरमुपेत्य लब्ध्वा
जागरूके प्रकाशमाने नयने विपाठौ बाणविशेषावेव तयोरन्त्ये चरमे द्वे वर्णे
ठवर्णे इव तदा तन्वङ्गथा द्रौपद्या मुखमभित । मुखस्य पार्श्वद्वय इत्यर्थ ।
व्यभाता रेजतु । भाते कर्तरि लङ् । नयनविपाठयोरन्त्ये वर्ण इत्यत्र वाच्य-
वाचकयोरभेदाभिधानान्नावाच्यवचनत्वदोष । बहुदेशलिपिषु ठवर्णस्य मध्यबि-
न्दुकल(○)वर्तुल्लददर्शनात् तत्त्वेन ताटङ्कयोरुत्प्रेक्षा । प्रहर्षिणी ॥ ९१ ॥

सख्या इति । सख्या कस्याश्चिद्य करोऽञ्जनविधौ द्रौपद्या नेत्रयो कज्ज-
लालकरणेऽपाङ्गभाग नेत्रान्तपर्यन्त सकृदेकवारमेव । न तु द्वित्रिवारमित्यर्थ ।

रेखावधेरनवगामितया दृगङ्ग

पूर्वाक्तमेव स पुन पुनराललम्बे ॥ ९२ ॥

सकलमपि वपुर्विभूष्य तन्व्या सपदि सखी विपुलेक्षणाम्बुजापि ।
चिरतरमनवेक्ष्य मध्यदेश करधृतकाञ्चनकाञ्चिरेव तस्थौ ॥ ९३ ॥

काञ्चीकलापमणिबिम्बितपार्श्वयोषि-

त्कौशेयपङ्क्तिरवनीन्द्रसुता वभासे ।

आविर्भविष्यदधिगोष्ठि कटीनिमग्न

वास शत जनदृशामिव सूचयन्ती ॥ ९४ ॥

आतङ्कपीडामददा पुराहमस्यास्तदा भाविपु वल्लभेषु ।

गन्तु प्राप्तुमपटुरशक्त सन् । नयनयोरतिदैर्घ्यादिति भाव । श्रम खेदमानशे
प्राप्तवान् । अश्रोते कर्तरि लिट् । स करो रेखावधेर्नेत्रान्तसीमाया अनवगामि
तया दुर्जयत्वेन हेतुना पूर्वं प्रथममक्त कज्जललिप्तमेव दृशो नयनस्याङ्गमेकदेश
पुन पुनराललम्बे जगृहे । अत्र नयनयोस्तादृग्दैर्घ्यासबन्धेऽपि सबन्धरूपाति
शयोक्तयुज्जीवितोऽय पुन पुनरक्ताञ्जनभ्रान्तिमदलकार इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन
सकर ॥ ९२ ॥

सकलमिति । सखी काचित्तन्व्या द्रौपद्या सकलमपि वपुर्मध्यातिरि
क्ताखिलगात्र सपदि द्रुत विभूष्यालकृत्य स्वय विपुलेऽतिविशाले ईक्षणे अम्बुजे
इव यस्यास्तथोक्तापि मध्यदेश द्रौपद्या मध्यभाग चिरतर सुचिरेणाप्यनवेक्ष्य
करेण धृता काञ्चनकाञ्चि काञ्चनमेखला यया तथोक्ता सत्येव तस्थौ । चिरतर
तस्थाविति वा योजना । अत्र मध्यस्यानवलोकनासबन्धेऽपि सबन्धोक्तेरति
शयोक्ति । एव विशालनेत्ररूपसामग्रीसत्वेऽप्यवलोकनकार्यानुत्पत्तेविशेषो-
क्तिश्च । द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसकर । तदुज्जीविता चेय सख्या काञ्चीमल
कृत्य तूष्णीस्थित्यसबन्धेऽपि सबन्धोक्तिरूपातिशयोक्तिरिति द्वयोरङ्गाङ्गिभा-
वेन सकर । 'मध्ययष्टिम्' इति पाठान्तरमनवलोकनाप्रसक्त्या सदर्भविरोधा-
पत्तेरुपेक्ष्यम् । पुष्पिताग्रा ॥ ९३ ॥

काञ्चीति । अवनीन्द्रसुता द्रौपदी काञ्चीकलापे मेखलाभूषणे ये मणयस्तेषु
बिम्बिता प्रतिफलिता पार्श्वेषु योषिता कौशेयपङ्क्ति पट्टवस्त्रमाला यस्यास्तथोक्ता
सती । 'कौशेय कृमिकोशोत्थम्' इति वस्त्रभेदेष्वमर । अधिगोष्ठि द्युतसभाया-
माविर्भविष्यत् । किं चेदानीं कट्या नितम्बे निमग्न लीन वास शत वस्त्रशतम् । शत-
शब्दोऽनेकत्वपर । जनाना दृशा सूचयन्तीव वभासे । उत्प्रेक्षालकार ॥ ९४ ॥

आतङ्केति । अह लाक्षाधाम पुरा वारणावतनिवाससमयेऽस्या द्रौपद्या

१ 'दृगन्तम्' 'दृगशम्' इति पाठ २ 'मध्ययष्टिम्' इति पाठ ३ 'द्रुतम्'
इति पाठ

एव विचिन्त्येव भयेन पादे लाक्षाकृत धाम पपात तन्व्या ॥ ९५ ॥

तस्या सखीषु सकलास्वपि तत्तदङ्ग
वेगाद्विभूषितवतीषु विवाहवेषै ।

कालक्षपासहनवृद्धपुरोहिताना

कोपस्य पात्रमभवत्कुचशिल्पकर्त्री ॥ ९६ ॥

एवमलकृतामेनामालोक्य स्वयमपि सध्यारुणिमसपादितलाक्षा-
कृत्यामञ्जनतिलकरञ्जितमुखभागा परिणेतुमिव प्रतीची दिशमु-
पगतवति भगवति भासानिधौ

भाविषु भविष्यत्सु वल्लभेषु पतिषु पाण्डवेषु विषय आतङ्केन कदाचिदत्र वय
दग्धा भवेमेति शङ्कया पीडा दुःखमददामकरवम् । ददाते कर्तारि लिङ् ।
'रुक्तापशङ्कास्वातङ्क' इत्यमर । एवमुक्तप्रकार विचिन्त्य स्मृत्या भयेनैव तदा
द्रौपद्या अलकरणसमये लाक्षाया अलक्तकेन कृत धाम तेज एव गृहमिति श्लिष्ट
रूपकम् । 'धाम स्याद्रूहतेजसो' इति विश्व । तन्व्या द्रौपद्या पादे पपात ।
प्रणनामेल्यर्थं 'अस्या द्रुत भाविषु' इति पाठे द्रुत शीघ्र पपातेति सबन्ध ।
रूपकानुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा । इन्द्रवज्रा ॥ ९५ ॥

तस्या इति । सकलासु सखीषु तस्या द्रौपद्यास्तत्तच्चिकुरादि अङ्ग विवाह-
वेषै परिणयोचिततत्तदलकारैर्वेगाद्भुत विभूषितवतीषु सतीषु कुचयो शिल्प-
कर्त्री अलकारिणी कालक्षपासहनाना विवाहलभ्रातिक्रमणभिया कालविलम्बम-
सहमानाना ज्ञानेन वयसा च वृद्धाना पुरोहिताना धाम्यादीना कोपस्य क्रोवस्य
पात्रमभवत् । सपदि तत्तादृक्कुचालकारकृतविलम्बस्य विशेषणगत्या पुरोहित-
कोपहेतुभूतत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । तादृशविलम्बासबन्धेऽपि सबन्धो-
क्तिरूपातिशयोक्तयुज्जीवितमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । वसन्ततिलका ॥ ९६ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणालकृतामेना द्रौपदीमालोक्येव स्वयमात्म-
नापि सध्याया अरुणिमा साध्यारणवर्ण एव सपादितलाक्षाकृत्य यावकालकरण
विरचित यस्यास्तथोक्ताम् । अञ्जनस्तिलकश्च वृक्षविशेषौ तावेवाञ्जन कज्जलतिलक
इति श्लिष्टरूपकम् । ताभ्या रञ्जितावलकृतौ मुखस्याग्रस्येव वदनस्य भागौ नेत्र-
ललाटदेशौ यस्यास्तथोक्ता प्रतीचीं दिश परिणेतुमुद्बोद्धुमिव भवति भासा
तेजसा निधौ स्थाने सूर्ये उपगतवति प्राप्ते सतीत्युत्तरेणान्वय । तामालोक्येव
भासानिधौ स्वयमपि तादृशी प्रतीची परिणेतुमिवोपगतवति इति वा योजना ।
अत्र रूपकद्वयोज्जीवितपरिणयोत्प्रेक्षाया द्रौपद्यालोकनोत्प्रेक्षासापेक्षत्वाद्द्वयोरङ्गा-
ङ्गिभावेन सकर ॥

१ 'कालक्षिपा' इति पाठ २ 'अवलोक्य' इति पाठ ३ 'मञ्जुलमुख-
भासान्' इति पाठ .

तस्यामव क्षपाया सपदि निजकुलोत्तसपार्थोत्सवाना-

मालोकायेव साक्षाद्विशति हिमरुचौ द्या शुभयौ मुहूर्ते ।

सोपानैरध्यरुक्षन्मरकतखचितैर्वेदिमेते कुमारा

सालकारा पुरोध सरभसनिहितै सविधानै समग्राम् ॥ ९७ ॥

तत्र मुहूर्तगुणेष्विव समन्तादोजायमानेषु दीपेषु मन्त्रविदा
वदनेष्विव शब्दायमानेषु वाद्येषु कुलपालिका कमनीयर्मणि-
कोरकितै कनकभूषणैरविकृतसहजरामणीयका कन्यकाममीषां
सकाशे निवेशयामासु ।

तस्यामिति । तस्या द्रौपद्यलकरणदिनसबन्धिन्या क्षपाया रात्रावेव
निजस्यात्मीयस्य कुलस्य वशस्योत्तसानाम् । शिरोभूषणायमानानामित्यर्थ ।
पार्थाना सबन्धिनामुत्सवाना विवाहात्मना साक्षान्निष्प्रतिबन्धमालोकायालोकिनु-
मिवेत्युत्प्रेक्षा । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति सप्रदानत्वम् । हिमा शीता रुचयो
यस्य तस्मिन्ने द्यामाकाश सपदि द्रुत विशति सति । एते कुमारा पार्था अल-
कारेण वैवाहिकेन सहिता सालकारा सन्त शुभयौ शुभयोगयुक्त मुहूर्ते ।
'शुभयुस्तु शुभान्वित' इत्यमर । मरकतखचितैर्हरिन्मणिबद्धै सोपानै पुरो-
धोभि पुरोहितै सरभस निहितैर्निक्षिप्तै सविधाने समित्कुशादिवैवाहिकोपक-
रणै समग्रा सपूर्णा वेदि वैवाहिकीमध्यरुक्षन्नारुह्यु । अधिपूर्वादुहे कर्तरि
लुङ । स्रग्धरा ॥ ९७ ॥

तत्रेति । तत्र विवाहवेद्या मुहूर्तस्य विवाहलग्नस्य गुणेषु चन्द्रताराबला-
दिष्विव दीपेषु । द्वयेष्वपीत्यर्थ । एवमग्रेऽपि । ओजायमानेषु ओजाख्य-
शुभयोगवदाचरत्सु प्रकाशमानेषु च सत्सु । एकत्र 'उपमानादाचारे' इति क्यङ् ।
'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घ । अन्यत्र ओज शब्दस्तद्वत्पर । 'कर्तु क्यङ्
सलोपश्च' इत्युपमानादाचारार्थे क्यङ् । 'ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषा विभा-
षया' इति सकारलोपश्च । ओजाख्यो योगो ज्योति शास्त्रे प्रसिद्ध । मन्त्रविदा
वैवाहिकमन्त्रकोविदाना पुरोहिताना वदनेषु वक्त्रेष्विव वाद्येषु घनततसुषिरा-
नद्धभेदेन चतुर्विधेषु शब्दायमानेषु शब्द एकत्र वर्णात्मकमुच्चारणेन अन्यत्र
ध्वन्यात्मक वादनेन कुर्वत्सु सत्सु । 'शब्दवैर-' इत्यादिना करोत्यर्थे क्यङ्प्रत्यय ।
कमनीयैर्मनोहरैर्मणिभि कोरकितै सजातकोरकैरिव स्थितै । 'तदस्य सजा-
त-' इति तारकादित्वादितच् । कनकभूषणै कटकाङ्गदादिभिरविकृतमप्रापि-
तरूपान्तर सहज स्वाभाविक रामणीयक सौन्दर्यं यस्यास्ताम् । अव्याजसुन्द-
रत्वान्न भूषणै कार्यमिति भाव । कन्यका द्रौपदीममीषा पाण्डवाना सकाशे
सनिधौ कुलपालिका कुलस्त्रिय । 'कुलस्त्री कुलपालिका' इत्यमर । निवेशया-

पूतपार्श्वे कुशाङ्कुरैः पुरस्तान्मणिकुट्टिभे ।
प्राज्वलत्तस्य धौम्यस्य प्रतिबिम्ब इवानल ॥ ९८ ॥

धर्मान्प्रजाश्च बहु सचिनुतानयेति
शाम्यत्समिच्चटचटात्कृतिभिर्ब्रुवाण ।
तामात्मजा द्रुपदराज इवानलोऽपि
प्रादादिवोन्नतशिखाप्रकरेण तेभ्य ॥ ९९ ॥

अथ जातुषालयसमर्पणात्कृत परिपोषमस्य वपुषोऽभिवीक्षितुम् ।
स्पृहयालव किल पृथासुता क्रमात्परिचक्रमुहुर्तभुज वधूसखा १००

मासु प्रवेशितवत्य । विशतेर्णिजन्तात्कर्तरि लिट् । अत्र मुहुर्तगुणाना दीपाना
श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितेनौजायमानत्वेन वाद्याना मन्त्रविद्वदनाना शब्दायमान
त्वेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतास्पदस्य तुल्ययोगिताद्वयस्य ससृष्टि ॥

पूतेति । कुशाङ्कुरैरभिनवैः परिस्तरणदर्भैः पूता परिशुद्धा पार्श्वश्चत्वारो
यस्य तस्मिन् । मणिभिः कुट्टिभे बद्धभूमौ । वेद्यामिति यावत् । तस्य धौम्यस्य
पाण्डवपुरोहितस्य पुरस्तादग्रे प्रतिबिम्बो धौम्यप्रतिच्छायेव अनल वैवाहिकाग्नि
प्राज्वलत्प्रजज्वाल । पुरोहितो वेद्यामग्निं प्रतिष्ठाप्य दर्भान्परिस्तृतवानित्यर्थः ।
उत्प्रेक्षालकारः । वृत्तमानुष्ठुभम् । 'पञ्चम लघु सर्वेषु सप्तम द्विचतुर्थयोः ।
गुरु षट् च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥' इति लक्षणात् । अस्यैव युग्मविपु
लावृत्तमिति नामान्तरमिति ध्येयम् ॥ ९८ ॥

धर्मानिति । हे पार्था, यूयमनया द्रौपद्या सह धर्माञ्छ्रौतस्मार्तान्प्रजा
पुत्राश्च बहु यथा तथा सचिनुत सपादयत । चिनोतेर्विध्यर्थे लोट् । इत्युक्त
प्रकारं ब्रुवाणो वदन्सन् । द्रुपदराज इव अनलोऽग्निरपि । स च स चेत्यर्थः ।
शाम्यन्तीना दह्यमानाना समिधा पालाशादीना सबन्धिभिश्चटचटात्कृतिभि
श्चटचटशब्दैः । तद्व्याजेनेत्यर्थः । धर्मान्प्रजाश्च बहु सचिनुतानयेति ब्रुवाण
सन् । उन्नतशिखा एवाग्रकरस्तेनोन्नता श्रेष्ठा शिखा कान्ति राजमुद्राङ्गुलीयक
वा यस्य तथोक्तेनाग्रकरेणेति च । तेभ्य पाण्डवेभ्यस्तामात्मजा द्रौपदीम् ।
तस्या बह्वावुत्पन्नैलादिति भावः । प्रादादित्तवान् । इवेत्युत्प्रेक्षा । ददाते कर्तरि
लुट् । अत्रात्मजादानेन प्रकृतयोरेवाग्निद्रुपदयोरौपम्यगम्यत्वात्तुल्ययोगिताया
अग्नेर्दानोत्प्रेक्षायाश्चैकवाचकानुप्रवेशसकरः । उत्प्रेक्षायास्तु अपह्ववरूपकाभ्या-
मुज्जीवितत्वाभ्यामङ्गाङ्गिभावेन सकरः । वसन्ततिलका ॥ ९९ ॥

अथेति । अथ पाणिग्रहणानन्तरं पृथासुता धर्मादयो बध्वा द्रौपद्या सहिता
वधूसखा सन्तः । जतुना निर्मितो जातुषः । 'त्रपुजतुनो षुक' इति निर्णयार्थे
षुक् । 'जतुत्रपुविकारे तु जातुषः त्रापुषः त्रिषु' इत्यमरः । स चासावा-

कठिनत्वसपदवलेपभरात्कुचकुञ्जलस्य कुरुवीरवधू ।

कृतनिर्जयेव पतिपाणिधृत पदमश्मन शिरसि सा निदधे ॥ १०१ ॥

कन्यर्याभ्युपकृता विधिलाजा कन्दलत्यनलोचिषि पेतु ।

पञ्चवल्लभकराग्रविमर्दाद्बाहुवशगलिता इव मुक्ता ॥ १०२ ॥

विधिचोदनासु मणिदीपयष्टिकापरित स्फुरत्प्रतिकृतेश्च सुभ्रुव ।

उभयोर्विवेचनविधौ पुरोधस स्वलन बभूव न तु मन्त्रतन्त्रयो ॥ १०३ ॥

लयो गृह तस्य समर्पणाद्भक्षणार्थं प्रदानात्कृत जातमस्याग्नेर्वपुष शरीरस्य परि पोष मासलत्वमभिवीक्षितु स्पृहयालव । किलेति सभावनायाम् । कौतुकिन इवेत्युत्प्रेक्षा । तदा क्रमाज्ज्येष्ठानुक्रमेण हुतभुजमग्निं परिचक्रमु प्रदक्षिण चक्रु । मञ्जुभाषिणी ॥ १०० ॥

कठिनत्वेति । सा कुरुवीरवधूर्द्रौपदी कुच कुञ्जलो मुकुल इव तस्य कठि नत्वसपदा काठिन्यसमृद्ध्या योऽवलेपभरो गर्वातिशयस्तस्माद्धेतो कृत स्वीकृतो निर्जयो विजयो यथा तयोक्तेवेत्युत्प्रेक्षा । पतीना पाणिभिर्धृत पद चरणमश्मन पाषाणस्य शिरसि उपरि निदधे निहितवती । वैवाहिककर्म सप्तपद्याख्यमकरो- दित्यर्थं । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ १०१ ॥

कन्ययेति । कन्यया द्रौपद्या अभ्युपकृता अभित समीपे उपकृता विधये लाजहोमाख्यवैवाहिककर्मणे लाजा पञ्चाना वल्लभाना कराग्रैर्विमर्दात्पा णिग्रहणसमये पीडनाद्धेतोर्बाहुरेव वशो वेणुस्तस्माद्गलिता मुक्ता मौक्तिकानीवे- त्युत्प्रेक्षा । कन्दलति प्रज्वलति अनलस्य वैवाहिकाम्ने रोचिषि ज्वालाया पेतु । अत्र विधिलाजाना धावल्यादिगुणनिमित्तकोत्प्रेक्षा । बाहुवशेति रूपकानुप्राणि- तत्वाद्भयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । 'अभ्युपहृता' इति पाठान्तरमुक्तार्थस्य लाक्ष णिकत्वापत्तेरुपेक्ष्यम् । स्वागतावृत्तम् ॥ १०२ ॥

विधिचोदनास्विति । विधये वधूकर्तृकवैवाहिककर्मकरणार्थं चोदनासु प्रेरणासु विषये मणिमयीषु दीपयष्टिकासु परित स्फुरन्त्या फलन्त्या प्रति कृतेर्द्रौपदीप्रतिबिम्बस्य सुभ्रुवो द्रौपद्याश्च । उभयोर्विवेचनविधौ इय द्रौपदी इय तत्प्रतिकृतिरिति पार्थक्येन ज्ञान एव पुरोधसो धौम्यस्य स्वलन प्रमादो बभूव । मन्त्रो वैवाहिककर्माङ्गम्, तन्त्र तदनुष्ठानम्, तयोस्तु स्वलन न बभूव । अत्र द्रौपदीतत्प्रतिकृत्युभयविवेचने मन्त्रतन्त्रद्वये च प्रसक्तस्य प्रमादस्य पूर्वं स्मिन्नेव नियमनात्परिसख्यालकार । यत्तु 'स्फुरदिन्दिराप्रतिकृते' इति पाठा- न्तरम्, यच्च 'मणिमया दीपयष्टिकाया दीपस्तम्भस्य परित उपरि स्फुरन्त्या इन्दिराप्रतिकृतेर्लक्ष्मीप्रतिमाया पूजार्थं निक्षिप्ताया' इति नृसिंहव्याख्यानम्, तदुभयमप्यशुद्धम् । जगत्पूज्याया लक्ष्मीप्रतिमाया पीठिकायामेव स्थाप्यतया दीपस्तम्भोपरि विन्ध्यासस्य प्रसिद्धिविरुद्धत्वान्नामैकदोषापत्ते, उक्ताथस्य महता पीडावहत्वाद्दश्रीलदोषापत्तेश्च । 'कल्याणम्—' (१११) इति मङ्गलश्लोकेनैतत्काम्य-

१ 'अभ्युपहृता' इति पाठ २ 'स्फुरदिन्दिराप्रतिकृते' इति पाठ

बाहुप्रताप इव साक्षिणि हव्यवाहे
सामन्तराजधरणेरिव याज्ञसेन्या ।

काङ्क्षासम क्रमश एव कर गृहीत्वा

हर्षेण वृद्धिमभजन्नवनीन्द्रपुत्रा ॥ १०४ ॥

पाञ्चालराजश्च स पाण्डवश्च पुष्यत्तमौ पूजकपूज्यभावम् ।

आढ्यभविष्णुत्वमकिचनत्व व्यत्यस्यता ताविव यौतकैस्ते ॥ १०५ ॥

कर्तृकतया प्रत्यभिज्ञानात्कथञ्चित्पदस्थितायास्तस्या इति वक्तव्यत्वेऽपि गौरीप्रति-
माया एव तदालावश्यकलाच्छैवाना तत्राद्वेषेऽपि प्रकृताया द्रौपद्या प्रकर्षाप्रस-
क्त्या तत्रकर्षाख्यदोषापत्तेश्चेति सुधीभिविभावनीयम् । मञ्जुभाषिणी ॥ १०३ ॥

बाह्विति । अवनीन्द्रस्य पाण्डो पुत्रा युधिष्ठिरादयो बाहुप्रताप इव हव्यवा-
हेऽग्नौ तदुभयस्मिन्नपि साक्षिणि सति । द्वय साक्षीकृत्येति यावत् । सामन्तरा-
जाना शत्रुनृपाणा धरणे राज्यस्येव याज्ञसेन्या द्रौपद्या कर पाणिं बलि च
क्रमशो ज्येष्ठानुक्रमेण काङ्क्षासम वाञ्छासमकालमेव गृहीत्वा हर्षेण या वृद्धिस्ताम् ।
सतोषसमृद्धिमिति यावत् । अभजन्प्रापु । अत्र बाहुप्रतापहव्यवाहयो साक्षि-
त्वकरणेन सामन्तराजधरणीयाज्ञसेन्यो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितकरग्रहणेन चौ-
पम्यस्य गम्यमानत्वात्तुल्ययोगिताद्वयस्याङ्गाङ्गिभावेन सकर । एव तादृशग्रहणस्य
विश्लेषणगत्या सतोषसमृद्धिप्राप्तिहेतुकत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । द्वयोश्च
ससृष्टि । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १०४ ॥

पाञ्चालराज इति । पूजक पूजाकर्ता, पूज्य पूजार्ह, तयोर्भाव पूजक
पूज्यत्व पुष्यत्तमौ अतिशयेन पोषयन्तौ । एतौ पूजयन्, अपर पूज्यमान इति
यावत् । स प्रसिद्ध पाञ्चालराजो द्रुपदश्च स पाण्डव वर्मराजश्च तौ द्वौ यौतकै-
र्विवाहकालदेयद्रव्यै (करणै) आढ्यभविष्णुत्वमकिचनत्व दारिद्र्यम् ।
द्वे अपि कर्मणी । ते वनिकत्वदारिद्र्ये तौ पाञ्चालराजपाण्डवाविव व्यत्यस्यता
विपरीतीचक्रतु । व्यतिपूर्वादस्यते कर्तरि लङ् । प्रथम द्रुपद कन्यायौतकदा-
नाभ्या पूजकोऽकिचनश्चाभूत् । तदुभयप्रतिग्रहाभ्या युधिष्ठिर पूज्य आढ्यभ-
विष्णुश्चाभूत् । पश्चाच्च श्वशुरस्य गुरुत्वस्मरणादकिचनस्यैव प्रतिगृहीतत्वाच्च द्रुपद
पूज्योऽभूत् वनिकस्यैव दानसमर्थत्वाज्जामातृत्वाच्च युधिष्ठिर पूजकोऽभूदिति समु-
दायार्थ । आढ्यभविष्णुत्वमित्यत्र 'कर्तरि भुव -' इत्यादिना आढ्योपपदान्नुव
इष्णुच् । 'अरुद्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुम् । 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति लप्रत्यये च
आढ्यभविष्णुत्वमिति रूपम् । अनाढ्य आढ्यो भवतीति आढ्यभविष्णु । नास्ति
किंचन यस्येति अकिचन । इत्युभयत्र विग्रह । अत्र द्रुपदयुधिष्ठिरयोर्धनिकत्व-
दारिद्र्ययोश्च व्यत्यासीकरणेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतास्पदतुल्ययोगि-
ताभेद । अत्र 'व्यत्यस्यता ताविव यौतकैस्ते' इत्येव पाठ । 'यौतकै स्तै' इति

एवमन्तरिक्षनिक्षिप्तलक्ष्यवेधनलक्षणेन शुल्कनिष्केण निजक-
ण्ठनिष्कायितकन्याभुजलतानेतान्पथि कौन्तेयानवगन्तारो दुरह-
तारोपितनिवर्तनमतयो विकर्तनतनयोपायविधेयै सहायै सह
समन्त्रय समारब्धपूर्वस्य युद्धपलायनाध्ययनस्य द्वितीयावृत्तिविच्छि-
त्ति परिजिहीर्षमाणा इव शकुनिभागिनेया सेनापुर सरनि-
साणनि सारितनि खानलालितै क्ष्वेलितै क्षालितगवाक्षमौन-
कक्ष्य द्रुपर्दपुर पुनरपि निरुद्ध्य निरुच्छ्वासयाचक्रु ।

पाठान्तर तु स ताविवेति पदत्रयार्थान्वयस्यासगतत्वादिदोषादुपेक्ष्यम् । इन्द्र-
वज्रावृत्तम् ॥ १०५ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणान्तरिक्ष आकाशे निक्षिप्तस्य वेण्वाद्यूर्ध्वदण्डे
बद्धस्य लक्ष्यस्य वेधनलक्षणेन भेदनात्मकेन शुल्केन कन्याया आवर्जनार्थं परिदेयेन
निष्केण दीनारेणेति जात्येकवचनम् । निजेषु कण्ठेषु निष्कायिता भूषणविशेषणव
दाचरन्ती कन्याया द्रौपद्या भुजलता येषा तान् । तादृशशुल्कलब्धद्रौपदीभुजालिङ्गि-
तानित्यर्थं । 'साष्टे शते सुवर्णाना हेम्युरोभूषणे पले । दीनारेऽपि च निष्को-
ऽस्त्री' इत्यमर । एतान्द्रौपदीपरिणेतृन्कौन्तेयानवगन्तार । पार्था इति जानन्त
इत्यर्थं । एतान्कौन्तेयानवगन्तारोऽवज्ञातार । तिरस्कर्तार इति यावदिति वा ।
अतएव पथि मार्गमध्ये । दुरहतया दुरहकारेणारोपिता प्रापिता निवर्तने
पाण्डवेभ्यो द्रौपद्या अपहरणे पाण्डवाना द्रौपदीविवाहपलायने वा विषये मति-
निश्चयो येषा ते । शकुनेर्भागिनी गान्धारी तत्पुत्रा भागिनेया दुर्योधनादय । भागिने
याना मातुलानुकारिणी प्रकृतिरिति प्रसिद्ध्या शकुनिवहुर्मतिलद्योतनाय तेषा तथा
निर्देश । विकर्तन सूर्यस्तत्तनयस्य कर्णस्योपायेषु कार्यालोचनेषु विधेयै स्थितै ।
'विकर्तनार्कमार्तण्ड-', 'विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रव' इत्युभय
त्राप्यमर । सहायैर्दुःशासनादिभि समन्त्रय सम्यगालोच्य । पूर्वं द्रुपदाय
द्रोहकाले समारब्धस्य सम्यगुपक्रान्तस्य समारब्धपूर्वस्य । तदा नानादेशीयै सहै
षामपि पलायितत्वादिति भाव । युद्धे पलायनस्यैवाध्ययनस्य वेदस्य द्वितीया
या आवृत्तेरभ्यासस्य विच्छिन्ति विच्छेद परिजिहीर्षमाणा परिहर्तुमिच्छन्त इवेत्यु
त्प्रेक्षा । परिपूर्वाद्धरते सन्नन्ताल्लट शानच् । सेनाया पुर सरादग्रवर्तिनो नि साणा
ज्ययदुन्दुभेर्नि सारितै प्रवर्तितैर्नि खानैर्भाङ्कारैर्लालितैर्भिश्चितै क्ष्वेलितै सिंहनादै
क्षालित निरस्त गवाक्षाणा मौनमेव कक्ष्य मालिन्य यस्य तत् । प्रतिध्वनितगवाक्षमि
त्यर्थं । 'काक्ष्यम्' इति पाठे कक्ष्येव काक्ष्यम् । व्रतमित्यर्थं । 'मौनरौक्ष्यम्' इति

१ 'वेध' इति पाठ २ 'इव ते' इति पाठ ३ 'ललितै' इति पाठ ४- 'क्ष्वे-
डितै' इति पाठ ५ 'रौक्ष्यम्' इति पाठ ६ 'नगर' इति पाठ ७ 'निर्वाय',
'निवार्य' इति पाठ

तत्क्षणमेव सत्वर निर्गतेषु विविधैरायुधैरशून्येषु द्रुपदसैन्येषु
 पृथासुतास्तेऽपि रथाधिरूढा द्विधा विचार्यैव पुरान्निरीयु ।
 शरैर्विधातु द्विषतोऽपि चूर्णास्तत्सुभ्रुवामप्यलकानचूर्णान् ॥ १०६ ॥
 शङ्खान्दध्मुस्ताडयन्ति स्म भेरीश्चक्रु क्ष्वेलाश्चापनादांन्विवत्रु ।
 सिद्धादीना द्योसदा लालनीये युद्धारम्भे ते द्वयेऽपि प्रवीरा ॥ १०७ ॥
 अनयोर्बलयोर्महारथानामवलोकाय नभोजुषा सुरीणाम् ।
 सुदृशा च पुरस्य सौधभाजा वरणस्रग्विधृतैव भेदिकाभूत् ॥ १०८ ॥

पाठे मौनकाठिन्यमित्यर्थ । द्रुपदस्य पुर पुनरपि निरुद्ध निरुच्छ्वासयाचक्रुर्निर्ब-
 बन्धु । निश्वासोऽपि यथा तत्रत्याना न निर्गच्छेत्तथा चक्रुरित्यर्थ ॥

तदिति । तत्क्षण निरोवसमकालमेव विविधै खड्गगदातोमरशरासनादिभि-
 रायुधैरशून्येषु सहितेषु द्रुपदसैन्येषु सत्वर निर्गतेषु युद्धार्थमागतवत्सु सत्सु इत्यु-
 त्तरेणान्वय ॥

पृथेति । ते पृथासुता अपि रथेष्वधिरूढा सन्त शरै बाणैद्विषत शत्रु-
 न्दुर्योधनादीश्चूर्णान् । लवच्छिन्नानित्यर्थ । तेषा द्विषता सबन्धिनीना सुभ्रुवा स्त्री-
 णामलकाश्चूर्णकुन्तलान् अचूर्णकुन्तलानपि वैवव्येन कुङ्कुमादिचूर्णरहिताश्च विधातु
 कर्तुमैव द्विधा विचार्यालोच्येवेत्युत्प्रेक्षा । पुराद्द्वौपदान्निरीयुर्निर्गतवन्त । उपजा-
 तितृप्तम् ॥ १०६ ॥

शङ्खानिति । ते द्वावपि पाञ्चाला कौरवाश्च प्रवीरा दिवि स्वर्गे अन्तरिक्षे च
 सीदन्ति वसन्तीति द्योसदा सिद्धा योगसिद्धा नारदादयो देवयोनिविशेषाश्चादयो
 येषा तेषा लालनीये श्लाघनीये युद्धस्यारम्भे शङ्खान्दध्मुरपूरयन् । ध्माते कर्तरि
 लिट् । भेरीस्ताडयन्ति स्माताडयन् । क्ष्वेला सिहनादाश्चक्रुरकुर्वन् । चापस्य ना-
 दाष्टकारान्विवत्रु । चक्रुरित्यर्थ । वृणोते कर्तरि लिट् । अत्रानेकक्रियायौगपद्या-
 त्समुच्चयात्समुच्चयालकार । शालिनीवृत्तम् । 'शालिन्युक्ता म्त्तौ तगौ गोऽब्धिलोकै'
 इति लक्षणात् ॥ १०७ ॥

अनयोरिति । अनयोर्बलयो कौरवपाञ्चालचतुरङ्गयो । युध्यमानयोरिति
 शेष । महारथानामवलोकाय । दर्शन कर्तुमित्यर्थ । 'क्रियार्थोपपदस्यच कर्मणि स्था-
 निन' इति सप्रदानत्वम् । नभोजुषा गगनभाजा सुरीणा देवस्त्रीणाम् । 'जातेर-
 स्त्रीविषयादयोपधात्' इति डीष् । सौधभाजा प्रासादाप्रगताना पुरस्य सुदृशा प्रौराङ्ग-
 नाना च विधृता करेण गृहीता वरणस्य युद्धे मृताना पतित्वेन वरणार्थं स्रङ्खन्दारमा
 लैवेति तादर्थ्ये षष्ठीसमास । भेदिका इमा सुर्यो वरणस्रगधारणादिमा पौर्यस्तदभा

१ 'निर्गत्वेषु' इति पाठ २ 'एव' इति पाठ ३ 'शङ्खम्' इति पाठ
 ४ 'क्ष्वेडाम्' इति पाठ ५ 'नादम्' इति पाठ

आसीदतामाशु धनुर्धराणामासीदताम्यत्करकौशलानाम् ।
 क्षण मिथो बाणगणोपरोधाद्ब्रण न कस्यापि रण नव यत् ॥ १०९ ॥
 द्विरद द्विरदस्तुरग तुरगो रथिक रथिक पदग पदग ।
 इतरेतरमेत्य रण विदधे दिवि नारदविस्मयनाकतरुम् ॥ ११० ॥
 रजोन्धकारेषु दृशोऽन्धयत्सु करै करान्कौतुकसूत्रचिह्नान् ।
 परामृशन्तो युधि पाण्डुपुत्रा परस्पर पर्यहरन्प्रहारान् ॥ १११ ॥
 सोमकेष्वपसर्पत्सु सूर्यसूनो शितै शरै ।

वादिति मिथो भेदानुमानिका अभूदित्यनुमानालकार । तेन पौराङ्गनाना मर्त्याति
 शायि सौन्दर्य व्यज्यत इत्यलकारेण वस्तुध्वनि । औपच्छन्दसिकम् ॥ १०८ ॥

आसीदतामिति । आशु सत्वरमासीदता युद्धाय सनह्यताम् । अताम्यदवि
 च्छिद्यमान करयो कौशल धनुर्ग्रहणशरसधानादिषु नैपुण्य येषा तेषा धनुर्धराणा
 मिथोऽन्योन्य बाणगणानामुपरोधानिरोधाद्धेतो । कस्यापि धनुर्धरस्य ब्रण क्षत
 नाभूत् । यद्यस्मात्कारणाद्ब्रण युद्ध नव नूतनम्, न विद्यते वकारो यस्मिस्तथोक्त
 मिति च । रणशब्दस्य वकारसहिसत्त्वे ब्रण स्यादित्यर्थ । अत्र च पक्षे वाच्यवाच
 क्रयोरभेदाध्यवसाय । बाणैर्बाणाना निरोधे शरीरभेदनायोगाद्ब्रणस्याप्रसक्तिरिति
 तत्त्वम् । 'बाणगणोपरोधाद्ब्रण न कस्यापि रण नव यत्' इत्येव पाठ ।
 'बाणगणान्निरुद्ध ब्रण विना तत्र रण महीय' इति पाठान्तरे तु 'तत्र' इति
 'महीय' इति च पदद्वयस्य वैयर्थ्यान्निरर्थकत्वदोष, उक्तस्वारस्यायोगश्चेति
 ध्येयम् ॥ १०९ ॥

द्विरदमिति । द्विरदो गज । तदारूढ इत्यर्थ । एवमग्रे । द्विरदम्, तुरगो
 ऽश्वस्तुरगम्, रथिको रथारूढो रथिकम्, पदग पादचारी पदग च, एवमितरेतरम
 न्योन्यमेत्य सगल्य दिव्यन्तरिक्षे नारदस्य मुनेर्यो विस्मय आश्चर्य तस्य नाकतरु
 कल्पवृक्षम् । आश्चर्यजनकमित्यर्थ । रण युद्ध विदधे चकार । 'रथिक रथिक'
 इत्यादिपाठस्तु क्रमभ्रष्टदोषादुपेक्ष्य ॥ ११० ॥

रज इति । रजास्येवान्धकारा रजास्यन्धकाराणीवेति वा । तेषु दृशो
 नेत्राणि अन्धयत्स्वन्धीकुर्वत्सु सत्सु पाण्डुपुत्रा करै स्वै कौतुकसूत्रा प्रतिसर
 चिह्न येषु तान्करान्परामृशन्त स्पृशन्त सन्त युधि परस्परमन्योन्य प्रहाराञ्च
 छघातान्पर्यहरन्परिहृतवन्त । अत्र नवकौतुकहस्तस्पर्शेन पाण्डवाना स्वत्वानु
 मानादनुमानालकार । तथा असबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्तिश्च । द्वयोरेकवा-
 चकानुप्रवेश सकर ॥ १११ ॥

सोमकेष्विति । सूर्यसूनो कर्णस्य शितैस्तीक्ष्णै शरैर्बाणै सोमकेषु

१ 'बाणगण निरुद्ध ब्रण विना तत्र रण महीय' इति पाठ २ 'रथिक
 रथिको द्विरद द्विरदस्तुरग तुरग' इति पाठ ३ 'विदधौ' इति पाठ

कूजयामास कोदण्ड कुलिशायुधनन्दन ॥ ११२ ॥

तेन जनन इव प्रधनेऽपि वृकोदरद्वितीयेन करोदरपरिक-
र्मीकृतस्य कार्मुकस्य वर्मनिर्माधिभि शरोर्मिभिर्निर्कृतमर्माणो भय-
विसारिभि स्वेदवारिभि स्वपदान्येव यानपदेऽभिषिञ्चन्त
समराजिरकन्दलितपार्थयशश्चतुर्थीचन्द्रकलावलोकन परिहर्तुमिव
मुख निवर्त्य सौबलेया केवलैरेव बाहुभि कुरुपुटभेदन प्रति
पलायाबभूवु ।

बीभत्सुचापविवृतेषु महत्सु कर्म-

स्वेक दृढ जगृहिरे युधि धार्तराष्ट्रा ।

वीक्ष्य स्थितेषु विमतेषु विलोलजीव

पृष्ठ प्रकाश्य गमन पृथुना जवेन ॥ ११३ ॥

पाञ्चालेष्वपसर्पत्सु पलायमानेषु सत्सु कुलिश वज्रमायुध यस्य तस्येन्द्रस्य नन्दनो
ऽर्जुन कोदण्ड चाप कूजयामास गुणाकर्षेण ध्वनयति स्म । सूर्यसूनोस्तत्प्रसूताया
दीप्ते शितैस्तीक्ष्णै शरैरिव शरै किरणै सोमकेषु चन्द्रवद्ववलेषु जलेषु अपसर्प-
त्सु शुष्यत्सु सत्सु कुलिशायुध नन्दयति वाहनत्वेनेति नन्दनो मेघ कस्य ब्रह्मण
उत् ऊर्ध्वमण्ड ब्रह्माण्डोर्ध्वभागमाकाश कूजयामास । गर्जितैरिति भाव ।
'कश्चित्तात्मरविब्रह्म वातुमूर्धसुखेषु कम्' इति विश्व । इत्यर्थान्तरे तु न श्लेष ।
अभिधाया इत्यादेरुक्त्वादिति ॥ ११२ ॥

तेनेति । जनने जन्मनीव प्रधने युद्धेऽपि । उभयत्र चेत्यर्थ । वृकोदरो
भीमो द्वितीय सहायो यस्य, वृकोदरस्य द्वितीय इति च । तेनार्जुनेन करस्य उदरे
मध्ये परिकर्माकृतस्यालकारीकृतस्य कार्मुकस्य चापस्य सबन्धिभि वर्माणि कव
चानि निर्मथन्तीति तथोक्तै शराणामूर्मिभि परम्पराभि निकृत्तानि मर्माण्यायु-
स्थानानि येषा ते सौबलेया दुर्योधनादयो भयेन विसारिभि स्रवद्भि स्वेदवारिभि
स्वेषा पदानि चरणान्येव यानपदे वाहनस्थानेऽभिषिञ्चन्त पादचारिण सन्त
समराजिरे युद्धप्राङ्गणे कन्दलितमङ्कुरित पार्थयश एव चतुर्थीचन्द्रकला तस्या
अवलोकन परिहर्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । चतुर्थीचन्द्रदर्शनमपवादहेतुरिति प्रसिद्धम् ।
मुख निवृत्त्य परावृत्त्य । लज्जावशादिति भाव । केवलैर्निरायुधैरेव बाहुभिरुपल-
क्षिता कुरुपुटभेदन हस्तिनपट्टन प्रति पलायाबभूवु पलायन चक्रु ॥

बीभत्स्विति । युधि युद्धे बीभत्सोरर्जुनस्य चापेन विवृतेषु प्रकटीकृतेषु
महत्सु श्लाघ्येषु कर्मसु क्रियासु । तन्मध्ये इत्यर्थ । विमतेषु शत्रुषु वीक्ष्य स्थितेषु

१ 'कुकुशायुध' इति पाठ २ 'कृत' इति पाठ ३ 'निर्मितेर्मर्माणोभय-
प्रसारिभि' इति पाठ ४ 'स्व' इति नास्ति क्वचित् ५ 'पट' इति पाठ .

विजयात्परमेतेषामृजवोऽप्यतिभीषणा ।

सद्यो गुणा समुन्नेसुरवनेमुस्तु धन्वनाम् ॥ ११४ ॥

ते निवृत्य नगर समावसस्तोषिता द्रुपदराजपूजया ।

अप्यशेषजनकेन शौरिणा जन्यभावमुपजग्मुषा समम् ॥ ११५ ॥

पार्थ एव सहजेष्वखिलेषु प्रायशो युधि बल श्रुतवत्या ।

अन्वभूदधिकमीक्षणवृष्टीरर्जकाशमिव राजसुताया ॥ ११६ ॥

वृत्तान्तमेवमवकर्ण्य स राजवृद्ध

सनद्धेषु सत्सु पृष्ठ चापदण्डपश्चाद्भाग प्रकार्य पृथुना महता जवेन वेगेन विलो-
ला जीवा शिञ्जिनी यस्मिन्कर्मणि तत्तथा गमन बाणप्रयोगार्थमाकर्षणाद्धनुर्मण्ड-
लीभवनात्मक दृढमेक कम धार्तराष्ट्रस्तदा पलायनकाले जगृहिरे गृहीतवन्त ।
कुत । विमतेषु वीक्ष्य स्थितेषु सत्सु विलोलो गतागतो जीव प्राणधारण यस्मिन्स्त
द्यथा पृष्ठ देहपश्चाद्भाग प्रकार्य पृथुना जवेन गमन जगृहुरिवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जका
प्रयोगाद्गम्या श्लेषानुप्राणिता च । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ११३ ॥

विजयादिति । एतेषा पाण्डवाना सबन्धिनो गुणा शौर्यधैर्यादय ।
ऋजवो विनयान्वितत्वान्मृदवोऽपि अकुटिला अपीति वा । अवका अपीति च ।
विजयात्पर कौरवजयानन्तरमतिभीषणा अतिभयकरा सन्त । 'अरिभी-
षणा' इति पाठान्तरम् । सद्यस्तक्षणमेव समुन्नेसु सम्यगुन्नति प्राप्ता ।
उन्नम्रा बभूवुरिति च । धन्वना चापाना तु गुणा शिञ्जिन्योऽतिभीषणा अपि
विजयात्परमवनेसुरवनम्रा अवरोपिता इति च । एतेषा गुणा विजयादर्जुनात् ।
तत्प्रतापाद्धेतोरिति यावत् । इत्यपि प्राहु । अत एव श्लेषप्रतिभोत्थापितस्य
विरोधाभासद्वयस्य ससृष्टि ॥ ११४ ॥

त इति । ते पाण्डवा नगर द्रुपदपुर प्रति निवृत्य युद्धात्प्रत्यागत्याशेषुणा
लोकाना जनकेनापि जन्यस्य भावमुत्पत्तिं वै सख्य च उपजग्मुषा प्राप्तवता ।
'जन्या स्निग्धा वरस्य ये' इत्यमर । शौरिणा सम श्रीकृष्णेन सह द्रुपदराजस्य
पूजया तोषिता सन्त समावसन्वसन्ति स्म । द्रुपदपुर इति भाव । अत्रापि
विरोधाभासालकार श्लेषानुप्राणित । रथोद्धता ॥ ११५ ॥

पार्थ इति । अखिलेषु सहजेषु । भ्रातृणा मध्यइत्यर्थ । पार्थेऽर्जुन एव युधि
युद्धे बलमात्मशौर्यं प्रायश श्रुतवत्या राजसुताया द्रौपद्या ईक्षणवृष्टी कटाक्षपातान्
अर्जकस्याशमधिक भागमिवान्वभूदनुभूतवान् । अर्जकस्याशद्वयस्मरणादिति
भाव । उत्प्रेक्षा । स्वागता वृत्तम् ॥ ११६ ॥

वृत्तान्तमिति । अथ स राजवृद्धो धृतराष्ट्र एवमा जतुगृहच्यवनमा कौरवपला-

१ 'अरिभीषणा' इति पाठ २ 'च' इति पाठ ३ 'धन्विनाम्' इति पाठ ४ 'समा-
विशन्भूषिता' इति पाठ ५ 'वन्यशेष' इति पाठ ६ 'वृष्टे राजकोऽशम्' इति पाठ .

क्षत्रा सकाशमुपनाय्य सहानुजातै ।
 धर्मात्मजाय घुरि कसभिदोऽर्धभावा-
 दन्वर्थतामथ विभज्य ददौ स्वनाम्न ॥ ११७ ॥
 तस्मिन्नाहितलक्षणे नृपसुते राज्याभिषिक्ते सति
 स्वान्यक्षीणि दधुर्यदम्बु शिशिर लिप्ताङ्गके कुङ्कुमै ।
 राग यद्विभराबभूवुर्रवहन्यद्वर्णिते बन्दिभि-
 निष्पन्दत्वमत स्वदृष्टिरिति त पौरा विवव्रु स्फुटम् ॥ ११८ ॥
 इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते द्वितीय स्तवक ।

यन प्रसिद्ध वृत्तान्तमवकर्ण्य श्रुत्वा । क्षत्रा विदुरेणानुजातैर्भ्रातृभिर्भौमादिभि सह
 सकाश स्वसमीप प्रत्युपनाय्य प्रापय्य । धर्मात्मजमिति विभक्तिविपरिणामेन
 योज्यम् । कसभिद श्रीकृष्णस्य धुर्यग्रे धर्मात्मजाय युधिष्ठिराय स्वस्य नाम्नो धृतराष्ट्र
 इति सज्ञाया अन्वर्थता धृतराष्ट्रत्वम् । राज्यधारणमिति यावत् । अर्धभावाद्विभज्यार्ध
 त्वेन विभाग कृत्वा ददौ । अर्धराज्य दत्तवानित्यर्थ । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ११७ ॥

तस्मिन्निति । आहितानि सघटितानि लक्षणानि छत्रचामरादिराज्यचिह्नानि
 यस्मिंस्तथोक्ते तस्मिन्नृपसुते धर्मराजे राज्येऽभिषक्ते सति । धृतराष्ट्रेणेति भाव ।
 यद्यस्मात्स्वानि स्त्रीयान्यक्षीणि नेत्राणि शिशिर शीतलमम्बु आनन्दोत्थ दधुर्धृतव
 न्त । एव तस्मिन्नृपसुते कुङ्कुमैश्चन्दनमिश्रितैर्लिप्तान्यङ्गानि यस्य तस्मिंस्तथोक्ते
 सति । शैषिक कम्प्रत्यय । स्वान्यक्षीणि । यद्यस्मात् रागमारुण्यमनुराग च
 विभराबभूवुर्दधु । 'भीहीभृहुवा श्लुवच्च' इति विभर्तेरामि श्लुवद्भावाद्वित्वम् ।
 'भृवा'मित्' इत्यभ्यासस्य इत्वम् । तस्मिन्नृपसुते बन्दिभि स्तुतिपाठकैर्वर्णिते
 स्तुते सति यद्यस्मात्स्वान्यक्षीणि निष्पन्दत्व निश्चलत्वम् । उत्सेकादविकृतत्वमिति
 यावत् । अवहन्यहन्ति स्म । अत उक्तहेतुत्रयात्पौरा पुरजनास्त धर्मराज
 खेषा दृष्टि चक्षुरिति विवव्रु सभावयन्ति स्म । स्फुटमित्युत्प्रेक्षा । सा च अभि
 षेककुङ्कुमालेपबन्दिवर्णनै राज्ञ इव स्वदृष्टेरप्यम्बुधारणरागभरणाविकृतत्व
 वहनवाक्यार्थाना हेतुत्वेन काव्यलिङ्गत्रयोज्जीवितेति तस्यास्तेषा चाङ्गाङ्गिभावेन
 सकर । वृत्त शार्दूलविकीडितम् ॥ ११८ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
 रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याभिधाने
 द्वितीय स्तवक ।

तृतीयः स्तवकः ।

पितृव्यवाचाथ पृथातनूजो हरि पुरोधाय सम बलौघै ।

परस्परस्नेहमिवैष मातु प्रस्थ ययौ खाण्डवशब्दपूर्वम् ॥ १ ॥

तत्र वनीभवति वनीपकजनमनीषितपूरकपूरकुलावनीपसुर-
सुरभिगोष्ठीगौष्ठीने देशे^२ स्मरणमात्रकृतसनिधानेन सकलशि-
ल्पपारदृश्वना विश्वकर्मणा स्वकर्मणा निर्मापित रामणीयकाव-
लोकनसुलभविस्मयभारगुरुतरानमरान्वोढुमक्षमतया क्षमातलम-
वलम्बमानैर्विमानैरिवाभ्रलिह कुरुविन्दमणिमन्दिरैर्जम्भरिपुनिदे-

पितृव्येति । अथार्धराज्याभिषेकानन्तरम् । एष पृथातनूजो धर्मराज
पितृव्यस्य पितृभ्रातुधृतराष्ट्रस्य वाचा 'इन्द्रप्रस्थे वस' इत्यात्मिकया परस्प
रस्य स्नेहा दुर्योधनादीना च स्नेह प्रेमरस मातु प्रमाणीकर्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा ।
खाण्डव इति शब्द पूर्वो यस्य नामनि तथोक्त प्रस्थम् । इन्द्रप्रस्थ प्रतीत्यर्थ । 'खा-
ण्डवो बलसूदन' इतीन्द्रपर्यायेषु शब्दार्णव । हरि श्रीकृष्ण पुरोधायाम्रे कृत्वा
बलौघै सम ययौ । 'कुण्डव प्रस्थ इत्याद्या परिमाणार्थका पृथक्' इत्यमर ।
उपजाति ॥ १ ॥

तत्रेति । वनीपकजनस्य याचकजनस्य मनीषिताना कामिताना पूरका
समग्र सपादका पुरोर्नाम राज्ञ कुल वशो येषां ते च तेऽवनीपा राजानस्त एव सुर-
सुरभय कामधेनवस्तासा गोष्ठी समूहस्तस्या गौष्ठीने पूर्वतनस्थाने । 'वनीपको
याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ', 'गोष्ठ गोस्थानक तत्तु गौष्ठीन भूतपूर्वकम्'
इत्युभयत्राप्यमर । तत्र देश इन्द्रप्रस्थभागे वनीभवत्यरण्यायमाने सति । चिरा
द्वाज्ञामनावासादिति भाव । स्मरणमात्रेण कृत सनिधान समीपस्थितिर्येन तेन
सकलानां शिल्पानां गृहादिनिर्माणव्यापाराणां पारदृश्वना पारगतेन विश्वकर्मणा
देवशिल्पना (कर्त्रा) स्नेह स्त्रीयेनैव कर्मणा व्यापारेण । न त्वन्यदीयेनेत्यर्थ ।
निर्मापित रचितम् । अतएव रामणीयकस्य तत्पुरसौन्दर्यस्यावलोकनेन सुलभो
यो विस्मयभार आश्चर्यातिशयस्तेन गुरुतरानतिदुर्भरानमरान्वोढुमक्षमतया
शक्त्या क्षमातल भूप्रदेश प्रत्यवलम्बमानैर्विमानैर्देवयानैरिव स्थितै कुरुविन्दम
णिमयैर्मन्दिरैर्गृहैरभ्रलिहमाकाशचुम्बि जम्भरिपोरिन्द्रस्य निदेशेनाज्ञया लम्बित
प्रापित तस्येन्द्रस्य नाम इन्द्रसज्ञा उपपद स्वसज्ञाया पूर्वशब्दो यस्य तथोक्तम् ।
पूर्वतनराजभिरिति शेष । पुरमिन्द्रप्रस्थमधिष्ठिताय । तत्र प्रविष्टयेत्यर्थ ।

१ 'वनीभवनी' इति पाठ २ 'देशे प्रविश्य' इति पाठ ३ 'नयनपात्रेण'
इति पाठ ४ 'पारदृश्वकर्मणा' इति पाठ ५ 'स्वकर्मणा' इति नास्ति कचिद्
६ 'कामनीयकवलोकन' इति पाठ ७ 'क्षमातलम्' इति पाठ ८ 'कुरुविन्दम
णिमन्दिरैरभ्रलिहम्' इति पाठ

शेन लम्भिततन्नामोपपदमिन्द्रप्रस्थमधिष्ठिताय युधिष्ठिराय निवेद्य
स्वपुरेऽपि सुषमामीदृशीं परीक्षितुमिव स्यन्दनेन यदुनन्दनेन प्रयये ।

प्राणायमानमहिलानथ पाण्डुपुत्रा-

न्क्षोणाविमाननुजिघृक्षुर्द्वारभूमा ।

एणाजिनेन घटितोद्गमनीयकृत्यो

वीणाविनोर्दरसिको मुनिराविरासीत् ॥ २ ॥

तपोनिधेरागमनेन सद्य सभा विभो स्तब्धजनारवापि ।

वीणारवानुद्गतभृङ्गमालाकोलाहलैर्घोषितदिङ्मुखाभूत् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिराय निवेद्य स्वपुरं गच्छामीति विज्ञाप्य । स्वस्य पुरे द्वारकायामपीदृशी-
मिन्द्रप्रस्थसदृशी सुषमा कान्तिविशेष परीक्षितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । यदुनन्दनेन
श्रीकृष्णेन स्यन्दनेन रथेन प्रयये प्रस्थितम् । रथमारुह्य श्रीकृष्ण प्रस्थितवानित्य-
र्थं । यातेर्भावे लिट् । 'स्मरणमात्रनयनपात्रेण' इति पाठान्तरम् । 'कुशविन्द
पद्मराग' इत्यमर ॥

प्राणायमानेति । अयं कृष्णगमनानन्तरमुदारो महान्भूमा प्रभावो यस्य
स । 'अपारभूमा' इति पाठे अपारो निरवधिको भूमा प्रभावो यस्य तथोक्त इत्यर्थं ।
एणाजिनेन मृगचर्मणा घटितमुद्गमनीयस्य धौतवस्त्रद्वयस्य कृत्यमुत्तरीयान्तरीय-
कार्यं यस्य स वीणाविनोर्दरसिको मुनिर्नारद प्राणवदाचरतीति प्राणायमाना
महिला येषां तान् । प्राणतुल्यद्रौपदिकानित्यर्थं । इमान्पाण्डुपुत्राननुद्गीतुमि-
च्छुरनुजिघृक्षु सन् । गृह्णाते सन्नन्तादुप्रत्यय । क्षोणौ पाण्डवावासभूमावावि-
रासीत्साक्षाद्भूव । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २ ॥

तपोनिधेरिति । विभोर्धर्मराजस्य सभा तपोनिधेर्नारदस्यागमनेन सद्य
स्तब्ध शान्तो जनानां सभासदामारव कलकलरवो यस्या तथोक्तापि । वीणाया
नारदमहत्या रवास्तन्त्रीनादाननुद्गताया अनुधावन्त्या भृङ्गाणां मालायां पङ्के
कोलाहलैर्झङ्कारैर्घोषितानि मुखरितानि दिशा मुखानि अग्रमणा यस्यास्त-
थोक्ताभूत् । अत्र शान्तेऽपि कोलाहले सभायां पुनस्तद्वत्त्वकथनात्पूर्वरूपालकार-
भेदः । 'पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि' इति लक्षणात् । यत्तु 'वीणारवा
नुद्गवण भृङ्गाणां रवसाम्यात्साजात्यभ्रान्त्या' इति नृसिंह, तदबोधत् । यतस्तेषां परि-
मलानुधावनमेव लोकसिद्ध कविकुलक्षुण्ण च । 'आलापकालसमपल्लविता' इत्यत्र
ग्रन्थकारेणापि 'सौरभ्यपातिमधुपारव-' इत्युक्तम् । एव च वीणारवाननु तत्स-
मकालमेव द्रुतानामित्यर्थं । गानमाधुर्येण वीणायां सद्य कुसुमितत्वादिति
व्याख्येयम् । अन्यथा प्रसिद्धिविरोधत्वदोषापत्तेरिति । वृत्तमुपजाति ॥ ३ ॥

१ 'तन्नमो' इति पाठ २ 'हरिप्रस्थम्' इति पाठ ३ 'अधिष्ठाय' इति पाठ
४ 'विनिविध' इति पाठ ५ 'अपारभूमा' इति पाठ. ६ 'निनाद', इति पाठ

दृष्ट्वा नृपो देवमुनिं विनीतो मौलिस्रजा धूलिमधूलिवृन्दै ।
सपङ्कमाधाय तदङ्घ्रियुग्म विपङ्कमात्मानमय व्यतानीत् ॥ ४ ॥

मेध्या वृसीमधिगतस्य ^१विरिञ्चिसूनो-
रास्थाय सनिधिमुदारमुदा कुरूणाम् ।
तस्याद्भुतागमनहेतुपरिच्छिदाया
चित्तानि दूरपथवर्तनतामवापु ॥ ५ ॥

निकुञ्चिते तेन धृता निजाङ्गे विपञ्चिका मौनमवाप्य तस्थौ ।
पाञ्चालिकावन्दनवादशैलीमाधुर्यमाकर्ण्य विलज्जितेव ॥ ६ ॥

राज्ञामुना समुचितेषु सभाजनेषु
पात्रैश्च पाणिविधृतै प्रैचलैश्च वेत्रै ।

दृष्ट्वेति । अयं नृपो धर्मराजो देवमुनिं नारदं दृष्ट्वा विनीतो विनयान्वितः सन् । मौलौ किरिटे । 'मौलिर्मूर्धकिरीटयो' इति विश्व । स्रजा पुष्पमालिकानां सबन्धिभिर्धूलीनां परागाणां मधूलीनां मकरन्दानां वृन्दैस्तस्य नारदस्य अङ्घ्रियुग्मपादयुगलस्य सपङ्कपङ्केन सहितमाधाय कृत्वा । तं नमस्कृत्येत्यर्थः । आत्मानं विपङ्कनिष्पापव्यतानीदकरोत् । तनोते कर्तरि लुङ् । 'पङ्कं कर्दमपापयो' इति विश्व । अत्र नारदनमस्कारकरणस्य विशेषणगत्या निष्पापत्वकरणहेतुत्वात्पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गम् । वृत्तमुपजाति ॥ ४ ॥

मेध्यामिति । मेध्या प्रवित्रा वृसी कुशादिनिर्मितासनम् । 'व्रतिनामासनवृसी' इत्यमरः । अधिगतस्य । तत्रोपविष्टस्येत्यर्थः । विरिञ्चेर्ब्रह्मणः सूनो नारदस्य । 'सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ' इति विश्व । सनिधिः समीपमास्थाय प्राप्य । उदारा महती मुत् आनन्दो येषां तेषां कुरूणा युधिष्ठिरादीनां चित्तानि तस्य अद्भुते आकस्मिकत्वादत्याश्चर्यकरे आगमने यो हेतुः कारणतस्य परिच्छिदाया निष्कर्षे विषये दूरपथे वर्तनता स्थितिमवापु । सुदीर्घालोचनपराण्यासित्यर्थः । वसन्ततिलका ॥ ५ ॥

निकुञ्चित इति । निकुञ्चित आकुञ्चिते निजे स्वीयेऽङ्के । 'निजमात्मीयनित्ययो' इति विश्व । तेन नारदेन धृता निहिता विपञ्चिका महती वीणा । पाञ्चालिकायां द्रौपद्या वन्दनवादः 'भो पाञ्चालि, अहमभिवादये' इति वचस्तस्य शीलमेव शैली आचारः । उच्चारणमिति यावत् । तस्या माधुर्यमाकर्ण्य विशेषेण लज्जितेवेत्युत्प्रेक्षा । मौनतूष्णीभावमवाप्य तस्थौ स्थिता । अत्र वीणामौनस्य पाञ्चाल्युक्तिमाधुर्याकर्णनजनितलज्जाहेतुकलोत्तेर्हेतूत्प्रेक्षा । वृत्तमुपजाति ॥ ६ ॥

राज्ञेति । धातृसूनुर्नारदोऽमुना राज्ञा धर्मराजेन (कर्त्रा) पाणिभिः परिजन-

१ 'तमङ्घ्रियुग्मे' इति पाठः २ 'विरिञ्चि' इति पाठः ३ 'चपलै' इति पाठः

निर्वर्तितेषु रभसेन निर्वर्तितेषु

स्मिन्वा मिथो गिरमभाषत धावसूनु ॥ ७ ॥

लाक्षागृहाद्यदच्यावि साक्षादिव रति प्रिया ।

यद्भववाहि च युष्माभिस्तद्द्वय हि सता मुदे ॥ ८ ॥

स्वतो भातमतीना व कुतो वान्यानुशासनम् ।

मौन तु सुहृदाख्येये दून वक्तारमादिशेत् ॥ ९ ॥

अष्टमी किल शिखा वधूरिय भाति याजमखवेदिबार्हिष ।

यूयमभ्रसरितावृतान्वया पावन खलु भवत्समागम ॥१०॥

हस्तैर्विधृतै पात्रै पूजाद्रव्यभाजनै (करणै) सम्यगुचितेष्वर्हेषु सभाजनेषु पूजनेषु निर्वर्तितेषु कृतेषु सत्सु । 'आनन्दनसभाजने' इत्यमर । कि चेति चार्थ । पाणिविधृतै कञ्चुकिहस्तगृहीतै प्रचलैर्वैत्रैर्दण्डै । सभाया जनेषु सभासत्सु रभसेन निर्वर्तितेषु नि सारितेषु सत्सु मिथो रहसि स्थित्वा । 'मिथोऽन्योन्य रहस्यपि' इत्यमर । गिरं वक्ष्यमाणामभाषतोक्तवान् । यत्तु 'सभाजनानामर्घ्यादिपूर्वक वनादिभिर्बहुमान कृत्वा तेषु यापितेषु सत्सु' इति नृसिंह, तन्मन्दम् । प्रक्रान्त नारदपरित्यागेन पूजाया तेषा प्रसक्त्यभावादिति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७ ॥

लाक्षेति । हे कुरव, युष्माभिर्लाक्षागृहात् । तद्वाहादित्यर्थ । अच्यावि मुक्त इति यत् । च्यवतेर्भावे लुङ् । कि च साक्षाद्रति स्मरपत्नीव स्थिता प्रिया द्रौपदी व्यवाहि ऊढा इति यत् । विपूर्वाद्ग्रहते कर्मणि लुङ् । तद्द्वय लाक्षागृहमुक्तिर्द्रौपदीपाणिग्रहण च सता मुदे सतोषाय भवति । परेषामापद्भङ्गे श्रेय सङ्गे च सन्त सतुष्यन्तीति भाव ॥ ८ ॥

स्वत इति । स्वत आत्मनैव भाता भास्वत्प्रतिभाशालिनी मतिर्येषा तेषाम् । अर्थानर्थान्चिन्तनसमर्थसहजबुद्धिमतामित्यर्थ । वो युष्माकमस्य सबन्धि अन्यानुशासन कर्तव्याकर्तव्यशिक्षण कुतो हेतो । वाशब्दो ह्यर्थक । न कुतोऽपीत्यर्थ । तर्हि कुतोऽनुशास्सीत्यत आह—मौनमिति । कि तु सुहृदा मित्राणामाख्येये वक्तव्ये विषये । 'सुहृद्दुर्हेदौ मित्रामित्रयो' इति निपातनात्साधु । मौन (कर्तुं) वक्तार कथनसमर्थ जन दून कथनीयाकथनेन सतप्तमादिशेत्कुर्वीत । 'आवहेत्' इति पाठेऽप्येवमेवार्थ । सुहृदा कथनीयस्य समयेऽकथने सति कदाचिद्विपत्तौ सत्या जानतापि तदा किमिति नोक्तमिति सुहृद्व्यत इत्यर्थ ॥ ९ ॥

अष्टमीति । इय वधूद्रौपदी याजेन मुनिना यो मखो यज्ञ । तत्कारित-पुत्रकामेष्टिरिति यावत् । तत्सबन्धिन्या वेदौ वेदिकाया बर्हिषोऽग्ने । 'बर्हि शुष्मा कृष्णवर्त्मा' इत्यभिपर्यायेष्वमर । अष्टमी सप्ताधिका शिखा किल

जायया च पतिभिश्च कदाचिज्जायते स्म नहि दम्पतिशब्द ।

अद्भुतस्य खलु तस्य जगत्यामर्थतामनुभवन्ति भवन्त ॥ ११ ॥

एकस्मै स्पृहयालूनामिष्टाय सुधियामपि ।

करस्थमेव ब्रुवते कलह निधनावधिम् ॥ १२ ॥

सुन्दोपसुन्दौ सहजावभीकौ सुरेष्विव कापि सुरङ्गनायाम् ।

अन्योन्यमाहत्य पुरा यमस्य मनोभवेषोरिव लक्ष्यमास्ताम् ॥ १३ ॥

ज्वाला खलु । तद्वदतिपवित्रेत्यर्थ । किलशब्द सभावनायाम् । भाति प्रकाशते । हे पाण्डवा , यूय अभ्रसरिता गङ्गाया वृतो बहुमानितोऽन्वयो वशो येषा तथोक्तौ किल । चन्द्रवशश्च भवदीयो गङ्गावदतिनिर्मल इत्यर्थ । एतद्वशस्य शन्तनोर्गङ्गाया वृतत्वादित्यपि चाहु । भवती च भवन्तश्च भवन्तस्तेषा तादृश्या द्रौपद्यास्तादृशाना युष्माक समागमो दाम्पत्यसबन्ध पावनोऽतिपवित्र खलु । उभयवशाद्ब्रह्मादिति भाव । 'हिरण्या कनका रक्ता कृष्णा चैवाथ पिङ्गला । बहुरूपा तिरक्ता च सप्तजिह्वा प्रकीर्तिता ॥' इत्यत्र जिह्वाशब्द शिखापर एवेति बोध्यम् । रथोद्धता ॥ १० ॥

जाययेति । जायया भार्यया एकया पतिभिर्बहुभिश्च दम्पतीति शब्द कदाचिदपि नहि जायते स्म न व्यवहियते स्म । किं त्वेकयैव जायया एकेनैव पत्येत्यर्थ । भवन्तो द्रौपदी यूय च उभये तु जगत्या लोके अद्भुतस्य भार्याया एकत्वेऽपि बहुत्वात्पतीनामार्थ्यकरस्य तस्य दम्पतीशब्दस्यार्थता वाच्यत्वमुक्त विधमनुभवन्ति । आश्रयन्ति खत्वित्यर्थ । 'शेषे प्रथम' इति भवच्छब्दस्य प्रयोगात्प्रथमपुरुष । दम्पतीत्यत्र जायाशब्दस्य दम्भाव । स्वागता ॥ ११ ॥

तत किमित्यत आह—**एकस्मा इति ।** एकस्मै इष्टाय भोग्यवस्तुने स्पृहयालूना स्पृहान्विताना सुधिया कर्तव्याकर्तव्यकोविदानामपि । किमुतान्येषामित्यर्थ । निधनावधिं मरणान्त कलह युद्ध करस्थ हस्तगतमेव ब्रुवते वदन्ति । बुधा इति शेष ॥ १२ ॥

उक्तार्थेऽनुभूतार्थं दृष्टान्तयति—सुन्देति । पुरा पूर्वस्मिन्काले सुन्दोपसुन्दौ नाम सहजौ भ्रातरौ कापि कस्याचित्सुराङ्गनायामभ्रसरसि तिलोत्तमाख्याया सुरेषु देवेष्विवाभीकौ कामुकौ निर्भीकौ च सन्तौ । 'अभीक कामुके कूरे शभौ च भयवर्जिते' इति विश्व । अन्योन्यमाहत्य मनोभवेषो कामबाणस्येव । पुरेति काकाक्षिन्यायेन योज्यम् । प्रथममित्यर्थ । यमस्य लक्ष्य वेद्य चक्षुर्विषयश्च । आस्ता मभूताम् । हतावित्यर्थ । पुरा किल सुन्दोपसुन्दौ नाम राक्षसौ ब्रह्मणो वराद नितरवभ्यौ तद्ववाय सृष्टा तिलोत्तमा कामयन्तौ ममैवेय ममैवेयमिति मिथो विरुध्य युद्धा मृताविति भारती कथात्रानुसंधेया । अत्र श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसिताभीकत्वधर्मेण सुरसुराङ्गनाना सुन्दोपसुन्दलक्ष्यकत्वेन यमकामबाणयोश्चौ पम्यस्य गम्यत्वानुत्ययोगिताद्वयभङ्गाङ्गिभावेन सकीर्णम् । वृत्तमुपजाति ॥ १३ ॥

तत्सौभ्रात्रशरव्यस्य द्वैधीकरणकेलये ।

भवता मारचापेषु भवता मा वधूकृते ॥ १४ ॥

इति रहस्य तपस्विनिदेश शुभोदकं तर्कयन्तस्ते कौन्तेयास्तस्यैव
समक्षमसिधारासगन्धा सधामिमामाबबन्धु ।

एते वय चातका इव जीवनमय वर्षमेकैकमवलम्ब्य प्रियया
सममनया सुखेन वत्स्याम ।

तथाभूतेष्वस्मासु यो मिथुनकृतोपवेशे देशे दृशापि प्रविशेत्सोऽय
वृजिन विहातुमजिन परिधाय सुकृतसार्थसमर्थापकतीर्थपरिमृष्टाख-
ष्टासु दिक्षु तन्निगुणसख्यान्पक्षान्क्षपयेदिति ।

प्रकृते विवक्षितार्थमाह—तदिति । तत्तस्माद्भवता भ्रातृणा सबन्धिन
शोभनाना भ्रातृणामिद सौभ्रात्र भ्रातृन्नेह तदेव शरव्य लक्ष्य तस्य द्वैधीकरण
द्विधाभजनमेव केलि क्रीडाव्यापारस्तस्यै मारस्य मन्मथस्य चाप इषुश्च धनुर्बाणौ
वधूकृते । वधूद्रौपदी ता निमित्तीकृत्येत्यर्थ । मा भवताम् । द्रौपदीनिमित्तकमा-
न्मथविकारेण भ्रातृन्नेहो मा भज्यत्वित्यर्थ । परम्परितरूपकम् ॥ १४ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं रहसि भव रहस्य तपस्विनो नारदस्य निदेशमाज्ञा-
वाक्य शुभ सौभ्रात्रवर्धनात्मक उदकं उत्तरकालफल यस्मात्तथोक्त तर्कयन्तो
भावयन्त सन्त । अतएव ते कौन्तेयास्तस्य नारदस्य समक्षमेव । तमेव साक्षी-
कृत्येत्यर्थ । असे खड्गस्य धारयाञ्चलेन सगन्धा सदृशीम् । दुर्लङ्घ्यामिति यावत् ।
इमा वक्ष्यमाणा सधा प्रतिज्ञामाबबन्धुर्निबद्धवन्त । 'सधा प्रतिज्ञा मर्यादा'
इत्यमर । अत्र नारदनिदेशस्य शुभोदकत्वभावनाया विशेषणगत्या प्रतिज्ञाबन्ध
हेतुलात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥

एत इति । एते पञ्चैकपत्नीका वय चातका पक्षिविशेषा इव जीवनमयं
मिथोविरोधनिरोधेन जीवनहेतुतया जीवनात्मकम् 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यु-
क्त्वादायुरात्मकमिति । अन्यत्र उदकविकार च । 'जीवन जीवितेऽम्बुनि'
इति विश्व । एकैक वर्षं सवत्सर गृष्टिं चावलम्ब्य स्वीकृत्य । अनया प्रियया
पञ्चाना पत्न्या द्रौपद्या सम सुखेन वत्स्याम स्थास्याम ॥

तथेति । तथाभूतेषूक्तप्रतिज्ञावलम्बिष्वस्मासु य । अस्माकमन्यतम इत्यर्थ ।
मिथुनेन स्त्रीपुसाभ्या कृत उपवेश शयन यस्मिन्तस्मिन्देशे दृशा दृष्ट्यापि प्रवि-
शेत् । त पश्यति चेदित्यर्थ । सोऽय मिथुनोपवेशद्रष्टा अस्माकमन्यतमो वृजिन
पाप तद्दर्शनजन्यम् । 'कलुष वृजिनैनोऽघम्' इत्यमर । विहातु परिहर्तुमजिन

१ 'परिपुष्टासु' इति पाठ २ 'सख्याकान्' इति पाठ ३ 'प्रक्षिपेदिति'
इति पाठ

राजा निदेशकृद्भूदिति धातूसूनो-
रन्तर्मुदो निरवधेरिदमास चिह्नम् ।
यत्तस्य पाणिरकरोन्मृदुकण्ठगीते-
वीणागुणे त्रिवशरिङ्गणमङ्गुलीनाम् ॥ १५ ॥
तस्मिन्नभ सरणिमुत्पतिते मुनीन्द्रे
सा तेषु पञ्चसु सम ववृते मृगाक्षी ।
साक्रन्दनेषु विटपिष्विव दानलक्ष्मी-
मानोभवेषु जयसिद्धिरिवाशुगेषु ॥ १६ ॥
विप्र कश्चन तत्र जात्वथ भुजावुद्धृत्य चोरैर्हता
गावो मे निखिला हतोऽस्मि विधिना वत्सोऽपि नो शिष्यते ।
राजन्राज्यमिदं विमुञ्च वसुधा शास्मीति सर्वाभ्रूपा
क्किंवा हासयसीति रोषकटुवाग्द्वार ययौ भूपते ॥ १७ ॥

मृगचर्म परिधाय वृत्वा सुकृतसार्थस्य पुण्यराशे समर्थापकैः सपादकैस्तीर्थैर्न-
दनदीसरोभिः परिमृष्टासु पवित्रास्वप्नासु दिक्षु तासामष्टदिशा त्रिगुणा त्रिरावृत्ता
संख्या चतुर्विंशत्यात्मिका येषां तान् । तस्या अष्टत्ससंख्यायास्त्रिगुणसंख्यानिति
वा । पक्षान्पञ्चदशतिथ्यात्मकान्क्षपयेत् । सवत्सरं तीर्थयात्रया गमयेदित्यर्थः ।
इत्युक्तप्रकारा सधामाबन्धुरिति पूर्वैणान्वयः ॥

राजेति । मृद्वी सुकुमारा । मधुरेति यावत् । कण्ठस्य गीतिर्गानं यस्य तस्य
नारदस्य पाणि । वीणाया गुणे तन्त्रयाम् । इति जात्येकवचनम् । महत्या शत-
तन्त्रीकलेन प्रसिद्धेरिति भावः । अङ्गुलीनां त्रिवशमस्त्रायत्तं रिङ्गणमारोहणावरो-
हणात्मकं स्खलनमकरोदिति यत्तदिदं यत्नं विनैव स्खलनम् । राजा धर्मराजो
निदेशकृत् स्वाज्ञाकारी अभूदित्युक्तप्रकाराया निरवधेरनन्ताया धातूसूनोर्नारदस्या-
न्तर्मनसि मुदं सतोषस्य चिह्नं ज्ञापकमास अभूत् । सतुष्टा विनैव सकल्पं गाय-
न्तीति भावः । अत्र विवशाङ्गुलीस्खलनेनान्तर्मुदोऽनुमानादनुमानालकारः ।
वसन्ततिलका ॥ १५ ॥ इति नारदसवादः ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्मुनीन्द्रे नभः सरणिमाकाशमार्गं प्रत्युत्पतिते । गते
सतीत्यर्थः । सा मृगाक्षी द्रौपदी पञ्चसु तेषु पाण्डवेषु दानलक्ष्मीर्वितरणसपत्सां-
क्रन्दनेष्विन्द्रसबन्धिषु विटपिषु कल्पकादिवृक्षेष्विव जयसिद्धिर्मानोभवेषु मन्मथ-
सबन्धिष्व्वाशुगेष्वरविन्दादिबाणेष्विव । उभयत्र पञ्चस्विति योज्यम् । सममविशेष
ववृते वर्तते स्म । वर्तते कर्तरि लिट् । उपमाद्वयस्य ससृष्टिः ॥ १६ ॥

विप्र इति । तत्रेन्द्रप्रस्थे जातु कदाचित् । निखिला मे मम गावश्चोरैर्हता ।

१ 'एतदनन्तरम्' इति नारदसवादः इति क्वचित् २ 'इमान्' इति पाठः
३ 'हासयति' इति पाठः

दृष्ट्वा त मधुरस्मितोऽथ विजय कृत्वासनादुत्थिति
 नत्वाङ्गौ समवेक्ष्य भृत्यमिह मा ब्रह्मन्सहस्र क्षणम् ।
 गावस्ते स्वयमात्रजेयुरधुनेत्याश्वास्य दस्युन्पुर
 प्राविक्षन्मनसा ततस्तु नृपते शस्त्राय गेह स्वयम् ॥ १८ ॥
 तत्र तेन जगृहे तरस्विना चक्षुषा नृपतिरङ्गनासख ।
 पाणिना च सशर शरासन पूर्तये सपदि विप्रवासयो ॥ १९ ॥
 विनिर्गतोऽसौ विशिखानिव स्वका-
 न्विमुक्तजीवान्विरचय्य तस्करान् ।
 नितान्तवेगामिव गोपरम्परा
 निवर्तयामास शुच द्विजन्मन ॥ २० ॥

विधिना दैवेन प्राक्तनदुष्कृतेन वा हतोऽस्मि । वत्स एकवत्समात्रमपि नो
 श्लिष्यते नावशिष्टम् । हे राजन् युधिष्ठिर, इदमीदृगुपद्रवभूयिष्ठ राज्य विमुञ्च
 स्यज । वसुधा राज्य शास्मि दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहरूपपालन करोमि । इति सर्वान् ।
 पालनसमर्थानपीत्यर्थ । नृपान् राज कि वा कुतो हासयसि सर्वेऽपीदृशा एव
 राजान इत्यपहास कारयसि । जनैरिति शेष । इत्युक्तप्रकारेण भुजावुद्धृत्य
 शेषेण कट्वय पशुषा वाचो यस्य तथोक्त कश्चन विप्रो भूपतेर्धर्मराजस्य द्वारं
 ययौ प्राप्तवान् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १७ ॥

दृष्ट्वेति । अथ विप्रागमनानन्तर विजयोऽर्जुनो मधुरस्मित कृतदरहास सन् ।
 त ब्राह्मण दृष्ट्वा आसनादुत्थितिमुत्थान कृत्वा । उत्थायेत्यर्थ । अङ्गौ तत्पादे नत्वा नम-
 स्कृत्य । हे ब्रह्मन्, भृत्य मा सम्यगवेक्ष्य इहेदानी क्षण सहस्र क्षमस्व । ते तव
 गावोऽधुना स्वयमात्रजेयुर्गृह प्रत्यागच्छेयु । इत्याश्वास्य विशोक कृत्वा । तमित्यनु
 यज्जते । पुर प्रथम मनसा दस्युश्चोरान्प्राविक्षत्प्रविवेश । चिन्तितवानित्यर्थ । ततो
 ऽनन्तर शस्त्रायुधमादातुम् । इति 'क्रियार्थ-' इत्यादिना सप्रदानत्वम् । नृपतेर्ध-
 र्मराजस्य द्रौपदीसहितस्य गेहमुपवेशगृह स्वयमात्मना प्राविक्षत् । विशते कर्तारि
 छुद् । आर्तत्राणसत्वरान गणयन्त्यात्मीययोगक्षमाविति भाव ॥ १८ ॥

तत्रेति । तत्र नृपोपवेशगृहे तरस्विना बलवता, आर्तत्राणत्तरावता वा ।
 'बले शौर्ये तर क्लीबम्' इति विश्व । सपदि द्रुत विशेषेण प्रवास परदेशस्थिति ।
 विप्रस्य वासो गृह तयोर्द्वयोरपि पूर्तये पूरणार्थम् । एकत्र तीर्थयात्रया, अन्यत्र
 शोधनेनेति भाव । चक्षुषाङ्गनासखो द्रौपदीसहितो नृपतिर्धर्मराजो जगृहे । दृष्ट
 इत्यर्थ । पाणिना सशर शरासन धनुश्च जगृहे गृहीतम् । गृह्णाते कर्मणि
 लिट् ॥ १९ ॥

विनिर्गत इति । असौ गृहीतशरासनोऽर्जुनो विनिर्गत पुरान्निष्क्रान्त
 सन्स्वकान्स्वीयान्विशिखान्बाणानिव तस्कराश्चोरान् उभयानपि विमुक्ता ल-

प्रयाणनम्रे तदनु स्वमौलौ पार्थस्य जज्ञे नियमाभिषेक' ।

प्रागेव तीर्थोपगमात्पवित्रैर्बाष्पैर्नरेन्द्रस्य वियोगभीरो ॥ २१ ॥

स धीरधीरत्युच्छ्रितेन कृच्छ्रेण राज्ञा कृताभ्यनुज्ञो वल्कल घन
घनाघलङ्घनाय परिधाय मलयानिल इव मनुष्यधर्मणा राजन्वर्ती
काष्ठा प्रतिष्ठमानस्तप प्रसादितस्य भगवतो भवानीवल्लभस्य साक्षा-
त्कृपामिव भगीरथरथपथानुसारिणीं तरगिणीमुपगम्य तत्र पवित्रा-
सु वीचिषु सायतननियमाय ऋचोऽधमर्षणीर्जपन्मज्जनमकार्षीत् ।

क्ता जीवा मौर्वी येस्तथोक्तान् त्यक्तप्राणधारणाश्च विरचय्य कृत्वा । 'जीवा जीव
न्तिका भूमिमौर्वी जीवितवृत्तिषु' इत्यमर । नितान्तोऽत्यन्तो वेग चोरप्रकालना
त्परा तैक्ष्ण्य च यस्यास्ता द्विजन्मनो ब्राह्मणस्य गवा परम्परा पङ्क्तिमिव शुच
दु ख उभयमपि निवर्तयामास प्रत्यावतितवान् नाशितवाश्च । अत्र बाणाना
चोराणा च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितविमुक्तजीवत्वेन गोपरम्पराया शुचश्च
निवर्तनेन चौपम्यस्य गम्यत्वान्तुल्ययोगिताद्वयस्याङ्गाङ्गिभावेन सकर । वश
स्थम् ॥ २० ॥

प्रयाणेति । तदनु ब्राह्मणगोनिवर्तनानन्तर प्रयाणार्थं तीर्थयात्राभ्यनुज्ञानार्थं
नम्रे नते । इति तादर्थ्ये षष्ठीसमास । पार्थस्य स्वमौलौ आत्मन शिरसि वियो
गाद्भीरोहस्तस्य । तद्विरहमसहमानस्येति यावत् । नरेन्द्रस्य धर्मराजस्य पवित्रै
निर्दोषैर्बाष्पैर्नियमाभिषेको व्रतस्नानम् । अत्रापि पूर्ववत्समास तीर्थाना गङ्गा
दीनामुपगमात्प्राप्ते प्राक्पूर्वमेव जज्ञे जात इवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ।
असबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्तिसकीर्णा च । उपजाति ॥ २१ ॥

स इति । धीरा सुखे दु खे वा अविकृता धीर्मनो यस्य तथोक्त । अतएव
सोऽर्जुन । राज्ञा धर्मराजेनात्युच्छ्रितेन कृच्छ्रेण महता दु खेन घनाघस्य मिथुनो-
पवेशदर्शनजनितस्य पापस्य लङ्घनाय निवृत्तये कृताभ्यनुज्ञा तीर्थयात्रानुमतिर्भस्य
तथोक्त सन् । 'राज्ञो गृहीताभ्यनुज्ञ' इति पाठे राज्ञो धर्मात्मनो गृहीता-
भ्यनुज्ञा येन तथोक्त सन्त्यर्थः । घन सान्द्र वल्कल परिधाय धृत्वा मनुष्य-
धर्मणा कुबेरेण राजन्वर्ती सुराजवर्ती काष्ठासुत्तरदिश प्रति मलयानिल इव
प्रतिष्ठमानो गच्छन् । तपसा प्रसादितस्यानुग्रह प्रापितस्य भगवतो भवानीवल्लभस्य
साम्बशिवस्य साक्षान्मूर्ता कृपा दयामिव स्थिता भगीरथस्य राजर्षे रथपथरथमा-
गमनुसरतीत्यनुसारिणी तरगिणी गङ्गानदीमुपगम्य प्राप्य सायतनाय सायकालो-
चित्ताय नियमाय । तत्र गङ्गाया पवित्रासु वीचिष्वधमर्षणी पापभञ्जनी ऋच ।
'समुद्रज्येष्ठा सलिलस्य मध्यात्' इत्यादीर्जपन्पठन्सन् मज्जनमवगाहमकार्षीत्कृत-
वान् । करोते कर्तारि लुङ् । उपमोत्प्रेक्षयो ससृष्टि ॥

१ 'राज्ञो गृहीताभ्यनुज्ञो' इति पाठ २ 'कल्कलङ्घनाय' इति पाठ-
३ 'रथानुसारणीम्' इति पाठ

नालीकाकुवलयसक्रमे स्वलित्वा

मग्नाध पयसि रमेव तत्र काचित् ।

त दृष्ट्वा भुजगसुता मिथो रिरसु

सतुष्टा हृदयमिवानयत्स्वगेहम् ॥ २२ ॥

प्रहृष्य हृदि तत्रैषा मनुष्य फणिना रतै ।

सतर्पयितुमारेभे कदर्पसममर्जुनम् ॥ २३ ॥

भोगाय तस्या भुजगेन्द्रपुत्र्या फूत्कार एव स्फुटसीत्क्रियासीत् ।

कस्तूरिकाङ्कोऽजनि कण्ठनैल्य फणामणि पल्लवशेखरोऽभूत् ॥ २४ ॥

पाण्योर्ज्यामर्शकाठिन्य तस्य तत्कुचमर्दने ।

तस्याश्च तन्मुखास्वादे फलायाभूद्विजिह्वता ॥ २५ ॥

नालिकादिति । तत्र गङ्गाया नालीकात्पद्मात् । सायमिति शेष । कुव-
लयमुत्पल प्रति सक्रमे प्रवेशे स्वलित्वा मध्ये निपत्य । पयसि अधो मग्ना निमग्ना
रमा लक्ष्मीरिव स्थिता काचिद्भुजगसुता नागकन्या उल्लपिका नाम तमन्त
न्नानाय मन्मर्जुन दृष्ट्वा मिथो रहसि रन्तुमिच्छ् रिरंसु सती । रमते सन्नन्तादुप्र-
त्यय । हृदय स्वचित्तमिव सतुष्टा सती स्वगेहमनयत्प्रापयामास । अत्रानयनेन मन -
सदनयोरौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता प्रहर्षिणी ॥ २२ ॥

प्रहृष्येति । तत्र स्वगृहे एषा उल्लपिका हृदि मनसि प्रहृष्य सतुष्य कदर्प-
सम मन्मथतुल्य मनुष्यमर्जुन फणिना सर्पाणा सबन्धिभी रतै सभोगै सम्य-
क्तर्पयितु तृप्तिं प्रापयितुमारेभ उपक्रान्तवती । आङ्पूर्वाद्रभे कर्तरि लिट् ।
'मनुष्यफणिना रतै' इति पाठे मनुष्याणा फणिना च सबन्धिभी रतैरित्यर्थ ।
तयोरेकस्या सर्पत्वादन्वयस्य मनुष्यत्वाच्चेति भाव ॥ २३ ॥

भोगायेति । तस्या भुजगेन्द्रपुत्र्या उल्लपिकाया भोगाय सभोगसुखार्थम् । इति
पादत्रय वाक्यत्रयेऽपि योज्यम् । फूत्कार सर्पजातीयनिश्वास स्फुटा सीत्क्रिया
सीत्कार आसीत् । कण्ठनैल्य तज्जातीय कस्तूरिकाया अङ्गुलिहमलकार अज
न्यासीत् । फणाया मणि पल्लवमय शेखर शिरोभूषणमभूत् । स्त्रीणामलकार-
स्यापि प्रियानुरञ्जनेन तदुपभोगसाधनत्वाद्भोगायेत्युक्तम् । उपजाति ॥ २४ ॥

पाण्योरिति । तस्यार्जुनस्य पाण्योर्ज्यामर्शेन मौर्वीघर्षणेन यत्काठिन्य किणी-
भूतत्वेन दाढ्यं तत् (कर्तुं) तस्या उल्लपिकाया कुचयोर्मर्दने विषये, तस्या उल्लपि-
काया द्विजिह्वता तस्यार्जुनस्य मुखास्वादे अधरचुम्बने विषये च फलायाभूत् ।
उभयोरुभयमुभयत्रोपकारकमासीदित्यर्थ । अत्रार्जुनपाणिकाठिन्यभुजगकन्या
द्विजिह्वत्वयोरुभयत्रोपकारकथनेन कुचकाठिन्याधरमाधुर्ययोर्लोकोत्तरत्वप्रतीतेर्व-
स्तुध्वनिद्वयस्य ससृष्टि ॥ २५ ॥

सुखाच्चक्षुश्रवस्तन्व्या सुरते मीलन दृशो ।
 चक्रे मणितवैदग्ध्य तस्य काननकौमुदीम् ॥ २६ ॥
 श्लाघाकम्पात्प्रियरते शिरसोऽन्त पथादध ।
 च्युतो मणिरिवेरावान्सुषुवे तनयस्तया ॥ २७ ॥
 इत्येकिका स रजनीमपनीय तत्र
 श्वासै सम स्वकुलसभवपृष्ठमित्रै ।
 मुक्तस्तया तदगतोऽनुचरान्द्विजाती-
 नन्तर्वतोऽद्भुतरसैरतनोत्स्ववृत्त्या ॥ २८ ॥

उलूपिकाया रतिदशनैस्तैरुन्मस्तक मोहमिवापनेतुम् ।
 उदग्रवीर्यैषधिजन्मभूमिमुमागुरु शैलमय प्रपेदे ॥ २९ ॥

सुखादिति । चक्षुषी एव श्रवसी श्रोत्रे यस्यास्तस्यास्तन्व्या उलूपिकाया दृशो नैत्रयो सबन्धि सुरते सुखादानन्दान्मीलन (कर्तृ) तस्यार्जुनस्य मणितेषु रतिकूजितेषु वेदग्ध्य चातुर्य कानने कौमुदीं चन्द्रिका चक्रे । तस्याश्चक्षुषोरेव श्रोत्रत्वात्तन्मीलनस्य श्रोत्रपिधानात्मकतया मणिताकर्णनायोगादजुनस्य तद्वैदग्ध्य निष्फलमभूदित्यर्थ । 'चक्षुश्रवा काकोदर फणी', 'मणित रतिकूजितम्' इत्युभयत्राप्यमर ॥ २६ ॥

श्लाघेति । तयोऽलूपिकाया प्रियस्यार्जुनस्य रते सुरतस्य श्लाघायामभिन्दने कम्पाद्धेतो शिरसोऽन्त पथादन्तर्मागाच्च्युतो मणि फणारत्नमिव स्थित इरावान्नाम तनय सुषुवे प्रसूत । उत्प्रेक्षा ॥ २७ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण तत्र नागकन्यागृहे सोऽर्जुन एकामेवैकिका रजनीं रात्रिमपनीय गमयित्वा तथा स्वकुलसभवाना सर्पाणा पृष्ठस्य मित्रै सहसै । तद्वदतिदीर्घैरिति यावत् । श्वासै सम निश्वासै सह मुक्त सन् । 'दर्वाकरो दीर्घपृष्ठ' इति सर्पपर्यायेष्वमर । तदगतो गङ्गातीर प्राप्तश्च सन् । अनुचराननुयातृकान्समस्तान्द्विजातीन्ब्राह्मणान् । स्वस्य वृत्त्या वृत्तान्तेन हेतुना अद्भुतरसैरन्तर्वत सगर्भानतनोत् । आश्चर्यपूर्णहृदयाश्चक इत्यर्थ । तनोते कर्तरि लङ् । 'अन्तर्वली तु गर्भिणी' इत्यमर । वसन्ततिलका ॥ २८ ॥

उलूपिकाया इति । अयमर्जुन उलूपिकाया सर्पकन्याया सबन्धिभिस्तैः प्रसिद्धै रतौ दशनैर्दन्तक्षतैरुन्मस्तक मूर्धानमतिक्रान्त मोह विषकृतविकारम् । तद्वन्ताना सविषत्वादिति भाव । अपनेतुमिवेत्युत्प्रेक्षा । उदग्र महद्वीर्य विषविकारवारणशक्तिर्यासा तासामोषधीना लतामूलिकादीना जन्मभूमिसुत्पत्तिस्थानमुमाया पार्वत्या गुरु पितर शैल हिमवन्त प्रपेदे प्राप्तवान् । गङ्गातटादिति शेष । उपजाति ॥ २९ ॥

फालस्य पञ्चविशिखे पदयो कृतान्ते

हासस्य दानवपुरेष्ववलोकनस्य ।

शम्बायुधे पशुपतेरपदानपद्य

गायन्ति सिद्धमिथुनान्यशृणोत्स तस्मिन् ॥ ३० ॥

तत्र तस्य हिमाचलस्य खरखुरपुटविनिमयविन्यासचन्द्रकितैरव-
तारपथैरपि रोमन्थफेनशकलतारकितै प्रतीरनमेरुतलोपवेशैरप्यनु-
मेयहरवृषभस्वैरविहारासु कटकसरसीषु वृजिनानि विशोध्य वन-
मदावलकलभविदलितसैरलडुमप्रवालपरिमलसुरभिलेनोपत्यकाव-
र्त्मना दिवि भुवि भरणकुशलाभ्या महेन्द्राभ्या परिगृहीता हरितम-
वजगाहे ।

फालस्येति । तस्मिन् हिमशैले सोऽर्जुन पञ्चविशिखे मन्मथे फालस्य ललाट-
नयनसबन्धि, कृतान्ते यमे पदयो सबन्धि, दानवपुरेष्वकाशगतेषु हासस्य सबन्धि
शम्बो वज्रमायुध यस्य तस्मिन्निन्द्रेऽवलोकनस्य सबन्धि, पशुपतेर्यदपदान प्राक्तन
दाहादि कर्म तस्य पद्य तद्बोधकश्लोकौ । इति जात्येकवचन् । गायन्ति गान कुर्वा-
णानि सिद्धाना देवयोच्चिविशेषाणा मिथुनानि द्वन्द्वान्यशृणोत् । सिद्धदम्पतीगीय
भानशैवमन्मथदाहादिप्रतिपादकप्रबन्धाऽश्रुतवानित्यर्थ । वसन्ततिलका ॥ ३० ॥

तत्रेति । तत्र हिमशैले सोऽर्जुन खरास्तीक्ष्णा खुरा पुटा इव तेषा विनिमय-
विन्यासै पर्यायप्रक्षेपैश्चन्द्रकितै सजातार्धचन्द्राकृतिचिह्नै । तारकादित्वादित्त् ।
अवतारपथैरवरोहणमार्गै रोमन्थाच्चर्वितप्रासपुनश्चर्वणाद्यत्फेन डिण्डीर तस्य शकलै
खण्डैस्तारकितै सजाततारकै प्रतीरनमेरुणा तटरुहच्छायाद्रुमाणा तलेषु मूलभा-
गेषूपवेशैरपि शयनैश्चानुमेयास्तक्या हरवृषभस्य स्वैरविहारा इच्छाविहारा
यासु तासु तस्य हिमशैलस्य कटकसरसीषु नितम्बसर सु वृजिनानि विशोध्य
पापान्यपनुद्य वनमदावलकलभैररण्यगजबालकैर्विदलिताना भञ्जिताना सरलडुम-
प्रवालाना देवदारुकिसलयाना परिमलै सुरभिलेन सुगन्धवता उपत्यकाया
पर्वतासन्नभूमौ वर्त्मना । 'उपत्यकाद्रेरासना भूमि' इत्यमर । दिवि स्वर्गे भुवि च
भरणे पालने वहने च कुशलाभ्या समर्थाभ्या महेन्द्राभ्यामिन्द्रेण पर्वतेन
द्वाभ्या परिगृहीता भार्यात्व प्रापिता हरित दिश प्राचीमवजगाहे प्राप्त-
वान् ॥

—१- 'भालस्य' इति पाठ २ 'तत्र तत्र स तस्य' इति पाठ ३ 'खर' इति
नास्ति क्वचित् ४ 'तरलसरल' इति पाठ

सफुल्यमाननवकेतकपासुगर्भे
 पर्यन्तनिर्झरजलै फलिताभिषेक ।
 पार्थ स तत्र जनकामिधयेव हृष्ट
 पादे चिर परिचचार गिरि महेन्द्रम् ॥ ३१ ॥
 निजैनगरनिरीतो वासविर्दिक्षु सर्वा-
 स्वपि परिणयहेतौ कापि यात्रामुहूर्ते ।
 जनकपरिगृहीता सा दिगित्येव तस्या
 कथमपि न स जाता कन्यका पर्यणैषीत् ॥ ३२ ॥
 जलधितटपदव्या झर्झरैश्चीरशब्दै-
 रवमयमनुकुर्वन्राजतालीवनानाम् ।
 रतिपतिरथकारेणाद्रिणा लाञ्छिताया
 दिशि विविधतटिन्या दत्तचक्षु प्रतस्थे ॥ ३३ ॥

सस्फुल्यमानेति । तत्र प्राग्दिशि स पार्थ सफुल्यमानाना भृश विकसता नवाना च केतकाना केतकीकुसुमाना पासव परागा गर्भे मध्ये येषा तै पर्यन्त-निर्झराणा समीपस्थितप्रस्रवणाना जलै फलितो लब्धोऽभिषेक स्नान यस्य तथोक्त सन् । महेन्द्र गिरिं जनकस्येवाभिधया महेन्द्रेत्याख्यया । हृष्ट इवेत्युत्प्रेक्षा । पादे चरणे प्रत्यन्तपर्वते च चिरं परिचचार शुश्रूषितवान् । परित सचरति स्मेति च । 'पादो बुध्ने तुरीयाशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे क्रिरणे' इति नानार्थ-रत्नमालायाम् । अत्र चरणशुश्रूषाप्रत्यन्तपर्वतसचारयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तेरुक्तोत्प्रेक्षानुप्राणितलाद्भयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ ३१ ॥

निजेति । वासवस्येन्द्रस्यापत्य वासवि सोऽर्जुन सर्वासु चतसृषु दिक्षु परिणयाना विवाहाना हेतौ अतएव कापि कस्मिंश्चित् । अनिर्वाच्यशुभदायिनीत्यर्थं । यात्रामुहूर्ते प्रयाणलभे निजनगरात्स्त्रीयादिन्द्रप्रस्थान्निरीत प्रस्थित सन्नपि । सा दिक्प्राची जनकेनेन्द्रेण स्वपित्रा परिगृहीता ऊढेति हेतौ । तस्या प्राच्या कथमपि केनापि प्रकारेण जाता कन्यका न पर्यणैषीन्नोढवान् । स्वसृभावादिति भावः । परिपूर्वान्नयते कर्तरि लुङ् । अत्र दैविकस्य कलत्रालाभस्य स्वसृत्वहेतु कलोचेर्हेतूत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ३२ ॥

जलधीति । अयमर्जुनो रतिपतेर्मन्मथस्य रथ मलयमारुत करोतीति तेनाद्रिणा मलयेन लाञ्छिताया चिह्निताया विविधा कृष्णागोदावरीकावेर्यादयो बहुविधास्तटिन्यो यस्या तस्या दिशि दक्षिणस्या दत्तचक्षु । तदभिमुख सन्नित्यर्थं । अतएव झर्झरैस्तदात्मकैश्चीरस्य वल्कलस्य शब्दै । वल्कलझर्झरध्वनिभिरिति

१ 'सफुल्यमान' इति पाठ २ 'कलिताभिषेक' इति पाठ ३ 'निज-' इति पद्य कचिन्नस्ति

अक्षणा प्रचारादतिवर्तमानमालोकमालोकमसौ पयोधिम् ।
तटेन गच्छस्तरसोपलेभे चोलीहरिद्रासुरभीन्समीरान् ॥ ३४ ॥

शैलो गर्भे शिशुरिव भुव शासनाद्यस्य शेते
वातापि यो जठरदहने कल्पयामास हव्यम् ।
क्षोणीनम्रकरणमहिमा कोपलेशो यदीय-
स्तस्यावास दिशमभिययौ तापसस्येन्द्रसूनु ॥ ३५ ॥

यावत् । राजतालीवनाना तालीविशेषवनाना समुद्रतीरगाणा रव झर्झरशब्द-
मनुकुर्वन्सन् । जलधितटे समुद्रतीरे पदव्या मार्गेणोपलक्षित प्रतस्थे प्रस्थित-
वान् । प्रपूर्वात्तिष्ठते कर्तरि लिट् । मलयमारुतस्य मन्मथरथत्वम् 'मलयमरुदा-
योधनरथ' इत्याद्यागमसिद्धम् । मालिनीवृत्तम् ॥ ३३ ॥

अक्षणामिति । असावर्जुनोऽक्षणा प्रचारादतिवर्तमान दृष्टिपथमतिक्रम्य
तिष्ठन्त पयोधिं समुद्रमालोकमालोक दृष्ट्वा दृष्ट्वा । आभीक्ष्ये णमुलो द्विर्भाव ।
आश्चर्यादिति भाव । तटेन । समुद्रतीरमार्गेणेत्यर्थ । तरसा वेगेन गच्छन्सन् ।
चोलीना चोलदेश्याङ्गनाना सबन्धिनीभिर्हरिद्राभिर्मुखकुचादिलिप्ताभि सुरभीन्सु-
गन्धान्समीरान्वायूनुपलेभे लब्धवान् । चोलदेश प्रापेत्यर्थ । चोलदेशस्त्रीणा
प्रायेण हरिद्रालेप इति प्रसिद्धि । 'अक्षणा-' इत्येतच्छ्लोक क्वचित्पुस्तकेषु न दृष्ट
इति व्याख्याने लिखित । उपजाति ॥ ३४ ॥

शैल इति । इन्द्रसूनुरर्जुनो यस्यागस्त्यस्य शासनान्निदेशात् शैलो विन्ध्य
शिशुरिव भुवो गर्भे मध्येकुक्षौ शेते च । वसतीत्यर्थ । अत्र वर्तमानार्थककृद्योगा-
दद्यापि शैलस्तथैवास्त इत्याज्ञाया दुर्लङ्घ्यत्व ध्वनितम् । योऽगस्त्यो वातापि नाम
दानव विप्रभक्षक जठरदहने वैश्वानराम्नौ (?) हव्य हवि कल्पयामास चक्रे ।
इल्वल दत्त मेषमासरूपिण त भुक्त्वा जरितवानित्यर्थ । यस्यागस्त्यस्याय यदीय
कोपस्य लेश कण न सर्व इत्यर्थ । क्षोण्या भूमिकान्ताया नम्रकरणो विवस्त्र-
कारी महिमा प्रभावो यस्य तथोक्तोऽभूत् । 'आढ्यसुभग-' इत्यादिना कृष्योगा-
त्खचि खित्त्वात् 'अरुर्द्विषत्-' इत्यादिना मुम् । 'नमोऽवासा दिगम्बर' इत्यमर ।
तस्य तापसस्यागस्त्यस्यावास निलय दिश दक्षिणामभिययौ प्राप्तवान् । अत्र
वाक्यार्थत्रये कथात्रय प्रसिद्धत्वाद्बन्धगौरवभयाच्च न लिखितम् । अत्र शिशुरि-
वेति वाक्यार्थे उपमा । इतरत्र वाक्यार्थद्वये वातापिहरणवाराशिपानयोर्भङ्ग्यन्त-
रेण कथनात्पर्यायोक्तद्वयम् । त्रयाणा च विजातीयसजातीयाना ससृष्टि ।
मन्दाक्रान्ता ॥ ३५ ॥

धृत्वा फलेषु सलिलानि कवेरजाया
 साम्य परीक्षितुमिवाभ्रसरिद्रुणौघै ।
 अभ्रलिहैर्निबिडिता तटनारिकेलै-
 रालोक्य चोलवसुधामयमभ्यनन्दत् ॥ ३६ ॥
 कालेन सगततमा कटुतामवेत्य
 स्वर्गौकसामथ सुधारसनि स्पृहाणाम् ।
 अभ्रलिह फलवतस्तटनारिकेला-
 न्सह्यात्मजासलिलवैवधिकानमस्त ॥ ३७ ॥
 वाराशिवासजडमात्मवपुर्विशोष-
 मानेतुमातपभरात्तटमुत्तरेण ।
 लङ्कामिवागतवती निजपौरवर्ज
 पार्थो विवेश नगरीमथ पाण्ड्यगुप्ताम् ॥ ३८ ॥

धृत्वेति । अयमर्जुनोऽभ्रसरितो गङ्गाया गुणाना माधुर्यधावल्यादीनामोघैर्वृ-
 न्दै सह साम्य परीक्षितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । कवेरजाया कावेर्या सलिलानि जलानि
 फलेषु धृत्वाभ्रलिहैर्गगनस्पर्शभिस्तटयोर्धे नारिकेला वृक्षासैर्निबिडिता पूर्णा चोल-
 वसुधा चोलभूमिमालोक्याभ्यनन्दत्सतुष्टवान् । वसन्ततिलका ॥ ३६ ॥

कालेनेति । कालेन चिरेण सगततमामत्यन्तसजाता कटुता काटवमवेत्य
 समाव्य । अथ सुधाया कटुत्वसभावानान्तर सुधाया अमृतस्य रसे माधुर्ये ।
 सुधारसे अमृतरस इति वा । नि स्पृहाणा स्वर्गौकसा देवानामभ्रलिह फलवत-
 स्तटनारिकेलान्सह्यात्मजासलिलस्य कावेरीजलस्य वैवधिकान्वार्तावहान् । 'वार्ता
 वहो वैवधिक' इत्यमर । विविध शिष्यद्वयसहितो दण्डविशेषो भारवहनसा
 धन तेन हरति भार । 'तेन वहति-' इति ठक् । अमस्त तर्कितवान् । मन्युते
 कर्तारि लुब्ध् । चिरं पर्युषितानि मधुराणि कट्टभवन्तीति प्रसिद्धि । उत्प्रेक्षा ।
 'कालेन सगततमा-' इत्येतच्छ्लोको बहुषु न दृष्ट ॥ ३७ ॥

वाराशीति । अथ चोलदेशप्राप्त्यनन्तरं पार्थो वारा वारीणा राशि समु-
 द्रस्तस्मिन्वासेन स्थित्या जड शैल्यान्वितम् । 'आप स्त्री भूमि वावारि' इति
 जलपर्यायेष्वमर । 'रो रि' इति रेफलोप । आत्मनो वपुरातपस्य भरादति-
 शयाद्धेतोर्विशोष शुष्कीभावमानेतु प्रापयितु तटमुत्तरेण समुद्रतीरस्योत्तरभागे ।
 उत्तरतीर इति यावत् । 'एनपा द्वितीया' इति द्वितीया । निजै पौरै राक्षसैर्वर्ज
 यथा तथागतवती लङ्कामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । पाण्ड्येन राज्ञा गुप्ता रक्षितां
 नगरी मण्डूराख्या विवेश प्राप्तवान् ॥ ३८ ॥

१ 'कालेन-' इति पद्य कचिन्नास्ति २ 'ह त महता' इति पाठ ३ 'अपि'
 इति पाठ ४ 'अभ्रलिहा' इति पाठ .

मणलूरपुरे सपद्मणलूनालकामदे ।

जनदृष्टिकृतानन्दो जगाम कुरुकुञ्जर ॥ ३९ ॥

तत्र चित्राङ्गदा तेन व्यूढा राजकुमारिका ।

दर्शने दौहदातौ च द्वयोरासीदनङ्गदा ॥ ४० ॥

एलालवङ्गतरुपिप्पलिकापटीर-

ताम्बूलिकाक्रमुकदम्पतिभावरम्याम् ।

उद्यानभूमिसुपगम्य तथा स पार्थ

सुख्यन्पितु पदममन्यत बल्वजेभ्य ॥ ४१ ॥

दिवसे शुभयुगुणकोरकित्ते द्रयित हृदि स्थितमिवातिमती ।

मणलूरेति । इदं प्रक्षिप्तमपि व्याख्यायते—कुरुकुञ्जरोऽर्जुनः । 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुगवर्षभकुञ्जरा । सिंहशार्दूलनागाद्या पुंसि श्रेष्ठार्थगोचरा ॥' इत्यमरः । सपदा गुणैर्धनकनकरत्नादिभिर्लूनो निरस्तोऽलकाया कुबेरपुरस्य मदः समृद्धिकृतो येन तस्मिन्मणलूरपुरे जनदृष्टिभ्यः कृतो दत्त आनन्दो येन तथोक्तः सन् । जगाम सचचारः । अत्र पुरस्यालकातिशायिसमृद्ध्या विशेषणगत्यार्जुनसचारहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३९ ॥

तत्रेति । तत्र पाण्ड्यनगर्या द्वयोरर्जुनस्य स्वस्य च क्रमेण । दर्शने दौहदातौ गर्भधारणे च । अनङ्गमान्मथविकारददातीत्यनङ्गदा अङ्गदाभ्यां केयूराभ्यां रहिता अनङ्गदेति च । चित्राङ्गदा नाम राज्ञः पाण्ड्यस्य कुमारिका तेनार्जुनेन व्यूढा परिणीता आसीत् । द्वयोः क्रमेण दर्शने दौहदातौवनङ्गदापि । चकारोऽप्यर्थकः । स्वयं चित्राङ्गदेत्याश्चर्यमित्यर्थः इति प्राहुः । अत्रानङ्गदत्तेऽपि चित्राङ्गदेति विरोधाभासोऽलकारः ॥ ४० ॥

एलेति । एलाया लताया लवङ्गस्य तरो, पिप्पलिकाया लताया पटीरस्य तरो, ताम्बूलिकाया लताया क्रमुकस्य तरोश्च, दम्पत्योर्भावेन दाम्पत्येन रम्या मनोहराम् । लताना स्त्रीत्वात्तरुणा पुस्त्वाच्चेति भावः । उद्यानभूमिसुपगम्य प्राप्य स पार्थस्तथा चित्राङ्गदया सह सुख्यन्सुखमनुभवन्सन् । 'सुखदुःखतत्क्रियायाम्' इति सुख्यते कण्ठादेर्यगन्ताल्लटशत्रादेशः । पितुरिन्द्रस्य पदस्वर्गबल्वजेभ्यः स्तृणविशेषेभ्योऽमन्यत । तानिवानादृतवानित्यर्थः । 'मन्यकर्मण्यन्नादरे' इति चतुर्थी । अत्र तादृगुद्यानविहारसौख्यस्य विशेषणगत्या स्वर्गतृणीकरणहेतुत्वात्पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गेनोद्यानतरुणा कल्पवृक्षाधिकसौख्यदायित्वप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनिः । वसन्ततिलका ॥ ४१ ॥

दिवसे इति । अथ सा चित्राङ्गदा आतिमती गर्भधारिणी सती । क्रमेणेति शेषः । शुभयुभिः शुभान्वितैर्गुणैर्वारनक्षत्रयोगकरणैः कोरकित्ते । सगत इत्यर्थः ।

अवतार्य सा भुवि कुमारमग्रादथ बभ्रुवाहन इति प्रथितम् ॥ ४२ ॥

असावहपूर्विकया प्रशसता सुतोदय शोभनमीश्वरार्थिनाम् ।

ददौ तथा दक्षिणदेशवासिना तमेव दायादमुदारतल्लज ॥ ४३ ॥

इति स तत्र कानिचिद्दिनान्युषित्वा प्रयामीति भाषितस्य पक्ष्मा-
वलम्बिवाष्पमेवोत्तरयन्ती प्रेयसी रहसि दृढालिङ्गनतरगितवल्क-
लोत्तरीयमर्मरसहाध्यायिंसीत्कृति पुलकझर्झरे कपोलतले परिचु-
म्ब्य तस्या कथचिदुदञ्चितानुमतिर्निर्गत्य रक्षोयोधिभिरिक्ष्वाकु-
पतिसेनाध्यक्षैरुत्पाटिताना मलयदुर्दुरमहेन्द्रपादाना मूलशिलातलप-

दिवसे दिने हृदि हृत्पथे वक्षसि वा स्थित दयित प्रियमर्जुनमिव स्थित बभ्रुवाहन
इति नाम्ना प्रथित प्रसिद्ध कुमार पुत्रमवतार्य जनयित्वा अवरोप्येति च ।
भुव्यवान्निहितवती पुपोपेति च । असह्यत्वे भुवि भार निक्षिपन्तीति
भाव । दवाते कर्तरि लुट् । अत्र बभ्रुवाहनेऽर्जुनलोत्प्रेक्षया तदीयशौर्यधैर्या
दियानुद्गुणसपत्तिप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि । अत्र दुबोवविजृम्भिता नृसिहकु
स्पृष्टयो विस्तरभयान्न लिखिता । प्रमिताक्षरा वृत्तम् ॥ ४२ ॥

असाविति । उदारतल्लजो दातृषु प्रशस्तोऽसावर्जुन । 'मतल्लिका मच
चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमर । अह पूर्वमह पूर्व
मिति बुद्ध्या अहपूर्विकया । शोभन शुभकर सुतस्य बभ्रुवाहनस्योदयमुत्पत्ति
प्रशसता स्तुरताम् । किचेश्वर स्वेषा राजानमथयन्ति याचन्तीति ईश्वरा
र्थिना दक्षिणदेशवासिना जनानाम् । तेभ्य इत्यर्थ । शेषत्वविवक्षया षष्ठी ।
त दायाद सुत बभ्रुवाहन ददावेवेति योज्यम् । निसर्गवदान्याना न किमप्य
देयमिति भाव । अत्रोदारतल्लज इति विशेषणस्य प्राणेभ्योऽपि प्रियत्वेनादेय
स्यापि पुत्रस्य दानकरणाभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालकार । वशस्थवृत्तम् ॥ ४३ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण सोऽर्जुन तत्र पाण्ड्यनगरे कानिचित्कतिपयानि
दिनान्युषित्वा स्थित्वा प्रयामि गच्छामीति भाषितस्य वचनस्यार्जुनोक्तस्य पक्ष्म
णोरवलम्बि वर्तमानम् । न तु पक्ष्मभ्या पतदित्यर्थ । तथा सति पत्युरमदलक
रत्वादिति भाव । बाष्प नयनजलमेवोत्तरयन्ती प्रत्युत्तर कुर्वन्ती रहस्येकान्ते
दृढमालिङ्गनेन तरगितैर्जनितैरुत्तरीयवल्कलस्य मर्मरैध्वनिभि सहध्यायिन्य
सदृश्य सीत्कृतय सीत्कारा दुःखजनिता यस्यास्तथोक्ता प्रेयसी चित्राङ्गदा
पुलकै झर्झरे विषमे तस्या कपोलतले परिचुम्ब्य कथचिदतिकष्टेनोदञ्चिता
कृतानुमतिर्गमनाभ्यनुता यस्य तथोक्त सन् निर्गत्य । पाण्ड्यनगरादिति भाव ।
रक्षोभि सह युध्यन्त इति तथोक्तै । इक्ष्वाकुकुलपते रामस्य सेनाध्यक्षै

१ 'अभात्' इति पाठ २ अथ श्लोको न दृश्यते कचित् ३ 'इति तत्र दिनानि
कानिचित्' इति पाठ ४ 'सीत्कारम्' इति पाठ ५ 'कपोले' इति पाठ

रिदृश्यमानकैराङ्गुलिनखरेखाव्यावर्तितकुलिशभयोच्चैलितशैलसस्था-
नबुद्धिभि सनिवेशावटै स्थपुटितामटवी विलङ्घ्य पुत्रीनिकाररुषा
पुलस्त्यान्वयस्य पुरीमुन्मूलयितु प्रसारितेन भुवो भुजेनेव सेतुना
कृतसीमन्तमुदन्वन्तमभजत ।

समीक्ष्य सेतु रघुवीरनिर्मित स चित्रभिक्तीकृतधीर्धनजय ।

दिनेशवशस्य तपोविचारणे चिरावकाश वित्ततान चेतसि ॥४४॥

अब्धौ वानरपातिताचलशिलाभङ्गाभिघातैश्चिरा-

दक्षगान्धै कुणिभि करेण च पदा खञ्जै पयोमानुषै ।

सेनापतिभिरङ्गदजाम्बवदादिभिरुत्पाटितानामुद्धृतानामलयदर्दुरमहेन्द्राणा शैलाना
सबन्धना पादाना प्रत्यन्तपर्वताना मूलशिलातलेष्वव पाषाणप्रवेशेषु परिदृ-
श्यमाना या कराङ्गुलयस्तासा कराङ्गुलीना नखरेखास्ताभिर्व्यापतिता निवर्तिता
कुलिशाद्वज्रायुवाद्भयेनोच्चलितानामुत्थाय गताना शैलाना सम्यानस्य निवेश-
स्थानस्य बुद्धिरूढो येषा तै सनिवेशावटै पर्वतावारगतै स्थपुटिता निम्नो
न्नताम् । 'गर्तावटौ भुवि श्वप्ने', 'स्थपुट तूनतानतम्' इत्युभयत्राप्यमर ।
अटवी विलङ्घ्यातिक्रम्य पुत्र्या सीताया निरारेणावमानेन या हृद् क्रोवस्तया
हेतुना पुलस्त्यान्वयस्य रावणस्य पुरी लङ्गामुन्मूलयितु प्रसारितेन भुवो भुजेनेव
स्थितेन सेतुना कृत सीमन्तो मध्यरेखा यस्य तमुदन्वन्त समुद्र दक्षिणमभ-
जत प्राप्तवान् । भजे कर्तारि लुङ् ॥

समीक्ष्येति । स धनजयोऽर्जुनो रघुवीरेण श्रीरामेण निर्मित कारित सेतु
समीक्ष्य चित्रमाश्चर्यमेवालेख्यमिति श्लिष्टरूपकम् । तस्य भिक्तीकृता कुञ्चभूता
वीर्मनो यस्य तथोक्त सन् । 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यमर । दिने
शवशस्य सूर्यवशस्य तपसो विचारणे इदमेतादृगित्यालोचने विषये चेतस्य
वकाश चिर विततान विस्तारितवान् । कीदृग्वानेन तप कृत यद्यमीदृक्प्र-
भावाभिरामो रामोऽप्यस्मिन्नवततारेत्यालोचितवानित्यर्थ । अत्र तादृक्सेतु-
दर्शनजनिताश्चर्यस्य विशेषणगत्या रविवशतपश्चिरविचारण प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक
काव्यलिङ्गम् । तस्य चोक्तश्लिष्टालिष्टपरम्परितरूपकेण ससृष्टि । वशस्थम् ॥४४॥

अब्धाविति । असावर्जुनोऽब्धौ वानरैर्हनुमजाम्बवदादिभि पातिता
नाम् । सेलर्थमिति भाव । अचलाना पर्वताना सबन्धिभि शिलाभङ्गै पाषा
णखण्डैर्यैऽभिघाता प्रहारास्तैश्चिरात्प्रभृति अक्षणा चक्षुरिन्द्रियेणान्धै करेणेन्द्रि-
येण कुणिभि कुकरै पदेन्द्रियेण खञ्जै पङ्गुभि पयोमानुषैर्जलमनुष्यैर्वाचीष्वेव

१ 'काठिनतरतकराङ्गुलि' इति पाठ २ 'उच्चालित' इति पाठ ३ 'न्यक्कार'
इति पाठ ४ 'विततार चेतसे' इति पाठ

वीचीवीथिषु कीर्त्यमानमनघ वृत्त रघूणा प्रभो

श्लाघश्लाघमसौ तटेन हरित प्राचेतसीमभ्यगान् ॥ ४५ ॥

गोकर्णमेत्य स कुलाद्रिसुताप्रियस्य

पुष्पाणि मूर्ध्नि निदधे पुरुहूतसूनु ।

आगामिना निजशरासनताडनाना-

मत्रावकाश इति सूचयतेव दोष्णा ॥ ४६ ॥

गोपृष्ठलम्न कुलशैलकन्यासहायमन्त सतत दधान ।

आश्चर्यमैक्षिष्ट तमेव देव गोकर्णवास कुरुराजसूनु ॥ ४७ ॥

पापापनुत्यै परिकल्पितो य प्रभासतीर्थे प्रथितोऽभिषेक ।

सेतु दशा दृष्टवतोऽस्य सोऽसौ साध्य विना जागरितो बभूव ॥ ४८ ॥

वीथिषु । 'वेदिषु' इति क्वचित्पाठ । उपविश्येति शेष । कीर्त्यमान गीयमान न विद्यतेऽघ पाप यस्मादनघ रघूणा प्रभो श्रीरामस्य वृत्त चरित्र श्लाघश्लाघ श्लाघिला श्लाघिला । आभीक्ष्ये णमुल् । तटेन समुद्रप्रान्तमार्गेणोपलक्षित प्राचेतसो वरुणस्येमा प्राचेतसी हरित प्रतीची दिशमभ्यगात्प्रस्थितवान् । गमेरभिपूर्वात्कर्तारि लुङ् । अक्ष्णेत्यादिपदत्रये 'येनाङ्गविकार' इति तृतीया । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ४५ ॥

गोकर्णमिति । स पुरुहूतसूनु पार्थो गोकर्ण नाम शैवक्षेत्रमेत्य प्राप्य कुलाद्रिसुताया पार्वत्या प्रियस्य शभोमूर्ध्नि शिरसि आगामिना कैरातयुद्धे भविष्यता निजेन शरासनेन गाण्डीवेन ताडनानामत्रास्मिन्नेव भागेऽवकाश आस्पदमित्युक्तप्रकारेण सूचयता ज्ञापयता इव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा । दोष्णा हस्तेन पुष्पाणि निदधे निहितवान् । वसन्ततिलका ॥ ४६ ॥

गोपृष्ठेति । गोपृष्ठमस्य पृष्ठे लग्नमारूढ कुलशैलकन्यासहाय पार्वतीवल्गुमन्तर्मनसि सतत दधानो ध्यायन् कुरुराजसूनुरर्जुनस्त गोपृष्ठलग्नमेव गोकर्णे वासो यस्य तम् । गोकर्णक्षेत्रवासमिति च । देव साम्बशिवमाश्चर्यं यथातथा ऐक्षिष्टेक्षितवान् । श्लेषानुप्राणितो विरोधाभास । उपजाति ॥ ४७ ॥

पापेति । पापस्य मिथुनदर्शनजन्यस्यापनुत्यै निवारणार्थं प्रथित प्रसिद्ध प्रभासनामतीर्थेऽभिषेक स्नान परिकल्पित कृत । अर्जुनेनेति शेष । सोऽसौ प्रभासतीर्थेऽभिषेक सेतु रामनिर्मित दशा चक्षुषा दृष्टवतोऽस्यार्जुनस्य साधितु योग्य साध्य फल पापापनोदनात्मक विना जागरित प्रबुद्धो बभूव । फलान्तर प्रवण सन्नतिष्ठदित्यथ । 'सेतु दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्या तरति' इत्यत्र ब्रह्म हत्यापदस्य सर्वपापोपलक्षकत्वादिति भाव ॥ ४८ ॥

१ 'वेदिषु' इति पाठ २ अत्र 'पापापनोदे' इति, 'पापापनुत्यै' इति, 'गोपृष्ठलग्नम्' इति च श्लोकक्रम कुत्रापि 'पापापनुत्यै' इति श्लोक 'पापापनोदे' इति श्लोकस्य पाठान्तर कल्पित तत्र ३ 'प्रथिते' इति पाठ ४ 'स्पृष्टवत' इति पाठ

पापापनोदे फलितेऽर्जुनस्य प्रागेव सेतोरवलोकनेन ।
 प्रभासतीर्थे नियमाभिषेक पश्चात्सुभद्रागमहेतुरासीत् ॥ ४९ ॥
 ततो घनाविर्भवनाद्भियेव तत्रामल मानसमस्य भेजे ।
 कर्णान्तरक्रौञ्चपथेन शोभायशोमरालो यदुकन्यकाया ॥ ५० ॥
 स्मृतिपथस्थितयापि सुभद्रया जनसमक्षमिवासितुमात्तभी ।
 द्विजकुलानि स तत्र समत्यजत्सहचराणि रतीशवशवद् ॥ ५१ ॥
 पयसा परिपूरितौ घटौ परिपश्यन्पथि पाकशासनि ।
 कमलाक्षकनीयसीकुचौ कलयामास करस्थिताविव ॥ ५२ ॥

तर्हि निष्फलत्वापत्तिस्तस्य नेत्याह—पापेति । अर्जुनस्य पापापनोदे प्राक्प्रभासतीर्थाभिषेकात्पूर्वमेव सेतोरवलोकनेन फलिते सिद्धे सति । पश्चात्प्रभासतीर्थे नियमाभिषेको व्रतज्ञान सुभद्रस्य श्रेष्ठशुभस्य सुभद्रायाश्च कृष्णकनीयस्या आगमे प्राप्तौ हेतुरासीत् । पापनाश शुभ वा पुण्यस्य फलम् । तत्र पापस्येवासत्त्वे तनाशरूपफलस्यासम्भवाच्छुभरूप फल घटयतीति न निष्फलत्वमिति भाव ॥ ४९ ॥

तत इति । ततोऽनन्तर घनाना मेघाना तत्फालस्य वा आविर्भवनाद्दुःखदयाद्भिया भयेनेवेत्युत्प्रेक्षा । यदुकन्यकाया सुभद्राया शोभायश सौन्दर्येण कीर्तिरेव मरालो हसस्तत्र प्रभासतीर्थेऽस्यार्जुनस्य सबन्धि अमल मानस मन एव मानसारय सर । 'मानस सरसि खान्ते' इति विश्व । कर्णयोरन्तर मध्यरन्ध्रमेव क्रौञ्चपथ क्रौञ्चशैलरन्ध्रमार्गस्तेनोपलक्षितो भेजे विवेश । सुभद्रा सौन्दर्य कर्णाकर्णिकया श्रुतवानित्यर्थ । समस्तवस्तुवतिसावयवरूपकमुत्प्रेक्षा नुप्राणितमिति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । वर्षाकाले हसा विहाय भारत वर्ष मृतस्य प्रविशन्तीति प्रसिद्धि ॥ ५० ॥

स्मृतीति । अथ सुभद्रासौन्दर्यस्मरणानन्तर स्मृतिपथे सकृत्पे स्थितयापि । किमुत समक्षस्थितयेत्यर्थ । सुभद्रया रतीशस्य मन्मथस्य वशवद् परतन्त्र । मन्मथविकारायत्तचित्त इति यावत् । अतएव स पाथा जनाना समक्षमासितु स्थातुमात्ता स्वीकृता भीर्यन तयोक्त इवेत्युत्प्रेक्षा । महता मदन बाधाया गर्ह्यत्वादिति भाव । सहचराण्यनुयातृकाणि द्विजकुलानि ब्राह्मणवृन्दानि तत्र प्रभासतीर्थे समत्यजत् । अनुज्ञातवानित्यर्थ । सपूर्वात्त्यजते कर्तारि लङ् । द्रुतविलम्बितवृत्तम् ॥ ५१ ॥

पयसेति । पाकशासनिरर्जुन पथि मार्गं पयसोदकेन परिपूरितौ घटौ गमितौ घटौ कलशौ । जलपूर्णघटावित्यर्थ । परिपश्यन्सन् । करस्थितौ हस्तगतौ कमलाक्षस्य कृष्णस्य कनीयस्या सुभद्राया कुचौ स्तनाविव कलयामास ।

तदानी रलु

चक्राङ्गीमदपश्यतोहरचलच्छम्पासमुन्मेषणै

पुपत्केतकगन्धसिन्धुविलुठत्पुष्पधयान्वीकृतै ।

भेदस्वीकृतकेफिनीकलकलैर्मेघकराशामुखै

पान्थानामपमृत्युभि कतिपयै प्रादुर्बभूवे दिनै ॥ ५३ ॥

कालाम्बुदालिनलिकात्क्षणदीप्तिवर्त्या

सद्युक्षितात्सपदि सध्रनिनि सरद्धि ।

वर्षाश्मसीसगुलिकानिकरे कठोरै-

धर्माभियातिमवधीद्धनकालयोध ॥ ५४ ॥

कलयावभूवेत्यर्थं । जलपूर्णकुम्भदर्शन भाविशुभफलप्राप्तिहेतुरिति भाव ।
उत्प्रेक्षालकार ॥ ५२ ॥

तदानी रलु द्विजकुलानुज्ञासमय एवेत्यस्योत्तरेणान्वय ॥

चक्रेति । चक्र रथाङ्गमिवाङ्ग येषा तेषा स्त्रियश्चक्राङ्गय । 'अङ्गात्रक-
ण्ठेभ्यो वक्तव्य' इति डीप् । तासा यो मदो दर्पोऽहि नैरन्तर्यसभोगकृत
स्तस्य पश्यतोहराणि प्रसह्यचोराणि । तद्दाम्पत्यसौरयसर्वस्वलुम्पकानीति
यावत् । 'वाग्दिकपश्यन्नो युक्तिदण्डहरेषु' इति षष्ठया अलुम् । 'पश्यतोऽर्थ
हरति य स चोर पश्यतौहर' इति हलायुय । चलन्तीना शम्पाना विद्युता
समुन्मेषणानि विलसनानि येषु तै । सौरप्रकाश एव तासा तत्सौरयमिति
रामशापेन नियमनात्तस्य मेघैरान्छादने तत्प्रसक्ते दूरतोऽपास्तत्वादिति भाव ।
पुष्पता विरुमता केतकाना केतकीकुसुमाना गन्ध सिन्धु समुद्र इव तस्मि
न्विलुठद्धि सचरद्धि पुष्पवयमृङ्गैरन्वीकृतै । मलिनीकृतैरित्यथ । 'पाप्रा-
मा धेदृश श' इति शप्रत्यये पृषोदरादित्वान्मुभि पुष्पवय इति साधु । भेद
स्वीकृता सान्द्रीकृता केफिनीना मयूराङ्गनाना कलकला केकाकोलाहला यैस्तै
मेघकराणि मेघायमानान्याशाना दिशा मुखान्यग्रभागा येषु तै । 'मेघतिभयेषु
कृञ्' इति खशि सित्त्वान्मुम् । पान्थाना प्रोपितानामपमृत्युभि । तत्तुल्यैरि
त्यर्थ । कतिपयेस्त्रिचतुरैदिनैर्वापिकै प्रादुर्बभूवे आविर्भूतम् । भावे लिट् ।
शादूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ५३ ॥

कालेति । घनकालो वर्षाकाल एव योधो भट क्षणदीप्तिस्तडिदेव वति
साम्निरज्जुस्तया सद्युक्षितात्सयोजितात्कालाम्बुदालेर्नलमेघपङ्केरेव नलिकादयो
नालायुर्धविशेषात्सपद्यमिसयोजनक्षण एव सध्वनि सडाकार यथातया नि सरद्धि-
निर्गच्छद्धि कठोरैर्दारुणै कठिनैश्च । वर्षाश्मना करकाणामेव सीसगुलिकाना

माध्वीलिहा विररुचे मलिनीकृताग्रा
कान्तारसीम्नि नवकेतकबर्हरेखा ।

दग्धाञ्चले स्मरभिया दयिताजनेन

सप्रेषिता पथिकभर्तृषु पत्रिकेव ॥ ५५ ॥

अर्जुनेषु सकलेषु विकासिष्वद्रिसीम्नि धृततादृशशब्द ।

एक एव विशुशोष विशेषादेतदम्बुभृदनेहसि चित्रम् ॥ ५६ ॥

वियत्यशेषासु विदिक्षु दिक्षु वियोगशिल्पीन्द्रविनिर्मिताया ।

तस्या मृगाक्ष्याश्च तडित्तेश्च वनजय सविविदे न भेदम् ॥ ५७ ॥

निकरै समूहैर्धर्म ग्रीष्मर्तुमेवाभियाति शत्रुमववीद्धन्ति स्म । हन्ते कर्तरि छुडि
वधादेश । समस्तवर्तिसावयवरूपकम् । वसन्ततिलका ॥ ५४ ॥

माध्वीति । माध्वीलिहा मृङ्गेण मलिनीकृतमग्र यस्या सा नवा केतक-
वर्हरेखा केतकीकुसुमपत्रम् । 'रेखाकृतिदले बर्हम्' इत्यमर । स्मराद्रिया
भयेन हेतुना दयिताजनेन प्रोपितभर्तृमाजनेन पथिकेषु प्रवासिषु भर्तृषु पतिषु
विषये सप्रेषिता अञ्चले अन्ते दग्धा पत्रिकालेख इव कान्तारसीम्नि वनप्रदेशे
विररुचे रराज । विपूर्वाद्भोचते कर्तरि लिट् । आपद्यतिवेगमागमनायान्ते दग्धा
पत्रिका प्रवासिभ्य प्रेष्यत इति प्रसिद्धि । उत्प्रेक्षा ॥ ५५ ॥

अर्जुनेष्विति । अम्बुभृता मेघाना सबन्धिन्यनेहसि काले । वर्षाकाल
इति यावत् । 'कालो दिष्टेऽयनेहापि' इत्यमर । सफलेष्वर्जुनेषु ककुभ
वृक्षेषु पार्थेषु च विकासिषु प्रकाशवत्सु सत्सु । मुदितेषु सत्स्विति च । धृतस्ता
दृश्योऽर्जुन इत्याकारकशब्द सज्ञापद येन तथोक्त । एकोऽर्जुन एव अद्रि
सीम्नि रैवतकशैलप्रदेशे विशेषाद्दृश विशुशोष शुष्कोऽभूदिति यत्, तदेतच्चि
त्रम् । सुभद्राचिन्तया कृशोऽभूदित्यर्थ । 'अर्जुन कुकुभे पार्थे' इति
विश्व । अत्रार्जुनलेऽपि वार्षिकावसरे विकासाभाव इति विरोवस्य पार्थत्वेन
प्रमोदाभाव इति श्लेषेणाभासी करणाद्विरोवाभास । उत वार्षिकावसररूपकारण-
सत्त्वेऽपि श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या अर्जुने विकासरूपकार्या
नुत्पत्तिरूपा विशेषोक्ति । इत्युभयत्र साधकसाम्याच्छ्लेषानुप्राणितयोस्तयो
सदेहसकर ॥ ५६ ॥

वियतीति । वियत्याकाशेऽशेषासु सकलासु दिक्षु विदिक्षु दिक्सधिषु
वियोगेन सुभद्राविरहेणैव शिल्पीन्द्रेण चित्रकारिवश्रेष्ठेन विनिर्मिताया आलि-
खितायास्तस्या मृगाक्ष्या सुभद्रायास्तडिता तते समूहस्य च भेद विशेष धन
जयोऽर्जुनो न सविविदे न ज्ञातवान् । विदे कर्तरि लिट् । अत्र तडिता सुभ
द्राया व्यक्तितो भेदे प्रतीयमानेऽपीमास्तडित इय सुभद्रेति विशेषज्ञानाभावस्य
गुणसाम्यप्रयुक्तत्वात्सामान्यालकार । 'सामान्य गुणसाम्येन विशेषो नोपल-
क्ष्यते' इति लक्षणात् । उपजाति ॥ ५७ ॥

मान्मथे ज्वलति वासवसूनुर्मानसे परिणये यदुपुत्र्या ।
 लाजवापमिव कर्तुमुपेन्द्र तत्सगर्भ्यमथ चित्तमनैषीत् ॥ ५८ ॥
 अणुमात्रमिदं सहेत वोढु न हि विश्वभरमद्य मामितीव ।
 मनसोऽध्यवरुह्य तस्य दृष्टे पुरत प्रादुरभूत्पुमान्पुराण ॥ ५९ ॥
 स्वस्य चेष्टाकथानद्या द्वितीयर्तुगुणज्ञया ।
 न बभूवे तयोस्तत्र नयनानन्दिनोर्मिथ ॥ ६० ॥
 विजयो मधुरस्मितस्य भाव विदुषस्तस्य मतेन भिक्षुवेष ।
 कुसुमास्त्रभयादिवात्सिगूढ कुहरे रैवतकस्य तिष्ठति स्म ॥ ६१ ॥

मान्मथ इति । जय वर्षाकालप्रादुर्भावानन्तरम् । वासवसूनुर्जुनो यदु-
 पुत्र्या सुभद्राया सबन्धिनि मानसे सफलविषये परिणये । विवाहसमय
 इत्यर्थं । ज्वलति मान्मथे मन्मथविकारात्मकेऽग्नौ लाजवाप लाजहोम वैवाहिक
 कर्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । तस्या सुभद्राया सगर्भ्य सोदर्यमुपेन्द्र श्रीकृष्ण चित्त मानस
 प्रत्यनैषीत्प्रापयामास । तत्रैवोक्तविवाहादिति भावः । दुहादित्वेन द्विर्मकान्नयते
 कर्तारि लुट् । लाजहोमस्य वधूसोदरकर्तृकत्व प्रसिद्धम् । चिन्तितार्थानुकृत्याय
 हरिः सस्मारेति परमार्थं । स्वागता ॥ ५८ ॥

अण्विति । पुराण पुमान्कृष्णोऽणुमात्रमति सूक्ष्ममिदमर्जुनस्य मनो विश्वभर
 ब्रह्माण्डधारिणम् । अतिदुर्भरमिति यावत् । मा वोढुमद्य न सहेत न क्षमेत । हि
 अवधारणे । इतीव इत्यालोच्येवेत्युत्प्रेक्षा । तस्यार्जुनस्य मनसो हृदयादध्यवरुह्य
 दृष्टे पुरत प्रादुरभूदाविर्बभूव । भक्तपरावीनस्य हरेर्नैतदाश्चर्यमिति भावः ।
 औपच्छन्दसिकम् ॥ ५९ ॥

स्वस्येति । तत्र रैवतकाद्रौ तस्मिन्श्रीकृष्णप्रादुर्भावसमये वा । मिथो नय
 नानन्दिनो परस्परमवलोकनजनितानन्दवतोस्तयो कृष्णार्जुनयो स्वस्यान्यो
 न्यस्य चेष्टामथया वृत्तान्तकथनेनैव नद्या द्वितीयस्य ऋतोर्ग्रीष्मस्य गुण शोषण जा
 नातीति ज्ञया न बभूवे न भूतम् । भवतेर्भावे लिट् । वर्षासु सरिदिव तत्क्रया
 वग्रथ इत्यथ । चिरात्सगमे सुहृदो सलापोऽमृतायत इति भावः । रूप
 कालकार ॥ ६० ॥

विजय इति । विजयोऽर्जुनो भावः स्वाभिप्राय सुभद्राविषयक विदुषो
 जानत अतएव मधुर साकूत स्मित यस्य तस्य श्रीकृष्णस्य मतेनानुमत्या
 भिक्षोः सन्यासिन इव वेषो यस्य तथोक्तं सन् । कुसुमास्त्रान्मन्मथाद्गयादिव ।
 रैवतस्याद्रे कुहरे गुहायामतिगूढ परैरलक्षितं सन् । तिष्ठति स्म । उत्प्रे-
 क्षा । औपच्छन्दसिकम् ॥ ६१ ॥

कथ सुभद्राकमनीयताया कल्पेत नुत्यै कविरुन्नतोऽपि ।
 चतुर्थमप्याश्रममस्य येन ता साधनीभूय दिदृक्षते स्म ॥ ६२ ॥
 तदात्व एवाद्वितटात्पति श्रिय परिप्लव त प्रकृते शुभागमे ।
 यदाशये ते शय एव तद्भवेदिति ब्रुवन्द्वारवतीं पुनर्ययौ ॥ ६३ ॥
 तदनन्तरमहस्करमदतस्करमहा महान्मस्करी रैवतक गिरिमुप-
 स्कुरुते, तस्य नमस्करणमस्माक श्रेयस्करणमिति पुरोधोजनबोधना-
 त्कुतूहलिना हलिना नगरमानीयमान बहिरपि ज्वलता विरहानल-

कथमिति । उन्नतश्चतुरोऽपि कवि । सुभद्राया कमनीयता सौन्दर्यं
 तस्या नुत्यै स्तुति कर्तुमिति 'क्रियार्थ-' इत्यादिना सप्रदानत्वम् । 'स्तव
 स्तोत्र स्तुतिर्नुति' इत्यमर । कथ कल्पेत शक्तो भवेत् । न भवेदेवेत्यर्थः ।
 येन कारणेन चतुर्थमाश्रम यत्याश्रमोऽपि अस्यार्जुनस्य साधनीभूय सुभद्रा-
 वाप्तिकारण भूत्वा ता सुभद्रा दिदृक्षते स्म द्रष्टुमैच्छत् । किमुतान्ये आश्रमा,
 तत्रापि सचेतनाश्चेदित्यर्थः । 'आश्रमोऽस्त्री' इत्यनुशासनादाश्रमशब्दस्य
 क्लीबतया निर्देशः । अत्राङ्गनासङ्गप्रसङ्गमात्रासहस्यचेतनस्यापि यत्याश्रमस्य
 सुभद्रादिदृक्षया सत्यामन्येषा तत्रापि सचेतनाना तदिदृक्षास्तीत्यत्र किमुतेति
 कैमुत्यन्यायसिद्धेर्यापत्त्यलकारात्मकवाक्यार्थेन कवीना सुभद्रासौन्दर्यवर्णने
 सामर्थ्यनिषेधसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुः काव्यलिङ्गमिति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकरः ।
 तेन च तत्सौन्दर्यस्य लोकातिशायिलप्रतीतेरलकारेण वस्तुभ्वनि । उपजाति ॥ ६२ ॥

तदात्व इति । श्रियो लक्ष्म्या रुक्मिणीरूपिण्या पति श्रीकृष्ण प्रकृते
 शुभस्य सुभद्राविवाहरूपस्यागमे प्राप्तौ विषये परिप्लव चञ्चलम् । भवेद्वा न भवे
 द्वेति सविकल्पमानसमिति यावत् । 'चञ्चल चपल चैव पारिप्लवपरिप्लवे'
 इत्यमर । तमर्जुन प्रति हे अर्जुन, ते तवाशयेऽभिप्राये यत्काङ्क्षित वर्तते, तत्
 शय एव हस्त एव भवेदित्युक्तप्रकारेण ब्रुवन्कथयन्सन् । तदात्व एव तदानीं
 मेवाद्वितटात्पुनर्द्वारवती द्वारका प्रति ययौ गच्छति स्म । तदात्व एवेत्यनेन हरे
 भक्तवाञ्छितानुकूलनलरापारवश्य वन्यते । 'छन्दोऽभिप्राय आशय',
 'पञ्चशाख शय पाणि' इत्युभयत्राप्यमर ॥ ६३ ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तर श्रीकृष्णस्य द्वारकाप्राप्त्यनन्तरमहस्करस्य
 सूर्यस्य यो मदस्तेजखिलाहकारस्तस्य तस्कर लुम्पः तत्सदृश महस्तेजो यस्य
 तथोक्त महान्मस्करी सन्यासी रेवतक गिरिमुपस्कुरुतेऽलकरोति । तत्रास्त
 इति यावत् । मस्करो वेणुदण्डोऽस्यास्तीति मस्करी । 'वेणुमस्करतेजना'
 इत्यमर । तस्य सन्यासिनो नमस्करण नमस्कारोऽस्माक श्रेयस करण साधकत
 ममित्युक्तप्रकारेण पुरोधोजनस्य पुरोहितजनस्य बोधनात्कुतूहलमस्यास्तीति कुतू
 हलिना हलिना बलरामेण नगर प्रत्यानीयमान प्रापयमाण बहिरपि । किमुत

ज्वालेनेव काषायवाससावगुण्ठितवपुष सव्यसाचिशब्दमत्सरेण स्मर-
वीरेण प्रवासरन्ध्रमन्वीक्ष्य पन्नगपाण्ड्ययदुकुमारिकाणा कृते पृथ-
गीरिता त्रिशरकाण्डीमिव त्रिदण्डी विभ्राण निजपल्लवकोमलिमनिर्ज-
यशोकादिव शुष्केण पटीरदारुणा पादुकीभूय परिचर्यमाणपादयुगल
त कुहनाभिक्षु सभ्रमेण वन्दमानेषु यदुवृन्देषु मुकुन्दोऽपि सविनय-
मुपागतश्चेत् पूर्णावशिष्टै स्वसोदरीप्रेमरसैरिव तीर्थजलै पिचण्डिल
कण्मडलु तदीयपाणेरादाय 'भगवन्, इत इत एहि' इति राजभव-
नमुपनीय कन्यकान्त पुरे निवेशयामास ।

मार्गे शरत्रयममुष्य कृते विमुच्य
शेष द्वय पुनरिवोज्झितुमात्तलोभ ।

मनसीति भाव । ज्वलता विरहानलज्वालेनेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा । काषायवास
सावगुण्ठितमाच्छादित वपुर्यस्य तथोक्तम् । सव्येन हस्तेनापि साची बाणप्रयो
क्त्यर्थके शब्दे सज्ञारूपे मत्सरेण द्वेषवता स्मरवीरेण मन्मथवीरेण प्रवासमेव
रन्ध्र प्रहर्तुमवकाशमन्वीक्ष्य विचार्य पन्नगकुमारिका उल्लापिका, पाण्ड्यकुमारिका
चित्राङ्गदा, यदुकुमारिका सुभद्रा, तासा कृते । तदथमित्यत्र । पृथक्प्रत्येक
मीरिता प्रयुक्ता त्रयाणा शरा काण्डा दण्डा इव तेषा समाहार त्रिशरका
ण्डीमिव स्थिता त्रिदण्डी वैणवीम् । पूर्ववत्समास । 'द्विगोश्च' इति डीप् ।
विभ्राण दधत् निजपल्लवस्य कोमलित्रो मार्दवस्य निर्जयेन य शोकस्तस्मादिवेत्यु
त्प्रेक्षा । शुष्केण निर्द्रवेण पटीरदारुणा चन्दनकाष्ठेन पादुकीभूय पादुके भूत्वा
परिचर्यमाण शुश्रूषमाण पादयोर्युगल यस्य तथोक्त त कुहनाभिक्षु मायासन्ध्या
सिनमर्जुन यदुवृन्देषु यादवसवेषु सभ्रमेण वन्दमानेषु नमस्कुर्वत्सु सत्सु मुकुन्द
श्रीकृष्णोऽपि सविनय यथातथोपागत सन् । चेतसि पूर्णादवशिष्टै स्वसोदर्या
सुभद्राया प्रेमरसैरिव स्थितै तीर्थजलै पिचण्डिल पूर्ण कण्मडलु तदीयादर्जु-
नसबन्धिन पाणेरादाय स्वय गृहीत्वा हे भगवन्, इत इत एहीति । वदन्निति
शेष । राजभवनमुपनीय प्रापय्य कन्यकान्त पुरे निवेशयामास । उपमाया
उत्प्रेक्षाचतुष्टयस्य च सजातीयविजातीययो ससृष्टि ॥

मार्ग इति । तदनु कन्यान्त पुरप्रवेशनानन्तर स्मरो मन्मथो मार्गे तीर्थ
यात्रामार्गेऽमुष्य कृतेऽर्जुनार्थ शरत्रयम् । बाणपञ्चकमध्य इति शेष । विमुच्य
प्रयुज्य । उल्लापिकाचित्राङ्गदासुभद्रास्वनुरागजननायेति भाव । शेष द्वय बाणयुग

१ 'अविष्य' इति पाठ २ 'पृथक्पृथक्' इति पाठ ३ 'तरुगा' इति पाठ
४ 'युग' इति पाठ ५ 'भावनाभिक्षुम्' इति पाठ ६ 'अवशेष' इति पाठ
७ 'जलै पूरित' इति पाठ ८ 'एहि' इति नास्ति क्वचित् ९ 'कन्या त पुरे'
इति पाठ .

शुश्रूषित तदनु सोदरचोदिताया-

स्तन्व्या स्मरो नयनमेव शर व्यतानीत् ॥ ६४ ॥

वपुषा मधुरेण सुभ्रुवो वनुषा चित्तभुवश्च तर्जित ।

तपसेव दिने दिने तनोस्तनिमान जगृहे स मस्करी ॥ ६५ ॥

प्रतिनिश्चसिते दीर्घे पाणिना नासिका स्पृशन् ।

भावयामास पार्थोऽय प्राणायामसमापनम् ॥ ६६ ॥

प्रणवोच्चरणे पुर प्रसर्पन्प्रबभासे यतिनस्तद्वरोष्ठ ।

मुहुरग्रगतावनीन्द्रपुत्रीमुखमास्वादयितु किलोज्जिहान ॥ ६७ ॥

पुनरुज्जितु प्रयोक्तुमात्तो लोभो येन तथोक्त इवेत्युत्प्रेक्षा । शुश्रूषितुमर्जुनयते परिचर्या कर्तुं सोदराभ्या रामकृष्णाभ्या चोदिताया प्रेरितायास्तस्या सुभ-
द्राया नयन चक्षुरेव शरं व्यतानीद्वाण चकार । तत्कटाक्षैरिक्षुचापरुक्षा क्षणे क्षणे सधुक्षिताभूदित्यर्थ । उत्प्रेक्षारूपकयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । वसन्ततिलका ॥ ६४ ॥

वपुषेति । स मस्करी कपटसन्यासी मधुरेण कोमलेन मधुवता च सुभ्रुव सुभद्राया वपुषा चित्तभुव मन्मथस्य वनुषा पौष्पेण तर्जित । सतापित सति त्यर्थ । तपसेवेत्युत्प्रेक्षा । कपटसन्यासिनो वस्तुत तप प्रसक्त्यभावादिति भाव । तनो शरीरस्य तनिमान कार्श्यं जगृहे गृहीतयान् । कृशोऽभूदित्यर्थ । एतेन पञ्चमी कृशता नाम मन्मथावस्थोक्ता । 'ततो घनाविर्भवनात्' इत्यत्र मन सङ्ग, 'वियत्यशेषासु' इत्यत्र दृक्सङ्ग, 'मन्मथे ज्वलति' इत्यत्र सकल्प, 'विजयो मधुरस्मितस्य' इत्यत्र हीत्यागश्च द्रष्टव्य । वृत्त वैतालीयम् ॥ ६५ ॥

प्रतीति । अय पार्थो दीर्घे प्रतिनिश्चसिते निश्वासे पाणिना नासिका स्पृश-
न्सन्प्राणायामस्य वायुधारणात्मकस्य तपस समापनम् । समाप्तिबुद्धिमित्यर्थ । भावयामास जनयामास । पश्यतो जनस्येति शेष । अन्यथा तै स्वविकारस्य तर्कर्यत्वापत्तेरिति भाव । अत्र नासिकास्पर्शनक्रियया प्राणायामसमाप्तिर्मया कृतेति भ्रान्त्युत्पादनेन मदनसतापजनितनिश्चसितरूपमर्माप्रकाशनाय परवच्च नस्य कृतत्वाद्युक्तिरलकार । 'युक्ति परातिसधान क्रियया ममगुप्तये' इति लक्षणात् ॥ ६६ ॥

प्रणवेति । तदा कपटयतित्वसमये प्रणवस्योकारस्योच्चरणे पठने पुर पुरस्तात्प्रसर्पन्प्रसरन् । यतिन कपटसन्यासिनोऽधर ओष्ठ । अग्रगताया अवनीन्द्र पुत्र्या सुभद्राया मुखम् । अधरमित्यर्थ । आस्वादयितु मुहुरुज्जिहान उन्थाय गच्छन् । किलेति सभावनायाम् । उत्पूर्वाज्जहातेस्ताच्छील्ये शानचि 'श्लौ' इति द्विले

कन्याकरे मृद्वति पादपद्म पुंष्यन्ति गात्रे पुलकाङ्कुराणि ।

हरे हरे माधव माधवेति हरिस्मृतेरन्यथयाचकार ॥ ६८ ॥

एकदा निर्वर्त्य प्रत्यवसानकृत्य प्रतिक्षणमिक्षुचापक्षुरप्रसतक्षणेन समन्तात्पतितै सत्त्वगुणशकलैरिव स्वेदबिन्दुभिव्याकीर्णा चामूरवी त्वचमध्यास्य विश्राम्यन्त त कुहनासन्यासिन धवित्रेण वीजयन्ती सुभद्रा तैस्तैरिङ्गितैर्यतित्वे सशय्य तस्य तत्त्वजिज्ञासया सविनयमनुरहसि व्यजिज्ञपत् ॥

‘भृजामित्’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । प्रबभासे । अत्राजुनावरस्य प्रणवोच्चारण क्रियानिमित्तेन सुभद्राधरोद्देश्यकतत्समीपगन्तुलोत्प्रेक्षणात्क्रियानिमित्ता स्वरूपो त्प्रेक्षा । उक्तमौपच्छन्दसिम् ॥ ६७ ॥

कन्येति । स पार्थ कन्याया सुभद्राया करे पादपद्म मृद्वति प्रक्षालयति सति गात्रे स्वशरीरे पुष्यन्ति वधमानानि पुलकाङ्कुराणि हे हरे हरे माधव माधवेत्युक्तप्रकाराया हरिस्मृतेर्विष्णुकीर्तन कृत्वेति ल्यब्लोपे पञ्चमी । अन्यथायाचकार । वञ्चयामासेत्यथ । अत्राङ्कुरशब्दस्य क्लीबत्वेन प्रयोगश्चिन्त्य । अत ‘पुष्यत्सु गात्रे पुलकाङ्कुरेषु’ इति पाठो रमणीय । तत्र च तानन्यथायाचकारेति योज्यम् । ‘गम्यमानार्थत्वादप्रयोग’ इति न न्यूनपदत्वाख्यदोष इत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र हरिकीर्तनक्रियया तत्स्मरणानन्दादिमे पुलकाङ्कुरा इति सुभद्राया भ्रान्तिमुत्पाद्य तत्पाणिस्पर्शकृतराजसविकारे सत्यपि सात्विकविकाररूपमर्मप्रकाशनेन तद्वचनस्य कृतत्वाद्युक्तिरलकार । उक्तमुपजाति ॥ ६८ ॥

एकदेति । एकदा कस्मिंश्चिद्दिने प्रत्यवसानकृत्य भोजनव्यापार निर्वर्त्य समाप्य ‘प्रत्यवसान भोजनमभ्यवहारश्च जगिवश्च’ इति हलायुध । क्षणे क्षणे प्रतिक्षणमिक्षुचापस्य मन्मथस्य क्षुरप्रैर्वाणविशेषै सतक्षणेन छेदनेन समन्तात्पतितै सत्त्वगुणस्य शकलै रण्डैरिव स्थितै । सत्त्वगुणस्य परिशुद्धत्वाच्छुभ्रत्वेन व्याहार । रवेदबिन्दुभिव्याकीर्णा व्याप्ता चमूरोर्हरिणस्येमा चामूरवी त्वचमजिनमध्यास्य । तत्रोपविश्येत्यर्थ । विश्राम्यन्त श्रममपनुदन्त कुहनासन्यासिन मायायार्ति धवित्रेण मृगाजिनव्यजनेन वीजयन्ती मृदुपवन चालयन्ती । ‘धवित्र व्यजन तद्यद्रचित मृगचर्मणा’ इत्यमर । तैस्तैरिङ्गितै पुलकाद्याकारविशेषैर्यतित्वे सशयाय यतिर्वा न वेति सदिह्य तस्य कपटसन्यासिनस्तत्त्वस्य यथार्थस्य ज्ञातुमिच्छया जिज्ञासया अनुरहस्येकान्ते सविनय यथा तथा वक्ष्यमाणप्रकारेण व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास । विपूर्वाज्ज्ञापे कर्तरि लुङि-‘णिश्चि-’ इत्यादिना चङि सन्वद्भावात् अभ्यासस्य ‘सन्यत’ इतीत्वम् ॥

१ ‘पुष्यत्सु’ इति पाठ २ ‘पुलकाङ्कुराणि’ इति पाठ ३ ‘श्वेत’ इति पाठ

४ ‘त कुहनास यासिन’ इति नास्ति क्वचित्

तपस्विन्नद्य मे प्रीतिस्तवाभ्यागमसभवा ।

कन्यामौनावकीर्णित्वे कल्पशाखाशिखायते ॥ ६९ ॥

इदानीममी

यदव खलु पुण्यराशयो यतिनामिन्द्र तवाङ्घ्रिसेवनात् ।

शिरसैकमवाप्य यद्रजो मनसान्यत्परिवर्ज्यते च यै ॥ ७० ॥

भगवन्नखिल विबुध्यसे परमार्थं वद भावि मे शुभम् ।

प्रयता यतयो भवद्विधा प्रणिधानेन हि दिव्यचक्षुष ॥ ७१ ॥

अवकर्ण्य तदेष मीलित क्षणमक्षणो प्रतिवाचमाददे ।

बहुना किमयि स्वकैर्गुणैर्विजय प्राप्स्यसि योषिता कुले ॥ ७२ ॥

तपस्विन्निति । हे तपस्विन्, तवाभ्यागमात् । सभवतीति सभवा । मे मम प्रीतिं सतोष कन्याया यन्मौनं व्रतं कन्यकाजनोचितान्यसलापानर्हत्वं तस्यावकीर्णित्वे भङ्गे विषये । 'अवकीर्णी क्षतव्रत' इत्यमरः । कल्पस्य सुरतरो शाखाया शिखामिवाचरतीति शिखायते । बहुसलापेच्छा जनयतीत्यर्थः । उपमानात् 'कर्तुं क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्-तात्पर्येण लट् ॥ ६९ ॥

यदव इति । यत इन्द्रियसयम एषामस्तीति यतिनः । 'ये निजितेन्द्रियं ग्रामा यतिनो यतयश्च ते' इत्यमरः । हे यतिनामिन्द्र, यदवो यादना पुण्यराशयं खलु शरीरवारिणं पुण्यसमूहा एव यद्यसाध्यैर्यदुभिस्तवाङ्घ्रिसेवनात्पादप्रणामान्छिरसा एकं रजं रेणुं भवत्पदलभमवाप्य मनसा । चत्स्वर्थः । अन्यद्रजो रजोगुणः । तज्जन्यकामादिविकार इति यावत् । परिवर्ज्यते त्यज्यते । वर्जे ऋमणि लट् । 'रजं स्यादार्तवे रेणौ परागुणभेदयो' इति विश्वः । वाक्याय हेतुकं काव्यलिङ्गम् । अत्र 'शिरसेऽकमवाप्य यद्रजः' इत्येव तृतीयपादपाठः । पाठान्तरे तु अन्यदित्यस्य एकमित्यनेन साकाङ्क्षात् साकाङ्क्षत्वदोषापत्तेरुक्तस्वारस्यायोगाच्चेति । वृत्तं वैतालीयम् ॥ ७० ॥

भगवन्निति । हे भगवन् यतीन्द्र, अखिलं कालत्रयवस्तुजातं विबुधं यसे जानासि । त्वमिति शेषः । अतो मे मम भावि भविष्यच्छुभं परमार्थं ययार्थं यथा तथा वद । परं श्रुशर्मथर्मशक्त्या गम्यमानं वदेति च । ननु सर्वज्ञत्वं चेद्वक्तव्यम् । तदेव कुत इत्याह—प्रयता इति । हि यस्मात् । प्रयता जितेन्द्रियाः । भवतो विधा रीतिर्येषां ते भवद्विधा यतयः प्रणिधानेन योगेन दिव्यं सर्वदर्शिं चक्षुर्येषां तयोक्ता भवन्तीति योज्यम् । अत्र वैभवसपन्नदिव्यचक्षुष्वन्तारूपवाक्यार्थेन सर्वावबोधसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुः काव्यलिङ्गम् ॥ ७१ ॥

अवकर्ण्येति । एषोऽर्जुनयतिस्तत्सुभद्रावाक्यमवकर्ण्य श्रुत्वा क्षणमक्षणो मीलितः । मालिताक्षः सन्नित्यर्थः । कृत्रिमयोगप्रकाशनायेति भावः । प्रतिवाचः

पादाङ्गुष्ठनख यस्ते फाले कुर्याद्विशेषकम् ।

स नरोऽपि स्मरेणार्तं सद्य स्यादामिष दृशो ॥ ७३ ॥

इति सा तस्य वक्रिमस्पृशा वचसा श्रवसा च विश्रुतपूर्वैस्तैस्तै-
र्लक्षणै सोऽयं सक्रन्दननन्दन इति निश्चयमाणि हृदयपेटिकापुटे
निधाय 'भगवन्, भवदभिहितयोर्विजयनरशब्दयो क्रमेण धर्मिपरता
च विशेषनामता च तव कृपया भविता' इति तस्मै व्रीडन्तरलतरनयन
वदनमवनमन्ती तस्थे ॥

प्रत्युत्तरमाददे स्वीकृतवान् । अयि सुभद्रे, बहुनोक्तेन किम् । योषिता कुले स्वकै-
र्निर्जैर्गुणै सौन्दर्यशीलादिभिर्विजय सर्वोत्कर्ष अर्जुन च प्राप्स्यसि । 'विजयस्तु
जये पार्थे' इति विश्व ॥ ७२ ॥

पादेति । यो नरस्ते तव पादाङ्गुष्ठनख फाले स्वस्य ललाटे विशेषक तिलक
कुर्यात् प्रणयकलहादिकृतमानापनोदनाय पादयो प्रणमेदित्यर्थ । सोऽपि
नरोऽर्जुनश्च स्मरार्तं सन् सद्य इदानीमेव दृशोर्भवन्नेत्रयोरामिष भोग्यवस्तु ।
दृश्य इति यावत् । स्याद्भवेत् 'आमिष भोग्यवस्तुनि' इति विश्व । य इदानी
पादाङ्गुष्ठनख ते फाले विशेषक कुर्यात्, स त्वया प्रणम्यमान नरोऽहम् ।
अपिरेवकारार्थ । सोऽपि 'नरोऽर्जुन । 'नरोऽर्जुने मनुष्येऽपि' इत्यजय ।
यत्तु 'मन्मथबाणविद्ध सन्मासभूत एव भवेत्' इति भावार्थमाह नृसिंह, तदामिष
पदस्य जुगुप्सादायकत्वेनाश्लीलदोषापत्तेस्तस्यैव ह्ययम् ॥ ७३ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण वक्रिमाणमर्थान्तरगर्भतया कौटिल्य स्पृशतीति
तेन तस्य कपटसन्न्यासिनो वचसा वाक्येन च श्रवसा श्रोत्रेण विशेषेण पूर्व श्रुतै-
विश्रुतपूर्वै । आगन्तुकजनसकाशादिति शेष । तैस्तैर्लक्षणैश्चिह्नै प्रमाणरूप-
वय शीलादिभिश्च हेतुद्वयेन । सा सुभद्रा । अय पुरोवर्ती कपटयति स प्रसिद्ध
सक्रन्दननन्दन इन्द्रपुत्रोऽर्जुन इत्युक्तप्रकार निश्चय एव मस्ति हृदयमेव
पेटिका तस्या पुटेऽन्तरे निधाय । बहिरप्रकटयेत्यर्थ । हे भगवन्, भवता
भिहितयोर्विजयनरशब्दयो श्लोकद्वयघटितयो क्रमेण धर्मिपरता विशेषना
मता च । विजयशब्दस्य विजयो वर्म सोऽस्यास्तीति वर्मी अर्जुनो विजय ।
अर्शादित्वाद्जन्त । तत्परता तत्तात्पर्यं नरशब्दस्य सज्ञाशब्दत्वं चेत्यर्थ ।
'व कृपया' इति पाठे वो युष्माकमिति पूजाया बहुवचनम् । तव कृपया करु
णया भविता भविष्यति । भवतेर्लुट् । एव वो धर्मिपरता युष्मदभिन्नधभिपर-
त्वम् । 'राहो शिर' इत्यादिवत् अभेदे षष्ठी । वो युष्माक विशेषनामता च ।

१ 'भाले' इति पाठ २ 'निधीतपूर्वै' इति पाठ ३ 'लक्षणैश्च' इति पाठ

४ 'अयं यति' इति पाठ ५ 'पेटक' इति पाठ ६ 'क्रमेण' इति नास्ति क्वचित्

७ 'च' इति नास्ति क्वचित् ८ 'नामपर ।' इति पाठ ९ 'भवेत्' इति पाठ

१० 'तरलनयन' इति पाठ ११ 'अवनमयती' इति पाठ

यमेवमुद्दिश्य तवोक्तिभङ्गी स एष दासोऽस्म्यनुकम्पनीय ।
इति प्रकाश्य क्षणमर्जुनत्व चुचुम्ब ता चोरयति कपोले ॥ ७४ ॥

स्वेदाम्बुपूरभरिते सुदृशस्तदास्या
क्षेत्रे स्वकिशुकशिलीमुखसीरकृष्टे ।

पुष्पास्त्रकर्षकवर पुलकन्ठलेन

शृङ्गारबीजनिकरान्निविडानवाप्सीत् ॥ ७५ ॥

तस्यामेव वधूमिमा स रजनौ सद्योऽनुकूला रह

पाणौकृत्य विलोकितोत्सवभरो द्वाभ्या हरिभ्यामपि ।

पौरैषूभयथा जनेष्वबलता प्राप्तेषु पार्थस्तया

जाग्रत्सारथिविद्यया सह रथारूढ पुरान्निर्ययौ ॥ ७६ ॥

अर्थस्तु पूर्ववदित्यपि बोध्यम् । इत्युक्तप्रकारेण तस्मै ऋपटसन्ध्यासिने । उक्त्वेति शेष । वदन व्रीलेन तरलतरेऽत्यन्तचञ्चले नयने यस्मिस्तद्यथा तथा अवनमन्ती सती तस्थऽतिष्ठत् । अत्र हेतुद्वयेन अर्जुनत्वानुमानादनुमानालकार । तदुज्जीवितश्चाय 'निश्चयमणि हृदयपेटिकापुटे' इति सावयवरूपकालकार इति द्वयो रङ्गाङ्गिभावेन सकम् ॥

यमिति । तत हे सुन्दरि, य दास सेवकमर्जुनमुद्दिश्य एवमुक्तप्रकारा तव उक्तीना वचनाना भङ्गी रीतिर्भवति, स दासोऽर्जुन एषोऽहमस्म्यनुकम्पनी यस्त्वया दयनीय । इत्युक्तप्रकारेणार्जुनत्व क्षण प्रकाश्य चोरयतिस्तस्करमस्करि ता सुभद्रा कपोले चुचुम्ब । बलदेवादिभयात्क्षणमित्युक्तम् । वशस्थवृत्तम् ॥७४॥

स्वेदेति । तदा चुम्बनसमये पुष्पास्त्रकर्षकवर मन्मथ एव हलिकश्रेष्ठ स्वेदाम्बुन पूरेण प्रवाहेण भरिते पूर्णे स्वस्य किशुकशिलीमुखेन पलाशबाणे नैव सीरेण हलेन कृष्टे क्षते । किशुकग्रहण सीरलारोपोपयोगिवक्रमुखलाभायेति बोध्यम् । तस्या सुदृश सुभद्राया क्षेत्रे शरीर एव केदार इति श्लिष्टरूपकम् । 'क्षेत्र कलत्रे केदारे गात्रे च' इति विश्व । पुलकाना छलेन व्याजेन निविडान्शृङ्गारस्य रसस्य बीजनिकरानवाप्सीदुप्तवान् । वपे कर्तारि छुडि सिञ्चि त्रिद्धि । समस्तवस्तुवृत्तिसावयवरूपकम् । वसन्ततिलम् ॥ ७५ ॥

तस्यामिति । तस्यामर्जुनत्वप्रकाशवासरसबन्धिन्या रजनौ रात्रावेवानु कूलामिमा वधू सुभद्रा सद्यो द्रुत रह पाणौकृत्य परिणीय द्वाभ्यामपि हरिभ्या मिन्द्रोपेन्द्राभ्या विलोकितो दृष्ट उत्सवभरो विवाहोत्सवातिशयो यस्य तथोक्त स पार्थ । पौरैषु जनेषु द्वारकावासिषु उभयथा द्विविधामबलता न विद्यते बलो रामो बल शौर्य च येषा तेषा भाव प्राप्तेषु सत्सु । 'बल सकर्षणे रक्षोभेदे शौर्ये तु न द्वयो' इति विश्व । बलदेवस्य यदुभि सह शमुपूजनाय सामुद्र द्वीपान्तर प्रति गतत्वादिति भाव । जाग्रती प्रकाशमाना सारथिविद्या रथचर्या

आकर्ण्येद् जृम्भिताना यदूना पार्थोद्देशात्क्रोवनत्वस्य जाते ।
 म्लानि दातु माधवो माधवोऽभूद्यत्रायत्ता कौरवी सा समृद्धि ॥७७॥
 रणोत्साहे शान्ते यदुजडिमकीर्तिध्वजलता
 मुहु स्मार स्मार कपटयतिता वल्गितकुचम् ।
 हसन्त्या प्रेयस्या दशनरुचिमित्रीकृतयशा
 शताङ्गेनाविक्षत्सुरपतितनूजो निजपुरीम् ॥ ७८ ॥
 ततो मुहूर्ते सकलाभिनन्द्ये कुरुद्वहाना कुशलोदयाय ।
 सुत सुभद्रा सुषुवेऽभिमन्यु प्रवीरसू सा तमिव प्रवीरम् ॥ ७९ ॥

नैपुण्य यस्यास्तया सुभद्रया सह रथारूढ सन् पुराद्वारकानगरान्त्रिर्ययौ
 निर्गतवान् । प्रसन्ने भगवति त्रीकृष्णे कि दुःकरमिति भाव । शार्दूलवि
 क्रीडितम् ॥ ७६ ॥

आकर्ण्येति । इदं सुभद्राहरणमाकर्ण्य श्रुत्वा पार्थोद्देशात्पार्थमुद्देश कृत्वा ।
 ल्यब्लोपे पञ्चमी । जृम्भिताना युद्धाय सनद्धाना यदूना यादवानाम् । क्रोवनस्य
 भाव कोप क्रोवनत्व तस्यैव जातेर्मालतीकुसुमस्य । 'जातिश्छन्दोधर्मभेद-
 मालतीगोत्रजन्मसु' इत्यजय । म्लानिमप्रकाश दातु माधव कृष्णो माधवो
 वसन्तोऽभूत् । सा प्रसिद्धा कुरुणा कुरुवश्यानामिय कुरवाणा वृक्षविशेषाणामिय
 च कौरवी । एकत्र उदन्तात् 'तस्येदम्' इत्यण् । 'ओर्गुण' इति गुणेऽवादश
 चान्यत्र अदन्तादणि च 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना डीप् । समृद्धि सपत् । यत्र
 कृष्णे वसन्ते च आयत्ता अधीना । युद्धसनद्धान्यदून्पाण्डवपक्षपाती कृष्णो
 निवारितवानित्यर्थ । 'माधवो मासि वैशाखे लक्ष्मीपतिवसन्तयो' इति विश्व ।
 वसन्ते म्लायन्ति जातय पुष्यन्ति कुरवा इति प्रसिद्धम् । शालिनी वृत्तम् ॥७७॥

रणेति । सुरपतेरिन्द्रस्य तनूजोऽर्जुनो रणोत्साहे शान्ते सति । यदूनामिति
 शेष । यदूना जडिन्ना मोग्ध्येन या कीर्ति प्रसिद्धिस्तस्या ध्वजलतम् ।
 तत्प्रख्यापनीमित्यर्थ । कपटयतिता कुहनासन्यासित्व स्मार स्मार स्मृत्वा
 स्मृत्वा । आभीक्ष्ये णमुल् । 'न लोकाव्यय-' इत्यादिना 'अवीगर्थ-' इति षष्ठी
 प्रतिषेध । वल्गितौ किञ्चिच्चलौ कुचौ यस्मिस्तद्यथा तथा मुहुर्हसन्त्या प्रेयस्या
 सुभद्राया दशनाना दन्ताना ह'सादाविर्भवता रचेर्ध्वलकान्तेमित्रीकृत सदशी-
 कृत यशो यस्य तथोक्त सन् शताङ्गेन रथेन निजपुरीमिन्द्रप्रस्थमविक्षद्विशति स्म ।
 यदवो जडा अन्यथा यदि जानीयुरीदृश यतिल तदा वध्रीयुरेवेति हास
 प्रकार । अत्र कीर्तिध्वजलतामिति रूपकेण दशनरुचिमित्रीकृतयशा इत्युप
 मोज्जीवितेति द्वयोरङ्गिभावेन सकर । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ७८ ॥

तत इति । तत इन्द्रप्रस्थवेशानन्तर प्रवीरसूर्वीरमाता । 'वीरमाता च
 वीरसू' इत्यमर । सा सुभद्रा कुरुद्वहाना कुरुवश्याना कुशलस्येहपरसौख्यस्यो-

पाञ्चालपुत्री च पतिव्रताना प्रधानभावे कृतपट्टबन्धा ।

पञ्चापि सद्य प्रतिभूरिव स्वान्पतीन्पितृणामनृणानकार्षीत् ॥ ८० ॥

अथ तेषा तादृश पुत्रोत्सवमाकर्ण्य ऋतुर्वसन्तसामन्तो रा-
जन्यसबन्धितया हर्षादिव समाजगाम ॥

तदानी भगवान्पवमानस्तु भीमस्य पुत्रोत्पत्तिनिमित्ताशौचव-
त्तया लोकस्पर्शाय सकुचन्निव कतिचन दिनानि मलय विहाय
पदमेकमपि न चचाल ॥

एतेन खल्वकरुणेन तपागमेन

जीवातुरद्य मम दूरत एव देशान् ।

दयायोत्पत्त्यर्थं सकलैर्गुणैश्चन्द्रताराबलादिभिरभिनन्दितु योग्ये अभिनन्द्ये श्लाघ
नीये मुहूर्ते लभे त प्रवीरमर्जुनमिव स्थितमभिमन्यु नाम सुत सुधुवे जनयामास ।
उत्प्रेक्षा, सा प्रसिद्धा प्रवीरसू कुन्ती त प्रवीरमर्जुनमिवेत्युपमा वेत्युभयत्र
बावकाभावात्सावकसाम्याच्च द्वयो सदेहसकर । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ७९ ॥

पाञ्चालपुत्रीति । पतिव्रताना प्रधानभावे प्राधान्ये कृत पट्टबन्ध पट्टा
भिषको यस्यास्तथोक्ता पाञ्चालपुत्री द्रौपदी च प्रतिभूर्लम्बिकेव । 'स्युर्लम्बिका
प्रतिभुव' इत्यमर । स्वान्स्त्रीयान्पञ्चापि पतीन्युविष्टिरादीन् । सद्य पितृणा
मनृणान् ऋणविमुक्तान् । सपुत्रानिति यावत् । अकाषात् । एकैकस्यैकैः पुत्र
जनयामासेत्यथ । 'एष वा अनृणो य पुत्री' इति श्रुते । पुत्रजननेन पितृ
ऋणापाकरणश्रवणादिति भाव । उपमा । उपजाति ॥ ८० ॥

अथ ग्रीष्मर्तु वर्णयति—अथेति । अथानन्तर वसन्तस्य सामन्तस्तुल्यरुदय
ऋतुर्ग्रीष्मस्तेषा युधिष्ठिरादीना तादृशमुक्तविव पुत्रोत्सवमाकर्ण्य राजन्यसब
न्धितया क्षत्रियबन्धुत्वेन यो हर्षस्तस्मादिवेत्युत्प्रेक्षा । 'ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्तु'
इति श्रुतेरिति भाव । समाजगाम ॥

तदानीमिति । तदानी ग्रीष्मप्रवेशसमये भगवान्पवमानो दक्षिणमास्तस्तु
भीमस्य स्वपुत्रस्य पुत्रोत्पत्तिनिमित्तं यदाशौचं जातं तद्व्रतया लोकस्य जनस्य
भुवनस्य च स्पर्शाय । स्पृष्टमित्यर्थं । 'तुमर्याच्च भाववचनात्' इति चतुया ।
सकुचन् लज्जमान इवेत्युत्प्रेक्षा । कतिचन दिनानि मलय गिरि विहायैः पदमपि
न चचाल न प्रसृतवान् । मलयानिलवार्तापि दुर्लभाभूदित्यर्थं ॥

एतेनेति । अकरुणेन निर्दयेन एतेन तपागमेन । ग्रीष्मेणेत्यथ । 'उष्म
ऊष्मागमस्तप' इत्यमर । ममात्मनो जीवातुर्जीवनौषधं मधुर्वसन्तोऽद्य देशादेव
दूरत उत्सारितो निष्कासित खलु । इत्युक्तप्रकारया रूपा कोपेनेवेत्युत्प्रेक्षा ।

१ 'वसन्त सामन्तराजमबन्धितया' इति पाठ २ 'सुतोत्पत्ति' इति पाठ
३ 'कतिचिद्दिनानि' इति पाठ ४ 'देशत एव दूरात्' इति पाठ

उत्सारितो मधुरितीव रुषा वनान्ते

तत्स्वागत परभृतो न समाचचार ॥ ८१ ॥

शिरीषपङ्के कुरुकामिनीना शरीरवल्लया सह मार्दवेन ।

उपस्थिताभूदुपमा तदानी तप स्थिताना सुलभ हि सर्वम् ॥ ८२ ॥

कुरुकेलिवनेषु मल्लिकाकुसुमेषु भ्रमरावलिर्बभौ ।

ऋतुना मधुगन्धगुप्तये जतुनाग्रे निहितेव मुद्रिका ॥ ८३ ॥

शुभसौरभसभृतानि भूमौ शुचिभूतान्यपि यानि पाटलानि ।

कलयेयुरतीव चित्रभाव क्षणपीतानि दृशा कथ न तानि ॥ ८४ ॥

परभृत कोकिल । जातावेकवचनम् । वनान्ते वनमध्ये तस्य ग्रीष्मस्य स्वागत कुशलागमप्रश्न न समाचचार नाचरितवान् । ग्रीष्मे कोकिला न कूजन्तीति प्रसिद्धम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ८१ ॥

शिरीषेति । तदानी कुरुकामिनीना पाञ्चाल्यादीना शरीरवल्लया सह शिरीषाणा कुसुमाना पङ्केरुपमा सादृश्य मार्दवेन गुणेन हेतुना उपस्थिता प्राप्ताभूत् । तथा हि—तपसि कृच्छ्रचान्द्रायणादौ तपे ग्रीष्मे च स्थिताना सर्व वस्तु सुलभम् । ‘तपश्चान्द्रायणादौ स्याद्ग्रीष्मे लोकान्तरेऽपि च’ इति विश्व । अत्र सान्तादन्त योस्तन्त्रेण निर्दश । लिङ्गविवेकस्तु ‘तपेन वर्षा शरदा हिमागमे’ इत्यादिप्रयोग विज्ञेय । अत्र ग्रीष्मचान्द्रायणाद्यो श्लेषभित्तिरामेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्य नुप्राणित सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास ॥ ८२ ॥

कुर्विति । कुरुणा केलिवनेषु मल्लिकाकुसुमेषु भ्रमराणामावलि पङ्क्ति ऋतुना ग्रीष्मेण मधुनो मकरन्दस्य गन्धस्य परिमलस्य च द्वयोर्गुप्तये रक्षणा र्थमग्रे कुसुमोपरि जतुना नीललाक्षया निहिता न्यस्ता मुद्रिका मुद्रेव बभौ । इत्युत्प्रेक्षा । वैतालीयम् ॥ ८३ ॥

शुभेति । शुभैर्मनोहरै सौरभै परिमलै सभृतानि सपूर्णानि शुचौ ग्रीष्मे भूतानि जातान्यपि । इत्यपि समुच्चयार्थक । शुभ्रत्वेन वर्तमानान्यपीत्यपिर्विरो वार्थक । अभ्युत्पन्नानि चेति त्रिधा बोध । यानि पुष्पाणि भूमौ पाटलानि पाटलसङ्गानि श्वेतरक्तानि चाभूवन्, तानि पाटलकुसुमानि दृशा दृष्ट्या क्षण पीतानि दृष्टानि सन्ति । पिङ्गलानि सन्तीति च । चित्रभाव आश्चर्यकरत्वं शबलवर्णत्व अमित्रत्व च कथ न कलयेयुर्न योजयेयु । किं तु योजयेयुरेवेत्यर्थ । श्वेताना पाटलत्वस्य पाटलाना पिङ्गलत्वस्य च क्षणादेवाविर्भावादाश्चर्यम् । अनेक जातीयरूपाणामेकत्र मेलनाच्छबलत्वम् । अभ्युत्पन्नानाम् । ‘आत्मा वै पुत्र नामासि’ इति श्रुतेरभिव्यक्ति चेति भाव । ‘शुचि शुभ्रेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयो रपि । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यात्’ इति विश्व । ‘आश्चर्यालेख्ययोश्चित्र नात्वमा-

सीमन्तविद्युद्वतसशिरीषचाप

कैश्य घनोऽयमिति कै सुदृशा न जज्ञे ।

तस्याध एव निटले सतत यदासी-

त्तत्तादृशी सलिलशीकरदुर्दिनश्री ॥ ८५ ॥

उग्रै करैरुष्णरुचे समन्तादूष्मायमाणखिलदिङ्मुखस्य ।

आगन्तुमह् सविध स्वकालेऽप्यनीश्वरेवापससर्प रात्रि ॥ ८६ ॥

वर्षास्विय त्वरितमस्मदुपान्तभूमे-

रुन्मूलन कलयतीति रुषावलीढै ।

तीरद्रुमै स्वनिकटादपसारितेव

मध्य जगाम सरिता सलिलस्य वेणी ॥ ८७ ॥

वुडुनि स्त्रियाम्' इति हलायुव । विरोवाभाससमालकारयो श्लेषसकीर्णयो
ससृष्टि । औपच्छन्दसिकम् ॥ ८४ ॥

सीमन्तेति । सीमन्त केशमध्यरेखेव विद्युत्तडिद्यस्य तत् । अवतस शिरीष
कमुममेव चाप इन्द्रवनुर्यस्य तत् । सुदृशा कौरवीणा कैश्य कैशगृन्दम् । तद्वृन्दे
केशिक कैश्यम्' इति केशग्यायेष्मर । कैर्जनैरय पुरोवता । विशेष्यापे
धीपुस्त्वनिर्देश । घनो मेघ इति न जज्ञे न ज्ञातम् । सवेरपि ज्ञातमेवेत्यर्थ ।
यद्यस्मात्तस्य सुदृकेशगृन्दस्य अथ अवोभागस्थित एव निटले ललाटे सतत
निरन्तर तत्तादृशी अतिमहती सलिलशीकरै खेदजलबिन्दुभिर्दुर्दिनश्री मेघ
च्छन्नदिनलक्ष्मी । वर्षसमृद्धिरिति यावत् । आसीत् । तस्मादिति योज्यम् ।
अत्र सलिलशीकरदुर्दिनश्रिया केशगृन्दे मेघत्वानुमानादनुमानालकार ।
सीमन्तविद्युदित्यादि सावयवरूपकोज्जीवित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥८५॥

उग्रैरिति । उग्रैरत्युष्णैरुष्णरुचे सूर्यस्य करै समन्तादूष्मायमाणान्यग्निकल्पी
भवन्त्यखिलाना दिशा मुखानि यस्मिस्तस्य । उपमानात्कृन् । लट शानच् ।
अहो वासरस्य सविध समीप प्रत्यागन्तुमनीश्वरा असमथवेत्युत्प्रेक्षा । रात्रि
स्वम्य काल आगमनसमयेऽप्यपससर्प दूर पलायते स्म । रात्रयोऽभवन्नत्पा
इत्यर्थ ॥ ८६ ॥

वर्षास्विति । इय वेणी प्रवाह वर्षासु वर्षतौ । 'स्त्रिया प्रागृट् स्त्रिया भून्नि
वर्षा' इत्यमर । अस्माक तटवृक्षाणामुपान्तभूमे प्रान्तदेशस्योन्मूलन पातन त्वरित
यथा तथा कलयति करोति । इत्युक्तप्रकारया रुषा कोपेनावलीढैर्व्याप्तैस्तीर-
योर्भयोर्द्रुमै स्वनिकटादात्मसमीपादपसारिता शाखाभुजैर्निकासितेवेत्युत्प्रेक्षा ।
सरिता नदीना सलिलस्य वेणी मध्य मध्यप्रदेश प्रति जगाम ॥ ८७ ॥

देशे देशे जडिमकुरङ्गास्तेजोभल्लैर्दिनकरभिह्ले ।

धाव धाव प्रहरति राज्ञा धारागेह शरणमवापु ॥ ८८ ॥

अङ्गाङ्गसङ्गासहने तपतावन्योन्यमेवाभिमुखा युवान ।

वाचापि केचिन्मनसापि केचिद्दृशापि केचिद्दृढमालिलिङ्गु ॥ ८९ ॥

एव पचेलिमा हेलिमयूग्वकठोरिमकेलि तस्य तनयायै निवेदयितु-
कामाभिरिव रामाभिर्निरन्तरोपान्तौ दृगध्वनि वसन्तौ वसन्तर-
तिकान्ताविव जयन्तजनकानन्तरजकौन्तेयौ परिपाटलहसपाददु-
रवगाहवनजातसनाथे पाथसि रोवसि च विहारैस्तेषा दिनानामौ-
पयिकमातिथ्यमापादयितु तामेव भगवती सरितमापतताम् ॥

देशे देश इति । जडिमान शैत्यान्येव कुरवा हरिणा दिनकर सूर्य एव
भिह्ले व्याधे । 'पुलिन्दा शबरा भिल्ला किराताश्चान्यजा पृथक्' इति त्रिका
ण्डशेष । तेजोभि किरणैरेव भल्लैर्वाणविशेषैर्देशे देशे प्रतिदेशम् । वीसाया
द्विर्भाव । धाव धाव वाविला धाविला । आभीक्ष्ये णमुल् । प्रहरति सति
राज्ञा वारागेह यन्त्रवारागृह शरण रक्षरुमवापु । क्रूरस्पद्रुताना राजा तदा
त्रितो वा शरणमिति भाव । अत्र जडिमकुरङ्गाणा पर्यायेण तत्तद्देशत्यागपूर्वक
राजवारागृहाश्रयोक्ते पर्यायालकार । साव्यवरूपम्बोजीवित इति तपोरदाङ्गि
भावेन सकर । तेन च राजवारागृहातिरिक्तम्य स्वम्यापि नि शैत्यप्रतीत्या
परिसरथालकारप्रतीतेरलकारेणालकारध्वनि । मत्ताठुत्तम्—'ज्ञेया मत्ता मभस-
युक्ता' इति लक्षणात् ॥ ८८ ॥

अङ्गाङ्गेति । अङ्गाना स्वीयानामङ्गै परकीयै सङ्ग स्पर्श न सहत इत्य
सहन तपतौ ग्रीष्मे । युवतयश्च युवानश्च युवान । 'पुमान्नित्रया' इत्येकशेष ।
अन्योन्य अभिमुखा सन्त एव केचिद्वाचा आश्लिष्ये इति वाङ्मात्रेणैव दृढ
मालिलिङ्गु । तावन्मात्रमायसहन्त केचिद्दृशा दृष्टयैव दृढमालिलिङ्गु । केचि
न्मनसैवालिलिङ्गु । सर्वत्र अपिरेप्रकारार्थं । अत्र यूनामुत्तरोत्तरेषा पूर्वपूर्व
वाचिकाद्यालिङ्गनमात्रासहलेनोत्तरोत्तर सौकुमार्योत्कर्षप्रतीते सारालकार —
'उत्तरोत्तरमुत्कर्षे सार इत्युच्यते बुधै' इति लक्षणात् । स च वाचिकादेरा
लिङ्गनस्य पूर्वपूर्ववर्णनात्प्रतीयत इति वस्तुनालकारध्वनि । 'पाठक्रमादर्थक्रमो
बलीयान्' इति न्यायेन द्वयोर्वाचिकदार्शनिकयोस्त्तरत्वेन मानसिकस्य लेखनमि-
त्यपि येयम् ॥ ८९ ॥

अथ कृष्णार्जुनयो कालिन्ध्या जलग्रिहार वर्णयति—एवमिति । एव-
मुक्तप्रकारेण पचेलिमा परिपक्वाम् । 'पच एलिमजुपसख्यानम्' इति पचे कर्म-

१ 'अभिमुख' इति पाठ २ 'कठोर' इति पाठ, 'कठोरिम' इति नास्ति
कचित् ३ 'भगवती तामेव' इति पाठ

कल्लोलजालकपटेन कलिन्दपुत्र्या

पाद प्रति प्रससृपे परमस्य पुस ।

तिष्ठन्ति मे पुनरिह त्रिजगत्पवित्रा

सख्य कतीति समवीक्षितुकामयेव ॥ ९० ॥

तस्या जलेषु तरुणाम्बुदजातिवैरि-

ष्वावर्तजालमनयोरुभयोर्व्यतानीत् ।

वीचीकरार्धविनिवारितरामसीर-

व्यावल्गानोपजनितव्रणगर्तशङ्काम् ॥ ९१ ॥

प्येलिमच् । 'परिपक्व पचेलिमम्' इत्यमरशेष । हेले सूर्यस्य मयूखाना किरणाना कठोरिम्ण उग्रत्वस्य केलिं चेष्टाम् । 'हेलिरालिङ्गने सूर्ये' इति वैजयन्ती । तस्य सूर्यस्य तनयायै यमुनायै निवेदयितुं ज्ञापयितुं कामो यासा ताभिरिव स्थिताभिरित्युत्प्रेक्षा । रामाभी रमणीभिनिरन्तरा सान्द्रा उपान्ता पाश्चा ययोस्तौ दृग्भूनि चक्षुर्मार्गे वसन्तौ वर्तमानौ । मूर्तीभूय साक्षादिव स्थितावित्यर्थ । वसन्तरतिकान्तौ मनुमन्मयाविव स्थितावित्युत्प्रेक्षा । जयन्तजनकस्येन्द्रस्यानन्तरजोऽनुज उपेन्द्र । श्रीकृष्ण इति यावत् । कौन्तेयोऽर्जुनश्च द्वौ । परिपाटलैररुणैर्हंसाना पक्षिविशेषाणा पादैश्चरुणैर्दुरवगाहैर्दुष्प्रवेशैर्वनजातैर्जलजैः सनाथे सहिते पाथसि यमुनाजले, परिपाटलैर्हंसस्य सूर्यस्य पादैः किरणैः दुरवगाहेन वनजातेनारण्यसमूहेन सनाथे रोवसि यमुनातीरे च । 'हसो विहङ्गभेदेऽर्क' इति विश्व । विहारैः क्रीडाभिस्तेषां दिनानां ग्रीष्मवासराणामौपयिकं युक्तमातिथ्यं पूजनम् । ग्रीष्मावसरोचितसौख्यमिति यावत् । आपादयितुं सपादयितुं तां स्वरामाभिर्विज्ञाप्यत्वेन सभावितामेव भगवतीं सरितं यमुनां प्रत्यापनतां प्राप्तवन्तौ । पततेराड्पूर्वात्कर्तरि लङ् । उत्प्रेक्षाद्वयश्लेषाणां ससृष्टिः ॥

कल्लोलेति । कलिन्दस्य गिरेः पुत्र्या यमुनया इह भगवत्पादे त्रिषु जगत्सु पवित्रा मे मम सख्यो गङ्गा पुन कति अन्या कियन्त्यस्तिष्ठन्ति । इत्युक्तप्रकारेण सुष्ठु विलोकितुं द्रष्टुं कामो यस्यास्तथोक्तयेवेत्युत्प्रेक्षा । कल्लोलानां महान्तरङ्गाणां जालस्य तृन्दस्य कपटेन परमस्य पुस श्रीकृष्णस्य पाद प्रति प्रससृपे प्रसृतम् । सपे प्रपूर्वाद्भावे लिट् ॥ ९० ॥

तस्या इति । तरुणाम्बुदानां कालमेघानां जातिवैरिषु जन्मशत्रुषु । तद्वदतिनीलेष्वित्यर्थः । तस्या यमुनायां जलेषु आवर्तानां जलभ्रमाणां जालं (कर्तुं) वीच्यस्तरङ्गा एव कराम्राणि तैर्विनिवारितस्य रामसीरस्य बलरामहलस्य व्याव

१ 'वेग' इति पाठ २ 'सुविलोकितुकामयेव' इति पाठ ३ 'अतानीत्' इति पाठ ४ 'विनिवर्तित' इति पाठ

मुरारिनारीमुखपद्मपङ्क्तिर्जवेन योद्धुं जलदुर्गपद्मै- ।
तीरेऽवतस्थे तिलकापदेशात्कृत्वा पुर खेटकमण्डलानि ॥९२॥

तासा विलासगमन समवेक्ष्य तत्र
लाल्यत्वहेतुरपि लज्जितचेतनाया
वेगात्तिरोभवनविघ्नतया मराल्या
गर्हा बभूव नितरा गतिमन्दिमश्री ॥ ९३ ॥

शनै शनैस्तासु सरितमवगाहमानासु
कासाचिदीर्घ्ययेवं नितम्बबिम्बानि निजावकाशदानावलम्बि-
तोन्नतिभिरम्बुभि पुलिनानि निचोलयाचक्रु ॥

लग्नै प्रहारैरुपजनिताना व्रणाना सबन्धिना गताना निम्नभागाना शङ्का वितक
मनयोर्भयो कृष्णार्जुनयोर्व्यतानीद्विस्तारयामास । उत्प्रेक्षालकार । पुरा किल
बलरामो यमुना कृष्णेन सेव्यमाना जलक्रीडार्थमाहूय तामनागच्छती हलेना
चकर्षेति पौराणिकी कथात्रानुसंधेया ॥ ९१ ॥

मुरारीति । मुरारे श्रीकृष्णस्य नारीणा मुखानामेव पद्माना पङ्क्तिर्जले या
मुन एव दुर्गेयानि पद्मानि तै सह जवेन योद्धु युद्ध कर्तुं तिलकाना विशेषकाणाम
पदेशाद्वाजात्खेटकाना चर्मणा मण्डलानि पुर कृत्वा । शस्त्राघातनिवारणार्थं
मिति भाव । तीरे यमुनातटेऽवतस्थेऽतिष्ठदिवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ।
भीस्तयान्तरमवतीय क्षण तीरेऽवतस्थिरे इत्यर्थ ॥ ९२ ॥

तासामिति । तत्र यमुनातटे तासा हरिसुन्दरीणा विलासयुक्त गमन
समवेक्ष्य लज्जिता चेतना बुद्धिर्यस्यास्तस्या मराल्या हसाङ्गनाया लाल्यत्वे स्वस्या
श्लाघनीयत्वे हेतुरपि गतेर्गमनस्य मन्दिमश्रीर्मान्यसमृद्धिर्वेगात्तिरोभवनेऽन्तर्धाने
विघ्नतया प्रतिबन्धकत्वेन हेतुना नितरा गर्हा निन्द्या बभूव । अत्र गतिमान्द्यस्य
गुगस्य दोषलक्षणानल्लेशालकार । तेन च हरिसुन्दरीणा मन्दयानसौन्दर्य-
मनन्यादृशमिति प्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि । 'लेश स्याद्दोषगुणयोर्गुणदो-
षलक्षणम्' इति तल्लक्षणम् ॥ ९३ ॥

शनैरिति । तासु सुन्दरीषु शनै शनैर्भयान्मन्द मन्द यथा तथा सरित
यमुनामवगाहमानासु प्रविशन्तीषु सतीषु । इतीदमुत्तरगद्यत्रयेणान्वीयते ॥

कासाचिदिति । कासाचित्पुर प्रविष्टाना कतीना नितम्बबिम्बानि कटि
पश्चाद्भागमण्डलानि (कर्तृणि) पुलिनानीर्ष्या निजसादृश्यासहनेनेवेत्युत्प्रेक्षा ।
निजस्य स्त्रीयस्यावकाशस्य दानेनावलम्बिता स्त्रीकृतोन्नतिगौरवमुत्प्लवन च येषा
तै । स्थूलोन्नतानामन्त प्रवेशे जलस्योत्प्लवन प्रसिद्धम् । अम्बुभि (करणै)
निचोलयाचक्रुराच्छादयामासु । अत्र नितम्बाघातोत्प्लवजलकृतपुलिनाच्छादने

अपरासामसूययेव नाभिकुहराणि जलचूषणादावर्तजवावलेप-
मेवालुम्पन् ॥

इतरासा कुवेव कुचकलशा क्षोभणात्कनककोकनदकोशान्विद-
लयाचक्रु ॥

वक्षोजकुम्भनिवहाद्वनिताजनाना

ग्रीष्मर्तुना विनिहित ग्रहराजपुत्री ।

ताप पितु स्वमहरत्तरलोर्मिहसै-

रन्य न याति हि विभूतिरपत्यभाजाम् ॥ ९४ ॥

सुरनायकानुजमनोवशीकृतौ

सुदृशो सुरैर्निपुणता यथा ययु ।

सरसीरुहैर्न नलिनीलतास्तथा

सकचान्यमूनि विकचानि तानि यत् ॥ ९५ ॥

जलाना स्वावकाशदानजन्योत्तमत्वेन पुलिनसाम्यासहनितम्बवान्वय्य सपाद्य
तद्वारा तादृशनितम्बकृतत्वमुत्प्रक्ष्यते ॥

अपरासामिति । अपरासा कासाचिन्नाभ्य कुहराणीव नाभिरन्द्राणि ।
असूयया स्वसादृश्याद्वेपेणेवेत्युत्प्रेक्षा । आयताना जवेन योऽवलेपस्त जलानामा
वर्तयाना चूषणात्कवला कृत्वेति ल्यब्लोपे पञ्चमी । अवालुम्पन्नाशयामासु ।
अवपूर्वालुम्पते कर्तरि लुङ् ॥

इतरासामिति । इतरासामन्यासा कुचा कलशा इव स्तनकुम्भा क्रुधा
स्वसादृश्यकोपेनेवेत्युत्प्रेक्षा । कनककोकनदकोशान्सुवर्णसोगन्विभ्रमुकुलान्क्षोभ
णानिजाघातेन क्षोभ कृत्वेति पूर्ववत्पञ्चमी । विदलयाचक्रुविभिदु ॥

वक्षोजेति । ग्रहराजस्य सूर्यस्य पुत्री यमुना ग्रीष्मर्तुना विनिहित न्यासरू
पेण निक्षिप्त पितु सूर्यस्य सबन्धिन तापमेव स्व वनम् । 'स्वोऽस्त्रिया वने'
इत्यमर । वनिताजनाना हरिसुन्दरीणा वक्षोजकुम्भाना कुचफलशाना निवहा
द्वन्दात्तरलैश्चलैहामिभिरेव हस्तेरहरज्जगृहे । हि यस्मात् । अपत्यभाजा पुत्रवता
विभूतिरैश्वर्यमन्यमपत्येतर न याति न प्राप्नोति । सामान्येन विशेषसमर्थन
रूपोऽर्थान्तरन्यास ॥ ९४ ॥

सुरनायकेति । सुदृश सुन्दर्य । सुरनायकानुजस्य श्रीकृष्णस्य मनस
वशीकृतौ वशीकरणे विषये मुखै (करणै) यथा निपुणता कौशल्य ययु ,
तथा नलिनीलता पद्मवलय तन्मनोवशीकृतौ सरसीरुहैर्निपुणता न ययु । तत्र
हेतुमाह—सकचानीति । यद्यस्मात् अमूनि मुखानि सरुचानि केशसहितानि,
तानि सरसीरुहाणि विकचानि केशरहितानि विकस्वराणीति च । अत इति

१ 'आवतकुलजवा' इति पाठ २ 'अवालुम्पन्' इति पाठ ३ 'कुचयुगलानि'
इति पाठ ४ 'कनक' इति नास्ति क्वचित् ५ 'विदलयामासु' इति पाठ

यमस्वसु सनिधिमेत्य रात्रौ स्वकान्तिचोर सुदृशासुरोज ।
नालाग्रशूले नलिन निवेश्य ववल्ग हर्षादिव वारिमध्ये ॥ ९६ ॥
व्यात्युक्षिकाया विपुलेक्षणासु वर्षन्नखद्योतवलक्षमम्भ ।
सखीमुदारा सरितस्तु तस्या करोप्यसावीदिव कसहन्तु ॥ ९७ ॥
उल्लासभाजा हरिणा प्रियाया कल्लारमाल्ये कलिते कबर्याम् ।
अस्त्रैरसूयाहसितैश्च चित्रमुत्तसित वक्रमभूत्सपत्न्या ॥ ९८ ॥
गल्ह निमग्नग्रहणेषु कल्पयन्स्वयग्रहोलिङ्गसुख यदूद्रह ।
सवर्णवर्ष्मा सलिले तडित्तनू सुखाद्गृह्णात्सुदृशस्तु ता न तम् ९९

योज्यम् । अत्र सुदृशा मुखैरिव नलिनीलताना सरसीरहैर्हरिमनोवशी
करणेपुण्याभाव प्रति विहासकेशराहित्ययो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायलब्ध
केशराहित्यरूपसावनवैकृत्यवाक्यार्थहेतुरु काव्यलिङ्गमतिशयोक्तिसकीर्णम् ।
मञ्जुभाषिणी ॥ ९५ ॥

यमस्वसुरिति । सुदृशा उरोज कुच । इति जातावेकवचनम् । रात्रौ
स्वकान्तिचोर तदानीमेव कमलस्य मुकुलनाच्चौर्यानुकूल्याच्चेति भाव । नलिनम् ।
पद्मशोभामित्यर्थ । यमस्वसुर्यमुनाया सनिवि समीपमेत्य वारिमध्ये नालाग्र एव
शूले निवेश्य हर्षात् स्वकान्तिचोरशूलारोपजन्यात् ववल्ग ननर्तेवेत्युत्प्रेक्षा
नालाग्रशूलेति रूपकोज्जीविता । 'यम स्वसु सनिधिमेत्य' इत्यनेनोक्तदण्डस्य मर
णान्तत्वं सूच्यते ॥ ९६ ॥

व्यात्युक्षिकायामिति । व्यात्युक्षिकायाम् । 'अन्योन्योपरि हस्ताभ्या
व्यात्युक्षिर्जलसेचनम्' इति हलायुध । विपुलेक्षणासु कान्तासु नखाना द्योतै
प्रकाशैर्वलक्ष शुभ्रमम्भो वषण्कसहन्तु श्रीकृष्णस्य करोऽपीत्यपिना पदसमुच्चय ।
तस्या सरितो यमुनाया । तुशब्दो वाक्यालकारे । उदारा महती सखी गङ्गामन्या
असावीदिवेत्युत्प्रेक्षा । सूयते कर्तारं लुङ् । नखद्योत इव वलक्ष वियति विक्षे
पादिति भाव इत्यपि बोध्यम् ॥ ९७ ॥

उल्लासभाजेति । उल्लास भजतीति तद्भाजा प्रेमौत्कट्ययुक्तेन हरिणा प्रियाया
कबर्या केशपाशे कल्लारमाल्ये रक्ताब्जमाल्ये कलिते योजिते सति सपत्न्या
वक्र अस्त्रैरश्रुभि । असूयया यानि हसितानि हासास्तैश्च उत्तसित भूषित
अभूदिति यत्, तच्चित्रम् । एकेन माल्येन तत्कबर्यामलकरणे द्वयैरश्रुहसितैरेत
द्वकालकरणदित्याश्चर्यम् । परमार्थस्तु सपत्न्या वक्रमस्त्रै उत्त आर्द्र असूयाह
सितै सित श्वेत चाभूदिति । 'आर्द्र सार्द्रं क्लिन्न तिमित स्तिमित समुन्नमुत्त
च' इत्यमर । इन्द्रवज्रा ॥ ९८ ॥

गल्हमिति । सवर्णं यमुनासलिलसमानकान्ति वर्ष्मं शरीर यस्य स

फूत्कृतै क्वचिदध स्थितिचिह्न बुद्बुद हरिरुदस्य निमग्न ।

वञ्चयन्प्रतिवधू क्वचिदूरुस्तम्भमम्बुषु चुचुम्ब वराङ्गया ॥ १०० ॥

क्रीडती मण्डलीभूय कृष्णयोरप्सु यौवते ।

तटिन्यास्तटयो प्रान्ते ताटङ्के इव रेजतु ॥ १०१ ॥

यद्बुद्बुद श्रीकृष्णो निमग्नस्य जलान्तर्लीनस्य जनस्य ग्रहणेषु स्वयग्रहालिङ्ग सुख गलह पण कल्पयन्सन् । 'गलहो द्यूतादिभूत्सृष्टे पणे' इत्यमर । तडिदिव तनुर्यासा तास्तडित्तनू सुदृश सुन्दरी । सलिले । तदन्तरित्यर्थ । सुखात् अना यासादेव अगृह्णाज्जग्राह । ता सुदृशस्तु त नागृह्णन् । गृह्णाते कतरि लङ् । अत्र तडित्तनूरिति सुदृग्विशेषणस्य सवर्णवर्ध्मेति हरिविशेषणस्य च सुखेन ग्रहण योगायोगतात्पर्यगर्भत्वात्परिकरद्वय सजातीयत्वेन ससृष्टम् । यत्तु 'सुवर्णवर्ध्मा' इत्यपपाठे भ्रमेण 'सुवर्णवदमल वर्ध्म यस्य स' इति नृसिंह, तत्तस्य मूलनिर्मु लकस्य न चोद्यम्, यतस्तथा विशेषणस्य जले कृष्णाग्रहणासमर्थत्वात्सुदृशस्त कुतो नागृह्णन्नित्यत्र हेत्वनुक्तेर्हरे सुखेन ग्रहणापत्तेश्च असमर्थत्वाख्यपददोषापत्तिरिति । किं च सुवर्णस्य अमलत्वेन साम्ये उपमया अप्रसिद्धत्वात्प्रत्ययदोषापत्तिरिति च । वशस्थवृत्तम् ॥ ९९ ॥

फूत्कृतैरिति । अम्बुषु निमग्नो हरि फूत्कृतैर्मुखमारुतै अध स्थितिचिह्न जलान्तरावस्थानसूचक बुद्बुद क्वचित् एकत्र उदस्य उत्थाप्य प्रतिवधू प्रियाया सपत्नी वञ्चयन् सन् तत्रैव स्थितो नान्तमार्गेण तत्सनिधिं गत इति भ्रामयन् सन् इति यावत् । क्वचित् अन्यत्र । वराङ्गया प्रस्तुतोचितनिर्देशोऽयम् । ऊरु स्तम्भ इव त चुचुम्ब । अत्र बुद्बुदोत्पादनक्रियया वराङ्गयूरुचुम्बनात्मकमर्मा-प्रकाशनाय हरिणा सपत्नीवञ्चन कृतमिति युक्तिरलकार । स्वागता वृत्तम् ॥ १०० ॥

क्रीडतीति । तटयोरुभयो प्रान्ते समीपे अप्सु जलेषु मण्डलीभूय वलया कृत्या अवस्थाय क्रीडती विहरती । कृष्णयो कृष्णार्जुनयोर्यौवते युवतिसमूहौ । 'कृष्णाख्या शमनव्यासवनजयजनार्दना' इति विश्व । तटिन्या यमुनायास्ताटङ्के इव रेजतु । अत्र गौरवर्तुल्लगुणनिमित्ता युवतिसमूहयो कुण्डलत्वोत्प्रेक्षा । यत्त्वत्र 'प्र इति वर्णं अन्ते यस्य तादृशे दीप्रे जाज्वल्यमाने इत्यर्थ' इति नृसिंह, तत्तत्साहितीपरिचय विशदयति । यत 'प्रान्ते' इत्यस्य द्विवचनान्तत्वे तादृशशब्दद्वयोपस्थापनावश्यकत्वेन दीप्रशब्दवत्कस्यचित्क्षिप्रकम्प्रादेरुपस्थापने प्रकृतानन्वय । सप्तम्येकवचनान्तत्वे प्रथमाद्विवचनान्तवाच्यताटङ्कविशेषणत्वायोग । प्रवर्णान्ताना बहुना सत्त्वेपि दीप्रशब्दस्यैवोपस्थितिरित्यत्र निग्रामकाभावश्च । किं बहुना कथञ्चित्तदुपस्थापनेऽपि तस्य शब्दरूपस्यार्थ-विशेषणत्वायोगेनावच्यवचनारयदोषापत्तिरिति ॥ १०१ ॥

इति चिर विहृत्य प्रतीरमुत्तीर्णाभिर्जलमेलनव्रीडादिव सकु-
चितात्मभि कुचैरानमिताभिस्तदङ्गसङ्गसगतशर्माणि मर्मरगिरा स-
स्तुत्य पवनचञ्चलैश्चलैः श्लाघमानानीव वसनानि निवसित-
वतीभि कायकान्तिलताकोरकाणि कनकाभरणानि कामनीय-
कपुनरुक्तिमात्रस्य पात्रयन्तीभिर्वधूटीभि सह तटाटवीं पर्यटतो-
स्तयोरग्रे दिशि दिशि कृशितशिशिरेतराभीशुप्रकाशो जनदृशा
कोशीकरणदेशिक कोऽपि महसा राशिराविरासीत् ।

उन्मिष्योन्मिष्य यत्नात्परिचलितयथापूर्वशक्त्याथ दृष्ट्या
तन्मध्ये वीक्ष्य कचित्पुरुषमनुदितच्छायहस्तातपत्रम् ।

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण चिर विहृत्य जलक्रीडा कृत्वा प्रतीर तट प्रति
उत्तीर्णाभि जलाना लडयोरभेदान्मूर्खाणा च मेलनेन सगत्या व्रीडात् लज्जयेवे
त्युत्प्रेक्षा । सकुचित मुकुलित आत्मा मन स्वरूप च येषा तै । कुचा जलस
ङ्गेन खलपीभवन्तीति प्रसिद्धम् । कुचैरानमिताभि । तासामङ्गै सङ्गेन सगत शर्म
सुख येषा तान्यत एव मर्मर वेष्टाजन्य ध्वनिरेव गी वाक् तथा सस्तुत्य पव
नेन चञ्चलैश्चलैः प्रान्तैः श्लाघमानानि शिरोभिरभिनन्दयमानानीव स्थितानि
वसनानि वस्त्राणि निवसितवतीभिर्वेष्टितवतीभि । कायकान्ते शरीरशोभाया
एव लताया कोरकाणि मुकुलानि कनकाभरणानि कामनीयकेन सौन्दर्येण नैस
र्गिकेण पुनरुक्तिरेव पुनरुक्तिमात्र तस्य पात्रयन्तीभि पात्राणि कुर्वन्तीभि ।
निसर्गसुन्दरीणा किमेतैः सौन्दर्यमिति तेषा वैयर्थ्यं सूचयन्तीभिरित्यर्थ । पात्र
शब्दान् 'तत्करोति-' इति ष्यन्ताच्छट शतरि 'उगितश्च' इति डीप् । वधूटीभि
कान्ताभि सह । 'वधूटी महिला भामा' इति त्रिकाण्डशेष । तटाटवी यमुना
तीरकानन पर्यटतो स्वैर सचरतोस्तयो कृष्णार्जुनयोरग्रे पुरस्तात् दिशि दिशि
प्रतिदिश कृशित क्षीणीकृत शिशिरेतराभीशोरुष्णकिरणस्य प्रकाश आतपो येन
तथोक्त अत एव जनस्य दृशा नेत्राणा कोशीकरणे मुकुलने देशिक आचार्य ।
तत्कारयितेति यावत् । महसा तेजसा राशि कोऽपि पुमानाविरासीत्प्रादुर्ब-
भूव । 'कायकान्तिलताकोरकाणीव' इति इवशब्दपाठ काचित्क प्रामादिक ।
तत्रोत्प्रेक्षाया प्रसक्त्यभावादिति । यत्तु तदङ्गैस्तत्र कुचरूपाङ्गेति नृसिंह, तत्र ।
अग्रे निवसनस्य सर्वाङ्गसबन्धित्वेन सदर्भविरोधापत्तेरिति । उत्प्रेक्षारूपकसप्तष्टि ॥

उन्मिष्येति । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणम् । 'देशकालाध्वगन्तव्या' इति कर्म-
त्वम् । यत्नात् । कृच्छादित्यर्थ । उन्मिष्योन्मिष्योन्मील्योन्मील्य । वीप्साया

१ 'सगमशर्माणि' इति पाठ २ 'वसित' इति पाठ ३ 'कनकलता' इति पाठ
४ 'कोरकाणीव' इति पाठ ५ 'कशित' इति पाठ ६ 'कोशीकार' इति पाठ ।

अक्षणा ज्ञातेयमोतोर्विदधतमनयो प्रश्रयाश्चर्यलब्धा-

द्वैराज्यादाकुलाभूद्यदुकुरुवरयोस्तत्क्षण चित्तसीमा ॥ १०२ ॥

मुखे तिरोवेपथुभिर्वय कृतैर्मुकुन्दवध्व कृतसूचना इव ।

द्विजातिवृद्धस्य पथोऽस्य पार्श्वयोर्द्विधापसस्रु सहसातिभीरव १०३

ताभ्या ततस्तस्य पदो पुरस्तादपङ्कमात्मानमहो विधातुम् ।

स्पृष्टान्युदञ्चद्वैर्दुधर्मतोयैरष्टाभिरङ्गैरवनीरजासि ॥ १०४ ॥

द्विर्भाव । पक्ष्मणी इति शेष । परिचलिता तेजोभिघाताद्गमा । पूर्वं यथा वर्तते स्म यथापूर्वम् । वास्तवीत्यर्थं । शक्तिवस्तुग्रहणसामर्थ्यं यस्यास्तया दृष्ट्या चक्षुषा (ऋणेन) तस्य तेजोराशेर्मध्ये अनुदिता अनुत्पन्ना छाया अनातप यस्मात्तथोक्तम् । उपरितनसौरप्रकाशनरोधेऽप्यधस्तनाग्निप्रकाशानिरोधादिति भावः । तादृश हस्ते आतपत्र यस्य तम् । अक्षणा नेत्रगोलकेन ओतोबिडालस्य ज्ञातेय बान्धव्य विदधत कुर्वन्तम् । मार्जारसदृशाक्षमित्यर्थं । 'कपिज्ञात्योर्दक्' इति भावे ढक्येयादेशः । 'अक्षणो' इति पाठे नेत्रयोरित्यर्थः । क्वचित् अनिर्देश्य-महिमानं पुरुषं वीक्ष्य । अथ यदुवरस्य कुरुवरस्य अर्जुनस्य च द्वयोश्चित्तसीमा मनोदेशः प्रश्रयेण विनयेनाश्चर्येण च लब्धात्प्राप्तात् । द्वौ राजानौ यस्यास्तस्या भावात् द्वैराज्याद्धेतोराकुला अभूत् । राजयुग्मस्य प्राणघातुःफलप्रसिद्धेरिति भावः । विस्मितौ विनीतौ चाभूतामिति तत्त्वार्थः । स्वभावोक्त्युपमयोः ससृष्टिः । स्रग्धरा ॥ १०२ ॥

मुख इति । मुकुन्दस्य कृष्णस्य व व कामिन्य अस्यागच्छतो द्विजाति-वृद्धस्य वृद्धब्राह्मणस्य सबन्धिभिर्वयसा वार्वकेन कृतैर्जातैः । मुखे तिरोवेपथु-भिस्तिरश्चीनकम्पैः कृतसूचन पार्श्वोपसर्पणप्रेरणयासा तथोक्ता इवेत्युत्प्रेक्षा । अतिभीरवोऽतिभीतिवत्यस्य पथस्तन्मार्गस्य पार्श्वयोर्द्विधा द्विप्रकारसहसा अप्रसस्रुरगच्छन् । वशस्थवृत्तम् ॥ १०३ ॥

ताभ्यामिति । ततस्ताभ्यां कृष्णार्जुनाभ्यां आत्मानं शरीरं च अपङ्कनिष्पाप कर्दमशून्यं च विधातु उदञ्चन्ति अङ्कुरन्ति बहूनि धर्मतोयानि स्वेद-बिन्दवो येषु तैः अष्टाभिरङ्गैः फालभुजवक्षपादैः तस्य दिव्यपुरुषस्य पदोपादयो पुरस्तात् अग्रे अवन्या भुव रजासि रेणव राजसविकाराश्च स्पृष्टानि । साष्टाङ्गं नमश्चक्रतुरित्यर्थः । अहो इत्याश्चर्यं । जगत्पावनयोरपि नरनारायणयो-रात्मनो निष्पापत्वकरणाभिप्राय इत्याश्चर्यमिति भावः । अत्र स्वन्नाङ्गावनीरज-स्पर्शनजन्यसपङ्कत्वप्रयत्नस्य राजसविकाराश्रयणप्रयत्नस्य वा स्वस्वविपरीतनिष्प-ङ्कत्वनिष्पापत्वफलेच्छाजन्यत्वाद्विचित्रालंकारः — 'विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेद्विपरीतफले-च्छया' इति लक्षणात् । स च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्युज्जीवित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ १०४ ॥

परस्परासङ्गफलप्रदित्सया स्वजन्मतारैन्दववासराविव ।
 उपस्थितौ तावुपसृत्य सभ्रमात्स्रं आशिषोऽनन्तरमेवमब्रवीत् । १०५ ।
 क्षुत्प्रपीडयति मामयि वीरौ कुक्षिमेत्य चकितेव युवाभ्याम् ।
 याच्यते तदशन बहु भोक्तु यस्य तृप्यति पुरातिथिरेष ॥ १०६ ॥

इत्थ स्वदक्षिणकर पुरत प्रसार्य
 तस्यार्दतो वचनपाष्ण्यनुधाविवेगा ।
 ताभ्या तथेति फणितिस्तु समाललम्बे
 सत्स्वर्थना फलमदौहृदमेव सूते ॥ १०७ ॥

परस्परेति । सोऽमिर्दृढब्राह्मणवेष परस्परासङ्गेनान्योन्यमेलनेन यत्फल भोजन तस्य प्रकर्षेण दातुमिच्छा प्रदित्सा । ददाते सन्नन्तादप्रत्यय । तथा उपस्थितौ प्रत्यासन्नौ स्त्रौ स्त्रीयौ जन्मतारा जन्मनक्षत्र ऐन्दववासर सोमवास रश्च तौ द्वाविव स्थितावित्युत्प्रेक्षा । तौ कृष्णमर्जुन च उपसृत्य सनिधाय आशिष आशीर्वादस्य अनन्तर सभ्रमात्सतोषात् एव वक्ष्यमाणप्रकारेणाब्रवीत् । सभ्र मादुपसृत्येति वा योजना । 'अध्वा भोजनमालस्यम्' इत्यादिना भानुवारादे जन्मर्क्षयोगे प्रत्येक फलश्रवणात्तत्रत्यभोजनफलप्रदातृत्वेन कृष्णार्जुनयोस्तत्त्वेनो त्प्रेक्षणम् । 'तदाशिषोऽनन्तरम्' इत्यपपाठे भ्रमेण नृसिंहव्यारयान कर्तृवाचक पदाभावेन न्यूनपदत्वाख्यदोषापत्तेरुपेक्ष्यम् । वशस्थमृतम् ॥ १०५ ॥

क्षुदिति । अयि वीरौ हे कृष्णार्जुनौ, क्षुत् जठराग्निजनितोदरदाह युवाभ्या युष्मत्त चकिता भीतेवेत्युत्प्रेक्षा । कुक्षिमुदर एत्य मा प्रकर्षेण पीडयति । एषो ऽतिथिर्यस्यान्नस्य पुराग्रे तृप्यति येनान्नेन तृप्तो भविष्यतीत्यर्थ । 'यावत्पुरा निपातयोर्लट्' इति लट् । 'निकटागामिके पुरा' इत्यमर । अनेन मया तद शन अन्न खाण्डववनरूप बहु ययातया भोक्तु याच्यते । याचे कर्मणि लट् । अत्र क्षुत्पीडाया अशनयाच्चाहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुरु काव्यलिङ्गमुत्प्रेक्षाससृष्टम् । स्वागतामृतम् ॥ १०६ ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण स्वस्य दक्षिणकर पुरतोऽग्रे प्रसार्य । अर्दत । अशन प्रार्थयत इत्यर्थ । चुरादिणेरनित्यत्वादप्रयोग । तस्य ब्राह्मणस्य यद्वचनम् 'याच्यते तदशन बहु भोक्तुम्' इत्येवरूप तस्य पाष्ण्यनुधावी वेगो यस्या सा । अविलम्बितानन्तर्येत्यर्थ । तथा तदशन दास्याव इत्युक्तप्रकारा फणिति वाक्य ताभ्या तु कृष्णार्जुनाभ्यामपि समाललम्बे गृहीता । लम्बते कर्मणि लिट् । तथाहि—सत्सु सज्जनेषु अर्थना याच्चा स्त्रीलिङ्गेन स्त्री च अदौहृद गर्भवारण विनैव । सद्य एवेत्यर्थ । फल सूते जनयति । सन्तोऽविलम्बितमेवार्थिन कृतार्थ-यन्तीत्यर्थ । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास ॥ १०७ ॥

अथ मुदा कथितात्मयथातथभावो भगवान्बृहद्भानुर्दन्तपटी-
यवनिकान्तर्नटस्मितयोर्देवकीपृथासुतयोर्धुरि गिरिदरीवसतिधुरी-
णविभावरीचरसरीसृपदिविषदरीशमेदुरीकृतदुरीहितताण्डवस्य खा-
ण्डवस्य जगत्कण्ठेगडुत्व तत्परिरक्षणदक्षस्य ऋभुक्षणस्तक्षके पक्षपात
च विनिवेद्य युवयो कटाक्षबलेन क्षणादिधक्षामीति स्वमपेक्षित-
विशेषमाचचक्षे ॥

भ्रूसञ्ज्ञया यदुपते पुरुहूतसूनु

सतुष्यतोऽथ जगृहे स तनूनपात ।

तूणौ च गाण्डिवसखौ तुरगाश्च शुभ्रा-

न्कान्त रथ च नटता कपिकेतनेन ॥ १०८ ॥

अथेति । अथ तयो प्रतिज्ञानन्तर मुदा सतोषेण याचितार्थदानप्रतिज्ञाजन्ये
नात्मन यथातथाभाव याथातथ्यम् । अमिलमिति यावत् । स कथितो निवे
दितो येन स भगवान् बुहद्भानुरग्नि दन्तपट्या अधरोष्ठस्यैव यवनिकाया तिर
स्फुरिण्या अन्तर्मध्ये नटप्रसरत स्मित ययोस्तयो । स्मेराधरयोरित्यर्थ ।
देवकीसुतस्य पृथासुतस्य च तयो कृष्णार्जुनयोर्धुरि पुरस्तात् । गिरिदरीषु शैल-
गुहासु वसतिधुरीणैर्निवासिभि विभावरीचरै राक्षसै , सरीसृपै सर्पै , दिविष
दरीशे असुरश्रेष्ठैश्च मेदुरीकृत सान्द्रीकृत दुरीहिताना लोकोपद्रवाणा ताण्डवमा
विर्भावो यस्मिन् तस्य खाण्डवस्य खाण्डवनामारण्यस्य जगत लोकस्य कण्ठे
गडुत्व रोगजन्यकिणलम् । अभोज्यत्वमिति यावत् । तस्य खाण्डवस्य परिरक्षणे
दक्षस्य समर्थस्य ऋभुक्षण इन्द्रस्य तक्षके तत्र वर्तमाने नागराजे पक्षपात च
विनिवेद्य युवयो कटाक्षबलेन साहाय्योपजीवनेन क्षणात् दिधक्षामि दग्धुमि-
च्छामि । तदिति शेष । इत्युक्तप्रकार स्व स्वीयमपेक्षितविशेष कामितार्थमाच-
चक्षे कथितवान् । चक्षे कर्तरि लिट् । 'सातिसवम्' इति पाठे ससहाय यथा-
तर्थेत्यर्थ । 'सहायोऽतिसवस्तुल्यौ' इत्यमर ॥

भ्रूसञ्ज्ञयेति । अथ स पुरुहूतसूनुरर्जुनो यदुपते श्रीकृष्णस्य भ्रुव सञ्ज्ञया
प्रेरणेन सतुष्यत कामितार्थप्रतिज्ञया प्रहृष्यमाणान्तनूनपातोऽग्ने । 'जातवेदा
स्तनूनपात्' इत्यमर । गाण्डीवस्य नाम वनुष सखायौ सहवर्तमानौ गाण्डीव-
सखौ । 'राजाह सखिभ्यष्टच्' इति समासान्तष्टच् । तूणौ निषङ्गौ च । त्रीन
पीत्यर्थ । शुभ्रान् श्वेतान् तुरगान् अश्वान् । नटता नृत्यता कपिना आज्ञनेयेन
युक्तेन केतनेन ध्वजेन कान्त मनोहरम् । शाकपार्थिवादिना समास । रथ जगृहे
गृहीतवान् । लौकिकसाधनैर्लौकिकैर्योद्धुमशक्यत्वादिति भाव ॥ १०८ ॥

१ 'जवनिका' इति पाठ २ 'नटीभवत्' इति पाठ ३ 'खाण्डवस्य' इति
नास्ति क्वचित् ४ 'गडुत्व च' इति पाठ ५ 'निवेद्य' इति पाठ ६ 'स्वयमपे-
क्षित', 'स्वयमपेक्ष्य' इति पाठ

मरुन्मनोमार्गणवैनतेयपृथग्जयात्तैरिव कीर्तिशावै ।

चतुर्भिरश्वैः समुपास्यमान स फाल्गुनस्त रथमारुरोह ॥ १०९ ॥

दशमुखनगरे पुरानुभूत दहनहठात्करण पुनर्दिदक्षु ।

उपगत इव मारुति स साक्षादुदलसदस्य रथाग्रकेतनाङ्क ॥११०॥

तद्भुजावनुधावन्त्या सग्रामेषु जयश्रिय ।

जङ्घाद्वयधिय तूण्यौ जनयामासतुस्तदा ॥ १११ ॥

पवनसखदृशोर्मुद वितन्वन्पटुतरटकृतिकम्पिताटवीक ।

कुटिलमतनुर्तार्जुन कराभ्या गुणमिव दण्डर्मथास्य गाण्डिवस्य ११२

अथ गरुडवलीमुखध्वजाभ्यामनुमतिमेत्य स सननाह हर्षात् ।

बलरिपुमणिनीलमुत्प्रवाल वनमशितु वडवास्यभूरिवाग्नि ॥ ११३ ॥

मरुदिति । स फाल्गुनोऽर्जुन । मरुतो वायोर्मनसो मार्गणस्य बाणस्य वैनतेयस्य गरुडस्य च चतुर्णां पृथक् प्रत्येक ये जया चत्वारस्तेभ्य आतै कीर्तिशावै कीर्तिशिष्टुभिरिव स्थितैश्चतुर्भिरश्वैः समुपास्यमान सयुज्यमान त तादृग्वेगवत्त्वेन प्रसिद्धमग्निदत्त रथमारुरोह । उत्प्रेक्षा ॥ १०९ ॥

दशमुखेति । अस्यार्जुनस्य रथाग्रकेतनोऽङ्क चिह्नत्वेन वर्तमान स प्रसिद्धो मारुतिर्हनुमान् । दशमुखस्य रावणस्य नगरे लङ्काया पुरा दाहसमये अनुभूत दृष्ट दहनस्य अग्नेर्हठात्करण बलाद्दाह पुनर्द्रष्टुमिच्छुर्दिदक्षु सन् । अतएव साक्षान्मूर्तीभूय उपगत आगत इवेत्युत्प्रेक्षा । उदलसन्नृत्यति स्म । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥११०॥

तदिति । सग्रामेषु युद्धेषु तस्यार्जुनस्य भुजौ प्रत्यनुधावन्त्या अनुसरन्त्या जयश्रियो जयलक्ष्म्या जङ्घाद्वयस्य विय सभावना तूण्यौ अग्निदत्ताक्षयतूणीरौ तदा खाण्डवदाहोद्योगावसरे जनयामासतु । उत्प्रेक्षा ॥ १११ ॥

पवनसखेति । अथार्जुन पवनसखस्याग्नेर्दृशोर्मुद चक्षुरुत्सव वितन्वन्कुरिष्यमाण । वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देश । कराभ्या पटुतरयातिकठोरया टकृत्या कम्पिताटवी खाण्डवारण्यभागो येन तथोक्त सन् । 'नद्युतश्च' इति कपू । अस्यग्निदत्तस्य गाण्डीवस्य कार्मुकस्य गुण ज्यामिव । दण्ड कुटिल वक्र अतनुत कृतवान् । आकर्षणेनेति भाव । अत्र गाण्डीवगुणदण्डयो कौटिल्यकरणेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेद । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ११२ ॥

अथेति । अथ सोऽग्नि । गरुडवलीमुखध्वजाभ्या कृष्णार्जुनाभ्यामनुमतिं दाहाभ्यनुज्ञामेत्य । हर्षात् वडवा अश्वयोषिदाकार और्वमुनिकोप तस्यास्यात् सुखात् भवतीति भूरग्नि वडवानल इव बलरिपुमणिरिन्द्रनीलरत्नमिव नील

१ 'जयासै' इति पाठ २ 'केतनाङ्कम्' इति पाठ ३ 'तूण्यौ' इति पाठ .

४ 'असकृत्' इति पाठ ५ 'अपि' इति पाठ ६ 'इव' इति पाठ

शोणरुचा शिखयातिमहत्या बाणपुरावृतिवासनयेव ।

चण्डतरोऽस्य वनस्य समन्तात्कुण्डलना कलयन्ववृधेऽग्नि ॥ ११४ ॥

प्रथम पावकषिङ्गे परिरभ्य गृहीतपल्लवोष्ठपुटे ।

उपकण्ठे वनराजेरुदगादाकुलकपोतनादतति ॥ ११५ ॥

क्रमेण प्रबलीभवतो भगवत पवमानसखस्य तमालादिषु
केषुचित्तरुषु पर्णोच्चयायमानैर्धूमैर्धूमै किंशुकादिषु केषुचिद्भुमेषु
स्तवकायमानैर्ज्वालाकदलैस्तिलकादिषु केषुचित्पचेलिमफलबीजाय-
मानै स्फुलिङ्गैर्हरिचन्दनादिषु केषुचिद्विटापिषु बल्कलायमानै-

श्याम उद्गतानि प्रवालानि फिसलयानि विद्रुमाश्च यस्मिस्तत् । वन खाण्डव
सामुद्रजल चाशितु भक्षितु सननाह सनद्धोऽभूत् । श्लिष्टविशेषणयमुपमा ॥ ११३ ॥

शोणेति । अथ चण्डतरोऽतिभीषणोऽग्निर्बाणपुरस्य बलिपुत्रनगरस्य
शोणारयस्य आवृतिवासनया प्राप्तरात्मना खावस्थानसंस्कारेणैव स्थितयेत्युत्प्रे
क्षा । अतिमहत्या शोणरुचा रक्तप्रभया शिखया ज्वालाया अस्य वनस्य खाण्ड
वस्य समन्तात्परित कुण्डलना कुण्डलाकारेण वेष्टन कलयन्कुर्वन्सन् । वृधे
वर्धते स्म । वर्धते कर्तरि लिट् । बाणपुरस्याग्निमय प्राकार पुराणप्रसिद्ध ।
तोटकवृत्तम्—‘तोटकवृत्तमिदं भवभा गौ’ इति लक्षणात् ॥ ११४ ॥

प्रथममिति । पावकोऽग्नि षिङ्ग इव तस्मिन् । ‘षिङ्ग पाण्डविको विट’
इत्यमर । प्रथममादौ परिरभ्य सवेष्टय आलिष्य च गृहीतो दग्ध आखादितश्च
पल्लव ओष्ठपुट इव येन तयोक्ते सति । वनराजे खाण्डवस्य स्त्रीलिङ्गात्कस्याश्चि-
न्नायिकायाश्च । उपकण्ठे समीपे कण्ठदेशे च आकुला तापार्या दन्तक्षतवेदनया च
सकुला कपोताना पारावताना तेषामिव च नादतति कलकलरवराशि उदगा-
दाव्निर्बभूव । अत्र प्रस्तुताग्निवनराजिश्लिष्टसाधारणविशेषणसाम्यादप्रस्तुतपरिरम्भ
पूर्वकावरचुम्बनमणितमनोहरविटकामिनीसभोगव्यापारप्रतीते समासोक्तिरल
कार—‘समासोक्ति परिस्फूति प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत’ इति लक्षणात् ।
अत्र सभोगस्यालिङ्गनपूर्वकत्वं रतिकूजिताना कपोतनादसाम्यं च रतिरहस्ये—
‘आदौ रत बाह्यमिह प्रयोज्यं तत्रापि चालिङ्गनमेव पूर्वम्’ इति । तत्र भावु
कपोतवारिदेत्यादिना प्रसिद्ध रत्यायासजनितो हुकारो मणितमिति । आर्या-
वृत्तम् ॥ ११५ ॥

क्रमेणेति । क्रमेण प्रबलीभवत प्रवर्धमानस्य भगवत पवमानसखस्याग्ने
सबन्धिभि । इतीदं तृतीयान्तपञ्चकेऽपि योज्यम् । तमालादिषु केषुचित्तरुषु

१ ‘चण्डतरस्य’ इति पाठ २ ‘कुण्डलनम्’ इति पाठ ३ ‘उपकण्ठम्’ इति
पाठ ४ ‘भुमेषु’ इति पाठ ५ ‘पर्णोच्चयाय’ इति पाठ ६ ‘भुमेषु’ इति नास्ति
कचिद् ७ ‘पवित्रम्’ इति पाठ ८ ‘केषुचिद्वल्कायमानै’ इति पाठ

रालोकैर्नीडवत्सु केषुचित्परस्परपक्षिपक्षताडनरटनायमानै ष्लोषैश्चट-
चटत्कारैश्च परित परीतमपि तद्वन मुहूर्तं यथापुरमवतस्थे ॥

हुताशनपरित्रासादुच्चलन्त्या वनश्रिय ।

कबरीव श्लथावेगात्कापि धूम्या खमानशे ॥ ११६ ॥

वलय धूमरेखाया वर्त्मनि द्योसदा बभौ ।

भाविन शरकूटस्य परितो मानसूत्रवत् ॥ ११७ ॥

अस्यैव गाण्डिवभृतो भुवि भो जन त्व

मल्ल तृणाय मरुतामपि मन्यमानम् ।

वृक्षेषु नीलदलेषु पर्णोच्चय दलसमूह इव आचरद्भि पर्णोच्चयायमानै । उपमाना-
त्क्यङ् । लट शानच् । एवमग्रेऽपि । धूमै । मिश्रुकादिषु केषुचिद्दुमेषु तम्बु
रक्तकुसुमेषु स्तवकायमानै पुष्पगुच्छवदाचरद्भि ज्वालाकन्दलै शिसादुरै ।
तिलकादिषु केषुचित्तरुषु रक्तबीजेषु पचेलिमाना पक्वाना फलाना बीजायमानै
स्फुलिङ्गैरभिरुणै । हरिचन्दनादिषु केषुचिद्विटपिषु तरुषु रक्तलक्षु वल्कलायमानै ।
'लवञ्जी वल्क वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमर । आलोकै प्रकाशै । नीडवत्सु
पक्षिकुटीरधारिषु केषुचित्तरुषु परस्पर पक्षिणा पक्षाभ्या ताडनेन यद्रटन चट-
चटशब्दस्तद्वदाचरद्भि रटनायमानै । श्लोषाणा दाहाना सबन्धिभिश्चटचटात्कारै
परित सर्वत परीत व्याप्तमपि तद्वन खाण्डव मुहूर्तमत्पकाल यथापुर दाहा-
त्पुरेव अवतस्थेऽवर्तत । 'अव्यय विभक्ति-' इत्यादिना सादृश्यार्थेऽव्ययीभाव ।
'नान्वयीभावात्-' इत्यम् । अत्राम्निदाहेन विकृतस्य वनस्य पुनर्व्यूमादिभि ।
पूर्वावस्थासपादनात्पूर्वरूपालम्भारभेद — 'पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि'
इति लक्षणात् । तस्य चोपमापञ्चकोज्जीवितत्वात्तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥

हुताशनेति । कापि महत्त्वेनानिर्वाच्या धूम्या धूमपङ्क्ति । पाशादित्वाद्यत् ।
हुताशनादग्रे परित्रासात्परितो भयात् उच्चलन्त्या ऊर्ध्व पलायमानाया वनश्रि-
यो वनलक्ष्म्या वेगात् पलायनसभ्रमात् श्लथा मुक्तबन्धना कबरी केशपाश इवे-
त्युत्प्रेक्षा । ख आकाश आनशे व्याप्नोतिस्म ॥ ११६ ॥

वलयमिति । धूमरेखाया वलय मण्डलम् । द्यवि आकाशे सीदन्तीति
द्योसदा देवाना वर्त्मनि आकाशे भाविनो भविष्यत शरमयस्य कूटस्य शालाया
परित यावच्छाल मानसूत्रवत् प्रमाणसूत्रमिवेत्युत्प्रेक्षा । बभौ । 'वास कुटी
द्वयो शाला' इति गृहपर्यायेष्वमर ॥ ११७ ॥

अस्यैवेति । भो जन हे लोक, त्व मरुता देवाना मल्ल वीरमिन्द्रमपि भुवि
तृणाय मन्यमान तृणरूपत्वेन सभावयमानम् । अस्य गाण्डीवभृतोऽर्जुनस्यैव

१ 'श्लोषैश्चटचटात्कारै' इति पाठ २ 'सवत' इति पाठ ३ 'मुहूर्तम्' इति नास्ति
क्वचित् ४ 'द्योसदा' इति पाठ ५ 'हे जन' इति पाठ ६ 'मन्यमान' इति पाठ .

बाहोर्बल पठ पठेति वदन्निवाग्नि ।

स्फोटारव स झटिति स्फुटयाचकार ॥ ११८ ॥

श्वपार्श्वयुग्मज्वलद्ग्निकन्दला वनान्तभाजोऽजगरा महत्तरा ।

निशातवर्षक्षतानि सुतासृजा दशामयत्नाज्जगृह्महीभृताम् ॥ ११९ ॥

तत्र निकुरुम्बाणि स्तम्बेरमाणामामूलमनलार्चिरवलम्बितदन्त-
मुसलानि प्रेमपरवशतया वशासु वितरितु स्वसृक्भागविन्यस्तज-
ग्धार्धसल्लकीपल्लवकवलानीव क्षणमलक्ष्यन्त ॥

सविधज्वलनोष्मवीचिभि सपदि म्लानकपित्थशाखिनाम् ।

परिपाकसिता फलव्रजा प्रबभु स्फोटकबुद्बुदा इव ॥ १२० ॥

बाहोर्भुजयोर्बल शौर्यं पठ पठोच्चारयोच्चारय इत्युक्तप्रकारेण वदन् ब्रुवन्निवे-
त्युत्प्रेक्षा । सोऽग्नि स्फोटैर्वेण्वादीना दाहजन्यदलनैर्य आरव पठपठात्कारस्त-
झटिति द्रुत स्फुटयाचकार प्रकटितवान् ॥ ११८ ॥

श्वपार्श्वेति । वनान्तभाज खाण्डववनवासिनो महत्तरा अतिस्थूलायतो-
व्रता अजगरा सर्पविशेषा स्वयो स्वीययो पार्श्वयोर्युग्मे ज्वलन्तोऽग्ने कन्दला
ज्वाला येषा तथोक्ता सन्त । निशातेनातितीक्ष्णेन वज्रेणेन्द्रायुधेन यानि
क्षतानि । व्रणानीत्यर्थ । तेभ्यो नि सुतान्युद्रतानि असृञ्जि शोणितानि येषा तेषा
महीभृता पर्वताना दशामवस्थाम् । साम्यमिति यावत् । अयत्नाद्यत्न विनैव जगृह् ।
अत्रान्यदशाया अन्यत्रासभवेनौपम्याक्षेपादसभवधर्मनिबन्धनरूपो निदर्शना-
लकार ॥ ११९ ॥

तत्रेति । तत्र दह्यमाने खाण्डवे स्तम्बेरमाणा निकुरुम्बाणि गजवृन्दानि ।
'इभ स्तम्बेरम पद्मी', 'वृन्द निकुरुम्ब कदम्बकम्' इत्युभयत्राप्यमर ।
आमूल मूलदेशपर्यन्तमनलार्चिर्भिरग्निज्वालाभिरवलम्बितानि व्याप्तानि दन्ता
मुसलानीव तानि येषा तथोक्तानि सन्ति । प्रेम्णा प्रियानुरागेण परवशतया
पारवश्येन हेतुना वशासु करिणीषु विषये वितरितु सृक्भागयोरोष्ठप्रान्तयोर्वि-
न्यस्ता अर्धं जग्धा जग्धार्धाश्च सल्लकीपल्लवमया कवला यैस्तथोक्तानीवेत्यु-
त्प्रेक्षा । क्षणमलक्ष्यन्तादृश्यन्त । लक्षते कर्मणि लङ् ॥

सविधेति । सविधे समीपे ज्वलनस्य ज्वलतोऽग्नेरुष्मणो वीचिभि परम्प-
राभि सपदि म्लानाना प्लुष्टाना कपित्थाना नाम शाखिना वृक्षाणा सवन्विन
परिपाकेन सिता श्वेता फलाना व्रजा समूहा । स्फोटकस्य मसूरिकारोगस्य
बुद्बुदा व्रणविशेषा इवेत्युत्प्रेक्षा । प्रबभु । वैतालीयम् ॥ १२० ॥

१ 'बाहो' इति पाठ २ 'स्फुटयाबभूव' इति पाठ ३ 'क्षतानि सुतासृजा'
इति पाठ ४ 'भाग' इति नास्ति कश्चित्

निशि केवल तमसि दीप्रतनु निजजातिमोषधितरु निखिलम् ।
 इतरे विजेतुमिव ते तरवो दिवसेऽपि जज्वलुरतीवतराम् ॥ १२१ ॥
 दृप्तदानवनिशाचरवर्गस्तत्र गाण्डिवभृता निहतोऽपि ।
 तन्निषङ्गयुगबाणगणाना सख्यया प्रतिभटत्वमकार्षीत् ॥ १२२ ॥
 ज्वालतापभरकुण्डलिताङ्गी क्ष्वेडसारघृतसेचनमृद्धी ।
 सर्पपुगवततीरतिहृष्ट शङ्कुलीरिव चर्चव कृशानु ॥ १२३ ॥
 तावत्तक्षकरक्षणाय सहसा शक्रोऽधिरुह्य द्विप
 वज्र न्यस्य तदीयमूर्ध्नि मरुता सनाहन्यन्वाहिनीम् ।
 ब्रह्माण्डप्रतिरोधनेन विमुखैर्धूमैरिवारण्यजै-
 रातस्तार नभस्तल जलधरैरारब्धघोरारवै ॥ १२४ ॥

निशीति । निशि केवल रात्रावेव तत्रापि तमस्येव दीप्रा प्रकाशमाना तनुर्देहो यस्य, त निजजाति निखिल समस्तमोषधितरु ज्योतिर्लता विजेतु मिवेत्युत्प्रेक्षा । इतरे तद्भिन्नास्ते खाण्डवीयास्तरवो दिवसे अहन्यपीत्यपिना किमुत रात्राविति ध्वन्यते । अतीवतरा मृश जज्वलुर्ज्वलन्ति स्म । प्रमिता क्षरा वृत्तम् ॥ १२१ ॥

दृप्तेति । तत्र खाण्डवे गाण्डीवभृतार्जुनेन निहत पलायनसमये खाण्ड तोऽपि दृप्ताना दानवानामसुराणा निशाचराणा राक्षसाना च वर्ग समूहस्तस्या र्जुनस्य निषङ्गयुगेऽक्षयतूणीरयुग्मे बाणगणाना सबन्धिन्या सख्यया सह प्रति भटत्व प्रतिवीरत्व तुल्यत्व च अकार्षीत् चक्रे । कृञ कर्तरि लुङ् । सिचि वृद्धि । अत्र निहतस्य प्रतिभटत्वमिति विरोधस्य तुल्यत्वेनाभासीकरणाद्विरोधाभास । एव तादृशदानवनिशाचरवर्गस्य साक्षाच्छत्रुणार्जुनेन सह योद्धुमशक्त्या तन्निषङ्ग बाणगणसख्यया प्रतिभटत्ववर्णनात्प्रत्यनीकालकार । द्वयोश्च श्लेषैकोत्थापितत्वा दैककालिकत्वाच्च समप्राधान्यसकर । स्वागता ॥ १२२ ॥

ज्वालति । कृशानुरभिर्ज्वालाना तापभरेण तापातिशयेन कुण्डलितानि कुण्डलाकृति नीतान्यङ्गानि देहा यासा ता । क्ष्वेडसारस्य विषरसस्यैव घृतस्य सेचनेनोक्षणेन मृद्धी । 'ओतो गुणवचनस्य' इति डीप् । शङ्कुलीश्चक्राकृति- भक्ष्यविशेषानिव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । सर्पपुगवाना सर्पश्रेष्ठाना तती समूहान् । अतिहृष्ट सन् । चर्चव । ददाहेत्यर्थ । चर्चते कर्तरि लिट् । 'द्वयोज्वालकीलौ' इति ज्वालशब्दस्य पुस्त्वानुशासनात्तत्त्वेन निर्देश ॥ १२३ ॥

तावदिति । तावत्सर्पदाहसमये शक्र इन्द्रस्तक्षकस्य नाम सर्पराजस्य रक्षणाय रक्षण कर्तुं । इति 'क्रियार्थं-' इत्यादिना चतुर्थी । सहसा द्रुत द्विपमै-

ततस्तैरनेकैर्नाकौकसामनीकैर्मत्सरेण तदुपरि निपात्यमानदिग्भ-
त्तिशिखराणामिव वेगादापतता वारिधौ वाडवह्व्यवाडपि क्व-
लितोऽयमस्माभिरितीव विद्युत प्रकाश्य गर्जितेन तर्जयतामिव पर्ज-
न्यानामासारसर्वाभिसारेण निर्वापिते वनाग्नौ मनाकश्यामायमाने
सति शोणायमानलोचनेन कपिकेतनेन तत्प्रतिचिकीर्षया शरकदम्बै-
रम्बरे निरवलम्बमाकलिता शाला छत्रीकृत्य पुनरपि समुन्नीयमान-
निजकेतुरुषर्बुधो भगवानुद्दिदीपे ॥

तत्रान्तरे प्रोषितवल्गुभतया प्रेम्णा कुमारमश्वसेन निगीर्य दहना-

रावतमधिकृद्धारुह्य तदीये मूर्ध्नि शिरसि वज्रमायुध न्यस्य निधाय मरुता वाहिना
देवसेना सनाहयन्युद्धायोजयन् सन् ब्रह्माण्डे तद्भित्तौ प्रतिरोधनेन प्रत्या-
घातेन विमुखै प्रत्यावृत्तैरारण्यजै खाण्डवदाहोद्भवै धूमैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा ।
आरब्धा कृता घोरा कठोरा आरवा गर्जितानि यैस्तैर्जलवैरैर्मैधैर्नभ-
स्तल गगनप्रदेशमातस्ताराच्छादितवान् । स्तृणाते कर्तरि लिट् । शार्दूल-
विक्रीडितम् ॥ १०४ ॥

तत इति । तत अनेकैस्तैर्नाकौकसा देवानामनीकै बलै मत्सरेण द्वेषेण
तेषा कृष्णार्जुनपावकानामुपरि शिरसि निपात्यमानाना दिशाभेव भित्तीना शिर-
राणामिव स्थितानाम् । अत एव वेगादापतताम् । गुरुत्वादिति भाव । वारिधौ
समुद्रे अय वाडवह्व्यवाट् वडवानलोऽपि अस्माभि क्वलितो भक्षित । किमुत
यूयमित्यपिशब्दाथ । इतीव विद्युत प्रकाश्यगर्जितेन । तन्मिषेणेत्यर्थ ।
तर्जयता अवस्थिताना पर्जन्याना मेघाना सबन्विना आसारस्य धारासपातस्य
सर्वाभिसारेण सर्वोद्योगेन निर्वापिते शमिते वनाग्नौ खाण्डववह्वौ मनागल्प श्यामा-
यमाने सति । 'धारासपात आसार', 'सर्वाभिसार सर्वौघ सर्वसनहनार्थक'
इति चामर । शोणायमाने कोपादरुणीभवती लोचने यस्य तथोक्तेन कपिकेत-
नेन कपिवजेनार्जुनेन तस्यासारसर्वाभिसारस्य प्रतिकर्तुमिच्छा प्रतिचिकीर्षा
तयाम्बर आकाशे निरवलम्ब कुब्जस्तम्भावारवर्ज यथा तथा शरकदम्बैर्वाणवृन्दै-
राकलिता सघटिता शाला छत्रीकृत्य पुनरपि सम्यगुन्नीयमान ऊर्ध्व प्रसार्यमाणो
निजकेतुर्बुधो येन तथोक्त भगवान् उषर्बुधोऽभिरुद्दिदीपे प्रजज्वाल । 'शोचि
ष्केश उषर्बुध' इत्यग्निपर्यायेष्वमर । शुद्धसापहवोत्प्रेक्षयो ससृष्टि ॥

तत्रेति । तत्रान्तरे तस्मिन्समये प्रोषित कुरुक्षेत्र प्रति प्रस्थितो वल्गुभ
पतिस्तक्षको यस्यास्तस्या भाव तत्ता तथा हेतुना । अश्वसेन नाम कुमार प्रेम्णा
निगीर्य असित्वा कण्ठे निधायेति यावत् । दहनस्याभेरर्षिषा ज्वालानामुष्णस्य

१ 'अनेके' इति नास्ति कश्चित् २ 'ह्व्यवाहोऽपि' इति पाठ ३ 'वने'
इति पाठ ४ 'शरशाला' इति पाठ

र्विरुष्णासहिष्णुतया पुनरपि निवृत्य दिव प्रयान्तीभिर्घनधाराभिरिव
पन्नगकन्यकामि सह वनादुत्पतन्तीं तक्षककुटुम्बिनीमविलम्बित-
मेव श्वेतवाहन शितमुखेन शिलीमुखेन रसनायामिव ग्रीवायामपि
द्विधा विदलयाचक्रे ॥

नभसि कृते शरकूटे न पपाताशुगविनुन्नमम्बुमुचाम् ।

तस्मिन्खाण्डववह्नौ तक्षकपत्न्या कबन्धमेव परम् ॥ १२५ ॥

अथ स कुपित स्वय कौशिकोऽपि चकितचकित वियति विहि-
तोपसरण नवजननीशोकदयनीय हृतवाल तमहिबाल परिगृह्य लाल-
नया परितोषमनैषीत् ॥

स्पर्शस्य असहिष्णुतया सोढुमशक्त्या निवृत्य प्रत्यावृत्य पुनरपि दिवमाकाश
प्रति प्रयान्तीभिर्घनाना मेघाना वाराभिरिव स्थिताभिरित्युत्प्रेक्षा । पन्नगकन्यका-
भिर्नागनारीभि सह । वनात्खाण्डवादुत्पतन्तीं तक्षकस्य कुटुम्बिनीं भार्याम् ।
'कन्या कुमारिका नार्यो दारा स्यात्तु कुटुम्बिनी' इति विश्वप्रकाशामरौ । अपे
किमुतान्य इत्यर्थं । श्वेतवाहनोऽर्जुनोऽविलम्बित सत्वर यथातथा शितमुखेन
तीक्ष्णाप्रेण शिलीमुखेन बाणेन रसनाया जिह्वायामिव ग्रीवाया कन्धरायामपि
द्विधा द्विप्रकार विदलयाचक्रे विपाटितवान् । उत्प्रेक्षोपमयो ससृष्टि ॥

नभसीति । शरकूटे बाणमयगृहे नभसि आकाशे कृते सति । अर्जुनेनेति
शेष । आशुगैर्बाणैरेव । वायुभिरिति श्लिष्टरूपकम् । विनुन्नमुद्धूतम् । 'आशुगौ
वायुविशिखौ' इत्यमर । अम्बुमुचा मेघाना सबन्धि कबन्ध उदक तस्मिन्खा
ण्डववह्नौ न पपात । पर कितु तक्षकपत्न्या कबन्ध नि शिर क्लेवरमेव पपात ।
'कबन्धमुदके नखी गतमूर्धकलेवरे' इति वैजयन्ती । अत्रोभयो कबन्धयो
प्रसक्तस्य पतनस्य तक्षकपत्नीकबन्ध एव नियमनात्परिसख्यालकार । स च
कबन्धशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोरङ्गाङ्गि-
भावेन सकर । गीतिरार्या ॥ १२५ ॥

अथेति । अथ तक्षकपत्नीशिरश्छेदानन्तर कुपित स इन्द्र स्वय कौशिको
व्याल्ग्राह्यपि इन्द्रश्च सन्निति च । 'महेन्द्रगुग्गुल्लूकव्याल्ग्राहिषु कौशिक'
इत्यमर । व्याल । सर्प इत्यर्थं । वियति आकाशे चकितचकित भीतभीत
विहित कृतमुपसरण सनिवान येन तयोक्तम् । नवेन जनन्या सप्रन्धिना
शोकेन दयनीय शोचनीय हृतवाल मातृकण्ठलभतया छिन्नपुच्छ त अहिबाल

१ 'निवृत्य' इति पाठ २ 'शातमुखेन' इति पाठ ३ 'अपि इति नास्ति
क्वचित् ४ 'विदलिता चक्रे' इति पाठ ५ 'विनय' इति पाठ

सुत तमभ्येत्य सुरैरशेषैः क्रुध्यन्नथायुध्यत घोरमिन्द्र ।
 चक्रे स दावस्य च तक्षकस्य यदग्निमत्ता यदनग्निमत्ताम् ॥ १२६ ॥
 वनस्य तस्योपरि केवल तदा सहस्रनेत्रस्य च सव्यसाचिन ।
 निषङ्गनीडोत्पतितानि पत्रिणा कुलानि कोलाहलकेलिमादधु ॥ १२७ ॥
 शरान्विपाठानपि पारदृश्वन श्रुतेर्विधायाशु विमुञ्चतस्तत ।
 कुरूद्वहात्साध्वसरोगिणो हरेरभूद्भिषग्दूरतरप्रसर्पणम् ॥ १२८ ॥

सर्पशिंशु अश्वसेन परिगृह्य लालनया आश्वसनेन परितोषमनैषीत्प्रापयामास ।
 नयतेर्दुहादित्वेन द्विकर्मकात्कर्तुरि लुङ् । विरोधाभासालकार ॥

सुतमिति । अथाश्वसेनाश्वसनानन्तरं क्रुध्यन् कुयन् इन्द्र सुतमात्मजमपि
 तमर्जुनमशेषैः सुरैः सहाभ्येत्यागत्य । घोरं यथा तथायुध्यत युध्यते स्म । नन्व-
 युक्तमात्मजेन सह युद्धमत आह—चक्र इति । यद्यस्मात्स सुतोऽर्जुनो दावस्य
 खाण्डववनस्य । ‘दवदावौ वनारण्यवह्नी’ इत्यमरः । अग्निरस्मिन्नस्तीत्यग्निमान्
 तस्य भावस्तत्ता ता चक्रे । अग्निना खाण्डव ददाहेत्यर्थः । यत् यस्मात् च तक्ष-
 कस्य अग्नि न मन्य[ता]ति इत्यनग्निमत् तस्य भावस्तत्ता ताम् । अग्निमन्यना
 भावमिति यावत् । चक्रे । सपत्नीकस्यैव तत्राधिकारात् प्रकृते तेन तन्नाशनाच्चेति
 भावः । तथा च तक्षकखाण्डवयोरिन्द्रस्य प्राणेभ्योऽपि प्रियत्वात्तत्पीडाकारेणा
 मार्गवर्तिना पुत्रेण युद्धनायुक्तमिति भावः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ १२६ ॥

वनस्येति । तदा युद्धकाले सहस्रनेत्रस्य इन्द्रस्य सव्यसाचिनोऽर्जुनस्य च ।
 द्वयोः सबन्धीनि । निषङ्गास्तूणीरा एव नीडानि कुलायास्तेभ्य उत्पतितान्युत्थि-
 तानि पत्रिणा बाणानामेव पक्षिणामिति श्लिष्टरूपकम् । कुलानि वृन्दानि ।
 ‘पत्रिणौ शरपक्षिणौ’ इत्यमरः । तस्य वनस्य खाण्डवस्योपरि केवलमूर्ध्वभाग-
 एव । कोलाहलकेलिं कलकलरवमादधुश्चक्रुः । एकेषा शरकूटभेदनाशक्त्या
 अन्येषा प्रसक्त्यभावेन च न वनमध्ये प्रवेश इति भावः । श्लिष्टाश्लिष्टघटित-
 सावयवरूपकम् । वशस्थम् ॥ १२७ ॥

शरानिति । ततो विपाठान् तत्सज्जान्, विगत पाठ पठन येषा तानिति
 च । अपि क्रमेण समुच्चये, विरोधे च । शरान्बाणान् श्रुते श्रोत्रस्य वेदस्य च ।
 पारमन्त पश्यन्तीति पारदृश्वनः । विधाय कृत्वा । आशु विमुञ्चतस्त्यजत,
 वादाय प्रेरयतश्च कुरूद्वहादर्जुनात् सा वस भयमेव रोगोऽस्यास्तीति तद्वतो
 हरेरिन्द्रस्य दूरतरमतिदूरं प्रसर्पणं पलायनं भिषक् वैद्योऽभूत् भीतः । पलायित-
 वानित्यर्थः । ‘भिषग्वैद्यश्चिकित्सकः’ इत्यमरः । अत्र प्रस्तुतार्जुनैन्द्रविशेषण-
 साम्यादप्रस्तुतशिष्यप्रतिभाकरप्रसङ्गक्षमतदक्षमविद्वदविद्वत्तान्तप्रतीते समासो-
 क्तिः । एव विपाठानपि श्रुते पारदृश्वन इत्यत्र विरोधाभासश्च । द्वयोश्च तिलत-

जयन्तमेक युधि सोढुमक्षमे जयन्तमन्य सुतमीक्षितु गते ।
 पुरीं बलद्वेषिणि घोषकैतवाज्जहास शङ्खद्वितय च कृष्णयो ॥१२९॥
 तत कृशानोर्विपरीतवर्णस्वनामवाच्यादिव भीतभीतम् ।
 मय वने दैत्यमय ररक्ष स चक्रपाणेरिव शक्रसूनु ॥ १३० ॥
 क्षेत्रमप्यधिपति कुरुपूर्व सश्रितौ सपदि दैवबलेन ।
 चर्वितु सकलखाण्डवमग्नेस्तक्षकावभजता विघसत्वम् ॥ १३१ ॥

ण्डुलन्यायेन स्फुटावगम्यमानभेदयो ससृष्टि । पूर्ववद्वशस्थवृत्तम् ॥ १२८ ॥

जयन्तमिति । जयन्त स्वस्य जेतारम् । जयते कर्तरि लट् शत्रादेश ।
 एक सुतमर्जुन युधि युद्धे सोढुमक्षमेऽसमर्थे । अतएव बलद्वेषिणि इन्द्रे अन्य
 जयन्त नाम सुतमीक्षितु पुरीं स्वर्गं प्रति गते सति । पलायिते सतीति यावत् ।
 कृष्णयो कृष्णार्जुनयो शङ्खद्वितय च पाञ्चजन्यदेवदत्तयुग्ममपि घोषस्य कैतवा
 ब्याजात् जहास हसति स्मेवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या सापहवा च । तथा
 चाचेतनेनापि सपरिहासे किमुत सचेतनेन परिहास इत्यर्थान्तरापत्तिरूपार्थाप-
 त्त्यलकारो व्यज्यत इत्यलकारेणालकारध्वनि ॥ १२९ ॥

तत इति । तत सोऽय शक्रसूनुरर्जुनो विपरीते प्रातिलोम्य गते वर्णे मका-
 रयकारौ यस्मिंस्तस्य स्वस्य नाम्नो यमात्मकतामापन्नस्य स्वीयस्य मयेति सज्ञाश-
 व्दस्य वाच्यादभिधेयात् । अन्तकादिव स्थितादित्युत्प्रेक्षा । कृशानोरग्नेश्चक्रपाणे
 श्रीकृष्णादिव । उभयस्मादपीत्यर्थं । भीतभीतमत्यन्तभीतम् । वीप्साया द्विर्भाव ।
 मय नाम दैत्य दानव वने ररक्ष रक्षितवान् । अत्र कृष्णानलयोर्मयाभयदायक-
 त्वेनौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदस्तुल्ययोगिताभेद । खाण्डवदाहसमयेऽ
 भेर्भीत पलायमानो मय श्रीकृष्णेन दृष्ट । तस्माद्भवमाशङ्क्य अर्जुन शरण
 गत्वा तेन रक्षित इति भारती कथान्नानुसंधेया ॥ १३० ॥

क्षेत्रमिति । पूर्व कुरुर्यस्य तत् यस्य तमिति च क्षेत्र कुरुक्षेत्रम् । तस्य
 कुरुस्वामिकत्वादिति भाव । अधिपति राजा अर्जुन । तस्य कुरुवशसभव-
 त्वादिति भाव । पूर्वमादौ कुरुरिति पद यस्येति व्याख्याने शब्दस्यार्थविशेषण-
 त्वायोगादसमर्थत्वाख्यदोष । वाच्यवाचकयोरभेदाभिमानेन कथञ्चिदुपपाद-
 नेऽपि क्लिष्टत्वाख्यदोष इति । तच्च तमपि सपदि खाण्डवदाहसमये । दैवस्य
 बलेनाश्रितौ । एक प्रवासेन, अन्य शरणत्वेनेति भाव । तक्षक सर्पराज । तक्षैव
 तक्षक राक्षसशिन्पी मय । द्वावपि तक्षकौ । 'तक्षको नागवर्धक्यो' इत्यमर ।
 सकल तत्रत्यसर्वस्थावरजङ्गमसहित खाण्डव वन चर्वितुर्भक्षयितुरग्नेर्विघसत्व
 भोजनशेषत्वमभजता प्राप्तवन्तौ । न दग्धावित्यर्थं । 'अमृत विघसो यज्ञ-
 शेषभोजनशेषयो' इत्यमर । अत्र तक्षकद्वयादन्यस्मिन्प्रसक्तस्याग्निदाहस्य

अथ स्मिन्वा तुन्द परिमृशति मन्दायितगतौ
 समापृच्छथ प्रीत्या त्रिदिवमुपयाते हुतवहे ।
 रथाभ्या मौनिभ्या घनसलिलसेकेन महता
 विजेत्रौ तौ कृष्णौ विविशतुरुपान्त नरपते ॥ १३२ ॥
 इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते तृतीय स्तवक ।

तद्वये भोजनशेषत्वकथनेन तदन्यस्मिन्नेव नियमनात्परिसख्यालकार ।
 खागतावृत्तम् ॥ १३१ ॥

अथेति । अथ खाण्डवदाहानन्तरम् । स्मिन्वा दरहास कृत्वा तुन्दमुदर
 परिपूर्ण परिमृशति सस्पृशति । आनन्दातिरेकादिति भाव । करेणेति शेष ।
 मन्दायिता मन्दायमाना गतिर्यस्य तस्मिन् । आहाराधिक्यादिति भाव । हुतवहे
 ऽग्नौ प्रीत्या समापृच्छथ गच्छामीत्युक्त्वा । त्रिदिव स्वर्गं प्रत्युपयाते गते सति ।
 विजेत्रौ विशेषेण जयसमन्वितौ तौ कृष्णौ महता घनाना मेघाना सबन्धिन
 सलिलस्य वर्षोदकस्य सेकेनोक्षणेन मौनिभ्या नि शब्दाभ्याम् । जलक्लिन्ना न ध्वन
 न्तीति प्रसिद्धम् । रथाभ्या उपलक्षितो सन्तौ नरपतेर्धर्मराजस्योपान्त समीप
 विविशतु । स्वभावोक्तिरलकार — 'स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्'
 इति लक्षणात् ॥ १३२ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनरुन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
 रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याभिधाने

तृतीय स्तवक ।

चतुर्थः स्तवकः ।

याते ततो निजपुरीं यदुवशकेतौ
राज्ञे मयो मणिसभा रचयाबभूव ।
यस्या रुच समवलोक्य शुचाधुनापि
जीव गतागतजुष वहते सुधर्मा ॥ १ ॥
तामधिष्ठास्त्रुर्मभ्येत्य त मख कर्तुमन्वशात् ।
विपञ्चीरवसारज्ञो नृप चीरवसा वर ॥ २ ॥

ततो दूताहूत पुरुहूतानुजो निरन्तरायमेव महान्त सप्ततन्तु-
मुपहर्तुमनस कौन्तेयस्योपान्ते रहसि मुहूर्त समन्त्र्य साक्षादुत्सा-
हप्रभावाभ्या मूर्तो मन्त्र इव तत्प्रहिताभ्या गन्धवहसुधान्धोधि-
पनन्दनाभ्यामनुसधीयमानगमनो नदीतटाकैर्द्विमातृकतया स्वपा-

यात इति । ततो युधिष्ठिरसमीपप्राप्त्यनन्तरं यदुवशस्य केतौ ध्वजे ।
तद्वत्प्रख्यापक इति यावत् । निजपुरी द्वारका प्रति याते सति राज्ञे युधिष्ठिराय
मयोऽर्जुनरक्षितो मणिसभा मणिमयी मणीना वा सभामास्थानशाला रचया-
बभूव । निर्माय दत्तवानित्यर्थः । यस्या मणिसभाया रुच शोभा समवलोक्य
सुधर्मा देवसभा शुचा शोकेन तादृशशोभाराहित्यजनितेन अधुनापि अद्यापि
जीवमात्मान बृहस्पतिं च । गतागत यातायात जुषत इति तथोक्त वहते । अत्र
सुधर्मायास्तादृग्दु खकृतजीवयातायातासबन्धेऽपि सबन्धरूपातिशयोक्तिः ।
जीवात्मबृहस्पत्यो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलेति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकरः ।
'जीव प्राणिनि गीष्पतौ' इत्यमरः । वसन्ततिलका ॥ १ ॥

तामिति । तामधिष्ठास्त्रुम् । तत्र सभाया स्थितवन्तमित्यर्थः । 'स्थास्त्रु स्थि-
रतर' इत्यमरः । त नृप धर्मराजमभ्येत्यागत्य विपञ्चीरवसारज्ञो वीणानादोपनि-
षद्वेदी चीरं वल्कल वसते परिदधत इति चीरवसा मुनीना वरो नारदो मखम-
श्वमेध कर्तुमन्वशादादिदेशः । शास्त्रे कर्तारि लुड ॥ २ ॥

तत इति । ततो नारदनिदेशानन्तरं महान्त लोकैकश्लाघ्य सप्ततन्तु ऋतुं
राजसूय निरन्तराय निर्विघ्नमुपहर्तुमनुष्ठातु मनो यस्य तस्य अतएव कौन्तेयस्य
उपान्ते सनिधौ रहस्येकान्ते दूतैराहूत पुरुहूतानुज श्रीकृष्णो मुहूर्त समन्त्या-
लोच्यः । 'वशीकृताखिलनृपेणैव राजसूय कार्यं, जरासधश्चाखिलस्य जेता,
जिते तस्मिन् जितकल्पा एव सर्वे नृपा, तत्र प्रथम तज्जय एवानुष्ठेय' इत्या-
लोचनप्रकारः । तेन धर्मराजेन प्रहिताभ्या प्रेषिताभ्या गन्धवहो वायु, सुधा-
न्धसा देवाना अधिप इन्द्र, तयोर्नन्दनाभ्या भीमार्जुनाभ्या अनुसधीयमान
अनुसयुज्यमान गमनं यस्य तथोक्त सन् । अतएव साक्षान्मूर्तीभूताभ्या
उत्साहप्रभावाभ्या उत्साहशक्तिप्रभुशक्तिभ्या अनुसधीयमान मन्त्र मन्त्र-
शक्तिरिव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । नदीभिस्तटाकैश्च द्वे मातरौ सस्यजनयित्री

१ 'आगत्य' इति पाठ २ 'आहर्तुमनस' इति पाठ ३ 'साक्षात्' इति नास्ति
कश्चित् ४ 'प्रभवाभ्याम्' इति पाठ ५ 'स्वपालयितारमिव' इति पाठ

लयितारमनुकुर्वतो विविधान्यदुर्लभवसुधान्यसमेधितवसुधान्मगधानैवगाह्य विशृङ्खलामोदितगिरिव्रजमपि शृङ्खलाखेदितमहीभृत्कुल जराघटितदेहमपि देदीप्यमानबलसपन्नमाशाजेतारमपि परार्थापहारजागरितार मागधमपि विगीतव्यापार द्वैमातुरं महारथ जरासध पृथिवीनाथमेत्य प्रधन ननाथ ॥

तत्क्षणमतिक्षया 'त्वमष्टादशकृत्वो दृष्टापजयोऽसि, अय पुन-
येषा तेषा द्विमातृकाणा नदीमातृकाणा देवमातृकाणा च भावेन द्विमातृकतया । 'देशो नद्यम्बुदृष्ट्यम्बुसपन्नव्रीहिपालित । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥' इत्यमर । खेषा पालयितार राजान जरासध अनुकुर्वत विडम्बयत । तस्यापि द्विमातृकत्वादिति भाव । विविधैः कनकमणिरूपैः नवविधैश्च अन्यस्मिन्देशान्तरे दुर्लभैः वसुभिः धनैः धान्यैश्च समेधिता प्रवर्धिता वसुधा भूर्येषु तान्मगधानाम जनपदान् अवगाह्य प्रविश्य विशृङ्खल निष्प्रतिबन्ध यथा तथा आमोदित सतोषित गिरीणा शैलाना व्रज समूह गिरिव्रजानामकराजधानी च येन तथोक्तमपि शृङ्खलाभिः पादबन्धनायसयन्त्रैः खेदित दुःख प्रापित महीभृता शैलाना राज्ञा च कुल वृन्द येन तथोक्तम् । जरया चरमवयसा तन्नाम्ना पिशाच्या च घटित सयुक्त संयोजितश्च देहो यस्य तथोक्तमपि । देदीप्यमानेन बलेन सत्त्वेन सपन्न समृद्ध आशाना तृष्णाना दिशा च जेतारमपि । परार्थाना अपहारे जागरितार प्रवण मागध वैतालिकमपि । मगधाधिप च विगीतव्यापार गानशून्य निन्दितकर्माण च । द्वयोर्मात्रोरपत्य द्वैमातुरम् । 'मातुरुत्सख्यासभद्रपूर्वाया' इत्यपत्यार्थे अण् उत्व च । महारथम् । 'आत्मान सारथिं चाश्वान् रक्षन् युध्मति यो भट । स महारथसङ्ग स्यात्' इत्युक्तलक्षणलक्षित जरासध पृथिवीनाथमेत्य प्रधन युद्ध ननाथ याचितवान् । नाथते कर्तरि लिट् । अत्र सर्वस्यापि शब्दस्य विरोधसमुच्चयार्थद्वयाभिवायकतया विरोधाभासालकार । श्लेषानुप्राणितश्चेति सकर । अत्र पुरा किल केनचिन्मुनिना दत्त फल द्विधा खण्डयित्वा खण्डमेकैक भुक्त्वा अर्धमर्धं मातृभ्या प्रसूय त्यक्त शरीरखण्डद्वय जरानाम्प्रया भिक्षाच्या एकीकृत जरासवोऽभूदिति पौराणिकी कथानुसंधेया । 'वसुधनधान्य-' इति पाठे 'वसू रश्मौ धने वसु' इति कोशात् धनशब्दवैयर्थ्यं छेकानुप्रास-भङ्गश्चेति बोध्यम् ॥

तत्क्षणमिति । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणम् । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । हे कृष्ण, त्व अष्टादशकृत्व अष्टादशवारम् । अभ्यातृत्वौ कृत्वसुच् । दृष्टापजयोऽसि । लोकैरिति भाव । इतर त्वदन्योऽयमर्जुनस्तु किंशोर बाल इति अति-क्षितिक्षय्य अत्यन्तक्षमया । 'अतितीक्ष्णतया' इति पाठे अति-कोपेनेत्यर्थः । उभा-

- १ 'मागधान्' इति पाठ २ 'अधिगम्य' इति पाठ ३ 'हर्षित' इति पाठ
४ 'देहबलसपदम्' इति पाठ ५ 'जरासध' इति नास्ति क्वचित् ६ 'पृथ्वीनाथमुपेत्य'
इति पाठ ७ 'अतिक्षितय्या' इति पाठ

रितर किशोर' इति कृष्णावुभावप्यवधीर्यं हिडिम्बवककुटुम्बशो-
कोदयादारभ्य प्रवीरजनकर्णिकामौक्तिकायमानकीर्तेरात्मन समुखी-
न दृढतरपरिकरबन्ध जरासध गन्धवहनन्दन पञ्चदशदिनानि नि-
युध्य तेषां तृतीयभागपरिसख्यानपदाभिधेयेन सह योजयमास ॥

हते तस्मिन् हते दीप्रा हरिप्रस्थमुपाययु ।
आगामिनि मखे हव्यमादित्सव इवाग्रय ॥ ३ ॥
कृष्णे गते यदुपुरी क्षितिपानुजाना
जित्वा दिश प्रतिनिवृत्तवता चतुर्णाम् ।
कोशे मसु परमसिप्रवरा गृहीता
दोष्णोर्बलेन महता न तु हेमपुञ्जा ॥ ४ ॥

वपि कृष्णौ कृष्णार्जुनौ अवधीर्यं तिरस्कृत्य हिडिम्बवकयो राक्षसयो सबन्धिनो
कुटुम्बयो दारापत्याद्यो शोकस्य उदयादारभ्य । तदुभयवधात्प्रभृतीत्यर्थं ।
प्रवीरजनस्य कर्णिका कर्णभूषण तस्या मौक्तिकानीवाचरन्ती मौक्तिकायमाना
कीर्तिर्यस्य तस्य । अत एव आत्मन स्वस्य । भीमस्येत्यर्थं । तस्यैव मुख्यविशे-
ष्यत्वादात्मस्वशब्दयोर्व्यवधाने मुख्यविशेष्यपरत्वव्यवस्थापनाच्चेति भाव । समु-
खीनम् । 'यथामुखसमुखस्य दर्शनं ख' इति खस्येनादेश । आभिमुख्यभाज
दृढतर अतिगाढ परिकरबन्ध हस्तन्यासविशेष सव्यदक्षिणपाण्योर्निकुञ्च्य
दक्षिणसव्यभुजाप्रविन्यसनात्मक यस्य तम् । परिकरो मध्यबन्ध इति केचित् ।
जरासध गन्धवहनन्दनो भीम पञ्चदशदिनानि नियुध्य बाहुयुद्धं कृत्वा तेषां
पञ्चदशदिनानां तृतीयभागस्य दिवसपञ्चकस्य परिसख्यानं सख्याभिवायकं यत्पद-
पञ्चतेति शब्द तस्य अभिधेयेन वाच्येन । मरणेनेति यावत् । योजयामास
सघटितवान् । मारयामासेत्यर्थं । 'समीरकुमार' इति पाठान्तरं प्रकान्तानुप्रा-
सभङ्गादुपेक्ष्यम् ॥

हते इति । तस्मिन् जरासधे हते सति दीप्रा तज्जयेन प्रकाशमाना त्रय
कृष्णभीमार्जुना आगामिनि भविष्यति मखे राजसूये हव्य आदातुमिच्छव
आदित्सव अग्रय आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणामय इवेत्युत्प्रेक्षा । हरिप्रस्थ इन्द्र
प्रस्थपुर प्रति उपाययु आगतवन्त ॥ ३ ॥

कृष्ण इति । कृष्णे यदुपुरीं द्वारका प्रति गते सति दिशश्चतस्रो जित्वा
प्रतिनिवृत्तवता इन्द्रप्रस्थ पुनरागतानां चतुर्णां क्षितिपस्य वर्मराजस्य अनुजाना
भीमादीनां दोष्णो बाहो महता बलेन सत्त्वेन शौर्येण च गृहीता असिप्रवरा

१ 'वक' इति नास्ति क्वचित् २ 'भुजकीर्ते' इति पाठ ३ 'जरासध' इति
नास्ति क्वचित् ४ 'समीरकुमार' इति पाठ ५ 'दृषाम्' इति पाठ ६ 'परि'
इति नास्ति क्वचित् ७ 'घटयावभूव' इति पाठ

उपायनत्वेन नृपाय सर्वैर्दत्तेषु वित्तेष्वखिलेषु भूपै ।
 पार्थस्य पुर्या क्षितिरेव भेजे वसुधरावाचकवाच्यभावम् ॥ ५ ॥
 नरदेवमगाज्जये प्रतीच्या नकुलेनैव वसूनि विस्तृतानि ।
 दधदानकदुन्दुभिस्वनैर्द्या दलयन्नानकदुन्दुभे कुमार ॥ ६ ॥
 हरिणा स तत कृताभ्यनुज्ञो हविरादातुमिवागतेन साक्षात् ।
 क्रमवेदिपुरोधसा समूहै ऋतुमाहर्तुमुपक्रम प्रचक्रे ॥ ७ ॥

पर खङ्गश्रेष्ठा एव कोशे खङ्गपिधाने मसु मिलन्ति स्म । हेमपुञ्जा उपायनत्वेन तत्तद्देश्यराजदत्ता धनराशयस्तु कोशे धनगृहे न मसु । अपरिमितत्वादिति भाव । 'कोशोऽस्त्री कुञ्जले खङ्गपिधाने धनवेश्मनि' इति विश्व । अत्र हेमपुञ्जाना खङ्गाना च प्रसक्तस्य कोशमिलनस्य खङ्गमात्र एव नियमनात्परिसख्यालकार । स च कोशशब्दश्लेषभित्तिकालब्धखङ्गपिधानधनगृहाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ४ ॥

उपायनत्वेनेति । सर्वै नानादेश्यै भूपै राजभि अखिलेषु वित्तेषु धनेषु नृपाय धर्मराजाय उपायनत्वेन दत्तेषु उपहारीकृत्य समर्पितेषु सत्सु पार्थस्य पुर्या इन्द्रप्रस्थसबन्धिन्या क्षिति भूमिरेव वसुधरेति वाचकस्य पदस्य वाच्यभाव अभिधेयत्वम् । वसु धरतीति व्युत्पत्त्या धनधारणरूप भेजे प्राप । सर्वत्र सर्वै सर्वस्वस्यापि राज्ञे दत्तत्वेन वसुशून्यत्वादिति भाव । अत्रापि वसुवरत्नस्यान्यत्र निषिध्य पार्थपुरभुव्येव नियमनात्पूर्ववत्परिसख्यालकारस्य असबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्तेश्च द्वयोरपि धर्मराजसप्रदानकाखिलनृपकर्तृकसर्वस्वकर्म-कोपायनीकरणात्मकपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गमूलकत्वादिककालिकत्वाच्च समप्राधान्यसकर ॥ ५ ॥

नरदेवमिति । विस्तृतानि बहूनि वसूनि दधत् गृह्णन् आनकदुन्दुभे वसु-देवस्य कुमार कृष्ण आनकाना पटहाना दुन्दुभीना भेरीणा स्वनैर्ध्वनिभि द्या आकाश दलयन् भिन्दन् । पूरयन् सन्निति यावत् । 'आनक पटहोऽस्त्री स्यात्', 'भेरी स्त्री दुन्दुभि पुमान्' इत्युभयत्राप्यमर । प्रतीच्या दिश जये सति । तद्देश्यान् भूपान् जितवतेत्यर्थ । नकुलेन सहैव नरदेव धर्मराज अगात् प्राप्तवान् । औपच्छन्दसिकम् ॥ ६ ॥

हरिणेति । तत कृष्णागमनानन्तरं स धर्मराज साक्षात् मूर्तीभूय हविरादातुमागतेनेव स्थितेन हरिणा श्रीकृष्णेन कृताभ्यनुज्ञ सन् । ऋतुकरणायेति शेष । क्रमवेदिना तत्तत्कर्मतदनुष्ठानपौर्वापर्यविदा पुरोधसा ऋत्विजा समूहै सह ऋतु राजसूय आहर्तुं कर्तुं उपक्रम आरम्भ प्रचक्रे । 'क्रमवेदिभिर्ऋत्विजा'

१ 'इव' इति पाठ २ 'विस्तृतानि' इति पाठ ३ 'क्रमवेदिरथर्त्विजा समाजै' इति पाठ

प्राग्वशेऽप्युत्तमे तिष्ठन्प्राग्वश पुनराविशन् ।
कुरीरशिरसा पत्न्या कुरुवीर स दीक्षित ॥ ८ ॥

आघ्रातुमिच्छुरनलो हविरत्र रुच्य-
मानीलधूमकुलनिर्गमनापदेशात् ।
जग्धानपुरा जतुनिकेतनभित्तिखण्डा-
न्कुक्षिस्थितानिव ववाम गुरून्जीर्णान् ॥ ९ ॥

तत्र प्रवर्ग्यजनित दिवि धूमचक्र-
मालक्ष्यते स्म विबुधान्प्रति पावकेन ।
आनाकदुर्वहहविर्द्रविणेन वेगा-
दाहानपत्रवलय किल नीयमानम् ॥ १० ॥

इति पाठस्तु षट्कलानियतस्य वैतालीयविषमपादस्य कलाधिक्येन च्छन्दोभ
ङ्गादुपेक्ष्य ॥ ७ ॥

प्राग्वश इति । उत्तमे प्राग्वशे हविर्गेहे तिष्ठन्नपीति विरोध । प्राचां कुरु
ययात्यादीना राज्ञा वशे तिष्ठन्नेत्याभास । दीक्षित स कुरुवीर धर्मराज कुरीरं
जाल शिरसि यस्यास्तया पत्न्या द्रौपद्या सह प्राग्वश पुन हविर्गेह आविशत्प्र
विष्टवान् ॥ ८ ॥

आघ्रातुमिति । अनल अग्नि अत्र राजसूये रुच्य आस्वाद्य हवि आघ्रा
तुम् । भक्षितुमित्यर्थं । इच्छु सन् । पुरा लाक्षागृहदाहसमये जग्धान् भक्षि
तान् गुरून् अतिसारान् अत एव अजीर्णान् जाठराग्निना अपक्वान् कुक्षौ
स्थितान् । जतुनिकेतनस्य लाक्षागृहस्य भित्तीना खण्डान् आसमन्तानीलस्य
धूमकुलस्य यन्निर्गमन बहिरुद्गमन तस्य अपदेशात् व्याजात् ववाम उद्भिरति स्मै
त्युत्प्रेक्षा सापहवा च । अत्र अग्नेरजीर्णजतुगृहभित्तिखण्डवमनोत्प्रेक्षायास्तृप्तं
यस्तबके 'क्षुत्प्रपीडयति मामपि वीरौ कुक्षिमेत्य' इति खाण्डवदाहहेतुताया
अग्ने क्षुद्धाधायाश्च सदर्मविरोध सूक्ष्मधीगोचर । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ९ ॥

तत्रेति । तत्र राजसूये प्रवर्ग्येण होमात्मककर्मविशेषेण जनित दिवि आकाशे
धूमस्य चक्र वलयाकृति वृन्दम् । नाकस्य स्वर्गस्य पर्यन्त आनाकं दुर्वह वोढुम
शक्य हविरेव द्रविण धन येन तेन । अत एव पावकेन विबुधान् देवान् प्रति
वेगात् नीयमान प्रापयमाण आह्वानस्य पत्र लेख्यमिवेत्युत्प्रेक्षा । प्रकृतिविकृति
भावाभावात्तादर्थ्ये षष्ठीसमास । आलक्ष्यते स्म ददशे । लोकैरिति शेष ॥ १० ॥

मेदस्विन विपुलखाण्डवभक्षणेन
देह निज चलयितु शिखिनोऽक्षमस्य ।

उद्गम्य सज्वलितुमुत्तरवेदिकाया-

मालम्बनाय किल यूपवरोऽन्तिकेऽभूत् ॥ ११ ॥

बिम्बेन सङ्ग बिसपुष्पबन्धोर्नाथ कलाना न यथा विदध्यात् ।
तथैव देवास्तत्पुस्तदानीमत्यद्भुताना हविषा विशेषै ॥ १२ ॥

सर्वेषु वर्णेष्वपि दातुरस्मात्सप्राप्तवत्स्वर्थमजातशत्रो ।
न वर्ण एकस्तु कदापि लेभे नार्थं क्रतूनामिह सार्वभौमे ॥ १३ ॥

तत्र नानाजनपदमेदिनीवल्लभमल्लमुकुटमणिकिरणपल्लविते यज्ञ-

मेदस्विनमिति । विपुलस्य अतिविस्तारस्य खाण्डवस्य वनस्य भक्षणेन मेदस्विनमतिमासल निज देह चलयितु अक्षमस्य असमर्थस्य शिखिन अग्ने । आहवनीयस्येति यावत् । उद्गम्य उत्थाय गत्वा उत्तरवेदिकाया सम्यक् ज्वलितुम् । अन्तिके । आहवनीयायतनोत्तरवेदिमध्य इत्यर्थं । आलम्बनाय किल अवलम्बनायेवेत्युत्प्रेक्षा । यूपवर यज्ञियस्तम्भविशेष पशुबन्धनार्थं अभूत् वर्तते स्म ॥ ११ ॥

बिम्बेनेति । कलाना नाथ चन्द्र बिसपुष्पाणा पद्माना बन्धो सूर्यस्य बिम्बेन मण्डलेन सङ्ग मेलन यथा न विदध्यात् न कुर्यात् तथा तदानीं देवा अग्न्यादय अत्यद्भुताना हविषा विशेषैरेव । न तु चन्द्रकलाभिरित्यर्थं । तत्पुस्तयन्ति स्म । राजसौयिकाल्यद्भुतहविर्भक्षणपूर्णेदराणा चन्द्रकलापानप्रसक्त्यभावे सार्वकालिकपूर्णेबिम्बतया चन्द्रस्य सूर्यबिम्बसङ्ग कलामात्रशेषलभ्य न प्रमज्ज्यत एवेत्यर्थं । अत्र देवाना तादृशतृप्त्यसबन्धेऽपि सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । तथा चैष राजसूयो लोकोत्तर इति प्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि ॥ १२ ॥

सर्वेष्विति । इह क्रतूना सार्वभौमे राजसूये, वर्णेषु सर्वेषु ब्राह्मणादिषु अकाराद्यक्षरेषु च दातुरस्मादजातशत्रो यमराजादर्थं वन अभिधेय च सप्राप्तवत्सु सत्स्वपि । एक नवर्णं नकारस्तु अर्थं धन निषेव चाभिधेय कदापि न लेभे । एको वर्णो न लेभ इति नेति च । 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्मृतौ वर्णं तु वाक्षरे,' 'अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजनसमृद्धिषु' इत्युभयत्राप्यमर । अत्र सर्ववर्णसुलभार्थदातृरूपसामग्रीसत्त्वेऽपि नवर्णस्यार्थप्राप्तिरूपकार्यानुत्पत्तेविशेषोक्तिरलकार । स च कुलाक्षरयोर्धनाभिधेययोश्च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोस्तस्य चाङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ १३ ॥

तत्रेति । नानाजनपदाना समस्तदेशाना ये मेदिनीवल्लभमल्ला राजश्रेष्ठा तेषा मुकुटेषु किरिटेषु मणीना किरणै कान्तिभि पल्लविते रञ्जिते तत्र तस्मिन्

वाटे त्रिपथगापृथातनूजाभ्या नियुक्ते वैमात्रेयैर्भ्रातृभिर्जतुभवन-
वनसवनेषु पृथक्पृथगाराधिततया स्वेनाप्यातिथ्यार्यामन्त्र्यमाणेन
वीतिहोत्रेणैव ज्वलता हेमपात्रेण परिष्क्रियमाणपाणितल सह-
देवो निखिलभक्तजनकृत्यनिर्वहणभारेणैव निभृतावयव सभ्य-
लोकलोचनपक्ष्मयुगलपङ्क्तिपरस्परवैमुख्यवदान्यरूपकोमलिमान मह-
र्षिजनवलयमध्यमहेन्द्रनीलरत्न चिरंतन पुमास संमासाद्य प्रथमम-
र्घ्येण परिपूजयाचक्रे ॥

तावत्प्रकोपात्तरलाधरस्य प्रतिक्षितीशानभयानकस्य ।

वेदीभुव तत्र विहाय वह्निश्चेदीशितुश्चित्तमिवाविवेश ॥ १४ ॥

सदसि न विकृतो यदच्युतोऽभूत्स तु परुषाक्षरमण्डलेन शत्रो ।

यज्ञवाटे राजसूयशालाया त्रिपथगातनूजेन भीष्मेण पृथातनूजेन धर्मराजेन च
द्वाभ्या नियुक्त 'कृष्णमग्रे पूजय' इत्याह्वस । विरुद्धाया मातुरपत्यै वैमात्रेयै
भ्रातृभि भीमार्जुनयुधिष्ठिरै क्रमेण जतुभवने वने खाण्डवे सवने राजसूये च तेषु
पृथक् पृथक् प्रत्येक प्रत्येक आराधिततया सतर्पितत्वेन स्वेनात्मनापि आति
थ्याय पूजनाय आमन्त्र्यमाणेन आह्वयमानेन वीतिहोत्रेण अभिनेव स्थितेनेत्यु
त्प्रेक्षा । ज्वलता हेमपात्रेण परिष्क्रियमाण अलक्रियमाण पाणितल यस्य स ।
निखिलाना भक्तजनाना यानि कृत्यानि कार्याणि काङ्क्षितानि तन्निर्वहणेन सपा
दनेनैव भारेणैवेत्युत्प्रेक्षा । निभृता निश्चला अवयवा यस्य तम् । सर्वस्मादग्रपू
जनेऽप्यनुद्धतमित्यर्थ । सभाया साधु सभ्य स चासौ लोक जन तस्य लोच-
नाना यानि पक्ष्मयुगलानि तेषा पङ्क्तयो परस्परवैमुख्यस्य अनभिमुखत्वस्य ।
निर्निमेषत्वस्येति यावत् । वदान्यो दाता रूपकोमलिमा शरीरसौन्दर्य यस्य तथो-
क्तम् । निर्निमेषदर्शनीयसौन्दर्यमित्यर्थ । महर्षिजनस्य वलय मण्डलमेव कटक-
भरण तस्य मध्ये महेन्द्रनीलरत्नमिति श्लिष्टाश्लिष्टपरम्परितरूपकम् चिरंतन पुमास
पुराणपुरुष श्रीकृष्ण समासाद्य अर्घ्येण प्रथम सर्वेभ्य आदौ परिपूजयाचक्रे परि-
पूजितवान् । रूपकोत्प्रेक्षयो ससृष्टि ॥

तावदिति । तावत् तत्क्षणमेव प्रकोपात् कृष्णस्याग्रपूजनजन्यात् तरलो
अधरौ ओष्ठौ यस्य तस्य अतएव प्रतिक्षितीशाना प्रत्यर्थिपार्थिवाना भयानकस्य
भयकरस्य चेदीशितु शिशुपालस्य चित्त वह्नि यज्ञिय तत्र यज्ञवाटे वेदीभुव
आयतनप्रदेश विहाय आविवेशेवेत्युत्प्रेक्षा । 'परवृद्धिमत्सरमनो हि मानिनाम्'
इति न्यायादिति भाव ॥ १४ ॥

सदसीति । यत् यस्मात् स अच्युत कृष्णस्तु शत्रो शिशुपालस्य पर-

१ 'त्रिपथा' इति पाठ २ 'निमन्त्र्यमाणेन' इति पाठ ३ 'निर्वाहभारेण'
इति पाठ ४ 'श्व' इति नास्ति कचित्, ५ 'युग्म' इति पाठ ६ 'चिरत्नम्'
इति पाठ ७ 'आसाद्य' इति पाठ

बहिरवसदुपेत्य तच्छ्रवोभ्या बहुतरकुण्डलनीलरत्नलक्ष्यात् ॥ १५ ॥

अश्लीलवागिह समाप्तिमती न वेति

सद्रष्टुकाममिव दानववैरिचक्रम् ।

कल्पान्ततिग्मकरकल्पमनल्पवेग

कण्ठे बिभेद् रणकर्मणि दामघोषम् ॥ १६ ॥

इति तस्य दुर्मतेरायुषा सह समापिते सवनकर्मणि निर्मिता-
वभृथाप्लवनमुपदात्वेन दत्तपूर्वाणि वित्तान्युत्तमर्णानिव पुनर्द्विगुण-
मेव ग्राहितान्सर्वानुर्वीपतीन्प्रस्थापितवन्त पौरव तमनुज्ञाप्य चैद्य-
निधनोत्सवेन सुदर्शनस्येव स्वपुरजनलोचनस्यापि नवास्रकणिकार्द्र-
तामनुभवितुमना इव सनातन पुमान्पुरी पुरानुभूतकुशस्थलीनाम्नी
प्रतस्थे ॥

षाक्षरमण्डलेन निष्ठुरवाक्यवृन्देन सदसि मनसीति वा विकृत रष्ट नाभूत् । तत्
तस्मात् कारणात् तत् परुषाक्षरमण्डल उपेत्य शिशुपालात् कृष्ण प्रत्यागत्य तस्य
कृष्णस्य श्रवोभ्या कर्णाभ्या बहि बहुतराणा कुण्डलयोर्नीलरत्नाना लक्ष्यात्
व्याजात् अवसत् अवर्ततेवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या सापहवा च । नीचा
वमानो न महता कोपायेति भाव । पुष्पिताग्रा ॥ १५ ॥

अश्लीलेति । नत कल्पान्ततिग्मकरकल्प प्रलयार्कतुल्य अनल्पवेग दान
ववैरिण श्रीकृष्णस्य चक्र (कर्तृ) इह शिशुपालकण्ठे अश्लीलवाक् निष्ठुरवाक्य समा-
प्तिमती समाप्ता वा न समाप्तिमतीवेति सद्रष्टु कामो यस्य तथोक्तमिवेत्युत्प्रेक्षा ।
रणकर्मणि वाक्कलहे दमघोषस्यापत्य दामघोष शिशुपाल कण्ठे बिभेद् ॥ १६ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण दुष्टा मति बुद्धि यस्य तथोक्तस्य तस्य शिशु
पालस्य आयुषा जीवितकालेन सह सवनकर्मणि राजसूये समापिते समाप्ति नीते
सति । निर्मित अवभृथे दीक्षान्ते आप्लवन स्नान येन तथोक्त उपदात्वेन उपायन
त्वेन पूर्वं दत्तानि दत्तपूर्वाणि । स्वस्मा इति शेष । वित्तानि धनानि द्विगुण यथा
तथा ग्राहितान् । ग्रहेर्ष्यन्ताः कर्तारि क्त । अत एव उत्तमर्णान् ऋणप्रदातृनिव
स्थितान् । तेषामेव दत्तद्विगुणग्राहित्वादिति भाव । सर्वान् उर्वीपतीन् राज्ञ प्रस्था-
पितवन्तम् । निजनगरैभ्य इति शेष । त पौरव पुरुवश्य धर्मराज अनुज्ञाप्य गच्छा-
मीत्यापृच्छथ सनातन पुमान् पुराणपुरुष कृष्ण चैद्यस्य शिशुपालस्य निधनेन
मरणेन य उत्सव तेन सुदर्शनस्य चक्रस्येव स्वस्य पुरे द्वारकाया जनाना लोचन
स्यापि । जात्येकवचनम् । नवाभिरस्रकणिकाभि आनन्दाश्रुविन्दुभि शोणित
विन्दुभिश्च आर्द्रता सेक अनुभवितु द्रष्टु मनो यस्य तथोक्त इवेत्युत्प्रेक्षा । 'अस्र

१ 'बहिरिव सदुपेत्य' इति पाठ २ 'समाप्तवती' इति पाठ ३ 'रणसीमनि
दामघोषिम्' इति पाठ ४ 'पौरजनस्यापि', 'स्वपौरलोचनस्यापि' इति पाठ
५ 'अनुभावयितुमना' इति पाठ

अन्धभूपतनयोऽपि बलौघैर्हास्तिन पुरमवाप्य विलक्ष ।
सौबलि गिरमसौ बलवन्त दुर्विचाररचनासु चक्षे ॥ १७ ॥

अग्नेरपत्यमिति हेम यदाहुरेत-

न्मिथ्या न मातुल विरोधिमखेऽनुभूतम् ।

तत्स्मर्यमाणमखिलक्षितिपोपनीत

नक्तदिव दहति चित्तमिदं यतो मे ॥ १८ ॥

वल्गल्कुच परिजहास सभावलोके

मा द्रौपदी मणिभुवि स्खलित यदुच्चैः ।

तत्साधुजातमिति वक्तुमिव स्तुषा स्वा

मत्प्राणवायुरयमुत्क्रमणेच्छुरास्ते' ॥ १९ ॥

मश्रुणि शोणिते' इति विश्व । पुरा कृष्णावासात् पूर्वं अनुभूत स्वीकृत कुशस्थ-
लीति नाम यस्यास्ता पुरी अधुना द्वारकानात्री प्रति प्रतस्थे प्रस्थितवान् । 'अनु-
भावयितुमना इव' इति पाठेऽप्युक्त एवार्थः । 'पौरवन्त पौरव तम्' इति क्वचि-
त्पाठः । पौरा एवास्य सन्तीति पौरवन्त पौरमात्रशेषमित्यर्थको व्यर्थविश्ले-
षणत्वादुपेक्ष्य ॥

अन्धेति । असौ अन्धभूपतनयोऽपि दुर्योधनोऽपि बलानां चतुरङ्गाणां
ओघैः वृन्दैः हस्तिना निर्मित हास्तिन पुरमवाप्य विलक्ष वर्मराजैश्चर्यं दृष्ट्वा
विस्मयान्वित सन् दुर्विचाराणां दुरालोचनानां रचनासु करणेषु बलवन्त समर्थं
सुबलस्यापत्यं सौबलं शकुनिं प्रति गिरं वाचं वक्ष्यमाणां चक्षे उक्तवान् ।
चष्टे कर्तरि लिट् । स्वागता ॥ १७ ॥

अग्नेरिति । हे मातुल मातृभ्रातः शकुने, हेम सुवर्णं अग्नेरपत्यं अभिजन्य-
मिति यद्वाक्यमाहुः । जना इति शेषः । एतद्वाक्यं न मिथ्या नानृतम् । यत्
कारणात् अखिलैः क्षितिपैः राजभिः उपनीतं समपितं तेभ्यः करत्वेनानीतमिति
वा । विरोधिनो ज्ञाते धर्मराजस्य मखे राजसूये अनुभूतं दृष्टं तदिदं अभिजन्य
हेम स्मर्यमाणं सदेव । मयेति योज्यम् । मे मम चित्तं नक्तदिव रात्रिदिवम् ।
'अचतुर-' इत्यादिना निपातः । दहति । चित्तसतापं जनयतीत्यर्थः । ततो न
मिथ्येति योज्यम् । अत्र 'कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते' इति न्यायात्
'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेर्वा । अत्र प्रसिध्यमानतापकत्वप्रतिपादकोत्तर-
वाक्यार्थेन हेमोऽभिजन्यत्वसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । मनोव्यया-
दाहयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितमिति द्वयोरङ्गाङ्गि-
भावेन सकरः ॥ १८ ॥

वल्गदिति । किञ्च सभायां मणिमयसभायां अवलोके दर्शनसमये मणि-
भुवि वज्रकुट्टिमे स्खलितं स्थले जलं जले स्थल इति भ्रान्तम् । माम् । दष्टेति शेषः ।

अधुना युधि सेनाभिर्विधुन्वानो धरातलम् ।

विधाय निधन तेषां निगृहीयामिमा शुचम् ॥ २० ॥

इति निगद्य व्रीडाव्यथानद्यो सगमे निमग्नमेनमभग्नकैतव-
बन्धु गान्धारपतिरुत्तारयितुमेवमुत्तरमादत्त ।

जय्यता कथमुपैति तेऽर्जुनो वत्स यद्युधि भयात्पलायिता ।

केवल हरिमुखा न नामतो वेगतोऽपि मरुतोऽभवन्सुरा ॥२१॥

अपि च ।

त वीक्षितु जगति शक्नुयुरत्र के वा

भीम प्रकोपधृतभीमगदाङ्कबाहुम् ।

द्रौपदी बलान्तौ हासक्षोभात् चलन्तौ कुचौ यस्मिन् तद्यथा तथा । उच्चै परि
जहास हासमकरोदिति यत्, तत् परिहसन साधु उचित जातमभूदिति । स्वा
स्वीया लुषा पुत्रपत्नी प्रति वक्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । अयं मम प्राणमयो वायु उक्त
मणेच्छु निर्गमनेच्छावान् सन् आस्ते । परैरवमानो मानिना मरणादतिरिच्यत
इति भाव ॥ १९ ॥

अधुनेति । अतोऽहमधुना सेनाभि चतुरङ्गाभि धरातल भूतल विधुन्वान
कम्पयन् सन् युधि युद्धे तेषां विरोधिना वर्मराजादीना निधन मरण विधाय
कृत्वा इमा शुच शोक निगृहीया निरुन्ध्याम् । गृह्णातेनिपूर्वाद्धिर्धर्ये लिङ् ॥२०॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण निगद्य उक्त्वा व्रीडाव्यथे लज्जादु खे एव
नद्यौ तयो सगमे निमग्न एन दुर्योधन उत्तारयितु तीर प्रापयितु अभग्नस्य
अप्रतिहतस्य कैतवस्य अक्षविद्याया बन्धु । तत्र कुशल इत्यर्थ । गान्धारस्य
देशविशेषस्य पति राजा शकुनि एव वक्ष्यमाणप्रकारेण उत्तरं प्रतिवाक्य एव
उत्तीर्यतेऽनेनेत्युत्तर प्लवमिति श्लिष्टरूपकम् । 'ऋदोरप्' इत्यपू । आदत्त गृहीत
-ङ् । ददातेराङ्पूर्वात् कर्त्तरि लङ् । श्लिष्टाश्लिष्टपरम्परितरूपकम् ॥

जय्यतामिति । हे वत्स दुर्योधन, ते । त्वयेल्यर्थ । अर्जुन जेतु शक्यो
जय्य तस्य भाव तत्ता कथमुपैति । नोपैत्येवेत्यर्थ । कुत यस्यार्जुनस्य युधि
भयात् पलायिता । खाण्डवदाहसमय इत्यर्थ । हरिमुखा इन्द्रादय सुरा
नाम त केवल नामैव मरुत नाभवन् कितु वेगत पलायनवेगादपि मरुत
वायव अभवन् । 'मरुदेवे समीरणे' इति विश्व । सोऽर्जुन इति योज्यम् ।
उत्तरवाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । रथोद्धता ॥ २१ ॥

अपि च । इत्युत्तरेणान्वय ॥

तमिति । अपि च किं च प्रकोपात् धृता भीमा भयकरा च गदा अङ्क चिह्न

१ 'विधुनानो' इति पाठ २ 'रसातलम्' इति पाठ ३ 'निधाय' इति पाठ
४ 'तेषु' इति पाठ ५ 'बन्धो' इति पाठ

एकैकमुष्टिहतये स्म भवन्ति नाल

यस्याहवे बकवृहद्रथभूहिडिम्बा ॥ २२ ॥

ताभ्यामुपास्यमानस्य तपसस्तनुजन्मन ।

व्यापादेऽपि प्रसक्ति का विशेषात्तादृशा रणे ॥ २३ ॥

तथाप्यह तु तव च तेषा च परस्पर विभवे परिपणनपदा-
धिरोहिणि क्षणादक्षममाणेन जगत्सामान्यतामक्षसंप्रदायेन त
पराजयघण्टापथे सचारयिष्यामि ॥

वित्ते हृते दरिद्रास्ते विसृष्टा बन्धुभि स्वयम् ।

विनाश वा शुचा यायुर्विदेश वाथ लज्जया ॥ २४ ॥

यस्य तादृशो बाहुर्यस्य तथोक्त त भीम वीक्षितुम् अत्र जगति लोके के वा
शक्नुयु समर्था । न केऽपि शक्नुयु । कुत यस्य भीमस्य आहवे युद्धे एकैकस्यैव
मुष्टिहतये मुष्ट्याघाताय बकोऽसुर, वृहद्रथभू जरासध, हिडिम्बोऽसुरश्च,
ते त्रय अल पर्याप्ता न भवन्ति स्म । अत्रापि पूर्ववत्काव्यलिङ्गम् ॥ २२ ॥

ताभ्यामिति । ताभ्या भीमार्जुनाभ्या उपास्यमानस्य पार्श्वद्वये सेव्यमानस्य
स्वय तपसस्तनुजन्मन यमपुत्रस्य व्यापादे द्रोहचिन्तन एव प्रसक्ति का ।
नास्तीत्यर्थ । विशेषात् तत्रापि तानिव पश्यन्तीति तादृशा लोकैकवीराणा सब-
न्धिनि रणे प्रसक्ति का । दूरतोऽपास्तेत्यर्थ । उभयत्रास्माकमिति शेष ।
अत्र युधिष्ठिरे विशेषणद्वयस्य लोकैकाजग्यत्वाभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालकार ।
एव द्रोहचिन्तनमात्रस्याप्यसभवोक्त्या रणे प्रसक्त्यभावस्य कैमुतिकन्यायसि-
द्धत्वादर्थोपपत्त्यलकारश्च । द्वयोस्तिलतण्डुलन्यायेन मेलनात्सृष्टि ॥ २३ ॥

तथापीति । तथापि तेषामजग्यत्वेऽपि तेषा युधिष्ठिरादीना विभवे भाग्ये
तव विभवे च परस्पर परिपणन द्युत्पण तस्य पद स्थान अधिरोहतीत्यधिरो-
हिणि सति । पणत्वेन निदिष्टे सतीति यावत् । अह तु जगत सर्वस्य सामान्यता
साधारण्य अक्षममाणेन असहता । अनन्यसामान्येनेत्यर्थ । अक्षविद्याञ्च
संप्रदायेन शिक्षानैपुण्येन त वर्मराज पराजय एव घण्टापथ राजमार्ग तस्मिन्
क्षणात् सचारयिष्यामि । द्युत्तेन सर्वमपहरिष्यामीत्यर्थ ॥

वित्त इति । वित्ते सर्वस्वे हृते सति । द्यूतेनेति शेष । अनन्तरं दरिद्रा
ते पाण्डवा बन्धुभि मातृपुत्रादिभिरपि स्वय विसृष्टा सन्त शुचा धनस्वजन-
त्यागजन्येन शोकेन विनाश वा यायु गच्छेयु । अथवा लज्जया विदेश परदेश
वा यायु । 'परिम्लाने माने मरणमथवा दूरगमनम्' इत्युक्तत्वादिति भाव । अत्र
विनाशविदेशयोरेकदा गन्तुमशक्यत्वाद्विकल्पालकार — 'विरोधे तुल्यबलयो-
र्विकल्पालकृतिर्मता' इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

१ 'तपस्यातनु' इति पाठ २ 'मादृशाम्' इति पाठ ३ 'च' इति नास्ति
क्वचित् ४ 'परस्परस्य' इति पाठ ५ 'परिणयनपथा' इति पाठ ६ द्युत्तदनन्तरम्
'इति' इति क्वचित्.

त्व ततस्तु सुखमात्मसयुतै सोदरै सदृशसख्यका समा ।
 नीरराशिहरिनीलमेखला नि सपत्नमनुभुङ्क्व मेदिनीम् ॥ २५ ॥
 इत्थकार रहसि कल्पिते कैतवदुरध्वे तावुभावप्यनुधावितु
 दिव्यचक्षुषा तेनान्धेन वसुधराधिपतिना नवमणिमण्डपिकाप्रवे-
 शोत्सवव्याजादाहूत सानुजो धर्मज कुरुपत्तनमुपेत्य बन्धुतया
 प्रत्युद्गम्यमानो दुस्तर भाविनवासवर्षमेकैकमेकैकेन प्रणिपातपु-
 ण्येन सुप्रतर करिष्यन्निव पितृव्य द्वादशकृत्व पादयो प्राणसीत् ॥
 अवभृथाम्बुकणैरिव नूतनैरधिगतामथ जालकमौक्तिकै ।
 स्वकवरी द्रुपदस्य सुतापि सा सुबलजापदयो समनीयत ॥२६॥

त्वमिति । तत पाण्डवानामुक्तद्वयान्यतरप्राप्त्यनन्तर त्व तु नीरराशि
 समुद्र एव हरिनीलमेखला इन्द्रनीलमयकाञ्ची यस्यास्ता मेदिनीं भूमिं आत्मना
 सयुतै सोदरै अनुजै । सदृशी तुल्या सख्या शतत्वात्मिका यासा ता सदृश-
 सख्यका । समा शतसवत्सरान् । शैषिक कपप्रत्यय । 'आपोऽन्यतरस्याम्'
 इति वैकल्पिको ह्रस्व । नि सपत्न नि शत्रुक अनुभुङ्क्व पालय । भुजेर्विध्यर्थे
 लोट् । रथोद्धता ॥ २५ ॥

इत्थमिति । रहसि इत्थकार उक्तप्रकारम् । आलोचन कृत्वैत्यर्थं । 'अन्यथैव-
 कथमित्यसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इतीत्यमुपपदात्करोतेर्णमुल् । कल्पिते । शकुनिदुर्योध-
 नाभ्यामिति शेष । कितवस्य भाव कैतव तस्मिन्नेव दुरध्वे कुमार्गे । 'वृत्तोऽक्षदेवी-
 कितव' इत्यमर । तावुभौ शकुनिं दुर्योधनमपि अनुधावितु अनुसृत्य वेगेन
 गन्तु दिव्य ज्ञानमय चक्षु यस्य तेन । ताभ्या दुष्टभाव गमितेनेत्यर्थं । अन्धेन
 वसुधराधिपतिना धृतराष्ट्रेण नवाया द्यूतार्थं निर्मिताया मणिमग्या मण्डपिकाया
 सभाया प्रवेशोत्सवस्य व्याजात् व्याज कृत्वा । ल्यब्लोपे पञ्चमी । आहूत सा-
 नुज धर्मज युधिष्ठिर कुरुपत्तन हास्तिनपुर उपेत्य बन्धुतया बन्धुसमूहेन ।
 प्रत्युद्गम्यमान क्रियमाणप्रत्युत्थान सन् । दुस्तरं तरितुमशक्य भाविनि द्यूते
 पराजयेन भविष्यति वनवासे एकैक वर्षं सवत्सर एकैकेन प्रणिपातेन यत्पुण्य
 तेन सुप्रतर करिष्यन् कर्तुमिच्छन्निवेत्युत्प्रेक्षा । पितृव्य पितृभ्रातर धृतराष्ट्र
 पादयो द्वादशकृत्वा द्वादशवार प्राणसीत् प्रणतवान् । प्रपूर्वात्प्रमते कर्तरि लुङ् ॥

अवभृथेति । अथ सा द्रुपदस्य सुता द्रौपद्यापि नूतनै प्रत्यग्रे अवभृथस्य
 राजसूयावभृथज्ञानस्य सबन्धिभिरम्बुकणैरिव स्थित जालके नाम केशभूषणे
 मौक्तिकै अधिगता सगता स्वस्य कवरीं केशपाश सुबलजाया गान्धार्या पद-
 यो समनीयत प्रापयति स्म । नमश्चक्र इत्यर्थं । अत्र धावत्यगुणनिमित्ता मौक्तिके-
 ष्ववभृथाम्बुबिन्दुलोत्प्रेक्षा ॥ द्रुतविलम्बित वृत्तम् ॥ २६ ॥

१ 'कल्पितकैतव' इति पाठ २ 'धर्मानुज', 'धर्मात्मज' इति पाठौ ३ 'एकैक'
 इति पाठ ४ 'मौक्तिकजालकै' इति पाठ ५ 'समनीयत' इति पाठ

अनुजाभिरनामयानुयुक्तेरभिनन्द्य क्रतुलाभलालनाभि ।
सदनाय ससर्ज त विनीत स धृताकारनिगूहनो महीप ॥ २७ ॥

तावन्मदीयतनुभेदिभटान्तहेतु-

वैर मिथ प्रभविता कुरुभूभुजा श्व ।

इत्यन्तराहतशुचेव दिशि प्रतीच्या

मन्दायमानमहसा रविणा निपेते ॥ २८ ॥

दिग्धे सतमसै सान्द्रैर्दिशापदिशचत्वरे ।

सर्वा प्रजास्तदा राज्ञा समारुक्षन्दृशा तुलाम् ॥ २९ ॥

मनुजावलीनयनवर्त्मने पुनर्मघवादिदेवममभावगोचरा ।
ककुभो विभेजुरमृताशुभानव क्षणमेव त प्रथमशैलरोहिण ॥ ३० ॥

अनुजाभिरिति । धृत आकारस्य कपटभावजनितचेष्टाया निगूहन आच्छादन येन स तथोक्त स महीप धृतराष्ट्र अनामयस्य आरोग्यस्य अनुयुक्ते प्रश्नस्य अनुजाभि । आनन्तर्येणोच्चरिताभिरित्यर्थ । 'ब्राह्मण कुशल पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम्' इति स्मरणादिति भाव । क्रतो राजसूयस्य यो लाभ अनुष्ठान तत्सबन्धिनीभि लालनाभि प्रशसाभि अभिनन्द्य श्लाघित्वा विनीत विनयान्वित धर्मराज सदनाय उपकारार्थै ससर्ज प्रेषितवान् । औपच्छन्दसिकम् ॥ २७ ॥

तावदिति । तावत् तदानी श्व परस्मिन् दिने मदीयायास्तनो मण्डलस्य भेदिना भटाना अपरावर्तिना अन्तस्य मरणस्य हेतु । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । युद्धे परामृत्यु मृत शिरो योगाद्भिन्नत्ति य ॥' इति स्मरणादिति भाव । कुरुणा कुरुवश्याना भूभुजा राज्ञा पाण्डवाना धार्तराष्ट्राणा च मिथ अन्योन्य वैरं विरोध प्रभविता प्रकर्षेण भविष्यतीति हेतो । अन्त मनसि आहता सगता शुक् दु ख यस्य तेनेवेत्युत्प्रेक्षा । मन्दायमान क्षीयमाणम् मह तेजो यस्य तेन रविणा सूर्येण प्रतीच्या दिशि निपेते पतितम् । पतेर्भावे लिट् ॥ २८ ॥

दिग्ध इति । तत सान्द्रै सतमसै तमोभि दिशाना अष्टाना अपदिशाना तन्मध्यभागाना च चत्वरे प्राङ्गणे दिग्धे लिप्ते सति तदा सर्वा प्रजा दृशा अन्धीभूतया राज्ञा तुला धृतराष्ट्रसादृश्य समारुक्षन् प्राप्नुवन् । रुहे कर्तरि लुट् । उपमालकार ॥ २९ ॥

मनुजावलीति । तत अमृताशो चन्द्रस्य भानव किरणा प्रथमशैलात् उदयात् रुहन्तीति रोहिण तस्मादाविर्भूता सन्त त क्षणम् । तस्मिन्नेव क्षण इत्यर्थ । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । मनुजावल्या प्रजावृन्दस्य नयनयो वर्त्मने ।

अथोपकार्यामधितिष्ठतोऽस्य सदर्शनायानिशमापतद्भि ।

अशेषपौरैरतिर्बाल्यमित्रैरशेषि किञ्चिन्न तथा रजन्या ॥ ३१ ॥

धर्मजन्मा तत कर्म निर्मायाहर्मुखोचितम् ।

सभा स भासुरा पौरैर्भूपैश्चापाक्षवेदिभि ॥ ३२ ॥

तत्र चित्रीयमाणेष्वनल्पचतुरिमजल्पाकेषु सभाशिल्पेषु दृश
परिकल्पयत प्रज्ञादृश निकषा मूर्ते तृतीयगुण इव दिविषदृषभ-

प्रचारायेत्यर्थ । मघवा इन्द्र आदि येषां ते देवा इन्द्राभ्यादय तेषां मम
भावस्य स्वीयत्वस्य गोचरा विषया ककुभ दिश पुनविभेजु । इयमैन्द्री इय
माग्नेयी इत्यादिना विभागमकुर्वन्नित्यर्थ । पूर्वं तमोभिस्तासामेकीभूतत्वादिति
भाव । मञ्जुभाषिणी ॥ ३० ॥

अथेति । अथ चन्द्रोदयानन्तरम् । उपकायामधितिष्ठत । उपवेशशालाया
वर्तमानस्येत्यर्थ । 'अधिशीङ्स्थासा कर्म' इति द्वितीया । अस्य धर्मराजस्य
सदर्शनाय अनिश अविरत यथा तथा आपतद्भि आगच्छद्भि अत्यन्त बाल्य-
मित्रै सखिभि अशेष पौरैरेव किञ्चित् कैश्चित् । कतिभिरिति यावत् । अशेषि
शिष्टम् । तथा रजन्या रात्र्या तु नाशेषि । तेषां बहुत्वादस्याश्च परिमितत्वादिति
भाव । किञ्चिदिति ईषदपीत्यर्थ । रात्रावपि योज्यम् । उभयत्र 'अव्ययादा-
पूसुप' इति तृतीयाया लुक् । अत्रोभयत्र प्राप्तस्य शेषीभवनस्य पौरमात्रे नियम-
नात्परिसख्यालकार ॥ ३१ ॥

धर्मजन्मेति । तत प्रभाते धर्मात् यमात् जन्म यस्य स युधिष्ठिर अह-
र्मुखे प्रात उचित कर्तव्य कर्म ज्ञानसध्यावन्दनादि निर्माय कृत्वा पौरै अक्ष-
वेदिभि द्यूतविद्याकुशलै भूपै राजभिश्च । भासुरा सभा द्यूतशाला आप प्राप्त
वान् । पौरैर्भूपैरक्षवेदिभिश्चेति वा योजना । 'अक्षदेविभि' इति पाठे अक्षै-
पाशकै दीव्यन्ति ऋडन्तीत्यक्षदेविभिरित्युक्तैव योजना यत्तु 'चापाक्षदीक्षिभि'
इति पाठे 'आट्ट्या चापरूपाक्षमालाविहारिभि' इति नृसिंहव्याख्यानम्, प्रकृ-
तासगतै तत्तस्यैवाशास्यम् ॥ ३२ ॥

तत्रेति । तत्र सभाया अनल्पाना महता चतुरिम्णा चातुर्याणा जल्पाकेषु
प्रख्यापकेषु । तन्निधानेष्विति यावत् । 'स्याज्जल्पाकस्तु वाचाल' इत्यमर । अत
एव चित्रीयमाणेषु आश्चर्यकरेषु । 'नमो वरिवश्चित्रड क्यच्' इति क्यजन्ताल
ट शानच् । 'क्यचि च' इतीत्वम् । सभायाँ आस्थानमण्डपस्य शिल्पेषु निर्माण-
विशेषेषु दृश परिकल्पयत प्रसारयत । तानि तानि शिल्पचातुर्याणि पश्यत इत्यर्थ ।
प्रज्ञादृश निकषा धृतराष्ट्रस्य समीपे । 'अभित परित -' इत्यादिना द्वितीया । मूर्ते
शरीरधारिणि तृतीये गुणे तमसीव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । दिविषदृषभस्य इन्द्रस्य
या नीलदृषद नीलरत्नानि तन्मये आसने पीठे निषीदत उपविशत । अमुष्य

१ 'बाल' इति पाठ २ 'भूय प्रापाक्षदेविभि' इति पाठ ३ 'चारिभ'
इति पाठ ४ 'दृश' इति पाठ ५ 'गुण इव तृतीये' इति पाठ

नीलदृषदासने निषीदतोऽमुष्य कुरुकुलप्रदीपस्य प्रतीप निविश-
मान शकुनि स्थानाद्भ्रशयितु साक्षात्कर्तृसनिधी रिक्तमध्यमवर्णया
तदीयामिख्यया वाच्यो ग्रहविशेष इव प्रासङ्गिकेन पथा दुरोदर-
विहारेऽवतारमचिरमभिरोचयामास ॥

अथ सदसि महत्या चोज्ञयासौ नियत्या

सुमतिमपि विमुह्य द्यूतमार्गे प्रवृत्तम् ।

बहुषु जनपदेषु प्राप्नुवत्सु ग्लहत्व

सपदि सुबलसूनुर्धर्मसूनु विजिग्ये ॥ ३३ ॥

एकेन यत्सुबलभूर्युगपद्रहीतु-

मक्षेण सर्वविषयान्नृपतेरशक्रोत् ।

कुरुकुलप्रदीपस्य धर्मराजस्य प्रतीप अभिमुख प्रतिकूल यथा तथा निविश-
मान उपविशन् प्रविशश्च स्थानात् ऐश्वर्यात् भ्रशयितु च्यावयितु साक्षात् मूर्ती-
भूय कृत सनिधि समीपवर्तित्व येन स रिक्त शून्य मध्यमवर्णं कुकार
यस्या तथा तदीयया शकुनिशब्दसबन्धिन्या अभिख्यया नाम्ना । कुकारशून्येन
शनिरितिसज्ञाशब्देनेति यावत् । वाच्य प्रतिपाद्य ग्रहविशेष शनैश्वर
इव स्थित इवेत्युत्प्रेक्षा । शकुनि दुर्योधनमातुल प्रासङ्गिकेन पथा । तत्तत्प्र-
स्तावपारम्पर्येण दुरोदरविहारे द्यूतक्रीडाया अवतारं प्रवेश अचिर सत्वर अभि-
रोचयामास । तदभिलाष जनयामासेत्यर्थ ॥

अथेति । अथ अनन्तर महत्या सदसि सभायाम् । 'स्त्रीनपुसकयो सद'
इत्यनुशासनात्सद शब्दस्य स्त्रीत्वम् । असौ सुबलसूनु शकुनि शोभना कर्तव्या-
कर्तव्यकोविदा मति बुद्धि यस्य तथोक्तमपि नियत्या दैवस्य आज्ञया गत्या
विमुह्य मौढ्य प्राप्य द्यूतमार्गे दुरोदरविहारे प्रवृत्त धर्मसूनु युधिष्ठिर बहुषु
जनपदेषु नानादेशेषु ग्लहत्व पणत्व प्राप्नुवत्सु । पणकृतेष्वित्यर्थ । सपदि कुर्वन्
विजिग्ये जितवान् । जयते कर्तरि लिट् । 'संल्लिटोर्जे' इति कुत्वम् । यद्वा
'धर्मसूनु विमोह्य' इति पाठमाश्रित्य योज्यम् । अत्र जनपदानामेव कर्मत्वम् ।
दुर्लभ्यथा दैवगतिरिति भाव । मालिनी ॥ ३३ ॥

एकेनेति । सुबलभू शकुनि एकेन अक्षेण पाशकेन इन्द्रियेण च । 'अक्ष
रथाङ्गे सेनाया पाशकेन्द्रिययोरपि' इति विश्व । नृपते युधिष्ठिरस्य सब-
न्धन सर्वान्विषयान् देशान् शब्दादीश्च । युगपत् एकदा ग्रहीतु स्वीकर्तुं ज्ञातु
च अशक्रोत् समर्थोऽभूदिति यत् । 'विषयो देशशब्दाद्यो' इति विश्व । अस्मादे
काक्षेणैकदा सर्वविषयग्रहणात् पर अन्यत् वस्तु परमाद्भुतेति यद्वाचक पद

१ 'सनिधिरमध्यम' इति पाठ २ 'वाच्य इव ग्रहविशेष' इति पाठ
३ 'अचिरात्' इति पाठ ४ 'अनुज्ञया' इति पाठ ५ 'प्राप्तवत्सु' इति पाठ

अस्मात्परं जगति वाच्यतयाभ्युपेत्य

तिष्ठेत किं नु परमाद्भुतवाचकाय ॥ ३४ ॥

प्रतिदेवनमेवमेव भूषा प्रचुरान् रत्नचयाश्च हेमराशीन् ।

सहजान्सह जाययास्य जित्वा स तु गान्धारपतिर्जगर्ज हर्षात् ॥ ३५ ॥

तत्रान्तरे

घटीचेटी नोऽभूद्बहुपतिवधूटी द्रुपदजा

वराकी तामत्रानय परिषदीत्यग्रजगिरम् ।

हरन्द्वैतीयिक सुबलतनयासूनुषु जवा-

त्समुत्तस्थौ साक्षाद्देवनिमवतीर्णो यम इव ॥ ३६ ॥

तस्मै वाच्यतया अर्थत्वेन अभ्युपेत्य आगत्य तिष्ठेत वरैत किम् । न तिष्ठेदेवे-
त्यर्थं । केचित्तु 'पर आ अद्भुत-' इति छिला 'आ' इति यत् अद्भुतस्य वाचक तस्मै
पर अत्यन्त वाच्यतयेत्यर्थं । 'आकार सर्वगे भाव ईषदर्थे च विस्मये' इति
विश्व । अद्भुतमपश्यता शृण्वता वा । आ इत्याश्चर्याभिलापकशब्दोच्चारण प्रसि-
द्धमित्याहुः । तत्र पुनरुक्तिवारणाय परशब्दस्यात्यन्तिकलार्थवर्णनेऽपि तस्याव-
सान एवान्वयात्प्रकृतासगति । बहुतरचतुरङ्गबलेन चिरेणाप्यसाध्यस्य युधि-
ष्ठिरसर्वदेशापहारस्य एकाक्षेण पञ्चभिरपीन्द्रियैर्युगपदसभाविन शब्दादिपञ्चक
ज्ञानस्यैकेन्द्रियेण वासपादनरूपस्य परमत्वस्य अद्भुत एवान्वयस्य ग्रन्थकाराभि-
तलादिति सुधीभिरालोचनीयम् ॥ ३४ ॥

प्रतिदेवनमिति । स गान्धारपति शकुनिस्तु देवने देवने प्रतिदेवन प्रत्य
क्षक्रीडायाम् । वीप्सायामव्ययीभाव । एव उक्तप्रकारेण अस्य वर्मराजस्य भूषा भूष
णानि प्रचुरान् बहुलान् रत्नाना चयान् राशीन् हेमना राशीन् जायया द्रौपद्या सह
सहजान् भीमादींश्च जित्वा हर्षाज्जगर्ज सिंहनाद चक्रे । औपच्छन्दसिकम् ॥ ३५ ॥

तत्रान्तरे । इत्युत्तरेणान्वय ॥

घटीति । तत्र तस्मिन्नन्तरे युधिष्ठिरसर्वस्वजयकाले बहूना पतीना वधूटी
भार्या द्रुपदजा द्रौपदी न अस्माक घटीचेटी जलकुम्भाहरणदासी अभूत् ।
घटीचेटीनामेव बहुपतित्वात्तथोक्तम् । वराकीं तुच्छा ता द्रौपदीम् अत्र परि-
षदि एतत्सभाया आनय प्रापय । इति उक्तप्रकारा अग्रजस्य दुर्योधनस्य गिर
वाक्य हरन् गृह्णन् । तदाज्ञा वह्निति यावत् । अत एव अवनिं भूमिं अवतीर्ण
ग्राप्त साक्षात् प्रत्यक्ष यम इव स्थित सुबलतनयाया गान्धार्या सूनुषु
द्वितीय एव द्वैतीयिक दुःशासन । 'तीयादिकक् स्वार्थे वा वाच्य' इतीकक् ।
जवात्समुत्तस्थौ समुत्थितवान् । द्रौपद्यानयनायेति शेष । शिखरिणी ॥ ३६ ॥

१ 'रत्नमयाश्च' इति पाठ २ 'कोशान्' इति पाठ ३ 'तत्रान्तरे' इति नास्ति
क्वचित् ४ 'धरणिम्' इति पाठ

दृष्ट्वा भिया सदसि धावनमाचरन्त्या
 कैश्ये चकार स कराङ्गुलिमानताङ्ग्या ।
 वक्षोरुहेषु च महीपपुरध्रिवर्गा
 नासाग्रसीम्नि सुधियश्च नदीसुताद्या ॥ ३७ ॥

तत्र स दुर्मेधा बलवद्आकर्षणोद्भिदुराणि स्वेदपृषन्तीव भूषाजाल-
 कमुक्ताफलानि धारयन्त्याश्चिकुरभारत्करतलनिष्पीडननिर्गलिता
 कालिमधारामिव निर्भरकुवलयगर्भकमाल्यरसझरीमश्रुभि सह वर्ष-
 न्यास्तस्या पातित्रत्यलक्ष्मीनिवासस्फटिकप्राकारमिव दुकूलमप्या-
 हर्तुं प्रावर्तत ॥

तादृक्षे समुपस्थिते परिभवे सभ्येषु वाचयमे-
 ष्वाध्यायत्सु विधेर्बल स्वदयितेष्वन्येष्वशक्तेष्वपि ।
 निश्चिन्त्यातिमता गति यदुपति नीव्या करौ कुर्वती
 सा चक्रन्द तदोच्चकैरिह हरे त्रायस्व हा मामिति ॥ ३८ ॥

दृष्ट्वेति । दृष्ट्वा त आगत वीक्ष्य भिया भयेन सदसि सभाया धावन इतस्तत
 पलायन आचरन्त्या कुर्वन्त्या आनताङ्ग्या द्रौपद्या कैश्ये केशपाशे स दु शा-
 सन कराङ्गुलिं चकार । कराग्रेण वेणीं गृहीतवानित्यर्थ । महीपस्य घृतराष्ट्रस्य
 पुरध्रिवर्गा अन्त पुरस्त्रीसद्या वक्षोरुहेषु कुवेषु कराङ्गुलिं चक्रु । दु खादिति
 भाव । नदीसुताद्या भीष्मादय सुधिय सज्जनाश्च नासाया नासिकाया अग्र-
 सीम्नि अग्रदेशे कराङ्गुलिं चक्रु । अहो दुर्लभ्यता दैवस्येत्याश्चर्यादिति भाव ॥३७॥

तत्रेति । तत्र सभाया दुष्टा मेधा बुद्धिर्यस्य तथोक्त दुर्मेधा । 'नित्यमसि
 च्प्रजामेधयो' इत्यसिचू । स दु शासन बलवत् दृढ आकर्षणेन उद्भिदुराणि
 अङ्कुरितानि स्वेदस्य पृषन्ति बिन्दूनि इव स्थितानि भूषाया जालकस्य मुक्ता-
 फलानि धारयन्त्या चिकुरभारात् केशपाशात् करतलेन निष्पीडनात् निर्गलिता
 कालिन्न नैत्यस्य धारामिव स्थिता निर्भराणि सान्द्राणि कुवलयानि गर्भे मध्ये
 यस्य तस्य तादृशगर्भस्य । तन्मयस्वेत्यर्थ । शैषिक कप् । माल्यस्य रसझरीं
 मकरन्दधारा अश्रुभि सह वर्षन्त्या तस्या द्रौपद्या पातित्रत्यलक्ष्म्या यो
 निवास गृह तस्य स्फटिकमय प्राकारमिव स्थित दुकूल धवलाशुक आहर्तुं
 आक्रष्टुं प्रावर्तत उपक्रान्तवान् । उत्प्रेक्षात्रयससृष्टि ॥

तादृक्ष इति । सा द्रौपदी तादृक्षे तथाविधे परिभवे अवमाने समुपस्थिते
 प्राप्ते सति सभ्येषु भीष्मादिषु सभाजनेषु वाचयमेषु तूष्णींभवत्सु सत्सु । धर्म-

१ 'वर्गो' इति पाठ २ 'आकर्षणभयोद्भिदु' इति पाठ ३ 'जालक' इति
 नास्ति क्वचित् ४ 'भरात्' इति पाठ ५ 'अपहर्तुम्' इति पाठ ६ 'तमुच्चकै'
 इति पाठ ७ 'यदुपते' इति पाठ

तस्या सभाया हियमाणवस्त्रात्तन्व्या नितम्बात्सहसाविरासीत् ।
 कसारिकारुण्यपय पयोधे कल्लोलमालेव दुकूलपङ्क्ति ॥ ३९ ॥
 हृते हृते वाससि हृद्यरूप वासोऽन्तर यद्वृधे वराङ्ग्या ।
 नरस्य तेनैव न कस्य तत्र चित्तस्य नाव्योऽजनि चित्रपूर ॥ ४० ॥
 अदृश्यस्यापहारेऽपि वर्धितानेकवासस ।
 अम्बरप्रायता तस्या मध्यस्योभयथाप्यभूत् ॥ ४१ ॥

सौक्ष्म्यस्य निर्धारणाशक्तयेति भाव । स्वदयितेषु युधिष्ठिरादिषु विधे दैवस्य बल दुर्लङ्घ्यमहिमान आध्यायत्सु चिन्तयत्सु सत्सु । 'स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्' इत्यमर । अन्येषु उदासीनेषु अशक्तेषु सत्सु । यदुपतिं श्रीकृष्ण आर्तिमता दु खवता गतिं परायण निश्चित्य । नीव्या वस्त्रग्रन्थौ करौ द्वावपि कुर्वती । कराभ्या नीवी सगृह्णन्ती सतीत्यर्थ । इह अस्मिन् अवमानसमये हे हरे, मा त्रायस्व रक्ष । हा इति खेदे । इति उक्तप्रकार तदा उच्चकै गलितकण्ठ यथा तथा चक्रन्द रुरोद । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ३८ ॥

तस्या इति । अथ सभाया हियमाण आकृष्यमाण वस्त्र यस्मात्तस्मात्तस्या श्रीकृष्ण शरण प्रपन्नाया तन्व्या द्रौपद्या नितम्बात् । कसारे श्रीकृष्णस्य कारुण्यमेव पय पयोधि क्षीराब्धि तस्य कल्लोलाना महातरङ्गाणा माला पङ्क्ति रिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । दुकूलाना क्षौमवस्त्राणा पङ्क्ति सहसा सत्वरम् । हरिस्मरणक्षण एवेति यावत् । आविरासीत् प्रादुर्बभूव । प्रसन्ने भगवति कि दुर्लभमिति भाव । इन्द्रवज्रा ॥ ३९ ॥

हृत इति । यत् यस्मात् वराङ्ग्या द्रौपद्या वाससि वस्त्रे एकैकस्मिन् हृते हृते सति । वीप्साया द्विर्भाव । हृद्यरूप वासोऽन्तर अन्यद्वास वृधे आविर्बभूव । तेन कारणेन प्रत्यपहार वस्त्रान्तराविर्भावरूपेण चित्रपूर आश्चर्यरस प्रवाह तत्र सभाया कस्य नरस्य सबन्धनश्चित्तस्य नावा तार्य नाव्य अगाध ताजनि नाभूत् । सर्वस्याप्यजन्येव सर्वेऽप्यत्याश्चर्यान्विता बभूवुरित्यर्थ ॥ ४० ॥

अदृश्यस्येति । अदृश्यस्य निसर्गत सौक्ष्म्येण द्रष्टुमयोग्यस्यापहारे वस्त्राणामपकर्षणे सत्यपि वर्धितानि हरिकरणयाविर्भूतानि अनेकानि वाससि यस्य तथोक्तस्य तस्या द्रौपद्या मध्यस्य उभयथा निसर्गादृश्यत्वेन अनेकवासोवर्धनेन च द्विधापि अम्बरप्रायता आकाशसाम्य अम्बराणा वस्त्राणा प्रायो बाहुल्य यस्मिन् तस्य भाव तत्ता । बहुवस्त्रवत्त्व चेत्यर्थ । अभूत् आसीत् । 'अम्बर व्योम्नि वाससि', 'प्रायो वससि बाहुल्ये साम्ये निरशनत्रते' इत्यमरविश्वप्रकाशौ । सता मानभङ्गाय दुरात्मभिश्चिन्तित दैवेन भज्यत इत्यत्र इदमेव साक्षि । यद्रौपदीमध्यदिदृक्षुणा दु शासनेन कृत द्रौपद्या वस्त्रापहरण दैवेन भ्रममिति । 'तस्य' इति मध्यविशेषणत्वेन पाठान्तर व्यर्थविशेषणत्वेनोपेक्ष्यम् । अत्रादृश्यत्ववस्त्रप्राचुर्ययोर्विशेषणगत्या अम्बरप्रायत्वा प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । अस्य

चेलानि कर्षश्चिरमन्धसूनुस्तस्यास्तु नम्रकरणं स नाभूत् ।

श्रमात्स्खलित्वा धरणौ पतन्सन्दन्तावलेरेव जनव्रजानाम् ॥ ४२ ॥

अथ तथाभूतपरुषयोषामिषङ्गरोषकलुषेण पृषदश्चजनुषा परिषदि
भीषणमेव बभाषे ॥

उरसि स्वलदूष्मल मृगाक्ष्या समितावस्रमिदं यथाहमक्षणा ।

द्विषत कचर्षिणोऽप्यमुष्या रसनेनानुभवेयमेवमेव ॥ ४३ ॥

किं च सरसीव चैलत्कबन्धबन्धुरे समराजिरे तामरसच्छदानिव
शतमपि विमतानेतान्हेमन्त इवाह धार्तराष्ट्रशब्दशेषा महागदापत्ति
गमयिष्यामीति ॥

वस्त्राकाशयोर्बाहुल्यसाम्ययोश्च भेदेऽपि श्लेषभित्तिऋत्या भेदाध्यवसायादतिशयो
क्तिभेदद्वयेन ससृष्टि ॥ ४१ ॥

चेलानीति । स अन्धसूनु दुःशासन चेलानि द्रौपद्या वस्त्राणि चिरं कर्षन्
सन् तस्या द्रौपद्या नम्रकरणं विवस्त्रलकारी नाभूत् । किंतु श्रमात् वस्त्राप
कर्षणजन्यात् स्खलित्वा सक्षुभ्य वरणौ भुवि पतन् सन् जनव्रजाना जनसघाना
दन्तानामावले पङ्केरेव नम्रकरणोऽभूत् । तं वीक्ष्य पतितं विवृतदन्तपङ्क्तिं जह-
सुर्जना इत्यर्थः । अत्र द्रौपदीजनदन्तावत्यो प्रसक्तस्य नम्रीकरणस्य जनद-
न्तावल्यामेव नियमनात्परिसख्यालकारः ॥ ४२ ॥

अथेति । अथ तथाभूतेन तादृशेन । 'भूतपिशाचे सादृश्येऽपि' इति विश्वः ।
परुषेण क्रूरेण योषाया द्रौपद्या अभिषङ्गेण पराभवेन यो रोषं तेन कलुषेण
विकृतचित्तेन । पृषदश्चात् वायो जनु जन्म यस्य तेन भीमेन । परिषदि सभाया
भीषणं भयकरं यथा तथा । एव वक्ष्यमाणप्रकारेण बभाषे । प्रतिज्ञातमित्यर्थः ।
भाषतेर्भावे लिट् । 'पृषदश्चो गन्धवह', 'जनुर्जननजन्मानि' इत्युभयत्राप्यमरः ॥

उरसीति । समितौ सभाया मृगाक्ष्या द्रौपद्या उरसि वक्षसि स्वलदू-
षतत् क्षुभ्यञ्च ऊष्मल सतापातिरेकादत्युष्णम् । इदं अस्त्रं अक्षुः अहं अक्षणा
लोचनेन यथा अन्वभव अपश्य एवमेव अमुष्या द्रौपद्या कचर्षिणं द्विषत
दुःशासनस्यापि उरसि स्वलत् ऊष्मल अस्त्रं शोणितं रसनेन जिह्वया अनुभवे
यम् । पिवेयमित्यर्थः । अत्र केवलप्रकृतश्लेषः । ओपच्छन्दसिकम् ॥ ४३ ॥

किं चेति । किं च चलद्भिः नृत्यद्भिः कबन्धैः निशीर्षकलेवरैः जलैश्च बन्धुरैः
विषमे सरसीव समराजिरे युद्धाङ्गणे विमतान् विरोधिनः शत एतान् दुर्योधनादीन्
तामरसस्य पद्मस्य च्छदान् दलानिव अहं हेमन्तः ऋतुरिव । धार्तराष्ट्र इति शब्द
नामपदशेष अवशिष्टः यस्या ताम् । महत्या गदया आपत्तिं आपदम् । अन्यत्र

१ 'चैलानि' इति पाठ २ 'कर्षणो' इति पाठ ३ 'विचलत्' इति पाठ

४ 'च्छदानीव' इति पाठ ,

तत्र सुत्राम्ण पुत्रोऽप्येव प्रतिजज्ञे ॥

उत्सेकात्कृतहस्तालममुना गान्धारपुत्रीभुवा

राधासूनुरसौ जहास सदसि ग्राम्य ब्रुवन्त्युत्त ।

यस्या जात्वपि देहिनोऽभ्युदितता नैवाभिनिर्मुक्तता

स्याता द्वे अपि गाण्डिवो मम तु ता निद्राममुनेष्यति ॥ ४४ ॥

इति तयोस्तादृशेन वीरवादेन 'अयि, सुखमिहास्व' इति कर-
स्फालननिदर्शिते संक्थिन्येव तव मृत्यु स्यादिति सुयोधन प्रति

महता गदेन रोगेण हिमरूपेण अपत्ति च । गमयिष्यामि प्रापयिष्यामि इति
बभाष इति पूर्वेण सबन्ध । 'वार्तराष्ट्रोऽसिते हसे धृतराष्ट्रसुतेऽपि च', 'गदो
भ्रातरि विष्णो स्यादामये चायुधे गदा' इत्युभयत्र विश्व । अनेकेवेयमुपमा
श्लिष्टविशेषणा च ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्नेव समये सुत्राम्ण इन्द्रस्य पुत्र अर्जुनोऽपि एव
वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् । प्रतिपूर्वाज्जानाते कर्तरि लिट् ॥

उत्सेकादिति । असौ राधासूनु कर्ण अमुना गान्धारपुत्रीभुवा दुर्योधनेन
सह सदसि ग्राम्य असभ्य वाक्य ब्रुवन् सन् कृत हस्ताभ्या ताला शब्दविशेषा
यस्मिस्तत्तथा यत् यस्मात् जहास हसति स्म । तत कारणात् यस्या निद्राया
देहिन जन्तो जातु कदाचिदपि अभ्युदितता सूर्योदय अभिनिर्मुक्तता तदस्त
मयश्च । द्वे अपि नैव स्याताम् । पुनर्बुद्धस्य हि तयो प्रसक्तिरिति भाव । ता
निद्रा दीर्घा । मृतिमिति यावत् । अमु राधासूनु मम गाण्डीवस्तु नेष्यति गम-
यिष्यति इति प्रतिजज्ञे इति पूर्वेण सबन्ध । 'सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्तु
देति च । अशुमानभिनिम्नुक्तोऽभ्युदितश्च यथाक्रमम् ॥' इत्यमर । अत्र कर्ण
निधनस्य तादृशभङ्ग्यन्तरेण कथनात्पर्यायोक्त्यलकार — 'पर्यायोक्त तु गम्यस्य
वचो भङ्ग्यन्तरेण यत्' इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ४४ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण तयो भीमार्जुनयो तादृशेन तथाविधेन
वीरवादेन प्रतिज्ञावाक्येन अयि द्रोपदि, इह मम संक्थिनि सुख यथा तथा आस्व
उपविश । इति करस्य करतलस्य आस्फालनेन सशब्द स्पर्शनेन निदर्शिते निर्दिष्टे
संक्थिनि ऊरावेव तव मृत्यु मरण स्यात् भूयात् । इति उक्तप्रकारेण याज्ञसेन्या
द्रौपद्या सबन्धिना सुयोधन प्रति दुर्योधनमुद्दिश्य शापेन च यद्गम्य तस्मात्
आत्तगन्धाभ्या तिरस्कृताभ्या अन्धदपतीभ्या गान्धारीधृतराष्ट्राभ्याम् । 'आत्त-
गन्धोऽभिभूत स्यात्' इत्यमर । पुरेव यथापुर द्यूतात्पूर्वमिव राज्य द्यूतनिर्जित
प्रत्यर्प्य पुन समर्प्य हरिप्रस्थ इन्द्रप्रस्थ प्रति प्रस्थापित प्रेषित अय युधिष्ठिर

१ 'यत्त' इति पाठ २ 'निर्मुक्तता' इति पाठ ३ 'अयि' इति नास्ति
कञ्चित्, ४ 'आस्फालितदर्शिते' इति पाठ ५ 'निजसंक्थि येव' इति पाठ

याज्ञसेन्या शापेन च भयात्तगन्धाभ्यामन्धदपतीभ्या यथापुर राज्य प्रत्यर्प्य हरिप्रस्थ प्रस्थापितो युधिष्ठिर पुनरपि कृतमन्त्रैरमित्रैर्यमा- हूतमात्रोऽर्धपथाद्विधिना गलहस्तिकया विनिर्वर्तित इव तामेव सभा प्रत्यावर्तत ॥

भूताभिविष्ट इव बोधवता वरोऽपि

भूयोऽपि धर्मतनय सह सौबलेन ।

आधत्त देवनविहारमनार्यजुष्ट-

माद्यक्षर विजहदेव पणोऽपि योऽभूत् ॥ ४५ ॥

कितवे शकुनौ वशवदान्किरति स्वेन करेण पाशकान् ।

विजयेन सदा पुरस्कृतोऽप्यभवत्तेन स पृष्ठत कृत ॥ ४६ ॥

कृत मन्त्र आलोचन एव निकृता एते नास्मान् क्षमन्ते तत्पुनर्युतेन वन नेष्याम इत्याकारक यैस्तैरमित्रै शत्रुभि दुर्योधनादिभि पुनरप्याहूतमात्र आकारित सन्नेव । न किञ्चिदालोचयन्नेव सन्निति यावत् । विधिना दैवेन (कर्त्रा) गले कण्ठे हस्त निक्षिप्य चोदनात्मिका चेष्टा गलहस्तिका तथा (करणेन) अर्धपथात् निवर्तित प्रत्यावर्तित इवेत्युत्प्रेक्षा । तामेव सभा द्यूतशाला प्रत्या वर्तत पुनरागतवान् । अत्र भयात्तगन्धताया विशेषणगत्या राज्यप्रत्यर्पणहे तुत्वात् पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । उत्प्रेक्षया ससृज्यते । अन्धदपतीभ्यामि- त्यत्र गान्धार्यन्वस्य पत्युर्भावमनुसरन्ती पट्टेनाक्षिणी पिधाय यावज्जीवमन्धा बभूवेति पौराणिकी कथानुसंधेया ॥

भूतेति । बोधवता वर्तव्याकर्तव्यकोविदाना मध्ये वर श्रेष्ठोऽपि धर्मत नय भूतेन पिशाचेन अभिविष्ट उन्मादित इव भूय पुनरपि सौबलेन शकुनिना सह अनार्यै खलै जुष्ट सेवितम् । आर्यैर्जुष्ट न भवतीति वा । देवनविहारं अक्ष- म्रीडा आधत्त चक्रे । यो देवनविहार एव आद्यक्षर देकार विजहत् त्यजन् सन् । 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति नुमभाव । पण गलहोऽपि वनविहाररूप अभूत् । त देव नविहारमिति सबन्ध । वाच्यवाचकयोरभेदाभिमानान्नावाच्यवचनदोष ॥ ४५ ॥

कितव इति । कितवे अक्षविद्यानिपुणे शकुनौ वशवदान् स्वाधीनान् पाशकान् अक्षान् स्वेन स्वीयेन करेण किरति प्रचारयति सति विजयेन जयेन अर्जुनेन च सदा पुरस्कृत अग्रे कृतोऽपि पूजितश्च सन्निति च । स धर्म राज तेन विजयेन पृष्ठत कृत पराजित अवमानितश्च अभवत् । विरोधाभास । वैतालीयम् ॥ ४६ ॥

१ 'आहूतमात्रोऽयम्' इति पाठ २ 'निवर्तित' इति पाठ ३ 'आद्याक्षरम्' इति पाठ ४ 'स' इति पाठ .

उत्थायाथ क्षितीन्द्र क्षणमपि धरणौ स्थातुमस्यामयुक्त
 प्रत्यर्थिस्वीकृतायामिति सह सहजै सत्यसध सजानि ।
 पाणौ क्षैत्तुर्निधाय प्रसुवमतितरामन्तरुत्तप्यमाना
 पद्भ्या प्रापद्वनानि व्यथितहृदमुचत्पौरलोकस्तु दृग्भ्याम् ॥ ४७ ॥
 कान्तारवर्त्मनि मृगा पुरतो निषण्णा
 शान्ताकृते सधनुषोऽपि निषङ्गिणोऽपि ।
 उत्थाय तस्य पटुमर्मरचारु चीर
 रोमन्थलोलचिबुकेन मुखेन जिघ्रु ॥ ४८ ॥
 परागपूर्णे पथि तस्य पादरेखा घटस्य प्रतिमा मनोज्ञा ।
 भक्तयोपनीता वनदेवताभि पाद्योदकुम्भा इव जाग्रति स्म ॥ ४९ ॥

उत्थायेति । अथ पराजयानन्तरं सत्यसध तथ्यप्रतिज्ञं अत एव क्षितीन्द्र
 धर्मराज प्रत्यर्थिभिः शत्रुभिः स्वीकृताया अर्थिन अर्थिन प्रत्यथि स्वीयत्वेन कृता
 यामिति च । अस्या धरणौ । राज्य इत्यर्थः । क्षणमपि स्थातु अयुक्तम् । इत्या
 लोच्येति शेषः । उत्थाय अन्तः मनसि अतितरा भृशं उत्तप्यमाना खिद्यमाना
 प्रसुव मातरं क्षतु विदुरस्य पाणौ निधाय हस्ते समर्प्य सजानि सभार्यं सन्
 सहजै सोदरैर्भीमादिभिः सह पद्भ्या पादाभ्याम् । पादाचारेणेति यावत् ।
 वनानि अरण्यानि प्रापत् प्राप्तवान् । व्यथितं दुःखितं हृत् मनः यस्य स पौर
 लोके पुरजनस्तु दृग्भ्या वनानि अश्रुजलानि अमुचत् । दुःखाद्दुरोदेत्यर्थः ।
 आप्रोते कर्तारि लुब्धः । स्रग्धरा ॥ ४७ ॥

कान्तारेति । कान्तारवर्त्मनि अरण्यमार्गे पुरतः अग्रे निषण्णा उपविष्टा
 मृगा हरिणा उत्थाय सधनुषोऽपि निषङ्गोऽस्यास्तीति निषङ्गिणोऽपि शान्ता
 शमप्रधाना आकृति आकारः यस्य तस्य धर्मराजस्य चीरं बल्कलं रोमन्थेन
 चर्वितचर्वणेन लोलं चिबुकं ओष्ठाधोभागो यस्य तेन मुखेन वक्त्रेण पटुना
 स्फुटेन मर्मरेण शब्देन चारुं रमणीयं यथा तथा जिघ्रु चुचुम्बु । जिघ्रते
 वर्तारि लिट् । 'अथ मर्मरः । स्वनिते वक्त्रपर्णानाम्' इत्यमरः । अत्र शान्ताकृति-
 त्वस्य विशेषणगत्या चुम्बनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ४८ ॥

परागेति । परागेण मृदुरजसा पूर्णे पथि मार्गे आरण्यके घटस्य प्रतिमा
 सदृश्यं मनोज्ञा रमणीया तस्य धर्मराजस्य पादयो रेखा कलशरेखा वन
 देवताभिः भक्त्या उपनीता पाद्यस्य पादोदकस्य उदकुम्भा जलघटा इवेति
 तादर्थ्ये षष्ठीसमासः । 'मन्थोदकः—' इत्यादिना उदकशब्दस्य उदादेशः ।
 जाग्रति स्म रेजु । उत्प्रेक्षा ॥ ४९ ॥

क्रमेण ते सजानय विलङ्घ्य विविधानि विपिनानि जह्मुनिकर्ण-
शङ्कुलीपथवशेन शिक्षितैर्गतिविशेषैरिव गंभीरैरावतैरुपासिकजन-
ताहतानि ससारचक्राणीव दर्शयन्तीं कोकनदवदनोदितैरिव कोक-
कुटुम्बकूजितै कुमारस्य देवव्रतस्य कुशलं पृच्छन्तीमिव भागीरथी
पुरस्कृत्य तत्र ता निशीथिनी पश्चाच्चक्रु ।

अपरेणुरतिमात्रबुभुक्षितानुयात्रिकसत्रिजनपरित्राणाय पवित्रै
स्तोत्रै प्रसेदुषा चित्रभानुना दत्तमक्षय्यमन्नपात्रमादाय ते^{११} कलत्रे
निदधु ।

क्रमेणेति । समाना एता जाया येषां ते सजानय ते पाण्डवा विविधानि
विपिनानि वनानि क्रमेण विलङ्घ्य अतिक्रम्य । जह्नुर्नाम मुने कर्णं शङ्कुलीव ।
तस्या पन्था कुटिलमार्गं तद्वशेन । तत्र सचारबलेनेत्यर्थं । शिक्षितै अभ्यस्तै
गतिविशेषे चक्रगमनैरिव स्थितै गंभीरै निम्नै आवतै अभिभि । तद्व्याजेनेवे
त्यर्थं । उपासिकाया आत्मसेविकाया जनताया जनसमूहात् । 'ग्रामजन--'
इत्यादिना समूहार्थे तल् । आहतानि उपाकृष्टानि ससाराण्येव चक्राणि दर्शयन्ती
मिव स्थिता कोकनद रक्ताब्जमेव वदनं तस्य उदितै भाषितैरिव स्थितै तस्मा-
दुदितै । 'आविभूते' इति वा । अभिहित पाठ सुगन्ध । 'रक्ताम्बुजे कोकन
दम्' इति नानार्थरत्नमालायाम् । कोककुटुम्बाना चक्रवाकमिथुनाना कूजितै
शब्दै कुमारस्य स्वपुत्रस्य देवव्रतस्य भीष्मस्य कुशलं पृच्छन्तीमिव स्थिताम् । भगी
रथस्य नाम राजर्षेरपत्य भागीरथी गङ्गा पुरस्कृत्य अग्रे कृत्वा । तीरं प्राप्येति
यावत् । तत्र गङ्गातीरे ता निशीथिनी प्रथमा रात्रि पश्चाच्चक्रु नयन्ति स्म ॥

अपरेणुरिति । अपरेणु परस्मिन्दिने ते पाण्डवा अतिमात्रं अत्यन्तं
बुभुक्षिताना क्षुधिताना अनुयात्रिकाणां सहागन्तृणाम् । अनुयात्रा प्रयोजनमेषा-
मित्यर्थे कक् । सत्रं ऋतुरेषामस्तीति सत्रिणा यज्वना जनानां परित्राणाय ।
बुभुक्षाशमनायेत्यर्थं । पवित्रै स्तोत्रै वैदिकै प्रसेदुषा प्रसन्नेन चित्रभानुना
सूर्येण दत्तं क्षेतुं शक्यं न भवतीत्यक्षय्यं अन्नपात्रं आदाय कलत्रे निदधु ।
द्रौपद्यै समर्पयन्नित्यर्थं ॥

१ 'सजानय' इति नास्ति क्वचित् २ 'वनानि' इति पाठ ३ 'शङ्कु-
लिकापथेन' इति पाठ ४ 'गंभीरै' इति पाठ ५ 'उपासकजनादाहतानि' इति
पाठ ६ 'उदितै' इति पाठ ७ 'कुटुम्बिनी' इति पाठ ८ 'कुशलमिव'
इति पाठ ९ 'इव' इति नास्ति क्वचित् १० 'तत्र' इति नास्ति क्वचित् ११.
'ते' इति नास्ति क्वचित्

वन तत काम्यकमेत्य तेषु वसत्सु भीमस्तु नियोद्धुकामम् ।
 किर्मोरमुग्र कुणपाशनेन्द्र क्षिप्र तदाहारदशामनैषीत् ॥ ५० ॥
 ततश्चरन्द्वैतवने स सार्धं वध्या कदध्वालसतामबुद्धा ।
 मूलानि सर्वस्य शुभस्य भूपो मूलानि जग्राह मुनीन्द्रसघात् ॥ ५१ ॥
 तत्राथ ते सत्यवतीसुतस्य पादारविन्दात्प्रविसृत्वरीभि ।
 नखप्रभाभिर्नवपुष्पपङ्कीर्जटालताना जनयाबभूवु ॥ ५२ ॥
 तस्मिन्कवौ तापसयूथनाथे स्वातीमथाजग्मुषि वासभूमिम् ।
 तेषामतिक्षामतया युताना शुचाक्षिदेशेष्वतिवृष्टिरासीत् ॥ ५३ ॥

वनमिति । ततस्तेषु पाण्डवेषु काम्यक नाम वन अरण्य एव वसत्सु सत्सु भीमस्तु नियोद्धु बाहुयुद्ध कर्तुं कामो यस्य त उग्र भयकर किर्मोरे नाम कुणप- शव अग्नय येषा तेषामिन्द्र राक्षसश्रेष्ठ तस्य राक्षसस्य आहार शव तस्य दशा मवय्या क्षिप्र आगमनक्षण एव अनैषीत् । अवधीदित्यर्थं ॥ ५० ॥

तत इति । स भूपो धर्मराज कदध्वनि कापथे । कण्टकशर्करादिसकुलमाग इति यावत् । अलसता श्रम अबुद्धा अविचार्य । महोदयहेतुत्वादिति भाव । वध्वा सार्धं द्रोपद्या सह तत काम्यकवनात् चरन् निर्गच्छन् द्वैते नाम वने मुनीन्द्राणा सङ्घात् सर्वस्य शुभस्य मूलानि मुख्यकारणानि मूलानि कन्दान् जग्राह । आतिथ्य प्राप्तवानित्यर्थं ॥ ५१ ॥

तत्रेति । अथ ते पाण्डवा तत्र द्वैतवने सत्यवतीसुतस्य व्यासस्य पादार विन्द पादपद्मसिव तस्मात् प्रकर्षेण विसृत्वरीभि प्रसरणशीलाभि । 'इणशजि मतिभ्य क्ररप्' इति क्ररपि पित्त्वात्तुर् । नखाना प्रभाभि जटा एव लता तासा नवा पुष्पाणा पङ्की जनयाबभूवु जनयन्ति स्म । तत्पादयो प्रणेमुरि त्यर्थं । रूपकालकार ॥ ५२ ॥

तस्मिन्निति । अथ तापसयूथस्य मुनिवृन्दस्य नाथे तस्मिन् कवौ पण्डिते । व्यास एव शुक्र इति श्लिष्टरूपकम् । 'कवि काव्यकरे शुके पण्डिते जलपक्षिणि' इति विश्व । वासभूमि निजावासस्थानमेव स्वाती नक्षत्रविशेष प्रति आजग्मुषि प्राप्तवति सति । स्वातीनक्षत्रस्य तुलाराशिघटकत्वात् 'तुलावृषभयोर्भृगु' इति शुक्रस्य तदधिपतिलोक्तेश्च वासभूमिसित्युक्तम् । शुचा दु खेनैव अतिक्षामतया अनामृष्ट्या अतिकार्येनेति च युताना सहिताना तेषा पाण्डवाना अक्षीण्येव देशा तेषु अतिवृष्टिरासीत् । 'स्वातीगते शुक्र इवातिवृष्टि' इत्यादिप्रसिद्धेरिति भाव । आपदि बन्दुदर्शने महान्तोऽपि बाष्पायन्त इति परमार्थं । समस्तव- स्तुवर्ति सावयवरूपकम् । 'स्वातीमथाजग्मुषि' इत्येव पाठ । इवकारपाठस्तु प्रक्रान्तसावयवरूपकभङ्गापत्तेरुपेक्ष्य ॥ ५३ ॥

१ 'किर्मोरे' इति पाठ २ 'चिरम्' इति पाठ ३ 'पङ्क्तिम्' इति पाठ
 ४ 'इव' इति पाठ

प्रसृमरतनुभासा प्रावृषेण्यान्स मेघा-
 न्दिशि दिशि विदधानो दीर्घदर्शी तदानीम् ।
 कुरव इति महान्त शब्दमाविभ्रतोऽपि
 स्ववचननिपुणिन्ना तानशोकानकार्षीत् ॥ ५४ ॥

तस्मात्प्रतिश्रुतिरिति प्रतिपद्य विद्या-
 मालिङ्ग्य धर्मतनयेन विसृज्यमान ।

पार्थो हिमाचलमगात्परमास्त्रमाप्तु
 शभो कृपाजलनिधेश्चरणार्चनाभि ॥ ५५ ॥

यस्मिन्हिमानीभृति यक्षवृन्दमङ्गेषु सर्वेष्वपि मञ्जुलेषु ।
 नखपचोष्ण नलिनेक्षणानामुरोजमेवातितरामुपास्ते ॥ ५६ ॥

प्रसृमरेति । प्रसृमरया परितो व्यामुवन्त्या तनो शरीरस्य भासा नील-
 कान्त्या प्रावृषि वर्षती जातान् प्रावृषेण्यान् । 'प्रावृष एष्य' इत्येण्यप्रत्यय ।
 मेघान् दिशि दिशि प्रतिदिशम् । वीप्साया द्विर्भाव । विदधान सपादयन् दीर्घ-
 कालत्रयेऽपि निरपाय पश्यति आलोचयतीति दीर्घदर्शी स व्यास । कुत्सित
 यथा तथा रुवन्ति शब्दायन्त इति कुरव इति हेतो । कुरुत्वादिति यावत् ।
 मृग्यवादित्वात्कु । गणपाठादन्तलोपो निपात्यते । महान्त शब्द रोदन कुरवेति
 सज्ञापद च आविभ्रत वाचकत्वेन स्वीकुर्वतोऽपीति विरोद्ध । दधानानपीत्या-
 भास । तान् पाण्डवान् वृक्षविशेषाश्च । स्वस्य स्वीयस्य वचनस्य वाक्यस्य 'का
 भूम्या सह रुदन्ति क्षान्त्या स्थैर्येण वा गर्जन्ति' इति व्युत्पत्त्या भूसदृशक्षमावन्त
 तादृशस्थैर्यवन्तो वेति विवरणात्मकस्य 'विपदि धैर्य-' इत्याद्यापद्धर्मबोधकस्य च
 निपुणिन्ना कौशल्येन । पृथ्वादित्वादिमनिच् । अशोकान् शोकरहितान् तन्नामकवृ-
 क्षाश्च अकार्षीत् कृतवान् । रुदतस्तानाश्वासितवानित्यर्थ । मालिनीवृत्तम् ॥५४॥

तस्मादिति । पार्थोऽर्जुन तस्मात् व्यासात् प्रतिश्रुतिरिति । तन्नाम्नीमित्यर्थ ।
 विद्या शैवी प्रतिपद्य लब्ध्वा धर्मतनयेन मालिङ्ग्य विसृज्यमान । अनुज्ञात
 सन्नित्यर्थ । कृपाजलनिधे शभो चरणयो अर्चनाभि पूजाभि । यद्वा चरणा
 र्चनाभि कृपाजलनिधे दयमानात् शभो सदाशिवादिति वा । परमास्त्र पाशुपत
 आप्तु लब्धु हिमाचल हिमवन्त प्रत्यगात् गतवान् । अत्र पाशुपतास्त्रलाभशिव-
 चरणार्चनयो कार्यकारणयोर्द्वयोरुक्तेर्हेत्वलकार ॥ ५५ ॥

यस्मिन्निति । हिमानी हिमसहति विभर्तीति तस्मिन् शीतशैले यक्षाणा
 देवयोनिविशेषाणा वृन्द नलिनेक्षणाना कामिनीना सर्वेषु अखिलेष्वङ्गेषु मञ्जुलेषु
 मनोहरेषु सत्स्वपि । नखान् पचति काथयतीति नखपच उष्ण ऊष्मा यस्मिस्त-

यो वत्सतामेत्य वसुधराया निपीय रत्नावलिकान्तिपूरान् ।
मन शिलावप्रझरीमिषेण दरीमुखैरुद्गिरतीव तृप्त ॥ ५७ ॥
आरोहतस्त तरसा समीरकिशोरक स्वेदजलापुराजिम् ।
निपीय तस्याननपद्ममाध्वीं द्विरेफभाव प्रकटीचकार ॥ ५८ ॥

शिवाख्ययोरेकतनुत्वकारण

त्रिलोकपित्रोर्महसोस्तपोवनम् ।

मिथोऽर्च्यमान मिथुनैस्तपस्विना

तथेच्छुभिस्तत्र ननाम पाण्डव ॥ ५९ ॥

शोक्तम् । 'मितनखे च' इति पचे खशि खिलात् 'अरुद्विषत्-' इत्यादिना मुम् ।
उरोज कुच अङ्गमेव अतितरा उपास्ते सेवते । शीतबाधाविधूननायेति भाव ।
अत्र नखपचौष्यस्य विशेषणगत्या कुचसेवनहेतुत्वात् पदार्थहेतुक काव्य
लिङ्गम् ॥ ५६ ॥

य इति । यो हिमशैल वत्सता गोशिशुल एत्य स्त्रीकृत्य वसुधराया भूमे
गोरूपधराया रत्नावलीना कान्तिपूरान् प्रभाप्रवाहान् क्षीरात्मकान् निपीय तृप्त
सन् दर्य गुहा एव मुखानि तै मन शिला नाम वातु तन्मयीना वप्रझरीणा निर्झ
राणा मिषेण व्याजेन उद्गिरति ॥ ५७ ॥ वत्सता द्विरेफभावपेयुः परावृत्ते राजनि राज
दोषादन्तर्धानिताखिलजीवनै योषया ऋषिभि शप्त्वा वेन तद्भुजमन्थनेन नितात्पृ
थोभयात्रस्ता गोरूपधरा मुख शैला हिमवन्त वत्स मेरु दोगधार च क्वा रत्ना-
योषधीश्च दुग्ध स्वजीवनसारानिति पौराणिके कथाक्रमसंवेधान् ॥ ५७ ॥

आरोहत इति । त उक्तविशेषणविशिष्ट हिमशैल आरोहत तस्य अर्जु
नस्य स्वेदजलस्य अणूना बिन्दूना राजिमेव आननस्यैव पद्मस्य माध्वी मकरन्त
इति व्यस्तरूपकम् । तरसा द्रुत निपीय पीत्वा । अपहृष्येति यावत् । समीरकि
शोरक तरुणमारुत द्विरेफभाव भ्रमरत्वम् । भ्रमरस्यैव रेफद्वयवत्पटवाच्यत्वमिति
यावत् । समीरकिशोरक इति शब्दस्य रेफद्वयवत्त्वादिति भाव । प्रकटीचकार
स्फुटीकृतवान् ॥ ५८ ॥

शिवेति । तत्र हिमशैले पाण्डव अजुन त्रयाणा लोफाना पित्रो जननी
जनकयो शिवेति शिव इति च आख्या ययोस्तयो महमो तेजसो एका तनु
ययो तयोर्भाव एकतनुत्व तस्य कारणम् । तप सिद्धिजनकत्वेनेति भाव ।
अतएव तथा शिवयोरिवात्मनोरपि तदेकतनुत्व भूयादितीच्छा येषा तै । तप
स्विन्यश्च तपस्विनश्च तपस्विन तेषा मिथुनै स्त्रीपुसै मिय रहसि अर्च्यमानं
पूज्यमान तपोवन शिवाश्रमवन ननाम नमस्कृतवान् । हेतुरलकार । वशस्थ
वृत्तम् ॥ ५९ ॥

तत्र दर्भदलमुष्टिमाहरन्सनिधास्यदृषभोपदामिव ।

चित्तमीशपदयो समादधत्तमुमारमत दुश्चर तप ॥ ६० ॥

चतुरस्तप स्थितिविशेषविधौ

चरण विधातुमखिलेन निजम् ।

स जुगुप्समान इव शत्रुजिते

प्रपदेन तिष्ठति भुव स्म तले ॥ ६१ ॥

भानौ ललाटतपभानुजाले प्रविष्टदृष्टि परितस्तमग्नि ।

भूयोऽपि भोक्तु विपिन दिशेति प्रेम्णोपरुन्धन्निव दृश्यते स्म ॥ ६२ ॥

तपोविधौ स पावकेन सर्वदिक्षु वासवि-

स्तदा बभूव वेष्टितो धनजयत्ववान्धवात् ।

तत्रेति । तत्र शिवतपोवने पाण्डव सनिधास्यत शिवप्रसादसमये समीप गमिष्यत ऋषभस्य हरवृषभस्य उपदा उपायनमिव स्थित दर्भदलाना कुशाङ्क राणा मुष्टिम् । मुष्टिमितदर्भानित्यर्थ । आहरन् दीक्षाङ्गत्वेन सपादयन् सन् । किञ्च ईशस्य सदाशिवस्य पदयो चित्त समादधत् निवेशयन् सन् । 'नाभ्यस्ता-च्छतु' इति नुमनिषेध । दुश्चर अनितरानुष्ठेय तप तमुम् । कर्तुमित्यर्थ । आरमत उपक्रान्तवान् । रभतेराङ्पूर्वात्कर्तरि लङ् । रथोद्धता ॥ ६० ॥

चतुर इति । तपस सबन्धिना स्थितिविशेषाणा आसनभेदाना विधौ अनुष्ठाने चतुर निपुण सोऽर्जुन शत्रुभिर्जिते भुवस्तले निज चरण अखिलेन यावत्प्रदेशेन विधातु कर्तुम् । यावत्पद स्थापितुमित्यर्थ । जुगुप्समान कुत्सय-न्नित्युत्प्रेक्षा । प्रपदेन पादाग्रभागेन तिष्ठति स्म । पादाग्रेण भुवमालम्ब्य तप-श्चचारेत्यर्थ । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ ६१ ॥

भानाविति । ललाट तपतीति ललाटतप भानूना फिरणाना जाल वृन्द यस्य तस्मिन् । 'असूर्यललाटयोर्दशितपो' इति राशि खित्त्वान्मुम् । भानौ सूर्ये प्रविष्टा दृष्टि यस्य तथोक्त त परित । तस्य चतु पार्श्वेष्वित्यर्थ । 'अभित-परित -' इत्यादिना द्वितीया । अग्नि भूय पुनरपि भोक्तु भक्षितु विपिन अन्यद्वन दिश देहि इति प्रेम्णा स्नेहेन उपरुन्धन् आगृण्वान इवेत्युत्प्रेक्षा । दृश्यते स्म । लोकैरिति शेष । पञ्चाग्निमध्ये तपश्चचारेत्यर्थ ॥ ६२ ॥

पञ्चाग्निमन्वस्थितिं प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्षते—तपोविधाविति । तदा वासवि इन्द्रपुत्र सोऽर्जुन तपस विधौ अनुष्ठाने धनजयत्वेन धनजय इत्येकनामक-त्वेन यद्धान्धव बन्धुत्व तस्मादिवेति गम्योत्प्रेक्षा । सर्वासु दिक्षु चतुर्षु पार्श्वेषु पावकेन अग्निना वेष्टित बभूव । अर्जुनस्तु हे अङ्ग हे दिनेश, भवान् त्व त

अजीजनत्तमङ्गराजमङ्ग वैरिण भवा-

नितीव रोषतो दिनेश एव चक्षुरक्षिपत् ॥ ६३ ॥

पाराशरिप्रापितमन्त्रभागैराराधयञ्शकरमन्तरङ्गे ।

सप्तपि चर्षीस्तपसा विजेतु सप्तत्वमाप स्वयमेक एव ॥ ६४ ॥

फलपर्णजलानिलाशनानि प्रविहाय क्रमशस्तपस्यतोऽस्य ।

विषयेषु न लोलता प्रपेदे विजयस्याक्षिगुण कराम्र एव ॥ ६५ ॥

प्रसिद्ध वैरिण निसर्गतो विरोधिन अङ्गराज कर्ण अजीजनत् अजनय । जनेर्णि-
जन्तात्कर्तरि लुङ् । 'णिश्चिद्भुभ्य कर्तरि चङ्' इति च्लेश्चडि 'णेरनिटि' इति
णिलोपे द्वित्वे सन्वद्भावेऽभ्यासस्येत्वे दीर्घ । 'शेषे प्रथम' इति भवच्छब्द-
प्रयोगात्प्रथमपुरुष । इत्युक्तप्रकारात् रोषत कोपादिवेत्युत्प्रेक्षा । दिनेशे सूर्य
एव चक्षु दृष्टिं अक्षिपत् निहितवान् । क्षिपते कर्तरि लङ् । उत्प्रेक्षाद्वयस्य
ससृष्टि । 'अङ्गेल्यामन्त्रणेऽव्ययम्' इत्यमर । पञ्चचामर वृत्तम्—'लघुर्गुणनिर-
न्तर भवेच्च पञ्चचामरम्' इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

पाराशरीति । सोऽर्जुन पराशरस्य मुनेरपत्येन पाराशरिणा व्यासेन प्रापि
तस्य उपदिष्टस्य मन्त्रस्य प्रतिश्रुतिविद्याया भागै खण्डै सप्तभि अन्तरङ्गे
मनसि शकरं शम्भु आराधयन् ध्यायन् सन् । स्वयमेकोऽपि सनेव तपसा
उक्तविधेन सप्तर्षीश्चापि मरीच्यादीन् विजेतुमिवेत्युत्प्रेक्षा । सप्तत्वं सप्ताना भाव
तया जटया सहितत्वं च । आप प्राप्तवान् । 'सप्तोदन्तो जटायुक्ते नान्त सख्या-
न्तरे स्मृत' इति सारस्वत । उत्प्रेक्षाश्लेषसकीर्णो विरोधाभास ॥ ६४ ॥

फलेति । फलानि पर्णानि जलानि अनिलश्च तन्मयान्यशनानि क्रमश
प्रविहाय । फलाशन कतिचिद्दिनानि कृत्वा तद्विहाय पर्णाशनमेव क्रमेण सर्वाण्य-
पि त्यक्त्वेत्यर्थ । तपस्यत तप कुर्वत । 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्या वर्तिचरो'
इति क्यञ्चि लट शत्रादेश । अस्य विजयस्य अर्जुनस्य अक्षाणा इन्द्रियाणा
गुण । स्वभाव इत्यर्थ । विषयेषु रूपादिषु विषये लोलता तृष्णा न प्रपेदे न
प्राप । 'विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिन' इत्यागमादिति भाव । कि
त्वक्षगुण जपमालैव कराम्रे अग्रहस्ते लोलता चाञ्चल्य प्रपेदे । 'लोलश्चलम-
त्तृष्णयो' इत्यमर । अत्र श्लेषभित्तिरुभेदाध्यवसायेनैक्यमापन्नस्येन्द्रियस्वभाव-
जपमालाद्वयस्य सबन्धिन्या उक्तन्यायेनेक्यमापनायास्तृष्णाचाञ्चल्यद्वयात्मिकाया
लोलताया विषयेषु कराम्रे चोभयत्र प्राप्तावेकत्र कराम्र एव नियमनात् परिस
रयालकार । भेदातिशयोक्तिद्वयोर्जीवित इति सकर । औपच्छन्दसिकम् ॥ ६५ ॥

तत्तादृशेन तपसा तरुणेन्दुमौलि
 तन्वन्द्यापरवश तनयो मघोन ।
 पादाग्रमेव धरणौ प्रणिधाय तस्था-
 बुद्धम्य बाहुमुपरीव फलानि लिप्सु ॥ ६६ ॥
 निरुध्य वायु निभृत तपस्यत
 शिर समुत्था दशदिग्विसृत्वरी ।
 नटस्फुलिङ्गा नवधूमसतति
 स्फुटीचकारास्य धनजयाभिधाम् ॥ ६७ ॥
 तस्याथ नारदमुखात्तपस प्रभाव
 श्रुत्वा हरस्त्रिजगतामधिपो दयालु ।

तदिति । मघोन इन्द्रस्य तनय अर्जुन तत्तदिव पश्यतीति तत्तादृशेन । असदृशेनेत्यर्थं । तपसा तरुणेन्दु बालचन्द्र मौलौ शिरसि यस्य त साम्ब दयया परवश परावीन तन्वन् कुर्वन् सन् फलानि वाञ्छितार्थानिव चूतपनसा दीनीति लिष्टरूपकम् । लिप्सु ग्रहीतुमिच्छुरिवेत्युत्प्रेक्षा । लभे सन्नन्तादुप्रत्यय । 'सनिमीमा-' इत्यादिनाभ्यासस्य लोप । बाहु उपरि ऊर्ध्व उद्यम्य उद्धृत्य पादयोरग्रमेव धरणौ प्रकर्षेण निवाय तस्थौ स्थितवान् । अत्र रूपको-त्यापितोत्प्रेक्षया चन्द्रचूडस्य फलवृक्षोपमाप्रतीतेरलकारेणालकारध्वनि ॥ ६६ ॥

निरुध्येति । वायु प्राण निभृत निश्चल निरुध्य तपस्यत अस्य अर्जुनस्य शिरस समुत्था उत्थिता नटन्त स्फुलिङ्गा अग्निकणा यस्या तथोक्ता दशसु दिक्षु विसृत्वरी व्यापनशीला नवा धूमस्य सतति पङ्क्ति धनजयेत्यभिधा सज्ञापद स्फुटीचकार । अत्र धूमेनामिलनिश्चयादनुमानालकार । धनजयशब्दश्लेषभित्तिका शब्दार्जुनाभ्यभेदाध्यवसायातिशयोक्त्युज्जीवित इति तयो स कर । वशस्थवृत्तम् ॥ ६७ ॥

तस्येति । अथ त्रयाणां जगतामधिप दयालु भक्तवत्सल हरति स्वाश्रितसर्वानिष्ठानिति हर सदाशिव—सदसि नारदस्य मुखात् वदनात् तस्य अर्जुनस्य सबन्धिन तपस प्रभाव शीर्षादभ्युत्थानादिरूप माहात्म्य श्रुत्वा देव्या पार्वत्या (कन्या) दशा दक्षसङ्गया (करणेन) सूचिता ज्ञापिता तस्य अर्जुनस्य दिदृक्षा द्रष्टुमिच्छा यस्य तथोक्त सन् । देव्यास्तदर्शनेच्छा च ज्ञात्वेत्यर्थं । सपदि अभीष्ट अर्जुनस्य वाञ्छित दित्सन् दातुमिच्छन् सन्नपि । ददाते

१ 'कुर्वन्' इति पाठ २ 'कृपा' इति पाठ ३ 'प्रविधाव' इति पाठ
 ४ 'प्रौद्यम्य' इति पाठ .

देव्या दृशा सदसि सूचिततदिदक्षो-

दित्सन्नभीष्टमपि लुब्धकतामयासीत् ॥ ६८ ॥

हेरम्बगण्डमदपङ्कविशेषकौ तौ

स्कन्दौपवाह्यशिखिपिच्छकृतावचूडौ ।

भूषाधुनीतटतरुच्छदकृत्तवस्त्रौ

कोदण्डिनौ व्यरुचता कुहनाकिरातौ ॥ ६९ ॥

शबरत्वजुष परस्य पुस शशिखण्डान्नु शकारैसविधानम् ।

भजति स्म तदा शिखण्डभाव भगवन्मस्तकभूषण यदेष ॥७०॥

सनन्ताल्लट शत्रादेश । 'सनिमीमा-' इत्यादिनाभ्यासलोप । लुब्ध एव लुब्धक
तस्य भावस्तत्ता ता लोभ शबररूप च । अयासीत् प्राप्तवान् । याते कर्तरि
लुङ् । 'लुब्धो मृगयुक्काङ्क्षिणो' इति विश्व । विरोधाभास ॥ ६८ ॥

हेरम्बेति । तौ देवीमहादेवौ हेरम्बस्य गजाननस्य गण्डयो कुम्भयो
मदस्य पङ्कमयो विशेषक तिलक ययोस्तौ स्कन्दस्य कुमारस्य औपवाह्य राज
वाहन स चासौ शिखी मयूर तस्य पिच्छेन कृत अवचूड शिखाभूषण ययो
स्तौ । 'राजवाह्यस्त्वौपवाह्य', 'शिखावल शिखी केकी' इत्युभयत्राप्यमर ।
भूषाधुन्या शिरोभूषणगङ्गाया तटयोस्तरुणा छदै पणै कृप्ते वस्त्रे ययोस्तौ
कोदण्ड धनु अनयोरस्तीति कोदण्डिनौ कुहनाकिरातौ मायया शबरदम्पती
सन्तौ व्यरुचता रेजतु । स्त्रीयेनैव परिकरेण महतामभीष्टमिद्धि, न तु तत्र
पराकाङ्क्षेति भाव ॥ ६९ ॥

शबरत्वेति । शबरत्व किरातभाव जुषते सेवत इति जुष । परस्य पुस
परमपुरुषस्य शभो । पयोरभेदात् शस्य शकारस्य परत्व मुख्यत्वम् । प्राथम्ये
नावम्यानमिति यावत् । तज्जुषत इति जुष पुस पुलिङ्गस्य परस्य । परेति
भगवद्वाचकशब्दस्येत्यपि बोध्यम् । शशिखण्डात् चन्द्रशकलवाचकशशिखण्डश
ब्दात् शकारस्य सविधानं नु सघटनमभूत्कमित्युत्प्रेक्षा । यत् यस्मात् भगवत
शभो मस्तके शिरसि भूषण एष शिखण्ड तदा शभो शबरभावधारणसमये
शिखण्डस्य पिच्छावचूडस्य भाव शिखण्डत्व भजति स्म प्राप्तवान् । शशिखण्डे
शिखण्डतामापन्ने तस्माद्विसृष्ट शकार शशिखण्डशब्दादिदृष्टित्वसस्कारेण परश
ब्दस्यादिभाग गत पयोरभेदमुपजीव्य कुहनाकिरातभगवद्वाचक पुलिङ्ग शबरश-

१ 'विशेषकाङ्क्षौ' इति पाठ २ 'विलासचूडौ' इति पाठ ३ 'भूषानदीतटरुह'
इति पाठ ४ 'वरस्य' इति पाठ ५ 'सनिधानम्' इति पाठ

तदानीमेव रजतगिरिशिखरान्निर्गच्छन्तौ, किमेतदिति साशयि-
कैरपि तदनुसरणोचितवेषरचनानुकूलै प्रमथकुलै परिवार्यमाणौ,
समुच्चलितलाङ्गलमितस्ततो धावद्भिर्दूरचारश्रमविदारितवदनलम्बमा-
नरसनाग्रनिपातिनीभि सृणिकाकणिकाभिर्वनपद्धति शुद्धतरी कुर्व-
द्भिर्दृढतरश्वसितकम्पमानावयवैस्तेषु तेषु वनगुल्मेषु श्वापदानन्वि-
ष्यान्विष्य हुकारमाचरद्भिर्विश्वनिगमविश्वकद्रुभिरविमुच्यमानपार्श्व-

ब्दमाविश्वकारेति समुदितमर्थान्तरम् । अत्र शशिखण्डस्य शिखण्डभावभजनेन
हेतुना मायाशबरे शवर्णानुमानादनुमानालङ्कार । वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसाय
मूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन स कर । औपच्छन्दसिकम् ॥७०॥

तदानीमिति । तदानी किरातवेषवारणक्षण एव रजतगिरे कैलासस्य
शिखरान्निर्गच्छन्तौ । एतत् भगवतो कैरातरूपधारण कि कुतो वा इति सशयाप
न्नमानसै साशयिकैरपीत्यपि निश्चित्यैव कार्याणा कर्तव्यत्वेऽपि । कि वा भवतु भग
वदनुसरणमेव परमो लाभ इति भक्त्यतिशय पारिषदाना ध्वनयतीति ध्येयम् ।
'सशयमापन्न' इति ठक् । 'ठस्येक' इतीकादेश । तयो कपटशबरदपत्यो
रनुसरणे उचितस्य वेषस्य कैरातस्य रचनया निर्माणेन अनुकूलै । अन्यथा तै
सुज्ञेयतया भगवति प्रातिकूल्यमेवेति भाव । प्रमथाना कुलै परिवार्यमाणौ ।
'परिचर्यमाणौ' इति पाठान्तरे पूज्यमानावित्यर्थ । सम्यक् उच्चलित उन्नमित
लाङ्गल यस्मिन् तद्यथा । इतस्तत धावद्भि दूर चारेण य श्रमस्तेन विदारितात्
विटृतात् वदनात् वक्रात् लम्बमानाया रसनाया जिह्वाया अग्रात् निपाति-
नीभि निपतनशीलाभि । ताच्छीलिको णिनि । सृणिकाया लालाजलस्य कणि-
काभि । 'सृणिका स्यन्दिनी लाला' इत्यमर । वने पद्धति मार्ग शुद्धतरी कुर्वद्भि
अतिपवित्रा कुर्वद्भि । अभूततद्भावे च्चि । दृढतरै अतिनिबिडै श्वसितै
निश्वासै कम्पमाना अवयवा पार्श्वोदरादय येषा तै । तेषु तेषु वनगुल्मेषु
कुञ्जेषु श्वापदान् मृगविशेषान् अन्विष्यान्विष्य । वीप्साया द्विर्भाव । हुकारमा
चरद्भि कुर्वद्भि । विश्वै समस्तै । चतुर्भिरिति यावत् । निगमै वेदैरेव विश्व-
कद्रुभि शुनकै मृगयाकुशलै । 'श्वा विश्वकद्रुर्मृगयाकुशल' इति शुनकपर्याये-
ष्वमर । अविमुच्यमानौ सगम्यमानौ पार्श्वभागौ ययोस्तौ । दीपकमृग किरा-
तादिभि साजात्यप्रेम्णा मृगाभमनाय वर्धितो मृग तद्द्रदाचरन् दीपकमृगाय
माण । क्यजन्ताल्लट शानच् । 'अलकृतौ दीपक क्लीब मृगे ना मृगवञ्चके'

१ 'वेषविरचनानुकूलै' इति पाठ २ 'पारिषद' इति पाठ ३ 'लम्बायमान'
इति पाठ ४ 'पातिनीभि' इति पाठ ५ 'शुद्धतरीभिव' इति पाठ ६ 'दृढतर'
इति पाठ ७ 'वनगुल्मेषु' इति पाठ ८ 'श्वापदानि' इति पाठ

भागौ, दीपकमृगायमाणनिजहरिणशावकपार्ष्णिभागानुधावनौ, भा-
विनि पदे पदे वनदेवताभिरर्प्यमाणसुरतरुप्रसवास्तरणेन प्रशमिततु-
हिनजडिमोद्रेगेन हिमवत कटकपथेन सविलास सचरमाणौ, का-
वेतौ कदाचिदप्यदृष्टपूर्वौ वनमस्मदीयमाक्रमेते इति रोषकषायिततया
निवारयितुकामैरपि तेजोविशेषेण प्रतिहतोत्साहैरन्यै शबरयुवभि
केवलमवलोक्यमानौ, जटावल्लरीमूलपल्लवमुकुलीभवद्ञ्जलिभिस्तप-
स्विपुञ्जैर्नभसि विमानवेग निरुध्य हर्षाश्रुभिर्मरुद्भिश्चाभिवर्ष्यमाण-
जयशब्दौ, तौ जगदादिमौ दपती सनियममुपासीनस्य शुनासीरसु-
तस्य तपोवनसीमान शनै शनैरासीदताम् ।

इति हलायुध । स चासौ निजहरिणशावक करभूषणकुरङ्गशिञ्जु तस्य पार्ष्णि
भाग पश्चात्खुरपृष्ठदेश अनुसृत्य वावन सत्वरगमन ययोस्तौ । 'अनुधाव्यमान
पार्ष्णिभागौ' इति पाठस्तु मृगयासप्रदायविरुद्धत्वादुपेक्ष्य । भाविनि भविष्यति
पदे पदे प्रतिपादविन्यासस्थान वनदेवताभि अप्यमाण न्यस्यमान सुरतरु
प्रसवै कल्पवृक्षकुसुमै आस्तरण यस्मिन् तथोक्तेन अतएव प्रशमित निरस्त
तुहिनजडिम्रा हिमशैत्येन उद्रेग पीडा यस्मिन्नेन हिमवतो गिरे कटकपथेन
नितम्बदेशमार्गेण सविलास यथा तथा सचरमाणौ । पूर्व कदाचिदप्यदृष्टौ अदृष्ट-
पूर्वौ एतौ किरातदम्पती कौ कुत्रत्यौ । किं च अस्मदीय वन आक्रमेते आग-
च्छेते इति उक्तप्रकारेण रोषेण कषायिततया कलुषितत्वेन हेतुना निवारयितु
वनान्नि सारयितु कामो येषा तथोक्तैरपि तेजोविशेषेण दुर्निरीक्ष्यप्रकाशेन
प्रतिहर्तुं भ्रम उत्साह निवारणोद्यो- येषा तै अन्यै वास्तवै शबरयुवभि
किरातदपतीभि केवल भ्रमवलोक्यमानौ । भयादाश्चर्यान्निवारणाशक्तेश्चेति
भाव । जटा एव वल्लर्य लता तासा मूले पल्लवमुकुल किसलयद्वयसपुटमिव
सपद्यमान मुकुलीभवन् अञ्जलि येषा तै । मस्तरुन्यस्ताञ्जलिभिरित्यर्थ । 'तौ
युतावञ्जलि पुमान्' इत्यमर । तपस्विना मुनीना पुञ्जै । भुवि इति शेष ।
नभसि विमानवेग निरुध्य मरुद्भिर्देवैश्च उभयत्रोभयैर्हर्षाश्रुभि सम आनन्दबाष्पै
सह अभिवर्ष्यमाणा उदीर्यमाणा पात्यमानाश्च जयस्य शब्दा 'जय विजयी

१ 'शावकानुधाव्यमानपार्ष्णिभागौ प्रशमिततुहिनजडिमोद्रेगेन भाविनि पदे पदे
वनदेवताभि रच्यमानतरुप्रसवास्तरणेन हिमवत' इति पाठ २ 'कदाचिदपि'
इति नास्ति क्वचित्, ३ 'आक्रमत' इति पाठ ४ 'विशेषप्रति' इति पाठ
५ 'आरण्यैरन्यै' इति पाठ ६ 'आलोक्यमानौ' इति पाठ ७ 'पल्लव' इति
नास्ति क्वचित् ८ 'सममभिवर्ष्यमाण' इति पाठ ९ 'सविनयम्' इति पाठ ।

तत्र खलु

आपादलम्बिजटमातपमात्रभक्ष-

मूर्ध्वाभवद्भुजमुदारतप कृशाङ्गम् ।

दृष्टयानुगृह्य कुरुवीरमुनीन्द्रमेन

त्रेधा बभूव सुतवत्सलता भवान्या ॥ ७१ ॥

क्षोदयन्नथ मही खुरपातै कोऽपि कोपकुटिलो वनकोल ।

घोरघूत्करणघोणमुपागात्कुक्षिमाश्रमभुव कुरुसूनो ॥ ७२ ॥

त वीक्ष्य रौद्रवपुष मृगशावकेषु

त्रासाद्विशत्सु कटिलम्बितवल्कभागान् ।

पर्याकुले कलकलैरपि पक्षिजाले

पार्थो निवृत्य नियमाज्जगृहे शरासम् ॥ ७३ ॥

भव जगदीश्वर' इत्यादय ययोस्तौ । जगत आदिमौ प्रथमौ दपती माया
फिरातौ सनियम यथातथा उपासीनस्य उपविष्टस्य शुनासीर इन्द्र तत्सुतस्य
अर्जुनस्य तपोवनसीमान शनै शनै आसीदता प्रापतु ॥

तत्रेति । तत्रार्जुनतपोवने । खल्वित्युत्तरेण सबन्ध ॥

आपादेति । आपाद पादपर्यन्त लम्बिन्यो जटा यस्य तम् । आतपमात्र
भक्ष आहारो यस्य तम् । ऊर्ध्वाभवन्तौ उपरिष्ठात् प्रसृतौ भुजौ यस्य तम् ।
उदारेण महता तपसा कृश अङ्ग शरीर यस्य तम् । एन कुरुवीरमुनीन्द्र अर्जुन-
मुनीन्द्र दृष्ट्या अनुगृह्य । सानुग्रह दृष्टेत्यर्थ । भवस्य शभो पत्न्या भवान्या
पार्वत्या । 'इन्द्रवरुण-' इत्यादिनानुक् । सुतवत्सलता पुत्रवात्सल्य त्रेधा त्रिप्रकार
बभूव । कुमारगणनाययोरिव अस्मिन्नपि पुत्रवात्सल्य चकारेत्यर्थ ॥ ७१ ॥

क्षोदयन्निति । अथ कोपेन कुटिल कूर कोऽपि अनिर्देश्य वने कोल
वराह । 'वराह सूकरो वृष्टि कोल' इत्यमर । खुराणा शफाना पातै न्यासै
महीं भुव क्षोदयन् चूर्णयन् सन् । 'क्षोभयन्' इति पाठेऽपि उक्त एवार्थ ।
घोर भयकर घूत्करण घुरघुरेति शब्द यस्या तादृशी घोणा प्रोथ नासिकाधो-
भाग यस्मिस्तत्तथा कुरुसूनो अर्जुनस्य आश्रमभुव कुक्षि आश्रममध्यभागं
प्रति उपागात् आगतवान् । कुतोऽपीति शेष । गमे कर्तरि लुङ् ॥ ७२ ॥

तमिति । रौद्र दारुण वपु यस्य तथोक्त त वनवराह वीक्ष्य मृगशावकेषु
बालमृगेषु त्रासात् भयात् कट्या लम्बितान् वल्कस्य वल्कलस्य भागान् भङ्गीभूत-
प्रदेशान् विशत्सु । तत्र निलीयमानेषु सत्सु इत्यर्थ । पक्षिणा जाले समूहेऽपि

मुनिरेष यदाभ्ययाद्वराह मुखरज्यालतिको जवाज्जिघासु ।
 शबरो ददृशे तदाभिधावन्धनुराकृष्य सहानुयायिवर्गै ॥ ७४ ॥
 मा मुञ्च बाण मदनुद्रुतेऽस्मिन्नपेहि जाल्मेति किरातनेतु ।
 वच स लक्ष्य मनसो न कुर्वन्वराहमस्त्रस्य चकार लक्ष्यम् ॥ ७५ ॥

शिलीमुखाभ्या शिवसव्यसाचिनो
 समुज्जिताभ्या युगपत्किटेस्तनौ ।
 सम विभज्यायुरभुज्यत क्षणा-
 त्सहोदराभ्यामिव पैतृक वनम् ॥ ७६ ॥

तत कुपितोऽपि कुरुप्रवीरस्तप शान्ततया नातिपरुषमेवमुवाच ।

कलकलै शब्दै परित आकुले व्याकुले सति नियमात् निवृत्य समाधि विरम्य ।
 'जुगुसाविराम-' इत्यादिना पञ्चमी । शरा आसतेऽत्रेति शरास चाप जगृहे
 गृहीतवान् । आर्तत्राणस्य तपसोऽयुत्तमत्वादिति भाव ॥ ७३ ॥

मुनिरिति । एन वराह हन्तुमिच्छु जिघासु अत एव मुखरा शब्दाय
 माग्ग ज्या गुणो लतिकेव यस्य तथोक्त एष मुनि अर्जुन यदा जवात् अभ्य
 यात् वराहाभिमुखमागतवान् । तदैव धनु सशरमाकृष्य अनुयायिना सहच
 राणा वर्गै वृन्दै सह अभिधावन् वराहमनुद्रवन् सन् शबर कपटकिरात
 ददृशे अलक्ष्यत । मुनिनेति शेष । औपच्छन्दसिकम् ॥ ७४ ॥

मा मुञ्चेति । हे जाल्म असमीक्ष्यमरिन्, मया अनुद्रुते अनुवाविते
 अस्मिन् वराहे बाण मा मुञ्च । अपेहि अन्यतो गच्छ । इत्युक्तप्रकार किरातनेतु
 कपटशबरनायकस्य वच मनस लक्ष्य विषय न कुर्वन् अकुर्वाण सन् ।
 नजर्थम्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समास । सोऽर्जुन वराह अस्त्रस्य बाणस्य लक्ष्य
 शरव्य चकार ॥ ७५ ॥

शिलीमुखाभ्यामिति । युगपत् एरुदा किटे वराहस्य तनौ शरीरे ।
 'कोल् पोत्री किरि किटि' इत्यमर । समुज्जिताभ्या प्रयुक्ताभ्या शिवसव्य-
 साचिनो किरातार्जुनयो शिलीमुखाभ्या बाणाभ्या आयु सहोदराभ्या भ्रातृ-
 भ्या पैतृक पित्र्य वनमिव सम यथा तथा विभज्य विभाग कृत्वा क्षणात् अभु-
 ज्यत भुक्तम् । भुजे कमणि लुङ् । वशस्थम् ॥ ७६ ॥

तत इति । तत वराहववानन्तर शिवेन बाणप्रयोगाद्धेतो इति वा कुपि-
 तोऽपि कुरुप्रवीर अर्जुन तपसा शान्ततया शमप्रवानलेन हेतुना नातिपरुष
 ईषत्कूर यथा तथा एव वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच ॥

१ 'अनुभावन्' इति पाठ २ 'तदा' इति पाठ ३ 'क्षणम्' इति पाठ
 ४ 'एवम्' इति नास्ति क्वचित्

अस्मिन्ममावसथमापतिते मया प्रा-

ग्लक्षीकृते शबर यत्प्रहृत त्वया तत् ।

शापस्य वाथ धनुषोऽसि वशे तथापि

सोढ ममाद्य तपसा च भुजोष्मणा च ॥ ७७ ॥

इति तस्य मुनेरन्तर्दर्परसपरीवाहवेणीमिव वाणीमाकर्ण्य क्षोणी-
धरधन्वापि सस्मित प्रत्यभाणीत् ।

मृदुबुद्धिरङ्ग वचसैव लक्ष्यसे मृगहिसन विपिनसीमनीदृशम् ।

शतश स्वधर्म इति पठ्यते बुधै शबरस्य वा वद तपोधनस्य वा ॥ ७८ ॥

तत्स्वकुलाचारादप्रमाद्यते मह्यमयुक्तकारिणापि त्वया कियद्दूर
प्रकाश्यते तपसीव वाहावप्याहोपुरुषिका ।

अस्मिन्निति । हे शबर, मम आवसथ आश्रम प्रति आपतिते आगते कि
च मया प्राक्पूर्वमेव लक्षीकृते शरव्यीकृते अस्मिन् वराहे त्वया प्रहृत ताडित
इति यत् तदपराधकरण मम शापस्य वशे वर्तते अथवा धनुषो वशेऽपि वर्तते ।
अन्यतरेणैव वध्य त्वा हन्तु शक्नुयामित्यर्थ । कितु तथापि मम तपसापि अद्य
सोढ क्षान्तम् । लोपभयादिति भाव । भुजोष्मणा च बाहुबलेनापि सोढम् । बलिना
दुर्बलैर्युद्धस्य लज्जाकरत्वादिति भाव । यद्यस्मादिति तत्तस्मादिति वा योज्यम् ॥७७॥

इतीति । इति उक्तप्रकारा अन्तर्मनसि दर्परसस्य परीवाह उपकुल्या ।
'जलोच्छ्वासा परीवाहा' इत्यमर । तस्य वेणी प्रवाहमिव स्थिता तस्य मुने
अर्जुनस्य वाणी वाक्य क्षोणीवरो मेरु धनुश्चापो यस्य स शिवोऽपि सस्मित
यथा तथा प्रत्यभाणीत् प्रत्युक्तवान् । प्रतिपूर्वाद्गणते कर्तारि लुङ् ॥

मृदुबुद्धिरिति । अङ्ग हे अर्जुन । 'अङ्गेल्यामन्त्रणेऽव्ययम्' इत्यमर । त्व
वचसैव मृद्वी शान्ता बुद्धिर्यस्य तथोक्तो लक्ष्यसे दृश्यसे । नतु शीलेनेत्यर्थ ।
यत विपिनसीमनि ईदृश एवविध मृगहिसन शबरस्य स्वधर्म स्वीयो धर्म कुल
धर्म इति बुधै विद्वद्भि शतश बहुविध पठ्यते । उत तपोधनस्य स्वधर्म इति
पठ्यते वा । शतश इत्युभयत्र योज्यम् । वद ब्रूहीत्यत्र वाक्यार्थ कर्म । पठते
कर्मणि लट् । मञ्जुभाषिणी ॥ ७८ ॥

तदिति । तत् तस्मात् मृगहिसनस्य शबरधर्मत्वाद्धेतो स्वकुलस्य शबरकु-
लस्य आचारात् धर्मात् अप्रमाद्यते । तमत्यजत इत्यर्थ । 'जुगुप्स विराम-' इत्या-
दिना अपादानत्वम् । मह्यम् । मा प्रतीत्यर्थ । अयुक्त कुलशीलानुचित मृगहिं-
सन करोतीति कारिणा त्वयापि तपसीव वाहावपि उभयत्र । आहोपुरुषिका

१ 'वश' इति पाठ २ 'त्वया' इति नास्ति कचित् ३ 'इव' इति
नास्ति कचित्

सदृश्यते खलु तपस्तव शुद्धमेत-
 द्यज्जन्तुहिसनविधौ दृढबद्धकच्छम् ।
 आस्तामिदं भुजबलं च मृगात्ययेऽस्मि-
 न्साहाय्यकं यदुपजीवति मे शरस्य ॥ ७९ ॥

ईदृशीं वचनरीतिमपास्यन्नेहि सान्त्वय कियानसि मे त्वम् ।
 अक्षिणं किञ्चिद्रुणिमि जगत्यामन्तकोऽपि मदतीव बिभीयात् ॥८०॥
 इति शकरस्याहकारवादेन सातङ्कं कुरुकुलशशाङ्कं पुनरपि
 कौमपि गिरमेवमङ्कुरयामास ।

आत्मोत्कर्षाभिमान । 'आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्सभावनात्मनि' इत्यमरः ।
 क्रियदूरं प्रकाशयत इति काकु । किञ्चिदपि न प्रकाशनीयेत्यर्थः । परित्यक्तकुल-
 वर्माणां किं नाम तपः को नाम वा बाहुप्रताप इति भावः ॥

तपःप्रतापयोर्निःसारत्वमेव विशदयति—सदृश्यत इति । हे मुने, यत्तव
 तपः जन्तूनां प्राणिनां हिसनविधौ वक्त्रकर्मणि विषये दृढं यथातथा बद्धं कच्छं
 मयं यवन्वनपट्टं येन तथोक्तम् । वृत्तसकल्पमित्यर्थः । तदेतत्तव तपः शुद्धं
 निर्दोषं सत् सदृश्यते खल्विति काकु । न सदृश्यत एवेत्यर्थः । किञ्चेति चार्थः ।
 यत्तव भुजयोर्बलमस्मिन् मृगस्य वराहस्य अत्यये हिंसायां विषये मे मम सब-
 न्धिनः शरस्य साहाय्यकं तत्कृतसहायकृत्यं उपजीवति । अपेक्षत इत्यर्थः ।
 तदिदं तव भुजबलमपि आस्तां तिष्ठतु । धिगिति यावत् । मय्यमुञ्चति बाणं न
 हन्यादेव त्वद्बाणो वराहमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

ईदृशीमिति । हे मुने, किं बहुना ईदृशी 'शापस्य वा' इत्यादिप्रकारा वच-
 नाना रीतिं अपास्यन् त्यजन् सन् । एहि समीपमागच्छ । सान्त्वय । अपराविन-
 त्रायस्व मामित्यनुनयं मा प्रतीत्यर्थः । त्वं कियानसि । तृणप्राय इत्यर्थः । यत् ।
 अक्षिणं मम लोचने किञ्चित् ईषत् अरुणिमा यस्य तथोक्ते । मनात् शोणायमाने
 सतीत्यर्थः । कोपादिति भावः । जगत्या लोके अन्तको मृत्युरपि मत्तं मत्तं अतीव
 भृशं बिभीयात् त्रस्येत् । किमुतान्य इत्यर्थः । अत्रान्तकस्यापि मल्लोचनशोणिमि-
 भयोत्पत्तौ किमुत भवादृशा क्षीणसाराणां इत्यर्थान्तरस्य कैमुत्येन सिद्धेरर्थापत्तिः ।
 एव लोचनारुण्यमात्रेणान्तकत्रासरूपवाक्यार्थस्य सान्त्ववादकरणं प्रति हेतुत्वात्
 वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । द्वयोरेकवाचनानुप्रवेशसरुः । स्वागता ॥ ८० ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण शकरस्य कपटशबरस्य सबन्धना अहकार-
 वादेन तिरस्कारवाक्येन सातङ्कं किमयं जगद्विलक्षणो भवेदिति सवितर्कं सस-
 तापो वा । 'रुक्तापशङ्कास्वातङ्क' इत्यमरः । कुरुकुलस्य शशाङ्कं चन्द्रं अर्जुनः ।

१ 'ईदृशम्' इति पाठः २ 'यक्कार' इति पाठः ३ 'कुल' इति नास्ति
 क्वचित् ४ 'गिर कामपि' इति पाठः

यस्माद्वनेचरकुलाधम जल्पसि त्व-
 मेव मन पुलकयन्स्वजनस्य दृप्त ।
 तस्मादसशयमुपान्तजुष किरात्या-
 स्ताटङ्कमेव सहसे न कपोलमित्रम् ॥ ८१ ॥
 तादृग्वच श्रवणदाहि मुनेर्निशम्य
 सर्वे गणा हृदि रुषा निजिघासवोऽपि ।
 देव्या विलोक्य वदन स्मितगर्भगण्ड
 तूणार्धकृष्टविशिषेण करेण तस्थु ॥ ८२ ॥

पुनरपि कामपि अवाच्या गिर वाच एव वक्ष्यमाणप्रकारेण अङ्कुरयामास ।
 उवाचेत्यर्थ ॥

यस्मादिति । हे वनेचरकुलाधम आरण्यकापसद, दृप्तस्त्व स्वजनस्य किरा-
 त्यादे मन पुलकयन् हर्षयन् सन् यस्मात्कारणादेव उक्तप्रकार जल्पसि वदसि
 तस्मात् उपान्तजुष समीपवर्तिन्या किरात्या त्वत्पत्न्या ताटङ्क कपोलस्य मित्र
 सहचारिण न सहसे । कपोल ताटङ्कभूषित न क्षमस एवेत्यर्थ । असशय ध्रुवम् ।
 त्वन्मरणेन तद्वैधव्य जनयसि, त्वामद्याह निहन्मीति वा परमार्थ । वीररसानुगु-
 ष्येन प्रास्तुतिकोऽर्थोऽयम् । वास्तवार्थस्तु हे वनेचर, यस्मादेव 'मृदुबुद्धिरङ्ग-'
 इत्यादिना कुलाधमेति जल्पसि । मृगर्हिसनेन त्यक्तकुलधर्मतया कुलाधमत्वेन
 मा कथयस इत्यर्थ । तस्मात् किरात्या ताटङ्कमेव एक ताटङ्कमात्र कपोलमित्र
 तद्भूषण न सहसे, किं त्वद्वीरवादमपीदृश तद्भूषण करोषील्यर्थ । अथवा ताटङ्क
 कपोलमित्र न सहस एव । किंतु त्वद्वीरवादमेवेत्यर्थ । तदाकर्णनकौतुकिन्या
 कर्णावरणभयात्तत्त्याज्यस इति भाव । अत्र भगवत परिहासेऽपि स नानु-
 चित । 'अपि कुशलिनी प्रेतावासस्थली सहवासिन प्रमथपतय कच्चिज्जीर्ण
 सुखी किमु शार्वर । अपि च सुलभा भिक्षावृत्तिर्जगन्नयनाथ हे न खलु शिथि
 लग्नान्त किं ते गजाजिनकम्बल ॥' इत्यादौ बिह्वणादिभि माहेध्वरस्तुतिषु
 तस्यापि प्रदर्शितत्वादिति ॥ ८१ ॥

तादृगिति । तादृक् उक्तविव श्रवणे दहतीति तद्दाहि कर्णकठोरम् । ताच्छी-
 लिको णिनि । मुने अर्जुनस्य वच निशम्य सर्वे गणा प्रमथा रुषा कोपेन
 हृदि मनसि निहन्तुमिच्छव निजिघासवोऽपि सन्त स्मित गभ मध्ये ययोस्तौ
 स्मेरौ गण्डौ कपोलौ यस्य तत् देव्या पार्वत्या वदन विलोक्य तूणात् निषङ्गात्
 अर्धं कृष्ट विशिख बाण येन तेन करेण उपलक्षिता तस्थु । देव्या अपराध-
 भयादिति भाव । अत्र पुत्रवत्सलदेवीस्मेराननावलोकनस्य विशेषणगत्या गणाना
 बाणमोचनौदासीन्य प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ८२ ॥

अथ भिल्लमल्लकुरुवल्लभावुभौ परिफुल्लभल्लकुलशल्यपल्लवै ।
 स्थगितावलोकसरणि दिवौकसा समर भयकरजव वितेनतु ॥ ८३ ॥
 श्लथबन्धगरुद्धिरेष बाणै श्रवणालम्बिजपाक्षसूत्रघर्षात् ।
 प्रमथेशमवाकिरत्तदीय प्रतिमालिङ्गमिव प्रसूनपुञ्जै ॥ ८४ ॥
 सरुषीव हरे विकृष्टचापे सशर शैलसुतापि जातशङ्का ।
 मघवत्सुतमङ्गलाय देवी मनसा यातइषुश्रुति जजाप ॥ ८५ ॥
 ससभ्रमाकृष्टधनुर्गुणोऽपि शशु कृपाम्भोनिधिरिन्द्रसूनौ ।
 सबद्धमात्रान्कतिचिच्च देहे चक्रेऽपराद्धान्कतिचिच्च बाणान् ॥ ८६ ॥

अथेति । भिल्लमल्ल किरातश्रेष्ठ, कुरुवल्लभ अजुनश्च उभो परिफुल्ले अति प्रकाशौ भल्लाना बाणविशेषाणा कुलाना समूहाना शल्यानि अग्राणि पल्लवानीवे त्युपमा । एतत्र प्रेमा, अन्यत्र भावातिशय च ध्वनयति । तै स्थगिता च्छन्ना अवलोकसरणि अवलोकनमार्गं याभ्या तथोक्तौ सन्तौ । भयकर जव शरादानादौ लाघव यस्मिन् तयोक्त समर युद्ध वितेनतु चक्रतु । मञ्जुभाषिणी ॥ ८३ ॥

श्लथेति । एष अजुन श्रवणे कर्णे आलम्बिना जपस्याक्षसूत्रेण जपमालिकया घर्षात् श्लथा शिथिला बन्वा बन्वनानि येषा तादृशा गरुत कङ्कादिपत्राणि येषा तै बाणै प्रमथेश कपटशबर तदीय प्रमथेशसबन्धि प्रतिमामय लिङ्ग अर्चरूप प्रसूनपुञ्जरिव अवाकिरत् आच्छादितवान् । अत्राप्युपमया बाणाना पुष्पमार्दवापादको भगवत प्रभावातिशय इति ध्वननादलकारेण वस्तुध्वनि ॥ ८४ ॥

सरुषीति । हरे शबरे सरुषीव । न वस्तुत क्रुद्ध इत्यर्थ । सशर यथा तथा विकृष्टचापे सति शैलस्य सुता पार्वत्यपि । शैलवच्छैलपुत्र्या वीरत्व सूचयति । जाता शङ्का कि सत्य प्रहरतीति वितर्कं यस्यास्तथोक्ता सती मघवत्सु तस्य अर्जुनस्य मङ्गलाय क्षेमार्थं 'यातइषु' इति श्रुति मनसा जजाप दध्यौ । पुत्रवात्सल्य तस्मिन् पूर्वमुक्तत्वादिति भाव । 'या त इषु शिवतमा शिव बभूव ते धनु । शिवा शरव्या या तव तया नो रुद्र मृडय ॥' इति श्रुति । अर्थस्तु=रोदयति जगद्गोहिण इति रुद्र ते तव या इषु बाण शिवतमा अतिशयशुभप्रदा बभूव, यत्ते धनु शिव बभूव, या तव शरव्या लक्ष्य शिवा बभूव, तया इष्वा तेन धनुषा तया शरव्याया नोऽस्मान् मृडय सुखय । न मारयेत्यथ ॥ ८५ ॥

ससभ्रमेति । ससभ्रम यथा तथा आकृष्टधनुर्गुणोऽपि इन्द्रसूनौ अजुने विषये कृपाम्भोनिधि शशु कतिचित् बाणान् देहे अर्जुनशरीरे सबन्धमात्रान्

१ 'सधि' इति पाठ २ 'सदिव्यम्' इति पाठ ३ 'सहसा' इति पाठ
 ४ 'इषु' इति पाठ ५ 'सूनो' इति पाठ

विगाह्य शम्भु विजयस्य बाणा पुन पदत्व पुपुषुर्न दृष्टयो ।
नरादुदारादभिगम्य लुब्ध न मार्गणा यान्ति खलु प्रकाशम् ॥ ८७ ॥

नि स्वे निषङ्गयुगले नितराममर्षी

चापेन मूर्ध्नि गिरिश पुर एव देव्या ।

पार्ष्णिप्रमुक्तधरणि प्रजहार वेगा-

त्कुर्वन्न्रण स कुटिल शशिखण्डमित्रम् ॥ ८८ ॥

धनुषाभिहतात्समुत्थितैर्धरकन्यारमणस्य मस्तकात् ।

विपुलैरिव रक्तशीकरैर्विनिपेते मणिभि फणाभृताम् ॥ ८९ ॥

स्पृष्टमात्रान् कतिचित् बाणान् अपराद्धान् लक्ष्यच्युतान् चक्रे । 'अपराद्धृष-
त्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायक' इत्यमर । अत्र दयासमुद्रत्वस्य विशेषणगत्या
शराणा स्पर्शमात्रलक्ष्यच्युतिकरणद्वय प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ८६ ॥

विगाह्येति । विजयस्य अर्जुनस्य बाणा शम्भु विगाह्य प्रविश्य पुन
दृष्टयो पदत्व नेत्रविषयत्व न पुपुषु न पुष्यन्ति स्म । अन्तर्हिता बभूवुरित्यर्थ ।
तथाहि—मार्गणा याचका बाणाश्च उदारात् महत् दातुश्च नरात् मनुष्यात्
अर्जुनाच्च । 'त त्यक्त्वा' इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । लुब्ध कृपण किरात च
अभिगम्य प्राप्य प्रकाश लोचनगोचरत्व च न यान्ति खलु । सामान्येन विशे-
षसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास श्लेषसकीर्णं ॥ ८७ ॥

नि स्व इति । निषङ्गयो तूणीरयो युगले नि स्वे बाणधनशून्ये सति नित-
राममर्षी क्रुद्ध सोऽर्जुन कुटिल अतएव शशिखण्डस्य शिर स्थस्य मित्र सदृश
सहवर्ति च व्रण कुर्वन् करिष्यन् सन्निति वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देश ।
वेगात् पार्ष्णिभ्या गुल्फावोभागाभ्या प्रमुक्ता धरणि भू येन तथोक्त । पादा-
ग्रमात्रावस्थित सन्नित्यर्थ । उन्नतत्वाच्छिवस्येति भाव । यत्तु 'रुद्रस्थितिदेश
प्रति वावन्नित्यर्थ' इति नृसिंह, तन्न । पार्ष्णित्यागेन वावनलक्षणायामुक्तस्वा-
रस्यायोगात् । प्रत्युत 'अर्थमन्तर्वेद्यर्थ बहिर्वेदि मिनोति' इति न्याये वेदिबहि-
र्भागयोमध्यभागस्येवोक्तार्थस्यैव लक्षणीयत्वात् । देव्या पार्वत्या पुर समक्ष-
मेवेति कारुण्योक्ति । चापेन गाण्डीवेन । गिरौ कैलासे शेत इति गिरिश शम्भु
मूर्ध्नि शिरसि प्रजहार ताडितवान् । शूराणा यावज्जीवित रणोत्साह इति भाव ॥ ८८ ॥

धनुषेति । धनुषा गाण्डीवेन अभिहतात् धरकन्यारमणस्य पार्वतीपते
मस्तकात् शिरस समुत्थितै उद्गतै फणाभृता भूषासर्पाणा मणिभि शिरो-
रत्नै विपुलै महद्भि रक्तशीकरै शोणितबिन्दुभिरिवेत्युत्प्रेक्षा । विनिपेते निप-
तितम् । पततेर्भावे लिट् । यत्त्वत्रार्जुनधनु प्रहारेण रुद्रशिरसो रक्तानि तच्छिर-
स्थसर्परूपभूषणमणयो न्यपतन्नितीवकारस्य समुच्चयबोधकत्वमाह नृसिंह, भुवि

देवस्य तस्य जगता जनकस्य चित्ते

पार्थप्रहारजनुष प्रमदाम्बुराशे ।

भूषाधुनीतटभुवि द्विपवक्रबाल्य-

वप्रक्रियाभिरुदित प्रमद कणोऽभूत् ॥ ९० ॥

स गाण्डीवदण्डोऽपि खाण्डवे तक्षकवधूवधसावनतया चिरमय-
मस्मत्कुलविरोधीति क्रोधनैस्तस्य जटावनकुटुम्बिभि कुण्डलिभिर्भ-
क्षित इव तत्क्षण नालक्ष्यत ।

ततोऽय दैवविपर्यय किमुतामुष्य माया किमिति चिन्ताप-

महता रक्तपातस्य लोकमात्राश्रेयस्करलोक्तेरग्रेऽर्जुनस्य जगदीश्वरप्रसादरूपश्रे
योवर्णनासगत्या तदीयशिवविद्वेषविलसितमेवैतदिति नास्माक चोद्यावकाश ।
वैतालीयम् ॥ ८९ ॥

देवस्येति । जगता सर्वलोमाना जनकस्य पितु अतएव तस्य देवस्य शभो
चित्ते मनसि भूषाधुन्या शिरोभूषणभूतगङ्गाया तटभुवि तीरदेशे शिरोरूपे द्विप-
वक्रस्य विनायकस्य बाल्ये या वप्रक्रिया तटोत्खातक्रीडा ताभिरुदित जनित
प्रमद सतोष पायन प्रहारात् गाण्डीवताडनात् जनु जन्म यस्य तस्य प्रमद
एवाम्बुराशे समुद्रस्य सबन्वी कण सूक्ष्मलेश अभूत् । ततोऽयत्र पुत्रवात्स-
ल्याधिक्यादतिवेल देवस्तुष्टोऽभवदित्यर्थ । यत्तु 'भूषणरूपेण वर्तमानाया गङ्गा
यास्तटभूते स्वशिरस्येव विनायकस्य गजाननत्वात्तदीयवप्रक्रियाया किञ्चिदपि
वेदना न जातेति तात्पर्यम्' इति नृसिंह, तत्तदीयशिवविद्वेषिताविलसितमेव ।
यत्तु पार्थप्रहारवेदनाया प्रसक्तिशून्याया विघ्नेशवप्रक्रियावेदनाधिक्यवर्णनाद्वा-
त्सल्यरससविधानसरम्भिण कवेस्तात्पर्यान्तुरोवित्वात्प्रमदशब्देन वैदनालक्ष-
णाया मुरयार्थबाधादिति हेतुत्रयाभावाच्चेति ॥ ९० ॥

स इति । स प्रहारसावन गाण्डीवदण्डोऽपि खाण्डवे । तद्वाहकाल इत्यर्थ ।
तक्षकस्य वध्वा वधे सावनतया चिर बहुमालात् अय अस्माक कुलस्य विरोधी
शत्रु इति हेतो क्रोधनै क्रुद्धै तस्य देवस्य शभो जटा एव वन तस्मिन्
कुटुम्बिभि निवासिभि कुण्डलिभि सर्पै भक्षित इवेत्युत्प्रेक्षा । तत्क्षण प्रथ-
मप्रहारक्षण एव नालक्ष्यत न दृष्ट । अर्जुनेनेति शेष । भगवत प्रभावात्सोऽप्य-
न्तर्हितोऽभूदित्यर्थ । लक्षते कर्मणि लङ् ॥

तत इति । तत गाण्डीवस्याप्यन्तधानाद्धेतो अय बाणचापतिरोधान दैव
विपर्यय दैवप्रातिकूल्य किम् । उत अमुष्य किरातस्य माया ऐन्द्रजालिक
किम् । उभयत्र किशब्दो वितर्कः । इत्युक्तप्रकारेण चिन्ताया परतन्त्रेण परा-

१ 'नदी' इति पाठ २ 'तत्र स' इति पाठ ३ 'तस्यैव देवस्य' इति
पाठ ४ 'उत' इति नास्ति ऋचिद्

रतन्त्रेणापि धैर्यदत्तहस्तोत्साहेन 'तिष्ठ तिष्ठ जडात्मन्, एवमर्जुन निर्जित्य यशोऽर्जितुमिच्छसि' इति कृततर्जनेन सितवाहनेन वृषवाहन प्रति नियोज्जुमारेभे ।

परुषे मुनिमुष्टिताडने पतिते लुब्धकवामवक्षसि ।

शिथिलाजगलु किरातिकाया सितगुञ्जामणिहारयष्टय ॥९१॥

उपवासकृशे भृश मुनेरुरसि स्वीकृतमुष्टिमादव ।

प्रजहार हरोऽपि पीडनात्परिहर्तुं स्वमिवास्य हृद्गतम् ॥ ९२ ॥

इति परस्परमुष्टिप्रहारवृष्टिपरिमृष्टवनकुसुमपरागभस्माङ्गरागौ सरभसमेकेन बाहुना जटासु गृहीत्वापरेण बाहुना वलयितगण्डनालौ तौ शबरतपोवनौ यदा महत्यामधित्यकायामापतता तदा झटिति घटित-

वीनेन अपि वैर्येण सुखे दु खे वा विकृतचित्तत्वात्मकेन दत्तहस्त कृतावलम्ब उत्साह रणोधम यस्य तेन । हे दुरात्मन्, दु खगम्य आत्मा स्वरूप यस्येति च । तिष्ठ तिष्ठ । एवम् । बाणचापतिरोधापनेनेत्यर्थ । अर्जुन निर्जित्य यश कीर्तिं अर्जितु सपादयितु इच्छसीति काकु । त्वदिच्छा निष्फलैवेत्यर्थ । इत्युक्तप्रकार कृत तर्जन भर्त्सन येन तेन सितवाहनेन अर्जुनेन वृषवाहन शिव प्रति नियोज्जुम् । तेन सह बाहुयुद्ध कर्तुमित्यर्थ । आरेभे उपक्रान्तम् । रभते भावे लिट् ॥

परुष इति । परुषे अतिकठिने मुने अर्जुनस्य मुष्टिताडने लुब्धकस्य किरातस्य वामवक्षसि वक्षोवामदेशे देव्या सबन्धिनि पतिते लम्बे सति शिथिला श्लथा किरातिकाया पार्वत्या सबन्धिन्य सितगुञ्जामणिमग्न्य हारयष्टय सरा जगलु गलन्ति स्म । अर्धनारीश्वरस्य देवस्य वक्षोवामदेशाद्देवीवक्षसोऽनतिरेकादिति भाव । औपच्छन्दसिकम् ॥ ९१ ॥

उपवासेति । हरोऽपि उपवासेन अनशनव्रतेन कृशे मुने अर्जुनस्य उरसि अस्यार्जुनस्य हृद्गत मनसि स्थित स्वमात्मान पीडनात् प्रहारव्यथात् परिहर्तुं मोचयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । भृश स्वीकृत मुष्टौ । तत्प्रहार इत्यर्थ । मादव शैथिल्य येन तथोक्त सन् प्रजहार ताडितवान् ॥ ९२ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण परस्परमुष्टिप्रहारैरेव वृष्ट्या वर्षेण परिमृष्टौ क्षालितौ वनकुसुमपरागमयो भस्ममयश्च अङ्गराग ययोस्तौ एकेन बाहुना जटासु सरभस गृहीत्वा अपरेण बाहुना वलयित वेष्टित कण्ठनाल याभ्या तौ । परस्परमित्यत्रापि योज्यम् । तौ शबरतपोवनौ किरातार्जुनौ महत्या अधित्य-

१ 'तिष्ठ' इति नास्ति क्वचित् २ 'वृषभवाहनम्' इति पाठ ३ 'ताडनात्' इति पाठ ४ 'बाहुना' इति नास्ति क्वचित् ५ 'कण्ठनालौ' इति पाठ

द्वारदरीगर्भनिरुद्वसिद्धमिथुननिबद्धहाहाकारस्तीरवनदूरोत्सर्पिवीची-
वेगोत्पादिताकृष्टमुनिजनपर्णशालासहस्रसुरस्रवन्तीपूरो दर्वीकरविमु-
कधराखर्वाकरणपट्टुभारोऽयमुर्वाधरपतिरासीत् ।

अवाङ्मुखत्वेन निपात्य शम्भुना समुज्जितोऽय दृष्टो विमोहित ।
तवाद्य जामातरि मे दशामिमा निवेदयेत्यद्रिमिव ब्रुवन् रह ॥ ९३ ॥

पार्थस्य तस्य भुजयो परमेश्वरोऽसौ
वीर्यं विलोक्य युधि विस्मयमानचेता ।
चापत्रणे सुरनदीरुणसेकशङ्का-
मायुत्सृजन्मुहुरकम्पयदुत्तमाङ्गम् ॥ ९४ ॥

काया हिमशैलोर्ध्वभूमौ यदा आपतता पतत स्म । तदा तावदेव अय उर्वा-
धरपति हिमवान् झटिति सत्वर घटित पिहित द्वार यासा तासाम् । तत्पतन
क्षोभादिति भाव । सवत्र दरीणा कन्दराणा गभेषु म येषु निरुद्धै सिद्धाना
देवयोनिविशेषाणा मियुनै द्वन्द्वै निबद्धा उदीरिता हाहाकारायस्मिन् तथोक्त ।
तीरयोर्वनेषु दूरमुत्सर्पिणीना व्याप्तुवन्तीना वीचीना तरङ्गाणा वेगेन उत्पादि-
तानि उन्मूलितानि आकृष्टानि च मुनिजनाना पर्णशालासहस्राणि येन तादृश
सुरस्रवन्त्या गङ्गाया पूर प्रवाह यस्मिस्तथोक्त दर्वीकराणा सर्पाणा विभो
शेषस्य कधराणा ग्रीवाणा सर्वाकरणे भुम्भीकृतौ पट्टु समर्थ भार यस्य तथो
क्तश्चासीत् । यत्तूक्त विधेयत्रयस्य उपसर्जनत्वेन नृसिंहप्रलपितम्, तदविमृष्ट
विधेयाशलदोषापत्तेरुपेक्ष्यम् ॥

अवाङ्मुखेति । शम्भुना किरातवेषेण अवाङ्मुखत्वेन निपात्य । अधो-
मुख यथातथा पातयित्वेत्यर्थं । समुज्जित त्यक्त । बाहुभ्यामिति भाव ।
अतएव विशेषेण मोहित मूर्च्छां गमित अय अर्जुन । हे अद्रे, तव जामा-
तरि कन्याभर्तरि शम्भौ विषये मे मम इमा दशा अवस्था निवेदय विज्ञापय
इत्युक्तप्रकार अद्रि हिमगिरि प्रति रह ब्रुवन् कथयतिवेत्युत्प्रेक्षा । दृष्टो
दृष्ट । तत्रत्यैरिति शेष ॥ ९३ ॥

पार्थस्येति । असौ परमेश्वर शम्भु युधि युद्धे तस्य पार्थस्य भुजयोर्वीर्यं
विलोक्य विस्मयमान चेत यस्य तथोक्त सन् । अतएव चापेन गाण्डीवेन
यद्गण तस्मिन् सुरनदीकणै गङ्गाजलबिन्दुभि सेके उक्षणे विषये शङ्का वितर्क-
मपि उत्सृजन् अगणयन् सन् । आर्द्रत्रणे शीतजलसेकस्यातिवेदनाकरत्नमप्य-
चिन्तयन्निति यावत् । उत्तमाङ्ग शिर मुहुरकम्पयत् । श्लाघयामासेत्यर्थं ।

१ 'सिद्धमुनि' इति पाठ २ 'निबद्ध' इति नास्ति क्वचित् ३ 'तीरवण'
इति पाठ ४ 'वीची' इति पाठ ५ 'पट्टतरभागो' इति पाठ

तथाविध एवासौ चिरादाचरितचेतनास्वागताचार शनैरुत्थाय पुरतो घण्टाघणघणात्कारसहचरेण कण्ठगर्जितेन कर्णयो कल्पितसुधारसमोक्षे महोक्षे निषेदिवासम्, भुजमूलप्रसारितगिरिजापाणियुगलनखराङ्कुरधोरणीद्विगुणीकृतहारमणिरमणीयवक्षसम्, पारिषदगणाञ्जलिकमलवनमध्यराजहसायमानम्, मार्दवभरितशार्दूलचर्मनिर्मितपल्ययनपर्यङ्कोपरिभागतिर्यगर्पितचरणपल्लवसवाहनपरेण शिलादकुमारेण च दर्पदुर्ललननिवारणाय मुखबन्धनकनकशृङ्खलेन निरुध्य मुहुर्मुहु करपुटास्फालितककुदशृङ्गेण भृङ्गिणा च लक्ष्यमाणोभयपक्षभागम्, गाण्डीवदण्डताडनेपरिपीडितचूडाशशिनमाश्वा-

अत्र युद्धे तादृग्भुजवीर्यविलोकनजनितविस्मयस्य विशेषणगत्या तथाविवशिर कम्पनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद ॥ ९४ ॥

तथाविध इति । तथाविध अवाङ्मुख पतित एवासौ अजुन चिरादाचरित कृत चेतनाया सज्ञाया स्वागताचार सुखागमनक्रियायस्मिस्तथोक्त सन् । शनै उत्थाय पुरत अग्रे घण्टाना ग्रेवेयाणा घणघणात्कारस्य सहचरेण मित्रेण । तन्मिश्रितेनेति यावत् । कण्ठस्य गजितेन हुकाररवेण कर्णयो कल्पित सुधारसस्य अमृतस्य मोक्ष वर्ष येन तस्मिन् महोक्षे वृषभराजे निषेदिवास आसीनम् । भुजयो मूलाभ्या कक्षाभ्या प्रसारितस्य गिरिजाया पार्वत्या पाणियुगलस्य नखराङ्कुराणा धोरण्या पङ्क्या द्विगुणीकृतै हारमणिभि मौक्तिकै रमणीय वक्ष यस्य तथोक्तम्, पारिषदाना गणस्य प्रमथसमूहस्य अञ्जलीनामेव कमलाना वनस्य मध्ये राजहसवदाचरन्त राजहसायमानम् । क्यजन्ताल्लट शानच् । मार्दवभरितेन अतिमृदुना शार्दूलचर्मणा निर्मितस्य पल्ययनस्य वाहनपृष्ठास्तरणस्यैव पर्यङ्कस्य शयनस्य उपरिभागे । 'पल्ययनपल्लव-' इति पाठे पल्ययन पल्लवमिवेत्युपमितसमास । तिर्यगर्पितस्य न्यस्तस्य चरण पल्लव इव तस्य सवाहने मृदुमर्दने परेण व्यापृतेन शिलादकुमारेण नन्दिकेश्वरेण च । दर्पात् दुर्ललनस्य उल्लवनस्य निवारणाय मुखे वक्त्रे बध्नातीति बन्धनेन कनकमयेन शृङ्खलेन खलीनेन निरुध्य मुहुर्मुहु करपुटेन पुटीकृतहस्तेन आस्फालित आश्वासार्य परामृष्ट ककुदस्य शृङ्ग उपरिभाग येन तेन शृङ्गिणा प्रमथविशेषेण च । द्वाभ्या लक्ष्यमाणौ उभौ पक्षभागौ पार्श्वदेशौ यस्य त लक्ष्यमाणोभयपक्षभागम् । गाण्डीवदण्डताडनेन परिपीडित चूडाया शशिन

- १ 'चेतनाचरित', 'आपतितचेतना' इति पाठ २ 'शनै शनै' इति पाठ ३ 'घण्टाभरणघणघणात्करण' इति पाठ ४ 'परिकल्पित' इति पाठ ५ 'युगनखरेखाङ्कुर' इति पाठ ६ 'पल्ययनाङ्कोपरि' इति पाठ ७ 'एकचरण' इति पाठ ८ 'दर्पसमुल्ललन' इति पाठ ९ 'मुखवद्धकनकशृङ्खले' इति पाठ १० 'शृङ्गिरिटिना' इति पाठ ११ 'पीडितम्' इति पाठ

सयितुमवतरद्भिरुडुनिकरैरिव सुरतरुकुसुमवर्षैरवकीर्यमाणम्, जटाभस्मकुशचीरधारिभिस्तैरेव चतुर्भिराम्नायपुरुषै परिपठ्यमानशतरुद्रीयविरुदप्रबन्धम्, अम्बरे सविवमवलम्बमानैस्तुम्बुरुप्रभृतिभि सुरवैणिकैरुपवीण्यमानभक्तजनरक्षणपदानप्रकरणम्, कर्णपूरीकृतमालमञ्जरीमधुमिषेण कटाक्षात्साक्षात्कृपामिव वर्षन्तम्, प्रज्वलद्भि परिष्कारपन्नगफणारत्नैर्नूतै शरत्रणैरिवानुरज्यमानावयवम्, अवतसशशिकलापरिगलितकिरणवारापातशीतासहिष्णुतयेव दन्तपटगर्भवर्तिना स्मितेन सूचितहृदयप्रसादम्, भगवन्त महादेवमुद्वीक्ष्य पक्ष्मतटरुहविटपिसमुत्पाटनपटुभि प्रमोदाश्रुपूरैर्नदीमातृकायमा-

शिखाचन्द्र आश्रासयितु अवतरद्भि प्राप्नुवद्भि उडुना नक्षत्राणा निकरैरिव स्थितै सुरतरुकुसुमाना वर्ष अवकीर्यमाण व्याप्यमानम् । जटा भस्म कुशा चाराणि च धरन्तीति तद्धरे ते कैरातेश्वररूपधारिभिरेव चतुर्भि आम्रायपुरुषै वेदपुरुषै परित पठ्यमान कीर्यमान शतरुद्रीय स्त्राध्याय एव विरुदप्रबन्ध यस्य तथोक्तम् । सविव समीप यथातथा अम्बरे आकाशे अवलम्बमाने अवतरद्भि तुम्बुरु प्रभृति आदि येषां तैः सुराणां वणिकै वीणाशिल्पै गन्धर्वै उपवीण्यमानानि वीणाभिर्गीयमानानि भक्ताना जनाना मार्कण्डेयादीना रक्षणात्मक यत् अपदान प्राक्तनचारित्र तस्य प्रकरणानि 'नाटक च प्रकरणम्' इत्यादिना प्रसिद्ध दशरूपकान्यतमानि यस्य तथोक्तम् । कर्णपूरीकृताया कर्णावतसीकृताया तमाल मञ्जर्यां तापिच्छयुच्छस्य मधुन मकरन्दस्य मिषेण साक्षात् मूर्तिभूतामिव स्थिता कृपा कटाक्षात् वर्षन्तम् । प्रज्वलद्भि प्रकाशमानै अत एव नूतै शरत्रणैरिव स्थिते परिष्कारपन्नगाना भूषणीभूतसर्पाणा फणासु रत्नै अनुरज्यमाना शोणायमाना, अवयवा यस्य तम् । अवतसशशिकलाया शिरोभूषणचन्द्रखण्डात् परिगलितानां प्रसृतानां तस्य तस्य पङ्क्त्या पातेन यच्छीत तदसहिष्णुतया तत्सहनाशक्तयेवेत्युत्प्रेक्षा । दन्ताना पटु अथर्व इति तस्य इति चतु इति वतिना स्मितेन । तन्मिषेणेत्यर्थ । सूचित ज्ञापित हृदये मनसि प्रसाद अनुग्रह एव नैर्मल्य यस्य तम् । भगवन्त महादेव उद्वीक्ष्य पक्ष्मणोरेव तटयो रुहन्ति जायन्त इति तेषा निमेषाणामेव विटपिना वृक्षाणा समुत्पाटने पटुभि निर्निमेषीकरणसमथैरित्यथ । प्रमोदाश्रुपूरै आनन्दबाष्पप्रवाहै नदीमातृकायमा-

- १ 'निकरै' इति पाठ २ 'भसित' इति पाठ ३ 'तुम्बुरु' इति पाठ
 ४ 'रक्षा' इति पाठ ५ 'मधुञ्जरीमिषेण' इति पाठ ६ 'अनुबध्यमानावयवमास'
 ऋवतसितशशि' इति पाठ ७ 'गलित' इति पाठ ८ 'सहिष्णुनेव' इति पाठ
 ९ 'तटरुहनिमेषविटपि' इति पाठ

णपुलकाङ्कुर सविनयमुपसृत्य पादारविन्दयो सहस्रकृत्व प्राणसीत् ।

स्वामिन्मया जडधिया त्वयि देवदेवे

वाचा शरेण धनुषा दृढमुष्टिना च ।

यत्ते चतुर्विधमकारि रणे तदाग

क्षन्तव्यमद्य भवता करुणार्णवेन ॥ ९५ ॥

इति विज्ञापयन्तमेन पारिजातपल्लवतल्लजप्रतिमल्लस्य पाणित-
लस्य परामर्शनेन प्रमुषितत्रणवेदनाङ्ग प्लवगकेतनमनङ्गशासनोऽप्ये-
वमवादीत् ।

यथा तृतीयेन युधि प्रवीर तवापराधेन भवामि तुष्ट ।

नथा न भक्त्या तपसा विभूत्या तरुप्रसूनार्चनया च बह्वया ॥ ९६ ॥

इति सुवामाधुरीधुरीण वचनमभिवाय ।

णा नदीजलवहिता इवाचरन्त पुलकाङ्कुरा यस्य तयोक्त सन् । सविनय यथा-
तथा उपसृत्य पादारविन्दयो महादेवपादपद्मयो सहस्रकृत्व सहस्रवार प्राण-
सीत् प्रणामानकरोत् । नमते कर्तारि लुङ् ॥ ९४ ॥

स्वामिन्निति । हे स्वामिन् महादेव, रणे युद्धे देवदेवे त्वयि विषये जडधिया
मूढबुद्धिना मया (कर्त्रा) वाचा शरेण धनुषा दृढमुष्टिना (करणेन) चतुर्विध
यत् भाग अपराध ते तव । त्वा प्रतीति यावत् । अकारि कृतम् । तत् चतुर्वि-
धमाग करुणार्णवेन दयासमुद्रेण अतएव भवता अद्य क्षन्तव्यम् ॥ ९५ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण विज्ञापयन्त क्षमापयन्त पारिजातस्य पल्लवतल-
जस्य श्रेष्ठकिसलयस्य प्रतिमल्लस्य प्रतिवीरस्य । तत्सदृशस्येति यावत् । पाणितलस्य
परामर्शनेन प्रमुषिता निरस्ता ब्रणै निजशरकृतै वेदना येषा तादृशान्यङ्गानि
यस्य त प्लवग हनूमान् केतने यस्य त अर्जुन प्रति अनङ्गशासन महादेवोऽपि
एव वक्ष्यमाणविवया अवादीत् उक्तवान् । वदते कर्तारि लुङ् ॥

यथेति । हे प्रवीर, तव सबन्धिना युधि तृतीयेन अपराधेन चापकृतेन यथा
तुष्टो भवामि, तथा महत्या भक्त्या तपसा विभूत्या समृद्ध्या तरुणा प्रसूनैरर्चनया वा
तुष्टो न भवामि । शौर्यादन्यन्न शूराणामभ्यर्हिततममिति भाव । उपेन्द्रवज्रा ॥ ९६ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकार सुवाया अमृतस्य माधुर्या मधुरत्वस्य धुरीण
भारवह वचन अभिवाय उक्त्वा । इत्युत्तरेण सबध्यते ॥

१ 'पुलकप्ररोह' इति पाठ २ 'देवदेव' इति पाठ ३ 'पाणिपल्लवस्य' इति
पाठ ४ 'रणवेदना' इति पाठ ५ 'दृष्ट' इति पाठ ६ 'अपि' इति पाठ ७
'सुधामधुरिमधुरीण' इति पाठ

तत्क्षणाद्धनुरिषूनपि तास्तान्सनिधाप्य विभुरस्त्रमपि स्वम् ।
पाण्डवाय धनुराहतिरीते पारितोषिकमिव प्रदिदेश ॥ ९७ ॥

तस्याथ पाशुपतलाभदुरापदीप्ते-

रक्षणे समक्षमपरिप्लवपक्षमपङ्के ।

आश्चर्यवृत्तिरखिलैरनुगामिभि स्वै-

रन्तर्दधे स भगवानमृताशुमौलि ॥ ९८ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते चतुर्थे स्तवके ।

तत्क्षणादिति । विभु व्यापक अनिर्वाच्यमहिमा शशु तदेव धनु
अन्तर्हित गाण्डीवम् । न त्वन्यदित्यर्थ । तानेव इषून् बाणानपि पाण्डवाय ।
अर्जुनायेत्यर्थ । सनिवाय सनिधि प्रापय । दत्त्वेति यावत् । अनुराहते गाण्डी-
वताडनस्य या रीति फक्ति (१) तस्या पारितोषिक परितोषदानमिव स्व स्वकी
यमपि अस्त्रम् । पाशुपतमित्यर्थ । क्षणात् प्रदिदेश दत्तवान् । दिशे कर्तरि
लिट् । उत्प्रेक्षालकार ॥ ९७ ॥

तस्येति । अथ पाशुपतदानानन्तरम् । आश्चर्या वृत्ति चरित्र यस्य तथोक्त ।
तत्तादृगपकारिणि कारुण्यस्य कुत्राप्यदृष्टचरत्वादिति भाव । अमृताशुमौलि
चन्द्रचूड स भगवान् महादेव पाशुपतस्य नामास्त्रस्य लाभेन दुरापा शत्रुदु-
निरीक्षया दीप्ति प्रभा यस्य तथोक्तस्य अपरिप्लवा निमेषोन्मेषराहित्यादचञ्चला
पक्षमणा पङ्कयो यस्य तथोक्तस्य तस्य अर्जुनस्य अक्षणे समक्ष पुर एव अखिलै
स्वै स्वीयै अनुगामिभि मृत्यै प्रमथै सह अन्तर्दधे अन्तर्हितवान् ॥ ९८ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य

रामरुवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याभिधाने

चतुर्थे स्तवके ।

पञ्चमः स्तवकः ।

अथ सविधतपोधनै कृताशीरमरपतेर्धृतशासन स पार्थ ।
रयजितपवन समातलि सन् रथमधिरुह्य मुदा दिव प्रतस्थे ॥ १ ॥
नाकमेत्य धनुरङ्कितदोष्णा नायको दिविषदामतिहृष्ट ।
नाम फाल्गुन इति ब्रुवता स्वक नन्दनेन जगृहे पद्युग्मे ॥ २ ॥
पाणिना परिमृशन्नमुमिन्द्र पक्षमलीकृतजयन्तमहेर्ष्य ।
आदरेण धुरि नाकिगणानामासनार्धमधिरोपयति स्म ॥ ३ ॥

सदसि वसति तस्मिन्सार्वभौमे कुरूणा
कपटशबरबाणै कल्पितार्द्रव्रणेऽपि ।
निखिलसुरवधूना नेत्रसघा समेता
निशितकुलिशकल्पा निर्दय सनिपेतु ॥ ४ ॥

अथेति । अथ पाशुपतलाभानन्तरम् । सविधे समीपे ये तपोधना मुनय
तै कृताशी अमरपते इन्द्रस्य सबन्धि धृत शासन स्वर्ग प्रत्यागन्तव्यमित्यात्मक
येन तथोक्त । इन्द्राज्ञापरतन्त्र इत्यर्थ । अत एव स पार्थ रयेण वेगेन जित
पवन वायु येन त रथ ऐन्द्र मातलिना इन्द्रसारथिना सहित समातलि सन्
अधिरुह्य दिव स्वर्ग प्रति मुदा प्रतस्थे । भगवदनुग्रहस्योत्तरोत्तरश्रेयस्करत्वादिति
भाव । अत्रेन्द्राज्ञास्वर्गगमनयोर्हेतुहेतुमतोरुक्तेर्हेत्वलकार । पुष्पिताग्रा ॥ १ ॥

नाकमिति । नाक स्वर्ग एव धनुषा अङ्कित चिह्नित दो बाहु यस्य
तेन फाल्गुन इति स्व नाम ब्रुवता कथयता नन्दनेन पुत्रेणार्जुनेन दिविषदा
देवाना नायक इन्द्र अतिहृष्ट सन् पद्युग्मे जगृहे गृहीत । अर्जुनोऽहमभि-
वादय इति वदन्निन्द्र प्रणनामेत्यर्थ । स्वभावोक्ति । स्वागता ॥ २ ॥

पाणिनेति । इन्द्र अमु प्रणत अर्जुन पाणिना परिमृशन् प्रत्यग्रशबरव्रण-
स्थानेषु सस्पृशन् अत एव पक्षमलीकृता प्रवृद्धा जयन्ते नाम्नि पुत्रे महती ईर्ष्या
अशूरोऽय किमेतेनेत्यात्मिका यस्य तथोक्त सन् नाकिना देवाना ये गणा
सङ्घा तेषा धुरि अग्रे आदरेण प्रेम्णा आसनार्ध अर्धासन अधिरोपयति स्म ।
तत्रोपवेशितवानित्यर्थ । अत्रार्जुनस्य अणि कर्तुणौ 'गतिबुद्धि-' इत्यादिना
कर्मत्वम् । अनेकपदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ३ ॥

सदसीति । तस्मिन्नैन्द्रे सदसि सभाया वसति वर्तमाने कपटशबरस्य भग
वत बाणै कल्पितानि आर्द्राणि नवानि च व्रणानि यस्य तथोक्तेऽपि कुरूणा
सार्वभौमे अर्जुने निशितेन तीक्ष्णेन कुलिशेन वज्रेण कल्पा तत्सदृशा । ईषद
समाप्तौ कल्पप् । निखिलाना सुरवधूना अप्सरसा नेत्रसघा कटाक्षगृन्दानि
समेता मिलिता सन्त निर्दय प्रथा तथा सनिपेतु न्यपतन् । सप्रेम सादर च

आस्थानसीम्नि तनयाद्विरिशेन युद्ध-
माकर्ण्य हर्षविकसन्मनसो मघोन ।

अङ्गेऽखिले प्रसरता पुलकाङ्कुराणा-
मक्षणा सहस्रतयमेव बभूव विन्न ॥ ५ ॥

आज्ञया पितुरमर्त्यसमाजादग्रत खनितमङ्गलवाद्यम् ।
वारणेन्द्रमधिरोप्य जयन्तो वैजयन्तमनयद्विजय तम् ॥ ६ ॥

आनतस्य पदयोरथ जिष्णोराशिषोऽनुपदमिन्द्रपुरध्री ।
पारिजातकुसुमस्य परागै फालसीमनि ललाम चकार ॥ ७ ॥

पुन पुनस्तत्र पुलोमपुत्र्या जयन्तशङ्का ददत स्वकान्त्या ।
नरस्य मौर्वीकिण एव दोष्णोर्नामग्रहेषु स्वलन न्यरौत्सीत् ॥ ८ ॥

पश्यन्ति स्मेत्यर्थं । स्वार्थमात्रपरायणाना कुत परानुकूल्यचिन्तेति भाव ।
अतएव विरूपघटनात्मको विषमप्रभेद । मालिनी ॥ ४ ॥

आस्थानेति । आस्थानसीम्नि सभाया तनयात् अर्जुनात् गिरिशेन कपटकि-
रातेन सह युद्ध आकर्ण्य हर्षेण विकसत् पूर्यमाण मनो यस्य तस्य मघोन
इन्द्रस्य अखिले अङ्गे अवयवे प्रसरता प्ररोहता पुलकानामेवाङ्कुराणा अक्षणा
सहस्रतय नेत्रसहस्रमेव । 'सख्याया अवयवे तयप्' । विन्न प्ररोहप्रतिबन्धक
बभूव । नेत्रेषु लोमाभावादिति भाव ॥ ५ ॥

आज्ञयेति । जयन्त इन्द्रपुत्र पितु इन्द्रस्य आज्ञया अमर्त्याना देवाना
समाजात् सघात् त विजय अर्जुन वारणेन्द्र ऐरावत अधिरोप्य वैजयन्त इन्द्र
प्रासादम् । 'स्यात्प्रासादो वैजयन्त' इत्यैन्द्रोपकरणेष्वमर । खनितानि सजा
तखनानि मङ्गलवाद्यानि वीणावेण्वादीनि यस्मिंस्तत्तथा । तारकादित्वादितच् ।
अनयत् प्रापितवान् । स्वागता ॥ ६ ॥

आनतस्येति । अथ वैजयन्तप्राप्त्यनन्तर इन्द्रस्य पुरध्री कुट्टम्बिनी शची
पदयोरानतस्य प्रणतस्य जिष्णो अर्जुनस्य आशिष 'वत्स, चिर जीव' इत्यादे
अनुपद अनन्तर पारिजातकुसुमस्येति जाल्येकवचनम् । परागै फालसीमनि
ललाटदेशे ललाम रक्षातिलक चकार । लोकोत्तरस्य पुत्रस्य दृष्टिदोषनिवारणाय
रेणुभिर्मातरस्तिलक ललाटे कुर्वन्तीति प्रसिद्धि ॥ ७ ॥

पुन. पुनरिति । तत्र वैजयन्ते स्वस्य कान्त्या सौन्दर्येण हेतुना पुन पुन
जयन्त इति शङ्का वितर्क ददत कुर्वत नरस्य अर्जुनस्य दोष्णो बाहोरुभयो
मौर्व्या शिञ्जिन्या य किण व्रणग्रथि स एव पुलोमपुत्र्या शच्या नाम्नो
जयन्तेत्यर्जुनेति चाख्ययो ग्रहणेषु आमन्त्रणार्थं स्त्रीकारेषु विषये स्वलन जयन्त
दृष्ट्वा अर्जुनेति अर्जुन दृष्ट्वा जयन्तेति आकारसास्यकृतवैपरीत्याह्वान न्यरौत्सीत्

पितुरिवास्त्रकला दिवि गायकात्पिककुलाहतकण्ठरवोदय ।
परिहृतामृतदिव्यजनावृत परिशिशील स गीतकलामपि ॥ ९ ॥
तमुर्वशी तत्र कदाचिदेत्य स्वय रह कर्मणि भग्नकामा ।
अये पृथापत्य तवाभिधेव क्लीबत्वमेहीति शशाप कोपात् ॥ १० ॥

तद्बुद्ध्वा हरिरूचे त शपोऽय वत्स ते मुदे ।
चित्रसेनोक्तविद्याया सहकृत्वा भवेदिति ॥ ११ ॥

निवारितवान् । अत्रार्जुनस्य बाहुद्वये सव्यसाचिलकृतकिणवत्त्वरूपविशेषदर्शना-
दर्जुने जयन्तसदेहनिवृत्तेर्निश्चयान्त सदेहालकार । यत्तु 'न्यकार्षीत्' इत्यप-
पाठे 'भ्रमेण स्खलन निषेध न्यकार्षीत् व्यतानीत्' इति नृसिंह, तत्र । स्खल
नशब्दस्य निषेधार्थकत्वेन केनाप्यननुशासनादसमर्थत्वदोषस्य कथञ्चित्कोशस
पादने अप्रयुक्तत्वदोषस्य चापत्तेरिति । न्यरौत्सीत् इति निपूर्वाद्भुधे कर्तरि लुङि
सिचि वृद्धौ रूपम् ॥ ८ ॥

पितुरिति । पिकाना कोकिलाना कुलेन आहत स्वीयस्तादप्यतिमधुरोऽय-
मिति प्रेम्णा श्रूयमाण कण्ठरवस्य उदय आविर्भाव यस्य स । सुशारीर
इत्यर्थ । अतएव परिहृत त्यक्त अमृत येन तेन दिव्यजनेन सुरजनेन आवृत
सोऽर्जुन दिवि स्वर्गे गायकात् चित्रसेनात् गीतकला सगीतविद्या पितु इन्द्रात्
अस्त्रकलामिव परिशिशील अधीतवान् । उभयस्मादुभय जग्राहेत्यर्थ । अत्र
प्रकृतयोरस्त्रगीतविद्ययोरर्जुनकर्तृकाध्ययनधर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिता-
भेद । द्रुतविलम्बितम् ॥ ९ ॥

तमिति । तत्र स्वर्गे कदाचित् उर्वशी नाम सुराङ्गना त अर्जुन एत्य रह -
कर्मणि सुरतविषये स्वय भग्न विफलित काम मनोरथ यस्यास्तथोक्ता सती
कोपात् मनोरथविफलीकरणजन्यात् अये पृथापत्य हे अर्जुन, तव अभिधा
स्त्रनामेव क्लीबत्व नपुसकत्व एहि प्रामुहि । अपत्यशब्दस्य नपुसकत्वादिति
भाव । इति उक्तप्रकारेण शशाप । नपुसक इव कामयमानाया निषेधान्नपुसको
भवेति शाप ददावित्यर्थ ॥ १० ॥

तदिति । अथ हरि इन्द्र तत् उर्वशीशपन बुद्ध्वा श्रुत्वा 'हे वत्स, अय शाप
चित्रसेनेन गन्धर्वेण उक्ताया उपदिष्टाया विद्याया गीतस्य सहकृत्वा विराटान्त पुरे
कन्यकाया उपदेशयोग्यतासपादनरूपसाह्यकरणेन ते तव मुदे सतोषायैव भवेत्
इति तमर्जुन प्रत्युचे उक्तवान् । अज्ञातवाससवत्सरभोग्योऽय नान्यदेत्यनुगृहीत-
वानित्यर्थ । ब्रूव कर्तरि लिटि ऋच्यादेशे तस्य एजादेश ॥ ११ ॥

अथ कदाचिर्द्वैशिक्षासमाप्तौ गुरुसमक्ष गुरुदक्षिणात्वेन विप-
क्षकुलक्षपण भिक्षमाणेन सहस्राक्षेण स्वमस्तकादाक्षिप्य शिरसि
निक्षिप्तकिरीटो वलक्षाश्वोऽय मातलिपरिकल्पितरथेन नन्दनवन-
मन्दपवनसदीयमानकेतनस्पन्दनेन स्यन्दनेन निर्गत्य विलङ्घितदूरवि-
यत्पथ पाथोनिधौ रक्ष कुलकोलाहलनीचीकृतवीचीरव रसातलकुह-
रमुख निरुध्य रणप्रस्ताव वितस्तरे ॥

तावदनाकर्णितपूर्वगाण्डीवविस्फारश्रवणादहपूर्विकया युगपदभि-
षेणनयतो दिविषदवध्यभावादध्यातमरणान्क्षिप्र क्षुरप्रैर्विश्राणितवि-
वरादुरस कृतप्रयाणै प्राणैस्त्रिकोटिशो निवातकवचानपि प्रवात-

अथेति । अथ कदाचित् वलक्षा श्वेता अश्वा रथ्या यस्य स अयमर्जुन
अस्त्रशिक्षाया अस्त्रविद्या यापनस्य समाप्तौ सत्या गुरुसमक्ष सुराचार्यसमक्ष
गुरोर्दक्षिणात्वेन दक्षिणारूपेण विपक्षकुलस्य निवातकवचकालकेयाख्यराक्षसवृन्दस्य
क्षपण वध भिक्षमाणेन याचमानेन सहस्र अक्षीणि यस्य तेन इन्द्रेण । 'बहुव्रीहौ
सक्थ्यक्ष्णो -' इति षच् । स्वस्य मस्तकात् शिरस आक्षिप्य अवमुच्य । अत्रा-
र्थात् किरीटस्यैव कर्मत्वम् । शिरसि निक्षिप्त न्यस्त किरीट यस्य तथोक्त सन् ।
मातलिना इन्द्रसारथिना परिकलिना सयोजिता रथ्या रथवाहा यस्मिन्नेन
स्यन्दनेन इन्द्ररथेन निर्गत्य प्रस्थाय विलङ्घित दूरश्च वियत्पथ आकाशमार्ग
येन तथोक्त सन् पाथसा जलाना निधौ समुद्रे रक्ष कुलाना राक्षसवृन्दाना
कोलाहलै कलकलध्वनिभि नीचीकृत स्वल्पीकृत । अन्तर्धापित इति यावत् ।
वीचीना सामुद्रीणा रव यस्मिन्स्तत् रसातलकुहरस्य पातालबिलस्य मुख अप्र
भागम् । द्वारमिति यावत् । निरुध्य रणस्य प्रस्ताव प्रसङ्ग धनुष्टङ्कारादिक वितस्तरे
विस्तारितवान् । स्तृणातेर्विपूर्वात्कर्तरि लिट् । अत्र विपक्षक्षपणे गुरुदक्षिणात्वेना
रोपस्येन्द्रसुखोपयोगाद्धनरूपगुरुदक्षिणायास्तत्रानुपयोगाच्च परिणामालकार ॥

तावदिति । तावत् तदानीमेव अनाकर्णितपूर्वस्य पूर्वमश्रुतस्य गाण्डीवस्य
सबन्धिन विस्फारस्य टङ्कारस्य 'विस्फारो धनुषा खान' इत्यमर । श्रवणात्
अहपूर्विकया अहपूर्वमहपूर्वमित्यहकारेण युगपत् एकदा अभिषेणनयत युद्धाय
सेनया सहागच्छत । 'यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम्' इत्यमर । अभि
षेणनाशब्दात्करोत्यर्थे णिजन्ताल्लट शतृप्रत्यय । दिविषदा देवाना अवध्यभावात्
हन्तुमशक्यत्वात् हेतो । अध्यात अचिन्तित मरण यैस्तान् निर्गतो वात वायु-

१ 'अथ' इति नास्ति क्वचित् २ 'अस्त्रविद्याशिक्षापरिसमाप्तौ' इति पाठ
३ 'सुर' इति पाठ ४ 'गम्भीरनीरपूररक्षितरक्ष' इति पाठ ५ 'रव' इति
पाठ ६ 'अभिषेणनवत्' इति पाठ ७ 'क्षिप्रै' इति पाठ

कवचानेव विरचय्य नभसि प्रमादपतितेन पतङ्गपरिवेषेणेव स्फटिक-
कप्राकारेण परिगुप्तिमतो हिरण्यपुराद्विदितबन्धुर्जनवृत्तान्ततया रो-
षादभिगम्य कलहायमानान्कालकेयानपि कालगेहातिथीन्पाशुपतेन
मन्त्रपूर्व निमन्त्रयाचक्रे ॥

अवायुनेया शरदभ्रपङ्कीरविद्यमानास्तमयाश्च तारा ।

दैतेयसहारभवा स जिष्णुर्दिवि प्रतिष्ठापयति स्म कीर्ती ॥ १२ ॥

हतारिपु विनिवृत्तमवेक्ष्य त हरिहयस्य सुरै सह तुष्यत ।

नयनवारिभिरङ्गमनाप्लुत न ददृशे तिलमात्रमपि स्वकम् ॥ १३ ॥

सचार यस्मिंस्तादृश कवच येषा तथोक्तानपि तन्नाम्नश्च त्रिकोटिश त्रिकोटि
सख्यान् राक्षसान् क्षुरप्रै बाणविशेषै क्षिप्र सत्वर विश्राणितानि दत्तानि विव
राणि रन्ध्राणि यस्मिंस्तस्मादुरस वक्षस कृत प्रयाण निर्गमन यैस्तै प्राणै
वायुभि प्रकृष्टो वात यस्मिंस्तादृश कवच येषा तादृशान् विरचय्य कृत्वा ।
हृत्वेति यावत् । नभसि आकाशे प्रमादात् पतितेन पतङ्गस्य सूर्यस्य परिवेषेणेव
स्थितेन स्फटिकमयेन प्राकारेण परितो गुप्ति रक्षण अस्यास्तीति गुप्तिमत हिर
ण्यपुरात् कालकेयनगरात् विदित ज्ञात बन्धुजनाना निवातकवचाना वृत्तान्त
वधरूप यैस्तेषा भाव तत्ता तथा हेतुना रोषादभिगम्य कलहायमानान् युद्ध
कुर्वाणान् । 'शब्दवैर-' इत्यादिना क्यजन्ताल्लट शानच् । कालकेयानपि काल
केयसज्ञाश्च राक्षसान् पाशुपतेन अस्त्रमन्त्रेण मन्त्र वैदिक तदुच्चारण पूर्व यस्मिन्
तथा कालगेहस्य यमगृहस्य अतिथीन् निमन्त्रयाचक्रे । अतिथित्वेनाह्वान कार
यति स्मेत्यर्थ । तानप्यवधीदिति यावत् ॥

अवायुविति । स निवातकवचकालकेयहन्ता जिष्णु अर्जुन वायुना नेतु
चालयितु अयोग्या अवायुनेया । अतिस्थिरा इत्यर्थ । शरदि ऋतौ अभ्रपङ्की
मेघमाला अविद्यमान अस्तमय यासा ता । नित्यप्रकाशा इत्यर्थ । तारा
नक्षत्राणि च दैतेयाना पूर्वोक्ताना द्वयाना सहाराद्भवन्तीति तथोक्ता कीर्ती
दिवि आकाशे प्रतिष्ठापयति स्म । व्यतिरेकससृष्टमालारूपकम् ॥ १२ ॥

हतेति । हता रिपव दैत्या येन त विनिवृत्त पुनरागतवन्त तमर्जुनमवेक्ष्य
सुरै सह तुष्यत हरिहयस्य इन्द्रस्य स्वक स्वीय अङ्ग शरीर नयनवारिभि आन
न्दबाष्पै अनाप्लुत असिक्त तिलमात्रमपि न ददृशे न दृष्टम् । स्वयमिति शेष ।
'स्वकम्' इत्यत्र 'स्वयम्' इति वा पाठो मनोज्ञ । इन्द्रस्य सर्वाङ्गीणलोचनत्वादिति

१ 'निवर्तमानोऽय नभस' इति पाठ २ 'प्रमादादापतितेन' इति पाठ .
३ 'स्फटिक' इति पाठ ४ 'जननिधन' इति पाठ ५ 'प्रथम पाशुपतेन'
इति पाठ

पुरि वज्रिण सुरनुतिप्रसरत्पुलकावमग्नभुजचापकिण ।
 मनसे स पञ्च शरदोऽप्सरसा वसति स्म पञ्चशरदो विजय १४
 तस्य वृत्तिमधिगम्य लोमशाद्धर्मजोऽपि मुदित सहानुजै ।
 प्राप्ततीर्थमुनिसेवन क्रमात्पावन बदरिकावन ययौ ॥ १५ ॥
 तत्र ब्रह्मपरायणैर्मुनिर्गणैः ससेव्यमानान्तिकौ
 सध्र्यञ्चौ यमिनौ निरीक्ष्य स नर नारायण चाख्यया ।
 अङ्गेनानिशमन्तरेण महतीमेका क्षमा सस्पृश-
 न्बाह्यैरष्टभिरङ्गकैरपि परा पस्पर्श पार्थ क्षमाम् ॥ १६ ॥

भाव । अत्र हतरिपुप्रत्यागताजुनावलोकनहर्षस्य इन्द्राङ्गे तत्तादृगानन्दाश्रुसिक्त-
 हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । द्रुतविलम्बितम् ॥ १३ ॥

पुरीति । अप्सरसा मनसे पञ्चशर मन्मथविकार च ददातीति पञ्चशरद
 स विजय अर्जुन सुराणा नुतिभिः स्तोत्रैः प्रसरत्सु अङ्कुरत्सु पुलकेषु अव
 मग्ना लीना । तैरन्तहिता इति वा । भुजयोश्चापेन किणा यस्य तथोक्तं सन् ।
 वज्रमायुधमस्यास्तीति वज्रिण इन्द्रस्य पुरि स्वर्ग पञ्च शरदः सवत्सरान् वसति
 स्म । प्रमिताक्षरा ॥ १४ ॥

तस्येति । धर्मज युधिष्ठिरोऽपि अनुजै भीमादिभिः सह लोमशान्नाम मुने
 ज्ञातार्जुनवृत्तान्तात् तस्य अर्जुनस्य वृत्तिं स्वर्गे निवास अधिगम्य ज्ञात्वा मुदित
 सन् क्रमात् प्राप्त तीर्थानां गङ्गादीनां मुनीनां व्यासादीनां च सेवनं भजनं येन
 तथोक्तं सन् पावनं नरनारायणाश्रमत्वेन जगत्पवित्रं बदरिकावनं ययौ प्राप्त-
 वान् । रथोद्धता ॥ १५ ॥

तत्रेति । तत्र बदरिकारण्ये ब्रह्म जगदधिष्ठानमात्माभिन्नमेव परमं अयन
 गतिं येषां तैर्मुनीनां गणैः सम्यक् सेव्यमानं अन्तिकं समीपदेशं ययोस्तौ ।
 सहाञ्चत इति सध्र्यञ्चौ अविनाभाविनौ । 'य सहाञ्चति सध्र्यञ्च स' इत्यमरः ।
 आख्यया नाम्ना नर नारायण च । नरनारायणाख्यौ इत्यर्थः । यमिनौ मुनी
 निरीक्ष्य स पार्थ युधिष्ठिर अन्तरेण अन्तर्गतेन अङ्गेन मनसा एका महतीं
 क्षमां क्षान्तिं अनिशं सर्वदा सस्पृशन् सम्यग्बह्वपि बहिर्भवैः बाह्यैः अष्टभिः
 अङ्गैरेवाङ्गकैः करचरणभुजवक्षोललाटैः परा अन्या क्षमा भूमिं पस्पर्शं स्पृष्टवान् ।
 साष्टाङ्ग प्रणामेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १६ ॥

विलोकनैर्विश्रमशाखिभिस्तयोर्भवाध्वगानामवधूनिक्लमः ।

निवासमालम्ब्य तपोवने तदा विवासदुःखाद्विररामपार्थिव ॥ १७ ॥

एकदा तत्र लुषावत्सलतयेव मारुतेन पुरतो नीतमटवीपर्यटन-
खेदसपदामसासहिमन्धकरणमलिकुलचेतसामासेचनकमक्षणा कमपि
कल्हारमुकुलमादाय 'क लभ्येत पुनरेतादृशम्' इति कुतुकहर्षाभ्या
सूचिततर्षया पार्षत्या रहसि याचित पार्षदश्वि क्षण विचिन्त्य
तद्विचिचीषया दिशमुदीचीं प्रतस्थे ॥

विलोकनैरिति । तदा प्रणाममये पार्थिव वरमराज भव ससार एव
अध्वा मार्गं तस्मिन् गच्छन्तीति भवाध्वगाना देहिना विश्रमशाखिभि छाया-
वृक्षैः । ससारदुःखहारिभिरिति यावत् । तयो नरनारायणयो विलोकनै वीक्षणै
अवधूनिक्लम वनवासादिदुःखायास यस्य तथोक्तं सन् । तपोवने
बदरिकावने निवास आलम्ब्य स्वीकृत्य विवासेन राज्यभ्रशेन यद्दुःखं तस्मात्
विरराम । तद्दुःखं तत्याजेत्यर्थः । 'जुगुप्साविराम-' इत्यादिनापादानत्वम् । हेतु-
रलकारः । वशस्थम् ॥ १७ ॥

एकदेति । तत्र बदरिकावने एकदा कदाचित् मारुतेन लुषाया पुत्रपत्न्या
वत्सलतया प्रेम्णेवेत्युत्प्रेक्षा । पुरतः अग्रदेशं प्रति नीतं प्रापितं अटव्या पर्यट-
नेन संचारेण या खेदसपदं श्रमसमृद्धयः तासां असासहिं असहमानम् । तन्ना-
शकमिति यावत् । 'सासहिवावहि-' इत्यादिना यद्भ्रुगन्तात्किंप्रत्ययः । अलि-
कुलस्य चेतसा मनसा अन्धकरणं अतिमोहनम् । 'आढ्यसुभग-' इत्यादिना ख्युनि
खित्वात् 'अरुद्विषत्-' इत्यादिना मुम् । अक्षणा नेत्राणां आसेचनकम् । 'तदासे-
चनकं तृप्तेर्नास्त्वन्तो यस्य दर्शनात्' इत्यमरः । विगलितवेद्यान्तरत्वेन दर्शनी-
यमित्यर्थः । कमपि सौरभ्यसौन्दर्याभ्यां अनिर्वाच्यमहिमानं कल्हारमुकुलं रक्ता-
ब्जकोशं आदाय एतादृशं अन्यत् पुनः क्व कुत्र लभ्येत प्राप्येत इत्युक्तप्रकारेण
हर्षेण सूचितं ज्ञापितं तर्षं कल्हारमुकुले अभिलाषं यस्यास्तया पार्षत्या द्रौपद्या
रहसि याचितं एतादृशं पुनः अन्यदादाय दीयतामिति प्राथितं । पृषदश्वस्य
वायो अपत्यं पार्षदश्वि भीमं क्षणं विचिन्त्य कुत्रेमानि भवेयुरित्यालोच्य तेषां
विचेतुं अन्वेष्टुं इच्छत्या विचिचीषया उदीचीं दिशं उत्तरां प्रति प्रतस्थे । सौरभा-
नुसारेणेति भावः ॥

१ 'परिधूनिक्लमः' इति पाठः २ 'नीतमसासहिमटवी' इति पाठः
३ 'असासहिम्' इति नास्ति कश्चिद्

क्षिप्र विलङ्घ्य गिरिशैवलिनीवनानि

गच्छन्नसौ पथि ददर्श कपि महान्तम् ।

दृग्भ्यामवन्तमरिर्पट्टणदाहकाले

निद्रा भयादुपगतामिव कुम्भकर्णान् ॥ १८ ॥

कपिकुञ्जर सुकृतपुञ्जमञ्जनापवमानयोरचलमानमध्वनि ।

विषय दृशोरथपुरो वृकोदर सचकार साधु विहिताक्षिमीलनम् १९

अभीरसौ गभीरमभाणीच्च ॥

कस्त्व निरुध्य पदवीमविनीतबुद्धे

निद्रास्यपेहि न सहे गमने विलम्बम् ।

क्रोधो भुजामिव ममाद्य हिडिम्बहन्तु-

रुद्यद्गदा तव तनूमपि मूढ कुर्यात् ॥ २० ॥

क्षिप्रमिति । असौ भीम गिरीन् शैवलिनी नदी वनानि च क्षिप्र विलङ्घ्य गच्छन् सन् अरे रावणस्य पट्टणस्य लङ्काया दाहकाले कुम्भकर्णात् । त ल्यक्त्वा इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । भयादुपगता दाहो मे मा भूदिति शरण प्राप्ता मिव स्थिता निद्रा दृग्भ्या नेत्राभ्या अवन्त रक्षन्तम् । निद्रायमाणमित्यर्थः । महान्त शौर्यधैर्यादिभि लोकोत्तर कपिं आज्ञनेय पथि मार्गे ददर्श ॥ १८ ॥

उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह—**कपिकुञ्जरमिति ।** अथ दूरतो दर्शनानन्तर स वृकोदरो भीम अञ्जनापवमानयो सुकृतपुञ्ज पुण्यराशिं साधु यथा तथा विहित अक्ष्णोर्मीलन येन त केवल प्रत्यक् दृष्ट्या । श्रीरामध्यानपरमिति यावत् । अत एव अचलमान निश्चलम्, यद्वा अचल मान चित्तसमुन्नति यस्य तम्, अथवा अचलमान पर्वतप्रमाणमिति वा । कपिकुञ्जरहनुमन्त अध्वनि मार्गे पुर पुर प्रदेशे दृशो नेत्रयो विषय चकार । अपश्यदित्यर्थः ॥ १९ ॥

अभीरिति । किचेति चार्थः । असौ भीम अभी अदृष्टचरसत्त्वदर्शनेऽपि गतभी सन् गभीर निष्ठुर यथा तथा अभाणीत् वदति स्म ॥

उक्तप्रकारमेवाह—**क इति ।** हे अविनीतबुद्धे आयैरशिक्षितबुद्धे । मध्येमार्गं शयनस्य गर्ह्यत्वादिति भावः । त्व क पदवी मार्गं निरुध्य निद्रासि । अपेहि अन्यतो गच्छ । गमने विलम्ब न सहे । हिडिम्ब हन्तीति हिडिम्बहन्तु मम क्रोध मार्गनिरोधजन्य भुजा मद्वाहुमिव । हे मूढ, तव तनू शरीरमपि उद्यन्ती उन्नमन्ती गदा आयुध यस्या तथोक्ता उत्पद्यमानरोगा च कुर्यात् । 'गदो भ्रातरि विष्णो स्यात् आमये चायुधे गदा' इति विश्वः । अत्र हिडिम्बहन्तुरिति विशेष-

कौर्यस्पृशा तदनु कौरवसार्वभौम-
वाग्रूपया सपदि मारुतनन्दनस्य ।

दृग्द्वारपक्षमपुटयुग्मकवाटकूट-

निद्रार्गलाहरणकुञ्चिकया बभूवे ॥ २१ ॥

इत्थ गिरा किञ्चिदुदीक्ष्य तस्य लाङ्गूलमात्रे तरल कपीन्द्र ।
कोपारुणाक्ष कुरुसिहमेन स्वापारुणाक्ष स्वयमेवमूचे^१ ॥ २२ ॥

भद्र स्वस्त्यस्तु तुभ्य चिरमिह जरया निद्रयाप्यातुरोऽह
प्रत्युत्थानादिकर्मण्यपटुरवयवैरस्मि तस्मात्त्वमेव ।

जात्यावस्थानरीत्यापि च त्रिपिनपथे प्राप्ततिर्यक्त्वमेन

बालाग्रे मा विकृष्य द्रुतमभिलषितप्राप्तये साधयेति^२ ॥ २३ ॥

णस्य तादृशस्य मम भवान् कियानित्यभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालकार । स चोद्यद्गद
त्वेन उद्यदायुधत्वोद्यद्गोत्वयो श्लेषभित्तिऋया भेदाध्यवसितेन भुजातन्वोरौपम्यस्य
गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेदस्योज्जीवक इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ २० ॥

कौर्यस्पृशेति । तदनु कौर्यस्पृशा वक्रिमस्पृशा कौरवसार्वभौमस्य भीमस्य
वाग्रूपया मारुतनन्दनस्य हनूमत दृग्द्वारस्य नेत्रद्वारस्य पक्षमपुटयुग्ममेव कवाट
कूट तस्य निद्रैव अर्गला तदाहरणकुञ्चिकया कवाटोद्धाटनशलाकिकया बभूवे भूतम् ।
भवतेर्भावे लिट् । भीमस्य गर्वोक्ति हनूमतो निद्रा निराकरोदिति भाव ॥२१॥

इत्थमिति । इत्थ उक्तप्रकारया तस्य भीमस्य गिरा वाचा लाङ्गूलमात्रे पुच्छ
एव । न तु देहे न वा मनसीत्यर्थ । तरल चञ्चल । प्रबोधसूचनायेति भाव ॥
स्वय स्वापेन समाधिनिद्रया । न तु कोपेनेत्यर्थ । अरुणे अक्षिणी यस्य तथोक्त
कपीन्द्रो हनूमान् कोपेन अरुणाक्ष एन कुरुसिंह किञ्चिदुदीक्ष्य दृष्ट्वा एव वक्ष्यमा-
णप्रकारेण ऊचे उक्तवान् ॥ २२ ॥

भद्रेति । हे भद्र । शुभशीलेति हासोक्ति । तुभ्य स्वस्ति शुभमस्तु । चिर बहु-
कालिकया जरया चरमवयसा निद्रयापि आतुर रुग्ण अतएवाह इह इदानीं
अत्र वा प्रत्युत्थानादौ कर्मणि अर्हणे अवयवै करचरणादिभि अपटु अशक्तो
ऽस्मि । यत तस्मात् त्वमेव जात्या जन्मना अवस्थानरीत्या स्थितिविधयापि च

१ अयं श्लोक क्वचिन्न दृश्यते २ 'वाचा तथा' इति पाठ ३ 'कपाट' इति
पाठ ४ 'बभूव' इति पाठ ५ एतदनन्तरम्—

'आ बालधेररिमहागृहद्राहशौण्डादा चौषधाचलधृतिस्थपुटात्किरीटात् ।

अङ्गेष्वजातचलनोऽयखिलेषु भीममालोक्य मन्दमधरोष्ठपुटे चकम्पे ॥'

इति श्लोक क्वचिन्न दृश्यते ६ 'जरसा' इति पाठ ७ 'एवम्' इति पाठ ८ 'अभि-
लषित प्रार्थये' इति पाठ ९ एतदनन्तरम्—

इत्युक्त एष परिघ धरणौ निधाय

वल्क दृढ च परिधाय भुजार्गलाभ्याम् ।

त ऋष्टुमेव न शशाक स तु प्लवङ्गो

बालस्थया घनतयास्य मनश्चकर्ष ॥ २४ ॥

तदनु विस्मयत्रीलापारदृश्वना मातरिश्वसूनुना 'त्व वासवलोकवासिषु कोऽसि' इति पृष्ट कपिकुञ्जर स्वमञ्जनाया प्रभञ्जनेन सजातं जानकीजानेहृदयरञ्जक लेखवाहक व्याजहार ॥

प्राप्त तिर्यक्त्व तिर्यग्योनित्वम् । वानरत्वमिति यावत् । साचित्त्वेन वर्तमानत्वं च येन स एन मा बालाग्रे विकृष्य । मद्बालाग्रमन्यतोऽपसार्येत्यर्थः । अभिलषितस्य वाञ्छिताथस्य प्राप्तये द्रुत साधय गच्छ इत्युक्तप्रकारेण ऊचे इति पूर्वेणान्वयः । हिडिम्बहन्तुरिति स्वबलप्रख्यापनात् तादृग्बल यदि तव तर्हि बालाग्र चालयसि चेज्जानीया तदिति हासरसोऽत्रानुसंधेयः ॥ २३ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकार उक्तः । हनूमतेति शेषः । एष भीम परिघ गदां धरणौ निधाय वल्क वल्कल च दृढ परिधाय सवेष्टय भुजे अर्गले इव ताभ्या त हनूमतो बाल ऋष्टुमेव न शशाक न शक्तवान् । किमुतापसारयितुमिति भावः । स प्लवङ्ग हनूमास्तु बालस्थया घनतया माहात्म्येन अस्य भीमस्य मनश्चकर्ष । स्वस्य नागायुतबलस्यापि बालाग्रमात्रचालनाशक्त्या दुर्विज्ञेयमस्य माहात्म्यमिति विस्मितोऽभूदित्यर्थः ॥ २४ ॥

तदन्विति । विस्मयस्य श्लोकोत्तरानुभावदर्शनजन्यस्य त्रीलस्य अहंकार भङ्गजन्यलज्जायाश्च पारदृश्वना अन्तगामिना । तदुभयसान्द्रेणेति यावत् । मातरिश्वसूनुना भीमेन हे महानुभाव, त्व वासवलोकवासिषु देवेषु । तन्मध्य इत्यर्थः । को देवोऽसीति पृष्ट कपीना कुञ्जर श्रेष्ठ हनूमान् स्व आत्मान प्रभञ्जनेन वायुना अञ्जनाया नाम वानर्या सजात जानकी जाया यस्य तस्य जानकीजाने श्रीरामस्य हृदयरञ्जक चित्ताह्लादक लेखाना लिखितपत्राणा वाहक नेतारं व्याजहार उक्तवान् ॥

'अरातिसघातनिघातकमण्यबालहस्तो मम बालहस्तम् ।

उद्धृत्य याहि द्रुतमुत्तरत्रेत्युक्त्यैव स श्रान्तिमुपाजहार ॥'

इति श्लोक कचिद्दृश्यते

१ 'विनयविस्मयत्रीडा' इति पाठ २ 'सजन्तम्' इति पाठ ३ लेखवाहकम्' इति पाठ

सबहुमान तस्य वचनमाकर्ण्य ॥

प्रीतेन तेन पुनरप्यधिप कपीना-

मूचे तथा यदि भवानधुनार्थयेऽहम् ।

कर्तुं तनु नयनयो पथि तावकीना

तत्तादृशीमुदधिपल्वलतासवित्रीम् ॥ २५ ॥

इत्युक्तोऽय प्रवृद्धोऽङ्गैर्हेलया रुरुधे निजै ।

वैमात्रेयस्य तस्येव मार्गं सँ द्युसदामपि ॥ २६ ॥

त्रस्तस्य तद्वपुरुदीक्ष्य सजातिशङ्कि-

मैनाकसशयकुठारितपक्षलोपम् ।

मोहे यथा नयनयोर्मुकुलीबभूव

बोधे तथैव करयोरपि युग्ममस्य ॥ २७ ॥

सबद्धिति । तस्य हनूमत वचन पूर्वोक्त सबहुमान यथातथा आकर्ण्ये-
त्युत्तरेण सबन्ध ॥

प्रीतेनेति । प्रीतेन अतिसतुष्टेन तेन भीमेन 'हे कपिश्रेष्ठ, भवान् तथा
यदि रामदूतश्चेत्तर्हि तत्तादृशी अनुपमा उदधे समुद्रस्य पल्वलताया पल्वलभा-
वस्य सवित्री जननीम् । स्वस्यातिमहत्त्वेन तस्यात्यल्पत्वसपादयित्रीमिति यावत् ।
तावकीना तव सबन्धिनीम् । 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्या खञ्च' इति खञि 'तवक-
ममकावेकवचने' इति तवकादेश । खस्येनादेशश्च । तनु शरीरं पुन अधुना नय-
नयो पथि मार्गं कर्तुम् । द्रष्टुमिति यावत् । अह अर्थये याचे । इति कपीनाम-
धिप ऊचे उक्त । कर्मणि लिट् ॥ २५ ॥

इतीति । इत्युक्त अय हनूमान् हेलया विलासेनैव । न तु यत्नेनेत्यर्थ ।
निजै आत्मीयै अङ्गै प्रवृद्ध सन् विरुद्धाया मातुरपत्यस्य वैमात्रेयस्य मातृसप-
त्नीपुत्रस्य तस्य भीमस्यैव मार्गं न रुरुधे न रुद्धवान् । किंतु द्युसदा स्वर्गवासि-
नामपि मार्गं रुरुधे । अत्र हनूमतोऽङ्गद्वे भीमदिविषदुभयमार्गरोधहेतुत्वात्
पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । तथा द्वयोर्मार्गयो प्रकृताप्रकृतयो रोधरूपधमैक्याद्दी-
पकालकारश्च । तयोरभिन्नपदबोध्यत्वादेकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ २६ ॥

त्रस्तस्येति । समाना अभिन्ना जाति धर्म पक्षयुक् पर्वतत्वरूप यस्य स
सजाते स इति शङ्का वितर्क अस्यास्तीति तच्छङ्किन । मत्वर्थीय इनि । मैना-
कस्य गिरे य सशय किमय मादृक् कश्चित्पर्वतो वा न वेत्यात्मक तस्य कुठार
इवाचरित कुठारित । तन्निवर्तक इति यावत् । उपमानादाचारार्थकक्लिबन्तात्क-
र्तैरिक्त । पक्षयोर्द्वयोरपि लोप अदर्शन यस्य तथोक्त तस्य हनूमतो वपु अत्यद्भुत
उदीक्ष्य दृष्ट्वा त्रस्तस्यास्य भीमस्य मोहे चित्तविभ्रमे सति नयनयोर्युग्म यथा

प्रमोदात्परिपुष्यद्भि प्रतिक्षणमथाङ्गकै ।

भीमेनाप्युदपादीव भ्रातृवृद्धिविडम्बना ॥ २८ ॥

सविनयमेव व्यजिज्ञपच्च ॥

प्रार्थ्यमानपददर्शन चिरात्पश्यत पथि भवन्तमग्रजम् ।

विस्मयाम्बुनिधिरेष मेऽधुना वीरवर्य भवतापि दुस्तर ॥ २९ ॥

राघवस्य सहजादपि त्वयि प्रेमवृत्तिरधिकेति मे मति ।

यामिनीचरवधोत्सवे यतो लक्ष्मणादधिकमशमग्रही ॥ ३० ॥

आर्य क्षमस्व मम वागपराधमुग्र-

मित्यानत चरणयोश्चिबुके गृहीत्वा ।

मुकुलीबभूव मीलति स्म तथा बोधे मोहक्षये सति करयोर्युग्ममपि मुकुली-
बभूव । अङ्गलीबभूवेत्यर्थ । अत्रापि तत्तादृग्वपुर्दर्शनस्य नयनयुगकरयुगमुकुलनं
प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुरु काव्यलिङ्ग तस्य च नयनयुगकरयुगयो श्लेषभित्तिकाभे
दाध्यवसितमुकुलनेनौपम्यस्य गम्यत्वात् केवलप्रकृतास्पदस्य तुल्ययोगिताभेदस्य
च द्वयो पूर्ववत्स्फुर ॥ २७ ॥

प्रमोदादिति । अथ भीमेनापि प्रमोदात् प्रतिक्षण परिपुष्यद्भि वर्धमानै
अङ्गैरेव अङ्गकै भ्रातु हनूमत वृद्धे विडम्बना अनुकरण उदपादि उत्पादिते-
वेत्युत्प्रेक्षा । आनन्दसान्द्रोऽभूदित्यर्थ । उत्पूर्वात्पद्यते कर्मणि लुङ् ॥ २८ ॥

सविनयमिति । इदमुत्तरेण सबध्यते ॥

प्रार्थ्यमानेति । चिरात् प्रार्थ्यमान मया कामयमान पदयो भवदीययो
दर्शन यस्य त अग्रज ज्येष्ठ भवन्त पथि पश्यत मे मम एष विस्मय एवाम्बु
निधि हे वीरवर्य, भवता समुद्रलङ्घनादप्यधुना दुस्तर तरितुमशक्य । आकस्मिक
भवदर्शनमत्याश्चर्यकरमित्यर्थ । एव सविनय यथा तथा व्यजिज्ञपत् विज्ञापित
वान् । अत्राकस्मिककाक्षितार्थसिद्धिवर्णनात् प्रहर्षणालकार —‘उत्कण्ठितार्थसि
द्धिर्विना यत्न प्रहर्षणम्’ इति लक्षणात् । रथोद्धता ॥ २९ ॥

राघवस्येति । यत हे वीर, त्व यामिनीचराणा राक्षसाना वधात्मके
उत्सवे विषये लक्ष्मणात् सौमित्रे अधिक अश भाग अग्रही गृहीतवानसि ।
अत कारणात् त्वयि विषये राघवस्य श्रीरामस्य प्रीति प्रेम सहजात् भ्रातर
लक्ष्मणमपेक्षयापीति ल्यब्लोपे पञ्चमी । अधिका वर्तत इति मे मम मति निश्चय ।
अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थ प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद । तेनास्य लक्ष्मणा
दप्यधिकबलवत्त्वप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि ॥ ३० ॥

आर्येति । हे आर्य, उग्र पशु मम मत्सबन्धि वाग्रूप अपराव क्षमस्व ।

जिघ्रञ्छिरस्यवरज मुमुचे हनूमा-

न्भीमोऽप्यमुष्य विरहासहनोऽश्रुबिन्दून् ॥ ३१ ॥

गच्छतोऽस्य पथि मारुते पुरो गन्धमादनमभूत्कुलाचल ।

वानरेन्द्र इव गाढवीक्षिकावासनाभिरविमुक्तदृक्पथ ॥ ३२ ॥

अलकेशयोषिदलकेशयै सुमै

सुरभि प्रमोदसुरभि नभ सदाम् ।

शिखरे स तस्य महतीमुदग्दिशो

मणिदर्पणीमिव ददर्श वापिकाम् ॥ ३३ ॥

यक्षाधिपस्य यशसीव गृहीतदेहे

दृष्ट्वा भयादपगते सति हसयूथे ।

इति । उक्तेति शेष । चरणयो आनत प्रणत अवरज भीम चिबुके ओष्ठधोभागे गृहीत्वा हनूमान् शिरसि जिघ्रन् चुम्बन् सन् मुमुचे गमनाय अनुज्ञातवान् । अपिस्त्वर्थ । भीमस्तु अमुष्य हनूमत विरह वियोग न सहत इत्यसहन सन् अश्रुबिन्दून् मुमुचे ववर्ष । जिघ्रन् हनूमानश्रुबिन्दून् आनन्दबाष्पाणि मुमुचे इति योजना । तथा सति भीमोऽपीत्येककर्मकक्रियान्वयसमुच्चायकोऽपिशब्द स्वरसता भजत इति केचित् ॥ ३१ ॥

गच्छत इति । अथ गच्छत अस्य मारुते पथि मार्गे गन्धमादन नाम कुलाचल गाढया अविच्छिन्नया वीक्षिकया दर्शनया या वासना सस्कारा ताभि अविमुक्त दृशो पन्था नयनविषयत्व यस्य तथोक्त वानरेन्द्र हनूमानिवेत्युत्प्रेक्षा । पुर अग्रे अभूत् । त दृष्टवानित्यर्थ । 'गन्धमादनमन्ये च' इत्यनुज्ञासनात् गन्धमादनशब्दस्य क्लीबत्वम् । रथोद्धता ॥ ३२ ॥

अलकेति । स भीम तस्य गन्धमादनस्य शिखरे अलका नाम पुरी तदीशस्य कुबेरस्य योषिता अलके शेरत इति शयै । 'शयवासवासिष्वकालात्' इति सप्तम्या अलक् । सुमै सौगन्धिकै सुरभि गन्धिला नभ सदा देवाना प्रमोदस्य जलक्रीडादिजन्यस्य सुरभि कामधेनुम् । अत्यानन्ददायिनीमित्यर्थ । उदीच दिश उत्तरस्या दिगङ्गनाया मणिमयी दपणी मुकुरमिव स्थिता महती वापिका ददर्श । आरुण्यनैर्मल्यगुणनिमित्ता मणिदर्पणत्वोत्प्रेक्षा । यत्तु "ज्ञानसमये कुबेराङ्गनालकगलितकुसुमै सुरभि मनोज्ञाम् । 'सुगन्धे च मनोज्ञे च वाच्यवत्सुरभि स्मृत' इति विश्व" इति नृसिंहस्तत्र, स्त्रीयसौगन्धिकान्युपेक्ष्य कौबेराङ्गनालककुसुमैर्मनोज्ञत्वोक्तौ पतत्प्रकर्षाख्यदोषापत्तेरिति । मञ्जुभाषिणी ॥ ३३ ॥

यक्षेति । अथ स भीम । गृहीतदेहे मूर्तिमति यक्षाधिपस्य यशसि कीर्ताविव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । हसता यूथे कुले । दृष्ट्वा । आत्मानमिति शेष । वीक्ष्य

कक्षानिवेशितगद स विगाह्य तोय

फुल्लानि हल्लककुलान्यखिलान्यलावीत् ॥ ३४ ॥

तदात्व एव तद्रक्षिण 'कस्त्व रे' जाल्म, आयुरग्रभूमिमारुरुक्ष-
सि' इति समन्ततो निरुन्धानानन्वर्थतावलम्बकतया लोहितायिता-
ना लोचनाना प्रतिबिम्बैस्ता सरसीं पुनरपि सौगन्धिकान्तर्वल्लीमिव
कुर्वत क्रोधवशान्नाम यातुधानान्स भीमो रहसा समुपबृहितसि-
हनादश्चिरमुपोषितस्य परिघस्य पारणा परिकल्पयाचक्रे ॥

रक्ष सृता रक्तनदी महाद्रेर्विष्वक्पतन्ती वियति स्थितानाम् ।

क्षरत्तटीधातुझरीति बुद्धे करावलम्ब कलयाचकार ॥ ३५ ॥

भयात् अपगते पलायिते सति । कक्षे बाहुमूले निवेशिता विन्यस्ता गदा येन
तथोक्त सन् । तोय सौगन्धिकदीधिकाजल विगाह्य प्रविश्य फुल्लानि विकसि-
तानि अखिलानि नि शेषाणि हल्लकाना रक्ताब्जाना कुलानि पुञ्जान् अलावीत्
अपचितवान् । लुनाते कर्तारि लुङ् । अत्रोत्प्रेक्षया कुबेरस्य भाविपराभवस्य
प्रतीतेरलकारेण वस्तुभ्वनि ॥ ३४ ॥

तदात्व इति । 'तदात्वस्तु तदाकाल' इत्यमर । तस्या कङ्कारसरस्या
रक्षिण पालयितृन् । अत एव रे जाल्म, त्व क आयुष अग्रभूमिं आरुरुक्षसि
आरोढुमिच्छसि । इति । उक्त्विति शेष । समन्तत स्वस्य परितो निरुन्धानान् निरोध
कुर्वाणान् अन्वर्थताया क्रोधवशेति नाम्नोऽवयवार्थत्वस्य । कोपपराधीनत्वस्येति
यावत् । अवलम्बकतया स्त्रीकारेणेवेति गम्योत्प्रेक्षा । लोहितायिताना अरुणी
भूताना लोचनाना प्रतिबिम्बै तामपचितहल्लका सरसी पुनरपि सौगन्धिकै
रक्ताब्जै अन्तर्वल्ली सगर्भा तत्पूर्णाभिवेति यावदित्युत्प्रेक्षा । कुर्वत क्रोध
वशान्नाम यातुधानान् रक्षोविशेषान् स भीम रहसा वेगेन समुपबृहित
वर्धित सिंहनाद येन तथोक्त सन् चिरमुपोषितस्य वधपारणारहितस्य
परिघस्य गदाया पारण उपवासानन्तरभोजन परिकल्पयाचक्रे । अवधीदित्यर्थ ।
गम्यवाच्योत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥

रक्ष इति । रक्षोभ्य क्रोधवशेभ्य सृता महाद्रे गन्धमादनस्य विष्वक्
परित पतन्ती प्रवहन्ती रक्तनदी शौणितप्रवाह वियति आकाशे
स्थिताना देवादीना क्षरन्त स्यन्दमाना तटीषु प्रपातेषु धातव गैरिकादीनि
यस्या तथोक्ता झरी निझर इति बुद्धे भ्रमात्मिकाया करावलम्ब सुखप्राहृत्व
कलयाचकार घटयति स्म । निर्झरभ्रम जनयामासेत्यर्थ । अतएव भ्रान्तिमद-
लकार ॥ ३५ ॥

१ 'साहभिन्' इति पाठ २ 'अवलम्बिततया' इति पाठ ३ 'लोहितानाम्'
इति पाठ ४ 'चिरतरम्' इति पाठ

पर्वतस्याग्रवस्तुभ्य प्रवस्तु नेच्छतीं दृशम् ।

उत्खाय स महायत्नादुपासीददुपत्यकाम् ॥ ३६ ॥

तदानीमितरेष्वपि भ्रातृषु कमलपालिकासूनो स्कन्धभाग-
शिबिकामविरुह्य तस्यैव कटकभुवमागतेषु सत्सु मारुतिरादरेण
रहसि ता विकसिता कुसुमसहति मूर्तानुरागभ्रमदा प्रमदा प्रत्यु-
पदामकरोत् ॥

सरसीव कचेऽप्यस्या धार्तराष्ट्राकुलीकृते ।

ऊषे तथा वरतनोरुर्मिमत्यलिभासुरे ॥ ३७ ॥*

पर्वतस्येति । स भीम पर्वतस्य गन्धमादनस्य अग्रे शिखरे वस्तुभ्य
मणिकुञ्जपुञ्जादीन् विहायेति ल्यब्लोपे पञ्चमी । प्रवस्तु अन्यत्र गन्तु नेच्छती अन
भिलषन्तीम् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समास । दृश दृष्टि यत्नात् अति-
कष्टात् उत्खाय आहृत्य । उपत्यका अद्रेरासन्नभूमिं उपासीदत् प्राप्तवान् ।
दृशमुत्खायेत्यनेन पर्वताग्रवस्तूना लोकोत्तरप्रतीतेर्वस्तुना वस्तुध्वनि ॥ ३६ ॥

तदानीमिति । तदानी उपत्यकाप्राप्तिसमय एव । इतरेषु भ्रातृषु युधि
ष्ठिरादिष्वपि कमलपालिकाया हिडिम्ब्या सूनो घटोत्कचस्य स्कन्धभाग भुजा-
ग्रमेव शिबिका प्रियया द्रौपद्या सह अविरुह्य । तस्य गन्धमादनस्यैव कटकभुव
नितम्बप्रदेश आगतेषु प्राप्तवत्सु सत्सु । मारुति भीम मूर्तस्य शरीरधारिण
अनुरागस्य भ्रम ददातीति तथोक्ताम् । आरुण्यादिति भाव । ता विकसिता कुसुम
सहति कृहारृन्दरहसि प्रमदा प्रत्यादरेण उपदा उपायन अकरोत् । क भीमोऽद्य
इत्याध्यायन्तो युधिष्ठिरादय चिन्तामात्रसनिहितेन घटोत्कचेन गन्धमादन
नीता इति भारती कथात्रानुसंधेया ॥

सरसीति । धार्तराष्ट्रेण दुःशासनेन धार्तराष्ट्रे नीलहसैश्च आकुलीकृते
ऊर्मिमति कौटिल्यवति तरङ्गवति च अलिवत् अलिभिश्च भासुरे । अस्या वरतनो
द्रौपद्या केशेष्वपीति जात्येकवचनम् । सरसि कृहारवापिकायामिव तथा कुसुम-
सहत्या ऊषे उषितम् । वसतेर्भावे लिट् । श्लिष्टविशेषणायमुपमा । इमाम् 'सरूप-
शब्दवाच्यत्वात्सा सरूपोपमा मता' इति लक्षयित्वा दण्डी सरूपोपमेति व्यव-
जहार ॥ ३७ ॥

१ 'भुव' इति नास्ति क्वचित् २ 'ताम्' इति नास्ति क्वचित् ३ 'कुलीकृते'
इति पाठ ४ एतदनन्तरम् 'इति भौगन्धिकाहरणम्' इति क्वचित्.

अथ कदाचिदाखेटाय तटाटवी पर्यटति तस्मिन्बकद्विषि जटो नाम दुर्जट सुरारिरुटजमुपेत्य वेदिकया वैतानतनूनपात इव दयितया सह त्रीनपि तान्वीरान्स्कन्धमानीय जवात्केनचिदपदि-
शपथेन प्रतस्थे ॥

गतागते तत्र घटोत्कचेन जटेन च स्कन्धधृतस्य राज्ञ ।
पादार्पणालाभशुचा वन तत्पतत्रिनादैरिव रोदिति स्म ॥३८॥
वन यियासो कठिने सभान्ते जटासु रोधो न बभूव यस्य ।
वने विजृम्भत्करुणे तु तस्य जटासुरोऽवोऽजनि धर्मसूनो ॥३९॥

अथेति । अथानन्तर कदाचित् तस्मिन् बकद्विषि भीमे आखेटाय मृगया कर्तुमिति । 'क्रियार्थ—' इत्यादिना चतुर्थी । तटे गन्धमादनप्रपाते अटवी पर्यटति परित सचरति सति । दुर्जट पारुष्यहस्त्रादिना दुष्केश । जटो नाम सुरारि राक्षस । उटज युधिष्ठिरपर्णशाला एव दयितया द्रौपद्या सह त्रीनपि तान् वीरान् युधिष्ठिरनकुलसहदेवान् वेदिकया सह वैतानान् यज्ञीयान् तनून-
पात आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाम्नीनिव स्न्व भुजाग्र आनीय प्रापय । केनचित् दुर्ज्ञेयेन अपदिशेन वैदेशिकेन पथा मार्गेण । 'ऋक्पू—' इत्यादिना समासा-
न्तोऽत्प्रत्यय । प्रतस्थे । उपमालकार ॥

गतेति । तत्र गन्धमादनवने गत निर्गमन च आगत आगमन च गतागत मिति नपुसकद्वन्द्वैकवद्भाव । तस्मिन् । गते आगते चेत्यर्थ । क्रमोऽत्र न विवक्षित । ततश्च आगते घटोत्कचेन गते जटेन च स्कन्धे धृतस्य राज्ञ युधि-
ष्ठिरस्य पादयो अर्पणाना विन्यासाना अलाभेन अप्राप्त्या या शुक् दु ख तथा तद्वन पतत्रिणा जटासुरगतिक्षुब्धपक्षिणा नादै । कलकलव्याजेनेत्यर्थ । रोदिति स्म सुरो-
देवेत्युत्प्रेक्षा । सापहवा च । महता पादस्पर्शस्याभाग्यदुर्लभत्वादिति भाव ॥३८॥

वनमिति । कठिने निष्करुणे । खलभूयिष्ठ इति यावत् । सभान्ते दुर्योधन-
सभाया वन यातुमिच्छो यियासो यस्य धर्मसूनो युधिष्ठिरस्य । जटासु जटा धारणविषये रोध नेमास्त्वदुचिता इति निषेध न बभूव । किंतु विजृम्भती करुणा शोकरस वृक्षविशेषश्च यस्मिस्तस्मिन् वने गन्धमादने ॥ 'करुणो ना वृक्षभेदे रसे च करुणा कृपा' इति रत्नमाला । तस्य धर्मसूनो जटासु रोध कण्टकिशाखास्त्राक-
र्षणच अजनि बभूव । 'जटा सटाया शाखायाम्' इति विश्व । अत्र वृक्षशोकयो सटाशाखयो निषेधाकर्षणयोश्च जटासुरोवकरणशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसाय-
मूलमिति श्रयोक्त्या अचेतनस्यापि वनस्य कारुण्याधायिनि धर्मराजजटाधारणे सचेतनस्यैव दुर्योधनादे कारुण्यानुदयेन लोकैकविलक्षण दौरात्म्यमिति प्रतीते-

नीत्वा किमद्य वनसीन्नि सुदूरमेता-
नत्रैव हन्मि सहसेति धियैव तिष्ठन्
आलक्ष्यतायममरारिरनुष्णजङ्घो

गन्तु पदात्पदमपि क्षितिपानुभावात् ॥ ४० ॥

मध्येमार्गं वनान्तान्मदगजगमने मारुतौ समुखेऽस्मि-
न्सार्धं तेनाथ योद्धु धृतरभसमनास्तीव्रदर्पप्रसार ।

दैत्यस्थान् राजपुत्रान्क्षितितलमनयद्बाहुना स्कन्धमध्या-
त्क्रोधान्धोऽरत्निसीम्ना स पुनरनिलभूर्दारुण तस्य शीर्षम् ॥ ४१ ॥

निपेतुषस्तस्य निकृत्तमूर्ध्नो नितान्तभारेण वनान्तभूमि ।

निम्नाभवद्दूरमुष्य सङ्गे निजै प्रतीकैरिव सकुचन्ती ॥ ४२ ॥

रलकारेण वस्तुध्वनि । 'जटासुरोऽवो' इत्यावृत्त्या अधो वनगमनानन्तर जटासुर
तस्य धर्मसूनो जटासु विषये रुध्यतेऽनेनेति रोध निषेध कर्षकश्च अजनीति
केचित् । अत्राप्यलकारध्वनि पूर्ववत् ॥ ३९ ॥

नीत्वेति । क्षितिपस्य धर्मराजस्य अनुभावात् माहात्म्यात् अतिभारा-
त्मना परिणतात् । पदात्पदमेक निक्षिप्येत्यर्थ । पदमपर गन्तु निक्षेप्तु अनुष्णे
मन्दीभूते जङ्घे यस्य सोऽय अमरारि जटासुर अद्य वनसीन्नि एतान् सुदूर
बहुदूर नीत्वा प्रापय्य । कि कार्यमत्रैव देशे सहसा निहन्मीति धिया
आलोचनेन तिष्ठन्निव । अलक्ष्यत ददृशे । तत्रत्यैरिति शेष । लक्षते कर्मणि लङ् ।
उत्प्रेक्षा ॥ ४० ॥

मध्य इति । अथ मध्येमार्गं मार्गमध्ये । वनान्तान्मदगजगमने अस्मिन्
मारुतौ समुखे अभिमुखम् । आगते सतीत्यर्थ । तेन सार्धं मारुतिना सह योद्धु
वृत्त रभस वेग हर्षो वा येन तादृश मनो यस्य स तीव्र तीक्ष्ण दर्पस्य
अहकारस्य प्रसार स्फुरण यस्य स । दैत्य जटासुर । स्कन्धमध्यात् बाहुना
तान् राजपुत्री च राजपुत्राश्च राजपुत्रान् द्रौपदीयुधिष्ठिरादीन् । क्षितितल
भूमिं प्रति अनयत् प्रापयत् । स अनिलभू पुन भीमस्तु क्रोधान्ध
क्रोधेन कलुष सन् । अरत्निसीम्ना निष्कनिष्ठमुष्टिघातेन दारुण भयकरं तस्य
जटासुरस्य शीर्षं शिर क्षितितलमनयत् तच्छिरश्चिच्छेदेत्यर्थ । स्रग्धरा ॥ ४१ ॥

निपेतुष इति । निकृत्त च्छिन्न मूर्धा शिर यस्य तस्य निपेतुष निपतत
तस्य जटासुरस्य । तत्कायस्य सबन्धिनेति यावत् । नितान्तेन अतिमहता भारेण
वनातभूमि निजै प्रतीकै अवयवै अमुष्य जटासुरस्य पापिन सङ्गे स्पर्शे
विषये सकुचन्ती जुगुप्समानेवेत्युत्प्रेक्षा । दूर बहु निम्ना निमग्ना अभवत् ॥ ४२ ॥

निष्कण्टकाभवत्सर्वा निहतेऽस्मिन्वनावनि ।
उत्कण्टकाभवत्प्रीतेरुन्नत्या सा तु पार्षती ॥ ४३ ॥

ततस्ते श्वेताद्रिं चिरमधिवसन्त कुरुवरा
सिताश्वस्य प्राप्त्या मुदमनुबभूवुर्निरवधिम् ।
कथाशेषीकाराक्षिदशरिपुवर्गस्य बहुधा
धनुर्ब्रह्मोज्जत्व शतमखभुजे स्थापितवत ॥ ४४ ॥

तमनुक्रमभाषितेशयुद्ध स बहूकृत्य चलाचलेन मूर्ध्ना ।
अनुजैर्नृपति सम हिमाद्रेर्न्यवृतद्वैतवन नितान्तहृष्ट ॥ ४५ ॥
नरेन्द्रपुत्रा सह याज्ञसेन्या न केवल तत्र तपोधनानाम् ।
नेत्राणि जह्नुर्नियमै कृशाङ्गा नेदीयसीना वनवीरुधा च ॥ ४६ ॥

निष्कण्टकेति । सर्वा वनावनि गन्धमादनारण्यभूमि अस्मिन् जटासुरे
निहते सति । भीमेनेति शेष । निष्कण्टका कण्टकरहिता नि शत्रुका च अभवत्
सा पार्षदी द्रौपदी तु प्रीते आनन्दस्य उन्नत्या अतिशयेन । उत्कण्टका उत्थितशत्रुका
उद्गतरोमाश्चा च अभवत् । अत्र हतेऽपि शत्रौ सशत्रुकत्वविरोधस्य सरोमाञ्चत्वेन
आभासीकरणाद्विरोधाभास एक , एव निसर्गात्कण्टकिनोऽरण्यस्य कण्टकरा
हिल्यविरोधस्य नि शत्रुकत्वेनाभासीकरणाद्विरोधाभासोऽपर , इति द्वयो सजाती
ययो ससृष्टि ॥ ४३ ॥

तत इति । तत अनन्तर गन्धमादनारण्याद्वा श्वेताद्रि हिमगिरि चिरमधि
वसन्त । तत्र बहुकालमुषितवन्त इत्यर्थ । ' उपान्वध्याड्वस ' इत्याधारस्य
कर्मत्वम् । ते कुरुवरा युधिष्ठिरादय त्रिदशरिपूणा देवशत्रूणा निवातकवचा-
दीना वर्गस्य सघस्य कथाशेषीकारात् नाममात्रावशेषीकरणात् । निर्मूलनादिति
यावत् । शतमखस्य इन्द्रस्य भुजे धनुष एव ब्रह्मण वेदस्य उज्ज्वल त्याग
बहुधा अनेकवा म्थापितवत । कुत्रापि युद्धप्रसक्त्यभावेन वनुषा प्रयोजनाभा
वादिति भाव । सिताश्वस्य अर्जुनस्य प्राप्त्या आगमनेन । स्वर्गादिति भाव ।
निरवधि अनन्ता मुद आनन्द अनुबभूवु अनुभूतवन्त । शिखरिणी ॥ ४४ ॥

तमिति । स नृपति वर्मराज अनुक्रम यथाक्रम भाषित कथित ईशेन
साम्बेन सह युद्ध येन तथोक्त तमर्जुन चलाचलेन कम्पितेन । 'चल लोल च
लाचलम्' इत्यमर । मूर्ध्ना शिरसा बहूकृत्य अभिनन्दयित्वा नितान्त हृष्ट सन्
अनुजैश्चतुर्भि सम हिमाद्रे द्वैतवन प्रति न्यवृतदागतवान् । वर्तते कर्तरि लुङ् ।
औपच्छन्दसिकम् ॥ ४५ ॥

नरेन्द्रेति । नरेन्द्रपुत्रा युधिष्ठिरादय याज्ञसेन्या द्रौपद्या सह नियमै व्रत

तदनु स खलमानी सर्वसाम्राज्यलक्ष्मीं
प्रचिकटयिषुरेषा प्राप्तकार्योन्नतीनाम् ।
कुरुनृपतितनूजो घोषयात्रापदेशा-

दभजत बलसघैरावृतस्त वनान्तम् ॥ ४७ ॥

कर्णानिलैस्तत्र करिव्रजाना चलत्सु सर्वेषु चमूरज सु ।
रजस्तु चित्ताश्रितमस्य राज्ञो बलादिवाचञ्चलमेव तस्थौ ॥ ४८ ॥
तत्र रज्जुनहनस्य भाविन स्थानसूचनकृती इवाङ्गदे ।
वारयन्भुजयुगेन कौरव सैनिकान्स विवभाज पङ्क्तिश ॥४९॥

विशेषै कृशाङ्गा सन्त तत्र द्वैतवने तपोवनाना नेत्राणि केवल लोचनान्येव
न जहु । अतिसुकुमारा एते कथ वयमिव दुश्चर तपश्चरन्तीत्याश्रयण सुहुर्मुहु
रपश्यन्मुनय इत्यर्थ । किंतु नेदीयसीना समीपस्थिताना वने वीरुवा लताना
नेत्राणि लोचनान्यपि मूलान्यपीति च जहु । आहाराथमिति भाव । 'नेत्र
नाड्या तरोर्मूले लोचने वसनेऽपि च' इति विश्व । अत्र लोचनमूलाना नेत्र
शब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या अचेतनानामप्याश्रयाधायकत्वे
त्रिमुत सचेतनानामित्यर्थान्तरापतनप्रतीतेरलकारेणालकार वनि ॥ ४६ ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरम् । कदाचिदिति शेष । खल दुष्ट मान चित्त
समुन्नति अस्यास्तीति खलमानी स प्रसिद्ध कुरुनृपते वृतराष्ट्रस्य तनूजो दुर्यो
वन । सर्वा वनकनकमणिक्विरितुरगादिरूपा साम्राज्यस्य एकच्छत्राधिपत्यस्य
लक्ष्मीं सपद स्वीया प्राप्ता कार्श्यस्य दारिद्र्यस्य उन्नति अतिशय यैस्तेषा
गणा वर्मराजादिभ्य इति सप्रदानस्य सबन्धत्वविवक्षया षष्ठी । प्रचिकटयिषु
प्रदर्शयितुमिच्छु सन् । प्रकटयते सन्नन्तादुप्रत्यय । घोषयात्राया निजगोकुल
निरीक्षणार्थप्रयाणस्य अपदेशात् व्याजात् । बलाना चतुरङ्गाणा सघै आवृत
श्च सन् । त वनान्त द्वैतवन अभजत प्राप्तवान् 'खलु मानी' इति पाठ खलुशब्दस्य
नेरर्थक्यादुपेक्ष्य । मालिनी ॥ ४७ ॥

कर्णेति । तत्र द्वैतवने सर्वेषु चम्वा सेनाया सबन्धिषु रज सु परागेषु
करिव्रजाना गजसघाना कर्णयो अनिलै वायुभि चालनजन्यै चलत्सु अपगच्छत्सु
सत्स्वपि । अस्य राज्ञ दुर्योधनस्य चित्ताश्रित रजस्तु परागस्तु राजसविकारश्च
बलात् राजाश्रयबलादिवेत्युत्प्रेक्षा । अचञ्चल सदेव तस्थौ । कर्णस्य राधेयस्य
अनिले प्रेरणै राज्ञ चित्ताश्रितमित्यपि योजयन्ति केचित् । अत्रोक्तोत्प्रेक्षाया
मूलीरजोगुणयो रज शब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिसापेक्षत्वा
द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ ४८ ॥

तत्रेति । तत्र द्वैतवने । स कौरव दुर्योधन भाविन गन्धर्वैर्भविष्यत

अभ्रलिहस्य वटभूमिरुहस्तलेऽसौ
 स्थित्वाशृणोत्तदनु वैणिकगीतिरीतिम् ।
 सगीतभङ्गिरसिक सह बन्धुवर्गै-
 राकारयन्निव सुराधिपगायकेन्द्रम् ॥ ५० ॥

तावत्तस्य धार्तराष्ट्रस्य चेष्टितरौक्ष्य निरीक्ष्य नितरा क्रुधान्ध
 सुधान्ध पतिनिदेशेन वनावनिदेशेऽवतीर्णस्तूर्णं विधृतकृपाणबाण-
 चापकलापतनुत्रसेनश्चित्रसेनश्चिरक्षुधितस्तरक्षुश्चमूरुततिमिव चमू-
 ममू निवार्य क्ष्वेलया लोलयाचक्रे ॥

रज्जुभि पाशै नहनस्य बन्धनस्य स्थानसूचन प्रदेशनिर्देश कुरत इति कृती
 इव स्थिते इत्युत्प्रेक्षा । अङ्गदे केयूरे भुजयुगेन धारयन् सन् । सैनिकान् पङ्क्तिं
 विभभाज । पङ्क्तिबन्धाश्चकारेत्यर्थ । सम्यगात्मान पाण्डवा पश्यन्त्वित्याशयादिति
 भाव । अत्राङ्गदधारण कटकमुकुटादिधारणस्याप्युपलक्षणम् । रथोद्धता ॥ ४९ ॥

अभ्रमिति । तदनु तदनन्तर असौ दुर्योधन अभ्रलिहस्य आकाशस्पर्शिन ।
 अत्युन्नतम्येति यावत् । वटभूमिरुह वटवृक्षस्य । तले अव प्रदेशे स्थित्वा ।
 सगीतभङ्गिषु गानविशेषेषु रसिक सुशिक्षितसुराधिपस्य इन्द्रस्य गायकेन्द्र चित्र-
 सेन बन्धुवर्गै सह आकारयन् आह्वयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । वीणाशिल्पिना वैणिकाना
 गीतरीति सगीतभङ्गीं अशृणोन् श्रुतवान् । शृणोते कर्तरि लङ् ॥ ५० ॥

तावदिति । तावत् तदानीं तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य चेष्टितस्य
 पाण्डवतिरस्काररूपस्य रौक्ष्य पाण्डव्य निरीक्ष्य नितरा क्रुधा क्रोपेन अन्धस्य
 सुधान्धसा देवाना पते इन्द्रस्य निदेशेन आज्ञया वनावनिदेशे द्वैतवनभू
 भागे अवतीर्णं प्रविष्टं तूर्णं सत्वर यथातथा विधृतानि कृपाणा खड्गा
 बाणा चापा कलापा तूण्य तनुत्राणि कवचानि च यया तादृशी सेना
 यस्य तथोक्त चित्रसेनो नाम गन्धर्वराज । अमू दुर्योधनसबन्धिनी चमू
 निवार्य चिरात् क्षुधित बुभुक्षित तरक्षु मृगादनो नाम मृगविशेष चमू-
 रुतति हरिणसमूहमिव क्ष्वेलया सिंहनादेन लोलयाचक्रे आकुलीकृतवान् ।
 उपमालकार । यत्तु 'तरक्षु सिंह' इति नृसिंह, तन्न । 'जठरज्वलनज्वलताप्य-
 पगतशङ्क समागतापि पुर । करिणामरिणा हरिणा हरिणाली हन्यता तु कथम् ॥'
 इत्यादिना सिंहस्य हरिणवधोद्यममात्रेऽपि लोकविद्योभयविरद्धत्वात् 'तरक्षुस्तु
 मृगादन' इति व्याघ्रविशेषपर्यायत्वेन कोशदर्शनाच्चेति ॥

१ 'अस्य' इति पाठ २ 'अवतीर्णम्' इति पाठ ३ 'तूर्णम्' इति नास्ति
 क्वचित् ४ 'चिरम्' इति पाठ ५ 'क्ष्वेडया' इति पाठ

भटेषु धावत्सु भयेन कर्णं क्रुधा हसन्कुञ्जरमञ्जुचार ।

करेण विस्फारितकालपृष्ठो जगाम शत्रुं जगदेकवीर ॥ ५१ ॥

स्वसमाननाम्न्यवयवे नटद्गुणाद्धनुषश्च्युतैः सं युधि देवगायिनाम् ।

अतिरक्तता गलतलैकवर्तिनीमखिले वपुष्यपि चकार सायकैः ॥ ५२ ॥

गगने शिरश्चलयत श्रवोञ्चलाद्गलितापि दूरमवतसमञ्जरी ।

पुनरुन्नमद्भिरिषुपक्षवायुभिः पुरतोऽभवत्कलहभोजिनो मुने ॥ ५३ ॥

भटेष्विति । कुञ्जरस्य गजस्य इव मञ्जु मनोज्ञं चारं गमनं यस्य स ।

जगति एकं मुख्यं स चासौ वीरश्चेति वैवक्षिकविशेष्यभावात्समासः । कर्णं राधेय भटेषु कौरवसैनिकेषु भयेन धावत्सु पलायमानेषु हसन् एतावदेव भवता शौर्यं इति परिहसन् सन् । करेण विस्फारितं टङ्कारितं कालपृष्ठं नाम वनुर्येन तथोक्तं सन् । क्रुधा शत्रुं चित्रसेनं प्रति जगाम प्रत्युद्ययौ ॥ ५१ ॥

स्वेति । स कर्णं स्वेन स्वीयेन नाम्ना समानं अभिन्नं नाम कर्णं इति सज्ञा यस्य तस्मिन् । अवयवे श्रोत्रे नटन् आकर्षणमोचनाभ्यां चलन् गुणं मौर्वीं यस्य तस्मात् धनुषं चापात् च्युतैः प्रयुक्तैः सायकैः बाणैः युधि युद्धे देवगायिना गन्धर्वाणां गलतले कण्ठप्रदेशे एकं केवलं यथातथा वर्तते इति वर्तिनीम् । 'एके मुख्यान्यकेवला' इत्यमरः । अतिरक्तता अत्यन्तं मुखार्यादि रागमाधुर्यं अतिशोणितत्वं च अखिले वपुष्यपि चकार । सकलं शरीरं रुधिराद्भुतं चक्रे इत्यर्थः । अत्र गलमात्रवर्तिनोऽतिरक्तत्वस्याखिलवपुर्व्याप्तिवर्णनात्पर्यायालंकारः । 'पर्यायो यदि पर्यायेणैकस्यानेकसश्रयः' इति लक्षणात् । स च गानमाधुर्यशोणितयो रक्तशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयो सकरः । 'रक्तं कण्ठविशेषे स्यादनुरागिणि रञ्जिते । वाच्यवन्नरूपे क्लीबं कुङ्कुमे रुधिरेऽपि च ॥' इति विश्वः । 'नटद्गुणा कर्णे विकसदञ्जनाम्' इति लिङ्गविभक्तिविपरिणामेन योजनीयमित्यपि प्राहुः । मञ्जुभाषिणी ॥ ५२ ॥

गगन इति । किं च गगने शिरश्चलयत श्लाघाभिः कम्पयत । अत एव कलहभोजिनो मुने नारदस्य श्रवोञ्चलात् श्रोत्राग्रात् दूरं गलितापि । अवतसमञ्जरी भूषणगुच्छं उन्नमद्भिः ऊर्ध्वं प्रसरद्भिः इषूणां कर्णबाणानां ये पक्षा कङ्कपत्राणि तेषां वायुभिः पुरं पुरतः नारदस्याग्रे अभवत् अवर्तत । अत्र कर्णावतसमञ्जर्यां गलितायां पुनर्नारदाग्रे भवनासबन्धेऽपि सबन्धोक्तिरूपाया अतिशयोक्तेः लोकोत्तरं कर्णयुद्धमिति प्रतीतेरलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ५३ ॥

हस्तै प्रवीणैरखिलेऽपि कर्णे सुधा विमुञ्चन्सुरगायिवर्ग ।
अयुक्तमेतत्पुनरत्र कर्णे विपाठवर्ष विससर्ज घोरम् ॥ ५४ ॥

तदनु विश्वातिशायिनो विश्वावसुकुमारस्य शरगणेन सह ज-
वकृते कृतपणबन्ध इव धावति राधेये क्रन्दत्सु कुरुवृन्देषु च
सर्वेऽपि गर्वेण गन्धर्वभटा सुयोधनमायोधनवैरणीमध्यभाज रश्मि-
भिरवबध्य गर्जन्तो रभसवर्ज निर्जरपथमनैषु ॥

नयत्स्वमु वैरिषु नाकमार्ग विषादभाजा विपिने कुरूणाम् ।
तत्तादृशि व्रीलभरेऽपि तेषामुत्तानभाव न जहुर्मुखानि ॥ ५५ ॥

हस्तैरिति । सुरगायिवर्गं गन्धर्वसद्यः प्रकृष्टा वीणा येषु तै युद्धनि
पुणैश्च हस्तै अखिले सर्वस्मिन् कर्णे श्रोत्रे सुधा गानामृत विमुञ्चन् वर्षन्नपि
सन् । अत्र कर्णे अस्मिन्नेकस्मिन् श्रोत्रे राधेये च । घोर विपाठाना बाणविशे
षाणा वर्ष विससर्ज वर्ष इति यत्, तदेव तत्पुनरयुक्तम् । अत्र सुधावर्षकादस्तात्
बाणवर्षवर्णनाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमप्रभदो राधेयश्रोत्रयो वर्णशब्द
श्लेषभित्तिकाभेदाभ्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ।
उपजाति ॥ ५४ ॥

तदन्विति । तदनु विश्व वनुर्वरप्रपञ्च अतिशेत इति विश्वातिशायिन ।
विश्वावसुकुमारस्य चित्रसेनस्य शरगणेन सह । जवकृते वेगार्थं कृत पणबन्धो
येन तादृश इवेत्युत्प्रेक्षा । राधेये कर्णऽपि धावति सति । कुरुवृन्देषु कौरवव्यूहेषु
क्रन्दत्सु रदत्सु सत्सु च । सर्वे गन्धर्वभटा । अपिस्त्वर्थं । गर्वेण दुरहकारेण
आयोधनधरणीमध्यभाज युद्धभूमव्यवर्तिन सुयोधन रश्मिभि पाशै अवबध्य
गर्जन्त निर्जरपथ आकाश प्रति रभसवर्ज मन्द अनैषु प्रापयामासु ।
युधिष्ठिरादयोऽपि सुयोधनादीना बन्वन दृष्ट्वा हर्षमाप्नुयुरिति मन्दमनैषुरिति भाव ।
रभसवर्ज हर्षशून्यमिति दुर्योवनविशेषणमिति केचित् ॥

नयत्स्विति । वैरिषु शत्रुषु गन्धर्वेषु अमु दुर्योवन नाकमार्ग आकाश
मार्ग प्रति नयत्सु सत्सु । विपिने अरण्ये विषाद दु ख भजन्तीति तद्भाजा तेषा
कुरूणा कौरवाणा मुखानि (कर्तृणि) तत्तादृशि असदृशे व्रीलभरे लज्जाति
शये सत्यपि । उत्तानभाव ऊर्ध्वतयावस्थान न जहु न मुमुक्षु । दु खेन
मुखान्युन्नम्य मुहुर्मुहुरपश्यन् दुर्योवनमित्यर्थं । अत्र नमनकारणस्य लज्जाभ
रस्य सत्त्वेऽपि तदनुदयवर्णनाद्विशेषोक्तिरलकार ॥ ५५ ॥

१ 'विषाक्तवर्गम्', 'विषाक्तवषम्' इति च पाठ २ 'च' इति नास्ति क्वचित्
३ 'धरणि' इति पाठ ४ 'रज्जुभि' इति पाठ ५ 'मार्गाम्' इति पाठ
६ 'तादृशे व्रीलभरे' इति पाठ

तस्यान्तःपुरसुभ्रुवो विगलितैर्बाष्पाम्बुभिः पङ्किले
 मार्गे मन्दितवेगपादगतयो वक्षःस्खलत्पाणयः ।
 आजग्मुस्तमजातशत्रुमजहत्कारुण्यमङ्घ्रिद्वये
 कुर्वन्त्यो नमितः ह्यियैव पुरतो दत्तार्धसाह्यशिरः ॥ ५६ ॥
 सगद्गदमेवमभिदधुश्च ॥
 सद्रष्टुः तव पादमूलमधुना सर्वैः समबन्धुभिः-
 देवभ्रातरमागतवनतले लेशेन हेतोर्विना ।
 पापकश्चनगायको दिविषदा हा हन्त बद्धा दृढ
 निशङ्कैरुपवीणितो निजभटैरभ्रनयत्युच्चकैः ॥ ५७ ॥
 तद्य न कण्ठमुविस्त्रुषाणा तवैव पादशरणगतानाम् ।
 वास्तव्यतामङ्गलसूत्रिकाया प्रसीद दातु प्रथमानकीर्ते ॥ ५८ ॥

तस्येति । विशेषेण गलितैर्बाष्पाम्बुभिः पङ्किले कर्दमवति मार्गे आरु-
 ष्यके मन्दितवेगस्यास्तादृशी पादयोर्गतिगमनयासा ता । वक्षसि स्खल-
 न्तौ प्रहरन्तौ पाणी यासा ता । उभयत्र दुःखातिरेकादिति भावः । तस्य दुर्यो-
 नस्य अन्तपुरे सुभ्रुवः स्त्रियः त आत्मीयभर्तृकृतराज्यभ्रशः अथापि अज-
 हन् अविच्छिद्यमानकारुण्यदीनातिहरणरूपस्य त अजातशत्रुवर्मराज-
 प्रतीतिप्रस्तुतोचितनिर्देशोऽयम् । पुरतः प्रणामात्पूर्वमेव हिया लज्जया भङ्गज-
 न्यया नैसर्गिकया च दत्तमर्धसाह्यसहायकृत्यस्य तयोक्तशिरः । अङ्घ्रिद्वये
 तत्पादयुग्मे नमितः कुर्वन्त्यः प्रणमन्त्यः सत्य आजग्मुः प्रापुः । शरणगता
 इत्यर्थः । अत्राजहत्कारुण्यस्य कौरवीणावर्मराजप्राप्तिहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ।
 शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ५६ ॥

सगद्गदमिति । किञ्च सगद्गदसदुःखस्खलद्राक्ययथातथा एव वक्ष्यमाण-
 प्रफारेण । अभिदधुः विज्ञापयामासुः । ता इति शेषः ॥

विज्ञप्तिप्रकारमेवाह द्वाभ्याम्—सद्रष्टुमिति । अधुना अस्मिन्नहनि ।
 हे देव स्वामिन्, तव पादमूलसम्यक्द्रष्टुसर्वैः बन्धुभिः अस्मदादिभिः सम-
 आगतभ्रातरं युष्मदनुजदुर्योवनवनतले पापदुरात्मा कश्चन दिविषदा
 गायकगन्धर्वहेतोर्लेशेन विना अपराधरूपकारणलेशविनापि । हा हन्तेत्यपि
 खेदे । दृढबद्धानिशङ्कैः अकुतोभयैः निजभटैर्गन्धवैः उच्चकैर्गम्भीरयथा
 तथा उपवीणितवीणागानेन सह स्तुतसन् । अभ्र आकाशप्रतिनयति ।
 'ओदनपक्त्वाभुङ्क्ते' इत्यादिवदुर्योवनस्यैव नयनकर्मत्वम् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ५७ ॥
 तदिति । तत्तस्मात्कारणात् हे प्रथमानकीर्ते वर्धमानयशः, तवैव ।

इति ताभिर्दीनभाव पुरोधाय निवेदितस्य राज्ञो निदेशेन निर्गत्य सत्वरमनुधावता भ्रूदण्डमिव कोदण्डमपि कोपेन कुटिली-कुर्वता भीमप्रभृतीना क्ष्वेलितविस्फाराभ्या तत्क्षण वियदखिल विकस्वरनिजगुणमासीत् ॥

अर्जुनस्त्वेवमुवाच ॥

क गायका यूयमुपात्तवीणा क चापधुर्या कुरुवशभूपा ॥
अहो रणे चापलमीदृश व स्वमूलक वा परमूलक वा ॥ ५९ ॥
वृषाङ्कमौलेर्व्रणचिह्नदायी वने जनोऽस्मिन्वसतीति वार्ता ।
पपात कर्णे भवता न किञ्चिद्यदीदृश साहसमातनुध्वे ॥ ६० ॥

लतुल्यस्य करुणाकरस्यान्यस्य लोके दुर्लभत्वादिति भाव । पाद शरण रक्षितार गताना प्राप्ताना लुषाणा भ्रातृवधूना न अस्माक कण्ठस्य भुवि देशे । मङ्गल सूत्रिकाया माङ्गल्यसूत्रस्य वास्तव्यता नैरन्तयण स्थिति दातु प्रसीद अनु-ग्रह कुरु ॥ ५८ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकार दीनाना भाव दैन्य पुरोधाय अप्रे कृत्वा । सदै न्यमिति यावत् । ताभि दुर्योधनान्त पुरिकाभि निवेदितस्य विज्ञापितस्य राज्ञ धर्मराजस्य निदेशेन आज्ञया निर्गत्य पर्णशालातो बहिरागत्य सत्वर अनुसृत्य वावता कोपेन भ्रू दण्ड इव तमिव कोदण्ड चापमपि । त च त चेत्यर्थ । कुटिली कुर्वता वक्र कुर्वताम् । एकत्र भ्रुकुटीरचनेन, अन्यत्र गुणाकर्षणेन चेति भाव । भीम प्रभृति आदि येषा तेषा भीमार्जुननकुलसहदेवाना क्ष्वेलितविस्फा राभ्यासिंहनादचापनादाभ्या तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणम् । धर्मराजाज्ञाक्षण एवेत्यर्थ । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । अखिल वियत् आकाश विकस्वर प्रवृद्ध निज स्वीयश्च गुण शब्द यस्मिन् तादृश आसीत् । 'निजमात्मीयनित्ययो' इति विश्व । 'शब्दगुणकमाकाशम्' इति तार्किका ॥

'अर्जुनस्त्वेवमुवाच' इति क्वचित्पुस्तकेषु पाठ । एव वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥

क्वेति । उपात्ता हस्ते धृता वीणा यैस्ते । अनाघ्रातचापगन्धा इत्यर्थ । हे गायका, यूय क । चापधुर्या धनुर्धुरीणा कुरुवशभूपा वय क । अत रणे युद्धे ईदृश व युष्माक चापल तृष्णा स्व स्वीयालोचनमेव मूल यस्य तथोक्त तत्क वा उत पर परालोचन मूल यस्य तथोक्त वा । अहो इत्याश्चर्ये । अविवेक कृतत्वादाश्चर्यम् । नेद वीणाभिर्गानम्, किंतु शरै शरीरतक्षक युद्धमित्यर्थ । उपे-न्द्रवज्रा ॥ ५९ ॥

वृषेति । वृषाङ्कस्य शभोरपि मौलौ व्रणेन चिह्न ददातीति दायी । जन

१ 'विकस्वरम्' इति पाठ

२ 'अर्जुनस्त्वेवमुवाच' इति नास्ति क्वचित्

३ 'अर्जुन' इति पाठ

भ्रंशताधुनासौ न विसृज्यते चेत्तथात्र सनह्यतु गाण्डिवो मे ।
यथा महेन्द्र परिगृह्य वीणा स्वबाहुकीर्तिं स्वयमेव गायेत् ॥६१॥

इति विजयस्य वीरवादेन पुनरपि निवर्तमानैर्वीणामसेषु निबध्य
वाणासनमेव करे कूजयद्भिस्तैर्नभश्चरै सममेषा सकलवैमानि-
कपरिषदङ्ग रहवितीर्णनिद्राभङ्गो महान्सगरोऽभूत् ॥

गम्भीरगाण्डिवगुणाद्गलितै पृषत्कै-

गण्डस्थले हृदि भुजे गमितव्रणास्ते ।

गर्व विहाय चकिता गगनान्तराले

गन्धर्वभावसदृश गमन वितेनु ॥ ६२ ॥

अर्जुन अस्मिन्वने वसतीत्युक्तप्रकारा वार्ता वृत्तान्त । हे गायका , भवता
कर्णे किञ्चित् स्वल्पमपि न पपात न प्रविष्टवती । भवद्भिर्न श्रुतेत्यर्थ । यत् यस्मात्
ईदृश बद्धा भ्रातुर्नयनरूप साहस अविचारितकृत्य आतनुध्वे कुरुध्वे ।
तस्मान्न पपातेति योज्यम् । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थं प्रति हेतुत्वात्
काव्यलिङ्गभेद ॥ ६० ॥

भ्रातेति । किञ्च असौ नीयमान मे भ्राता दुर्योधन अधुना न विसृज्यते
चेत् न त्यज्यते यदि । युष्माभिरिति शेष । तर्ह्यत्र इदानी मे मम गाण्डीव चाप
तथा सनह्यतु उद्युक्तो भवतु, यथा महेन्द्र देवेन्द्र स्वयो स्वीययो बाह्वो
कीर्तिं दानक्षात्रजन्या स्वयमेव वीणा परिगृह्य गायेत् स्तुवीत । मद्गाण्डिवो
युष्मान्नि शेषीकरोतीत्यर्थ । अत्र इन्द्रकर्तृकवीणादानरूपाप्रस्तुतकार्यवर्णनेन
गन्धर्ववधस्य प्रस्तुतस्य प्रतीते कार्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशसाभेद । उपजाति ॥६१॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण विजयस्य अर्जुनस्य वीरवादेन पुनरपि निवर्तमानै
प्रत्यागच्छद्भि असेषु भुजशिखरेषु वीणाम् । इति जात्येकवचनम् । निबध्य वाणासन
चापमेव । नतु वीणामित्यर्थ । करे कूजयद्भि गुणाकषणेन टङ्कारयद्भि तैर्नभश्चरै
सम गन्धर्वै सह एषा भीमादीना सकलाना वैमानिकाना देवसाध्यादीना परिषद
समाजस्य अङ्गरुहेभ्य लोमभ्य वितीर्णं दत्त निद्राया भङ्ग उद्बोध येन
तथोक्त । अत्याश्चर्यात्कृतरोमाञ्च इत्यर्थ । महान् सगर युद्ध अभूत् ॥

गम्भीरेति । गम्भीरस्य महत गाण्डिवस्य धनुष गुणात् मौर्व्या गलितै
प्रयुक्तै पृषत्कै बाणै गण्डस्थले हृदि वक्षसि भुजे च गमितानि प्रापितानि व्रणानि
येषा तथोक्ता ते गन्धर्वा गर्व युद्धाहकार विहाय चकिता भीता सन्त गग-
नान्तराले आकाशमध्ये गन्धर्वभावस्य अश्वत्थस्य सदृश अनुरूप गमनम् । पला-

वीणा समस्ता विजयेन कृत्ता गन्धर्वसैन्याद्गलिता निपेतु ।
आयुष्मती केवलमालुलोके हस्ताग्रवीणा दिवि नारदस्य ॥ ६३ ॥

एतावतीति युधि मार्गणचारशक्ति

स्पष्टीबभूव सुरगायकपाण्डवानाम् ।

तेषा ययु शरकुलानि हि लक्ष्यमात्र

लक्ष्य विभिद्य पुनराययुरन्तमेषाम् ॥ ६४ ॥

तत्र शक्रसुतस्य तादृश विक्रममभिनन्द्य कृतसधानेन गन्धर्व-
राजेन समर्पित पौरुषहीनमिदं न पुरस्करणीयमिति बन्धन-
मिषेण पश्चादुपनीतबाहुयुगुल सुयोधनमादाय ते भीमादयो वसु-
धाधिपस्य सनिधिं प्रत्यनयन् ॥

यनमिति यावत् । वितेनु चक्रु । 'वाजिवाहर्वगन्धर्व-' इत्यश्वपर्यायेष्वमर ।
अत्र गकारस्य बहूनामादित्वेन ग्रहणाच्छेकानुप्रास ॥ ६२ ॥

वीणा इति । विजयेन अजुनेन कृत्ता छिन्ना अतएव गन्धर्वसैन्यात्
गलिता समस्ता वीणा गन्धर्व्य निपेतु पतन्ति स्म । भुवीति शेष । परतु
नारदस्य मुने हस्ताग्रे वीणा केवल महत्येवैका दिवि आकाशे आयुष्मती अच्छि-
न्ना सती आलुलोके दृष्टा । लोकैरिति शेष । अतिशयोक्ति ॥ ६३ ॥

एतावतीति । सुरगायकानां गन्धर्वाणां पाण्डवानां च उभयेषां सबन्धिनी
मागणानां चारे संचारणे शक्तिं सामर्थ्यं एतावती इत्यतीति युधि युद्धे स्पष्टीबभूव
स्पष्टभूत् । हि यत तेषां गन्धर्वाणां शरकुलानि बाणवृन्दानि लक्ष्यमात्रं ययु
शरव्यं प्रापुरेव । न तु तद्भीत्या तदन्तिरुमाययुरित्यर्थः । एषा पाण्डवानां शर-
कुलानि तु लक्ष्यं विभिद्य अन्त एतत्समीपं प्रति पुनराययु आगतानि । तत
स्पष्टीबभूवेति योज्यम् । अत्र लक्ष्यप्राप्तिमात्रेण लक्ष्यभेदनपुनरन्तिक्रम-
नाभ्यां च गन्धर्वपाण्डवबाणसंचारणशक्तयोः स्वल्पत्वमहत्त्वानुमानादनुमान-
द्वयसजातीयत्वेन ससृष्टम् । उत्पतिता बाणा अध पुन पतन्ति, अध पति-
ताश्च पुनर्वोत्पतन्तीति तत्त्वम् ॥ ६४ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन् युधि तादृश असदृश शक्रसुतस्य अर्जुनस्य विक्रम
पराक्रम अभिनन्द्य श्लाघित्वा कृत सधानं सधिं येन तेन गन्धर्वराजेन चित्रसे-
नेन समर्पितं प्रत्यर्पितं पौरुषेण शौर्येण हीनं शून्यं इदं भुजयुगुलं न पुरस्करणीयं
नाग्रे स्थापनीयमिति हेतोः बन्धनस्य गन्धर्वकृतस्य मिषेण व्याजेन पश्चात्
पृष्ठत उपनीतं प्रापितं बाहोर्युगुलं येन तथोक्तमिव स्थितमिति गम्यसापहवो-

१ 'बभूवु' इति पाठ २ 'आस लोके' इति पाठ ३ 'परिहीनम्' इति
पाठ ४ 'बन्धमिषेण इति' पाठ ५ 'अधिरोपयामासु' इति पाठ

त वीक्ष्य तत्र तरुमावरण भजन्ती
सा पार्षती सविधवल्लिपरम्परासु ।
हासै कराङ्गुलिबिलादसकृद्गलद्भि-
राकालिकी कुसुमपङ्क्तिमिव व्यतानीत् ॥ ६५ ॥

वीरव्रातैस्त्रिभुवनतले विश्रुते न कुलेऽस्मि-
न्नुत्पद्य त्व बहुभिरनुजैरास्थितोऽप्याधिपत्यम् ।
एव भङ्ग किमिह भजसे वत्स नीचै प्रणीत
राजन्याना परपरिभवो राजयक्ष्मा हि कीर्ते ॥ ६६ ॥

इत्थ निगद्य सरलेन युधिष्ठिरेण
बन्धाद्विमोच्य बकविद्विषता विसृष्ट ।
मान च्युत मृगयमाण इवातिनम्रो
वाचयमेन स ययौ महता बलेन ॥ ६७ ॥

त्प्रेक्षा । सुयोधन आदाय ते भीमादयो भीमार्जुननकुलसहदेवा वसुधाधिपस्य
राज्ञो युधिष्ठिरस्य सनिवि समीप प्रत्यनयन् प्रापयन्ति स्म ॥

तमिति । सा तथा तैरपकृतत्वेन प्रसिद्धा पार्षती द्रौपदी तरु वृक्ष आवरण
भजन्ती कुर्वती सती तत्र राज्ञ समीपे त दुर्योधन वीक्ष्य करस्य वक्त्रे निहितस्य
अङ्गुलीना विलात् मध्यात् असकृत् बहुवार गलद्भि प्रसरद्भि हासै सविधव-
ल्लीना समीपलताना परम्परासु पङ्क्तिषु । अकाले अपर्तुभवा आकालिकीं कुसुम-
पङ्क्ति व्यतानीत् जनयामासेवेत्युत्प्रेक्षा । मृश जहासेत्यर्थ । महतामवमन्तारो
दैवादवमान भजन्ति मरणादप्यविकमिति हासप्रकार ॥ ६५ ॥

वीरेति । हे वत्स, त्व वीराणा लोकैकशूराणा कुरुपूरुप्रभृतीना व्रातै वृन्दै
त्रिभुवनतलेऽपि विश्रुते प्रसिद्धे न अस्माक सबन्धिनि अस्मिन् वशे चान्द्रे बहुभि-
नवोत्तरनवत्या अनुजै सह उत्पद्य सभूय कि च आधिपत्य प्रभुत्वमपि आस्थित ।
चतुरङ्गबलसमेतोऽपि सन्नित्यर्थ । नीचै हीनै गन्धर्वै प्रणीत प्रापित एव
परिदृश्यमानप्रकार भङ्ग पराभव इह इदानीम् । किमिति जुगुप्सायाम् । भजसे
वहसे इति काकु । अनुचितमित्यर्थ । कुत । हि यस्मात्कारणात् । राजन्या-
ना राज्ञा परै परिभव तिरस्कार कीर्ते राजयक्ष्मा क्षयरोग । कीर्तिनाशक
इत्यर्थ । मन्दाक्रान्ता ॥ ६६ ॥

इत्थमिति । सरलेन उदारेण युधिष्ठिरेण इत्थ उक्तप्रकार निगद्य उक्त्वा

१ 'भवै' इति पाठ २ 'सस्तुते' इति पाठ ३ 'उद्भूय त्वम्' इति पाठ
४ 'विमोच्य' इति पाठ

य प्राय बहुमिच्छन्ति जना जीवितुमुत्सुका ।
उपाविक्षत्तमेवासौ पथि प्राणान्समुज्झितुम् ॥ ६८ ॥

तस्मिन्व्रते स्वपनलब्धसुरारिसाह्य-
स्त्यागे तनोस्तदनु बन्धुतया निषिद्ध ।
तस्माद्ब्रनात्पुनरपि प्रतिपद्य धैर्यं
घुष्यद्वलो निवृते कुरुराजधानीम् ॥ ६९ ॥

तत्र खलु ।

कदापि मा बन्धय गायकैर्मामितीव हव्यैरमृतायमानै ।
सप्रीणयन्निन्द्रमथाभिमानी स पौण्डरीक क्रतुमाजहार ॥ ७० ॥

बकविद्विषता भीमेन बन्धात् गन्धर्वकृतात् विमुच्य मोचयित्वा विसृष्ट अनुज्ञात
स दुर्योधन । च्युत मान मृगयमाण । विचिन्वन्निवेत्युत्प्रेक्षा । अतिनम्र सन् ।
वाचयमेन लज्जया परिहृतक्ष्वेलितवाद्यरवेण महता बलेन सह ययौ गतवान् ॥ ६७ ॥

यमिति । जीवितुमुत्सुका चिरजीवनेच्छव जना य प्राय वय बहु
अनेकवार्षिक इच्छन्ति । तमेव प्राय निरशनव्रत च । प्राणान् समुज्झितु
त्यक्त असौ दुर्योधन पथि मार्गे उपाविक्षत् प्रविष्टवान् प्रायोपवेश चक्रे । विशेषे
कर्तारि लुङ् । 'प्रायो वयसि बाहुल्ये तुल्यानशनमृत्युषु' इति वैजयन्ती ।
अत्र प्रायशब्दश्लेषभित्तिकालब्धवयोनिरशनव्रतद्वयाभेदातिशयोक्त्या दीर्घजीवन
हेतोरेव सद्यो जीवननाशस्वरूपस्य व्याघातालकारस्योज्जीवनात् द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन
सकर । 'स्याद्ब्रथाघातोऽन्यथाकारि क्रियेत चेत्' इति लक्षणात् ॥ ६८ ॥

तस्मिन्निति । तदनु दुर्योधन तस्मिन् व्रते प्रायोपवेशे स्वपने स्वप्ने
लब्ध सुरारीणा अलम्बुसादीना साह्य युद्धे साहाय्य येन तथोक्त सन् । बन्धु-
तया बन्धुसमूहेन तनोस्त्यागे विषये निषिद्ध निवारितश्च सन् । धैर्यं प्रतिपद्य
तस्माद्ब्रनात् द्वैताख्यात् । पुनरपि घुष्यद्वल शब्दायमानचतुरङ्ग सन् । कुरुरा-
जधानी हस्तिनपुर प्रति निवृते प्रत्यागतवान् ॥ ६९ ॥

तत्र कुरुराजधान्याम् । खस्विति उत्तरेण सबध्यते । इतीदं काचित्क गद्य-
मुत्तरत्र अथशब्देन सदर्भविरुद्धमपि व्याख्यातम् ॥

कदेति । अथ कुरुपत्तनप्राप्त्यनन्तर अभिमानी मानवन अतएव स दुर्यो-
धन हे इन्द्र, इत पर कदापि गायकै गन्धर्वै मा मा बन्धय इति अमृत-
वन्मधुरायमाणै अमृतायमानै हव्यै आज्यपुरोडाशादिभि इन्द्र सप्रीणयन्
सतोषयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । पौण्डरीक नाम क्रतु याग आजहार कृतवान् ॥ ७० ॥

भूपोऽपि ता वनभुव प्रविहाय भेजे
 भूय स काम्यकतपोवनमण्डलानि ।
 किर्मीरनाशमुदिताखिलतापसौघ-
 स्वाध्यायघोषमुखरीकृतदिङ्मुखानि ॥ ७१ ॥

मृदुभिर्वनवल्लिकन्दमूलैर्विहितातिथ्यविधि स तत्र पार्थ ।
 स्थितिमाचरति स्म हृष्टचेतास्तृणविन्दोर्वचने तपोवने च ॥ ७२ ॥

प्रासूत या सदसि पट्टपटीरसख्या
 सैषा समागतवतीति सकौतुकाक्ष्य ।
 वेणीधरामुटजसीमनि याज्ञसेनी
 विस्मित्य वल्कलवस दृष्टशुर्गृहिण्य ॥ ७३ ॥

भूप इति । स तादृगपकारिण्यपि करुणाकरत्वेन प्रसिद्ध भूप धर्मराजोऽपि
 ता वनभुव द्वैतवनप्रदेश प्रविहाय । किर्मीरस्य रक्षस नाशेन भीमकृतेन मुदि
 तस्य तुष्टस्य । अकुतोभयस्येति यावत् । अखिलतापसाना ओघस्य मुनिसघस्य
 स्वाध्यायघोषै वेदाध्ययनकोलाहलै मुखरीकृतानि शब्दायमानानि दिशा मुखानि
 अग्रभागा येषा तानि काम्यके नाम वने तपोवनाना आश्रमाणा मण्डलानि
 समूहान् भूय भेजे पुन प्राप्तवान् ॥ ७१ ॥

मृदुभिरिति । तत्र काम्यकतपोवनेषु स पार्थ धर्मराज मृदुभि कोमलै
 सप्रति पूर्वं दत्तैर्वा वनवल्लीना कन्दै मूलग्रन्थिभि मूलैश्च विहित कृत आतिथ्य-
 विधि अतिथिपूजा यस्य तथोक्त सन् । तत्रत्यैर्मुनिभिरिति शेष । तृण-
 विन्दोर्नाम मुने वचने अत्र स्थेयमित्याज्ञारूपे तपोवने तदाश्रमे च स्थितिं
 आज्ञानतिलङ्घन वास च आचरति स्म कृतवान् । औपच्छन्दसिकम् ॥ ७२ ॥

प्रासूतेति । या द्रौपदी सदसि द्यूतसभाया असख्या पट्टपटी कौशेयानि
 प्रासूत अजनयत् सैषा द्रौपदी समागतवतीत्युक्तप्रकारेण सकौतुकानि द्रष्टुमुत्सु-
 कानि अक्षीणि यासा ता सकौतुकाक्ष्य गृहिण्य मुनिपत्य । उटजसी-
 मनि पर्णशालाया वेणीधरा दु शासनवधपर्यन्त धृतवेणीं वल्कल वस्ते परिधत्ते
 नियमायेति वल्कलवस अतएव याज्ञसेनी द्रौपदी विस्मित्य आश्चर्यं कृत्वा । दृष्टुः ।
 असख्येयकौशेयजनन्या अप्यहो नियमाय वल्कलधारणमित्याश्चर्येणापश्य-
 न्नित्यर्थ । अत्र पट्टपटीजनन्या वल्कलधारणस्य विशेषणगत्या साश्चर्यदर्शन
 प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद ॥ ७३ ॥

तत्तादृक्षे करेऽस्या विविधवनभव कन्दमूलोपहार
 दातु लज्जापयोधेस्तलमभिममृशुर्धर्मदारा मुनीनाम् ।
 यस्य स्पर्शानुभावादविरतमुदितै पायसैरेव दिव्यै
 किञ्चिद्भाण्ड वनान्ते तनुमतिथिजनस्यातनोदन्यथार्थाम् ॥ ७४ ॥
 १दिशि दिशि मृगयायै तेषु यातेषु जातु
 स्वयमुटजमवाप्त सोमकेन्द्रात्मजाया ।
 लपनशशिमहिम्ना लङ्घयामास वेला
 तरलितमकराङ्कस्तत्क्षण सिन्धुराज ॥ ७५ ॥

तदिति । त तमिव पश्यतीति तादृक्ष । कञ्प्रकरणे 'क्सोऽपि वाच्य' इति कसे 'व्रश्च-' इत्यादिना षत्वे षढो क सि' इति कत्वे 'आदेशप्रत्यययो' इति षत्वम् । 'आ सर्वनाम्न' इति दीर्घश्च । तस्मिन् वक्ष्यमाणप्रभावेणासदृशे अस्या द्रोपद्या करे विविध वनेभव चेति वैवक्षिकविशेषणविशेष्यभावात् समास । कन्दमूलमेव उपहार अशन दातु मुनीना वर्मदारा वर्मपत्न्य । लज्जैव पयोधि तस्य तल अवोभाग अभिममृशु स्पृशन्ति स्म । अतिलज्जिता बभूवुरित्यर्थ । यस्य द्रौपदीकरस्य स्पर्शनं योऽनुभाव माहात्म्य तस्मात् अविरत अक्षय यथा तथा उदितै आविभूतै दिव्यै अमानुषै पायसै परमान्नैरेव नतु शाकपाकादिभिरित्यर्थ । किञ्चित् अतिखल्पमपि भाण्ड अर्कदत्त पात्र वनान्ते अतिथिजनस्य तनु शरीर अन्यथा किञ्चित्त्वविरुद्ध अर्थ महत्त्वात्मक यस्यास्तथोक्ता अतनोत् चक्रे । तत्तादृक्ष इति सबन्व । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य लज्जापयोधिमज्जनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद । अस्य चाल्यौदार्यवर्णनात्मकोदात्तालकारेण सहैकवाचकानुप्रवेशसकर । स्पर्शानुभावाविरतान्नोदययोर्हेतुहेतुमतोरुक्त्यात्मकेन हेत्वलकारेण चाप्युक्त एव सकर इति च प्राहु ॥ ७४ ॥

दिशीति । जातु कदाचित् तेषु युधिष्ठिरादिषु सर्वेषु मृगयायै मृगया कर्तुं इति । 'क्रियार्थ-' इत्यादिना चतुर्थी । दिशि दिशि प्रतिदिश यातेषु गतेषु सत्सु । उटज पर्णशाला अवाप्त प्राप्त सिन्धुराज सैन्धव समुद्रश्च । 'देशे नदविशेषे-ऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमर । एकत्र सिन्धुर्देशोऽपरत्र सरिदिति विवेक । सोमकेन्द्रात्मजाया द्रौपद्या लपन मुखमेव शशी चन्द्र तस्य महिम्ना प्रभया तत्क्षण सद्य तरलित मकराङ्क मन्मथ यस्य तथोक्त सन् । आकुलित-प्राहचिह्नश्च वेला मयादा कूल च लङ्घयामास अतिक्रान्तवान् । ता बलाद्गृहीतवानित्यर्थ । अत्र चन्द्रचन्द्रिकया आकुलितप्राह समुद्रस्य कूललङ्घनरूपमर्थान्तरं ध्वनिरेव न श्लेष । 'सर्वत्राद्यद्वये नान्त्ये' इति तन्निषेधात् । मालिनी ॥ ७५ ॥

१ 'स्याद्विविध' इति पाठ २ एतत्पूर्वम् 'तत्रान्तरे' इति क्वचित् ३ 'सोमकेन्द्रस्य पुत्र्या' इति पाठ

तत क्रन्दन्तीं कुररीमिव निन्दन्तीमेना पुरस्तादधिरोप्य सूत-
करतोत्रदण्डाध्यापितवेगतत्रपारीणरथ्येन घनतरजघनपयोधर-
भाराक्रमणविनम्रीकृतपूर्वभागतया पार्थदर्शनशङ्कया निकुब्जीभूयेव
धावता शताङ्गेन निमिषचूषितपरीणाहवनीपथ जयद्रथ पुनरप्या-
श्रमपद्माश्रित्य निशमितप्रमदावार्तेन पार्थेन दावार्तेनेव पूर्वजेन
नियुक्तौ जटारिकिरीटिनौ रोषविद्रुमलताकिसलयैरिव लोचनै
शरासन विकीर्य मृगयानिवृत्तमात्रेण चरणेन द्रुतमन्वद्रवताम् ॥

तत क्षणादेव कर्णपूरवनकुसुमसौरभजिघ्रत्सिञ्जिनीकेन धनजयेन

तत इति । तत ग्रहणानन्तर कुररी उत्क्रोशपक्षिणीमिव क्रन्दन्ती निन्दन्ती
'किमनुचितमेव करोषि कुलाधम विक्र, लाम्' इति कुत्समाना एना द्रौपदी पुर-
स्तात् रथस्य पूर्वभागे अधिरोप्य उपवेश्य सूतस्य सारथे करे तोत्रदण्डेन
कशया अध्यापितस्य शिक्षितस्य वेगस्येव तन्त्रस्य शास्त्रस्य पारीणा पारगता ।
अतिवेगवन्त इति यावत् । रथस्य वोढार रथ्या अश्वा यस्य तेन घनतरस्य
अतिमहत जघनपयोधरस्य कटिपुरोभागस्य कुचयोश्च भारस्य आक्रमणेन
व्याप्त्या विशेषेण नम्रीकृत भुम्रीकृत पूर्वभाग अग्रदेश यस्य तस्य भाव तत्ता
तया हेतुना पार्थाना मृगयाया प्रतिनिवर्तमानाना दर्शनस्य शङ्कया वितर्केण
भयेन वा निकुब्जीभूय हस्तीभूय धावता पलायमानेनेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा । शता-
ङ्गेन रथेन निमिषेण पक्ष्मपातमात्रकालेन चूषित अतिक्रान्त परिणाहो विशाल
वनीपथ अरण्यमार्गं येन त जयद्रथ सैन्धवम् । उद्दिश्येत्यर्थं । आश्रमपद प्रति
पुनरप्याश्रित्य प्राप्य । निशमिता श्रुता प्रमदाया द्रौपद्या वार्ता सैन्धवेनापहर-
णरूपा येन तेन । अतएव दावेन वनाग्निना आर्तेन पीडितेनेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा ।
पूर्वजेन ज्येष्ठेन युधिष्ठिरेण । पूर्वमागतेनेति भाव । नियुक्तौ प्रेरितौ जटारि
भीम किरीटी अर्जुनश्च उभौ । रोष एव विद्रुमलता तस्या किसलयै पल्लवैरिव
स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । लोचनै शरासन चाप विकीर्य । सैन्धववधाय क्रोवारुण दृष्टे-
त्यर्थं । मृगयाया निवृत्तमात्रेण आगतेनैव । नतु क्षण विश्रान्तेनेत्यर्थं । चरणेन
द्रुत शीघ्र अन्वद्रवता अन्वधावताम् । उत्प्रेक्षात्रयस्य सजातीयस्य ससृष्टि ॥

तत इति । तत अनुवावनानन्तर क्षणादेव कर्णपूरस्य कर्णावतसस्य वन-
कुसुमस्य सौरभ परिमल जिघ्रन्ती सिञ्जिनी मौर्वी यस्य तेन । आकर्णाकृष्टवनुर्गु-
णेनेत्यर्थं । वनजयेन अर्जुनेन सपत्राकृत पुङ्खपर्यन्तमन्तर्मगबाणीकृत । अत

१ 'रुदतीम्' इति पाठ २ 'तज्जघन' इति पाठ ३ 'भूत' इति पाठ ४-
'पार्थेन' इति नास्ति क्वचित् ५ 'अवकीय' इति पाठ ६ 'मृगयाविहारनिवृत्त' इति
पाठ ७ 'अन्वद्रुवताम्' इति पाठ ८ 'वन' इति नास्ति क्वचित्

सपत्राकृतो धृतत्रासतया विनयविपर्ययो विद्यामिव कृष्णा विमुच्य
कृतपलायन स दुर्मेधा पुर प्रधावितेन मागधविरोधिना रुरुधे ॥
कचे गृहीत्वा भुवि पातितस्य कठोरचारित्रपरस्य शत्रो ।
सताडने मारुतिरात्मपाणे सच्छात्रयामास पद च वामम् ॥ ७६ ॥

सौवीरभर्तुरथ मूर्धनि पञ्चचूडा
कृप्ता क्षुरेण पवनात्मभुवा विरेजु ।
इङ्गालधूमकलिका इव शाम्यतोऽन्त-
स्त्रासाम्बुभि स्मरशरानलपञ्चकस्य ॥ ७७ ॥
विमतमनुजनीत वीक्ष्य भूप स्मितास्य
कृतनतिशिरस त केशभारे हृतेऽपि ।

एव दुर्मेधा दुष्टबुद्धि स सैन्धव धृत त्रास भय येन तस्य भावस्तत्ता तथा
हेतुना कृष्णा द्रौपदी विनयविपर्यय विनयराहित्य विद्यामिव विमुच्य त्यक्त्वा
कृतपलायन सन् पुर स्वतोऽप्यग्रे प्रधावितेन मागधस्य जरासधस्य विरो-
धिना भीमेन रुरुधे निरुद्ध । रुधे कर्मणि लिट् । यत्तु 'सापत्रपीकृत' इत्य-
पपाठ कल्पयित्वा 'लज्जान्विततया कारित' इति 'विनयविपर्यय विनयरहित
पुरुष' इति च नृसिंह प्रललाप, तदबोधात् कर्णपूरेत्याद्यर्जुनविशेषणवैयर्थ्यापत्ते-
र्विपर्ययशब्देन व्युत्पत्त्यन्तर विना तद्वतो बोधयोगात् । व्युत्पत्त्यन्तरे च
क्लिष्टत्वदोषापत्तेश्चेति विद्वच्छिखामणिभिराकलनीयम् । 'सपत्रनिष्पत्रादतिव्य-
थने' इत्यनेन करोतियोगे डाज्विधानात्सपत्राकृत इति रूपम् ॥

कच इति । मारुति भीम कठोरे अतिनिन्द्ये चारित्रे कर्मणि परस्य सक्तस्य
अतएव कचे केशे । जात्येकवचनम् । शिखायामिति वा गृहीत्वा भुवि पाति-
तस्य शत्रो सैन्धवस्य सम्यक् ताडने विषये । आत्मन पाणे वाम पद च
सच्छात्रयामास सहाध्यायिन चक्रे । पाणिना पादेन च ताडितवानित्यर्थ ॥ ७६ ॥

सौवीरेति । अथ ताडनानन्तर सौवीरो देशविशेष तस्य भर्तु राज्ञ
सैन्धवस्य मूर्धनि पवनात्मभुवा पवमानभुवा भीमेन (कर्त्रा)क्षुरेण बाणविशेषेण
करणेन । कृप्ता निर्मिता पञ्चचूडा शिखा त्रास एव अम्बूनि जलानि तै अन्त
मनसि शाम्यत निर्वाण गच्छत स्मरशराणा ये अनला अग्नय तत्पञ्चकस्य ।
इङ्गालेभ्य सिक्ताङ्गारेभ्यो ये धूमकलिका कुङ्गलाकृतिधूमा त इवेत्युत्प्रेक्षा ।
विरेजु ॥ ७७ ॥

विमतमिति । भूप धर्मराज अनुजाभ्या भीमार्जुनाभ्या नीत निकट
प्रापित केशे यो भार केशसचयश्च तस्मिन् हृते सत्यपि कृता नति नम्रल

त्वदसुहरणमार्गे दु शलैवार्गला न

क्वचिदपि कुरु मैव कुत्सितेत्युत्ससर्ज ॥ ७८ ॥

दीनधी स तपसा हिमशैले दृक्पथ पुरहरादृहयालो ।

आददे वरमथो विजयौ द्वावन्तरेण युधि पाण्डवरोधम् ॥ ७९ ॥

पार्थाश्च कृच्छ्रादुत्तीर्णा पार्षती प्राप्य रेमिरे ।

हेमन्तात्पद्मिनी मुक्ता हेलेरिव कराङ्कुरा ॥८० ॥

तत्रान्तरे ज्वलितवर्णवपु कदाचि-

दङ्गेषु शब्द इव कर्णमवाप्य रात्रौ ।

भासापति कृतनमस्करणाय तस्मै

प्रेम्णाशिष प्रणिजगाद यवीयसीं गाम् ॥ ८१ ॥

नमस्कारश्च येन तादृश शिर यस्य तथोक्तम् । लज्जाभयाभ्यामिति भाव । विमत शत्रु त सैन्धव वीक्ष्य स्मित मन्दहास आस्ये मुखे यस्य तथोक्त सन् । हे कुत्सित निन्द्य, न अस्माक तव असूना प्राणाना हरणमेव मार्ग तस्मिन् । तत्प्रवृत्तावित्यर्थ । दु शला त्वत्पत्नी अस्मद्भगिनी च या सा अर्गला प्रतिबन्ध कैव । तद्वैवव्यभयान्न त्वा निहन्म इत्यर्थ । क्वचित् इत पर कुत्राप्येव कुत्सित परदारहरणादि मा कुरु । तत्र दु शलाया प्रतिबन्धकत्वासभवे सद्यो हन्युरेवेति भाव । इत्युक्तेति शेष । उत्ससर्ज विसृष्टवान् । अत्र विनापि नमनकारण केशभार तदुत्पत्तिवर्णनाद्विभावनालकार । मालिनी ॥ ७८ ॥

दीनेति । अथो अनन्तर दीना खिन्ना धी मन यस्य तथोक्त स सैन्धव हिमशैले तपसा हेतुना दृक्पथ चक्षुर्विषयत्व गृहयालो ग्रहीतु । 'स्पृहिगृहि-' इत्यादिना आलुच् । पुरहरात् शभो । द्वौ विजयौ जय अर्जुन च अन्तरेण विना युधि युद्धे पाण्डवाना शिष्टाना चतुर्णा रोव निरोधमात्रमेव वर लेभे प्राप्त वान् । अर्जुनस्य देवैरप्यजेयत्वात्तत्सहिताना रोधमात्रमप्यशक्यमेवेति भाव । स्वागता ॥ ७९ ॥

पार्था इति । पार्थाश्च धर्मराजादयोऽपि कृच्छ्रात् कष्टात् सैन्धवकृतात् । उत्तीर्णा निर्मुक्ता पार्षतीं द्रौपदी हेले सूर्यस्य करा अङ्कुरा इव अङ्कुरतुल्य किरणा । 'हेलिरालिङ्गने सूर्य' इति विश्व । हेमन्तात् ऋतो मुक्ताम् । गतहिम-बाधामित्यर्थ । पद्मिनीमिव प्राप्य रेमिरे चिक्रीड । उपमालकार ॥ ८० ॥

तत्रेति । तत्रान्तरे तस्मिन्नेव समये कदाचित् रात्रौ ज्वलितवर्णं उज्वल-कान्ति वपु यस्य स उज्वलाक्षरशरीरश्च भासापति सूर्य । शब्द घटादिपद-मिव अङ्गेषु जनपदविशेषेषु करचरणादिषु च कर्ण राधेय श्रोत्र च अवाप्य । कृत

अहमहरविनाथोऽनुग्रहान्मे पृथाया-

मयि जननमगास्व वत्स कोशो गुणानाम् ।

तदिदमिह रहस्य शासन गृह्यता मे

तनयकुशलयोगे तातपादा यतन्ते ॥ ८२ ॥

मुखसधानविश्लेषमुक्ते कवचकुण्डले ।

तवैते भूषणे शोभा तन्वाते परदुर्लभाम् ॥ ८३ ॥

एतानि याचकमिह द्विजवेषगूढ

मा लब्धकामममराधिपति कृथास्त्वम्

आज्ञापथात्स्खलसि चेदणुमात्रमस्मा-

द्वध्यो भविष्यसि सुखेन रणे रिपूणाम् ८४ ॥

नमस्करण नमस्कार येन तथोक्ताय तस्मे कर्णाय आशिष चिर जावेत्यादेराशी-
र्वादस्य यवीयसी कनिष्ठाम् तदनन्तरामिति यावत् । गा वाच वक्ष्यमाणा प्रेम्णा
पुत्रवात्सल्येन प्रणिजगाद उक्तवान् । श्लिष्टविशेषणेयमुपमा ॥ ८१ ॥

उक्तप्रकार त्रिभिराह—अहमिति । अयि वत्स हे पुत्र, अह अह
दिवसस्य अधिनाथ सूर्य गुणाना शौर्यौदार्यादीना कोश राशि त्व मे
मम अनुग्रहात् पृथाया कुन्त्या जनन उत्पत्ति अगा प्राप्तवानसि । जातो
ऽसीत्यर्थं तत् तस्मात् मत्पुत्रत्वाद्देतो रहसि एकान्ते भव रहस्य इव
वक्ष्यमाण मे शासन आज्ञा इह इदानी गृह्यताम् । लयेति शेष । नन्वपृष्टे
ऽपि किमिति वक्ष्यसीत्यत आह—तनयेति । तनयाना कुशलस्य क्षेमस्य योगे
सघटने विषये तातपादा पूज्या पितर यतन्ते उद्योग कुर्वन्ति । सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास ॥ ८२ ॥

मुखेति । अयि वत्स, मुखेत्युपलक्षणमन्तस्यापि । तथा च आद्यन्ताभ्य
सधानविश्लेषाभ्या धारणमोचनाभ्या च मुक्ते रहिते । सहजत्वाद्दुर्ज्ञेयाद्यन्ते वाजि
तसयोजनवियोजने चेत्यर्थं । कवच कुण्डल च उभे एते भूषणे परैर्दुर्लभ
तव शोभा तन्वाते कुरुत । अत्र मुखसधानेत्यादिपदार्थस्य विशेषणगत्या अनन्य
सामान्यशोभाकरणहेतुत्वात्काव्यलिगभेद ॥ ८३ ॥

एतानीति । अयि वत्स, एतानि सहजकवचकुण्डलानि याचक याचिष्यमाणम्
'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ष्ययो' इति कृद्योगे षष्ठीप्रतिषेध । अत्र 'याचक सन्तम्' इति
नृसिंहप्ररूपित च्युतसस्कारदोषादुपेक्ष्यम् । द्विजवेषेण ब्राह्मणरूपेण गूढ प्रच्छन्नम्
निजयाच्चानर्हत्वादिति भाव । अमराधिपतिं इन्द्र त्व इह कवचकुण्डलयाच्चा-

इत्थ निशम्य ता वाच राधेयो रचितस्मित ।

हर्षाद्ञ्जलिना साकमाददे प्रतिभाषितम् ॥ ८५ ॥

तवार्यमेति प्रथितेऽपि शब्दे ममार्यं मेत्यार्थजनेषु दानम् ।

निषेधरूपे निदधाति मार्गे पद कथ वा भवदीयजिह्वा ॥ ८६ ॥

सतत सदर्थिसदसे बहु दातु

सकुतूहलस्य पुरुषस्य जगत्याम् ।

उदकोर्मिका करधृता हि विभूषा

कनकोर्मिका तु परमङ्गुलिभार ॥ ८७ ॥

दिवसेश य खलु शय प्रतिकर्तु

धृतलालसो भवति नार्थिषु दैन्यम् ।

विषये लब्धकाम मा कृथा मा कुर । वैपरीत्ये का हानिरत आह—आज्ञेति । अस्मात् आज्ञापथात् मच्छासनमार्गात् अणुमात्र अत्यल्पमपिस्खलसिचेत् लङ्घयति यदि तदा रणे रिपूणा सुखेन अनायासेन वयं हन्तु शक्य भविष्यति ॥ ८४ ॥

इत्थमिति । इत्थ उक्तप्रकारा ता वाच कवचकुण्डलानी द्राय मा देहीत्यात्मिका निशम्य श्रुत्वा राधेय कर्णं हर्षात् रचितस्मित कृतदरहास सन् प्रतिभाषित प्रत्युक्त अञ्जलिना साक नमस्कारेण सह आददे जग्राह । सनमस्कार प्रत्युक्तवानित्यर्थं ॥ ८५ ॥

तवेति । हे आर्य, तव अर्यमा इत्यात्मके शब्दे दातृपुत्रकस्य दातुश्च वाचके प्रथिते सत्यपि अर्थिजनेषु याचकेषु विषये मम दान मास्त्विति निषेधरूपे दाननिवृत्त्यात्मके मार्गे वाक्यरूपे भवदीयजिह्वा पद पाद उच्चारणात्मक कथ वेत्याश्चर्ये । निदधाति निक्षिपति । दान मा कुर्विति कथ वदतीत्यर्थं । दातृपुत्रकस्य स्वयं दातु निषेधवाक्यस्य च विरूपयोर्घटनात्मको विषमप्रभेद । 'य कामयेत दानकामामे प्रजा स्युरित्यसौ वा आदित्योऽर्यमा । य खलु वै ददाति सोऽर्यमा' इति श्रुति ॥ ८६ ॥

सततमिति । किञ्च हे आर्य, जगत्या लोके सता साधूना अथिना याचकाना च सदसे सभायै बहु अपरिमित अर्थं दातु कुतूहलेन सहितस्य सकुतूहलस्य पुरुषस्य करे धृता उत्सर्गार्थं निहिता उदकस्य ऊर्मिका हि वारेव विशेषण भूषा भूषण कनकमयी ऊर्मिका अङ्गुलीयक तु परमत्यन्त अङ्गुलीना भार भारहेतुर्हि । अत्र दानस्तुत्या तन्निषेधनिन्दाप्रतीतेर्व्याजस्तुत्यलकार । 'ऊर्मिका त्वङ्गुलीये स्याद्वास्त्री भङ्गितरङ्गयो ' इति वैजयन्ती । सुमङ्गुलीवृत्तम् । 'सजसा सगौ यदि सुमङ्गलिकेयम्' इति लक्षणात् ॥ ८७ ॥

दिवसेति । हे दिवसेश सूर्य, य शय पाणि । 'पञ्चशास्त्र शय पाणि '

प्रतिपादयेत्स तु कथ पुरुषस्य

प्रतिकूलवर्णनिजनामपदार्थम् ॥ ८८ ॥

यश एव जन्मफलमात्मवतामिदमेषितव्यमति यत्नभरात् ।
अपि भूषित गुणगणैरपरैरयशस्विन न जगदाद्रियते ॥ ८९ ॥
व्यापृता वितरणोपनिषत्सु व्याहरन्ति हि विपश्चिदधीशा ।
स्पर्शनेन रहिताविति हेतोर्लुब्धक च कुणप च समानौ ॥ ९० ॥

दृष्टे वनीपकजने वदन स्मितेन

दानाम्बुना करतल यशसा दिशश्च ।

इत्यमर । अर्थिषु याचकेषु दैन्य दारिद्र्य प्रतिकर्तुं निराकर्तुं धृत लालस महा भिलाष येन तथोक्तं न भवति । खलु इति वाक्यालकारे । स शयस्तु प्रतिकूलौ वैपरीत्य गतौ वर्णौ शकारयकारौ यस्मिंस्तस्य निजनाम्न पदस्य यश शब्दस्य अर्थं कीर्तिं पुरुषस्य कथं केन प्रकारेण प्रतिपादयेत् आर्जयेत् । न केनापि प्रकारेणेत्यर्थः । 'सप्रहैकपर प्रायः समुद्रोऽपि रसातले' इत्यभियुक्तोक्तेरदातु कदापि न भवेत् कीर्तिरिति भावः । पूर्वोक्तं व्रत्तम् ॥ ८८ ॥

तर्हि कीर्तिरेव मास्त्वित्यत आह—यश इति । आत्मवता देहभृता यश-कीर्तिरेव जन्मनः फल इति हेतोः । इदं यश यत्नस्य भरात् अतिशयात् एषितव्यं काङ्क्षणीयम् । यत् जगत् लोक अपरैः यशोभिन्नैः गुणानां धैर्यशौर्य-गाम्भीर्यादीनां गुणैः भूषितमपि अयशस्विनः कीर्तिश्च न्य पुरुषनाद्रियते नापेक्षते । 'प्रियं प्रजानां दातैव न पुनर्द्रविणेश्वर' इत्युक्तत्वादिति भावः । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य कीर्त्या जनावश्यकत्वहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः । प्रमिताक्षरा ॥ ८९ ॥

व्यापृता इति । किञ्च वितरणोपनिषत्सु दानवेदान्तेषु व्यापृता परिशीलका । दानमाहात्म्यसारसर्वस्वविद इति यावत् । विपश्चिदधीशा पण्डित-श्रेष्ठा लुब्ध एव लुब्धक तं कृपण कुणप शव च द्वावपि स्पर्शनेन दानेन स्पर्शेन च रहितौ शून्यौ इत्युक्तप्रकाराद्धेतोः समानौ मिथस्तुल्यौ व्याहरन्ति कथयन्ति । हि प्रसिद्धौ । 'स्पर्शो ना मारुते स्पर्शदानयोः स्पर्शनं तथा' इति वैजयन्ती । लुब्धोऽकीर्तिर्जीवन्नपि मृतकल्प एवेत्यर्थः । अत्र स्पर्शनस्य श्लेष-भित्तिकाभेदाध्यवसितस्य साम्यकथनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमुपमैकवाचकानुप्रवेशसकीर्णम् ॥ ९० ॥

दृष्ट इति । दाता वनीपकजने दृष्टे सति । 'वनीपको याचनको मार्गणो याचककार्थिनौ' इत्यमरः । स्वयं प्रकृत्यैव । न तु कारणान्तरेणेत्यर्थः । विवश परवश सन् स्मितेन वदनं दानाम्बुना करतलं यशसा दिशश्च शुभ्रीकरोति तादृशं प्रकृ-

शुभ्रीकरोति विवश स्वयमेव दाता

कस्तादृश प्रतिनिवर्तयितु क्षमेत ॥ ९१ ॥

वाञ्छामनाप्तेन वनीपकेन सहासवो दातृजनस्य यान्ति ।

तदद्य शक्रार्चनया धृतासोर्भावी वधो मे परमो हि लाभ ॥ ९२ ॥

यद्गोष्ठीप्रतिहारभूतलशिला चिन्तामणि कल्पका

यस्यारामवृत्तिद्रुमाश्च सुरभि सा होमधेनु पुन ।

तादृग्याचति चेदुपेत्य मघवा सपूर्य तत्कामना

त्रैलोक्यस्थवदान्यससदुपरि स्यामेष मे निश्चय ॥९३॥

त्या दातार प्रतिनिवर्तयितु दानाद्वारयितु क क्षमेत शक्नुयात् । न कोऽपीत्यर्थ । अत्र वाक्यार्थत्रयेण दातुर्दाननिवारणाशक्यत्वसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेद । केवल प्रकृताना वदनकरतलदिशा धवलीकरणेनौपम्यगम्यकतुल्ययोगिताभेदश्चैकवाच कानुप्रवेशसकीर्णौ ॥ ९१ ॥

वाञ्छामिति । किञ्च दातृजनस्य असव प्राणा वाञ्छा मनोरथ अनाप्तेन अप्राप्तेन वनीपकेन सह यान्ति निर्गच्छन्ति । मरणादप्यधिका जायतेऽप कीर्तिरित्यर्थ । 'सभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इत्युक्तत्वादिति भाव । तत् तस्मात् अद्य इदानीं शक्रस्य इन्द्रस्य अर्चनया कामितपूरणात्मिकया पूजया हेतुना धृतासो आगतप्राणस्य मे भावी कवचकुण्डलत्यागेन कालान्तरे शत्रुभि करिष्यमाण वध परम अतिकाम्य लाभ । हिरवधारणे । अशुभस्य काल हरण कर्तव्यमिति प्रसिद्धेरिति भाव ॥ ९२ ॥

यदिति । किञ्च चिन्तामणिर्नाम कामधेन्वादिवत्कामितार्थद रत्न स यस्य इन्द्रस्य गोष्ठ्या आस्थानमण्डपस्य प्रतिहारभूतले द्वाराग्रदेशे शिला बद्ध पाषाण । कल्पका कल्पवृक्षा यस्य इन्द्रस्य सबन्धिन आरामस्य नन्दनस्य वृत्तिद्रुमा आवरणवृक्षा सा प्रसिद्धा सुरभि कामधेनु होमस्य पयसामिहो त्रस्य धेनु गौरिति । तादर्थ्ये षष्ठीसमास । भवतीति यथायोग योज्यम् । तादृक् चिन्तामणिकल्पवृक्षकामधेनुमान् मघवा इन्द्र उपेत्य मा प्रत्यागत्य याचति चेत् भिक्षते यदि । तस्य इन्द्रस्य कामना मनोरथ सपूर्य त्रैलोक्यस्थाना भुवन त्रये वर्तमानाना वदान्याना दातृणा या ससत् सभा तस्या उपरि अग्रभागे स्या वर्तयम् । एष उक्तप्रकार मे मम निश्चय निष्कष । अत्र चिन्तामण्यादि मतोऽपीन्द्रस्य याज्जाप्रसङ्गेन तैरप्यपूरणीयस्तन्मनोरथ इति तत्पूरणस्य त्रैलोक्य स्थवदान्योपरितनहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ९३ ॥

वीक्ष्य वन्ध्यवचनोऽपि गुणज्ञो विस्मयाम्बुनिधिवीचिषु मग्न ।
 पद्मबन्धुरिति वादिनमेन पाटलस्मितरुचिर्गिरमूचे ॥ ९४ ॥
 अये वत्स, भवतो भाषित क्षममेव स्थूललक्षाणाममूदृश तु
 तव मत पुनरपि मम रसना निदेशावशेषपथपन्था निर्मिमीते ॥
 अथवा त्व शुनासीरस्य मनीषितस्य पूरणात्पूर्वमेव पूर्वदेवगर्वनि-
 र्वापणधूर्वहतया कुलिशमपि चिरारूढकैलङ्काङ्कुरजर्जरितधाराशत-
 मातन्वती तदीया शक्तिमादत्स्वेति ॥

वीक्ष्येति । अथ इत्युक्तप्रकारेण वादिन वदन्त एन कर्ण वीक्ष्य वन्ध्य
 निष्फल वचनम् 'मा पूरय मनोरथमिन्द्रस्य' इत्यात्मक यस्य तथोक्तोऽपि गुणज्ञ ।
 नतु गुणमेव दोषत्वेन ज्ञातेत्यर्थ । अतएव विस्मयस्य आश्चर्यस्यैव अम्बुनिधे
 वीचिषु तरणेषु मग्न । अतिविस्मित इत्यर्थ । पद्माना बन्धु सूय । पाटला श्वेत-
 रक्ता अवरव्यापनादीषदरुणा । स्वत श्वेतेति यावत् । स्मितस्य रुचि यम्य
 तथोक्त सन् । गिर वाच वक्ष्यमाणा ऊचे उक्तवान् । ब्रूज कर्तारि लिटि
 वच्यादेश । अत्र गुणज्ञत्वस्य अतिविस्मयहेतुत्वात् पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गेन
 अङ्गेन विस्मयाम्बुनिधीति रूपक सकीर्णम् । तस्य च वचनस्य नैष्कल्यरूपप्रतिबन्ध
 कसत्त्वेऽपि तदुत्पत्तिवर्णनात्मिकया विभावनया ससृष्टि । स्वागता ॥ ९४ ॥

अये इति । अये वत्स हे पुत्र, भवत तव सबन्धि भाषित वचन अप्यात्म-
 वधमङ्गीकृत्येन्द्रस्य वाञ्छा पूरयिष्यामीत्यात्मक स्थूललक्षाणा बहुप्रदाना क्षम
 उपपन्नमेव । भवादृशानामिति शेष । हे पुत्र, अमूदृश उक्तविधम् । 'अदसो
 दृशोयोगे' इत्याद्यत्वदीर्घयो 'अदसोसेर्दादु दो म' इति दस्य च मत्वम् । अस्य चोत्तर
 च । तव मत प्राणालयेऽयनुज्झनीयम् । दानव्रत तु मम मे रसना जिह्वा पुनरपि ।
 उक्तप्रकारादन्यथेत्यर्थ । निदेशावशेष आज्ञावाक्यशेष एव पन्था तत्पथ
 तस्मिन् पान्था गच्छन्तीम् । 'पन्थो ण नित्यम्' इणि णप्रत्यय, पन्थादेशश्च ।
 ततश्चाप् । 'पान्थीम्' इति पाठ प्रामादिक । निर्मिमीते करोति । निदेशशेष
 किञ्चिद्वचमीत्यर्थ ॥

अथवेति । अथवा । उक्तार्थ असमतश्चेदित्यर्थ । इतीद काचित्क पाठम् ॥
 त्वमिति । हे वत्स, त्व शुनासीरस्य इन्द्रस्य । 'वृद्धश्रवा शुनासीर' इतीन्द्र-
 पर्यायेष्वमर । मनीषितस्य कामितस्य पूरणात् पूर्वमेव स्वय पूर्वदेवाना सुरद्विषा
 गर्वस्य निर्वापणे शमने धूर्वहतया भारवाहित्वेन हेतुना कुलिश वज्रायुधमपि
 चिरादारूढेन लम्बेन कलङ्काङ्कुरेण जर्जरित तुच्छित धाराणा कोटीना शत यस्य

- १ 'अयि' इति पाठ २ 'भवता' इति पाठ ३ स्थूललक्षाणाभीदृश तव'
 ४ 'पान्थिनीम्' इति पाठ ५ 'अथवा' इति क्वचिन्न ६ 'प्रागेव' इति पाठ .
 ७ 'कलङ्काकुल' इति पाठ

ततस्तथेति परमङ्गीकृत्य पश्यतस्तनूजस्य समक्षमचिरेण स मरी-
चिमाली चरमाचलशिखरपरिशील्यमानविहारमिहापि समाचचार ॥

कतिपयदिने काले याते ततो मरुता पति
सदसि तनय भानोरेत्यार्थिचाटुशताकुले ।

कवचमतुल वाचायाचत्सकुण्डलमादरा-

दयमपि तथेत्युक्त्वा शक्ति ततो जगृहेऽद्भुताम् ॥ ९५ ॥

नकारमेते वहतो रिपू ममेत्यमर्षभारादिव शस्त्रधारया ।

सुतो रवेर्दशनैर्कर्णवेष्टने स्वय समुत्कृत्य ददौ बिडौजसे ॥ ९६ ॥

तथोक्त आतन्वती कुर्वती तस्य इन्द्रस्य इमा तदीया शक्ति नाम आयुध
आदत्स्व गृहाण । प्रत्युपकारद्वारेति भाव । इति निदेशावशेषपथपान्या निर्मि
मीत इति पूर्वैणान्वय ॥

तत इति । तत तथा इन्द्राच्छक्तिं गृह्णीयामिति पर मृश अङ्गीकृत्य पश्यत-
स्तनूजस्य कर्णस्य समक्ष प्रत्यक्ष एव स मरीचिमाली सूर्य चरमाचलस्य अस्त
गिरे शिखरे परिशील्यमान क्रियमाण विहार क्रीडाम् । अस्तमयमिति यावत् । इह
कर्णपुरोभागेऽपि अचिरेण सत्वर समाचचार कृतवान् अन्तर्हितवान् ॥

कतीति । तत अनन्तर कतिपयानि कानिचिद्दिनानि यस्मिन् तस्मिन् काले
याते गते सति मरुता देवाना पति इन्द्र अर्थिना याचकाना चाटुशतै प्रिय
वाक्यशतै आकुले सान्द्रे सदसि सभायाम् । 'स्त्रीनपुसकयो सद' इत्यनुशास-
नात् नपुसकत्वम् । भानो सूर्यस्य तनय कर्ण एत्य प्राप्य अतुल सहजत्वाद्
सदस्य कुण्डलाभ्या सहित सकुण्डल कवच वाचा देहीत्यात्मिकया अयाचत्
भिक्षितवान् । याचते कर्तरि लङ् । अय कर्णोऽप्यादरात् तथा दास्यामीति उक्त्वा
तत याचमानकवचकुण्डलात् इन्द्रात् अद्भुता लोकोत्तरा शक्ति आयुध-
विशेष जगृहे गृहीतवान् । हरिणश्रुतावृत्तम्—'रसयुगहयैरिच्छन्ना न्तौघ्रौ स्लगा
हरिणश्रुता' इति लक्षणात् ॥ ९५ ॥

नकारमिति । एते दशनकर्णवेष्टने नकार नाक्षर निषेधार्थक वहत
विभृत । स्वनाम्नीति शेष । अत कारणात् मम दातु रिपू शत्रू इत्युक्तप्रका
रात् अमर्षभारात् क्रोपातिशयादिवेत्युत्प्रेक्षा । रवे सुत कर्ण शस्त्रस्य असे
धारया अञ्जलेन समुत्कृत्य उत्पाद्य दशनकर्णवेष्टने कवचकुण्डले बिडौजसे
इन्द्राय स्वय ददौ दत्तवान् । 'तनुत्र वर्म दशनम्', 'कुण्डल कर्णवेष्टनम्', 'बिडौजा
पाकशासन' इति सर्वत्रामर ॥ ९६ ॥

निशम्य तत्कल्पतरोर्हिया च्युतैश्चिरार्जितैस्स्यागचशोभरैरिव ।
 सुपर्वमुक्तै कुसुमैर्न केवल तदङ्गमङ्गाश्च सुगन्धयोऽभवन् ॥ ९७ ॥
 जाग्रत्सु सर्वावयवेषु तस्य कर्णस्य कर्ण पुनरार्थिने स्वाम् ।
 हिरण्मयी यद्विततार भूषा तन्नामसाम्य ध्रुवमत्र हेतु ॥ ९८ ॥

आपृच्छ्य त तदनु नाकपति सुधर्मा-

मासाद्य सिद्धमरुदप्सरसा समाजे ।

प्राशसदस्य चरित सविधे सुरभ्या

रोमन्थमप्यविगण्य निशम्यमानम् ॥ ९९ ॥

निशम्येति । तत् कर्णस्य सहजकवचकुण्डलदान निशम्य श्रुत्वा हिया लज्जया च्युतै गलितै । तादृगदानस्य तत्राप्यसभवादिति भाव । चिरादार्यितै त्यागेन वितरणेन ये यशोभरा कीर्त्यतिशया कल्पत्रक्षीया तैरिव स्थितै सुपर्व भि देवै मुक्तै विसृष्टे कुसुमै पुष्पै तस्य कर्णस्य अङ्ग केवल शरीरमेकमेव सुगन्धि नाभवत्, कितु अङ्गाश्च अङ्गारयाश्च जनपदा अपि कर्णपाल्या सुगन्धय मनोहरगन्धा अभवन् अतिमहती पुष्पवृष्टिरासीदित्यथ । 'अङ्ग गात्रान्तिको-पायप्रतीकेष्वप्रवानके । अङ्गो देशविशेषे स्यात्' इति विश्व । असबन्धे सबन्ध रूपातिशयोक्ति । वशस्थवृत्तम् ॥ ९७ ॥

जाग्रत्स्विति । तस्य कर्णस्य सर्वेषु अवयवेषु करचरणादिषु जाग्रत्सु विद्य मानेषु सत्स्वपि कर्ण पुन श्रोत्रमेव-स्वा स्वीया हिरण्मयी काञ्चनीम् । 'दाण्डि नायन-इत्यादिना निपात । भूषा कुण्डल अथिने इन्द्राय विततार दत्तवान् । इति यत् । अत्र कुण्डलदाने तेन कर्णेन सह नाम्ना कर्णेतिज्ञया यत्साम्य तुल्यत्वं तत् । तस्येति शेष । श्रोत्रस्येत्यर्थ । हेतुर्ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा । यद्यपि कर चरणादिभिरपि कवचदान कृत तदस्यापि तुल्यम्, इदं लधिकमित्युत्प्रेक्षितमिति चेयम् । अत्रोक्तोत्प्रेक्षया तन्नामासाम्यमात्रस्यापि तथा दानहेतुत्वे किमु वक्तव्यं तद्दाननैसर्गिकत्वं इत्यर्थापत्तिप्रतीतेरलकारेणालकारध्वनि ॥ ९८ ॥

आपृच्छयेति । तदनु कवचकुण्डलदानानन्तर नाकस्य स्वर्गस्य पति इन्द्र त कर्ण आपृच्छ्य गच्छामीत्युक्त्वा सुधर्मा देवसभा आसाद्य प्राप्य सिद्धाना नारदादीना देवयोनिविशेषाणा वा मरुता देवताना अप्सरसा च समाजे सधे अस्य कर्णस्य चरित तथाविध दानचारित्र सविधे समीपे सुरभ्या काम-धेन्वा रोमन्थ चर्वितचर्वणमपि अविगण्य दूरीकृत्य निशम्यमानं श्रूयमाणं यथा स्यात् तथा प्राशसत् प्रकर्षेण स्तुतवान् । शरीरमुत्कृत्य दानस्य तस्या अप्यसभवादिति भाव ॥ ९९ ॥

तावत्पार्थास्तेऽपि पुनः काम्यकसीमा
 हित्वा सधैर्भूविबुधानामनुयाता ।
 तीर्थव्रातान्विस्मृतपूर्वानवगाढु
 वध्वा साक द्वैतवनारण्यमवापु ॥ १०० ॥

तत्र कदाचिदाश्रमद्वारि 'हा हा महाभागा, मम होमसाधन-
 मरणिमपहृत्य हरिणोऽयमितो धावति' इति बाष्पायमाणस्य कस्यचि-
 दप्रजन्मन शोकनिवारणाय चक्रीकृत्य चापमनुधावतस्तान्पार्था-
 न्पार्श्वलताताडनानुषक्तनवकिसलयजालमुत्प्लवनवेगपवनबहिर्ज्वलद्व-
 ह्निशिखाकन्दलमिवारणि विषाणया विभ्राण कतिषुचित्पदेषु सुग्रह
 इव कतिषुचिदुरासद् इव विचित्रगति कोऽपि कृष्णसारे दूरमा-
 कृष्य स्वयमन्तरधात् ॥

तावदिति । तावत् तदानीं ते पार्था अपि काम्यस्य वनस्य सीमा हित्वा
 भूविबुधाना ब्राह्मणाना सधै अनुयाता सन्त पूर्व विस्मृतान् मार्गवशादिना
 असेवितान् तीर्थाना पुण्यसरसा व्रातान् समूहान् अवगाढुम् । तत्र स्नातु
 मित्यर्थः । पुनरपि द्वैतवन नाम अरण्यं वा साक द्रौपद्या सह अवापु प्राप्तवन्तः ।
 मत्तमयूरीवृत्तम्—'वेदै रन्ध्रैर्मतौयसगा मत्तमयूरी' इति लक्षणात् ॥ १०० ॥

तत्रेति । तत्र द्वैतवने कदाचित् हे महाभागा महानुभावा पाण्डवा,
 मम होमस्य साधनं अग्निमन्थनद्वारा कारणं अरणि अपहृत्य अयं हरिणः कुरगः
 इति मार्गात् धावति । हा हेत्यतिखेदे । इति उक्तप्रकार आश्रमस्य द्वारि अग्रदेशे
 बाष्पायमाणस्य रुदतः कस्यचित् अप्रजन्मन ब्राह्मणस्य शोकस्य निवारणाय
 चापं चक्रीकृत्य गुणाकर्षणेन कुण्डलीकृत्य अनुधावत द्रुतमनुगच्छत तान्
 पार्थान् पार्श्वयोः भयोर्या लता तासां ताडनेन सवर्षणेन अनुषक्तं लग्नं नवाना
 किसलयानां जालं वृन्दं यस्मिंस्तम् । अतएव उत्प्लवनेषु ऊर्ध्वलङ्घनेषु यो वेगः
 तेन यः पवनवायुः तेन बहिर्ज्वलन्तं वह्निशिखानां अग्निज्वालानां कन्दला
 अङ्कुरा यस्मिन् तथोक्तमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । अरणि अग्निमन्थनदारं विषाण-
 या शृङ्गेण विभ्राण कतिषुचित्पदेषु पादन्यासेषु सुग्रह अनायासेन ग्रहीतुं
 शक्य इव कतिषुचित्पदेषु दुरासद् दुर्ग्रह इव विचित्रा आश्चर्या गतयः यस्य

१ 'सार्धम्' इति पाठः २ 'हा' इति नास्ति क्वचित् ३ 'अरणिम्' इति नास्ति
 क्वचित् ४ 'इतस्तत्' इति पाठः ५ 'गृहमेधिन' इति पाठः ६ 'पार्थम्' इति
 नास्ति क्वचित् ७ 'उत्प्लव्य धावनवेग' इति पाठः ८ 'ज्वलितगर्भवह्नि' इति पाठः
 ९ 'विषाणयो' इति पाठः १० 'विचित्रगति' इति पाठः ११ 'अपाकृष्य' इति पाठः

तदनु ललाटतपनखपचहेलिधूलिभ्या द्यावापृथिवीभ्यामुदन्या-
वदान्यमहिम्नि दिनयोवने प्रादुर्भवति सति प्रकृतमर्थमिव पानीय-
मपि इतस्ततो विचिन्वद्भिरनुजै सह कस्यचिद्विशालस्य वनशालस्य
मूलभुव तच्छायामण्डलमिव पाण्डव शनै शनैरुपससर्प ॥

तत्रानिले कमलगन्धिभिरुच्यमाना-

माशा गतेषु सलिलाय चिरायितेषु ।

भीमादिषु क्षितिभुजा परितप्य भेजे

तेषा पदानुसरणादथ कापि वापी ॥ १०१ ॥

स कोऽपि दुर्ज्ञेय कृष्णसार कुरग दूर दूरदेश आकृष्य लाभाशया नीत्वा स्वय
अन्तरधात् अन्तर्हितवान् ॥

तदन्विति । तदनु कृष्णसारान्तर्धानानन्तर ललाट तपतीति ललाटतप ।
नखान् पचतीति नखपच । शिर पाददाहिनावित्यर्थ । हेलि सूर्य धूलि
रज ययोस्ताभ्या द्यावापृथिवीभ्या आकाशभूमिभ्या उदन्याया पिपासाया
वदान्य दाता महिमा प्रभाव यस्मिन् तस्मिन् । अतितृष्णाजनक इत्यर्थ ।
'उदन्या तु पिपासा तृट्' इत्यमर । दिनस्य अह यौवने मध्यभागे । मध्याह्नकाल
इति यावत् । प्रकृतमर्थ अरणिमिव हरिणमिव वा । पानीय जलमपि इतस्तत
विचिन्वद्भि अन्विषद्भि अनुजै भीमादिभि सह पाण्डव धर्मराज विशालस्य
विस्तीर्णस्य कस्यचित् वने शालस्य वृक्षस्य मूलभुव मूलदेश प्रति तस्य वनशालस्य
च्छायामण्डल अनातपबिम्ब इव शने शनैगत्यातपश्रमात् मन्द मन्द उपस
सर्प समीप गतवान् । अत्र च्छायामण्डलपाण्डवयो शने शनैर्मूलोपसर्पणैर्नौप-
म्यस्य गम्यत्वात् तुल्ययोगिताभेद । अस्य च अरणिजलयोरन्वेषणेनौपम्य
गमन्तुल्ययोगिताभेदेन ससृष्टि ॥

तत्रेति । तत्र वृक्षमूले कमलगन्धिभि पद्मसौरभवाहिभि अनिलै वायुभि
उच्यमानाम् । अत्रास्ते पद्मिनीति सूच्यमानामित्यनुमानालकार । आशा दिश
प्रति सलिलाय उदकमानेतुम् । इति 'क्रियार्थ-' इत्यादिना चतुर्थी । गतेषु भीमा
दिषु चतुषु चिरायितेषु चिरादप्यनागतेषु सत्सु । अथ क्षितिभुजा धर्मराजेन
परितप्य किमेषामत्याहित यतोऽद्यापि नागच्छन्तीत्यनुतप्य तेषा भीमादीना
सबन्धिना पदाना पादनिक्षेपस्थानाना अनुसरणात् अनुसृत्य गमनात् । 'तत्कृत्य-'
इति ल्यब्लोपे पञ्चमी वा । कापि इय एतादृशीति दुर्ज्ञेया वापी दीर्घिका भेजे
प्राप्ता । भजते कर्मणि लिट् ॥ १०१ ॥

१ 'तदन-तरम्' इति पाठ २ 'महिमनि' इति पाठ ३ 'प्रादुभवति सति'
इति नास्ति क्वचित् ४ 'तच्छाय' इति पाठ

तस्यास्तटे कमलिनीदलपत्रपाणी-
 स्तान्पङ्क्तिशो निपतितानवलोक्य वीरान् ।
 बाष्पाम्बुभिः प्रथमदर्शितमार्गयेव
 तन्वा नृपस्य धरणौ सहसा निपेते ॥ १०२ ॥

स नृपतिर्दृष्टशोऽधिकवत्सल सपदि मूर्छितधीर्निभृताङ्गक ।
 स्वयमपि प्रविभज्य तदा दशामनुभवन्निव तामनुजाश्रिताम् ॥१०३॥

नासाविलोभनपटून्नवर्षेद्यगन्धा-
 नादाय तत्र मधुपैरनुसेव्यमाना ।
 वर्द्धिष्णुचेतनममु वनवापिकाया
 कल्लोलमल्लपवना कलयाबभूवु ॥ १०४ ॥

तस्या इति । तस्या बाष्प्या तटे तीरे कमलिनीदलानि पद्मपत्राण्येव पात्राणि जलभाजनानि पाण्योयेषा तान् पङ्क्तिशो निपतितान् । मृत्वेति शेष । तान् भीमादीन् वीरान् अवलोक्य बाष्पाम्बुभिः प्रथमं पूर्वं दर्शितं मार्गं निपतनरूपं यस्यास्तथोक्तयेव स्थितयेत्युत्प्रेक्षा । नृपस्य धर्मराजस्य तन्वा शरीरेण धरणौ भुवि सहसा दुःखवेगात् सखर निपेते पतितम् । पततेर्भावे लिट् ॥ १०२ ॥

स इति । अधिकवत्सल भ्रातृशोकान्वित सपदि पतनक्षण एव मूर्छिता वी चेतना यस्य स । अतएव निभृतानि तन्त्रलानि अङ्गानि यस्य स तत्क । शैषिक कपप्रत्यय । स नृपति अनुजै भीमादिभिः आश्रिता दशा मरणावस्था प्रविभज्य समाश विभागं कृत्वा स्वयमप्यनुभवन्निवेत्युत्प्रेक्षा । दृष्टे दृष्ट । तत्रत्यैरिति शेष । भ्रातृणा सामुदायके वस्तुनि समाशहारित्वस्मरणादिति भावः । दृष्टे कर्मणि लिट् । द्रुतविलम्बितम् ॥ १०३ ॥

नासेति । तत्र तदानीं नासाया घ्राणस्य विलोभने तृष्णाजनने पटन् समर्थान् नवान् पद्माना गन्धान् आदाय मधुपै अलिभिः अनुसेव्यमाना इति मान्योक्तिः । वने वापिकाया पूर्वोक्ताया कल्लोलमल्लाना श्रेष्ठतरङ्गाणा सबन्धिन पवना वायव अमु मूर्च्छित धर्मराज वर्द्धिष्णु पुन प्राप्तिशीला चेतना सज्ञा यस्य तथोक्त कलयाबभूवु चकु । अत्र वायूना गुणसमृद्धे विशेषणगत्या नृपचेतनासघटनहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । 'आघ्राय' इति पाठस्त्वसगतार्थत्वात् कथंचिदुक्तार्थलक्षणया योज्य ॥ १०४ ॥

१ 'माग एव' इति पाठ २ 'पुष्प' इति पाठ ३ 'इम नववापिकाया'
 इति पाठ

तत क्षणादेव किचिदुद्गम्य परित शून्यशून्या दिशो दशापि
विलोक्यमान शनै शनैरुपसृत्य शोकचञ्चलेन कैराञ्चलेन ता-
नपर्यायवृत्त्या परामृश्य वनविहगमृगपानसौकर्याय सुतरा दुरवतरा
ता सरसीमिव बाष्पधारामभिवर्षन्धर्मसूनुरेव विलपितुमारभत ॥

वीरा भवद्विपदि देवपरम्परापि

दूरेतरा प्रति परान्न गिरा प्रवृत्ति ।

हा हा दशेयमिह वोऽद्य कुतोऽवतीर्णा

मामन्तरेण भवता किमिदं प्रयाणम् ॥ १०५ ॥

तत इति । तत चेतनाप्राप्त्यनन्तरम् । धर्मसूनु वर्मराज किचिन्
उद्गम्य उत्थाय । क्षणात् । उत्थानक्षण एवेत्यर्थः । दिश दशापि परित शून्यशून्या
विलोक्यमान आत्मप्रियभ्रातृरहितत्वे अ यन्त सर्वार्थशून्यत्वेन पश्यन् सन् शन
शनै उप्तृत्य समीप प्राप्य शोकेन चञ्चलेन सकम्पन कराञ्चलेन अग्रहस्तेन तान्
भ्रातृन् भीमादीन् पर्यायवृत्त्या क्रमशः परामृश्य सस्पृश्य दुरवतरा अवतरितुमश
क्या ता सरसी वापी वने अरण्ये विहगाना पक्षिणा मृगाणा च पानस्य सौकर्याय
सौलभ्याय सुतरा सुखेनावतरितुं शक्यामिवेत्युत्प्रेक्षा । 'परिपूरयितुमिव' इति
पाठान्तरम् । बाष्पवारा अभितो ववर्ष । एव वक्ष्यमाणप्रकारेण विलपितुं परिदे
वितुं आरभत उपक्रान्तवान् ॥

वीरा इति । हे वीरा भीमादयः, भवता युष्माकं विपदि मरणे विषये
देवानां परम्परा समूहोऽपि दूरेतरा अत्यन्तदूरे भवति । 'किमेत्तिडव्ययघा
दाम्बद्रव्यप्रकर्षे' इत्येदन्तादव्ययात्तरप्याम् । परान् देवपरम्परात अन्यान् मनुष्या
दीन् प्रति गिरा प्रवृत्तिं किमवधिष्ठेति वाक्प्रसरण नास्त्येव । देवानामेव तथात्वे
तदितरेषां का वातत्यर्थः । तथापि इह अत्र अद्य इदानीं व युष्माकं इयं दशा
मरणावस्था । कुत कस्माज्जनात् अवतीर्णा प्राप्ता । हा हेत्याश्चर्यं खेदे वा । किंच
मामन्तरेण मया विना भवतामिदं प्रयाणं परलोकयात्रा । किमिति कुत्सायाम् ।
अनुचितमेवेत्यर्थः । समसुखदुःखभागिनः सर्वदेव त्यागानह्लादिति भावः ।
अत्र देवानामापत्करणाशक्तत्वे किमुत मनुष्याणामिति नैमुत्येन अर्थान्तरसिद्ध्या-
त्मकेन अत्रापत्यलकारेण मरणहेतोः प्रसक्त्यभावेऽपि तद्वर्णनात्मकविभावनान्
द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकरः । यत्तु 'भवतामापदि विषये दूरेतर-' इत्यपपाठः परिकल्प्य
'रक्षितुमशक्त-' इति व्याख्याय च अतएव 'परान् नरान् प्रति गिरा प्रवृत्ति

१ 'उत्थाय' इति पाठ २ 'दशापि' इति नास्ति क्वचित् ३ 'पाणिना ताभ्रा
तृन्' इति पाठ ४ 'परिमृश्य' इति पाठ ५ 'सुतरा' इति नास्ति क्वचित्
६ 'सरसीं परिपूरयितुमिव' इति पाठ ७ 'दूरापरा प्रति नरान्न गिरा' इति पाठ
८ 'किमिदं भवता' इति पाठ

दैव कठोरचरित दयया विहीन
माद्रीसुतावहह मातृमुखानभिज्ञौ ।
कन्दाङ्कुराणि च फलानि च भक्षयित्वा
कान्तारसीमनि मयाचरितु न सेहे ॥ १०६ ॥

स्वयमव्रण एव यो भवान्ब्रणमाधत्त हरस्य मस्तके ।
व्रणमायुषि पार्थ तस्य ते विदधाति स्म मृध विनैव क ॥ १०७ ॥

वत्स द्वेषिनियुद्धजीवनभुज प्रख्यानिधे मारुते
कर्णाकर्णिकया निशम्य भवता प्राप्तामवस्थामिमाम् ।

न नास्त्येव'इति विलिख्य देवानामप्यशक्य मनुष्या रक्षन्तीति वक्तुमवकाश एव नास्तीति भावार्थमाह नृसिंह , तत् हा हा दशेयमिति तृतीयवाक्यार्थेन वीरा इति भीमादिनिर्देशेनच सगतमसगत वेति रसिका एवाकलयन्तु । पठन्तु स्वयद्राविडेनापि हाहेत्यस्य कटकटेत्यान्ध्रभाषया विवरण स्वस्य साहितीपारीणता प्रथयतीति १०५॥

दैवमिति । दयया विहीन कृपया शून्य अतएव दैव विधि कठोरचरित दारुणकर्म यत यदैव मातु मुखस्य अनभिज्ञौ अद्रष्टारौ । तयो बाल्य एव तस्या भर्त्रानुमृतत्वादिति भाव । माद्या सुतौ नकुलसहदेवौ कान्तारसीमनि अरण्यदेशे कन्दाङ्कुराणि च फलानि च भक्षयित्वा भुक्त्वा मया सह चरितुमपि न सेहे । अहहेति खेदे । एतावन्मात्रमपि तत्तादृशमहाभोगिनो न क्षमत इत्यर्थ । परेषामादेह-पात न शाम्यति मत्सर क्रूराणामिति भाव । तद्देवमिति योज्यम् । अत्रोत्तर वाक्यार्थेन दैवस्य दारुणकर्मत्वसमर्थनात्फाव्यलिङ्गभेद । अत्रादौ नकुलसह-देवाववधीकृत्य राज्ञो विलाप वयस्तारतम्यकृतप्रेमतारतम्यप्रयुक्त इति ध्येयम् ॥ १०६ ॥

स्वयमिति । हे पार्थ, य भवान् मृधे स्वयमव्रण व्रणरहित सन्नेव हरस्य शमो मस्तके शिरसि व्रण आवत्त अकरोत् । भवच्छब्दयोगात् 'शेषे प्रथम' इति प्रथमपुरुष । तस्य तादृक्प्रभावस्य ते तव आयुषि व्रण आयुषोऽन्तमित्यर्थ । मृध युद्ध विनैव क विदधाति स्म । अचिन्त्यमहिमा हि स पुमानित्यर्थ । अत्र 'स्वयमव्रण एव यो भवान्' इत्येव पाठ । 'यो रणम्' इति पाठे मृधमित्यनेन पर्यायभङ्गाख्यदोष । पार्थ इति निर्देशानुसारेण त्वमित्यनुषङ्गनीयत्वे आधत्तेति प्रथमपुरुषानुपपत्तिश्चेति । वैतालीयम् ॥ १०७ ॥

वत्सेति । द्वेषिभि हिडिम्बादिभि सह नियुद्ध बाहुयुद्धमेव जीवन वृत्ति ययोस्तादृशौ भुजौ यस्य तस्य सबुद्धि हे तादृशभुज । हे प्रख्यानिधे कीर्त्यावास, हे मारुते वत्स भीम, भवता प्राप्ता इमामवस्था कर्णात्कर्णान्तरप्राप्ति कर्णाकर्णि-

शोकेनानिशमेकचक्रनगरीभाजा च बाष्पायितु

स्वस्त्रीयै सह सौबलस्य च मुदा कोऽप्येष कालो ह्यभूत् ॥१०८॥

मग्यप्यसूनिह विमुञ्चति याज्ञसेनी

सा श्वापदामिषमबुद्धगतिर्भवेन्न ।

हा माद्रि कुन्ति युवयोर्वनभूमिरेव

पुत्रप्रसूतिविपदो पदता प्रपेदे ॥ १०९ ॥

कूटस्थशीतकरकुक्षिगत कुरग

कुर्वन्स्वजातिकृतकोपरसातिरेकम् ।

कोदण्डमप्यगणयन्कुलिशास्त्रसूनो

कासौ स्थितो बत मृग कुलहानये न ॥ ११० ॥

का तथा तत्तज्जनार्गनपारपर्यतया निशम्य श्रुत्वा एकचक्रनगरी भजन्तीति तद्वामिना अनिश शोकेन च सौबलस्य शकुने स्वस्त्रीयै भागिनेयै दुर्योधनादिभि सह मुदा हर्षेण च बाष्पाणि नेत्रजलानि कारयितु बाष्पायितुम् । तान रोदयितु मेतान् मोदयितु चेत्यर्थ । एष काल कोऽपि विपरीत अभूत् आसीत् । अत्र शोक खान्तकवकान्तरुनाशजन्य मोद स्वैरमूलजन्य इति विवेक । अत्र भीमावस्थाकर्णनस्य विशेषणगत्या बाष्पोदयहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद ॥ १०८ ॥

मयीति । किञ्च मग्यपि इह असून् प्राणान् विमुञ्चति सति सा पतिव्रता तिलकत्वेन प्रसिद्धा याज्ञसेनी द्रौपदी न अस्माक अबुद्धा गति यया सा तथोक्ता । अज्ञातास्मद्दत्तान्ता सतीत्यर्थ । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समास । न अस्माभि अबुद्धा अज्ञायमाना गति यस्यास्तथोक्ता सतीति वा । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । अतएव श्वापदाना मासादमृगविशेषाणा आमिष मास भक्ष्य वा भवेत् । तैर्भक्ष्या भवेदित्यर्थ । हेति खेदे । हे कुन्ति, हे माद्रि, मातरो युवयो द्वयो वनभूमिरेव पुत्राणा अस्माक प्रसूते जननस्य विपद मरणस्य च द्वयो पदता स्थानत्वं प्रपेदे । हेत्यत्रापि योज्यम् ॥ १०९ ॥

कूटेति । कूटस्थ मृगवशस्य आदिम शीतकरस्य चन्द्रस्य कुक्षिगत मध्ये वर्तमान कुरग स्वया स्त्रीयया जात्या कुरङ्गत्वेन कृत कोपरसस्य अतिरेक येन तथोक्त मामप्यविगणय्य अय मदाश्रयवशोच्छेद किमिति करोतीति कोपोद्रिक्त कुर्वन् सन् कुलिशास्त्रस्य वज्रिण सूनो अर्जुनस्य कोदण्ड गाण्डीवमपि अगण यन् अनाद्रियमाणश्च सन् । कुलिशास्त्रेती द्रनिर्देशात्पुत्रवत्सलस्येन्द्रस्य वज्रायुव मप्यगणयन्नित्यपि बोध्यम् । असौ अरणिहर्ता मृग न अस्माक कुलहानये वशच्छेद कर्तुम् । इति 'क्रियार्थ-' इत्यादिना चतुर्थी । बतेति खेदे । 'वनमृग' इति

इत्थ विलप्य नृपतौ स्वयमप्यमीषा-

मन्तस्य हेतुरिदमित्युदक सरस्या ।

पातु प्रवृत्तवति कोऽपि पुमानदृश्यो

गम्भीरमाह गगनस्थित एव वाचम् ॥ १११ ॥

राजन्मदुक्तिसरणे प्रतिवाक्यदान

देवोऽप्युपेक्ष्य जलमत्र न पातुमीष्टे ।

एते मदीयमवमत्य वचोऽवलेपा-

त्पीताम्भस सपदि बिभ्रति दीर्घनिद्राम् ॥ ११२ ॥

तत्प्रत्युदीर्य जलमत्र पिबेति वक्तु

प्रश्नानसौ दिविचरस्य पटूत्तरै स्वै ।

प्रत्युद्ययौ बहुमतैर्वनदेवताना-

मिन्दो करानिव तरङ्गकुलै पयोवि ॥ ११३ ॥

पाठ उक्तार्थालाभादुपेक्ष्य । क कुत्र स्थित । न जान इति योज्यम् । खेदमोदयो
प्रस्तावे न्यूनपदत्वे निर्दोषत्वाभिमानात् । अत्र वैलापषट्कव्याख्यानयो नृसिंहा-
स्मदीययो करुणारसपरिपोषतारतम्य सम्यक् स्वयमेवाकलयन्तु रसिका इति
नोद्घाटित ग्रन्थगौरवभियेति ॥ ११० ॥

इत्थमिति । इत्थ उक्तप्रकारेण नृपतौ धर्मराजे विलप्य इद एतत् सरस्यु-
दक अमीषा भीमादीना भ्रातृणा अन्तस्य मरणस्य हेतुरिति । निश्चित्येति शेष ।
स्वयमपि सरस्या वाप्या उदक पातुम् । पीत्वा मर्तुमित्यर्थ । प्रवृत्तवति उद्युक्ते
सति अदृश्य अतएव कोऽपि अचिन्त्यमहिमा पुमान् गगने स्थित सन्नेव
वाच गम्भीर यथातथा आह ॥ १११ ॥

तदुक्तिप्रकारमेवाह—**राजन्निति ।** हे राजन्, मम सबन्धिन्या उक्तीना
प्रश्नाना सरणे पङ्क्त्या प्रतिवाक्याना दान सघटन उपेक्ष्य । उत्तराण्यनुक्त्वे-
त्यर्थ । देवो ब्रह्मापि अत्र सरसि जल पातु नेष्टे न शक्नोति । अत एते लव-
नुजा अवलेपात् गर्वात् मदीय वच अवमत्य अनादृत्य पीत अम्बु जल यैस्तथो-
क्ता सन्त सपदि जलपानक्षण एव दीर्घनिद्रा मरण बिभ्रति । मृता इत्यर्थ ॥ ११२ ॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् प्रत्युदीर्य उत्तराण्युक्त्वा । मदुक्तिसरणे-
रिति शेष । अत्र सरस्या जल पिब इत्युक्तप्रकारेण वक्तु भाषमाणस्य दिवि-
चरस्य यक्षस्य प्रश्नान् । 'को मोदते' इत्यादीन् प्रति । असौ युविष्ठिर स्वै
स्वीयै वनदेवताना बहुमतै ताभिर्बहुमन्यमानै पूर्ववन्निष्ठाषष्ठ्यौ । पटुभि उत्तरै

तदनन्तरम् ।

कटिलम्बितवल्कलो जटाल कमनीयस्मितधौतयज्ञसूत्र ।

कुशबर्हवतसित स देव कुरुराजस्य पुरोऽवतीर्य तस्थौ ॥ ११४ ॥

स तु तत्र लोकातीतेन राकाशतमिग्राकारयता निजेन तेजसा
कुङ्गलीकृतकरकमलयुग्म तमात्मसभव प्रेममेदुरमेवमवादीत् ॥

अये वत्स, मा वर्ममवेहि ॥

विमत्तजनवितीर्ण विविध विपिनक्लेशमनुभवतो भवतो भाव
बुभुत्सुरेवमाचरिषम् ॥

प्रतिवाक्यै 'पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाक पचति स्वे गृहे । अनृणो ह्यपरप्रेष्य
स रात्रिचर मोदते ॥' इत्यादिभि । पयोधि समुद्र खै तरङ्गाणा कुलै वृन्दै
इन्दो चन्द्रस्य करान् किरणान् प्रतीव प्रत्युद्ययौ प्रत्युज्जगाम । उत्तराण्युवाचेत्यर्थ ।
उपमालकार । अत्र 'तत्प्रत्युदीर्य जलमत्र पिब' इत्येव पाठ । 'तत्प्रत्युदीर्य
सलिल न पिब' इति पाठे प्र युदीर्य सलिल पिब अन्यथा न पिबति व्याख्याय
त्वेऽपि क्लिष्टत्वन्यूनपदत्वाख्यमधिक्र दोषद्वयमिति ॥ ११३ ॥

तदनन्तरम् । इत्युत्तरेणान्वय ॥

कटीति । कटौ ऊरुपरिभागे लम्बित वृत वल्कल येन स जटाल जटा
वान् कमनीय मनोज्ञ स्मित यस्य स चासौ धौतयज्ञसूत्र इति वैवक्षिकविशेषण
विशेष्यभावात् बहुव्रीहिर्गर्भं कर्मधारय । कुशबर्हं दर्भपत्रै वतसित शिरसि
भूषित स उक्तप्रभावेन प्रसिद्ध देव यक्षाकृति यम कुरुराजस्य धर्मराजस्य
पुर अवतीर्य । गगनादिति शेष । तस्थौ स्थितवान् ॥ ११४ ॥

स इति । स देव यमस्तु लोकान् सर्वान् अतीतेन अतिक्रान्तेन । सर्वातिशायि
नेत्यर्थ । राकाणा पूर्णिमारात्रीणा शत आकारयता आह्वयतेव । अतिवक्त्रे
नेत्यर्थ । निजेन तेजसेवेत्युत्प्रेक्षा । कुङ्गलीकृत मुकुलीकृत करौ कमले इव तयो
युग्म युगल यस्य तथोक्तम् । साञ्जलिबन्धमित्यर्थ । आत्मसभव पुत्र वर्मराज
प्रति प्रेम्णा अनुरागेण मेदुर पूर्णं यथातथा एव वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्
उक्तवान् । वदते कर्तरि लुट् ॥

उक्तिप्रकारमेवाह—अये इति । अये वत्स हे पुत्र, त्व मा वर्मं यम
स्वत्पितर अवेहि जानीहि ॥

विमतेति । किञ्च विमत्तजनेन शत्रुजनेन दुर्योवनादिना वितीर्णं दत्तम् । प्रापि
त्समिति यावत् । विविध बहुविध त्रिपिनक्लेश वनवासदु ख अनुभवत भवत तव
भाव स्वभाव बोद्धु धर्मं लुङ्गते वा न वेति परीक्षितुमिच्छु बुभुत्सु । बुध्यते सन्न-
न्तादुप्रत्यय । एव भवदनुजविपत्तिकरणेन प्रकारेण आचरिष आचरितवानस्मि ॥

तद्बहुधा परीक्षितेन भवत शीलेन समञ्जसेन प्रश्नोत्तरेण च प्रसेदिवानस्मि । तस्मान्ममानुग्रहेण स्वप्राप्तिवृत्तैरिव भूयोऽप्युत्थितैरनुजन्मभि सह त्रयोदशीं शरद् वेषान्तरवन्त भवन्त कोऽपि न जानीयादिति वैरमरणि च विस्मयविस्मारितनयनपरिस्पन्दनाय निजनन्दनाय प्रतिपाद्य स पुमानन्तर्दधे ॥

तत्तादृशो भगवतो वचसा निकाम-

मासाद्य मोदभरमाश्रममागतानाम् ।

प्राप्तारणेर्द्विजवरस्य शुचेव साक-

मन्त जगाम समयोऽपि महानमीषाम् ॥ ११५ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते पञ्चम स्तवक ।

तदिति । तत् तस्मात् बहुधा अनेकप्रकार परीक्षितेन भवत शीलेन स्वभावेन च समञ्जसेन समुचितेन भवत सबन्धिना प्रश्नाना मदीयाना उत्तरेण प्रतिवाक्येन च द्वाभ्या प्रसेदिवान् प्रसन्नोस्मि । तस्मात् प्रसन्नत्वाद्धेतो मम अनुग्रहेण प्रसादेन स्वप्रात् निद्रात् निवृत्तै । प्रत्यागतै । प्रबुद्धैरिति यावत् । भूयोऽपि पुन उत्थितै लब्धजीवितैरित्यर्थ । अनुजन्मभि भ्रातृभि सह त्रयोदशी शरद् सवत्सर सर्वमपि । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । वेषान्तराणि अन्यवेषा सन्यासादय तद्वन्त भवन्त कोऽपि अतिनिपुणोऽपि न जानीयात् मा बुध्यतु । इत्युक्तप्रकार वर च त मृगवेषेणात्मनापहत अरणि च । ब्राह्मणस्येति शेष । विस्मयेन आश्चर्येण विस्मारित विस्मृतत्वेन कारित । नयनयो परिस्पन्दन निमेषोन्मेषव्यापार । यस्य तस्मै । आश्चर्येण निश्चलाक्षायेत्यर्थ । निजाय नन्दनाय पुत्राय धमराजाय प्रतिपाद्य दत्त्वा स पुमान् दिव्यपुरुष अन्तर्दधे अन्तर्हितवान् अत्र वाञ्छिताभ्या भ्रातृजीवनारणिलाभाभ्या अधिकस्य अज्ञातवाससवत्सरै परदुर्ज्ञेयवेषान्तरलाभवरस्य वर्णनात्प्रहर्षणभेद । 'वाञ्छितादधिकार्थस्य सिद्धिं चाहु प्रहर्षणम्' इति लक्षणात् ॥

तदिति । तत् तादृश । अनुपमस्वभावादिति भाव । भगवत यस्य वचसा वरदानवाक्येन निकाम अत्यन्त मोदभर संतोषातिशय आसाद्य प्राप्य आश्रम निज प्रति आगताना प्राप्ताना अमीषा पाण्डवाना सबन्धि महान् द्वादशवार्षिकत्वेन विस्तीर्ण समय वनवासशपथोऽपि प्राप्त तेभ्य लब्ध

१ 'मदनुग्रहेण' इति पाठ. २ 'रूपातर' इति पाठ ३ 'विजानीयात्' इति पाठ ४ 'वर च तमरणि' इति पाठ . ५ 'अ-तर्जगाम' इति पाठ

षष्ठः स्तवकः ।

तदनु ते भरता व्यवधाश्रयाच्चरमहायनलङ्घनकाङ्क्षिण ।

अतिचिर रविभाण्डविवर्धिताननुचरानिव तामटवीं जहु ॥ १ ॥

तदन्वमी तदनुचितवचनसाहसाधिगतवाहसाधिपवपुष नहुष-
मौदरदमन शमनाय चतुर्णववारिकाङ्क्षिण पारिकाङ्क्षिण अग-

अरणि येन तस्य द्विजवरस्य ब्राह्मणश्रेष्ठस्य शुचा साक दु खेन सहैव अन्त
समाप्ति जगाम । निस्तीर्णप्रतिज्ञा बभूवु । पाण्डवा , निस्तीर्णदु खश्च बभूव
ब्राह्मण इत्यर्थ । अत्र पाण्डववनवासशपथब्राह्मणदु खयो समाप्तिप्राप्त्या
सहभावस्य सहदयरञ्जकस्य वर्णनात् सहोक्तिरलकार । 'सहोक्ति सहभावश्चेद्भा-
सते जनरञ्जन' इति लक्षणात् । एव तयो प्रकृतयो समाप्तिगमनेनौपम्यस्य
गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेदश्च । द्वयोरनयोरभिन्नपदबोध्यत्वादेकवाचकानुप्रवेश
सकर ॥ ११५ ॥

इति श्रीसदाशिवपादारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने पञ्चम स्तवक ॥

षष्ठ स्तवक ।

अस्मिन्स्तवके अज्ञातवाषिकवृत्तान्त वर्णयन्ति—^{तन्विति} तदनु वन-
वाससमयनिस्तरणानन्तर व्यवधाया आच्छादनस्य ^{पाण्डवा} पाण्डवान्तरस्येति यावत् ।
आश्रयात् स्वीकारात् । 'अन्तर्धाव्यवधा-' इत्याच्छे ^{स्वध्यायेष्वमर} स्वध्यायेष्वमर । चर-
मस्य अन्तिमस्य हायनस्य अज्ञातवाससवत्सरस्य ^{यापन काङ्क्षन्त} यापन काङ्क्षन्त
इति काङ्क्षण । अत एव ते भरत ^{तस्थौ स्थितवान्} तस्थौ स्थितवान् । अत्र ^आ आ द्वादश-
सवत्सर रवे सूर्यस्य सबन्धिना भाण ^{वर्षान् अतीतेन अति} वर्षान् अतीतेन अति
अनुचरान् परिचरानिव ता अटवी द्वैत ^{आकारय} आकारयत् । जहु तत्त्यजु^१ ।
अत्राज्ञातवासकाङ्क्षाया विशेषणगत्या ^उ उ त्रिकृत ^{वर्मराहेतुत्वात्पदार्थहेतुकवाच्य} त्रिकृत ^{कस्य तुल्ययोगिताभेदस्य} कस्य तुल्ययोगिताभेदस्य
ल्लिङ्गस्य परिजनाटव्यो प्रकृतयो त्या ^{कस्य तुल्ययोगिताभेदस्य} कस्य तुल्ययोगिताभेदस्य
च द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । द्रुतविलम्बित वृत्तम् ॥ १ ॥

तदन्विति । तदनु तदुभयत्यागानन्तर अमी ^{पाण्डवा} पाण्डवा तस्य अगस्त्यस्य
अनुचितेन । त प्रति वक्तुमनर्हेणेत्यर्थ । वचनसा ^{रसेन वाक्पाठ्येण हेतुना} रसेन वाक्पाठ्येण हेतुना
अधिगत प्राप्त वाहसा अजगरा नाम ^{सर्पविशेषा} सर्पविशेषा तदधिपस्य श्रेष्ठाजगरस्येव
वपु यस्य तम् । अगस्त्यशापप्राप्ताजगराभावमित्यर्थ । नहुष नाम राजानम् । उद
रैमवस्य औदरस्य दमनस अग्ने । जहु ^{नलस्येति} नलस्येति यावत् । शमनाय निवारणार्थ
चतुर्णा अर्णवाना समुद्राणा वारि काङ्क्षन्ति ^{काङ्क्षिण} काङ्क्षिण । चतु समुद्रजलपायिन

१ 'अमी' इति नास्ति क्वचित् । २ 'दमुन' इति पाठ ३ 'अगस्त्यस्य'
इति नास्ति क्वचित्

स्यस्य कोपोदिताच्छापोदधेरुत्तरैरुत्तार्य तस्मादेव विस्मारितनिज-
विधिदुर्विलसितया तथा वरारोहया सह दु सहनिजधामपि-
धानवैदग्ध्यमभ्यसितुकामा इव ते^२ मात्स्यनगरस्य नातिसमीपपितृ-
वनगामिनी शमीमभजन् ॥

क्रमेण मत्स्येन्द्रपुरोपकण्ठे करालमापु पितृकानन ते ।
वधूद्गुहा भाविनि सूतजाना वधप्रदेशस्य दिदृक्षयेव ॥ २ ॥
शमीतरौ तत्र निधाय शस्त्रममी तदन्तर्ज्वलदग््निकल्पम् ।
जगाहिरे वेषमिवान्यमुच्चैर्ध्वज विराटस्य पुर प्रवीरा ॥ ३ ॥

इत्यर्थ । पारिकाङ्क्षिण मुने अगस्त्यस्य कोपेन उदितात् उत्पन्नात् शापात्
अजगरत्वप्रापकादेव उदधे समुद्रात् उत्तरै तत्रश्रप्रतिवाक्यैरेव ल्वैरिति
श्लिष्टरूपकम् । उत्तार्य तारयित्वा । शापान्मोचयित्वेत्यर्थ । तस्मात् विधिदुर्विल-
सितप्राप्ताजगरभावान्नहुषादेव विस्मारित अशोचनीयत्वेन कारित निज च
विधे दैवस्य दुर्विलसित वनवासदु खजनन यया तथोक्तया । महतामपि दुर्ल-
ङ्घ्या दैवी गति , अतो मयापि न शोचनीयमेतदिति धैर्यावलम्बितेत्यर्थ ।
तथा वरारोहया द्रौपद्या सह दु सहस्य आच्छादयितुमशक्यस्य निजस्य धाम्न
तेजस पिदाने आच्छादने विषये वैदग्ध्य कौशल अभ्यसितु कामो येषा तथोक्ता
इवेत्युत्प्रेक्षा । मात्स्यनगरस्य विराटपुरस्य नातिसमीपे ईषदूरदेशे विद्यमान
पितृवन श्मशान गच्छतीति तद्गामिनीम् । तत्र वर्तमानामित्यर्थ । 'श्मशान स्यात्पि-
तृवनम्' इत्यमर । शमी नाम वृक्ष अभजन् प्रापु । अत्र च 'वृषाकपि शमीगर्भो
हव्यवाहो द्रुमाशन' इति वनजयकोशादौ लोके, 'शमीगर्भादग्नि मध्नन्ति' इति
वेदे च, अग्ने शमीगर्भत्वेन प्रसिद्ध्या तद्गर्भवद्भजने तेजस्तिरोधानाभ्यसनहेतुत्वमु-
त्प्रेक्षितम् 'अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ', 'सप्तार्चिर्दमुनाश्चित्र', 'तपस्वी तापस
' पारिकाङ्क्षी वाचयमो मुनि', 'वरारोहा मत्तकाशिनी' इति क्रमेण तत्तद्विशेष-
पर्यायेष्वमर ॥

क्रमेणेति । ते पाण्डवा क्रमेण गमनपर्यायेण पादचारेण वा उपलक्षिता
वध्वे द्रौपद्यै द्रुह्यन्तीति तद्गुहाम् । उत्तरत्रेति शेष । सूतजाना कीचकाना सब-
न्धिनि भाविनि भविष्यति वधप्रदेशस्य । वधस्थानस्येत्यर्थ । द्रष्टुमिच्छा दिदृक्षा
तथेवेत्युत्प्रेक्षा । मत्स्येन्द्रपुरस्य विराटनगरस्य उपकण्ठे समीपे कराल भयकर
पितृकानन श्मशान आपु प्राप्तवन्त । उपेन्द्रवज्रा ॥ २ ॥

शमीति । अमी प्रवीरा पाण्डवा तत्र श्मशाने शमीतरौ तस्य शमीवृक्षस्य

१ 'दुर्विलासादासादितवरा वरारोहया तथा सह' इति पाठ २ 'ते' इति
नास्ति क्वचित् ३ 'अनतिसमीपगामिनी पितृवनशमीम्' इति पाठ.

समत्वमुत्कर्षनिकर्षयो स्व सदृशयिष्यन्निव धर्मसूनु ।
क्रमेण हस परमो हि^१ भूत्वा कङ्कत्वमापद्यत सद्य एव ॥४॥

पुरार्जुनस्येव यतित्वमेतदस्यापि कामप्यपरा सपत्नीम् ।
सपादयेत्किं नु ममेति कृष्णा तथाविध वीक्ष्य नृप शशङ्के ॥५॥

त्रिदण्डकाषायकमण्डलूज्ज्वलो जपस्फुरदन्तपटो युधिष्ठिर ।
उपानह दारुमयी पदा स्पृशन्नुपासदत्ससदि मेदिनीश्वरम् ॥६॥

अन्त मध्ये ज्वलत अग्ने कल्प तत्तुल्य शस्त्रम् । आयुवानीति जात्येकवचनम् ।
निधाय विन्यस्य अन्य स्वाभाविकादितर वेष सन्यासादिकमिव उच्चै उन्नतानि
ध्वजानि यस्मिन् तत् विराटस्य पुर जगाहिरे विविशु । अत्र वेषान्तरविराटपु-
रयो श्लेषभित्तिकया स्त्रीकारप्रवेशयो अभेदाभ्यवसितेन गाहमानेनौपम्यस्य
गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदस्तुल्ययोगिताभेद ॥ ३ ॥

समत्वमिति । धर्मसूनु युधिष्ठिर उत्कर्षे निकर्षे अपकर्षे च द्वयोरपि
स्व स्वीय समत्व अविकृतचित्तत्वं सदृशयिष्यन् प्रदर्शयितुमिच्छन्निवेत्युत्प्रेक्षा ।
क्रमेण सन्यासविशेषेण परम हस परमहसाश्रमी । पर्यायेण श्रेष्ठहस इति च ।
भूत्वापि सद्य तत्क्षणमेव कङ्कत्व कङ्क इति सज्ञा गृध्रभाव च आपद्यत प्राप्तवान् ।
उत्प्रेक्षाश्लेषद्वयोज्जीवितो विरोधाभास । 'हसो विहङ्गकर्मन्दिदृक्षभेदेषु भास्करे'
इति विश्व । उपजाति ॥ ४ ॥

पुरेति । कृष्णा द्रौपदी तथाविध सन्यासवेष नृप वर्मराज वीक्ष्य पुरा सुभ
द्राहरणसमये अर्जुनस्य यतित्वमिव अस्य नृपस्य एतत् यतित्वमपि अपरा
सुभद्राया कामपि काचित् सपत्नी मम सपादयेत्किं न्विति शशङ्के सभावयामास ।
उपमोज्जीवित उत्प्रेक्षालंकार ॥ ५ ॥

त्रिदण्डेति । तत् त्रिभि दण्डे बद्धदण्ड काषाय वस्त्र कमण्डलुश्च
त्रिभिरुज्ज्वल । तत्सहित इत्यथ । जपेन प्रणवजपेन स्फुरन्तौ चलन्तौ दन्तपटौ
ओष्ठौ यस्य स युधिष्ठिर सन्यासाकृति दारुमया उपानह पादुका पदा पादेन
स्पृशन् आरूढ सन् ससदि सभाया वर्तमान मेदिनीश्वर विराटभूप उपासदत्
प्राप्तवान् । अत्र यस्याश्रयिण पुनर्गार्हस्थ्ययोग्यत्वाय त्रिदण्डसन्यासस्त्रीकार ।
एकदण्डसन्यासप्रच्यवने महाप्रत्यवायस्मरणात् । अत एव रावणार्जुनादीना
तद्धारण तत्प्रच्यवन चाविगीतत्वेन तत्र तत्रोपन्यस्तमिति ध्येयम् । इद पद्यद्वय
मूलक्रमे सदर्थविरोधात् व्यत्ययेन व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

दृष्ट्वा समुत्थितो मात्स्यो धृतप्रश्रयविस्मय ।

तत्पादपासु फालान्ते चक्रे त पुनरासने ॥ ७ ॥

दुर्वीरगर्वासहनोऽथ भीमो दुर्वीकरादर्शितसूदभाव ।

शोणाधरालोलुपसूतसूनो प्राणानिलान्पारयितु किलासीत् ॥ ८ ॥

पितु सखाय परिपूज्यमेधैर्दिने दिने तृप्तिमिवोपनेतुम् ।

सूदाकृति सोऽपि ययौ विराट वृकोदरो वृत्तशरावपाणि ॥ ९ ॥

कुलशैलशृङ्ग इव जगमे तदा कुरुकुञ्जरे चलति कम्पन मुहु ।

वसुधैव तस्य न पुरस्य केवल वहति स्म कीचकभुजाप्यदक्षिणा १०

दृष्ट्वेति । त सभागत युधिष्ठिरसन्यासिन दृष्ट्वा धृतौ प्रश्रयविस्मयौ विन-
याश्वर्यौ येन तथोक्त अतएव समुत्थित प्रत्युत्थित मात्स्य विराट तस्य
सन्यासिन पादयो पासु रज फालान्ते शिरसि चक्रे । शिरसा नमस्कृतवानि-
ति भाव । त पुन सन्यासिन तु आसने सिंहासने चक्रे । उपवेशितवानित्यर्थ ।
अत्र नमस्कृत्युपवेशनक्रिययोर्यौगपद्यात्समुच्चयालकार ॥ ७ ॥

दुर्वीरेति । अथ युधिष्ठिरप्राप्त्यनन्तरम् । दुष्टा वीरा बकहिडिम्बादय
तेषा गर्व न सहत इत्यसहन भीम शोणाधराया द्रौपद्या लोलुपस्य आसक्तस्य
सूतसूनो कीचकस्य प्राणरूपान् अनिलान् पारयितु पारण कर्तुम् । किलेत्युत्प्रेक्षा ।
दुर्वीरखजया युक्त कर एव दुर्वीकर सर्प तेन आदर्शित सूचित सूदस्य भाव
पाचकत्वमेव सूदयति मारयतीति सूदस्य भाव मारकत्व येन तथोक्त सन्निति
श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । उक्तोत्प्रेक्षासापेक्षमिति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ।
इन्द्रवज्रा ॥ ८ ॥

पितुरिति । परिपूज्य सम्यक्पूजनीय पितु वायो सखाय सुहृद अग्नि-
मिति प्रस्तुतोचितनिर्देश । पितृसखस्य पितृकल्पत्वात्परिपूज्यत्वोक्ति । अत्र
पितु सखायमित्यस्य व्यावर्तकविशेषणत्वेन परिपूज्य इत्यनेनाग्नेर्बोध सुलभ , तत
पितु सखाय अतएव परिपूज्यमित्येव योजना । परंतु बालानुजिघृक्षया तथोक्त-
मिति ध्येयम् । दिने दिने प्रतिदिन एधै शुष्केन्धनै तृप्ति उपनेतुमिवेत्युत्प्रेक्षा ।
सूदस्येवाकृतिर्यस्य स स प्रसिद्ध वृकोदर भीमोऽपि वृत्त वर्तुल शराव
विस्तृतास्य पात्र पाणौ यस्य तथोक्त सन् विराट नृप ययौ प्राप । उपजाति ॥९॥

कुलशैलेति । जगमे चरे कुलशैलस्य शृङ्गे शिखर इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा ।
कुरुकुञ्जरे कौरवश्रेष्ठे भीमे सूदाकृतौ चलति आगच्छति सति तदा आगमनसमये
तस्य विराटस्य पुरस्य सुबन्धिनी वसुधा भूमिरेव केवल भृश कम्पन मुहु न व-

महानसेऽवतरतो जनस्य स पति कृत ।

महानसेवत रतो मात्स्य स्वादुषु कर्मसु ॥ ११ ॥

स्त्रीत्वेन योग खलु वीरगर्ह्य पुस्त्वेन चान्त पुरवासविघ्न ।

इतीव षण्ढत्वमवश्यभाव्यमादाय पार्थोऽपि जगाम मात्स्यम् १२

कृतवसतिरसौ नृपस्य कन्या

गृहभुवि नर्तयति स्म तालपाणि ।

मधुकरमुखरो लता वनान्ते

मलयगिरेरिव मारुतप्ररोह ॥ १३ ॥

मम ध्वजाङ्कस्य विभर्ति सज्ञामसाविति प्रेमभरादुपेत ।

प्रसूनधन्वेव सुतोऽपि माद्या मत्स्येन्द्रमागत्य ननाम मूर्ध्ना ॥ १४ ॥

इति स्म नाभिभ्रत् । किंतु अदक्षिणा वामा कीचकस्य भुजा बाहुरपि कम्पन वहति स्म । तस्य भाविमरणसूचकत्वेनेति भाव । अत्र विराटनगरभूकीचकभुजयोश्चलने नौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पद तुल्ययोगिताभेद । मञ्जुभाषिणी ॥ १० ॥

महानस इति । स महान् भीम महानसे पाकस्थाने अवतरत वर्तमानस्य जनस्य पाचकस्य पति कृत प्रभूकृत सन् । मात्स्येनेत्यर्थाल्लभ्यते । अत एव रत तस्मिन्ननुरक्त सन् । स्वादुषु रच्येषु कमसु पाकेषु मात्स्य विराट असेवत सेवितवान् । रच्यै पाकै तर्पयामासेत्यर्थ । आदिपादाट्टितिर्यमकभेद ॥ ११ ॥

स्त्रीत्वेनेति । स्त्रीत्वेन योग सबन्ध । स्त्रीरूपधारणमिति यावत् । वीराणा अस्मादृशा गर्ह्य निन्द्य । पुस्त्वेन योग पुरुषधारण च अन्त पुरे वासस्य विघ्न प्रतिबन्ध । खत्विवत्युभयत्रावधारणे । इति हेतोरिवेत्युत्प्रेक्षा । अवश्य प्रकृतप्रयोगित्वेन उर्वशीशापेन च अनिवार्यं यथातथा भवितु योग्य भाव्य षण्ढत्वम् । स्त्रीत्वपुस्त्वाभ्यामन्यत् नपुसकत्वम् । आदाय स्त्रीकृत्य । पार्थ अर्जुनोऽपि मात्स्य जगाम विराट प्राप्तवान् ॥ १२ ॥

कृतेति । ताल कास्यनिर्मितवाद्यविशेष नर्तकत्वसूचक पाणौ यस्य स असौ बृहन्नलाख्य षण्ढत्वधारी अजुन नृपस्य विराटस्य गृहभुवि कृता वसति स्थिति येन स तथोक्त सन् । कन्या उत्तराप्रभृती । मधुकरै अलिभि मुखर शब्दायमान वनान्ते मलयगिरे सबन्धी मारुतप्ररोह वाताङ्कुर लता मल्लिकादीरिव । नर्तयति स्म नाट्यमकारयत् । तच्छिक्षितवानित्यर्थ । उपमालकार । पुष्पिताग्रा ॥ १३ ॥

ममेति । असौ विराट मम ध्वजे अङ्कस्य मीनस्य सज्ञा मत्स्येन्द्र इति नाम विभर्ति इत्युक्तप्रकारात् प्रेम्ण भरात् अतिशयात् उपेत आगत प्रसूनधन्वा मन्मथ इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । माद्या सुत नकुलोऽपि मत्स्येन्द्र विराट प्रति

त पश्यन्नकुल राजा तन्द्रालुर्दृङ्निमेषणे ।
 निजा मत्स्येश्वराभिख्या निनाय प्रकटार्थताम् ॥ १५ ॥
 कशा करे स विभ्राण शशाङ्ककुलभूषणम् ।
 मन्दुरापतिमातेने त दुरापपराक्रमम् ॥ १६ ॥
 अस्मत्तिरोधिवसतेर्भवितान्तहेतु-
 रेतद्दिनै कतिपयैरिति जानतेव ।
 पाण्डो सुतेन चरमेण च तस्य राज्ञो
 वृन्द गवा प्रजुगुपे पृथुकौतुकेन ॥ १७ ॥

आगत्य मूर्ध्ना ननाम नमस्कृतवान् । अत्र मत्स्यानामिन्द्र इति व्युत्पत्तेरुभयत्र तुल्यत्वेऽपि एकत्र श्रेष्ठमत्स्य , अन्यत्र तन्नामकदेशादिप , इत्यर्थभेदो ग्राह्य । 'देशभेदे झषे मत्स्य' इति कोशात् ॥ १४ ॥

तमिति । त नकुल पश्यन् अतएव दृशो नेत्रयो निमेषणे मीलने विषये तन्द्रालु प्रमादशील । निमेषरहित सन्निति यावत् । निजा मत्स्येश्वर मीनश्रेष्ठ इत्यात्मिका अभिरया सज्ञाशब्द ता प्रकट स्फुट अर्थ 'सुरमत्स्याव-निमिषौ' इति कोशप्रसिद्धानिमिषलरूप यस्यास्तस्या भाव तत्ता ताम् । अन्वर्थनामत्वमिति यावत् । 'लतलोर्गुणवचनस्य' इति पुवद्भाव । निनाय प्रापयासासेवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । अथवा नकुलावलोकनप्राप्तनिमेष-राहित्यस्य तादृगन्वर्थताप्राकट्यप्रापणहेतुत्वात् पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गमित्येकत्र ऋविसरम्भनिर्णायकाभावात् द्वयो सदेहसकर ॥ १५ ॥

कशामिति । स विराट शशाङ्कस्य चन्द्रस्य यत्कुल वश तस्य भूषण दुराप शत्रुभि प्राप्तुमशक्य पराक्रम यस्य त कशा अश्वताडनीं करे विभ्राणम् । प्राकृतिरुखीयाश्वशिक्षणानेपुण्यद्योतनायेद विशेषणम् । अतएव परिकरालकार । एव सर्वत्र बोध्यम् । त नकुल मन्दुराया वाजिशालाया पतिं आतेने चक्रे । अत्र शशाङ्केति दुरापेति द्विकत्रिकयोरानृत्या लाटानुप्रासस्योक्तपरिकरस्य च द्वयो शब्दार्थालकारयो काव्यप्रकाशिकोक्तदिशा एकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ १६ ॥

अस्मदिति । एतत् गोवृन्द कतिपयैर्दिनै अस्माक तिरोधिवसते अज्ञात-वासस्य अन्तस्य समाप्ते हेतु भविता भविष्यति इत्युक्तप्रकार जानतेव म्मिते-नेत्युत्प्रेक्षा । पृथुकौतुकेन चरमेण सर्वेषा कनिष्ठेन पाण्डो सुतेन सहदेवेन । च-कार अप्यर्थ । तस्य राज्ञ विराटस्य सबन्धि गवा वृन्द प्रकर्षेण जुगुपे रक्षित-म् । गोपायते कर्मणि लिट् । सहदेवो गोपवेष विराटनिदेशेन तद्गोकुल ररक्षेत्यर्थ ॥ १७ ॥

आगता नगरवासवाञ्छया देवतेव विपिनस्य पार्षती ।
केलिपुष्पमिव दन्तकङ्कत विभ्रती नृपवधूसुपागमत् ॥ १८ ॥

सैरन्ध्रीरूपभाजोऽस्या जातिनैच्यान्नत शिर ।
सुदेष्णायास्तु ता दृष्ट्वा सुन्दरी त्रीलगौरवात् ॥ १९ ॥

वनभुव इव माधवोदयश्री-
मनुजपतेरवरोधयोषितोऽसौ ।
अनुदिनमखिलालिलालनीयै-
रलमकरोत्तिलकैरतीव दृश्यै ॥ २० ॥

अनन्तर^१ स्ववशा पाञ्चालसुता भृशमादृतकङ्कतमतिरसोत्पादन-

आगतेति । नगरवासे पट्टणनिवासे वाञ्छया आगता विपिनस्य देवतेव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । पार्षती द्रौपदी केल्या क्रीडार्थं पुष्पमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । पूर्वसापेक्षेति सकर । दन्तमय कङ्कत केशसस्कारकयन्त्रविशेष विभ्रती सती । 'प्रसाधनी कङ्कतिका' इत्यमर । सैरन्ध्रीत्वसूचकमिदं विशेषणम् । नृपस्य विराटस्य वधू सुदेष्णा प्रति उपागमत् आगतवती । उक्तसकरपरिकरयोः ससृष्टि । रथोद्धता ॥ १८ ॥

सैरन्ध्रीति । सैरन्ध्या शिल्पकारिकाया रूप आकार भजतीति भाज । अस्या द्रौपद्या शिर जाते सैरन्ध्रीकुलस्य नैच्यात् अपकर्षाद्धितो नत नम्र अभूत् । सुदेष्णाया विराटपत्न्या शिरस्तु ता सुन्दरीमिति प्रस्तुतोचितनिर्देश । द्रौपदी दृष्ट्वा त्रीलगौरवात् लज्जातिशयाद्धेतो नतमभूत् । 'सैरन्ध्री परवेशमस्था स्ववशा शिल्पकारिका' इत्यमर । अत्रोभयोः शिरसो नमनेनौपम्यस्य गम्यत्वान्तुल्ययोगिताभेदस्य नमनहेतुनमनयो उक्तिरूपहेललकारस्य च द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ १९ ॥

वनेति । असौ सैरन्ध्रीरूपधारिणी द्रौपदी मनुजपते विराटस्य अवरोधयोषित अन्त पुराङ्गना माधवोदयश्री वसन्ताभ्युदयलक्ष्मी वनभुव वनसीमा इव अखिलाभि आलीभि सखीभि अखिलैरलिभिश्च लालनीयै अतएव अतीव दृश्यै भृश प्रेक्षणीयै तिलकै चित्रकै तृक्षविशेषेश्च दिने दिने अनुदिन अलमकरोत् अलचकार । श्लिष्टसाधर्म्येयमुपमा । पुष्पिताग्रा ॥ २० ॥

अनन्तरमिति । अनन्तर सर्वेषां विराटपुरावासानन्तरम् । स्ववशा स्वाय-

१ 'वीक्ष्यैनाम्' इति पाठ २ 'त्रीडपीडनात्' इति पाठ ३ 'स्ववशा भ्रमादृत' इति पाठ

चणमधिकशोभनाटनपाटवमाश्रितगन्धर्वकुलमाकलितगोत्रान्तर
पञ्चधा रूपमुदञ्चयन्ती पञ्चापि पतीननुयातवती ॥

विमतानपि तैर्जित्वा विवासमिव दायक ।

अक्षेष्वकुरुतावृत्तिमवनीन्द्रेण धर्मभू ॥ २१ ॥

एव तैस्तै स्वकृत्यै सपादितशिर कम्प वय कृतमिव सतत-
मनुभवता तेन महीपतिना बहुमानिता पृथासुता यथा विवास-
नखेद तथा तदीयमपि स्वरूपमितरे जनास्तत्र नाज्ञासिषु ॥

त्ता । ननु परतन्त्रेत्यर्थं । शिल्पकारिकारिकापीति च अतएव पाञ्चालसुता द्रौपदी
आदृता स्वीकृता कङ्कस्य भाव कङ्कता युधिष्ठिरत्वम्, आदृत कङ्कत प्रसाधनी च
यस्मिन् तथोक्तम् । 'प्रसाधनी कङ्कतिका' इति कोशे कङ्कतशब्दात्स्वाये कप्रत्य-
ये टापि च 'प्रत्ययस्थात्-' इत्यादिना कात्पूर्वस्यात् इत्वे च कङ्कतिकेति ग्राह्यम् ।
अतएव 'शिरसीव कङ्कतमवोढमूर्धजे' इति माघप्रयोग । अत्यन्त रसाना
मधुरादीना षण्णा शृङ्गारस्य च उत्पादनेन प्रसिद्धतन्त्रणम् । एकत्रालकरणनैपुण्यात्,
अन्यत्र पाकनैपुण्याच्चेति भाव । 'तेन वित्तश्रुचुपचणपौ' इति प्रसिद्धार्थे चणप् ।
अधिकशोभया नाटने नाट्यशिक्षणे पाटव सामर्थ्यं यस्मिस्तथोक्तम्, के शिरसि
अधिक शोभाया भूषणमाल्याद्यलकरणजन्याया नाटने सयोजने पाटव यस्मि-
स्तथोक्तमिति च । आश्रित गन्धर्वाणा अश्वाना स्वपतीना च कुल वृन्द यस्मिस्त-
थोक्तम् । आकलित आश्रित गोत्राया गोवृन्दस्य अन्तर मध्यदेश यस्मिस्तथो-
क्तम्, आकलित आश्रित गोत्रान्तर मालिनीत्यन्यत्राम यस्मिस्तथोक्तमिति च ।
'गोत्रा गोनिचये भूम्या नाद्रौ श्रीकुलसङ्गयो' इति मेदिनी । अतएव पञ्चधा
पञ्चप्रकार रूप सैरन्त्रीवेप उदञ्चयन्ती प्रकटयन्ती सती । पञ्चापि पतीन् रूपान्तर-
मापन्नान् युधिष्ठिरादीन् अनुयातवती विडम्बयति स्म । 'आर्ताते मुदिते हृष्टा'
इत्यादिना पतिव्रताना पतिसमानवमस्मरणादिति भाव । अत्र स्ववशेति विशेषण
स्य श्लेषभित्तिकाभेदाव्यवसितपञ्चविवरूपोदञ्चनसामर्थ्याभिप्रायगर्भत्वात्परिकरस्य
श्लेषभित्तिकाभेदाव्यवसायमूलातिशयोक्तेश्च अङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥

विमतानिति । धर्मभू युधिष्ठिर तैरपि अक्षैरपि विमतान् दुर्योवनादीन्
जित्वा विवास तेषा राज्यभ्रश दायक वितरिष्यमाण इवेत्युत्प्रेक्षा । अवनीन्द्रेण
सह विराटेन सह अक्षेषु पागकेषु । अक्षक्रीडायामिति यावत् । आश्रितं पौन-
पुन्येन खेलन अकुरुत चक्रे । विवास दायक इत्यत्र 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययो'
इति कृद्योगे षष्ठीप्रतिषेध ॥ २१ ॥

एवमिति । एव उक्तप्रकार स्त्रै स्त्रीयै तैस्तै कृत्यै अक्षक्रीडापाकनाट

१ 'अधिगत' इति पाठ २ 'गोत्रापलाप' इति पाठ ३ 'पञ्चानामपि' इति पाठ
४ 'पाञ्चालनृपतिसुता पञ्चापि' इति पाठ ५ 'कृतै' इति पाठ ६ 'सपादितम्'
इति पाठ, ७ 'अनेन' इति पाठ ।

अथैकदा तत्र सुदेष्णाया प्रेषणेन मदनोत्सवासवाय वासवा-
यतनसदृश वासगृहमागता कौरवाधमकरपरिक्लेशादिव विवर्णेन
वाससावगुण्ठिताङ्गी नरशशिपरम्परासेवनलालसतयेव प्रपदस-
मुखीनलोचननीलोत्पला राजीवशङ्कयानुव्रजता राजहसेनेव राज-
तभाजनेन राजितकराञ्चला पाञ्चालसुता विलोक्य पञ्चेषु-
बाणवञ्चितविवेको मञ्चादुपसृत्य किञ्चिदाकुञ्चितमौलि कीचको
वाचमुवाच ॥

नाश्वगोपालनै सपादित श्लाघासु घटित शिरस कम्प वयसा चरमेण कृत शिर
कम्पमिव सतत अनुभवता तेन महीपतिना विराटेन बहुमानिता सन्त पृथा-
सुता युधिष्ठिरादय विवासेन राज्यभ्रशेन य खेद त यथा नाज्ञासिषु विस-
स्मरु तथा तेषामिद तदीय पृथासुतसबन्वि स्वरूप युधिष्ठिरत्वादिकमपि इतरे
जना पौरैरानपदाश्च नाज्ञासिषु न जानन्ति स्म । जानाते कर्तारि लुट् । अत्र
पाण्डवाना तदितरेषा च तत्तदज्ञानेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेद ॥

अथेति । अथ अनन्तर एकदा कदाचित् तत्र विराटनगरे मदनोत्सवस्य
सुरतार्थ आसवाय मद्यमाहर्तुमिति 'क्रियार्थ-' इत्यादिना चतुर्थी । सुदेष्णाया
विराटपत्न्या प्रेषणेन हेतुना वासवस्य इन्द्रस्य आयतनेन गृहेण सदृश वासगृह
केलीगृह प्रति आगता कौरवाधमस्य दु शासनस्य करेण य परिक्लेश आकषजनि-
तदु ख तस्मादिवेत्युत्प्रेक्षा । विवर्णेन गतशोभेन । मलिनेनेति यावत् । वाससा वञ्चेण
अवगुण्ठित आच्छादित अङ्ग यस्यास्ताम् । नखानामेव शशिना चन्द्राणा परम्पराया
पङ्के सेवने लालसतया अनुरागेणेवेत्युत्प्रेक्षा । प्रपदस्य पादाग्रस्य समुखीने अभिमुखे
लोचने एव नीलोत्पले यस्यास्ताम् । पातिव्रत्येन पादाग्रनिहितदृष्टिमित्यथ ।
राजीवशङ्कया पद्मभ्रमेण अनुव्रजता अनुसरता राजहसेनेव स्थितेनेति भ्रान्ति-
मदुङ्गीवितोत्प्रेक्षा । राजतेन रजतविकारेण भाजनेन पात्रेण राजित दीप्त करान्चल
अग्रहस्त यस्यास्ताम् । पाञ्चालसुता द्रौपदी विलोक्य पञ्च इषव बाणा पुष्पमया
यस्य तेन मन्मथेन वञ्चित अपहृत विवेक कृत्याकृत्यविचार यस्य स अत
एव कीचक सुदेष्णाभ्राता मञ्चात् शयनात् उपसृत्य समीपमागत्य किञ्चित्
आकुञ्चित अवनमित मौलि शिर येन तयोक्त । गृहीतविनय सन्नित्यर्थ ।
वाच वक्ष्यमाणा उवाच । अत्र केवलोत्प्रेक्षाया रूपकोत्प्रेक्षासकररूपकाङ्गाङ्गिभाव-
सकरस्य भ्रान्तिमदुत्प्रेक्षासकरस्य च त्रयाणा ससृष्टि ॥

१ 'गेहम्' इति पाठ २ 'परिक्लेशदु खादिव' इति पाठ ३ 'अवकुण्ठिताङ्गीम्'
इति पाठ ४ 'नीचा वाचम्' इति पाठ

इदमेव हि सद्म भद्रभद्र यदिदानीं तव मार्दवज्ञमङ्गे ।
 अयमप्यहमस्मि धन्यधन्यो हरिणाक्षि त्वदपाङ्गगोचरो य ॥२०॥
 नतगात्रि यदागमेन मा नयसे मोदगिरेरधित्यकाम् ।
 चिरपुण्यफलोदयश्रिया दिवसो वैजननस्तदेष मे ॥ २३ ॥

अन्वर्थता मालिनि तेऽभिधाया

कुतो न जागर्त्यधुना कचेषु ।

तैस्या प्रतीपोदितवर्णपङ्के-

रथोऽथ वालकरण ह्यमीषु ॥ २४ ॥

इदमिति । हरिणस्य कुरङ्गस्येव अक्षिणी यस्यस्तस्या सबुद्धि हे हरिणाक्षि
 द्रौपदि, इद सद्म एतद्गृहमेव मद्गृहेष्विति शेष । भद्रभद्र अत्यन्तशुभसपन्नम् । ना
 न्यदित्यर्थ । हिरवधारणे । यत् मद्गृहमिदानीं तव अङ्गे मार्दव सौकुमार्यं जानातीति
 तज्ज्ञम् । भवच्चरणन्यासधन्यमित्यर्थ । किञ्च अय अहमपि धन्यधन्य अत्यन्त
 भाग्यवानस्मि । उभयत्र वीप्साया द्विर्भाव । यत् योऽहं तव अपाङ्गस्य नेत्रान्त
 भागस्य गोचर विषयोऽस्मि । लत्कटाक्षवीक्षितोऽस्मीत्यर्थ । अत्र द्वितीयचतुर्थ-
 चाक्यार्थाभ्यां भद्रत्वधन्यत्वातिशययो समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गद्वय-
 ससृष्टि । औपच्छन्दसिकम् ॥ २२ ॥

नतेति । किञ्च हे नतगात्रि घनस्तनभारनम्राङ्गि, त्वं यत् यस्मात् कारणात्
 आगमेन स्वयमेवात्रागमनेन मा मोदस्य सतोषस्यैव गिरे अद्रे अधित्यका ऊर्ध्वदेश
 नयसे प्रापयसे । सान्द्रानन्दतुन्दिल करोषील्यर्थ । तत् तस्मात् एष ईदृशसतोष-
 दायक दिवस वासर मे मदीयाना चिरपुण्याना अनेकजन्मसुकृताना य
 फलस्य उदय उत्पत्ति तस्य श्रिया समृद्धीना वैजनन प्रसूतिदिवस
 भवति । 'घटो नीलघट' इत्यादिवद्विधेयकोटावधिकावगाहनान्न बोधानुपपत्ति ।
 'सूतिमासो वैजनन' इति कोशे मासशब्द पक्षदिवसादेरप्युपलक्षक इति ध्येयम् ।
 'फलाङ्कुर-' इति पाठेऽप्युक्त एवार्थ । अत्राप्युत्तरवाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥

अन्वर्थतेति । मालिनीति द्रौपद्या सैरन्ध्रीरूपाया नाम । किञ्च हे मालिनि,
 ते लदीयाया अभिधाया मालिनीति सज्ञाशब्दस्य अन्वर्थता माला अस्या अस्तीति
 व्युत्पत्तिसिद्ध मालारूपोऽवयवार्थ । कचेषु केशेषु । त इत्यत्राप्यनुषज्यते । अनुना
 कुतो हेतो न जागर्ति न स्फुरति । अथवा मालाधारणे विचारो न कार्य एवेत्यर्थ । हि
 यस्मात् कारणात् तस्या लदीयाया सबन्धिन्या प्रतीप विलोम यथा तथा 'नीलिमा'
 इत्येवमुदितानामुच्चरिताना वर्णाना उक्ताना अक्षराणा पङ्के नीलिमेत्यात्मिकाया
 अर्थ नैत्यमेव अमीषु कचेषु अलकरण भूषण भवति । तत् तस्मादिति योज्यम् ।

बाहोरनङ्गदत्वस्य बाले ते कारणे उभे ।

एक तयोस्तु लावण्यमितरन्नावगम्यते ॥ २५ ॥

अरम्यभाव भजते जगत्या-

मङ्गेषु किञ्चिद्विकलोऽपि लोक ।

निसर्गसुन्दराणा भारायैव भूषणानीति भाव । अत्र माल्य कुतो न धृतमिति खोक्तस्यैव नैत्यसत्ताविचारणेनाक्षिप्तत्वादाक्षेपालकार । 'आक्षेप स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात्' इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

बाहोरिति । किञ्च हे बाले, ते तव बाहो अनङ्ग मन्मथविकार दत्त कुरत इत्यनङ्गदौ, अङ्गदाभ्या केयूराभ्या रहितौ अनङ्गदौ च । तयोर्भाव अनङ्गदत्त्व द्विवि-
वस्य तस्य कारणे अपि उभे द्वे भवत । के इत्यत आह—एकमिति । तयो
कारणयो द्वयो मध्ये एक कारण तु लावण्य शोभानैगनिग्यम् । 'मुक्ताफलेषु
च्छायायास्तरलत्वसिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥' इति निरु-
क्त्या अवगम्यते दृश्यते । मयेति शेष । तथा च लावण्यरूपकारणसत्त्वाद्बुचितमे-
वैकविधमनङ्गदत्वमनयोरिति भाव । इतरत् द्वितीय कारण गर्भधारण तु नावग-
म्यते इति परिहासोक्ति । अत्र 'दर्शने दौहदातौ च द्वयोरासीदनङ्गदा' इति
तृतीयस्तबके ग्रन्थकृतैव लावण्यगर्भधारणयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितेऽनङ्गदत्त्वे
कारणत्वेनोपन्यस्तत्वात् इतरत् गर्भधारणमिति व्याख्याने नास्मासु चोद्यावकाश ।
अत्र यद्यप्यङ्गदराहित्येऽपि लावण्यस्य कारणत्व वक्तुं शक्यम्, तथापि 'न कान्त-
मपि निर्भूष विभाति वनिताननम्' इति रसिकसमाजप्रसिद्धया उद्दीपनविभाव-
विधया शृङ्गारे भूषणधारणस्यात्यावश्यकत्वादुक्तस्यैव गर्भधारणस्य तत्र कारणत्व
ग्रन्थकृदभिप्रेतमिति ध्येयम् । अत्र लावण्यानङ्गदानयो हेतुहेतुमतोरुक्त्या हेतुल-
कारस्य विनापि कारण गर्भधारण अङ्गदराहित्यरूपकार्यस्य वर्णनाद्विभावनायाश्च
अङ्गदराहित्यानङ्गदानयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तेश्च तिस्रणा
ससृष्टि । यत्तु 'मन्मथप्रदान एव कारणद्वयम्' इति, 'मन्मथप्रदानाङ्गदराहित्ययो
क्रमेण कारणद्वयम्' इति च द्विवा व्याख्याय प्रथमे मन्मथप्रदस्य लावण्यस्यानङ्ग-
दानकार्योपक्षीणत्वेन एकस्य कारणस्य कार्यद्वयोत्पादनासमथत्वेन च त्वद्बाहोर्म-
न्मथप्रदत्त्व निष्कारणमेवेत्यर्थ । तथा च तव बाहुरलकार विनापि मन्मथोद्रेककर
इति द्वितीयो लोके भर्तृराहित्य अङ्गदादिधारणाभावे कारण मयि भर्तरि सति
किमर्थमङ्गदधारण न कृतमिति च पृष्टवानिति च भावार्थावाह नृसिंह, तव
किं केन सगतमिति सहृदया एवाकलयन्तु, पर लीदृशस्याप्यतिदुरुहस्य चम्पूभार-
तस्य व्याख्याने प्रवृत्त्या सर्वतो बलवती मन्यामहे स्वात्मसभावनामिति ॥ २५ ॥

अरम्येति । किञ्च हे बाले, जगत्या लोके लोक जन अङ्गेषु करचरणादिषु ।
कस्मिंश्चिदिति शेष । किञ्चित् ईषन्मात्रेणापि लिकल न्यून सन् अरम्यस्य असु-

सदृश्यसे त्व निखिलेन बाले
 मध्येन हीनापि मनोज्ञमूर्ति ॥ २६ ॥
 न पल्लवस्तन्वि न विद्रुमश्च
 ताम्रोऽधरोऽय तव बिम्बमेव ।
 चन्द्रो यदि स्यात्तव वक्रमेत-
 चन्द्रस्य बिम्ब सहज हि लोके ॥ २७ ॥
 कान्ते तवाननमिद कमलावलीषु
 स्रष्टु पुरा सरसि विस्मृतमेव धात्रा ।
 पश्चाद्विचिन्तितवता तदुपान्तभागे
 सदृश्यते विरचित खलु हसपाद् ॥ २८ ॥

न्दरस्य भाव अरम्यत्व विरूपत्व भजते प्राप्नोति । त्व तु निखिलेन यावता मध्येना-
 ज्ञेन हीना शून्यापि सती मनोज्ञा रम्या मूर्ति शरीर यस्यास्तथोक्ता सदृश्यसे ।
 'निरीक्ष्यसे' इति वा पाठ । उभयत्रैक एवार्थ । मयेति शेषश्च । अत्रारम्यत्वका-
 रिण यावन्मध्यवैकल्यस्य तद्विरुद्धरम्यत्वसाधकत्वेन वर्णनाद्व्याघातालकार ।
 यावन्मध्यवैकल्यासबन्धेऽपि तत्सबन्धरूपातिशयोक्त्युज्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गि-
 भावेन सकर । तेन लोकैकविलक्षणं भवदीयलावण्यमिति प्रतीतेरलकारेण
 वस्तुध्वनि ॥ २६ ॥

नेति । किञ्च हे तन्वि, ताम्र अरुण तव अय अधर न पल्लव न विद्रुमश्च
 किंतु बिम्ब बिम्बफलमेव मण्डलमेवेति च । कथमेतदत आह—चन्द्र इति ।
 तवैतद्भ्रू मुख चन्द्र स्याद्यदि । हिरवधारणे । तर्हि चन्द्रस्यैव बिम्ब मण्डल बिम्ब
 फल च सहजम् । नान्यस्येत्यर्थ । अत्र मुखचन्द्रयोर्भेदेऽप्यभेदातिशयोक्तिरेका ।
 अस्मिन्नेव वाक्यार्थे मुखस्य बिम्बवत्ता साहजिकत्वसिद्धये मुख चन्द्र यदि स्या-
 दित्यूहात्मक सभावनालकार । द्वयोश्चैकवाचकानुप्रवेशसकर । तेन च युक्त्युप-
 न्यासरूपेणावरे विद्रुमत्वपल्लवत्वे निषिध्य बिम्बत्वारोपरूपाया हेत्वपहुतेरुज्जीवना-
 दनयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । इद तु रहस्य मण्डलबिम्बफलयो श्लेषभित्तिकाभे-
 दाध्यवसायमूलाया अतिशयोक्तौ सत्यामेव हेत्वपहुते प्रचारेणैतयोरङ्गाङ्गिभावेन
 सकरस्यैवोक्तसकरोज्जीवितत्वात्सकरयोरेव द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर इति । यत्तु
 'बिम्बशब्दस्य श्लिष्टार्थत्वाद्दुत्तरार्धेनार्थान्तरन्यासरूपेण तस्य मण्डलार्थकत्वसमर्प-
 णमेव करोति' इति उत्तरार्धावतरणिका नृसिंहो विलिलेख, तत्तस्य 'नालकारोऽत्र
 लिख्यते' इत्यत्र व्यञ्जनागम्यमलकारमौढ्य विशदयतीति ॥ २७ ॥

कान्ते इति । किञ्च हे कान्ते, तवेदमानन मुख सरसि पद्माकरे कमलाना

१ 'निरीक्ष्यसे त्व तु विचित्रमेत मध्येन' इति पाठ २ 'विचिन्तनवता' इति
 पाठ ३ 'सलक्ष्यते' इति पाठ •

कूपस्य तीरे निवसन्नपाय को वा न धत्ते वद् कोमलाङ्गि ।
त्वन्नाभिकूपस्य वसन्हि तीरे न दृश्यते सप्रति मध्यभाग ॥ २९ ॥

अक्षीणवक्रशशिसेवनलाभतोषा-

दालिङ्गितामिव मिथो रजनेस्त्रियामीम् ।

त्रेधा विभज्य रचिता वहसेऽद्य वेणीं

क सिंहसहननमूहयितु वियुक्तम् ॥ ३० ॥

आवलीषु पङ्क्तिषु । तन्मध्य इत्यर्थं । स्रष्टु निर्मातु पुरा सृष्टिकाले वात्रा ब्रह्मणा विस्मृतमेव । पश्चात् कमलसृष्ट्यनन्तर विचिन्तितवता असृष्टैवाहो मालिनीमुख किमिलेतान्येव सृष्टानीत्यालोचितवता अतएव धात्रा विरचित निर्मित हस पाद विस्मृतमन्यत्र निमाय अत्रैतद्विस्मृतमिति सूचको लिपिविशेष हसाना पादन्यासश्च तासा कमलावलीना उपान्तभागे समीपदेशे सदृश्यते । लोकैरिति शेष । तदुपान्तभागे विरचित इति वा योजना । खल्वित्यवधारणे । अत्र विस्मृति-सूचकलिपिविशेषस्य हसचरणन्यासस्य च द्वयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूला तिशयोक्त्यनुप्राणित कमलावलय वातुविस्मृतमालिनीमुखरहिता हसपादव त्वादित्यनुमानालकार इति द्वयोः सकर ॥ २८ ॥

कूपस्येति । किञ्च हे कोमलाङ्गि, कूपस्य तीरे निवसन् निवास कुर्वाण को वा जन अपाय उपद्रव उत्पत्तय न वत्ते न प्राप्नोति । सर्वोऽपि धत्त एवेत्यर्थं । वद् त्व ब्रह्मि । वाक्यार्थं कर्म । सामान्येनोक्तमर्थं विशेषेण समर्थयति—त्वदिति । हि यस्मात्त्व नाभेरेव कूपस्य तीरे वसन् मध्यभाग सप्रति न दृश्यते । मयेति शेष । अत्रार्थान्तरन्यासेन नाभेरतिगाम्भीर्यप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि । अत एवात्र नाभिवर्णनमात्रे तात्पर्यान्नारम्यभावमित्यनेन पौनरुक्त्यम् । ‘त्वन्नाभिकूपस्य वस न्हि तीरे’ इत्येव पाठ । ‘तटेनिवासी’ इति पाठे तीरपदार्थस्य तटपदेन परामर्शं पर्यायभङ्गाख्यदोष इति ॥ २९ ॥

अक्षीणेति । किञ्च हे मालिनि, त्रेधा त्रिविध विभज्य भङ्गीकृत्य रचिता अतएव अक्षीणस्य सर्वदा पूर्णस्य वक्रस्यैव शशिन सेवन भजन तन्नाभेन यस्तोष सतोष तस्मात् मिथ अन्योन्य आलिङ्गिता आश्लिष्टा रजने रात्रे सबन्धिनी त्रयाणा यामाना समाहार त्रियामामिव स्थिता वेणी केशपाश सिंहस हनन वराङ्गरूपसपन्न क वन्य अद्य वियुक्तम् । त्वयेति शेष । ऊहयितु अनुमातुम् । लोकैरिति भाव । वहसे । प्रोषिते भर्तरि वेणीवारणस्मरणादत्रेय केनचिदन्येन वियुक्ता वेणीधारणादित्यनुमानालकार । त्रियामत्वोत्प्रेक्षया ससृष्ट प्रथमचतुर्थया मयो पूर्वार्धपश्चार्धद्वयस्याहन्येव परिगणनाद्रात्र्यास्त्रियामत्वमिति क्षीरस्वामी ॥ ३० ॥

सुदति बहुपरागधूसरापि त्वमपहरस्यधुना मनो मदीयम् ।

रतिरिव हरकोपदह्यमानस्मरतनुधूमलैवावृताखिलाङ्गी ॥ ३१ ॥

त्वामुल्लसद्विम्बफलाधरा मे मामप्यनङ्गाशुगमदित ते ।

विशङ्कमस्मिन्विजने प्रदेशे पद्मानने पातुमय हि काल ॥ ३२ ॥

इति तस्य तादृश वचनमाकर्ण्यपि चित्तचम्पकमञ्जरीचञ्च-
रीकायमाणपञ्चशरविकारा पाञ्चाली गिरमिमा स्मररागतिमि-
रकौमुदीमुदीरयामास ॥

सुदतीति । शोभना दन्ता यस्या सवुद्धि हे सुदति, बहुना सान्द्रेण परा
गेण रजसा वूसरा मलिनापि त्व हरस्य शभो कोपेन । तत्प्रसारितफालनयना-
नलेनेत्यथ । दह्यमानाया स्मरतनो मन्मथशरीरस्य सवन्धन धूमस्य लवै लेञ्चै
आवृत अङ्ग यस्यास्तथोक्ता रति मन्मथपत्नीव अधुना मदीय मन अपहरसि ।
अत्र द्रौपद्यास्तथाविधरत्युपमाया कीचकस्य हरकोपदह्यमानमदनोपमाया
तया च तस्येवास्यापि सनिहितायुरवसानस्य च प्रतीतेरलकारेणालकारवस्तु
द्वयध्वनि । 'अर्था प्रोक्ता पुरा तेषामर्थव्यञ्जकतोच्यते' इति काव्यप्रकाशे
त्रिविधस्याप्यर्थस्य व्यञ्जकत्वप्रतिपादनाद्यङ्गयस्यालकारस्य वस्तुव्यञ्जकत्व नानु
पपन्नम् । पुष्पिताग्रा ॥ ३१ ॥

विवक्षित चार्थमावेदयति—**त्वामिति ।** किञ्च हे पद्मानने, मे मम उल्लसन्
बिम्बफलमिव अधरो यस्यास्ता त्वा पातुम् । त्वदधरमास्वादयितुमित्यर्थ । ते तव
अनङ्गाशुगै मन्मथबाणै मदित पीडित मामपि अस्मिन्विजने प्रदेशे एकान्ते
विशङ्क नि शङ्क यथातथेति पदद्वय पूर्वत्रापि योज्यम् । पातु रक्षितु अयमेव काल ।
हिरेवकारार्थ । अहो देशकालावप्युक्ताथऽनुकूलावित्यावयोर्भाग्यमनन्यादृशमिति
भाव । अत्र बिम्बाधरत्वानङ्गबाणमर्दनैकान्तै तत्काले पानावसरत्वसमर्थनादने
कपदार्थहेतुकस्य काव्यलिङ्गस्य बिम्बाधरेत्युपमाया श्लेषभित्तिकालब्धपानरक्ष-
णाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्ते उक्तक्रियाद्वययौगपद्यात्मकसमुच्चयस्य च चतु
र्णामेकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ ३२ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण तादृश स्मरविकारकृत तस्य कीचकस्य वचन
आकर्ण्यपीत्यपिना किमुतानाकर्णन इति ध्वन्यते । चित्तस्यैव चम्पकमञ्जर्या
चम्पकगुच्छस्य चञ्चरीक भृङ्ग इवाचरतीति चञ्चरीकायमाण । दूरीभूत इति यावत् ।
पञ्चशरस्य मन्मथस्य सबन्धी विकार यस्यास्तथोक्ता पाञ्चाली द्रौपदी स्मररागस्य
मन्मथविकारस्येव तिमिरस्य कौमुदी चन्द्रिकाम् । तन्निरसनी इति परम्परितरूपकम् ।
इमा वक्ष्यमाणा गिर वाच उदीरयामास उक्तवती । अत्र तादृग्वचनाकर्णनरूप-

१ 'लवाविलाखिलाङ्गी' इति पाठ २ 'विजने' इति पाठ ३ 'अपि' इति
नास्ति क्वचित् ४ 'विकारिका' इति पाठ

अन्त पुरेषु विहरन्नयि कीचक त्व

सैरन्ध्रये स्पृहयसीति विगर्ह्यमेतत् ।

रम्येषु कल्पकुसुमेषु चरन्द्विरेफो

रज्येत कि पितृवनद्रुमगुच्छिकायाम् ॥ ३३ ॥

प्रैत्याय्यते चपलता पतिपत्नीषु या हठात् ।

इष्टार्थसिद्धे प्रागेव दिष्टान्त दोग्धि सा नृणाम् ॥ ३४ ॥

गन्धर्वा सन्ति मे कान्ता बाधते यान्स्मरोऽनिशम् ।

स्वाभिख्या स्वास्त्रसख्या च वहन्तीतीर्ष्या किल ॥ ३५ ॥

सामग्रीसत्त्वेऽपि स्मरविकारानुदयवर्णनविकारात्मकविशेषोक्त्या स्मरविकारस्य कारितवाक्यनसमर्थनात्मकपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोज्जीवनात्तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर रूपकेण ससृष्ट । तेन च लोकोत्तरमस्या पातिव्रत्यमिति प्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि ॥

अन्तरिति । अयि कीचक, अन्त पुरेषु विहरन् अन्त पुरस्त्रीभि सह क्रीडन् त्व सैरन्ध्रये दास्यै स्पृहयसि ता कामयसीत्येतत् सैरन्ध्रीस्पृहण विशेषेण गर्ह्य निन्द्यम् । तत्र दृष्टान्तयति—रम्येष्विति । रम्येषु लोकोत्तरमकरन्दसौरभादिना मनोज्ञेषु कल्पस्य वृक्षस्य कुसुमेषु चरन् रसान् अनुभवन् द्विरेफ भ्रमर पितृ-वनद्रुमस्य श्मशानवृक्षस्य गुच्छिकाया पुष्पगुच्छे रज्येत अनुरक्तो भवेत् किम् । न रज्येतैवेत्यर्थ । अत्र सैरन्ध्रीश्मशानतस्मज्जर्यां लोकनिन्द्यत्वेन बिम्बप्रति बिम्बभावात् दृष्टान्तालकार—‘चेद्विम्बप्रतिबिम्बत्वं दृष्टान्तस्तदलकृति’ इति लक्षणात् ॥ ३३ ॥

प्रत्याय्यत इति । किञ्च हे कीचक, या चपलता पराङ्गनानुरक्ति पतिपत्नीषु पतिव्रतास्त्रपि विषये हठात् बलात् प्रत्याय्यते सक्राम्यते। नृभिरित्यर्थाल्लभ्यते । सा पतिव्रताविषयकतृष्णा इष्टस्य कामितस्य अर्थस्य सिद्धे प्राक् पूर्वमेव दिष्टान्त मरण दोग्धि जनयति । अनुचितकर्मारम्भस्य मृत्युद्वारेषु परिगणनादिति भाव । अत्रेष्टार्थसमुद्यमादनिष्टावाप्तिवर्णनात् तृतीयविषयप्रभेद । ‘पतिपत्नी पतिव्रता’ इति स्त्रीभेदेषु, ‘दिष्टान्त प्रलयोऽत्यय’ इति चामर ॥ ३४ ॥

ननु पतिपत्नीषु लोलल मृतिदायकमस्तु । सैरन्ध्र्या लयि साधारणाया लोल-लान्न कापि मम हानिरत आह—**गन्धर्वा इति ।** किञ्च हे कीचक, मे मम गन्धर्वा गन्धर्वसङ्गा कान्ता पतय सन्ति । यान् मत्कान्तान् स्वस्य अभिख्या शोभा स्वस्य अस्त्राणा बाणाना सरया पञ्चत्व च एते वहन्ति । इत्युक्तप्रकारया

दोष्मतामवतसास्ते स्वरूप नैव केवलम् ।
 गोपायन्त्यप्रमादेन परेभ्यो मा च मानिन ॥ ३६ ॥
 तदद्य पथि वामेऽस्मिन्सप्रतिष्ठास्यसे यदि ।
 ते तु त्वा चारयिष्यन्ति दक्षिणे विधृतक्रुध ॥ ३७ ॥
 इत्यूचुषी सा महिषी कुरूणा शेमुषीमती ।
 सद्यो निववृते तस्माच्चित्तवृत्तिरिवात्मन ॥ ३८ ॥
 यथा यथास्या धावन्त्या रिङ्घणेन पदोर्युगम् ।
 तथा तथा रूषारुण्य तस्याधत्त दृशोरपि ॥ ३९ ॥

ईर्ष्या । किलेति सभावनायाम् । अक्षमयेवेत्युत्प्रेक्षास्मर मन्मथ अनिश सर्वदा
 बाधते, तथा चाहमपि पतिपत्नीति मयि लोललमुक्तफल जनयत्येवेति भाव ॥ ३५ ॥

ननु 'विशङ्कमस्मिन्विजने प्रदेशे' इत्युक्तत्वादिहाद्य का तच्चिन्तेत्यत आह—
दोष्मतामिति । किञ्च हे कीचक, दोष्मता बाहुबलशालिना अवतसा शिरो
 मणय । लोकोत्तरबाहुवीर्या इति यावत् । ते मत्पतय गन्धर्वा परेभ्य स्वेषा
 रूप आकारमेव केवल मुख्य यथा तथा न गोपायन्ति न रक्षन्ति । परैर्दृश्या न
 भवन्तीत्यर्थ । अज्ञातवाससमयादिति भाव । किंतु मानिन प्रशस्तमानवन्त ।
 प्रशसायामिति । अतएव ते अप्रमादेन पुरेभ्य दु शीलेभ्य भवादृशेभ्य मा च
 मामपि गोपायन्ति । मत्पतयोऽदृश्या अत्रैव वर्तमाना इत्यर्थ ॥ ३६ ॥

ननु सिंहबल मा वराकास्ते कि कुर्वन्तीत्यत आह—**तदिति** । किञ्च हे
 कीचक, तत् तस्मात् । तेषामत्रैव वर्तमानत्वाद्धेतोरित्यर्थ । अस्मिन् उक्तविधे अतएव
 वामे अनुचिते सव्ये च पथि मार्गे परदाराभिर्मर्शनरूपे । अद्य त्व सप्रतिष्ठास्यसे
 यदि सचरिष्यसि चेत् । सप्रतिपूर्वात्तिष्ठते कर्तरि लृट् तड् मध्यम । तर्हि ते मत्प
 तय गन्धर्वास्तु विधृता क्रुत् क्रोध यैस्तथोक्ता सन्त त्वा दक्षिणे यमपुरानुसा-
 रिणि मार्गे चारयिष्यन्ति गमयिष्यन्ति । मारयिष्यन्तीत्यर्थ ॥ ३७ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण ऊचुषी भाषमाणा अतएव शेमुषीमती सद-
 सद्विवेचकत्वेन प्रशस्तबुद्धिमती । प्रशसाया मतुप् । 'वी प्रज्ञा शेमुषी मति'
 इति बुद्धिपर्यायेष्वमर । सा कुरूणा महिषी कृताभिषेकपत्नी द्रौपदी । 'कृताभिषेका
 महिषी' इत्यमर । आत्मन स्वस्य चित्तवृत्तिरिव तस्मात् । कीचकात् । त विहायेति
 ल्यब्लोपे पञ्चमी । सद्यो निववृते प्रतिनिवृत्तवती । वर्तते कर्तरि लिट् । अत्र द्रौपदी-
 चित्तवृत्त्यो कीचकान्निवृत्त्या सादृश्यस्य गम्यत्वानुत्प्रेक्षायोगिताभेद ॥ ३८ ॥

यथेति । धावन्त्या कीचकभयाद्भुत गच्छन्त्या अस्या द्रौपद्या पदो पादयो
 युग द्वन्द्व रिङ्घणेन स्खलनेन द्रुतगमनेन । दृढविक्षेपेणेति यावत् । आरुण्य यथा यथा

कृष्णा ततस्तेन कृतान्तभासा केशे गृहीता भुवि पातिता सा ।
 पर्याचवद्वोद्यमविश्रमाभ्या पद्भ्या कराभ्यामपि पर्यभावि ॥ ४० ॥
 प्रहारभीत्येव तदा मृगाक्ष्या नाड्या क्वचिद्यान्तरघत्त सज्ञा ।
 उद्गम्य सा दूरगते प्रहर्तर्युद्धाटयामास दृशौ चिराय ॥ ४१ ॥
 तदनु शनै शनैरुत्तस्थुषी धरातलपरागधूसरिमतिरोहितदीधि-
 तितया वासरापलपितमहौषधिलतेव विलुलितचूर्णकुन्तलतया
 चक्रवाताकुलीकृतवालपूलिकाचमरीमृगीव सूतान्ववायजनपदस्य
 प्रथमामीतिबाधामिव बाष्पधारामुत्सृजन्ती क्वचिदपि शरणमलभ-
 माना सा याज्ञसेनी मन्द मन्द तदेव भवनमभिजगाम ॥

आधत्त अबिभ्रत् तथा तथा तस्य कीचकस्य दृशोर्युग नेत्रद्वन्द्वमपि र्षा कोपेन
 मामप्यवधीरयतीय वराकील्यात्मकेन आरुण्य आवत्त । अत्रापि पादयुगनेत्रयुगयो
 आरुण्यधारणेनौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदस्तुल्ययोगिताभेद ॥ ३९ ॥

कृष्णेति । तत कोपोदयानन्तर कृतान्तस्य यमस्येव भा रूप यस्य तेन
 कीचकेन । केशे इति जात्येकवचनम् । गृहीता भुवि पातिता सा कृष्णा द्रौपदी
 पर्यायेण क्रमेण बद्धौ स्त्रीकृतौ उद्यम ताडनोद्योग विश्रम विश्रान्तिश्च तावुभौ
 याभ्या ताभ्या पद्भ्या पादाभ्या कराभ्यामपि हस्ताभ्यामपि पर्यभावि तिरस्कृता ।
 प्रथम पद्भ्या पश्चात् कराभ्यामेव क्रमेण ताड्यते स्मेत्यर्थ । क्रुद्धा किं किं न
 दुर्वन्तीति भाव ॥ ४० ॥

प्रहारेति । मृगाक्ष्या द्रौपद्या या सज्ञा चेतना तदा प्रहाराद्भीत्येवेत्युत्प्रेक्षा ।
 क्वचित् दुर्ज्ञेयाया नाड्या जीवधातौ अन्तरवत्त अन्तर्हिता अभूत् , सा सज्ञा
 प्रहर्तरि ताडके कीचके दूर गते सति चिराय उद्गम्य नाड्या बहिरागत्य
 दृशौ द्रौपद्या नेत्रे उद्धाटयामास उन्मीलयामास । कीचकप्रहारमूर्च्छिता चिरात्
 सज्ञामुपलभ्य द्रौपदी लोचने उन्मीलितवतीत्यर्थ ॥ ४१ ॥

तदन्विति । तदनु नेत्रोन्मीलनानन्तर शनै शनैरुत्तस्थुषी उत्थिता
 वरातलस्य भूमिप्रदेशस्य परागेण य धूसरिमा मालिन्य तेन तिरोहिता आच्छा-
 दिता दीधिति कान्ति यस्यास्तस्या भाव तत्ता तथा वासरेण अहा अपलपित
 तिरोहितमह तेज यस्या सा महौषधिलता ज्योतिर्लतेव स्थिता विलुलिता सस्ता
 चूर्णकुन्तला अलका यस्यास्तस्या भाव तत्ता तथा चक्रवाते आवर्तवायुभि
 आकुलीकृता वालपूलिका लोमसचय यस्या सा चमरी नाम मृगीव स्थिता ।
 सूतस्य कीचकस्य अन्ववाय वश एव जनपद देश तस्य प्रथमा ईतिबाधा

१ 'गृहीत्वा' इति पाठ २ 'अपलापितमहामहौषधि' इति पाठ ३ 'चमर'
 इति पाठ ४ 'भूपतिभवनम्' इति पाठ

दृष्ट्वा ता ज्ञातवृत्तान्तो देव्या गेहे चरञ्जन ।
 नयनाम्भो विमुमुचे न तु किञ्चन भाषितम् ॥ ४२ ॥
 साय महानसशय शनकैर्ययौ सा
 भीम रह पृथुशरावकृतोपधानम् ।
 धूमाधिरोहमलिन वसन वसान
 नीलाम्बुवाहपरिवीतमिवाचलेन्द्रम् ॥ ४३ ॥
 निश्वस्य दीर्घमियमन्तिकमावसन्ती
 स्पृष्टेन बाष्पमुकुलै कुचयो स्वलङ्घि ।
 बुद्धेन तेन किमिद व्यसन तवेति
 पृष्ट्वा सगद्गदमुवाच विषण्णचेता ॥ ४४ ॥

अतिगृष्टिमिव स्थिता बाष्पधारा उत्सृजन्ती वर्षन्ती क्वचित् कुत्रापि शरण
 रक्षितार अलभमाना अप्राप्नुवन्ती सा कीचकताडिता याज्ञसेनी द्रौपदी तदेव
 भवन सुदेष्णान्त पुरं प्रति मन्द मन्द अभिजगाम प्राप्तवती । उत्प्रेक्षात्रयस्य
 ससृष्टि । 'अतिगृष्टिरनागृष्टि शलभा मूषिका शुका । अत्यासन्नाश्च राजान
 षडेता ईतय स्मृता ॥' इति ॥

दृष्ट्वेति । ता तथाविधा द्रौपदी दृष्ट्वा ज्ञात वृत्तान्त कीचकताडनरूप येन
 तथोक्त देव्या सुदेष्णाया गेहे अन्त पुरे चरन् जन परिजन नयनाम्भ
 बाष्प विमुमुचे ववर्ष । किञ्चन एकमपि भाषित वचन तु न मुमुचे । नोवाचे-
 त्यर्थ । सुदेष्णाभयादिति भाव ॥ ४२ ॥

सायमिति । अथ सा द्रौपदी सायम् । रात्रावित्यर्थ । पृथुना शरावेण पात्र-
 विशेषेण कृत उपधान शयनशिरोदेश्यतूलादिनिर्मितयन्त्रविशेषो यस्मिन्कर्मणि
 तत्तथा महानसे पाकस्थाने शेते इति शयम् । निद्रालुमित्यर्थ । धूमस्य अधिरोहणे
 व्यापनेन मलिन वसन वस्त्र वसान दधत अतएव नीलेन अम्बुवाहेन मेघेन
 परिवीत वेष्टित अचलेन्द्र शैलराजमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । भीम प्रति रह
 एकान्ते शनकै मन्द ययौ । अन्यथा परैर्विज्ञेयतापत्तेरिति भाव ॥ ४३ ॥

निश्वस्येति । विषण्ण दु खित चेत यस्या सा अतएव दीर्घ यथा तथा
 निश्वस्य अन्तिक आवसन्ती समीपे वर्तमाना । 'उपान्वध्याड्वस' इत्यादपूर्वा-
 द्वसतेराधारस्य कर्मत्वम् । इय द्रौपदी कुचयो स्वलङ्घि बाष्पाणि मुकुलानीव तै
 स्पृष्टेन सिक्तेन अतएव बुद्धेन जागृतवता तेन भीमेन अयि तन्वि, तवेद व्यसन
 किम् । कुत इत्यर्थ । इति उक्तप्रकारेण पृष्ट्वा सती सगद्गद दु खस्खलिताक्षरं
 यथा तथा उवाच ॥ ४४ ॥

किमद्य मे दु खमपत्रपा का को वीरपत्नीत्वपदेऽभिमान ।
 सर्व गत कीचकनीचषिङ्गाद्धत्वा कच ताडनमाप्तवत्या ॥ ४५ ॥
 मयि दु खेन घुष्यन्त्या मत्स्याधिपसभान्तरे ।
 तथ्यस्येव यतेरासीद्धर्मसूनोरुपेक्षणम् ॥ ४६ ॥
 बुभुक्षते न जीवन्ती मारितामेव मा नृप ।
 कल्याण खलु तत्तस्य कङ्कभावभृतोऽधुना ॥ ४७ ॥
 तस्यैवाज्ञापथेऽजस्र चरता स्वलन विना ।
 भवता खलु नि शङ्क परामर्श्या कचेऽपरै ॥ ४८ ॥

किमिति । हे वीर, कीचक इति नीच षिङ्ग विटाधम तस्मात् कच हत्व तत्करे समर्प्य ताडनमाप्तवत्या । केशेषु गृहीत्वा तेन ताडिताया इत्यर्थ । मे मम दु ख नाम किम्, अपत्रपा लज्जा नाम का, वीराणा पत्नीत्वपदे भार्यात्वस्थाने अभिमानो नाम क । सर्वत्र किशब्दो निन्दायाम् । 'कि वितर्के परिप्रश्ने क्षेपे निन्दापवादयो' इति विश्व । सर्व उक्तत्रयमन्यत् कुलशीलादिक च गतमेव । अत्र कीचकताडनेन सर्वलोपसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेद ॥ ४५ ॥

मयीति । किच हे वीर, मयि दु खेन घुष्यन्त्या कीचको मा तताड त्रायध्व-मित्युच्चै क्रन्दन्त्या सत्या मत्स्याधिपस्य विराटस्य सभान्तरे आस्थानमण्डप-मध्ये धर्मसूनो वर्मराजस्य तथ्यस्य अकृत्रिमस्य यते सन्यासिन इव उपेक्षण औदासीन्य आसीत् । तथ्ययतेर्दारिकसुखदु खोपेक्षास्मरणादिति भाव ॥ ४६ ॥

बुभुक्षत इति । किच हे वीर, नृप धर्मराज जीवन्तीं मा न बुभुक्षते न भोक्तुमिच्छति न पालयितुमिच्छतीति च । पुन किंतु मारिता केनचिन्निह-तामेव मा बुभुक्षते इति यत् तत् तथा काङ्क्षण द्विविधमपि अधुना अद्य कङ्कस्य भाव कङ्कत्व गृध्रत्व कङ्कसङ्गिक सन्यासविशेष च बिभर्तीति तद्भूत तस्य नृपस्य कल्याण शुभ खलु । गृध्रस्य शवलाभात् यतेर्दारोपेक्षास्मरणाच्चेत्युभयत्र भाव । अधुना अज्ञातवाससमये कङ्कभावभृत तस्य तत् कल्याण खलु । अन्यथा अज्ञा-तवासप्रतिज्ञाभङ्गापत्तेरिति भाव इत्यपि प्राहु । पालनभोजनार्थकाङ्क्षे सन्न-न्ताल्लटि बुभुक्षत इति रूपम् । अत्र कङ्कत्वमारणकाङ्क्षयो सन्यासदारोपेक्षयोश्चा-नुरूपयो घटनवर्णनात्समालकारद्वयम् । तत्र प्रथम गृध्रयत्यो श्लेषभित्तिकाभे-दाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । अस्य च द्वितीयस्य च एकवाचकानुप्रवेशसकर इति सूक्ष्मदृशाकलनीयम् ॥ ४७ ॥

तस्येति । किंच हे वीर, तस्य घुष्यन्तीं मामुपेक्षितवत वर्मराजस्यैव आज्ञै-पन्था मार्गं तस्मिन् स्वलन प्रमाद विना अजस्र सतत चरता । तदाज्ञामी-

दु शासनादप्यधिकपराध सूतात्मजोऽय न निहन्यते चेत् ।
 आद्ये कचग्राहिणि नाशितेऽपि समायुषौ वेणिमवेहि मा च ॥ ४९ ॥
 अय वलीयानिति ते मतिश्चेदन्यत्र मा कापि नयस्व भीरुम् ।
 अज्ञातवासेऽप्यनुभूयमाने रक्ष्य हि शील कुलपालिकानाम् ॥ ५० ॥

षट्प्यनुलङ्घ्य वर्तमानेनेति समुदायार्थ । भवता प्रयोजककर्त्रा अतएव उदा-
 सितव्येनेति शेषात्।अपरै दु शासनकीचकादिभि अह कचे केशेषु नि शङ्क नि-
 सशय यथा तथा परामर्श्या ग्राहयितव्या खलु इति काकु । त्वयापि तादृशेनाज्ञा-
 तवास भङ्गभीत्या कृच्छ्रेऽतिवतम्मानाहमुपेक्षणीयैव किलेति साक्रोशोक्ति । अत्रापि
 ज्येष्ठानुसारिताया तदुपेक्षितद्रौपदीकेशपरामर्शोपेक्षायाम् कारणस्य कार्यस्य
 चानुरूपवर्णनाद्वितीयसमप्रभेद । यत्तु 'नि शङ्का परामृश्ये' इत्यपपाठे भ्रमेण
 नि शङ्का स्ववशा कचेऽपरै परामृश्ये सतीत्युत्तरेणैकवाक्यतया व्याख्यातवानृ-
 सिह , तत्तस्यैवासबद्धप्रलापिनो हृद्यम्।पर तूक्तपाठोऽपि मृशतौ णिजथमन्तर्भाव्य
 नि शङ्क गाहयिष्य इति कर्मणि लट सगमनीय (१) ॥ ४८ ॥

कि बहुनेति विवक्षितार्थमाह—दु शासनादिति । हे वीर, दु शा-
 सनात् दुर्योधनानुजादपि अधिक सपादकरताडनेन गुर अपराध केशग्रह-
 रूप यस्य तथोक्त अय सूतात्मज कीचक न निहन्यते चेत् त हिंस्यते
 यदि । लयेति शेष । आद्ये प्रथमे कचग्राहिणि दु शासने नाशिते मारिते सत्यपि
 वेणी दु शासनवधावधिपूर्व बद्धा मा च उभे अपि सम आयुर्ययोस्तथोक्ते अवेहि
 जानीहि । दु शासने हतेऽपि तद्वधाय बद्धा वेणी अकृते तु कीचकवधे नैव
 मोक्षयामीत्यर्थ ॥ ४९ ॥

अयमिति । किच हे वीर, अय कीचक वलीयान् मत्त । बलिष्ठ इत्युक्त-
 प्रकारा ते तव मतिश्चेत् निश्चयोऽस्ति यदि तहि भीरु व्रतभङ्गभयशीला मा
 अन्यत्र इतोऽन्यस्मिन् कापि कुत्रचित् कीचकदुज्ञेयदेशे नयस्व । त देश प्राप-
 येत्यर्थ । नन्वङ्गीकृत्यापि व्रतभङ्ग अज्ञातवासभङ्गभयेनात्रैव स्थास्यतामित्यत
 आह—हि यस्मात् कारणात् अज्ञातवासे अनुभूयमाने अनुष्ठीयमाने सत्यपि कुल
 पालिकाना कुलस्त्रीणाम् । ताभिरित्यर्थ । शील सदाचार रक्ष्य तत इति योज्यम् ।
 'रमणीजनानाम्' इति पाठेऽनुप्राप्तसत्त्वेऽपि विशेषपरताश्रयणेन लक्षणादोष ।
 'निष्प्रयोजनलक्षणया नेयार्थत्वदोष' इत्यालकारिका । अत्र शीलसरक्षणावश्य-
 कत्ववाक्यार्थेन द्रौपद्या अन्यत्र नयनसमर्थनात् काव्यलिङ्गभेद ॥ ५० ॥

श्रुत्वा वधूगिरमिति स्वपनोपनीत

शोणत्वमक्षिण पुनरुक्तयतो रुषापि ।

तस्याधरोष्ठमुदवेपत निर्गमिष्य-

त्क्रूराक्षरावलि विमर्दनशङ्कयेव ॥ ५१ ॥

हिडिम्बकिर्मीरबृहद्रथात्मभूवकादिर्हत्यास्तरतस्त्रपाम्बुधौ ।

निमज्जनायैव भुजस्य मेऽधुना सृजस्यमु कीचकसूदनोद्यमम् ॥ ५२ ॥

गदापि सा तिष्ठतु मे गभीरा नियुद्धमात्र मयि निर्मिमाणे ।

क मेघवाह क मरालवाह क तार्क्ष्यवाह क महोक्षवाह ॥ ५३ ॥

श्रुत्वेति । इत्युक्तप्रकारा वध्वा द्रौपद्या गिर वाच श्रुत्वा स्वपनेन निद्रया उपनीत प्रापित अक्षिण नेत्रे शोणत्व आरुण्य रषा कोपेन पुनरुक्तयत द्विगुणी- कुर्वत तस्य भीमस्य अदरोष्ठमपि निर्गमिष्यता बहिरागामिना क्रूराक्षराणा परुषवचनाना आवल्या पङ्क्त्या विमर्दनात् सघटनात् या शङ्का भय तयेवेत्युत्प्रेक्षा उदवेपत चकम्पे । रूषैवेति भाव । अत्रौष्ठशब्दस्य नपुसकत्व मृग्यमिति 'तस्याधर समुदवेपत' इति पाठ समञ्जस । वेपते कर्तरि लङ् ॥ ५१ ॥

इत पर श्लोकद्वय सदर्भशुञ्चै व्यत्ययेन व्याख्यायते—हिडिम्बेति । हे तन्वि, हिडिम्बकिर्मीरौ असुरौ, बृहद्रथात्मभू जरासध, बकोऽसुर, ते आदिर्येषा तेषा दुरात्मना हत्या वधान् तरत तीर्णवत । तत्कर्तुरिति यावत् । मे मम सबन्धिन भुजस्य त्रपा क्षुद्रवधजन्या लज्जैवाम्बुधि समुद्र तस्मिन् निमज्जनाय । मज्जयितुमेवेत्यर्थ । 'तुमर्थाच्च' इत्यादिना चतुर्थी। अधुना अमु कीचकस्य क्षुद्रस्य सूदने मरणे विषये उद्यम उद्योग सृजसि जनयसि । तत्तादृग्बलिन हन्तु ममातिलज्जाकर नीचस्य कीचकस्य हननमित्यर्थ । अत्र कीचकहनन- लज्जाबन्धिमज्जनयो हेतुहेतुमतोरुक्तिरूपो हेत्वलकार । तरणेन हत्याना महास- मुद्रत्वरूपणात्मकैकदेशरूपकेण ससृष्ट त्रपाम्बुधाविति शुद्धरूपकेणोज्जीवितश्चेति रहस्यम् । यत्त्वत्र 'हत्या तरत' इत्यविसर्गपाठभ्रमेण हत्या हननेन तरत तीर्णवत त्रपाम्बुधिमिति विभक्तिपरिणामेन अनुषज्यते इति नृसिंहप्रलपितम्, तत्तस्य न चित्रम् । यत तथानुषज्जने भीमस्य त्रपाम्बुधे क्षुद्रवधजन्यस्य पूर्व सत्त्वेन प्रतीत्या पतत्प्रकषदोषापत्तेरिति । वशस्थम् ॥ ५२ ॥

तदेव कीचकवधतुच्छत्व व्यजनया स्फुटयति—गदेति । गभीरा महासारा अतएव सा प्रसिद्धा गदापि तिष्ठतु आस्तामित्यनादरोक्ति हे तन्वि, नियुद्धमात्र बाहुभ्यामेव युद्ध मयि निर्मिमाणे कुर्वति सति मेघवाह इन्द्र क कुत्र । भवेदिति सर्वत्र योज्यम् । मरालवाह ब्रह्मा क । तार्क्ष्यवाह विष्णु क । महोक्षवाह महेश्वर क । सर्वेऽपि भीता पलायन्त एवेत्यर्थ । अत्र

तथाप्यौदास्यमेतस्मिन्ननौपयिकमेव मे ।

क्षोदीयानपि वध्यो हि कुलस्त्रीभ्रुक् महीयसाम् ॥ ५४ ॥

अये तन्वि किं बहुना ।

तस्यासृजा यावकिताङ्घ्रिमस्था चूर्णेन कर्पूरमयाङ्गरागाम् ।

अकीर्तिमध्याप्यभिलिप्तनेत्रीमलकरिष्ये मम वीरलक्ष्मीम् ॥ ५५ ॥

वीरश्रिय शिल्पमिदं मयोक्त यथार्थभावाद्नुभूय सद्यः ।

सैरन्ध्रिकाचारविनोदनेऽपि तवानुसारेच्छ्रमवेहि मा त्वम् ॥ ५६ ॥

विनैव गदा बाहुयुद्धमात्रेण इन्द्रादीना पलायनवस्तुना का गणना कीचकस्येत्यर्थान्तरापत्यात्मकार्थापत्यलकारप्रतीते वस्तुनालकारध्वनि । उपेन्द्रवज्रा ॥५३॥

ननु तर्हि 'मिहो जम्बुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विप सर्वं कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जन सत्त्वानुरूप फलम्' इति न्यायमेवाङ्गीकरोषि । नेत्याह—
तथापीति । तथापि । कीचकवधस्य लज्जाकरत्वेऽपीत्यर्थः । एतस्मिन् कीचकसूदने विषये औदास्य उपेक्षा मे मम अनौपयिक अयुक्तमेव । हि यस्मात्कारणात् क्षोदीयान् अतिक्षुद्रोऽपि कुलस्त्रीभ्यो द्रुह्यतीति कुलस्त्रीभ्रुक महीयसा महात्मनाम् । बलशालिनामिति यावत् । वध्य हन्तव्य दारापहर्तुराततायित्वेन तद्वधस्य करणीयत्वेन च स्मरणादिति भावः । तस्मादौदास्यमनौपयिकमेवेति सबन्धः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । यत्तु 'तथापि यद्यपीत्यर्थः । एतस्मिन् कीचके मे अतिबलशालिन अनपायिक अपायप्रदं न भवत्येव, तथापि वध्य एवेत्यर्थान्तरन्यासेनाह—तथाहि । महीयसा अभिमानीत्वेन श्रेष्ठानां क्षोदीयान् वरिष्ठोऽपि बलवानपीत्यर्थः । 'क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठगरिष्ठ—' इत्यमरः ।' इति वृत्सिंहस्य विवरणम्, तत्तस्यापपाठात् सदभ्रमप्रलापशीलस्य न चोद्यम् । परतु कोशमप्यपार्थयाचक इत्यागृहीतम् । यत् 'क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबहिष्ठा । क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्था' इति क्रमेण क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठादीनां शब्दानां प्रकृष्टक्षिप्र प्रकृष्टक्षुद्रार्थकत्वेन क्रमेण गृहीतानां पर्यायतास्फोरणादिति क्षुद्रशब्दात्प्रकर्षार्थके ईयसुनि रेफलोपपूर्वगुणयो निष्पन्नस्य क्षोदीय शब्दस्य प्रकृष्टक्षुद्रार्थकत्वमव्याजसिद्धम् ॥ ५४ ॥

अये इति । अये तन्वि हे द्रौपदि, बहुनोक्तेन किं कार्यमित्युत्तरेण योज्यम् ।

तस्येति । मम सबन्धिनी वीरलक्ष्मी तस्य कीचकस्य असृजा शोणितेन यावकिता सजातलाक्षौ अङ्गी पादौ यस्यास्तथोक्ता किञ्च तस्य अस्था कीकसानां चूर्णेन कर्पूरमया अङ्गराग विलेपनयस्यास्तथोक्ताम् । अपि च तस्य अकीर्त्या अपकीर्त्यैव मध्या अङ्गनेन अभिलिप्ते अभ्यक्ते नेत्रे यस्यास्तथोक्ता च अलकरिष्ये ॥ ५५ ॥

वीरेति । अये तन्वि, इदं उक्तविधं मया उक्तं कथितं वीरश्रिय शौर्यल

१ 'अनौपयिकम्' इति पाठ २ 'अस्त्रम्' इति पाठ ३ 'अकीर्तिमध्याथ विलिप्तनेत्राम्' इति पाठ

त्वया पुनश्च स्मितपूर्ववाचा प्रत्युत्पतन्त्येव कटाक्षखेलै ।

क्रीडा विधातु क्रियताममुष्य सकेतभूस्ताण्डवमण्डपोऽयम् ॥ ५७ ॥

इत्याश्वासितवत् पत्युरनुमत्या पुनरौगत्य नैपथ्यभवनमधिशया-
लोस्तस्याश्चेतस पलायमानस्य भयभरस्य सापि विभावरीसहचरी
बभूव ॥

अन्येद्युरेत्य चपल पुनरैव्रीत्ता

सुभ्रु प्रसीद् मयि तुल्यनिकारपात्रे ।

केलीषु हार्दकलहेषु च केशकृष्टि

पादाहति च दधती कुरु वैरशुद्धिम् ॥ ५८ ॥

क्षम्या सबन्धि शिल्प अलकार यथार्थभावात् सत्य यथा तथा अनुभूय सम्यक्
दृष्ट्वा त्व सद्य तत्क्षण सैरन्ध्रिकाया शिल्पकरिकाया सबन्धिना आचारेण
अङ्गनालकरणरूपेण विनोदने क्रीडायामपि मा तव अनुसारेच्छु अनुसरणकामम् ।
'विदुरिच्छु' इति साधु । अवेहि जानीहि । खानुरूपचेष्टाया प्रेमौत्कट्यादिति
भाव ॥ ५६ ॥

त्वयेति । किंचेति चार्थ । त्वया पुनस्त्वथ । प्रत्युत्पतन्त्या स्वयमेवानुरा
गेणागच्छन्त्येव कटाक्षाणा खेलै प्रसारै सह स्मित पूर्व यस्यास्तया वाचा
वाक्येन क्रीडा सभोग वध च विधातु कर्तु अय ताण्डवमण्डप नर्तनशाला
अमुष्य कीचकस्य सकेतभू क्रियताम् । अमुष्य क्रीडामिति वा योजना । तत्रा-
गत हनिष्यामीति भाव ॥ ५७ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण आश्वासितवत् दुःखापनोदन कृतवत् पत्यु
भीमस्य अनुमत्या निदेशेन पुन आगत्य नैपथ्यभवन अलकारशाला अधिश-
यालो तत्र निद्रायमाणाया तस्या द्रौपद्या चेतस चित्तात् पलायमानस्य
भयभरस्य सा विभावरी रात्रिरपि सहचरी अनुयात्री बभूव । द्वयमप्यगच्छदि-
त्यर्थ । अत एव तुल्ययोगिताभेद ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्यु परस्मिन् दिने चपल कामाकुलचित्त स कीचक
पुन एत्य द्रौपदीसमीपमागत्य ता द्रौपदी प्रति अब्रवीत् वक्ष्यमाणप्रकारेण
उवाच । हे सुभ्रु हे सुन्दरभ्रूलते, तुल्यस्य निकारस्य अवमानस्य पात्रे मयि विषये
प्रसीद् । तुल्य निकार कथयति—केलीष्विति । केलीषु सुरतबन्धविशेषेषु हार्देन
प्रेम्णा कलहेषु च क्रमेण केशाना कृष्टि आकर्षण पादाभ्या आहतिं ताडन च दधती
कुर्वती सती वैरस्य पूर्वस्मिन् दिने केशप्रहादिजन्यस्य शुद्धिं निर्यातन कुरु ॥ ५८ ॥

१ 'जालै' इति पाठ २ 'आपत्य' इति पाठ ३ 'अस्या' इति पाठ

४ 'आश्वसत्ताम्' इति पाठ

पञ्च सन्तु धवास्तेभ्यो मुञ्च भीति मयि स्थिते ।
 पञ्चवक्त्रे वने दृष्टे कि चरेयु परे मृगा ॥ ५९ ॥
 मस्तकेऽञ्जलिपद्मस्य मम सप्रति मानिनि ।
 प्रसादशसिन पाद प्रयच्छ सहचारिणम् ॥ ६० ॥

इत्थमतिवेल प्रलपन्तमेन प्रैत्यरुचिमुखसाचीकरणे त्रपाहेतु-
 कतामभिनयन्ती सा कुन्तीखुषा तृषामिभूतेव वचनमिदं किञ्चि-
 दुदञ्चयार्चकार ॥

अयि भद्र, जगदिदमारुद्र क्षुद्रयितुर्मनिद्राणाय शम्बरद्रुह
 शासनमुद्रणाय द्रुह्यति को वा जन ॥

ननूक्तमेव 'पञ्च मे पतय सन्ति ते च न क्षमन्ते' इत्यत आह—
 पञ्चेति । अयि तन्वि, ते तव पञ्च धवा पतय सन्तु तिष्ठन्तु नाम । मयि
 सिंहबले स्थिते सति तेभ्य पतिभ्य भीतिं भय मुञ्च त्यज । तत्र दृष्टान्तयति—
 पञ्चेति । वने पञ्चवक्त्रे सिंहे दृष्टे सति परे मृगा व्याघ्रादय चरेयु किम् । न
 चरेयुरेवेत्यर्थं । तथा च मा दृष्ट्वा ते पलायेयुरेवेति भाव ॥ ५९ ॥

मस्तक इति । हे मानिनि, सप्रति मम मस्तके शिरसि अञ्जलिपद्मस्य
 लत्प्रसादार्थं बद्धस्य प्रसादस्य शसिन सूचक पाद लञ्चरणपद्म सहचारिण प्रयच्छ
 शिरसि निधेहि ॥ ६० ॥

इत्थमिति । इत्थ उक्त प्रकारेण अतिवेल निर्मर्याद यथा तथा प्रलपन्त
 अनर्थक भाषमाणम् । 'प्रलापोऽनर्थक वच' इत्यमर । एन कीचक प्रति अरुच्या
 जुगुप्तया यन्मुख्य साचीकरण तिर्यकरण तस्मिन् त्रपा लज्जैव हेतुर्यस्य तत्तस्य
 भाव तत्ता ता अभिनयन्ती प्रकाशयन्ती सा कुन्तीखुषा द्रौपदी तृषा कामेन
 अभिभूता व्याप्तेव । न वस्तुतो व्याप्तेत्यर्थं । किञ्चित् अत्यल्प इदं वक्ष्यमाण वचन
 उदञ्चयार्चकार । उवाचेत्यर्थं ॥

अयीति । अयि भद्र हे शुभशील, आरुद्र शिवमभिव्याप्य इदं जगत् लोक
 क्षुद्रयितु स्वीयविकारेण तुच्छ कर्तुं अनिद्राणाय जाग्रते शम्बरद्रुह मन्मथस्य
 सबन्धिने शासनमुद्रणाय आज्ञाचिह्नाय को वा जन द्रुह्यति तत् को वा लङ्घयति ।
 न कोऽपीत्यर्थं । 'क्रुधद्रुह—' इत्यादिना सप्रदानत्वम् ॥

१ 'भामिनी', 'मालिनी' इति च पाठ २ 'इति' इति पाठ ३ 'प्रतिजुगुप्तया'
 इति पाठ ४ 'तृष्णा' इति पाठ ५ 'चक्रे' इति पाठ ६ 'अनिद्राणस्य'
 इति पाठ .

किं तु इयानेव प्रस्तुते वस्तुनि विशेष ॥
 स्त्रीपुंसयोर्भावनटौ मिथो यौ पूर्वस्तयोर्ब्रीडतिरपटेन ।
 चिरायते स्पष्टयितु स्वरूप परस्तु तन्नोत्सहतेऽनुमन्तुम् ॥ ६१ ॥

किं बहुना ।

गीर्भिस्तवाद्य चतुराभिरुदस्यते मे
 गन्धर्वदण्डनभय त्वदवाप्तिविघ्न ।
 तस्माद्भजस्व रतिसौख्यभराय रात्रौ
 भीमे स्थिते तमसि नर्तनगेहमध्यम् ॥ ६२ ॥

तथैव लीला तनवानि तत्र तल्पान्तसीमानमुपेयुषस्ते ।
 भूयो यथान्त पुरिकाजनाना वक्त्र न पश्येरतिसुन्दराणाम् ॥ ६३ ॥

ननु ताहि किमिति मा निराकरोषि इत्यत आह—किं त्विति । किं तु
 तच्छासनस्य अनुलङ्घयत्वेऽपि प्रस्तुते वस्तुनि मान्मथे विकारे विषये विशेष
 तारतम्य इयान् एतावानेव ॥

विशेष प्रपञ्चयति—स्त्रीति । स्त्रिया पुंसश्च स्त्रीपुंसयो मिथ अन्योन्य
 भावौ अभिप्रायावेव नटौ नाट्यपात्रे यौ भवत, तयोर्द्वयोर्मध्ये पूर्वं प्रथम
 स्त्रीभावनट स्वरूप आकार स्पष्टयितु ब्रीड लज्जैव तिरपट यवनिका तेन
 चिरायते विलम्बयति । पर पुभावनटस्तु स्वरूप स्पष्टयितु तत् ब्रीडतिरपटेन
 विलम्बन अनुमन्तु अङ्गीकर्तु नोत्सहते न क्षमते । तुल्येऽप्यनुरागे पुर पुमान्
 लङ्घते वेलाम्, स्त्रीत्वनिच्छुरिव सर्वमनुभवन्ती न स्पन्दते मनागपि, इत्येतावानेव
 विशेष इति पूर्वेण योज्यम् ॥ ६१ ॥

किं बहुना इत्युत्तरेणान्वय ॥

गीर्भिरिति । अयि भद्र, बहुनोक्तेन किं कार्यम् । चतुराभि निपुणाभि
 तव गीर्भि वाक्यै 'पञ्च सन्तु धवा -' इत्यादिभि लवदाप्ते भवत्सागल्यस्य
 विघ्न प्रतिबन्धक मे मदीय गन्धर्वै मत्पतिभि दण्डनाद्रय अद्य उदस्यते निरा-
 क्रियते । तस्मात् भयनिराकरणाद्धेतो रात्रो भीमे अतिसान्द्रे तमसि अन्धकारे
 स्थिते सति रतिसौरयस्य भराय अतिशयार्थ नर्तनगेहस्य मध्य भजस्व
 प्राप्नुहि । तदावयो सकेतस्थानमित्यर्थ । लवदाप्तिविघ्न मे मदीयेन गन्धर्वेण
 दण्डनभय अद्य चतुरा । न तु भीमसनिधानसमय इत्यर्थ । गीर्भि उदस्यते । न
 बलेनेत्यर्थ । तस्मात् वृथात्मकत्थनाद्धेतो तमसि भीमे भीमसेने मद्भूमिकामापन्ने
 स्थिते सति । शेषमुभयत्र सममित्यपि प्राहु ॥ ६२ ॥

तथेति । किंच तत्र नर्तनगेहे तल्पस्य शय्याया अन्तसीमान चरमप्रदेश

१ 'वस्तुनि' इति नास्ति क्वचित् २ 'वक्त्र न पश्येन पुन स्पृशेत्' इति पाठ .

एव मृगाक्ष्या वचनमाक्षिकस्य क्षौद्रपटलीभूतकर्णपुट प्रमोदा-
र्णवजलमानुषायमाणहृदय सदनमासाद्य समालम्भनपूर्वेण सलि-
लावगाहेन विरजीकृताङ्गोऽयमन्तरिव बहिरप्यवलिप्त, तत पर
भगवति निजतनयप्रजावतीमनोरथसिद्धि सपादयितुमिव कम-
लबन्धौ चरमसिन्धौ निमग्ने ध्वान्ते निरुध्यमानदिविषद-
ध्वान्ते ध्वान्तकदम्बे समृतसभोगसविधान कीचको नि-
र्वर्तितराजभोजनपरिवेषणकृत्येन पवमानसूनुना प्रविष्टपूर्व तदेव
नर्तनमण्डपमगाहत ॥

तल्पस्य दारसौख्यस्य अन्तसीमान अवसान च । 'तल्प शय्यादृदारेषु' इत्यमर ।
उपेयुष प्राप्तवत् ते तव लीला क्रीडा तथैव तनवानि करवाणि । कारकाणी-
त्यन्तर्भावितणिजथश्च ग्राह्य । यथा भूय अतिसुन्दराणामपि अन्त पुरिकाज-
नाना वक्र न पश्ये नालोक्ये । तथैवेति योज्यम् । सर्वातिशायिसौख्यलाभात्
मरणान्चेति भाव ॥ ६३ ॥

पवमिति । एव उक्तप्रकारस्य मृगाक्ष्या द्रौपद्या सबन्धिन वचनस्यैव
माक्षिकस्य मधुन क्षौद्रपटलीभूतौ मधुच्छत्रीकृतौ कर्णपुटौ यस्य स । 'मधुगोलो
मधुच्छत्र मधुपात्र क्षौद्रपटल च' इति हलायुध । अतिमगुर तद्वचनमाकर्ण-
यन्नित्यर्थ । अतएव प्रमोद एव अर्णवे समुद्रे जलमानुषायमाण नीरमनुष्यवदा-
चरित हृदय मन यस्य तथोक्त । आनन्दसान्द्रहृदय इत्यर्थ । सदन गृह
आसाद्य प्राप्य पूर्वं समालम्भन गन्धरजोभिरङ्गानामुद्वर्तन नाम सस्कार यस्य
तेन समालम्भनपूर्वेण सलिलावगाहेन स्नानेन विरजीकृत निर्मलित अङ्ग यस्य
तथोक्त अन्त मनसीव बहि बाह्येऽङ्गेऽपि अवलिप्त चन्दनेनानुलिप्त गवि-
तश्च अय कीचक तत पर स्नानानुलेपनानन्तर भगवति कमलबन्धौ सूर्ये निज
तनयस्य कर्णस्य प्रजावत्या भ्रातृजायाया द्रौपद्या मनोरथस्य कीचकवधरूपस्य
सिद्धि सपादयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । चरमसिन्धौ पश्चिमसमुद्रे निमग्ने । अस्त गते सती-
त्यर्थ । ध्वान्ते अन्धकारे निरुध्यमान तिरस्क्रियमाण दिविषदा देवाना अध्वान्त
आकाशप्रदेश येन तथोक्ते सति । 'ध्वान्तकदम्बे' इति पाठ सिन्धौ बन्धाविति
पूर्वानुप्रासवैरूप्यादुपेक्ष्य । समृतानि सम्यग्गृहीताति सभोगस्य सविधानानि
उपकरणानि स्रक्चन्दनताम्बूलादीनि येन तथोक्त सन् । निर्वर्तित कृत राज्ञ
विराटस्य भोजने परिवेषणकृत्य भुक्तिपात्रे शाकान्नादिसमर्पण येन तेन पवमान-
सूनुना भीमेन पूर्व प्रविष्ट प्रविष्टपूर्व तत् । द्रौपद्या सकेतत्वेन निवेदित यत्तदेवेत्यर्थ ।
नर्तनमण्डप नर्तनगेह अगाहत प्रविष्टवान् । अत्राङ्गाङ्गिभावेन सकीर्णस्य श्लिष्ट-

१ 'सभारम्भण' इति पाठ २ 'तनुज' इति पाठ ३ 'निमज्जमाने', 'निरु-
ध्यमान' इति पाठौ ४ 'ध्वा तकदम्बे' इति नास्ति कचित् ५ 'अनिर्वर्तित' इति
पाठ ६ 'पवन' इति पाठ ७ 'गेहम्' इति पाठ

क सालभञ्जिकेवासि मालिनि स्तम्भपार्श्वगा ।

इत्यसौ भीमतल्पान्तमाससाद् शनै शनै ॥ ६४ ॥

ततस्त वल्लोऽपि खैणसमुचितेन कण्ठस्वरेण मृदुलमेव ज-
गाद् ॥

वधूशतमनादृत्य मामपेक्ष्य यदागत ।

तत्त्वा बहिर्गतप्राण मन्यते मे मनोऽधुना ॥ ६५ ॥

एवमुक्तवते वृकोदराय कीचक पुनरपि वाच मृदुपदार्मुप-
धा विदधे ॥

गन्धर्वानपि दयितास्तृणाय मत्वा

मामेव रतिविधये प्रतीक्षसे यत् ।

देवत्वाद्पि सुतनु त्वयाधुना मे

मर्त्यत्व जगति महत्तर हिं कृतम् ॥ ६६ ॥

परम्परितरूपकद्वयस्य श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितावलेपेनान्तर्बाह्ययो औपम्य-
गमकस्य तुल्ययोगिताभेदस्य मनोरथसपादनोत्प्रेक्षाया सिन्धौबन्धाविल्येकव्यञ्ज-
नावृत्तिरूपवृत्त्यनुप्रासस्य ध्वान्तेऽध्वान्ते इति व्यञ्जनयुग्मावृत्तिरूपच्छेकानुप्रासस्य
च अर्थालंकारशब्दालंकाराणा सजातीयविजातीयाना ससृष्टि ॥

क्वेति । असौ कीचक हे मालिनि, त्व सालभञ्जिका स्तम्भे कृत्रिमपुत्रिकेव ।
'स्यात्सालभञ्जिका स्तम्भे' इत्यमर । स्तम्भस्य पार्श्वगा पाश्वे वर्तमाना सती कासि
कुत्र वर्तसे इति । उक्तप्रकार वदन् सन्निति शेष । भीमस्य तल्पान्त शय्याया
समीप प्रति शनै शनै आससाद् प्राप्तवान् । उत्प्रेक्षा ॥ ६४ ॥

तत इति । तत शय्याया समीपप्राप्त्यनन्तर वल्ल अज्ञातवासे वल्ल
नामा भीमोऽपि खैणस्य स्त्रीभावस्य समुचितेन कण्ठस्वरेण उपलक्षित त कीचक
प्रति मृदुल सुकुमार यथा तथा एव वक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद् उवाच ॥

वध्विति । हे कीचक, त्व मामपेक्ष्य कामयित्वा वधूशत भार्याशत अनादृश
उपेक्ष्य यत् यस्मात् आगतोऽसि, तत् तस्मात् मे मदीय मन त्वा अधुना बहि-
गता मग्धेव सक्ता प्राणा यस्य तथोक्त निष्क्रान्तप्रायप्राण च मन्यते तर्कयति ।
अत्र वधूशतत्यागपूर्वक आगमनेन बहिर्गतप्राणत्वानुमानादनुमानालंकार ॥६५॥

एवमिति । एव उक्तवते वृकोदराय भीमाय पुनरपि मृदूनि अकुटिलानि
पदानि शब्दा यस्यास्ता वाच कीचक उपधा उपायन विदधे चकार ॥

गन्धर्वानिति । हे सुतनु शुभगात्रि, त्व दयितान् प्राणप्रियान् गन्धर्वानपि

१ 'मानिनि' इति पाठ २ 'वल्लोऽपि' इति पाठ ३ 'यदागम' इति पाठ
४ 'उपायनम्' इति पाठ ५ 'आददे' इति पाठ ६ 'प्रकृतम्' इति पाठ

सुराधिकत्वेऽपि पदे वितीर्णे मह्य तवास्त्येव हि कृत्यशेष ।
कुरुष्व मेरोरधिके कुचे मा सुधाधिक पायय चाधरोष्ठम् ॥६७॥

इत्थ स सान्त्ववचनोदयमर्धमञ्च-
मारोढुमानमितपूर्वतनो स भीम ।
मुष्ट्याहति निटिलसीन्नि चकार शत्रो-
रायुर्लिपि शिथिलयन्निव धातृदत्ताम् ॥ ६८ ॥
गम्भीरचेता स तुं कीचकोऽपि
गन्धर्वबुद्ध्या प्रतिहन्तुमेनम् ।
सद्यो भवित्र्या शवतादशाया
साधारणीमेव बबन्ध मुष्टिम् ॥ ६९ ॥

तृणाय मत्वा तृणमिव अनादृत्य । 'मन्यकर्मण्यनादरे' इति चतुर्थी । मर्त्यं मा एव रति-
विधये समोगार्थं यत् यस्मात् प्रतीक्षसे निरीक्षसे, तत् तस्मात् मे मदीय मर्त्यत्व
मनुष्यभाव देवत्वादपि महत्तर अतिश्लाघ्य लया अधुना क्लृप्त कृतम् । हिरववारणे ।
वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ६६ ॥

सुरेति । किञ्च हे सुतनु, लया सुरेभ्य अधिकत्व यस्मिन् तस्मिन् पदे स्थाने
मह्य वितीर्णे दत्ते सत्यपि तव कृत्यस्य कार्यस्य शेष अस्त्येव । हिरववारणे । स
क इत्यतस्तमाह—कुरुष्वेति । मेरो सुराद्रे अधिके कुचे मा कुरुष्व । आलिङ्गस्वे-
त्यर्थ । सुधाया अमृतात् अधिकम् । माधुर्येणेति भाव । अधरोष्ठपायय । पिबतेर्ष्य-
न्तात्कर्तरि लोट् । देवेभ्योऽधिकस्य तदधिकावासाहाराधिक्यावश्यकत्वादिति
भाव । अत्रालिङ्गनाधरपानप्रार्थनावाक्यार्थाभ्या कृत्यशेषास्तित्वसमर्थनादनेकवा
क्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ६७ ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण सान्त्ववचनाना प्रियवाक्याना उदयेन
उच्चारणेन सहित यस्मिन् तत्तथा अर्धमञ्च शयनार्धभाग आरोढु आनमिता
ईषदावर्जिता पूर्वतनु ऊर्ध्वकाय येन तस्य शत्रो कीचकस्य धात्रा दत्ता
लिखिता आयुषो लिपिं शिथिलयन् मार्जयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । स भीम निटिलसीन्नि
शत्रो फालदेशे मुष्ट्याहति ताडन चकार ॥ ६८ ॥

गम्भीरेति । अथ गम्भीर सुखदुःखयोरविकृत चेत यस्य स अतएव
स कीचकोऽपि । तुशब्दो वाक्यालकारे । गन्धर्व ताडितवानेष मालिनीपति-
गन्धर्व इति बुद्ध्या निश्चयेन एन गन्धर्व भीम सद्य प्रतिहन्तु प्रतिहर्तु भवित्र्या
भावित्र्या शवतादशाया शवत्त्वावस्थाया । अपीत्येवकारोऽप्यर्थ । साधारणी
समानाम् । न त्विदानीमेका तदानीमन्यामित्यर्थ । मुष्टि बबन्व बद्धवान् । मुष्टि बद्धा
भ्रियन्ते मर्त्या इति प्रसिद्धम् ॥ ६९ ॥

जव भजन्तौ जयतर्षवन्तौ रुष वहन्तौ रुधिरं किरन्तौ ।
परस्पर तौ पटुगब्दवन्तौ नियुद्धवन्तौ नितरामतान्तौ ॥ ७० ॥

अक्ष्वेलितारावमवीरवादमवीक्षकश्लाघनचाटुगुम्फम् ।
अनुच्चनिश्वासमहुक्रियाकमभूतपूर्व तदभून्नियुद्धम् ॥ ७१ ॥

शिलीमुखैश्चित्तजचापजुष्टै-

र्दत्तानि रन्ध्राणि दधन्निजाङ्गे ।

— समीरजातेन विधूनितोऽपि

स कीचको नैव चुकूज किञ्चित् ॥ ७२ ॥

जवमिति । तो भीमकीचकौ जव बलवेग भजन्तौ जये तर्षवन्तौ कामिनौ
रुष क्रोध वहन्तौ रुधिर किरन्तौ क्षतेभ्य प्रसारयन्तौ परस्पर पटव परषा
शब्दा दारयामि मारयामीत्यादयोऽनयो सन्तीति तद्वन्तौ अतान्तौ अश्रान्तौ
च सन्तौ नितरा नियुद्धवन्तौ । बाहुयुद्धशालिनौ बभूवतुरिति शेष । 'नियुद्धकेलिं
निशि निर्मिमाते' इति पाठोऽनुप्रासस्येकपादभङ्गाख्यदोषापत्ते वर्तमानार्थकलडन्त-
बावाच्चोपेक्ष्य । एव 'पटुशौर्यवन्तौ' इत्येव पाठ । अन्यथा 'अक्ष्वेलितारावम्'
इत्युत्तरश्लोकेन सदर्भविरोधापत्ते ॥ ७० ॥

अक्ष्वेलितेति । न विद्यन्ते क्ष्वेलितारावा सिंहनादा यस्मिन् तथोक्तम्,
अवीरवाद विगतात्मकत्थनम्, वीक्षकाणा प्रेक्षकाणा श्लाघनानि चाटुगुम्फा
प्रियवाक्यसदर्भाश्च न विद्यन्ते यस्मिन् तथोक्तम् । तदानी तद्देशस्य विजनत्वादित्ति
भाव । अनुच्चा अनुद्धता निश्वासा यस्मिन्तथोक्तम्, न विद्य ते हुक्रिया
हुकारा यस्मिन्तत्कम् । शैषिक कप् । अतएव तत् भीमकीचकसबन्धि नियुद्ध
बाहुयुद्ध पूर्व न भूत कदापि न जात अभूतपूर्व जगद्विलक्षण सत् अभूत् ।
अत्राक्ष्वेलितारावमित्याद्यनेकपदाथन तन्नियुद्धस्य जगद्वैलक्षण्यसमर्थनादनेकपदा-
र्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ७१ ॥

शिलीमुखैरिति । चित्तजस्य मन्मथस्य चापे धनुषि पुष्पे च जुष्टै
सहितै प्रीतैश्च शिलीमुखै बाणै अलिभिश्च । 'अलिबाणौशिलीमुखौ' इत्यमर ।
दत्तानि कृतानि रन्ध्राणि निजाङ्गे दधन्नपि समीरजातेन भीमेन वायुसमूहेन च
विधूनित कम्पितोऽपि स कीचक वेणुविशेषश्च । 'वेणव कीचकास्ते स्युर्ये खन-
न्यनिलोद्धता' इत्यमर । किञ्चिदपि न चुकूज न दध्वानैव । ममारेल्यर्थ । अत्र
शिलीमुखकृतरन्ध्रवायुजातधूननरूपसामग्रीसत्त्वे क्लूजानानुदयवर्णनात्मिकाया वि-

१ 'पटुशौर्यवन्तौ नियुद्धकेलिं निशि निर्मिमाते' इति पाठ २ 'सुधूनितोऽपि'
इति पाठ

तस्मिन्हते निपतिते बकवैरिमुष्ट्या
 रङ्गेण तेन समकम्पि चलत्पताकम् ।
 पार्थाच्चिरेण परिशीलितमुत्तराद्यै
 कन्याजनैरभिविडम्बयतेव नाट्यम् ॥ ७३ ॥

तदनु तत्र मण्डपे पिण्डतया कृत तस्य दस्योस्तरस तरसा
 विलोक्य प्रहर्षवत्या पार्षत्या श्लाघापूर्वमाघ्रातभुज कुरुव्याघ्रो
 निर्गत्य यथापुरमविकृतमानसो महानसोदर प्रविश्य सुखेना-
 धिशिश्ये ॥

निपात्य मालिन्यपि तत्र शत्रु
 चक्रन्द भीत्येव चलाग्रपाणि ।
 निशम्य तत्किं किमिति ब्रुवाणा
 सर्वेऽपि तस्यावरजा सैमेयु ॥ ७४ ॥

शेषोक्तेश्चित्तजन्वापादिशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित-
 त्वात् तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ ७२ ॥

तस्मिन्निति । बकवैरिण भीमस्य मुष्ट्या । तत्प्रहारेणेत्यर्थं । हते अतएव
 तस्मिन् निपतिते सति तेन प्रसिद्धेण रङ्गेण नर्तनमण्डपेन उत्तरा विराट्पुत्री
 आद्य (१) येषां तैः कन्याजनैः पार्थात् अजुनात् चिरेण परिशीलित अभ्यस्त
 नाट्य अभिविडम्बयता सर्वत अनुकुर्वतेवेत्युत्प्रेक्षा । चलन्ती पताका यस्मिन्
 तथा समकम्पि कम्पितम् । कम्पतेर्भावे लुङ् ॥ ७३ ॥

तदन्विति । तदनु तत्र मण्डपे नर्तनशालाया पिण्डतया पिण्डाकारेण
 कृत भीमेन घटित दस्यो शत्रो तस्य कीचकस्य तरस मास विलोक्य प्रहर्षवत्या
 सतोषवत्या पाषत्या द्रौपद्या तरसा वेगेन श्लाघापूर्वं यथा तथा आघ्रातौ चुम्बितो
 भुजौ यस्य स । तयोरेव तदभीष्टदायकत्वादिति भावः । कुरुव्याघ्र कौरवश्रेष्ठ भीम
 निर्गत्य नर्तनमण्डपाद्दहिरागत्य पुरेव यथापुर कीचकवधात्पूर्वमिव अविकृत
 हृषादनुद्रिक्त मानस यस्य तथोक्त सन् । कीचकवदस्याकिञ्चित्करत्वादिति
 भावः । महानसस्य पाकगृहस्य उदर मध्य प्रविश्य सुखेन अधिशिश्ये शयितवान् ।
 शीङ् कर्तारि लिट् ॥

निपात्येति । मालिनी द्रौपद्यापि तत्र रङ्गे शत्रु कीचक निपात्य पातयित्वा ।
 भीमेनेति शेषः । भीत्येव । न वस्तुतो भयेनेत्यर्थः । चल अग्रपाणि हस्ताग्र यस्या-
 स्तथोक्ता सती चक्रन्द रुरोद । क्रन्दे कर्तारि लिट् । तत् द्रौपदीरोदन निशम्य

विलोक्य त भ्रातरमात्तशोका मृत्युद्विपस्येव पिधानपिण्डम् ।
 ज्यायानिवामी विदधुः स्थली तामस्त्रेण गुल्फद्वयसीं निजेन ॥ ७५ ॥
 ततस्ते सोदरविपत्तिनिमित्तमियमेवेति रोषरूषितचेतसो नि-
 वेशितशवपिण्डभारस्य मूर्तेर्भीमस्य मुष्टिभिरिव नारिकेलफलैरु-
 परुध्यमानपार्श्वस्य चरमविमानस्य स्तम्भदारुणि सदानिता कौन्ते-
 यसीमन्तिनीं तिमिरमुदिरसौदामिनीभिः करदीपिकाभिर्दीयमान-
 चङ्कमावकाशेन पथा पितृवनमुपनीय स्वकीयविवेकसपत्त्या सह
 महत्या चित्यामत्याक्षु ॥

किमित्याहित किमत्याहितमिति ब्रुवाणा सन्त तस्य सर्वेऽप्यवरजा अनुजा
 समेयु समागतवन्त ॥ ७४ ॥

विलोक्येति । अमी कीचकानुजा मृत्योरेव द्विपस्य गजस्य पिधान-
 पिण्ड तृणच्छन्नकेवलमिव स्थितमिति रूपकोज्जीवितोत्प्रेक्षा । त भ्रातर कीचक
 विलोक्य आत्तशोका सन्त ज्यायान् ज्येष्ठ कीचक इव ता स्थलीं रङ्गप्रदेश
 निजेन अस्त्रेण बाष्पेण शोणितेण च गुल्फद्वयसी गुल्फप्रमाणा विदधुः । तत्रमाण-
 बाष्पजला चक्रुरित्यर्थः । 'प्रमाणे द्वयसज्जद्वन्मात्रच' इति द्वयसचि
 'टिङ्गाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । अत्र कीचकस्य तदनुजाना च रङ्गे गुल्फप्रमाणास्त्र-
 सपादनेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेदः । बाष्पशोणितयोरस्त्रशब्दश्लेषभित्ति-
 काभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्युज्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ ७५ ॥

तत इति । तत ते कीचकानुजा सोदरस्य कीचकस्य विपत्ते मरणस्य
 निमित्त कारण इय द्रौपद्येव इत्युक्तप्रकारेण रोषेण रूषित कलुषीकृत चेत
 येषा तथोक्ता सन्त निवेशित निक्षिप्त शवपिण्ड कीचकमासग्रन्थिरेव
 भार यस्मिस्तस्य मृत देहवारिभिः भीमस्य मुष्टिभिः तत्रहारैरिव स्थितै नारि-
 केलफलैः उपरुध्यमाना सगता पार्श्वान्तरा यस्य तस्य चरमविमानस्य शवर-
 थस्य स्तम्भदारुणि सदानिता बद्धा कौन्तेयसीमन्तिना द्रौपदी तिमिरस्यव मुदिरस्य
 मेघस्य सबन्विनीभिः सौदामिनीभिः तडिद्भिः करदीपिकाभिः दीयमान चङ्कमस्य
 गमनस्य अवकाशः यस्मिन् तेन पथा मार्गेण पितृवनः श्मशानम् । 'श्मशान
 स्यात्पितृवनम्' इत्यमरः । उपनीय प्रापय स्वकीयया विवेकसपत्त्या सह महत्या
 चित्या चिताया अत्याक्षुः पातयामासुः । 'घनजीमूतमुदिरजलमुग्धमयोनय',
 'तडित्सौदामिनी विद्युत्' इति च मेघविद्युत्पर्यायेष्वमरः । अत्र द्रौपदीविवेकसप-
 दो त्यागक्रियाया साहित्यवर्णनात्सहोक्तिरलंकारः ॥

१ 'भरस्य' इति पाठ २ भीममुष्टिभिः' इति पाठ ३ 'उपवध्यमानस्य'
 इति पाठ ४ 'महत्या' इति नास्ति क्वचित्

तावदेषा चकितचकिता 'हा हा नाथ नाथ, जगत्प्राणभूत, वि-
पत्समयबन्धो, सप्रति कान्ता रसवती परिगृह्य मुग्धामिमा कथ न
गणयसि' इत्युच्चैररोदीत् ॥

तत्रास्या रुदितस्वनैरथ जवादाकारितो मारुति
सक्थोर्वायुबलादलातमहसामीषल्लभैर्मालिनै ।
ध्वान्ते गारुडभित्तिभङ्गिपिशुनेऽप्योच द्विषा धावितु
ज्येष्ठस्याध्वनि दिव्यदृष्टिमकरोद्दोर्दर्पसिद्धाञ्जनै ॥ ७६ ॥

तावदिति । तावत् सद्य एव चकितचकिता अतिभीता एषा द्रौपदी ।
हा हेत्यतिखेदे । हे नाथ लोकरक्षक, जगत प्राणभूत जीवितरूप, विपत्समये
बन्धो, क्रमेण हे प्रिय, जगत्प्राणाद्वायो भवतीति वायुपुत्र । 'जगत्प्राणसमीरणा'
इति वायुपर्यायेष्वमर । विपद जरसैन्धवकृताया समये बन्धो इति च । त्व
सप्रति रसवतीं अनुरागिणी कान्ता प्रिया भाषारमागौरीरूपाम् । अन्यत्र कान्ता
रुच्या रसवतीं मधुरादिषड्सधारिणी पाकक्रियामिति च परिगृह्य परिरभ्य स्वीकृत्य
च मुग्धा नवोढा मूर्च्छिता च इमा मा कथ न गणयसि नाद्रियसे इत्युक्तप्रकार
उच्चे तार अरोदीत् रुरोद । रुदे कर्तरि लुङ् । अत्र प्रस्तुतजगदीश्वरप्रार्थनया
प्रस्तुतभीमप्रार्थनाद्योतनात्प्रस्तुताङ्कुरालकार । 'प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तु
ताङ्कुर' इति लक्षणात् ॥

तत्रेति । अथ तत्र चिताया अस्या द्रौपद्या रुदितस्वनै रोदनध्वनिभि
जवात् आकारित आहूत मारुति भीम सक्थो (सक्थो ?) ऊर्वो सब-
न्धिन वायो गतिवेगजनितस्य बलात् ईषल्लभै अत्यल्प प्राप्यै । दुर्लभैरिति
यावत् । अलातस्य हस्तधृताङ्गारकाष्ठस्य महसा तेजसा मीलनै शान्तिभि उप-
लक्षित । ऊरुवेगजनितवायुबलजाज्वल्यमानालाततेजोविगिष्ट सन्निति यावत् ।
द्विषा उपकीचकाना ओघ गण गारुडभित्ते मरकतकुब्जस्य भङ्गि रीति
तस्या पिशुने सूचके । तद्वदतिनिबिडे श्यामे चेत्यर्थ । ध्वान्ते अन्धकारेऽपि
ज्येष्ठस्य कीचकस्य अध्वनि मरणरूपे धावितु वेगाद्गन्तु दोदपै बाहुबलैरेव
सिद्धाञ्जनै दिव्ये अप्रतिहते दृष्टी लोचने यस्य तथोक्त अकरोत् । कीचकमिव
सर्वास्तदनुजानपि अवधीदित्यर्थ । रूपकोपमासृष्टि । अत्र 'सक्थोर्वायुबला-
दलातमहसा सधुक्षतानुक्षणम्' इति पाठ । वायुबलात् अनुक्षण प्रतिक्षण सधु
क्षता प्रज्वलता अलातमहसा उपलक्षित इति पूर्वस्मादनतिरिक्ताथक सुगम ।
यथाश्रुतपाठस्तु बहुषु मूलपुस्तकेषु दृष्टत्वात् क्लिष्टत्वदोषदुष्टत्वेऽपि व्याख्यात इति
ध्येयम् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ७६ ॥

१ 'उच्चकै' इति पाठ २ 'सक्थोर्वातबलादलातमहसामीषल्लभोन्मीलनै'
इति पाठ

निपातितान्स्वेन निरीक्ष्य तत्र

सूतान्स वीर सुमनायते स्म ।

उत्पातमुद्रा ब्रुवता स्वपित्रा

तालानिवारण्यतले विरुग्णान् ॥ ७७ ॥

गन्धर्वभीरुषु जनेष्वितरेषु तत्र

विष्वक्पलायनपरेषु विमुक्तबन्धा ।

कृष्णा च कीचकरिपुश्च कृतप्रशसा-

वन्योन्यमभ्यगमता नगर पुनस्तौ ॥ ७८ ॥

तत क्षणादेव सध्यारुणिमकरम्बितेनाम्बरमणिबिम्बेन परिचुम्ब्यमाने शम्पायुधहरिदङ्गणे परितो रुधिरवीचीमुचा पिशितपिण्डेन कृतानुषङ्ग रङ्ग विडम्बयति सति शुचा निरस्तमौलिभिर्निगलितवाग्भिर्निष्पन्दतनुभिर्निखिलैरपि पौरैर्नृपतिनिलयद्वार^१ निबिडितमभूत् ॥

निपातितानिति । स वीर भीम स्वेन आत्मना तत्र श्मशाने निपातितान् अतएव उत्पातस्य दुर्निमित्तस्य मुद्रा चिह्न ब्रुवता सूचयता स्वपित्रा वायुना अरण्यतले विरुग्णान् उत्पाद्य पातितान् तालान् तालवृक्षानिव स्थितान् सूतान् उपकीचकान् निरीक्ष्य सुमनायते स्म । सतुष्टचित्तोऽभूदित्यर्थः । शत्रुशेषानि शेषीकरणादिति भावः । अत्र निपातितोपकीचकावलोकनस्य विशेषणगत्या सतुष्टचित्तत्वहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग तालानिवेत्युत्प्रेक्षया ससृष्टम् ॥ ७७ ॥

गन्धर्वेति । तत्र श्मशाने गन्धर्वात् भीमात् भीरुषु अत एव इतरेषु जनेषु विष्वक् अभित पलायनपरेषु सत्सु विमुक्त भीमेन मोचित बन्ध उपकीचककृत यस्या सा कृष्णा द्रौपदी कीचकरिपु भीमश्च तौ द्वावन्योन्य कृता प्रशसास्तुति भवानेव वीर भवत्येव वीरपत्नीत्यादि याम्या तथोक्तौ सन्तौ पुन नगर विराटपुर प्रति अभ्यगमता आगतवन्तौ । गमेरभिपूर्वात्कर्तरि लुङ् । अत्र गन्धर्वभयस्य विशेषणगत्या जनाना पलायनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ ७८ ॥

तत इति । तत द्रौपदीभीमयो पुरप्रवेशानन्तर क्षणादेव सध्याया प्रातः कालिकाया सबन्धिना अरुणिम्ना अरुणकान्त्या करम्बितेन व्याप्तेन अम्बरमणे सूर्यस्य बिम्बेन परिचुम्ब्यमाने सयुज्यमाने अतएव शम्पायुधस्य इन्द्रम्य हरिदङ्गणे दिक्प्रदेशे परितो रुधिरस्य वीचीमुञ्चन्तीति तन्मुचा पिशितपिण्डेन कीचकमाससमुद्गेन कृत अनुषङ्ग सबन्ध यस्मिंस्तथोक्त रङ्ग नर्तन-

१ 'दधता' इति पाठ २ 'तरुनिव' इति पाठ ३ 'वीची' इति नास्ति क्वचित्
४ 'सति' इति नास्ति क्वचित् ५ 'निगलित' इति पाठ ६ 'निबिडम्' इति पाठ

वध्वस्तदा मण्डलशो निविष्टा रुन्धद्विराशा रुरुदुर्विलापै ।
महत्सु दु खेषु विजृम्भितेषु मालिन्युपालम्भनमस्पृशद्भि ॥ ७९ ॥
तस्मिन्दिने सनिधिमागता सा कृष्णा दृश केकयराजपुत्र्या ।
मषीशलाकार्पणया विनापि मन्देतरामश्रुकणैरकार्षीत् ॥ ८० ॥

तावद्युधिष्ठिरमुखा अपि वातजात-
व्याधूतकीचककुलाकुलकोटिभागम् ।
निर्यत्प्रियानयनवारिज्ञरीपरीत
सकेतशैलमभिरुह्य निशश्वसुस्ते ॥ ८१ ॥

मण्डप विडम्बयति अनुकुर्वति मति शुचा दु खेन निरस्त मौलि उष्णीषादि
शिरोभूषण यैस्तै निर्गलिता त्यक्ता वाच यैस्तै वाचयमै निष्पन्दा निश्चला
तनुयैषा तै निखिलैरपि पौरै नृपते विराटस्य निलयस्य गृहस्य द्वार निबिडित
सान्द्रित अभूत् । पौरा सर्वे नृपमाश्वासयितुमाजग्मुरित्यर्थ ॥

वध्व इति । तदा वध्व पौरस्त्रिय मण्डलश वलयाकारेण निविष्टा सत्य
महत्सु दुर्भरेषु दु खेषु विजृम्भितेषु सत्स्वपि मालिन्या द्रौपद्या उपालम्भन
निन्दा अस्पृशद्भि । गन्धर्वभयादिति भाव । आशा रुन्धद्वि दिगन्तव्यापिभि
विलापै परिदेवनै उपलक्षिता रुरुदु । अत्रोपालम्भनहेतो कीचकवधस्य स-
त्त्वेऽपि तदनुदयवर्णनाद्विशेषोक्ति ॥ ७९ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्दिने कीचकवधदिवसे सनिधिं प्रत्यागता सा कीचक-
घातयितृत्वेन प्रसिद्धा कृष्णा केकयराजपुत्र्या सुदेष्णाया दृश नेत्र मषीशला-
काया अञ्जनकाष्ठस्य अर्पणया विनापि विन्यसन विनैव अश्रुकणै बाष्पबिन्दुभि
मन्देतरा अनल्पाम् । तत्पूर्वामिति यावत् । अकार्षीत् चक्रे । इयमेव मञ्जातृणा
मृत्युरिति तथा बाष्पायितमित्यर्थ । अत्र अश्रुकारण अञ्जनशलाकाविन्यसन
विनापि तदुदयवर्णनाद्विभावनालकार ॥ ८० ॥

तावदिति । तावत् तावता कालेन युधिष्ठिरो मुख आदिर्येषा ते पाण्डवा
अपि वातजातेन भीमेनैव वायुसमूहेन व्यावृताना निहताना कम्पिताना च कीच-
काना सूतजानामेव वेणुविशेषाणामिति पूर्ववच्छ्लिष्टरूपकम् । कुलेन नृन्देन आकुल
सकुल कोटिभाग अग्रदेश यस्य त निर्यन्त्या प्रियानयनवारिणा द्रौपदीबाष्पेणैव
ज्ञर्या प्रस्रवणेन परीत व्याप्त सकेत अज्ञातवाससवत्सरशपथमेव शैल अधिरुह्य
प्रतिज्ञा निस्तीर्य निशश्वसु निश्चसितवन्त । कृच्छ्रादुत्तीर्णा विश्रम्य दीर्घ निश्च-
सन्तीति प्रसिद्धम् । समस्तवस्तुसावयरूपकम् । सत्त 'सकेते नृत्तमण्डपे' इति
नृसिंह , तदबोधात् विशेषणद्वयासागत्यापत्ते ॥ ८१ ॥

तदनु विदितवार्तो धार्तराष्ट्रश्चरेभ्य

शुभगुणचरितेभ्य सूतजाना शतस्य ।

वसतिमरिजनाना मत्स्यभूपालपुर्या

हृदयमुकुरलप्रैर्हेतुभिर्निश्चिकाय ॥ ८२ ॥

अन्येद्युरङ्गेश्वरसौबलाभ्यामास्थाय गोष्ठीमधिप कुरूणाम् ।

भीष्माग्रगान्बन्धुजनान्विलोक्य गम्भीरमेव गिरमाबभाषे ॥ ८३ ॥

भो भो , विदित कि भवतामिदम् । सप्रति मात्स्यपुरे कामपि
कामिनी कामयमान कीचकोऽपि निशि तस्या पतिभिरदृश्यै
पञ्चभिर्गन्धर्वैरनुरहसि स्वसख्यापदाभिधेयमनीयत । तस्यै पुनरपि

तदन्विति । तदनु पाण्डवानामज्ञातवासप्रतिज्ञानिस्तरणानन्तर धार्तराष्ट्र
दुर्योधन शुभानि गुणा गूढसचरणेङ्गितज्ञानादय चरितानि यथार्थवक्तृत्वादीनि
च येषा तेभ्य चरेभ्य चारेभ्य सूतजाना शतस्य सबन्विनी विदिता ज्ञाता
वार्ता वधवृत्तान्त येन तथोक्त सन् हृदय मन एव मुकुर दर्पण तस्मिन् लभै
सक्रान्ते । निश्चितैरिति यावत् । हेतुभि वक्ष्यमाणै कीचककामनीयसौन्दर्य
तन्मरणादिभि मत्स्यभूपालपुर्या विराटनगर्या अरिजनाना पाण्डवाना वसति
निवास निश्चिकाय निश्चितवान् । चिनोते कर्तारि लिट् । 'विभाषा चे' इत्यभ्या
सात् परस्य कुलम् । अत्र शुभगुणचरितेभ्य इति विशेषणस्य तात्कालिकतदुक्तीना
याथार्थ्याभिप्रायगर्भत्वात्परिकरस्य हेतुभि पाण्डवस्थित्यनुमानस्य च द्वयोरङ्गा
ङ्गिभावेन सकर ॥ ८२ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्यु परस्मिन् दिने कुरूणामधिप दुर्योधन । अङ्गेश्वर-
सौबलाभ्या कर्णशकुनिभ्या सह गोष्ठी आस्थानी आस्थाय प्राप्य भीष्म अग्रग
आदिम येषा तान् बन्धुजनान् विलोक्य एव वक्ष्यमाणप्रकारेण गिर वाक्य
गम्भीर उच्चै आबभाषे उक्तवान् । इन्द्रवज्रा ॥ ८३ ॥

भो भो इति । भो भो हे बन्धुजना । 'अथ सबोधनार्थका । स्यु प्याद्
पाडङ्ग हे है भो' इत्यमर । इद वक्ष्यमाण पाण्डववृत्तान्त भवता विदित युष्माभि
ज्ञात किमिति परिप्रश्ने । सप्रति मात्स्यपुरे कीचक विराटश्याल कामपि अज्ञा-
तनामगोत्रा कामिनी कामयमान सन् अदृश्यै दुर्ज्ञेयै तस्या कीचककामित
कामिन्या पतिभि पञ्चभि गन्धर्वे निशि रात्रौ अनुरहसि एकान्ते स्वसख्याया
पञ्चत्वस्य पद वाचक पञ्चत्वशब्द तस्य अभिधेय वाच्यम् । मरणमिति
यावत् । अनीयत प्रापित । नयते कर्मणि लङ् । पुनरपि । हतेऽपि कीचक
इत्यर्थ । तस्यै कामिन्यै ब्रुहन्त चितिपातनरूप द्रोह कुर्वन्त तस्य कीचकस्य
अनुजा अपि तथैव । तत्पतिभि पञ्चतामनीयन्तेत्यर्थ । इति उक्तप्रकारा इय

१ 'सौबलिभ्याम्' इति पाठ २ 'भीमादिमान्' इति पाठ ३ 'अपीदम्'
इति पाठ ४ 'सप्रति खलु' इति पाठ ५ 'अपि' इति नास्ति क्वचित् ६ 'अभि
धेयताम्' इति पाठ

द्रुह्यन्तस्तदनुजा अपि तथैवेति काचिदिय किंवदन्ती कर्णात्कर्णमधि-
रोहति । एव चेदसशय सा चतुष्पथर्मण्डपस्तम्भसालभञ्जिकेव
सर्वजनकरपरामर्शभाजन पाञ्चालदुहिता । तस्या पतिविडम्बका
इति प्रवादभाजस्तेऽपि पुनरज्ञातवासिन परेतपतिपवमानपाकशास-
नाश्विना पारश्वैणेया । तेष्वपि द्वितीयेनैव बाहुबलशालिना वधूद्रुहा
निहन्ना भवितव्यम् । अहो सर्वत्र विशृङ्खलममीषा दौ शील्यम् ॥

तथाहि ।

देशे जरासधमुखैर्व्यरुन्धन्वनेऽपि किर्मरिहिडिम्बमुख्यै ।
गूढे निवासेऽपि च सूतपुत्रै क नु स्थितास्ते कलह विनान्यै ॥८४॥

काचित् एका किंवदन्ती जनवाद कर्णात् एरुस्य श्रोत्रात् कर्ण अन्यस्य श्रोत्र अ-
धिरोहति प्राप्नोति । एव चेत् । उक्तवृत्तान्त स्याद्यदीत्यर्थ । सा कीचककामित-
कामिनी चतुष्पथे चतुर्मार्गमेलनदेशे यो मण्डप तस्य स्तम्भे सालभञ्जिका
कृत्रिमपुत्रिकेव सर्वेषा जनाना करेण परामर्शनस्य स्पर्शनस्य भाजन पात्र
पाञ्चालदुहिता द्रौपदी भवति असशयम् । तस्या कामिन्या पतिविडम्बका
भर्तार इति प्रवादभाज ते पुन गन्धर्वास्तु अज्ञात वास एषामस्तीति अज्ञात-
वासिन परेतपते यमस्य पवमानस्य वायो पाकशासनस्य इन्द्रस्य अश्विनो
आश्विनेययोश्च पञ्चाना परस्त्रिया कुन्त्या माद्याश्च पुत्रा पारश्वैणेया युधिष्ठिर-
भीमार्जुननकुलसहदेवा । कल्याण्यादित्वाङ्गकि नडागम । अनुशतिकादित्वादुभयप-
दवृद्धि । भवन्ति असशयम् । तेष्वपि बाहुबलशालिना द्वितीयेन भीमेनैव वध्वै
द्रुह्यन्तीति द्रुहा कीचकाना निहन्ना मारकेण भवितव्य असशयम् । अमीषा
पाण्डवाना दौ शील्य दु स्वभाव सर्वत्र स्वदेशे परदेशे च विशृङ्खल निष्प्रति-
बन्धकम् । अहो इत्याश्चर्ये ॥

तथाहीत्युत्तरेणान्वय ॥

देश इति । ते पाण्डवा देशे स्वस्थाने स्थिता सन्त जरासध मुख
आदि येषा तै राजभि सह व्यरुन्धन् विरोध चक्रु । रुधे कर्तारि लड् । वने
स्थिता सन्तोऽपि किर्मरिहिडिम्बमुख्यै सह व्यरुन्धन् । किबहुना गूढे निवासे
अज्ञातवासेऽपि च स्थिता सत सूतपुत्रै कीचकै सह व्यरुन्धन् । अत अन्यै
सह कलह विना क नु कुत्र वा स्थिता । न कुत्रापीत्यर्थ । अत्र सर्वत्र कलहस-
हभाव प्रति वाक्यार्थत्रयस्य हेतुत्वादानेकवाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ८४ ॥

१ 'मण्डपिका' इति पाठ २ 'सर्वकरावमश' इति पाठ ३ 'सुता' इति
पाठ ४ 'तेऽपि पुनरज्ञातवासिन परेतपतिपवमानपाकशासनाश्विना पारश्वैणेयास्तस्या
पतिविडम्बका' इति पाठ ५ 'बल' इति नास्ति क्वचित्

अत्रैव स्थित्वा वेषान्तरकञ्चुकै पञ्चभिरकिचनैरेतैर्वञ्चित खलु
वृद्धो विराट इत्यभिधाय सुयोधनो राधेयेन सह कृतहस्ततालो
वल्गाद्भुजशिखरमुच्चैर्जहास ॥

तत ।

सक्षोभे नगरस्य मत्स्यनृपतेर्योद्धु स्वय निर्गता-

न्दृष्ट्वा तानवकीर्णिनो वितनुमो गन्च्छाधुना त्व पुर ।

इत्युक्त कुरुभूभुजा सदसि गा हर्तु त्रिगर्तेश्वर-

स्तस्यैवाप पुरी दिनावधिरिवार्यम्ण प्रतीची दिशम् ॥ ८५ ॥

तत्र क्वचिदरुणतया निमग्नजमदग्निकुमारोष्णनिश्वासवेगविलु-
लितंविचित्रवीचीप्रपञ्चमिव स्यमन्तपञ्चकम्, क्वचिन्नीलतया मदक-

अत्रेति । वेषान्तर अन्यो वेष सन्यासादि कञ्चुक आच्छादक येषा तै
अतएव पञ्चभि एतै अकिचनै दरिद्रै पाण्डवै । अत्र अस्मिन्नेव मत्स्यनगरे
स्थित्वा वृद्ध । मन्दप्रज्ञ इति यावत् । अत एव वञ्चित । खल्विति वाक्यालकारे ।
इत्यभिधाय एवमुक्त्वा सुयोधन राधेयेन कर्णेन सह कृतहस्तताल सन् वल्गाती
उन्नमती भुजयो शिखरे अग्रभागौ यस्मिंस्तथा उच्चै तार जहास हसितवान् ।
अत्र वृद्धभावस्य विशेषणगत्या वञ्चनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद ॥

तत इत्युत्तरेणान्वय ॥

सक्षोभ इति । तत पाण्डवा विराटपुरे गूढ वसन्तीति हेतो मत्स्यनृपते
नगरस्य विराटपुरस्य सक्षोभे सति । अस्माभिरिति शेष । स्वय योद्धु निर्गतान् ।
सदृश आश्रयरक्ष्यापरतन्त्रत्वादिति भाव । तान् पाण्डवान् दृष्ट्वा अवकीर्णिन
भग्नाज्ञातवास ज्ञानान् । 'अवकीर्णा क्षतव्रत' इत्यमर । वितनुम कुर्म । किञ्च
अधुना हे सुशर्मन्, त्व पुर हर्त्तु गच्छ । गवाहरण ऋ भाव । इति उक्तप्रकार
कुरुभूभुजा दुर्योधनेन सदसि सभाया उक्त ~~कुरुभूभुजा~~ नाम देशविशेष तस्येश्वर
सुशर्मा तस्य विराटस्य गा धेनू हर्तु तस्येव ~~कुरुभूभुजा~~ अन्तमवता अर्यम्ण सूयस्य
सबन्धी दिनावधि । सायकालिकगतिरित्यर्थ । ~~कुरुभूभुजा~~ विराटपुर ३ आप प्राप्तवान् ।
सुशर्मा तत्पुर सूर्य अस्त च अवापेत्यर्थ । आप्रतीची दिशमिव ~~कुरुभूभुजा~~ लट् । अत्र सुशर्म
दिनावध्यो प्राप्त्या सादृश्यगम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेद ~~कुरुभूभुजा~~ । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ८५ ॥

तत्रेति । तत्र सायकाले क्वचित् एकत्र अरुणतया अरुणवर्णत्वेन निम
ग्नस्य जमदग्निकुमारस्य परशुरामस्य उष्णानाम् । ~~कुरुभूभुजा~~ क्षत्रियेषु क्रोपादिति भाव ।
निश्वासाना वेगेन विलुलिता प्रमृद्धा विचित्रा ~~कुरुभूभुजा~~ विचित्रा वीचीप्रपञ्चा तरङ्गपरम्परा

१ 'पञ्चभि' इति नास्ति क्वचित् २ 'तत्र दक्षिणेन पुर व्यग्रतरसै'येन काव्यमान
क्वचित्' इति पाठ ३ 'विचित्र' इति नास्ति क्वचित् ४ 'शम त', 'स्यमन्तक'
इति च पाठ

ण्डूलवेतण्डशुण्डाविधूनिताविटपमालामिव तमालकाननम्, क्वचिद्ध-
वलतया मन्दरगिरिमथनविक्षोभितफेनकूटमिव क्षीरोदमध्यम्, उन्न-
मितलाङ्गलम् उद्गमितहुकारम्, उल्ललितधूलीकम्, उद्दामघण्टारव
गोधनदक्षिणेन पुरव्यग्रतरसैन्येन तेन काल्यमान निशम्य सेनाकु-
म्भिकुलगम्भीरवृहितारम्भैर्मन्दिराग्रेसिहप्रतिच्छन्दवृन्दमुखकन्दर-
मौननियम विभिन्दन्, अनुकूलपवमानपुरोनाटितपटैर्वैरिभटजीवि-
ताहरणाय वैवस्वतमिवाह्वयद्भिः केतुदण्डैः परिमोटितगगनतटिनी-
तटविटपिवाटो विराटोऽपि रणप्रयाणारम्भमैटीकत ॥

सख्याय यानेषु समारुरुक्षाकेलिस्पृशा कीचकबान्धवानाम् ।

अश्वप्रसङ्गेऽप्यभिधीयमानो गन्धर्वशब्दो गरलायते स्म ॥ ८६ ॥

यस्मिंस्तथोक्त स्यमन्तपञ्चक कुरक्षेत्रे परशुरामनिहतक्षत्रियरुविरमयहृद-
पञ्चकमिव स्थितम्, क्वचित् नीलतया मदेन कण्डूलाना दर्पवता वेतण्डाना गजाना
शुण्डाभि विधूनिता कम्पिता विटपमाला शाखापङ्कय यस्मिंस्तथोक्त तमा-
लकानन तापिच्छवनमिव स्थितम्, क्वचित् धवलतया मन्दरेण गिरिणा मथनात्
विक्षोभितानि उत्थापितानि फेनाना कूटानि राशय यस्मिंस्तथोक्त क्षीरोदस्य
कलशाब्धे मध्यमिव स्थितम्, उन्नमितानि लाङ्गलानि येन तत्, उद्गमिता उत्पा-
दिता हुकारा येन तत्, उल्ललिता उत्क्षिप्ता धूलय येन तत्कम् । उद्दामा तारा
घण्टाना प्रैवेयकाणा रवा यस्मिंस्तत्, गा एव धन दक्षिणेन पुर पुरस्य दक्षिण-
भागे व्यग्रतर ग्रहणे अतिप्रवण सैन्य यस्य तेन सुशर्मणा त्रिगर्तेश्वरेण काल्य-
मान नोद्यमान निशम्य श्रुत्वा सेनाया कुम्भिकुलस्य गजवृन्दस्य गम्भीरवृहिताना
गर्जिताना आरम्भै उपक्रमै मन्दिराग्रेषु सौधशिखरेषु सिहप्रतिच्छन्दाना
कृत्रिमसिंहाना वृन्दस्य मुखानि कन्दराणीव तेषा मौननियम विभिन्दन् ।
प्रतिध्वनयन्नित्यर्थ । अनुकूलैः पवमानैः वायुभिः पुर अग्रे नाटिता पटा
येषु तैः अतएव वैरिभटाना शत्रुयोधाना जीवितस्य आहरणाय आहर्तुमिति
'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । वैवस्वत यम आह्वयद्भिरिव स्थितैः केतु-
दण्डैः ध्वजैः परिमोटित छिन्न गगनतटिन्या आकाशगङ्गाया तटयो विटपिना
वृक्षाणा वाट समूह येन तथोक्त विराटोऽपि रणप्रयाणस्य आरम्भ सनाह
आटीकत आचरितवान् । उत्प्रेक्षातिशयोक्तयोः ससृष्टिः ॥

सरयायेति । सख्याय युद्ध कर्तुमिति 'क्रियार्थ-' इत्यादिना चतुर्थी ।
यानेषु वाहनेषु गजादिषु समारोढमिच्छा समारुरुक्षा सैव केलिः क्रीडा ता स्पृश-

१ 'सालवनम्' इति पाठ २ 'मथनपरिक्षोभित' इति पाठ ३ 'उल्लसित'
इति पाठ ४ 'दक्षिणेन पुर व्यग्रतरसैन्येन तेन काल्यमान' इति नास्ति क्वचित्
५ 'सैन्यपरिवर्तनेन' इति पाठ ६ 'जीवितहरणाय' इति पाठ ७ 'केतनदण्डैः'
इति पाठ ८ 'आरभटीम्' इति पाठ ९ 'अटीकत' इति पाठ .

सभ्यैश्च सूदैश्च तुरङ्गिभिश्च गोपैश्च विज्ञापितवीर्यभूम्न ।
 दन्तानिवेन्द्रद्विरद स पार्थान्वीरं पुरोधाय रुरोध शत्रुम् ॥ ८७ ॥
 तृणकल्पमपि त्रिगर्तभूप तमुपेक्ष्यैव तदा गवा कुलानि ।
 सहदेवविलोकमात्रहर्षात्सहसा मात्स्यचमूसमीपमापु ॥ ८८ ॥
 मौर्वीकुशाङ्कितकरावथ बद्धपङ्की
 मत्स्यत्रिगर्तवसुधाधिपयोरनीकौ ।
 आध्मातशङ्खनिनदप्रणवप्रणाद-
 मायोधनाध्ययनमद्भुतमारभेताम् ॥ ८९ ॥

न्तीति तथोक्ताना कीचकवान्ववाना सूतात्मजसबन्धिना वीराणा अश्वाना प्रसङ्गं
 आरोहणप्रस्तावेऽपि । किमुत मालिनीप्रस्ताव इत्यपिशब्दार्थं । अभिधीयमान
 गन्धर्व इति शब्द अश्वस्यापि वाचक पद गरलायते स्म । कालकूटतुल्योऽभूदित्यर्थं ।
 क्यडन्ताकर्तारि स्मयोगे लट् । 'वाजिवाहार्वागन्धर्व-' इत्यश्वपर्यायेषु
 प्रसिद्धोऽपि हृदयशल्यायमानान्मालिनीतीनेव सत्वरमुपस्थापयन् शब्द तेषा
 गरलप्रायोऽभूदित्यभिप्राय । उपमार्थापत्त्यो ससृष्टि । इन्द्रवज्रा ॥ ८६ ॥

सभ्यैरिति । स वीर विराट सभ्यै सभाया साधुभिश्च सूदै पाचकैश्च तुरङ्गि-
 भि अश्वारोहैश्च गोपै गोपालैश्च विज्ञापित क्रमेण निवेदित वीर्यभूमा शौर्यातिशय
 येषा तान्तेषामेव प्रत्येक तैरासवत्सर परिचितत्वादिति भाव । पाथान् युधि-
 छिरभीमनकुलसहदेवान् इन्द्रद्विरद ऐरावत दन्तान् चतुर इव पुरोधाय अग्रे
 कृत्वा शत्रु सुशर्माण रुरोध रुद्धवान् ॥ ८७ ॥

तृणेति । तदा सुशर्मणो निरोधसमये गवा कुलानि सहदेवस्य स्वपालकस्य
 विलोकमात्रेण दर्शनेनैव यो हर्षं तस्माद्धेतो तृणकल्प स्वप्रासतृणतुल्यमपि त
 त्रिगर्तभूप सुशर्माण तृणकल्पमपि तृणप्राय यथा तथैव । अपिरत्रैवकारार्थं । उपेक्ष्य
 अनादृत्यैव सहसा सत्वर मात्स्यस्य विराटस्य चम्वा सेनाया समीप आपु -
 स्वजीवनादपि स्वपालके प्रेमौत्कथ्यादिति भाव । औपच्छन्दसिकम् ॥ ८८ ॥

मौर्वीति । अथ मौर्व्यं शिञ्जिन्य एव कुशा तै अङ्कित सयुक्त कर ययो-
 स्तौ । बद्धा पङ्क्ति पङ्क्तिशोऽवस्थान याभ्या तौ । मत्स्यवसुधाधिप विराट्, त्रिगर्तव-
 सुधाधिप सुशर्मा, तयो अनीकौ सैन्ये । आध्माताना मुखवायुपूरिताना शङ्खाना
 निनद ध्वनिरेव प्रणवप्रणाद ओंकारोच्चारण यस्मिस्तथोक्त आयोवन युद्धमेव
 अध्ययन वेदपाठ अद्भुत यथा तथा आरभेता आरब्धवन्तौ । रभते कर्तारि लट् ।
 'प्रणवप्रधान' इति पाठे तादृशप्रणव प्रधान प्रथमपठनीय यस्मिस्तद्यथा
 तथेति क्रियाविशेषण समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकम् ॥ ८९ ॥

१. 'पौरैश्च' इति पाठ २ 'धीर' इति पाठ ३ 'मात्स्य' इति पाठ.

४ 'प्रधान' इति पाठ

मत्स्येन्द्रमन्दिरमहानसभक्षयवृन्द-
स्वच्छन्दभक्षणरहस्यवदावदेन ।

क्ष्वेलारवेण वललस्य तदा रिपूणा

चित्त न केवलमकम्पि दिशो दशापि ॥ ९० ॥

उदये समरस्य सैनिकानामुभयेषामसिधेनवो ववल्गु ।

निर्जनामपदापरार्धवाच्य निखिल ग्राहयितु च रक्षितु च ॥ ९१ ॥

तावदम्बरपथादभिगन्तुस्तामनीकधरणीं शमनस्य ।

कासरादहरधीशतुरग कादिशीक इव दूरमयासीत् ॥ ९२ ॥

मत्स्येन्द्रेति । मत्स्येन्द्रस्य विराटस्य मन्दिरे यन्महानस पाकस्थान तस्मिन् भक्ष्याणा पञ्चविधाना वृन्दस्य स्वच्छन्द यथेच्छ यथा तथा भक्षणस्य रहस्य मर्म । तज्जनितान्त सार इति यावत् । तस्य वदावदेन वक्त्रा । तत्र बहनेन भुक्त कथमन्यथास्यैव नाद इति तद्भक्षणस्वाच्छन्द्यसूचकेनेति यावत् । अत एवानुमानालकार । वललस्य भीमस्य क्ष्वेलारवेण सिंहनादेन तदा रिपूणा चित्त केवल मन एव नाकम्पि अकम्पितम् । कितु दशापि दिश अकम्पिषत । कम्पते कर्मणि लुङ् । अत्र रिपुहृदयाना दशदिशा च कम्पनेनौपम्यस्य गम्यत्वानुत्ययोगिताभेद पूर्वोक्तानुमानेन ससृष्ट ॥ ९० ॥

उदय इति । उभयेषा मात्स्यत्रैगर्ताना सेनिकाना वीराणाम् । 'सेनाया समवेता ये सैन्यास्ते सैनिका अपि' इत्यमर । समरस्य युद्धस्य उदये आविर्भावे सति असिधेनव खङ्गा । यद्यपि 'छुरिका चासिधेनुका' इति कोशादसिधेनुपदस्य स्वल्पे खङ्गविशेषे प्रसिद्धिः, तथापि युद्धप्रकरणेन सामान्यपरत्वम् । यथात्रैव पार्थशब्दस्य अर्जुने प्रसिद्धस्य प्रकरणेन युधिष्ठिरादिपरत्वमिति ध्येयम् । निजस्य नामपदस्य असिधेनुरिति सङ्गाशब्दस्य सबन्धिन अपरार्धस्य धेनुरित्युत्तरभागस्य वाच्य गोकुल निखिल नि शेष यथा तथा ग्राहयितु त्रैगर्तैरपहारयितु रक्षितु मात्स्यै पालयितु चेत्यर्थः । ववल्गु चलन्ति स्म । उभयेऽपि खङ्गैर्युध्यन्ते स्मेत्यर्थः । औपच्छन्दसिकम् ॥ ९१ ॥

अथ दशभि सूर्यास्तमयं वर्णयति—तावदिति । तावत् तदानीमेव अम्बरपथात् आकाशमार्गात् ता अनीकधरणीं मात्स्यत्रैगर्तयुद्धभूमिं अभिगन्तु आगच्छत शमनस्य यमस्य कासरात् वाहनमहिषात् कादिशीक भयात्पलायत इवेत्युत्प्रेक्षा । अहरधीशस्य सूर्यस्य तुरग गथाश्च दूर अयासीत् गतवान् । अस्तगत सूर्य इत्यर्थः । याते कर्तरि लुङ् । अश्वमहिषयोर्नैसर्गिक वैरमिति प्रसिद्धम् । स्वागता ॥ ९२ ॥

पाटलीकृतपयोधरपङ्क्ति प्रादुरास शनकैरथ सध्या ।
वासरस्य रजनेरपि सीम्नोर्मध्यभागकुरुविन्दशिलेव ॥ ९३ ॥

सध्या बभौ सा समरे भटौघो

बिम्ब विभिद्यादिति भीतिभारात् ।

विवस्वता विद्रवता विसृष्टा

नभ स्थले दीप्तिरिवाग्निदेया ॥ ९४ ॥

नभ पयोधेर्नवविद्रुमश्री क्रमेण सध्या ऋशिमानमौप ।

उद्यत्प्रकोपैरुभयैरनीकैर्विभज्य नीतेव विलोचनानि ॥ ९५ ॥

ध्वजिनीजनित रजोऽन्धकार त्वरित बान्धवकौतुकातिरेकात् ।

परिरब्धुमिवान्धकारसघ परमार्थो रणचत्वर जगाहे ॥ ९६ ॥

पाटलीकृतेति । अथ सूर्यास्तमयानन्तर पाटलीकृता श्वेतरक्तीकृता पयोध-
राणा मेघाना पङ्क्ति यया सा सध्या वासरस्य अह रजनेरपि रात्रेश्च द्वयो
सबन्धिन्यो सीम्नो अवधिपरिच्छेदकदेशयो मध्यभागे कुरुविन्दशिला पद्मरा
गदृषदिवेत्युत्प्रेक्षा । शनकै क्रमेण प्रादुरास आविर्बभूव ॥ ९३ ॥

सध्याति । सा एवमाविर्भूता सध्या समरे युद्धे भटाना अपरावर्तिना
ओध समूह बिम्ब मन्मण्डल विभिन्धात् विपाटयेत् इत्युक्तप्रकारात् भीति
भारात् भयातिशयात् विद्रवता पलायमानेन विवस्वता सूयेण अग्नये देया रात्रि-
दातव्या अत एव नभ स्थले आकाशे विसृष्टा निहिता दीप्ति प्रभेवेत्युत्प्रेक्षा।बभौ ।
भाते कर्तरि लिट् । अत्र सूर्यप्रभाया रात्रावग्नौ प्रविशनमागमसिद्धम् ॥ ९४ ॥

नभ इति । नभस आकाशस्यैव पयोधे समुद्रस्य नवाना विद्रुमाणा श्री
सपदिति परम्परितरूपकाम् । सध्या उद्यत्प्रकोपै अतएव उभयै अनीकै मात्स्य
त्रैगर्तसैन्यै विभज्य सम विभाग कृत्वा विलोचनानि स्वस्वनेत्राणि नीता प्रापि
त्वेवेत्युत्प्रेक्षा । क्रमेण ऋशिमान कृशत्व आप आगात् । ननाशेत्यर्थ । अत्र लोचनाना
प्रकोपादारुण्यगुणनिमित्ता सध्याप्रापणोत्प्रेक्षा पूर्वोक्तरूपकेण ससृष्टि ॥ ९५ ॥

ध्वजिनीति । ध्वजिनीभ्या सेनाभ्या उभाभ्या जनित करितुरगरथपत्ति-
पदघट्टनोत्थ रज एवान्धकार ध्वान्त बान्धवेन साजात्यकृतेन य कौतुकातिरेक
हर्षातिशय तस्माद्धेतो परिरब्धु आलिङ्गितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । परमार्थ वास्तव
अन्धकारसघ तमोराशि रणचत्वर युद्धाङ्गण त्वरित शीघ्र जगाहे प्रविवेश ।
अत्र रजस्तमसो 'अन्ध करोति लोकम्' इति व्युत्पत्तिसिद्ध साजात्यकृतबान्धव-
मिति ध्येयम् । औपच्छन्दसिकम् ॥ ९६ ॥

सकोन्य पक्षानेकेषु सविशत्स्वपि पत्रिषु ।

विस्तार्य पक्षानपरे विचेरुस्तत्र पत्रिण ॥ ९७ ॥

शरवर्षभयेन तत्र युद्धे सकले कङ्ककुले गतेऽपि दूरम् ।

प्रमद दधदेक एव कङ्क परिबभ्राम सभीमपक्षपात ॥ ९८ ॥

अन्योन्यपट्टसविघट्टभवै स्फुलिङ्गै-

राजिस्थले 'तिमिरकर्दमभाजि योधा ।

आगामिनीषु समितिष्वधिक विधातु-

मासन्प्रतापनवबीजमिवावपन्त ॥ ९९ ॥

नलिनीशबिम्बपथचारमलब्ध्वा

नभसि भ्रमत्सु नववीरसुरेषु ।

सकोच्येति । तत्र अन्वकारे एकेषु कतिषु पत्रिषु पक्षिषु पक्षान् गस्त
सकोच्य मुकुलयित्वा सविशत्सु निलीयमानेषु सत्स्वपि । कुलायेष्विति भावः ।
अपरे कतिचित् पत्रिण पक्षिण बाणाश्च । 'पत्रिणौ शरपक्षिणौ' इत्यमरः ।
पक्षान् विस्तार्य विकासयित्वा तत्रैव विचेरु सचरति स्म । श्लेषसक्रीणो
विरोधाभास ॥ ९७ ॥

शरेति । तत्र युद्धे । तद्देश इत्यर्थः । शरवर्षभयेन बाणसपातभयेन सकले
कङ्काना गृध्राणा कुले दूर दूरदेश गते सत्यपि प्रमद सतोष प्रकृष्टरणगर्व च
दधत् वहन्नेव एक कङ्क गृध्र युधिष्ठिरश्च भीमेन भयकरेण पक्षयो पातेन
गमनेन भीमस्य पक्षपातेन सहायकरणेन च सहित सभीमपक्षपात सन्
परित सवत्र बभ्राम सचचार । अत्रापि पूर्ववद्विरोधाभासः । औपच्छन्द-
सिकम् ॥ ९८ ॥

अन्योन्येति । योधा उभये भटा अन्योन्यस्य पट्टसेभ्यः खङ्गविशेषेभ्यः
पट्टमानामिति वा विघट्टेन सघर्षेण विघट्टाद्वा भवन्ति जायन्त इति भवै
स्फुलिङ्गैः अग्निकणैः उपलक्षिता आगामिनीषु समितिषु युद्धेषु अधिक उपचय
विधातु तिमिर तम एव कर्दम पङ्क भजतीति भाजि आजिस्थले युद्धक्षेत्रे
प्रतापस्य नव बीज आवपन्त न्यस्यन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । आसन् बभूवुः । अत्र
तिमिरस्य पङ्कत्वेन रूपणेन आजिस्थलस्य केदारत्वरूपणप्रतीतेरेकवतिरूपका-
लकारः ॥ ९९ ॥

नलिनीति । नवा वीरा अपरावर्त्यमृतभटा एव सुरा तेषु । देवभूय गतेषु
योधेष्वित्यर्थः । नलिनीशस्य सूर्यस्य बिम्बे पन्था बिम्बपथ तस्मिन् चार गमन
अलब्ध्वा अप्राप्य । तदा सूर्यस्यास्तगतत्वादिति भावः । नभसि आकाश एव भ्रम-

करपल्लवौ परिनिपीड्य मृगाक्ष्य

कलहाय नक्तमशपन्त सुराणाम् ॥ १०० ॥

रराज हैमी रथकेतुराजी रज्यत्पटा रक्तकणै प्रकीर्णै ।

आकर्ण्य युद्धाद्भुतमर्धमार्गाद्द्रष्टु निवृत्ता चरमेव सध्या ॥ १०१ ॥

तत्र तावदरिशरनिकृत्तमत्तगजसंप्रिरथपत्तिकुलनवरक्तसिक्त
रणचत्वरमनुभूय भूयसा रोषेण सवर्तसमवर्तिसममूर्तिर्हृदि
~~वर्तित~~ गर्तराष्ट्रशासनवार्तस्त्रैर्गर्त कैवर्त इव मत्स्यचक्रवर्ति-
नमाहर्तु मुहूर्तादुपावर्तत ॥

तसु मत्सु । सुराणा मृगाक्ष्य अप्सरस कलहाय रात्र्या सह वाग्बुद्ध कतुमिति
'क्रियार्थ-' इत्यादिना चतुर्यो । करौ पत्रवावित्र तो परिनिपीड्य मिथो मेलयित्वा
नक्त रात्रि अशपन्त । अस्मद्भोगाय द्रुह्यन्ती कियच्चिर विलम्बस इत्यादि परुषवा-
चोऽवदन्नित्यर्थ । स्यमण्डलगमनानुसारेण तेषा स्वगप्राप्त्या यावन्नक्त तत्
सभवादिनि भाव । अत्र नववीरसुराणा गगने विलम्बासबन्धेऽपि तत्सबन्वो-
क्तिन्पातिशयोक्त सुराङ्गनाना रात्रिशपनासबन्धेऽपि तत्सबन्वरूपातिशयोक्तेश्च
द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । सुमङ्गली ॥ १०० ॥

रराजेति । अथ प्रकीर्ण उतिक्षिप्ते रक्तकणै योधाना रुधिरबिन्दुभि
रज्यन्त अरुगायमाना पटा पताकावह्नाणि यस्या सा हैमी काञ्चनी रथेषु
केतूना राजि पङ्क्ति युद्धाद्भुत आकर्ण्य द्रष्टु अर्धमागात् मागमध्यात् निवृत्ता
पुनरागता चरमा सध्या सायतनस येवेत्युत्प्रेक्षा । रराज ॥ १०१ ॥

तत्रेति । तत्र युद्धे । तावदिति वाक्यालकारे । अरीणा शरे निकृत्ताना छिन्नाना
निजाना च इति विशेषणद्वय चतुरङ्गेऽपि योज्यम् । मत्ताना गजाना सप्तीना
अश्वाना रथाना सर्वत्र तदारूढाना चेत्यपि पत्तीना पादाताना च यानि कुलानि
मृन्दानि तत्पङ्क्तीना सबन्धि नव रक्ते सिक्त आद्रित रणचत्वर युद्धाङ्गण अनुभूय
दृष्ट्वा भूयसा महता रोषेण सवर्तसमवर्तिना प्रलयकालान्तकेन समा मूर्ति शरीर
यस्य तथोक्त । रोषभीषणाकृतिरित्यर्थ । हृदि मनसि नतिता पुन पुन स्मर्य-
माणा वूर्तस्य वञ्चकस्य धार्तराष्ट्रस्य दुयोधनस्य शासनवार्ता आज्ञावाक्य येन
तथोक्त । त्रिगर्ताना नाम जनपदाना राजा त्रेगर्त सुशमा कैवर्त मत्स्यग्राहीव
मत्स्यचक्रवर्तिन विराट् मीनश्रेष्ठ च मुहूर्तात् अल्पकालात् आहर्तु गृहीतु उपा-
वर्तत समीपमागतवान् । श्लिष्टाश्लिष्टविशेषणोपमाद्वयस्य वृत्त्यनुप्रासस्य चैकवाचका-
नुप्रवेशसकर ॥

१ 'शरनिकरनिकृत्त' इति पाठ २ 'ससिकुलपत्तिनव' इति पाठ ३ 'त्रि-
गत' इति पाठ

मानिनामचरमोऽथ सुशर्मा मध्यवर्तिनमनीकपयोधे ।
समुखो झटिति बन्धमनैषीत्स ज्यया रिपुमपत्रपया च ॥ १०२ ॥
भूपे पराभवपदे युधि धर्मसूनो-
भ्रूवल्लिकम्पकलिकामवतसयन्स ।
मध्रन्बलानि रिपवे मरुत कुमारो
मात्स्य विमुच्य विततार दशा तदीयाम् ॥ १०३ ॥
विराटसैन्येषु मिषत्सु युद्धे त्रिगर्तनेतुर्दृढबन्धनाय ।
कोदण्डयुक्तो गुण एव तत्र कर्ता च जज्ञे करण च जज्ञे ॥ १०४ ॥

मानिनामिति । अथ विराटसमीपगमनानन्तर मानिना प्रशस्तमानाना अचरम प्रथम स सुशर्मा समुख विराटाभिमुख सन् अनीकस्य सैन्यस्यैव पयोधे मध्यवर्तिन रिपु विराट ज्यया धनुर्गुणेन झटिति सत्वर बन्ध अनैषीत् प्रापयामास । झटिति तत्क्षणमेव अपत्रपया लज्जया च बन्ध अनैषीत् अतिलज्जित चक्रे । मानभङ्गादिति भाव । नयतोर्द्विकर्मकात् कर्तरि लुङ् । अत्र धनुर्गुण-बन्धनव्यापरेणैवैकेन लज्जाबन्धनस्याप्यन्यस्योत्पत्तिवर्णनाद्विशेषालकारभेद । स्वागता ॥ १०२ ॥

भूप इति । भूपे विराटे युधि युद्धे पराभवस्य पदे स्थाने । अवमानिते सतीति यावत् । धर्मसूनो युधिष्ठिरस्य भूरेव वल्ली तस्या कम्प आज्ञासूचक एव कलिका कोरक ता अवतसयन् शिरोभूषणीकुर्वम् । तदाज्ञा शिरसा वहन्नित्यर्थ । अतएव स प्रसिद्ध मरुत वायो कुमार भीम बलानि शत्रुसैन्यानि मध्रन् भङ्गयन् सन् मात्स्य विराट विमुच्य बन्धान्मोचयित्वा तस्य विराटस्येमा तदीया दशा बन्धनावस्था रिपवे सुशर्मणे विततार दत्तवान् । अत्र भ्रूवल्लिकम्पे आरोप्यमाणाया कलिकाया अवतसीकरणोपयोगित्वात् परिणामालकार । बन्धनकर्तु बन्धनमित्यनुरूपसघटनात्मकसमालकारेण सकीर्ण ॥ १०३ ॥

विराटेति । युद्धे युधि विराटसैन्येषु मिषत्सु स्वयकर्तुमशक्यत्वात्तूष्णीं पश्यत्सु सत्सु त्रिगर्तनेतु सुशर्मणे दृढ बन्धनाय कोदण्डेन चापेन युक्त सहित कोदण्डे युक्त योजितश्च गुण भीम एव माव्येवेति च कर्ता कारकश्च जज्ञे अभूत् । करण श्रेष्ठसाधन च जज्ञे । भीमो धनुर्गुणेन सुशर्मणे बबन्धेत्यर्थ । अत्र कर्तुराख्यातेनाभिहितत्वात् प्रथमा, करणस्य अनभिहितत्वात् तत्र तृतीया चेति ध्येयम् । अत्रैकस्यैव तत्रापि गुणस्य कर्तृत्व करणत्व चाश्चर्यमिति भाव । अतएव विरोधाभास । गुणशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति तयोस्काङ्क्षिभावेन सकर । 'गुण प्रधाने रूपादौ मौर्व्या सूदे वृकोदरे' इति विश्व ॥ १०४ ॥

तस्या निशाया तु तम कदम्बक
 निमीलनोन्मीलनयोर्दशा यथा ।
 ईत्थ तयोर्मात्स्यसुशर्मणोस्तथा
 समानरूप फलमेव सदधौ ॥ १०५ ॥
 विमानितो वायुभुवा विराटतो
 विमोचितो वर्मभुवा दयालुना ।
 तथा रजन्येव स सामिशेषया
 सम ध्वजिन्या निरगाद्यथागतम् ॥ १०६ ॥
 व्याकृत्तशीर्षकरको विमलास्थिदन्तो
 रक्तहृदाशुकधरो रथकेतुदण्ड ।
 सेनाक्षयाद्धृतशम स्वयमाजिरङ्ग
 कङ्कादिवाप चरमाश्रमसप्रदायम् ॥ १०७ ॥

तस्यामिति । तस्या निशाया रात्रौ तमस कदम्बक मृन्द दशा लोकनेत्राणा
 सबन्धिनो निमीलनस्य उन्मीलनस्य च द्वयोरपि समानरूप एकविधमेव फल इदमेत
 दिति वस्तुपरिच्छेदज्ञानशून्यत्वरूपम् । यथा सदधौ सघटयाचक्रे तथा तस्या निशाया
 युद्धमपि मात्स्यस्य विराटस्य सुशर्मणश्च द्वयोरपि समानरूपमेव फल बन्धनरूप
 सदधौ । अत्र तमोयुद्धयो प्रकृतयो समानफलसदायमत्वेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्य-
 योगिताभेद । वृत्त तु इन्द्रवशावशस्थमिश्रितोपजातिभेद । 'स्यादिन्द्रवशा ततजै-
 रसयुतै' इति इन्द्रवशालक्षणम् । वशस्थलक्षण तूक्तम् ॥ १०५ ॥

विमानित इति । वायुभुवा भीमेन विमानित । बद्ध इति यावत् । दयालुना
 करुणाशीलेन वर्मभुवा वर्मराजेन विराटत विराटात् विमोचित अनुज्ञापित ।
 तदानीतस्य स्वप्रभुत्वादिति भाव । स सुशर्मासामि अर्ध शेष यस्यास्तथा । अर्धा-
 वशिष्टयेत्यर्थ । तथैव रजन्या रात्र्या यथागतम् । यस्मादागतस्त देशमुद्दिश्येत्यर्थ ।
 ध्वजिन्या सम सेनया सह निरगात् निर्गतवान् । वशस्थम् ॥ १०६ ॥

व्याकृत्तेति । व्याकृत्त छिन्न शीर्ष शिर एव करक कमण्डलु यस्य तथोक्त ।
 विमला शुभ्रा अस्थीन्येव दन्ता यस्य तथोक्त । रक्तहृदा एव अकुशानि काषाय-
 वल्लाणि वरतीति तद्धर रथकेतुरेव दण्ड यस्य तथोक्त । सेनाक्षयात् धृत शम
 युद्धोपरम एव अन्तरिन्द्रियनिग्रह येन तथोक्त । आजिरङ्ग युद्धदेश स्वयमपि
 कङ्कात् युधिष्ठिरात् चरमाश्रमस्य सन्यासस्य सप्रदाय आचार आप प्राप्तवानिवेत्यु-
 त्प्रेक्षा । समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकोज्जीवितेति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ १०७ ॥

तदनु मुहुर्मुहुर्वल्लमेव केवलमेवलोकमाना बलशासनदिशाया-
मोजायमानेन चन्द्रमसा प्रसृताभिर्मदसहितकरिघटाविषाणाङ्गणप्र-
तिफलनशतगुणितधवलमवीचिभिर्मरीचिभिर्दलितरणविर्मर्ददुर्दशा-
विराटस्य चमूरपि प्रतिनिर्वर्तनहृष्यमाणगोधनवेगप्रस्नुतक्षीरधारापा-
तशीतलितसिकताया पदव्या पक्षमपङ्क्तिनिलीनेन समरभूरेणुभारेण
नयननिमीलनशिल्पकल्पितबहुसाहाय्यकमुद्रया निद्रया ता यामिनीं
पश्चार्धसीमान प्रत्यवीवहत् ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारने षष्ठ स्तवक ।

तदन्विति । तदनु युद्धोपरमानन्तर सुशर्मगमनानन्तरमिति वा बल्ल भीम-
मेव केवल मुख्य यथातथा मुहुमुहु अवलोकमाना पश्यन्ती विराटस्य चमू सेनापि
बलशासनस्य इन्द्रस्य दिशाया प्राच्याम् । 'आप चैव हलन्तानाम्' इति वागुयनुशा-
सनादाकारान्तत्वम् । ओजायमानेन प्रकाशमानेन । ओज शब्दस्तद्वत्पर । चन्द्र-
मसा चन्द्रेण प्रसृताभि प्रकटिताभि मदसहिताया मदयुक्ताया करिघटाया
गजचन्द्रस्य विषाणयो दन्तयो अङ्गणेषु प्रदेशेषु प्रतिफलनै सक्रमणै शतगु-
णिता । शतशब्दोऽनेकत्वपर , अन्यथा तत्रत्यगजविषाणाना शतत्वेन निर्णायका-
भावात् धावत्यपरम्परासु शतगुणितत्वोक्तौ हेत्वनुपन्यासेन निर्हेतुत्वदोषापत्तिरिति
ध्येयम् । तथा च अनेकधा आत्रता इत्यर्थ । ववलिन्न श्वेत्यस्य वीचय परम्परा
यासा ताभि मरीचिभि किरण दलिता निरस्ता रणे विमर्देन मिथ सघर्षेण या
दुर्दशा दुरवस्था श्रमरूपा यस्यास्तथोक्ता सती प्रतिनिर्वर्तनेन सुशर्मावरोधात् प्रत्या
गमनेन हृष्यमाणात् सतुष्यत गोवनात् वेगेन गमनत्वरया प्रस्नुताना क्षरिताना
क्षीराणा धारापातै शीतलिता सजातशैत्या सिकता यस्या तयोक्ताया पदव्या
मार्गे पक्षमणा नेत्रपुटलोम्ना पङ्क्तिषु निलीनेन सलग्नेन समरभुवि युद्धभूमौ रेणो
वृत्ते भारेण अतिशयेनैव भारेणेति श्लिष्टरूपकम् । नयनयोनिमीलनशिल्पे मुकु-
लनव्यापारे विषये कल्पिता बह्वी साहाय्यकमुद्रा सहायताकरण यस्यास्तया नि-
द्रया उपलक्षिता ता यामिनीं युद्धरात्रि अपरोऽर्ध पश्चार्ध उत्तरभाग । 'अप-
रस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्य' इत्यपरशब्दस्य पश्चादेश । तस्य सीमान अन्तभाग
प्रति अवीवहत् प्रापयामास । ता रात्रि गमयामासेत्यर्थ । णिजन्ताद्बहते कर्तरि

१ 'मुहूर्त मुहुरविरल बल्लमेव' इति पाठ २ 'अवलोकमाना बलमाना' इति
पाठ ३ 'प्रसृतैर्मदकरटिघटाविषाणाङ्गुप्रति' इति पाठ ४ 'विमदभटश्रमदुर्दशा'
इति पाठ ५ 'निवर्तनवेगहृष्यमाणगोधनपय प्रस्नवणधारा' इति पाठ ६ 'निमी-
लनेन' इति पाठ ७ 'लोचनयोनिमीलन' इति पाठ ८ 'पश्चात्यमीमानमत्यवी-
वहत्' इति पाठ

लुङ् । 'च्लि लुटि' इति च्लौ 'णिश्रिद्रुस्रभ्य कर्तरि चङ्' इति च्लेश्चङि 'चङि' इति द्वित्वे 'सन्वल्घुनि चङ्परेऽनग्लोपे' इति सन्वद्भावे 'सन्वत' इत्यभ्यासाकारस्येत्वे 'दीर्घो लघो' इति तस्य दीर्घे चावीवहदिति रूपम् । अत्र मुहुर्मुहुर्वलमेव पश्यन्तीति विशेषणस्य विराटमोचनसुशर्मबन्धनसामर्थ्याभिप्राय-गर्भत्वात्परिकरालकार । 'अलकार परिकर साभिप्राये विशेषणे' इति तल्लक्षणात् वलमेव पश्यन्ती 'वल शासनदिशायाम्' इत्यत्र वलेति वर्णद्वयस्य अव्यपेतव्यपेतात्मकावृत्तिश्रवणाच्छेकानुप्रास । द्वयोश्च काव्यप्रकाशिकोक्तदिशा एकवाचकानुप्रवेशसकर । विषाणा कणेति शतगुणितेति च णकारस्य त्रिवारमात्रतेर्तृत्त्यनुप्रासोऽस्य चोक्तसकरेण ससृष्टि ॥

इति कुरविकुलचन्द्रस्य रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने
लास्याभिधाने षष्ठ स्तवक समाप्त ।

सप्तमः स्तवकः ।

आरूढे घामर्कबिम्बे परेद्यु
साक सैन्यै सार्वभौम कुरूणाम् ।
पार्थादिका विभ्रदाहृत्य गोत्रा
मात्स्यादन्या तत्पुर हर्तुमागात् ॥ १ ॥

सुदूरमार्गश्रमविह्वलाङ्गी सेना समस्ता वृतराष्ट्रसूनो ।
आभीरवाटान्तिक एव तस्थौ सद्यो निरुद्धेव तदाज्यगन्धै ॥ २ ॥

तावत्तस्य पादात् सर्वाभिसारेण गाह गाह गवा ब्रज ब्रज-
गृहे प्रजगृहे ॥

आरूढ इति । परेद्यु दक्षिणगोग्रहणदिवसात् परस्मिन् दिवसे अर्कबिम्बे
सूर्यमण्डले वा आकाश आरूढे ईषदूरमाक्रान्ते सति कुरूणा सार्वभौम दुर्यो-
धन । पार्थात् धर्मराजात् एका गोत्रा भुव आहृत्य द्यूतेनापहृत्य विभ्रदपि सन् ।
'नाभ्यस्ताच्छतु' इति नुन्निषेध । मात्स्यात् विराटादपीत्यपिरुभयत्राप्यध्याहार्य ।
'कमपराधलव मयि पश्यसि' इत्यादाविव गम्यमानार्थत्वात्प्रयोग । अन्या गोत्रा
भुव गोसमूह च । 'गोत्रा गोनिचये भूम्याम्' इति वैजयन्ती । हर्तु तस्य पुर
विराटस्य पट्टण प्रति । सैन्यै चतुरङ्गै साकम् । 'साक सत्रा सम सह' इत्यमर ।
आगात् प्राप्तवान् । 'प्रायो धनवतामेव धने तृष्णा गरीयसी । पश्य कोटिद्व-
यासक्त लक्षाय प्रवण वनु ॥' इति प्रसिद्धेरिति भाव । अत्र भूगोचन्दयो
श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या दुष्पूरा वनवता वने तृष्णेति वस्तुन
प्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि । शालिनीवृत्तम् ॥ १ ॥

सुदूरेति । सुदूरेण अतिदूरेण मार्गेण । मार्गगमनेनेत्यर्थ । य श्रम तेन
विह्वलानि श्रान्तानि अङ्गानि यस्यास्तथोक्ता । अतएव समस्ता वृतराष्ट्रसूनो
दुर्योधनस्य सेना । आभीरवाटस्य गोपपङ्क्त्या अन्तिके समीप एव । तस्या
गोपपङ्क्त्या सबन्धिभि आज्यगन्धै घृतपरिमलैः सद्य आगमनक्षण एव निरु-
द्धेवेत्युत्प्रेक्षा । तस्थौ अतिष्ठत् । परिमलाघ्राणस्य श्रमशामकत्व प्रसिद्धम् ॥ २ ॥

तावदिति । तावत् तदानीमेव तस्य पादात् पादचारि बल ब्रजगृहे
गोपपङ्क्त्या गाह गाह प्रविश्य प्रविश्य सर्वाभिसारेण सर्वोद्योगेन गवा ब्रज
वृन्द प्रकर्षेण जगृहे जग्राह ॥

१ 'तत्पुरे' इति पाठ २ 'विदूर' इति पाठ ३ 'जगृहे' इति पाठ

दण्डाघाते दीयमानेऽपि योधैर्दुग्ध भूयो दोहशेष वहन्त्य ।
घोषाद्गावो नि सरन्ति स्म यत्नाद्गोभ्यो घोषो यत्नलेश विनैव ॥ ३ ॥
इतस्तत सभ्रममीयुषीणा गोपाङ्गनाना कुचदर्शनेन ।
निषादपङ्क्तिर्निजहस्तिर्मस्तके सृणि निर्धातु श्लथपाणिरासीत् ॥ ४ ॥
भीमसेनभिषजा शमितो यो दक्षिणे झटिति मत्स्यपुरस्य ।
उत्तरेऽप्युदभवत्स तु पार्श्वे पक्षवात इव कौरवबाध ॥ ५ ॥

—**उत्तरेऽप्युदभवत्स** इति । योधैर्दुर्योवनभटै दण्डै लघुडै आघाते ताडने दीयमाने कृते सत्यपि दोहात् शेष अवशिष्ट भूय बहुल दुग्ध क्षीर वहन्त्य । ऊघ स्खिति भाव । अतएव गाव यत्नात् । अतिकष्टादित्यर्थ । घोषात् गोपपङ्क्त्या नि सरन्ति स्म निर्जग्मु । घोष गोपपङ्क्तीषु सक्षोभजनितहुकारावस्खिति च (१) । 'घोष सकुलनिध्वानगोपालाभीरपङ्क्तिषु' इति विश्व । यत्नलेश अल्पमपि यत्न विनव नि सरन्ति स्म । जाता इत्यर्थ । अत्र घोषाद्गोनि सरणमान्द्यस्य दोहावशिष्टबहुलक्षीरधारणेन समर्थनात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । एवमुत्तरवाक्यार्थे यत्न रूप कारण विनैव घोषनि सरणरूपकार्यवर्णनाद्विभावनालकार । अय च गोकुलसकुलारावयो घोषशब्दश्लेषभित्तिः काभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । अस्य च पूर्ववाक्यार्थकाव्यलिङ्गस्य च स्फुटावगम्यवैलक्षण्यात्ससृष्टि ॥ ३ ॥

इतस्तत इति । इतस्तत परित सभ्रम भयेन भ्रम ईयुषीणा प्राप्ताना गोपाङ्गनाना कुचयो दर्शनेन हेतुना । निषादिना गजयन्तृणा पङ्क्ति निजाना हस्तिना गजाना मस्तके मूधि । कुम्भद्वय इति यावत् । सृणि अङ्कुश निधातु श्लथौ निर्व्यापारौ पाणी हस्तौ यस्यास्तयोक्ता आसीत् । गजकुम्भयो द्विलैकवृत्तिलपीनत्वादिगुणसपत्तिकृतगोपाङ्गनाकुचभ्रमान्निषादिन नखोचितयोरनयो नाङ्कुश पात्य इत्यालोच्य त तत्र परिजहुरित्यर्थ । अतएवोक्तभ्रान्तेविशेषणगत्या अङ्कुशप्रहारत्यागहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग भ्रान्तिमदुज्जीवितमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ ४ ॥

भीमेति । मत्स्यपुरस्य दक्षिणे देशे सव्येतरपक्षे च य कौरवबाध गोभ्रमणरूप । भीमसेनेनैव भिषजा वैद्येन झटिति सत्वर शमित निवारित चिकित्सितश्च स तु कौरवबाध पक्षवात वायुरोगविशेष इव मत्स्यपुरस्य उत्तरे पार्श्वेऽपि सव्ये पक्षेऽपि उदभवत् आविर्बभूव । एकस्मिन् पक्षे शान्तस्य पक्षवायो परस्मिन् उदय प्रसिद्ध । उपमालकार । स्वागता ॥ ५ ॥

१ 'मस्ते' इति पाठ २ 'विधातु' इति पाठ ३ 'तस्य पुरस्य' इति पाठ
४ 'पक्षवात' इति पाठ ५ 'वेध' इति पाठ;

वृत्त निवेदयितुमेतदतीव वेगा-

दाधान्य कश्चिदथ गोपयुवा विविग्नं ।

रिङ्गत्पदा क्षितिपतेरिव घोषसीम्नि

स्वस्यापि गा विमुमुचे नृपसूनुगोष्ठयाम् ॥ ६ ॥

औदास्य किमिदं कुमार कुरवो गृह्णन्ति गास्तेऽखिला-

स्त्वदोष्णो समयोऽयमाजिषु परैर्दुष्प्रापमासु यश ।

देवीं केकयनन्दना कुरु महावीरप्रसूर्धसु

द्रागारोह रथ गृहाण च धनुर्धत्स्वाभ्यमित्रीणताम् ॥ ७ ॥

वृत्तमिति । अथ उत्तरगोग्रहणानन्तर कश्चिद्गोपयुवा, न तु वृद्ध बालो वा । द्वयोरपि गतिवेगपाटवासभवादिति युवेत्युक्तम् । विविग्न अतिदुःखित सन् । एतत् वृत्त वृत्तान्त कौरवैर्गोग्रहण निवेदयितुं ज्ञापयितुं अतीव भृशं वेगात् आधान्यं धावित्वा घोषसीम्नि गोकुले रिङ्गन्ति प्रस्खलन्ति पदानि पादन्यासा शब्दाश्च यासां ता । क्षितिपते विराटस्य गा धेनूरिव स्वस्य आत्मन गा वाचोऽपि धेनूरपीति । नृपसूनो उत्तरस्य गोष्ठया सभाया विमुमुचे त्यक्तवान् उक्तवाञ्छेत्यर्थः । अत्र प्रकृतानामेव धेनूनां वाचा च श्लेषभित्तिकालब्धैक्यत्या- गोदीरणद्विकस्खलत्पादन्यासगद्गदशब्दकलद्विकधर्माभ्या औपम्यस्य गम्यत्वात्- त्ययोगिताभेदः । 'स्वर्गेषुपशुवागवज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्टयो स्त्रिया पुंसि' इत्यमरकोशाद्धेनूनां वाचा च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या सहैकवाचकानुप्रवेशेन सकीर्णः ॥ ६ ॥

औदास्यमिति । हे कुमार उत्तर, इदं औदास्य उदासीनत्वम् । उपेक्षेति यावत् । किम् । कुत इत्यर्थः । कुरव दुर्योधनादयः अखिला ते तव गा- गृह्णन्ति अपहरन्ति । आजिषु युद्धेषु परैः अन्यैः दुष्प्राप दुर्लभं यश आसु लब्धुं तव दोष्णो अयं समयः अवसरः । केकयनन्दना देवीं सुदोष्णा लन्मातर महतीनां वीरप्रवीरमातृणां मूर्धसु अग्रभागेषु कुरु । सर्वान्नत्यं प्रापयेत्यर्थः । रथं द्राक् सत्वर आरोह । धनुश्च गृहाण । अभ्यमित्रीणतां शत्रून्प्रति गमनं धत्स्व स्त्रीकुरु । 'यो गच्छत्यलं विद्विषत प्रति । सोऽभ्यमित्रोऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ॥' इत्यमरः । 'अभ्यमित्राच्छ च' इति चकारादनुवर्तमानं खप्र- त्ययः । अत्रैकस्यैवोत्तरस्य कर्तृकारकस्य स्थापनाद्यनेकक्रियान्वयित्वात्कारक- दीपकं नामालंकारः । 'क्रमिकैकगतानां तु गुम्फाकारकदीपकम्' इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

अकर्तृकाण्यद्य वशे कुरूणा

पाण्डुस्तुषाया वसनानि सन्ति ।

आहृत्य नस्तानि दिशेति कन्या-

स्तमभ्ययाचन्त कुतूहलिन्य ॥ १५ ॥

तत्क्षण यातायातसरभसराजलेखवाहमुखश्रुतबललभुजावले-
पवृत्तान्तमोदमानसूदकुल वीरपत्नीत्ववीरजननीत्वयुगपत्प्रसिद्धे-
वैजुनत्रो वासरोऽयमिति कात्यायनीजनसस्तूयमानसुदेष्ण मस्तक-
तलविन्यस्तहस्तप्रवृद्धबलवयोषिद्भययोचनावचनप्रतिशब्दानद-

अकर्तृकाणीति । न विद्यते कर्ता तन्तुवाय येषा तानि । 'नद्युतश्च'
इति कप् । तेषा भगवत्कारण्येन खयमेवोत्पन्नत्वादिति भाव । पाण्डो स्तुषाया
द्रौपद्या वसनानि दुःशासनापहतवस्त्राणि अद्य कुरूणा वशे सन्ति तानि
वस्त्राणि आहृत्य न अस्मभ्य दिश प्रतिपद्यच्छ । इत्युक्तप्रकार कन्या उत्तराद्या
कुतूहलिन्य अपूर्ववस्त्रकौतूहलवत्य सत्य । त युद्धसनद्धमुत्तर अभ्ययाचन्त
याचितवत्य ॥ १५ ॥

तदिति । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षण उत्तरयात्राक्षण एव तत्पुर विराटनगर
यातायातयो गतप्रत्यागतयो रभसेन वेगेन सहिताना सरभसाना राज्ञ
विराटस्य सबन्धिना लेखवाहाना पत्रिकानेतृणा मुखै वचनै श्रुतेन ज्ञातेन
बललस्य भीमस्य भुजयो अवलेपस्य गर्वस्य । पराक्रमस्येति यावत् । वृत्तान्तेन
मोदमान सतुष्यत् सूदकुल पाचकवृन्द यस्मिन् तथोक्तम् । अद्य वासर वीरप-
त्नीत्वस्य वीरजननीत्वस्य च द्वयो युगपत् ऐककालिकाया प्रसिद्धे कीत
वैजनन प्रसूतिदिवस इत्युक्तप्रकारेण कात्यायनीजनेन सम्यक्स्तूयमाना सुदेष्णा
यस्मिन्स्तथोक्तम् । दक्षिणे गोत्रहे विराटस्येव उत्तरस्य उत्तरेऽपि ताभि जयसभा-
वनादिति भाव । 'कात्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसनाधवा' इत्यमर । मस्तक-
तले शिरसि विन्यस्तौ प्रणामार्थं निहितौ हस्तौ याभिस्तासा प्रवृद्धाना बलवयोषिता
गोपाङ्गनाना सबन्धिना अभयस्य याचनावचनाना प्रार्थनावाक्याना प्रतिशब्द-
दाने प्रत्युत्तरदाने प्रतिध्वनिदाने च दक्षै समर्थै गवाक्षैरेव गवाक्षमात्रै उपल-

- १ 'अकृत्रिमाणि' इति पाठ २ 'बल्लवभुजलताबलवलेप' इति पाठ
३ 'वीरपत्नीवीरजननीति तव' इति पाठ ४ 'हस्तपल्लवतल्लजवृद्ध' इति पाठ
५ 'याच्ना' इति पाठ

क्ष्मोवाक्षमात्रोपलक्षित कुमारप्रयाणपरिहार्यमाणमातुलशतान्त पुर-
वधूटीनवविलापघोष तत्पुरमासीत् ॥

लाजाभिवर्षी ललनासमाजो

राज्ञ कुमाराय रथस्थिताय ।

मुदाशिष मूल्यमिव व्यतानी-

जिघृक्षिताना द्विषदशुकानाम् ॥ १६ ॥

आलेख्यदत्तै पुरुषैरुपेतामालोकयन्राजपथे प्रतोलीम् ।

घेटान्नुदन्तीं स रथे निबद्धान्पोटा पुरस्कृत्य पुरात्प्रतस्थे ॥ १७ ॥

तदनु दक्षिणदिङ्मुखादुद्यमान पवमानो वृन्दारकमुक्तम-
न्दारकुसुमवर्षमन्दायितधूमगन्ध बललस्य चिकुरबन्धमाग्राय नि-

क्षितं दृश्यमानम् । उत्तर विना सर्वेषामपि वीराणा विराटेन सह गतत्वात् प्रतिश
ब्दायमानान् गवाक्षान् विना प्रत्युत्तरदायकस्य कस्याप्यभावादिति भाव । कुमा-
रस्य उत्तरस्य प्रयाणकाले परिहार्यमाण अमङ्गलाशङ्कया विसृज्यमान मातु-
लशतस्य कीचकशतस्य अन्त पुरे वधूटीना भार्याणा सबन्धिन नवस्य विलापस्य
भर्तृशोकोदनस्य घोष कोलाहल यस्मिस्तथोक्त च आसीत् ॥

लाजेति । ललनाना पौराङ्गनाना समाज समूह रथे स्थिताय राज्ञ विरा
टस्य कुमाराय उत्तराय लाजान् शुभार्थं आचारलाजान् अभितो वषतीति
तथोक्त सन् गृहीतुमिष्टाना जिघृक्षितानाम् । गृह्णाते सन्नन्तात्कर्मणि क्त ।
द्विषदशुकाना कौरववन्त्राणा मूल्य क्रयद्रव्यमिवेत्युत्प्रेक्षा । आशिष आशीर्वाद मुदा
व्यतानीत् विस्तारयामास ॥ १६ ॥

आलेख्येति । स उत्तर आलेख्ये चित्रे दत्त युध्यमानत्वेन लिखितै
पुरुषै उपेता सगता प्रतोलीं चतुष्पथमण्डप राजपथे राजमार्गे आलोकयन्
ईदृशान्येव सर्वाण्यपि युद्धानीति तर्कयन् सन्नित्यर्थ । रथे निबद्धान् घेटान् अश्वान्
नुदन्तीं प्रेरयन्तीं पोटा स्त्रीपुसलक्षणा बृहन्नला पुरस्कृत्य पुरात् प्रतस्थे ॥ १७ ॥

तदन्विति । तदनु उत्तरनिर्गमनानन्तर दक्षिणाया दिश मुखात् अग्र-
भागात् । मलयादिति यावत् । उद्यमान आविर्भवन्निति शैल्योक्ति । पव-
मान वायु वृन्दारकै देवै मुक्ताना सुशर्मविजयसमये प्रसारिताना मन्दार
कुसुमाना वर्षेण मन्दायित क्षीण धूमगन्ध महानसलन्न यस्य तथोक्त
बललस्य चिकुरबन्ध वग्मिह आग्राय स्पृष्टेति सौरभ्योक्ति । निशि रात्र्या

१ 'गवाक्षोपलक्षितम्' इति पाठ २ 'प्रयाणकाल' इति पाठ ३ 'पथ' इति पाठ
४ 'घोषान्' इति पाठ ५ 'वृन्दारकवृन्दमुक्त' इति पाठ ६ 'बललचिकुर' इति पाठ

शि तस्य जयोत्सव विज्ञापयितुमवसर विचिन्वन्निव विराटकुरुन-
न्दनयो स्यन्दनसमीपे मन्दमन्दमस्पन्दत ॥

प्रस्वापितेभ्य परभूपतिभ्य सजातिवर्ग सुलभो रणेऽस्मिन् ।

भविष्यतीव प्रननर्त हृष्टा शताङ्गशाटी शतमन्युसूनो ॥ १८ ॥

जले मत्स्यान्दधानोऽपि स्थले मत्स्यान्विलोकितुम् ।

आगतोऽब्धिरिवानीक कुरूणा ददृशे तत ॥ १९ ॥

सेहे जिष्णुर्न तत्रारे सेनाधूलि विसृत्वरीम् ।

प्रायेण मानिना पुसा परागो न हि सद्यते ॥ २० ॥

तस्य भीमस्य स्वपुत्रस्य जयोत्सव विज्ञापयितु अवसरयुक्तकाल विचिन्वन् प्रती-
क्षमाण इव । विराटनन्दनस्य उत्तरस्य कुरुनन्दनस्य अर्जुनस्य द्वयो । स्यन्द-
नस्य रथस्य समीपे मन्द मन्द अस्पन्दत चलति स्म । गुणत्रयसमृद्ध पवन
अनुकूल प्रवृत्त इत्यर्थे । अत्र दक्षिणदिङ्मुखादुदयमान इति विशेषणस्य भीम-
विजयवृत्तान्तविज्ञानाभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालकार । तेन च शुभसूचकपव-
मानमान्ये विजयवृत्तान्तविज्ञापनफलकावसरप्रतीक्षाप्रयुक्तलोत्प्रेक्षानुप्राणनात्
द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥

प्रस्वापितेभ्य इति । शत मन्यव क्रतव यस्य तस्य इन्द्रस्य सूनो
अर्जुनस्य । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमर । शताङ्गे रथे शाटी ध्वजपट अस्मिन्
रणे युद्धे प्रस्वापितेभ्य प्रस्वापनाख्येण निद्रा प्रापितेभ्य परभूपतिभ्य शत्रुरा-
जभ्य समाना अभिन्ना जाति वस्त्रस्वरूपा येषा तेषा वर्ग समूह सुलभ भवि-
ष्यतीति हेतो । हृष्टेवेत्युत्प्रेक्षा । ननर्त नृत्यति स्म । अनुकूलवातेन चचाले-
त्यर्थे । 'भविष्यतीतीव ननर्त' इत्येव पाठ । 'प्रणनर्त' इति पाठे उत्प्रेक्ष-
या गम्यत्वापात ॥ १८ ॥

जल इति । तत कुरूणा अनीक कौरवसैन्यम् । जले मत्स्यान् भीनान् दधा-
नोऽपि स्थले मत्स्यान् वैराटाश्च विलोकितु आगत अब्धि समुद्र इवेत्युत्प्रेक्षा ।
ददृशे । उत्तरार्जुनाभ्यामिति शेष । अत्र कुरुसैन्यस्य समुद्रलोत्प्रेक्षया दारुणत्वं
दुरवगाहत्वादिवस्तुप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि ॥ १९ ॥

सेह इति । तत्र तदानी जिष्णु अर्जुनः अरे दुर्योधनस्य सबन्धिनीं विसृ-
त्वा सर्वतो व्याप्तुवन्तीं सेनाया धूलि पराग न सेहे न क्षमते स्म । तथाहि
मानिना प्रशस्तमानवता पुसा पुरुषेण । परेषा आग अपराध पराग धूलिश्च
न सद्यते न क्षम्यते । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास । धूलीपरा-
घयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्याङ्गाङ्गिभावेन सकीर्ण ॥ २० ॥

तत्रारिसैन्यमवलोकितुरुत्तरस्य
 स्त्रीगोष्ठिकाजनि रणे निजवेदमनीव ।
 भीश्चित्तमश्रुलहरी नयन विमूर्च्छा
 बुद्धि च वेपथुरुजा वपुरानशे यत् ॥ २१ ॥

व्यातन्वन्कुरव गले विरचयस्तालुन्यपा शोषण
 वृष्टीरक्षिण विवर्धयन्विपुलयन्द्या धार्तराष्ट्रारवै ।
 सेवाया त्वरयन्धनजयगुणस्यान्तर्बहि कम्पय-
 खासो मात्स्यसुते चकार चरित षण्णामृतूना क्रमात् ॥ २२ ॥

तत्रेति । तत्र तदानी अरीणा कौरवाणा सैन्य अवलोकितु पश्यत
 उत्तरस्य निजवेदमनि खगृह इव रणे युद्धदेशेऽपि स्त्रीमयी गोष्ठिका सभैव अजनि
 आविर्भव । यत् यस्मात् भी भय तद्रूपा स्त्रीति सर्वत्र स्त्रीलिङ्गेन प्रतीति । चित्त
 आनशे व्याप्नोति स्म । अश्रुलहरी बाष्पधारा नयन आनशे । विशेषेण मूर्च्छा
 बुद्धि आनशे । वेपथु कम्प एव रुजा रोग वपु शरीरं आनशे । उत्तरस्येति
 सर्वत्र योज्यम् । अत्रानेकवाक्यार्थेन स्त्रीगोष्ठीसमुदयसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेद ॥ २१ ॥

‘भीश्चित्तमानशे’ इत्युक्तम्, तामेव प्रपञ्चयति—व्यातन्वन्निति । गले
 कण्ठे कुरव कुत्सितध्वनिम् । रोदनमिति यावत् । कुरुवकवृक्ष च व्यात-
 न्वन् विस्तारयन् किसलयकुसुमादिभिर्वर्धयश्च । तालुनि काकुदे अपा जलाना
 शोषण निर्द्रवल विरचयन् कुर्वन् । अक्षिण नेत्रे वृष्टी बाष्पवर्षाणि विवर्धयन् ।
 या आकाशेन्द्रिय श्रोत्र आकाश च धार्तराष्ट्राणा दुर्योधनादीना नीलह-
 साना च आरवै कोलाहलै विपुलयन् । विदारयन्नित्यर्थं । धनजयस्य
 अर्जुनस्य गुणस्य गाण्डीवमौर्व्या धनजयस्य अग्ने गुणस्य उष्णस्पर्शस्य च ।
 सेवाया भजने । एकत्र क्रोड्यारोपणादौ अन्यत्र समीपावस्थाने चेति विवेक ।
 त्वरयन् अन्त अन्तरङ्गे बहि बाह्याङ्गे च कम्पयन् वेपथु कुर्वन् । मात्स्यसुते
 उत्तरे त्रास भय क्रमात् । षण्णामृतूना चरित वसन्तामृतुषट्कचरित्र चकार
 प्रकटयति स्म । अत्र कुरवविस्तारीकरणादीना कुरववृक्षरोदनायो श्लेषभित्ति-
 कया अभेदाध्यवसिताना षडुधुधर्माणा प्रकृतात्मतया क्रमेण विन्यासाद्रत्नावल्य-
 लकार —‘क्रमिक प्रकृतार्थाना न्यास रत्नावलीं विदु’ इति लक्षणात् । स
 च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन
 संकरः ॥ २२ ॥

अथ रथादवप्लुत्य पुर प्रति पलायमानोऽयमुत्तर पश्चादनुधाठ्य
कचेषु गृहीतवते फल्गुनाय फल्गुना कण्ठरवेण प्राक्तनचित्रमिव
प्रमुषितार्धवर्णं वच एवमवादीत् ॥

किं वा चिकीर्षुरसि हन्त बृहन्नले त्व-
मक्ष्णोर्न मान्ति कुरुराजबलान्यमूनि ।
सद्यो निवर्तय रथ समरेच्छयाल
नेष्याम्यह निजगृहेष्ववशेषमायु ॥ २३ ॥

गा कालयन्तु सह वत्सकुलैरशेषै-
घोषान्दहन्तु कुरव प्रहरन्तु गोपान् ।
मह्य पलायनमहोत्सवमेव देहि
प्राणेषु किञ्चिदपि मे गुरुता न वेत्सि ॥ २४ ॥

अथेति । अथ भयविकारानन्तर रथात् अवप्लुत्य लङ्घित्वा पुर निज प्रति
पलायमान अय उत्तर पश्चात् पृष्ठत अनुवाच्य । उत्तरस्याभिमुख धावने
शत्रुभ्य स्वपृष्ठप्रदर्शनापत्तेरिति भाव । कचेषु केशेषु गृहीतवते । आत्मान-
मिति शेष । फल्गुनाय अर्जुनाय फल्गुना नि सारेण कण्ठस्य रवेण । हीनस्वरे-
णेति यावत् । 'वाच्यवत्फल्गवसार च' इति शब्दार्णवे । प्रमुषितानि अस्फु-
टानि अर्धवर्णानि शब्दार्धभागा यस्मिन् तथोक्तम् । अर्धप्रमृष्टनीलपीतादिवर्णक
त्र । अतएव प्राक्तन पुरातन चित्र आलेख्यमिव स्थित वच वाक्य एव
वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत् उक्तवान् । श्लिष्टविशेषणायमुपमा । सरूपोपमेति
दृश्यनुयायिन ॥

किमिति । हे बृहन्नले, त्व किंवा प्राणापहारि कृत्य चिकीर्षु कर्तुमिच्छुरसि ।
हन्तेति खेदे । अमूनि पुरोवर्तीनि कुरुराजस्य दुर्योधनस्य बलानि चतुरङ्गाणि
अक्ष्णो । वीक्षणस्येत्यर्थ । न मान्ति न मिलन्ति । अपारत्वादिति भाव ।
रथ सद्य इदानीमेव निवर्तय पुराभिमुख कुरु । समरेच्छया युद्धवाञ्छया अल-
षर्याप्तम् अवशेष गतावशिष्ट आयु निजगृहेष्वेव नेष्यामि गमयिष्यामि । युद्धा-
ज्जीवितनाशो मम मा भूदित्यर्थ ॥ २३ ॥

गा इति । कुरव दुर्योधनादय गा धेनू अशेषै वत्साना कुलै रुन्दै
सह कालयन्तु नयन्तु । घोषान् गोपपत्नी दहन्तु । गोपान् प्रहरन्तु । हे बृह-
न्नले, त्व मह्य पलायनमेव महोत्सवमेव देहि । मे मम प्राणेषु विषये गुरुता
गौरव किञ्चित् ईषन्मात्रमपि न वेत्सि न जानासीत्याक्रोशोक्ति । पश्चादिभ्य
प्राण एव मे गरीयानित्यर्थ । 'आयुष क्षण एकोऽपि स्वर्णकोट्या न लभ्यते'
इति उक्तत्वादिति भाव ॥ २४ ॥

मातुर्मुख मम पुर पुर एव तिष्ठ-

त्युत्कण्ठितस्य नय तत्सविध कृपालो ।

यावन्ति सन्ति मम कोशगृहे सवित्री

तावद्भिरेव कनकैरभिषेक्ष्यति त्वाम् ॥ २५ ॥

चित्रे युद्ध विलोक्याह चापलादेत्य वञ्चित ।

तत्रासद्भिरिहोद्यद्भि क्ष्वेलाहेषितबृहितै ॥ २६ ॥

यथाह भूतल त्यक्त्वा रथमारुक्षमुच्छ्रितम् ।

तथा हृदन्तर मुक्त्वा कण्ठ प्राणोऽधिरोहति ॥ २७ ॥

इति बहु विलप्य पदयो प्रणिपतन्त त नृपसुतमपराङ्गे कर-
पुटेन मुहुरास्फालयन्सस्मित गिरर्मर्मर्यपतिसुतोऽपि प्रवर्तयामास ॥

मातुरिति । किं च उत्कण्ठितस्य मातृदर्शनोत्सुकस्य मम मातुर्मुख पुर पुर अग्रेऽत्र एव तिष्ठति । चक्षुषोर्बद्धमिव पश्यामीत्यर्थः । हे कृपालो करुणाशीले बृहन्नले, तस्या मातुः सविध समीपं प्रति मां नय प्रापय । एव चेदिति योज्यम् । 'भीताद्युक्तिषु न्यूनपदत्व न दोषाय' इत्यालंकारिका । मम कोशगृहे यावन्ति कनकानि सन्ति तावद्भिरेव कनकैः सवित्री मन्माता त्वा अभिषेक्ष्यति । तवाभिषेकं करिष्यतीत्यर्थः । पुत्रदात्रे किं न देयमिति भावः ॥ २५ ॥

एतावती चेद्भीतिस्तदा किमिल्यागतोऽसीत्यत आह—**चित्र इति ।** अहं चित्रे युद्धं विलोक्य चापलात् तद्देतदपीति भ्रमात् एत्य आगत्य । तत्र चित्रे असद्भिः अविद्यमानैः । अचेतनत्वादिति भावः । इह वास्तवयुद्धे उद्यद्भिः जृम्भमाणैः क्ष्वेलाभिः वीराणां सिंहनादैः, हेषितैः अश्वानां कोलाहलैः, बृहितैः गजानां घींकारैः, वञ्चितः । प्राणसशयमापन्नोऽस्मीत्यर्थः । भ्रान्तस्य सर्वत्रैव नानुकूला प्रवृत्तिरिति भावः । अतएव विषमालंकारः अनर्थोत्पत्तिरूपः ॥ २६ ॥

यथेति । अहं भूतलं त्यक्त्वा उच्छ्रितः रथं यथा आरुक्ष आरूढवानस्मि । आङ्पूर्वाङ्गहे कर्तारं लुङ् । तथा प्राणः । ममेति शेषः । हृदं वक्षसं अन्तरं मया भागं मुक्त्वा कण्ठं हृदन्तरादुन्नतं अधिरोहतीवेत्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकाप्रयोगाद्भ्रम्या । कण्ठगतप्राणोऽहं जहीहि । मां पलायनायेत्यर्थः ॥ २७ ॥

इतीति । इति इत्थं बहु निःसारवाक्यं विलप्य पदयोः प्रणिपतन्तं नमस्कृवन्तं तं नृपसुतं उत्तरं अपराङ्गे पृष्ठे करपुटेन मुहुरास्फालयन् । मा भैषीरिति सशब्दं परामृशन् सन् । अमर्यपते इन्द्रस्य सुतं अर्जुनोऽपि गिरं वाचं सस्मितं प्रवर्तयामास । उवाचेत्यर्थः ॥

१ 'एत्य' इति पाठः २ 'त्यक्त्वा' इति पाठः ३ 'बहुधा' इति पाठः ४ 'पादः' इति पाठः ५ 'अमरपतियुतः', 'अमराधिपसुतः' इति च पाठः ६ 'आपृश्यालिङ्गयन्' इति पाठः

उदितोऽसि विराटभूपतेरुदराद्भद्र कथ त्वमीदृश ।
 प्रवया अपि य कुतूहलात्परसैन्यैरधुनापि युध्यते ॥ २८ ॥
 सारथौ गतभयेऽपि रथी त्व सगरे यदि विभेषि रिपुभ्य ।
 मत्स्यकेकयभुवा भुजभाजा मानकृन्तनमितोऽपि किमन्यत् ॥ २९ ॥
 विस्तार्य ससदि विशृङ्खलवीरवाद
 युद्धात्पलायितवतोऽद्य तवाङ्गकम्प ।
 अन्त पुरेषु हसतामबलाजनाना-
 माचार्य एव भविता कुचवल्गितानाम् ॥ ३० ॥

उदित इति । हे भद्र, विपरीतलक्षणया अभद्र । कुलाधमेति यावत् ।
 ईदृश रणभीरु त्व विराटभूपते महावीरस्य उदरात् गर्भात् कथमुदितोऽसि
 जातोऽसि । कथशब्दोऽत्राश्चर्ये । 'कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते' इति प्रसिद्धे
 विरुद्धत्वादाश्चर्यम् । प्रवया अतिवृद्धोऽपि य विराट परेषा शत्रुणा सैन्यै
 सह । अधुना अत्यन्तवृद्धभावेऽपीत्यर्थं । कुतूहलात् युध्यते । हिरवधारणे ।
 अत्र तादृशप्रणधीरादीदृशप्रणभीरुत्पत्तिवर्णनाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमप्रभेद ।
 वैतालीयम् ॥ २८ ॥

सारथाविति । सारथौ मयि गत भय शत्रुव यस्य तथोक्ते सत्यपि ।
 रथी रथिक त्व सगरे रिपुभ्य शत्रुभ्य विभेषि यदि । त्रस्यसि चेदित्यर्थं ।
 इत तव शत्रुभयप्राप्तेरपि अन्यद्रस्तु भुज बाहुप्रताप भजन्तीति तद्भाजा
 मत्स्यभुवा पितृवश्याना केकयभुवा मातृवश्याना द्वेषामपि मानस्य कृन्तन
 छेद । किमिति काकु । त्वत्पलायनमुभयकुलाकीर्तिकरमित्यर्थं । 'पुन किम्'
 इति पाठस्तु पुन शब्देन अन्यदिति लक्षयित्वा कथञ्चिद्योज्य । स्वागता ॥ २९ ॥

विस्तार्येति । ससदि अन्त पुरस्त्रीसभाया विशृङ्खल निर्णिरोध वीरवादम् ।
 'षष्ठोऽपि न कश्चन पाण्डवोऽभूत्' इतीत्यादिवीरालाप वीरस्यैव वादमिति च ।
 विस्तार्य उद्घोष्य । अद्य युद्धात्पलायितवत तव अङ्गकम्प अन्त पुरेषु हसता
 एतावदेव तव वीर्यमिति परिहास कुर्वता अबलाजनाना सबन्विना कुचयो
 बल्गनाना हासक्षोभजनितकम्पाना आचार्य उपदेष्टा भविता भविष्यत्येव ।
 न तु न भविष्यतीत्यर्थं । युद्धे पलायित्वा गत वीक्ष्य सकुचक्षोभ हसिष्यन्तीति
 चमुदायार्थं । अत्र स्त्रीणामेव तथा हासे किमुत पुरुषाणामित्यर्थान्तराक्षेपार्था-
 पत्यलकार । तथा वस्तुना प्रतीयत इति वस्तुनालकारध्वनि ॥ ३० ॥

कियद्विषामशुकमाहृत ते सहोदरेणेति सखीभिरुक्ते ।
मानोत्तराया भृशमुत्तराया किमुत्तर ब्रूहि तदुत्तर त्वम् ॥ ३१ ॥
जरठो जनकोऽपि मातुला शतमप्यन्तमगुस्त्वमेकक ।
यदि यासि न धैर्यमत्र ते न वशे राज्यमिद भविष्यति ॥ ३२ ॥
तदिदं विजहीहि साध्वस कुरु पाणौ तृणता कुरुष्वपि ।
तव मत्स्यपतेस्तु वाहिनीमुखभागे खलु वल्गन क्षमम् ॥ ३३ ॥

कियदिति । हे उत्तरे, ते तव सहोदरेण उत्तरेण । द्विषा अशुक वस्त्राणीति जालेकवचनम् । कियत् किमात्र आहृत आनीत इत्युक्तप्रकार सखीभिरुक्ते प्रश्ने सति भृश मानेन उत्तराया श्रेष्ठया । मानयुक्तप्रतिवाक्याया इति वा । उत्तराया लदनुजाया उत्तर प्रति वाक्य कि भवेदिति शेष । तत् उत्तराया प्रतिवाक्य हे उत्तर, त्व ब्रूहि वद । लत्पलायन मानधनमच्छिष्याद्वारा ममाप्यकीर्तिकरमिति भाव ॥ ३१ ॥

जरठ इति । कि चेत्यप्यर्थ । तव जनक विराट जरठ अतिवृद्ध, मातुला लन्मातृभ्रातर शन कीचका अपि अन्त नाश अगु गता । इण कर्तरि लुङ् । त्व च एकक नि सार एकश्च । अल्पार्थे कन् । अत अत्र युद्धे धैर्यं न यासि यदि न प्राप्नोषि चेत् तर्हि इदं राज्य मात्स्य ते तव वशे प्रभुत्वे न भविष्यति न स्थास्यति । न केवलमुभयवश्याना मानहानि, अपि तु तव राज्यहानिश्च भविष्यतीत्यर्थ ॥ ३२ ॥

तदिति । तत् तस्मात् । पलायनस्य भयस्य वा बहुदोषाकरत्वाद्धेतोरित्यर्थ । इदं साध्वस भय विजहीहि त्यज । हातेर्विपूर्वालोट् । 'इं हल्यघो' इत्यभ्यासाकारस्येत्वम् । पाणौ तृणता कार्मुक कुरु । गृहाणेत्यर्थ । कुरुषु दुर्योधनादिष्वपि विषये तृणता तृणभाव कुरु । कुरुनपि तृणकल्पत्वेन भावयेत्यर्थ । धैर्यशौर्याभ्यामिति भाव । 'तृणता स्यात्तृणत्वेऽपि तृणता कार्मुकेऽपि च' इति विश्व । कि चेति लर्थ । मत्स्याना जनपदाना मीनाना च पते प्रभो । 'पति समास एव' इति घिसज्ञानियमात् ङसि 'घेर्ङिति' इति गुण पूर्वरूप च । तव वाहिनीना सेनाना नदीना च मुखभागे अग्रदेशे वल्गन सचार क्षम उचितम् । खलुरामन्त्रणे । 'सेनानद्योस्तु वाहिनी' इत्यमर । अत्र पूर्वार्धे त्यागाद्यनेकक्रियायौगपद्याभिधानात्समुच्चय । उत्तरार्धे मत्स्यपतित्ववाहिनीमुखसचारयोरनु रूपसघटनवर्णनात्समालकार । श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्युज्जीवित इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । अस्य च समुच्चयेन ससृष्टि, एकवाचकानुप्रवेशेन सकरो वा । वैतालीयम् ॥ ३३ ॥

इत्याश्वास्य पितृवनाटवीतटमुपेत्य शमीविटपिकोटिसमाटीकि-
तकिरीटशङ्खचापनिषङ्गो जयलक्ष्मीपरिणयनयोग्यता सपादयितु-
मिव खण्डितषण्डभावोऽयमाखण्डलसुतो निजतत्त्वव्याकरणशत-
धापल्लवितधाष्टर्येन तेनैव सुदेष्णापत्येन परिकल्पितसारथ्यशिल्प
रथमधिरुह्य क्षणेन वारिनिधिपूरस्य वाडववह्निरिव सपत्नसैन्यस्य
समुखीनो बभूव ॥

सख्यातीतमवेक्ष्य कौरवबल तत्सव्यसाची पुर-

श्चापे तादृशि किचिदेव विदधे साचीभवन्ती दृशम् ।

पार्वत्या निर्जपट्टवस्त्रशकल स्नेहद्वयार्द्र स्वय

न्यस्य न्यस्य चिकित्सितव्रणशिरा देवोऽपि य श्लाघते ॥३४॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेणाश्वास्य विशोक कृत्वा । तमिति शेष । उत्तर-
मित्यर्थ । पितृवनस्य श्मशानस्य सबन्धि अटवीतट अरण्यप्रदेश उपेत्य शमी
विटपिन शमीवृक्षस्य कोटे अग्रात् समाटीकिता समानीता किरीट इन्द्रदत्त,
शङ्ख देवदत्त, चाप गाण्डीव, निषङ्गौ अक्षयतूणीरौ, ते सर्वे येन तथोक्त ।
जयलक्ष्म्या परिणयनस्य पाणिग्रहणस्य योग्यता सपादयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा ।
खण्डित त्यक्त षण्डभाव नपुसकल येन स । अय आखण्डलसुत अर्जुन ।
निजस्य तत्त्वस्य स्वरूपस्य पाण्डवत्वादे व्याकरणेन विवरणेन हेतुना शतवा
शतप्रकार पल्लवित उत्पन्न धाष्ट्य धृष्टत्वम् । धैर्यमिति यावत् । तत् यस्य तथोक्तेन
तेनैव य प्रथम रथिकस्तेनैव । यस्तथा भीतस्तेनैवेति वार्थ । सुदेष्णापत्येन
उत्तरेण परिकल्पित सारथ्यशिल्प सारथिव्यापार यस्मिन् रथमधिरुह्य क्षणेन
सपत्नसैन्यस्य शत्रुबलस्य वाडववह्नि वाडवानल वारिधिपूरस्य समुद्रप्रवाहस्येव
समुखीन अभिमुख वर्तमान बभूव । उपमोत्प्रेक्षयो ससृष्टि ॥

सख्येति । सव्यसाची अर्जुन । सख्यामत्येतीति सख्यातीत असख्येय
तत् कौरवबल पुर अग्रे अवेक्ष्य तादृशि । शमोरपि शिरसि व्रणदायक इत्यर्थ ।
चापे गाण्डीवे साचीभवन्ती तिर्यकप्रसरन्ती दृश दृष्टि किञ्चित् ईषदेव । न तु
पूर्णमित्यर्थ । विदधे अकरोत् । असख्येयमपि परबल मम गाण्डीवस्य क्रियान्
विषय इतीषदालोकनाभिप्राय । अतएव परिकरालकार । तादृशीत्युक्तप्रभाव
प्रपञ्चयति—पार्वत्येति । पार्वत्या गौर्या स्नेहयो घृतस्य प्रेम्णश्च द्वयेनार्द्र निजस्य
पट्टवस्त्रस्य शकल खण्ड स्वयमात्मना न्यस्य न्यस्य निक्षिप्य निक्षिप्य । आद-
राद्विरुक्ति । न लन्येन न्यासयित्वेत्यर्थ । चिकित्सित प्रतिकृत व्रण यस्मि-

१ 'व्याकरणात्' इति पाठ २ 'सारथि' इति पाठ ३ 'आरुह्य' इति पाठ

४ 'पुन' इति पाठ ५ 'निजवस्त्रपट्ट' इति पाठ

नभसि प्रविसारि देवदत्ते नरदत्तध्वनित ततो दधाने ।
मुमुहुर्द्विरदा मुमुर्छुरश्वा रथिनश्चक्षुभिरे भटाश्च बिभ्यु ॥ ३५ ॥
पर्यायेणास्य गाण्डीव पातितज्य प्रकोष्ठयो ।
गन्धर्वयुद्धमारभ्य कृत मौन समापयत् ॥ ३६ ॥

अथ करतलद्वयमण्डपकृतताण्डवस्य गाण्डीवस्य विस्फारेण पाण्डवोऽयमिति निश्चित्य लीलानिस्तीर्णदुस्तरसधासिन्धुरय पुनरपि निर्बन्धुमागत इत्यधृष्यया निजेर्ष्यया रूक्षा विपक्षा पूर्वपक्षा सिद्धान्तमिव युद्धाय त पर्यवारयन् ॥

स्तादृश शिर यस्य स देव शशुरपि य गाण्डीव श्लाघते किमुतान्य इत्यर्थापत्तिरूपेण वाक्यार्थन कौरवबलानादरसमथनाद्वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गाथापत्त्योरङ्गाङ्गिभावेन सकर । शादूलविक्रीडितम् ॥ ३४ ॥

नभसीति । तत देवदत्ते अर्जुनशङ्के नभसि आकाशे प्रकर्षेण विसारि व्यापृत नरेण अर्जुनेन दत्त आध्मानेन जनित ध्वनितम् । ध्वनतेर्भावे क्त । दधने सति द्विरदा गजा मुमुहु सभ्रान्ता बभूवु, अश्वा मुमुछु मूर्च्छा गता, रथिन रथिका चुक्षुभिरे क्षुभ्यन्ति स्म, भटाश्च बिभ्यु तत्रसु । देवदत्तघोषेण चतुरङ्गमपि कारवबलमुन्मादितमभूदित्यर्थ । अत्र मोहाद्यनेकक्रियायौगपद्वात्समुच्चयालकार । औपच्छन्दसिकम् ॥ ३५ ॥

पर्यायेणेति । अथ प्रकोष्ठयो हस्तमूलयो पातिता आकर्षणे प्रवेशिता ज्या मौर्वी यस्य स अस्य अर्जुनस्य गाण्डीव चाप गन्धर्वै चित्रसेनादिभि सह युद्धमारभ्य पर्यायेण क्रमेण कृत मौन नाम व्रत समापयत् त्यजति स्म । अर्जुनो गाण्डीव टकारितवानित्यर्थ । गन्धर्वैर्युद्धप्रभृति कुत्रापि युद्धाभावादिति भाव । अत्र गाण्डीवगुणटकारस्य मौनव्रतसमाप्तिरूपेण कथनात्पर्यायोक्तिरलकार — 'पर्यायोक्त तु गम्यस्य वचोभङ्ग्यन्तरेण यत्' इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥

अथेति । अथ करतलयो द्वयमेव मण्डप रङ्ग तस्मिन् कृत ताण्डव गुणाकर्षणाविमोचनव्यापार यस्य तस्य । अर्जुनस्य सव्यसाचिलादिति भाव । गाण्डीवस्य विस्फारेण गुणटकारेण । 'विष्फारो धनुष स्वान' इत्यमर । अय पुसेवर्ती पाण्डवोऽजुन इति निश्चित्य अनुमीय अय अर्जुन लीलया अनायासेन निस्तीर्ण अतिक्रान्त दुस्तर तरितुमशक्य सधा अज्ञातवासप्रतिज्ञैव सिन्धु समुद्र येन तथोक्त सन् पुनरपि निर्बन्धु निरोद्धुम् । राज्यायेति शेष । आगत इत्युक्तप्रकारया आधृष्यया दुर्निवारया निजया ईर्ष्यया मानसविकारेण गुणेष्वपि दोषारोपात्मकेन रूक्षा कलुषा विपक्षा शत्रव त अर्जुन पूर्वपक्षाः

विजयस्य रथे ततो निपेतुर्विमतानामिषव पर सहस्रा ।
जनमेजययागवेदिमध्ये जगता भीतिकरा इवाहिसघा ॥ ३७ ॥

जम्भद्विषोऽपि तनयो जगदेकवीरो

जन्य समारभत जम्भयितु महीय ।

प्रत्यर्थिरक्ततटिनीस्त्रपनै शराणा

भेत्यन्निवाथ पितृकाननवासदोषम् ॥ ३८ ॥

चलदश्वरथद्विपोत्थरेणून्वरणस्रङ्मधुभि प्रणीय शान्तिम् ।

सुखदृष्टरणा यथा भवेयु सुरवामा गगने तथा समेयु ॥ ३९ ॥

प्रतिवादिवाक्योपन्यासा सिद्धान्त ग्रन्थकत्रभिमतमिव युद्धाय योद्धु
बुधितु चेति । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । पयवारयन् सर्वतो निरु-
न्धन्ति स्म । अत्र गाण्डीवटकारेण अजुनानुमानादनुमानालकारेण ईष्याहेतुक-
परिवारणसमर्थनात्मककाव्यलिङ्गोज्जीवनात् द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । अस्य
च करतलद्वयमण्डपेति परम्परितरूपकेण सवासिन्धुरिति केवलरूपकेण सिद्धान्त-
न्तमित्युपमया च ससृष्टि । उपमया चाजुनप्राबल्यकौरवदोबल्ययो प्रतीते-
रलकारेण वस्तुध्वनिरित्यपि प्राहु ॥

विजयस्येति । तत परिवारणानन्तरम् । पर सहस्रा सहस्रेभ्यो
ऽधिका विमताना शत्रूणा इषव बाणा विजयस्य अजुनस्य रथे जगता भीति-
करा भयकरा अहिसघा सर्पसमूहा जनमेजयस्य पारिक्षितस्य राज्ञ सब-
न्धिन्या यागवेदेर्मध्ये वह्निकुण्ड इव निपेतु । अत्राप्युपमया कौरवबाणाना
सद्यो नश्वरत्वप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि । औपच्छन्दसिकम् ॥ ३७ ॥

जम्भेति । अथ जगत्येक मुख्य वीर । वैवक्षिकविशेष्यभावात् समास ।
जम्भद्विष इन्द्रस्य तनय अर्जुनोऽपि शराणा निजबाणाना पितृकानने इमशाने
यो वास तेन यो दोष अशुचिल्वरूप त प्रत्यर्थिना शत्रूणा रक्ततटिनीषु
शोणितनदीषु स्त्रपनै अभिषेचनै भेतु क्षालितु इच्छन् भेत्यन्निवेति फलो-
प्रेक्षा । महीय श्लाघ्य जन्य युद्ध जम्भयितु प्रकटयितु समारभत उपक्रा-
न्तवान् ॥ ३८ ॥

चलदिति । चलद्भि धावद्भि अश्वै रथै द्विपैश्च उत्था उद्धूता रेणू
धूली ता वरणस्रजा स्वयवरार्थपुष्पमाल्याना मधुभि मकरन्दरसै शान्ति क्षय
प्रणीय प्रापय स्वय सुख अनावरण यथातथा दृष्ट रण याभिस्तथोक्ता
यथा भवेयु तथा सुरवामा अप्सरस गगने आकाशे समेयु मिलन्ति स्म ।
अत्र युद्धे निश्चित्य नूतनवल्लभप्राप्तिं गृहीतवरणस्रजो गगने सजग्मुरित्यर्थ ॥

कौन्तेयकर्णद्वितयोपकण्ठमौहूर्तिकावेदितजैत्रयात्रै ।
आशातशल्यै रुरुधेऽथ भल्लैराशा कुबेरस्य च वैरिणा च ॥ ४० ॥

उद्धारसधिपरिसुक्तिषु मार्गणाना-
माद्ये उभे अपि तदा तिसृषु क्रियासु ।
सायुज्यमापतुरिवान्तिमया समीके
चक्रीकृते धनुषि शक्रसुतेन तेन ॥ ४१ ॥

युद्धसीम्नि भृतगर्वविप्रुषो मूर्च्छितान्कटकनि सृताम्भस ।
तत्र लक्ष्यमकरोत्स कुञ्जरास्तस्य तात इव शैलसचयान् ॥ ४० ॥

अत्र रणरेणो वरणमाल्यरसक्षयणासबन्धेऽपि सबन्धोक्तिरूपाया अतिशयोक्ते
अजुनहनिष्यमाणवीरभटाना असख्येयत्वरूपवस्तुव्यञ्जकाया रसक्षयणयोर्हेतुहेतु-
मतोरक्तिरूपस्य हेत्वलकारस्य च द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ ३९ ॥

कौन्तेयेति । अथ कौन्तेयस्य अर्जुनस्य सबन्धिन कर्णद्वितयस्य श्रोत्र-
युग्मस्य उपकण्ठाभ्या समीपाभ्यामेव मौहूर्तिकाभ्या ज्यौतिषिकाभ्या आवेदिता
ज्ञापिता जैत्रयात्रा येषा तै । आकर्णाकृष्टगुणमुक्तैरित्यथ । सव्यसाचिन्त्वात्कर्ण-
द्वितयेऽपीत्युक्तम् । आ समन्ताच्छातानि तीक्ष्णानि शल्यानि बाणाग्राणि येषा
तै भल्लै बाणविशेषै । कुबेरस्य आशा उत्तरदिक्, वैरिणा कौरवाणा आशा
गोम्रहणतृष्णा च, द्वयमपि रुरुधे निरुद्धा भग्ना च । अत्र कुबेरदिश कौरवतृष्णा-
याश्च श्लेषभित्तिकाभेदा यवसितेन रोधेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुत्ययोगिताभेद ॥ ४० ॥

उद्धारैति । तदा समीके युद्धे तेन शक्रसुतेन अजुनेन । धनुषि गाण्डीवे
चक्रीकृते शुणाकर्षणेन मण्डलीकृते सति । मार्गणाना बाणाना सबन्धिनीषु
उद्धार निषङ्गादादानम्, सधि सधानम्, परिसुक्ति प्रयोग, तासु तिसृषु
क्रियासु । निर्धारणे सप्तमी । तासा मध्य इत्यर्थ । आद्ये उभे प्रथमद्वितीये
उद्धारसधानक्रिये द्वे अपि अन्तिमया मोचनक्रियया सह सायुज्य एकीभाव
आपतु प्राप्ते इवेत्युत्प्रेक्षा । लाघवातिशयादज्ञेयादानसधान शराणा मोचनमेव
सर्वैर्दृश इत्यर्थ ॥ ४१ ॥

युद्धेति । कटावेव कटकौ कुम्भौ ताभ्या नि सृतानि निर्गतानि अम्भासि
मदजलानि येषा तथोक्तान् । अन्यत्र नितम्बनिस्तुतनिर्झरोदकान् । अतएव
श्रुता धृता गर्वस्य अहकारस्य विप्रुष यैस्तथोक्तानिव स्थितानित्युत्प्रेक्षा । तत्र
युद्धसीम्नि रणभुवि मूर्च्छितान् व्याप्तान् कुञ्जरान् गजान् स अर्जुन तस्य अर्जु-
नस्य तात पिता इन्द्र शैलाना सचयान् समूहानिव लक्ष्य शरव्य अकरोत् ।

काण्डैरपातयदध करिमण्डलाना

शुण्डा प्रचण्डतरदोर्युधि पाण्डुसूनु ।

निद्रास्यता निखिलवैरिमहीपतीना-

मुत्पादयन्निव पृथूरुपधानपङ्की ॥ ४३ ॥

विशालरन्ध्र विजयास्त्रदत्त देहस्य मध्ये दधतो महान्त ।

स्कन्दस्य शक्त्या क्षतमेखलस्य क्रौञ्चस्य लीला करिणो विवव्रु ॥४४॥

आधोरणस्य शिरसा पततार्धमागे

सधानभाजि दिवमुत्पतिते कबन्धे ।

न्यस्य स्रज सुरवधूर्यं बद्रमौना-

त्तस्माद्द्विया दिवि पलायत दूरमेका ॥ ४५ ॥

गजानवधीदित्यथ । उपमोत्प्रेक्षयो ससृष्टि । यत्तु 'भुजगर्वविप्रुषामुच्छ्रितान्' इत्यपपाठे भ्रमेण भुजयो गर्वविप्रुषा गर्वातिशयानामित्यर्थ । 'उच्छ्रितान् उन्नतान्' इति नृसिंहप्रलपितम्, तत्किं केन सगतमिति सहृदया एवाकलयन्तु । रथोद्धता ॥ ४२ ॥

काण्डैरिति । प्रचण्डतरौ अतिभीषणौ दोषौ बाहू यस्य स । 'भुजबाहू प्रवेष्टो दो' इत्यमर । पाण्डुसूनु अर्जुन निद्रास्यता अग्रे स्वापनास्त्रेण शयन करिष्यता निखिलाना वैरिमहीपतीना शत्रुराजाना पृथू स्थूलायता उपधानाना उपबर्हाणा पङ्की । शिरोभागक्षिप्यतूलादिनिमितयन्त्रविशेष उपधानम् । उत्पादयन् जनयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । युधि युद्धे काण्डै बाणै । 'काण्डोऽस्त्रीदण्डबाणार्धवर्गावसरवारिषु' इत्यमर । करिमण्डलाना गजवृन्दाना शुण्डा करान् अध भूतले अपातयत् पातितवान् ॥ ४३ ॥

विशालेति । महान्त करिण गजा देहस्य मध्ये विजयस्य अर्जुनस्य अस्त्रेण बाणेन दत्त कृत विशाल विन्तीर्ण रन्ध्र दधत सन्त स्कन्दस्य कुमारस्वामिन शक्त्या नाम आयुधेन क्षता रन्ध्रिता मेखला मध्यदेश यस्य तस्य क्रौञ्चस्य नाम पर्वतस्य लीला विवव्रु खीचक्रु । अत्र अन्यलीलाया अन्यत्रासभवेन तत्सदृशलालाक्षेपादसम्भवमसवन्धनिबन्धनो निदर्शनाल्कार ॥ ४४ ॥

आधोरणस्येति । एका काचित् सुरवधू देवाङ्गना दिव आकाश प्रति उत्पतिते किंच पतता आधोरणस्य गजारूटस्य शिरसा । अर्जुनबाणच्छिन्नेनेति श्लेष । अर्धमार्गे मार्गमध्ये सधान सबन्ध भजतीति तद्भाजि कबन्धे अप-मूर्धकलेवरे कस्मिंश्चित् स्रज वरणमाल्य न्यस्य निक्षिप्य । नवसुरभ्रान्त्येति भाव । अथ निक्षेपानन्तर बद्ध मौन येन तस्मात् । अचेतनत्वेन गतसल्लापात्-

तुङ्गा गजाश्च जवनास्तुरगाश्च शूरा
 योधाश्च तेन निहता भुवमाशु जग्मु ।
 निद्रास्यतो निबिडमत्र नरेन्द्रसघा-
 त्प्रागेव सम्यगवकाशजिघृक्षयेव ॥ ४६ ॥

गङ्गा सिता रविसुताप्यसिता पिशङ्गी
 चक्रे तयो सहचरी च पुरा विधात्रा ।
 शोणा रुचा न तटिनीति किलार्जुनेन
 बाणालिभि शतमसृक्सरिता वितेने ॥ ४७ ॥ •

स्मात् । उक्तविधकबन्धात् भिया भयेन दिवि आकाशे दूरं पलायत धावति स्म ।
 अत्र मौनजन्यभयस्य विशेषणगत्या पलायनहेतुत्वात्पदाथहेतुककाव्यलिङ्गस्य
 भ्रान्तिमदुज्जीवितत्वात् द्वयो सकर । यत्तु 'गतप्राण दृष्ट्वा लज्जावती बभूवेत्यर्थ'
 इति गृसिंह , तदनाघ्रातशृङ्गारगन्धस्य तस्य न चोद्यम् । त्रासेन सचारिण लज्जो-
 दयस्य लोकशास्त्रोभयविरुद्धत्वादिति ॥ ४५ ॥

तुङ्गा इति । तुङ्गा उन्नता गजाश्च, जवना जवाधिका तुरगा अश्वाश्च,
 शूरा शौर्यशालिन योधाश्च, तेन अर्जुनेन निहता छिन्ना सन्त । अत्र युद्ध-
 भूमौ निबिड सबाध यथा तथा निद्रास्यत अत्रे प्रस्थापनाच्चेण शयिष्यत ।
 नरेन्द्राणा राज्ञा सघात् प्राक् पूर्वमेव सम्यक् असबाध यथा तथा । अवकाशस्य
 शयनस्थलस्य प्रहीतुमिच्छया जिघृक्षयेवेत्युत्प्रेक्षा । भुव प्रत्याशु जग्मु । सबाधे
 सति नरेन्द्रापेक्षया दुर्बलानामवकाशस्य दुर्लभत्वादिति भाव ॥ ४६ ॥

गङ्गेति । पुरा सृष्टिकाले विधात्रा ब्रह्मणा गङ्गा नाम सिता श्वेता तटिनी
 नदी चक्रे सृष्टा । रविसुता यमुना नाम असिता नीला तटिन्यपि चक्रे । तयो गङ्गा-
 यमुनयो सहचरी सखी सरस्वती नाम पिशङ्गी पिङ्गला । गौरादित्वात् डीप् ।
 तटिनी चक्रे । रुचा कान्त्या शोणा रक्ता काचित्तटिनी न चक्रे । इति किल
 उक्तप्रकाराद्धेतोरिवेत्युत्प्रेक्षा । अर्जुनेन बाणाना आलिभि पङ्क्तिभि । असृ-
 क्सरिता रक्तनदीना शत वितेने सृष्टम् । अत्र 'गङ्गा सिता रविसुताप्यसिता
 पिशङ्गी चक्रे तयो सहचरी च पुरा विधात्रा' इत्येव पूर्वार्धम् । द्वितीयान्तपाठे तु
 विरिञ्चेनेति व्यत्ययतोऽनुषङ्ग , चक्रे इत्यस्य स्थलत्रये कर्तरि एकत्र कर्मणि च
 प्रयोगमाश्रित्यान्वयायोगश्च । यद्यपि शोणो नद विधात्रा सृष्ट एव, तथापि न
 स नदी । अतएव 'शोणा रुचा न तटिनी' इत्युक्तम् ॥ ४७ ॥

१ 'वीरा' इति पाठ २ 'नृपेन्द्र' इति पाठ ३ 'गङ्गां सिता रविसुतामसिता
 पिशङ्गी चक्रे तयो सहचरी च पुरा विरिञ्चि' इति पाठ ४ 'शोणा कृता' इति पाठ .

कर्णे केति गवेषणस्य विषये गान्धारनाथे पुन-

निर्गन्तु धृतदिग्भ्रमे विकलितच्छत्रेऽपि दुर्योधने ।

द्रोणेऽपि क्षपितध्वजे कृतधनुर्भङ्गेऽपि तस्यात्मजे

मूर्च्छाले सरित सुतेऽपि युधि सा मम्लौ कुरूणा चमू ॥ ४८ ॥

वीणामुनीन्द्रो विजयस्य युद्ध नीरन्ध्रभावेन निरीक्षमाण ।

आनन्दजैरश्रुभिरेव चक्रे हस्तार्पितैराह्निककृत्यमभ्रे ॥ ४९ ॥

विस्मयार्णवविभावरीविभु वीक्ष्य वीक्ष्य विजयस्य विक्रमम् ।

उत्तमाङ्गमखिलाप्सरोगणैरुर्वशीनभसि साप्यकम्पयत् ॥ ५० ॥

कर्णेति । तत युधि युद्धदेशे । इद सर्वत्र योज्यम् । कर्णे राधेये च कुत्रास्त इत्युक्तप्रकारस्य गवेषणस्य अन्वेषणस्य विषये पात्रे । पलायिते सतीति यावत् । गान्धारनाथे पुन शकुनौ तु निर्गन्तु अन्यत्र यातु धृत दिशा भ्रम प्राच्यादे प्रतीच्यादिज्ञान येन तथोक्ते सति । दुर्योधनेऽपि विकलित छिन्न छत्र यस्य तथोक्ते सति । द्रोणेऽपि क्षपित नाशित ध्वज यस्य तथोक्ते सति । तस्य द्रोणस्य आत्मजे अश्वत्थाम्यपि कृत धनुष भङ्ग भेद यस्य तथोक्ते सति । सरित गङ्गाया सुते भीष्मेऽपि मूर्च्छास्यास्तीति मूर्च्छाले सति । सा कुरूणा चमू सेना मम्लौ म्लानाभूत् । अत्र पलायनाद्यनेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चयालकार । शादूलविक्रीडितम् ॥ ४८ ॥

वीणेति । वीणाप्रियो मुनीन्द्र वीणामुनीन्द्र नारद । शाकपाथिवा-दित्वात्समास । विजयस्य अजुनस्य युद्ध नीरन्ध्रभावेन अविच्छेदभावेन निरी-क्षमाण पश्यन् सन् अभ्रे आकाशे हस्तयोरर्पितै । हस्ताभ्या गृहीतैरित्यर्थ । आनन्दाज्जातै आनन्दजै अश्रुभि बाष्पजलैरेव । अहिभव आह्निक कृत्य मध्याह्नानसध्यावन्दनादिकार्य चक्रे । असबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्ति । इन्द्रवज्रा ॥ ४९ ॥

विस्मयेति । विस्मय आश्चर्यमेव अर्णव समुद्र तस्य विभावरीविभु चन्द्रम् । इति परम्परितरूपकम् । अत्याश्चर्यप्रवर्धकमित्यर्थ । विजयस्य अजु नस्य विक्रम वीक्ष्य वीक्ष्य । आदरात् द्विरुक्ति । सा मनोरथभङ्गात् द्वेषित्वेन प्रसिद्धा उर्वश्यपि अखिलाना अप्सरसा गणै सह उत्तमाङ्ग शिर अकम्पयत् । श्लाघयामासेत्यर्थ । अत्र अपिशब्दसूच्यतादृक्प्रद्वेषवत्या उर्वश्यापि श्लाघने किमुतान्यैरित्यर्थान्तराक्षेपादर्थापत्त्यलकार । रथोद्धता ॥ ५० ॥

वपुरस्त्रसात्कृतवता सुभटाना
 वरणस्रजे विबुधवारवधूभ्यः ।
 कुसुमात्यये किसलयान्यपि दत्त्वा
 क्षुपतामवाप कुलिशायुधशाखी ॥ ५१ ॥

बाह्वो प्रवृष्टकुसुमस्य ततो निलिम्पै
 प्रस्वापनास्त्रमहिमातिशयेन तस्य ।
 निद्रायते स्म निखिला पृतना रिपूणा
 युद्धावतीर्णमपनेतुमिव श्रमस्वम् ॥ ५२ ॥

ततः स बीभत्सु परिषत्समानीतवधूपरिभवानुरूपफलप्रदित्स-
 येव सारथिना द्विषतामपहारितविविधपरिधानो गुरुप्रभृतिष्वंभीषु
 दिवा स्वापो मा भूदिति कृपया मन्यमान इव पुनरपि तदस्त्रक्षणा-
 देवसजहार ॥

वपुरिति । वपुः निजदेह अस्त्रेभ्यः अर्जुनबाणेभ्यः सात्कृतवता अर्पित-
 वताम् । 'तदधीनवचने च' इति सात्प्रत्ययः । सुभटानाः सुरीभूतानां वरणार्थं
 स्रजे माला कर्तुम् । इति 'क्रियार्थ—' इत्यादिना चतुर्थी । कुलिशायुधस्य इन्द्रस्य
 शाखी कल्पवृक्षः कुसुमानामत्यये व्यये सति किसलयानि पल्लवान्यपि विबुध-
 वारवधूभ्यः दत्त्वा क्षुपता हस्त्रशाखिलं अवाप प्राप्तवान् । 'हस्त्रशाखाशिफ-
 क्षुप' इत्यमरः । अत्र कल्पवृक्षस्य स्वल्पशाखित्वासबन्धेऽपि सबन्धोक्तेरतिश-
 योक्तिः । तथा चाजुननिहतारिवीराणामसख्येयत्वप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनिः ।
 सुमङ्गलीवृत्तम् ॥ ५१ ॥

बाह्वोरिति । ततः निलिम्पैः देवैः प्रकर्षेण वृष्टानि मुक्तानि कुसुमानि
 यस्य तथोक्तस्य तस्य अर्जुनस्य बाह्वोः सबन्धिनः प्रस्वापनास्त्रस्य महिमातिशयेन
 निखिला रिपूणा पृतना सेना युद्धादवतीर्णं प्राप्तं स्वस्वीयं श्रममपनेतुं निवार-
 यितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । निद्रायते स्म शिश्ये । अत्रोक्तोत्प्रेक्षा प्रस्वापनास्त्रमहिमाति-
 शयप्रत्यहेतोरपि अर्जुने रणश्रमशामकस्य सुरतरुकुसुमवर्षस्य हेतुलोक्तिरूपप्रौ-
 ढोक्त्यलकारेणोज्जीवितेति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकरः ॥ ५२ ॥

तत इति । ततः स बीभत्सु अर्जुन रिपुसेनानिद्रानन्तरं परिषदि सभायां
 सम्यक् आनीतं प्रापितं यं वधूपरिभव द्रौपदीतिरस्कारं वस्त्रापहाररूपं
 तस्यानुरूपस्य अनुशुणस्य फलस्य प्रदातुमिच्छा प्रदित्सा तथेवेत्युत्प्रेक्षा । सारथिना
 उत्तरेण विद्विषा कौरवाणां अपहारितानि विविधानि नानाजातीयानि परिधा-

१ 'सति दलान्यपि' इति पाठः २ 'पृतना निखिला' इति पाठः ३ 'निजवधू'
 इति पाठः ४ 'विद्विषा' इति पाठः ५ 'अमीषु' इति नास्ति कश्चित्

अथ दृश परिमृज्य कराञ्चलैररुणिता परिमीलनमुद्रया ।
प्रकटितास्यबिलैः पटुजृम्भणात्प्रबुबुधे कुरुराजचमूश्चिरात् ॥ ५३ ॥

पूर्वप्रयोगमुदिता इव तस्य बाणा

निद्रा द्विषत्सु निखिला ददुरेव दीर्घाम् ।

पश्चात्प्रयुक्तममुनाहमितीव रोषा-

त्प्रस्वापन तु विततार न तादृशीं ताम् ॥ ५४ ॥

स तु वपुरनुशोच्य धार्तराष्ट्र

समिति विराटसुतापनीतचेलम् ।

कुलिशभृदनुजीविदत्तबन्धा

कुशलममन्यत घोषवाटयात्राम् ॥ ५५ ॥

नानि अधोवस्त्राणि येन तथोक्तं सन् । यद्वा परिधानशब्दोऽत्र परित वत्त
इति व्युत्पत्त्या वस्त्रमात्रपर । तेन उत्तरीयादे सत्त्वे किमिति 'ध्वजपटशकलाग्रै
कृत्तकौपीनकृत्या' इत्युत्तरग्रन्थो न विरुध्यत इति ध्येयम् । अमीषु पुरोवतिषु
गुरुप्रभृतिषु द्रोणाचार्यादिषु विषये । कृपया दिवा अहि स्वाप निद्रा मा भूत् ।
तस्य महादोषत्वस्मरणादिति भाव । इत्युक्तप्रकारं मन्यमान आलोचयन्निवे-
त्युत्प्रेक्षा । क्षणादेव तदस्त्रं प्रस्वापनं पुनरपि सजहार उपसहृतवान् । उत्प्रेक्षा
द्वयस्य ससृष्टिः ॥

अथेति । अथ अस्त्रोपसहारानन्तरम् । परिमीलनमुद्रया मुकुलनावस्थया
अरुणिता सजातारुण्या दृश नेत्राणि कराञ्चलैः अग्रकरैः परिमृज्य सघृष्य
पटुजृम्भणात् जृम्भाकरणाद्धेतोः प्रकटितानि विवृतानि आस्यानि वक्राणि बिला-
नीव तैः उपलक्षिता कुरुराजचमू दुयोधनसेना चिरात् प्रबुबुधे प्रबुद्धा । बुध्यते
कर्तारि लिङ् । स्वभावोक्तिः । द्रुतविलम्बितम् ॥ ५३ ॥

पूर्वेति । तस्य अर्जुनस्य निखिला बाणा पूर्वं प्रथमतः प्रयोगेण मुदिता
इवेत्युत्प्रेक्षा । द्विषत्सु दीर्घामेव निद्रा ददु । मरणं चक्रुरित्यर्थः । अहमेकं तु
अमुना अर्जुनेन पश्चात् सर्वेभ्योऽप्यनन्तरं प्रयुक्तं इत्युक्तप्रकाराद्रोषादिवेत्यु-
त्प्रेक्षा । प्रस्वापनमस्त्रं द्विषत्सु तादृशीं दीर्घां तां निद्रां न विततार न ददौ । मानिता
एव प्राणात्ययेनापि प्रभो कृत्यं निर्वहन्तीति भावः । प्रस्वापनास्त्रेण नैकोऽपि
हृत इत्यर्थः । उत्प्रेक्षाद्वयस्याङ्गाङ्गिभावेन सकरः ॥ ५४ ॥

स इति । स धार्तराष्ट्रं दुयोधनस्तु समिति युद्धे विराटसुतेन उत्तरेण अप-
नीते चले अन्तरीयोत्तरीये यस्मिन् तथोक्तं वपुः निजशरीरं अनुशोच्य दृष्ट्वा
परिखिद्य कुलिशभृतं इन्द्रस्य अनुजीविमिभ्यः मृत्युं गन्धर्वैः दत्तं बन्धुं यस्या-
ता घोषवाटयात्रा गोकुलप्रयाणं कुशलक्षेमममन्यत । ततोऽप्यवमानकरीय

पराञ्चि कर्तुं वदनान्यनीशा
 पश्चाद्विमर्देन नभस्यमर्य ।
 निरीक्ष्य नम्रान्नृपतीन्हियार्ता
 निमीलनाज्ञ नयन निनिन्दु ॥ ५६ ॥

इति परिभवलक्ष्म्या सभृता भोगमुद्रा
 तनुभिरभिदधाना स्थास्तुभिर्नम्रभावे ।
 ध्वजपटशकलाग्रै क्लृप्तकौपीनकृत्या
 सुबलदुहितुपुत्रा स्वा पुरी प्रत्यगच्छन् ॥ ५७ ॥

यात्रेति सभावितवान् । अत्रोभयो घोषवाटयात्रालेऽपि अत्र कुशलतररूपा-
 नर्थोत्पत्तिवर्णनाद्विषयप्रभेद । एव तत्र बन्धस्य दोषस्यापि गुणत्वेन वर्णनाल्ले-
 शालकारश्च । द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसकर पुष्पिताग्रा ॥ ५५ ॥

पराञ्चीति । अमय अप्सरस नम्रान् विवस्त्रान् नृपतीन् दुर्योधनादीन्
 निरीक्ष्य हिया लज्जया आर्ता खिन्ना सत्य अतएव वदनानि मुखानि पराञ्चि
 पराङ्मुखानि कर्तुं पश्चात् पृष्ठभागे नभसि आकाशे विमर्देन बहुसघसबाधेन
 हेतुना अनीशा अशक्ता सत्य निमीलन निमेष न जानातीति निमीलनाज्ञम् ।
 निमेषशून्यमित्यर्थ । नयन नेत्रेन्द्रिय स्वीय निनिन्दु निन्दन्ति स्म । अत्र
 नम्रनृपावलोकनस्य लज्जा प्रति तस्याश्च वदनपराङ्मुख्योद्यम प्रति च हेतुत्वा-
 त्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गद्वयमङ्गाङ्गिभावेन सकीर्णम् । एव पाश्चात्यभागसमर्दस्य
 वदनपाराङ्मुख्यकरणाशक्तिं प्रति तस्याश्च नेत्रनिमीलनोद्यम प्रति तन्मीलन-
 राहित्यस्य नेत्रनिन्दन प्रति च हेतुत्वादुक्तविधमेव काव्यलिङ्गत्रयमङ्गाङ्गिभावेन
 सकीर्णम् । अत्र च प्राथमिक विमर्देन पाराङ्मुख्यकरणाशक्त्यसबन्धेऽपि सब-
 न्धोक्तिरूपयातिशयोक्त्या सहैकवाचकानुप्रवेशेन सकीर्णम् । त्रयाणामपि सक-
 राणा पुनरङ्गाङ्गिभावेन सकर इति सुधीभिरनुसधेयम् ॥ ५६ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारम् । नम्रभावे वस्त्रराहित्ये स्थास्तुभि तिष्ठन्तीभि ।
 वस्त्रशून्याभिरित्यर्थ । तनुभि शरीरै परिभवलक्ष्म्या अर्जुनकृतावमानस-
 मृच्छा स्त्रीलिङ्गेन स्त्रिया च सभृता सपादिता भोगमुद्रा सभोगावस्था अनुभूतिं
 च अभिदधाना ज्ञापयन्त सुबलदुहितु गान्धार्या पुत्रा दुर्योधनादय ध्वज-
 पटाना शकलाग्रै क्लृप्त निर्मित कौपीनकृत्य यैस्तथोक्ता सन्त । स्वा स्वीया
 पुरीं हस्तिननगर प्रत्यगच्छन् प्रत्यागता । अत्र दिगम्बरत्वस्य अर्जुनकृतावमा-
 नानुमापकत्वात् अनुमानालकार । मालिनीवृत्तम् ॥ ५७ ॥

तदनु हरिदङ्गणविशृङ्खलविश्रमितविजयशङ्करवो निजायुधनि-
क्षेपरक्षिषु भूतकुटुम्बेषु नैवरुधिराञ्जलिपानवृत्तिकिलिकिलितमनु-
भवितुकाम इव पुनरपि पितृवनमेत्य तरुनिहितशस्त्रसभार पुरा-
त्सहायातेषु गुणेषु आवामेव तव रणाद्भुतदर्शन प्रतिवञ्चिते इति
उपालब्धुमिव कृतसानिध्याभ्या क्लैब्यसारथ्याभ्या भूय कृतानुष-
ञ्जन कुरुकुञ्जरो भूमिजयमेव जगाद् ॥

कुमार कोशीकुरु केशपाश मुखेऽश्रुणो मार्जय पातमार्गम् ।

तूण्या सम दोष्णि निधेहि चाप राशेरुपर्यास्व रथे पटानाम् ॥५८॥

बधान धैर्य वद बन्धुगोष्ठयामात्मानमेवारिजयस्य हेतुम् ।

मातु पितुर्वा धुरि मन्त्रिणा वा मा तत्त्वगन्ध मम सूचयेति ॥५९॥

तदन्विति । तदनु कौरवगमनानन्तर हरिता दिशा अङ्गणेषु प्राङ्गणेषु
विशृङ्खल निष्प्रतिबन्धक यथा तथा विश्रमित व्याप्त विजय शङ्करव देवद-
त्तनिनाद यस्य स निजाना आयुधाना निक्षेप न्यास रक्षन्तीति रक्षिषु भूताना
पिशाचाना कुटुम्बेषु नवै रुधिराञ्जलिपानै वृत्तै यत्किलिकिलित कलकलध्वनि
त अनुभवितु श्रोतु कामो यस्य तथोक्त इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । पुनरपि पितृवन
श्मशान एत्य तरौ शमीवृक्षे निहित न्यस्त शस्त्राणा आयुधाना सभार समूह
येन तथोक्त । पुरात् विराटनगरात् सहायातेषु सहागतेषु गुणेषु आवा द्वे एव तव
सबन्धिनो रणाद्भुतस्य दर्शन प्रतिवञ्चिते इत्युक्तप्रकार उपालब्धु निन्दितु कृत
सानिध्य याभ्या तथोक्ताभ्यामिव स्थिताभ्यामित्युत्प्रेक्षा । क्लैब्य नपुसकत्व
सारथ्य च ताभ्या भूय पुनरपि कृत अनुषञ्जन सबन्ध यस्य स कुरुकुञ्जर
अर्जुन भूमिजय इत्युत्तरस्यैव नामान्तरम् । त प्रत्येव वक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद्
उक्तवान् । उत्प्रेक्षाद्वयस्य ससृष्टि ॥

उक्तिप्रकार द्वाभ्यामाह—कुमारेति । हे कुमार उत्तर, केशपाश शिथिलकच-
भार कोशीकुरु । बन्धयेत्यर्थ । मुखे अश्रुण बाष्पस्य पातमार्गं धारपद्धतिं मा-
र्जय । दोष्णि निजबाहौ चाप तूण्या सम निषङ्गेण सह निधेहि निक्षिप । रथे पटाना
कौरवांशुकाना राशेरुपरि आस्व उपविश । रथिकत्वेन तिष्ठेत्यर्थ ॥ ५८ ॥

बधानेति । धैर्य बधान चित्ते स्थापय । बन्धूना विराटादीना गोष्ठया
सभाया आत्मानमेव अरीणा कौरवाणा जयस्य हेतु वद ब्रूहि । मातु सुदेष्णाया
धुरि अग्रे वा पितु विराटस्य धुरि वा मन्त्रिणा धुरि वा मम तत्त्वस्य पाण्डवत्वादे
गन्ध लेशमपि मा सूचय वचनेज्जिताभ्या मा ज्ञापय । इति जगादेति पूर्वेणा-
न्वय । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सबन्धगर्वयो' इति विश्व ॥ ५९ ॥

१ 'कुटुम्बकेषु' इति पाठ २ 'नवसमररुधिर' इति पाठ ३ 'परिवृत्ति' इति पाठ

४ 'समायातेषु' इति पाठ ५ 'भूयोऽपि क्लैब्य' इति पाठ ६ 'भूय' इति नास्ति क्वचित्

अथ तथेत्यभ्युपगम्य क्षतजपङ्कारुणितनेमिरेखाद्विषदौत्पातिका-
लातचक्रैरिय परिभ्रमद्भिश्चक्रैः सक्रीडता शताङ्गेन पथि गच्छन्नग्रेस-
रघोटकखुरपुटकुट्टनत्रुटितधरणीतलोच्चलितरजोभाराक्रमणविनम्रीकृ-
तपक्ष्मणापि कुरुकुलजैत्रोऽयमिति विस्मयबलविस्तारितेन चक्षुषा
बृहन्नलामप्यनादृत्य मुहुर्मुहुरापिबद्धि पौरैरनुगम्यमानोऽयमुत्तरो
नलकूबर ईवालका स्वा नगरी प्रविश्य परस्परोपमर्दनद्विगुणितबन्दि-
वादित्रघोषेण महता राजमार्गेणोपलक्षित पितु सभामभिजगाम ॥

तान्येव पुष्पाणि त एव धूपास्ते केतवस्ते मणितोरणाङ्गा ।^१

पुत्रस्य तस्यापि पुरोपचारा बभूवुरग्रे जयिन पितुर्ये ॥ ६० ॥

अथेति । अथ अर्जुनोक्तयनन्तरम् । तथेति । यथा भवतोक्तं सर्वं तत्तथा
करिष्यामीत्यर्थं । इत्युक्तप्रकारं अभ्युपगम्य अङ्गीकृत्य क्षतजपङ्केन रक्तकर्दमेन
अरुणिता सजातारुण्या नेमिरेखा चक्रान्ताय पट्टिका येषां तैः । अतएव
द्विषता औत्पातिकैः दुनिमित्तजन्यैः अलातचक्रैः अङ्गारचक्रैरिव स्थितैरित्यु-
त्प्रेक्षा । परिभ्रमद्भिश्चक्रैः रथाङ्गैः सक्रीडता गच्छता शताङ्गेन रथेन उपलक्षितः ।
'शताङ्गं स्यन्दनो रथः,' 'चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान्' इति
सर्वत्राप्यमरः । पथि मार्गे नगरगामिनि गच्छन् अग्रेसराणां रथपुरोयायिना घोट-
कानां अश्वानां खुरा पुटा इव तैः कुट्टनेन सघर्षणेन त्रुटिताया विदारिताया
धरण्या भूमे तलात् उच्चलितस्य उद्गतस्य रजोभारस्य परागपुञ्जस्य आक्रमणेन
विनम्रीकृतानि पक्ष्माणि यस्य तथोक्तेनापि । रजसा यो भारः तेनावनम्रीकृतपक्ष्म-
णापीति वा । अथ अस्मद्राजकुमारः कुरुकुलस्य दुर्योधनादिवृन्दस्य जैत्रः ।
इति उक्तप्रकारेण विस्मयबलेन आश्चर्यातिशयेन विस्तारितेन विवृतेन चक्षुषा
इन्द्रियेण बृहन्नला सारथित्वेन अग्रे स्थितामपि अनादृत्य मुहुर्मुहुः आपिबद्धि
निरीक्षमाणैः पौरैरनुगम्यमानः अथ उत्तरं स्वा स्वीया नगरीं पुरीं नलकूबरः कुबे-
रपुत्रः अलका तत्पुरीमिव प्रविश्य परस्परं अन्योन्यं उपमर्दनेन मेलनेन द्विगु-
णितं द्विरावृत्तं बन्दिनां स्तुतिपाठनानां वादित्राणां वीणावेणुमृदङ्गतालादीनां
च घोषः सकुलशब्दः यस्मिंस्तथोक्तेन महता विस्तीर्णेन राजमार्गेण उपलक्षितः
पितुः विराटस्य सभां आस्थानमण्डपं अभिजगाम प्राप्तवान् ॥

तानीति । जयिनः दक्षिणगोमूहजयशालिनः पितुः विराटस्य अग्रे प्रथमम् ।

१ 'औत्पातिककालचक्रैः' इति पाठः २ 'परिगच्छन्' इति पाठः ३ 'गोघटा'
इति पाठः ४ 'भूत' इति पाठः ५ 'कुरुभट' इति पाठः ६ 'अलकामिव स्वा
पुरीम्' इति पाठः ७ 'उपलक्षितः' इति नास्ति क्वचित्

तत्रावनीन्द्र प्रणत कुमारमस्रैर्द्वयैराद्रतनुत्रमाजौ ।
 दोर्भ्या द्विषद्वन्धनखेदभाग्भ्यामपि प्रमोदाद्दृढमालिलिङ्ग ॥ ६१ ॥
 पार्थोऽप्युपानीय रथस्य गर्भात्पार्श्वस्थितायै पितुरुत्तरायै ।
 प्रादत्त पट्टाशुकमात्मसूनो पाणिग्रहार्थं किल मन्त्रवास ॥ ६२ ॥

आचेटमन्यमखिल पटमासुदेष्ण-

मन्त पुराय स विभज्य ददौ कुमार ।

सैरन्ध्रये न तु मलीमसवाससेऽपि

सचिन्त्य ता बहुपटप्रभवावलग्न्याम् ॥ ६३ ॥

पूर्वाह्ण इति यावत् । यानि पुष्पाणि, ये वृषा, ये केतव ध्वजा, ये मणिमयास्तो-
 रणाङ्काश्च पुरे उपचारा बभूवु । जयिन उत्तरगोत्रहशालिन पुत्रस्य तस्यो-
 त्तरस्य । पश्चादिति शेष । अपराह्ण इत्यर्थ । तानि पुष्पाण्येव, ते वृषा एव,
 ते केतव एव, ते मणितोरणाङ्का एव, पुरोपचारा बभूवु । जयद्वयस्यैकाहापि
 विलम्बाभावादिति भाव ॥ ६० ॥

तत्रेति । तत्र आस्थानमण्डप अवनीन्द्र त्वराट प्रणत नम्र द्वयै द्विविधै
 अस्त्रे प्रथम रोदनजन्यै बाष्पै पश्चात् शत्रुशरक्षतिजन्यै शोणितैश्च आर्द्र
 सिक्त तनुत्र कवच यस्य तथोक्तम् । 'अस्त्रमश्रुणि शोणिते' इति विश्व । कुमार
 उत्तर आजौ युद्धे द्विषता सुशर्मणा बन्धनेन य खेद श्रम त भजत इति
 भाग्भ्यामपि दोर्भ्या बाहु-या प्रमोदाद्धेतो दृढ यथा तथा आलिलिङ्ग आलिङ्गि
 तवान् । प्रेमपरवशा न गणयन्ति निज श्रममिति भाव ॥ ६१ ॥

पार्थ इति । पार्थ अर्जुनोऽपि रथस्य गर्भात् मध्यात् पट्टाशुक शात्रव
 उपानीय आदाय आत्मसूनो अभिमन्यो पाणिग्रहार्थं मन्त्रवास । किलेति
 सभावनायाम् । कन्यानिश्चयकालिकवस्त्रमिवेत्युत्प्रेक्षा । पितु पार्श्वे स्थितायै
 उत्तरायै ददौ ॥ ६२ ॥

आचेटमिति । स कुमार उत्तर अन्य उत्तरायै अर्जुनदत्तादितर असिल
 पटं वस्त्राणीति जात्येकवचनम् । आसुदेष्ण सुदेष्णामारभ्य आचेट दासीजन
 पर्यन्त अन्त पुराय । अन्त पुरजनायेत्यथ । ददौ । मलीमस मलिन वास
 वस्त्र यस्यास्तथोक्ताया अपि सैरन्ध्रये द्रौपद्यै तु ता द्रौपदी बहूना पटाना प्रभव
 उत्पत्तिस्थान अवलम्ब मध्यदेश यस्यास्तथोक्ता सचिन्त्य स्मृत्वा न ददौ । पट
 कचिदिति शेष । अनुचितत्वादिति भाव । अत्र बहुपटोत्पादकत्वेन द्रौपदी
 मध्यचिन्तनस्य विशेषणगत्या तस्ये वस्त्रदानप्रतिषेधहेतुत्वात्पदाथहेतुक काव्य-
 लिङ्गम् ॥ ६३ ॥

विनार्जुन पाण्डुसुतान्समाजे
विस्मित्य विस्मित्य विलोकमानम् ।
जिघ्रन्विराटश्चिकुरेषु सूनु
जगाद् विन्यस्य निजासनार्धे ॥ ६४ ॥

निपात्य पार्थान्कान्तारे नि सपत्नत्वमीयुषाम् ।
कण्ठेगद्भ्यसे वत्स कौरवाणा त्वमेकक ॥ ६५ ॥

नव्य गुरु भुवि न मार्गितुमुत्तराया
सरक्ष्य सूतमपि तादृशि सप्रहारे ।
जन्मर्क्षजीवदिनयोगफल च दातु
कन्यासु वत्स कथमेत्य कुरुन्व्यजेष्ठा ॥ ६६ ॥

विनेति । समाजे सभाया अर्जुन विना अर्जुनवर्ज्यान् पाण्डुसुतान् वमराजभी-
मनकुलसहदेवान् अर्जुनोक्तवेषान्तरच्छन्नान् विस्मित्य विस्मित्य आश्चर्यं गत्वेत्या-
दराद्विरुक्ति । विलोकमान सूनु उत्तर विराट निजासनाधे विन्यस्य उपवेश्य
चिकुरेषु । मूर्धनीत्यर्थं । जिघ्रन् सन् जगाद् वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान् ॥ ६४ ॥

निपात्येति । पार्थान् कान्तारे अरण्ये निपात्य पातयित्वा । द्यूतव्याजेनेति
भाव । नि सपत्नत्व शत्रुशून्यत्व ईयुषा प्राप्ताना कौरवाणाम् । हे वत्स, त्व
एकक एक एव कण्ठेगद्भ्यसे कण्ठविवररोविक्रिण इवाचरसि । पार्थास्तु पञ्चापि
मिलित्वा तथा भवन्ति नतु प्रत्येकमित्यहो वीयातिशयस्तवेत्यथ । अतएव
व्यतिरेकालकारो व्यङ्ग्य । उपमा समानगा श्रौती द्वयोरेकवाचकानुप्रवेश-
सकर ॥ ६५ ॥

नव्यमिति । किञ्च हे वत्स, उत्तराया लद्भगिन्या नव्य बृहन्नलातो
नूतन गुरु नाट्याचार्य भुवि न मार्गितु अनन्वेषितुम् । तस्या गुरुशोक वारयितु-
मित्यर्थं । कन्यासु उत्तराप्रभृतिषु विषये जन्मर्क्षेण जन्मनक्षत्रेण सह जीवदि-
नस्य बृहस्पतिवासरस्य योगेन यत्फल वस्त्रलाभ तत् दातु च तादृशि दुस्तरे
सप्रहारे युद्धे सूत बृहन्नलामपि सरक्ष्य कुरुन् दुर्योवनादीन् कथमित्याश्चर्यं ।
व्यजेष्ठा जितवानसि । अत्र गुरुशोकवारणस्य सूतरक्षणेन नूतनवस्त्रदानस्य
कौरवजयेन सह क्रमेणान्वयाद्ययासख्यालकार । 'अध्वा भोजनमालस्य
विद्या वस्त्र वराङ्गना । मृत्युश्चेति क्रमाज्जन्मर्क्षार्कादिदिनयोगत ॥' इति
ज्यौतिषिका ॥ ६६ ॥

इति प्रमोदचञ्चलेन पाणिना परामृश्य चरमाङ्ग पुन पुनरनुयु-
ज्जानाय ताताय सौदेष्येयोऽपि त्रपाप्रवाहाभिमुखमवस्थातुमपारय-
न्निव विवर्लितकधरो गिरमेव विज्ञापयामास ॥

रोद प्रसारि ध्वनित मया चक्रे धुरि द्विषाम् ।

यावान्मे वेगसनाहस्तावास्तत्र प्रदर्शित ॥ ६७ ॥

अहमेको रणे तस्मिन्नपरैरननुष्ठिताम् ।

रथिसारथिपत्तित्वे रचयामि स्म कर्तृताम् ॥ ६८ ॥

देव, कि बहुना ।

अपार्थ कर्म मे नासीदाहवे यदरानिषु ।

पुरो विजयमाधाय पुनरागा पुरीमिमाम् ॥ ६९ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण प्रमोदेन चञ्चलेन चम्पमानेन पाणिना चरमाङ्ग
पृष्ठभाग पुन पुन परामृश्य पुन पुनरनुयुज्जानाय पृच्छते ताताय पित्रे विराटाय ।
सुदेष्याया अपत्य सौदेष्येय उत्तरोऽपि त्रपा लज्जैव प्रवाह तस्याभिमुख अव
स्थातु अपारयन् अशक्नुवन्निवेत्युप्रेक्षा । विवर्लिता व्यावतिता कधरा ग्रीवा येन
तथोक्त सन् एव वक्ष्यमाणप्रकारेण गिर वाच विज्ञापयामास विज्ञापितवान् ॥

रोद इति । हे तात, मया रोदसो दिवि भुवि च प्रसारि व्याभुवत् ।
'द्यावाभूमी च रोदसी' इत्यमर । ध्वनित सिंहनाद रोदन च द्विषा धुरि अग्रे
चक्रे कृतम् । करोते कर्मणि लिट् । उत्साहाद्भयाच्चेति भाव । मे मम वेगे
पराक्रमे पलायने च य सनाह उद्योग यावानस्ति तावान् वेगसनाह तत्र
शत्रूणामग्रे प्रदर्शित । मयेति योज्यम् ॥ ६७ ॥

अहमिति । किञ्च तस्मिन् रणे अहमेक एव । नान्य कश्चिदित्यर्थ । अपरे
अन्यै अननुष्ठिता अकृताम् । अनुचितत्वात् स्वप्नेऽय्यकरणीया चेत्यर्थ । रथित्वे
सारथित्वे पत्तित्वे चेत्यर्थ । पुरनिर्गमनप्रवेशयो युद्धे पलायनवस्त्राहरणयो
श्चेति विवेक । कर्तृता अधिकार रचयामि स्म अकरवम् । रथी सारथि पाद
चारी चाभवमित्यर्थ । अत्र वाच्यकक्ष्याया अनेकसाध्ये कमत्रये एकस्य प्रवृत्त्या
पराननुष्ठित्वसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेद ॥ ६८ ॥

देव, कि बहुना । उक्तेनेत्युत्तरेणान्वय ॥

अपार्थमिति । हे देव स्वामिन्, बहुनोक्तेन कि प्रयोजनम् । न किमपी
त्यर्थ । यत् यस्मात् आहवे युद्धे अरातिषु शत्रुषु विषये मे मम सबन्धि कर्म

१ 'तत्र' इति पाठ २ 'विनम्रीभूत' इति पाठ ३ 'अभ्ये देव' इति पाठ .
४ 'आदाय' इति पाठ ५ 'इमा पुरीम्' इति पाठ

इति तादृशी तस्य वचनचातुरीं निशम्यं दुरोदरविहोरप्रहारवेद-
नामप्यविगण्य तरलितेन शिरसा श्लाघयमाने यतीन्द्रे वासरवि-
रामशसिन यामशङ्करवमाकर्ण्य यथोचित सभास्तारान्विसृज्य मेदि-
नीपतिर्मोदेन सुदेष्णाप्रासादमाससाद ॥

सुतावलोकनेन नरेन्द्रसुभ्रुव-

श्रुताखिलाश्रुष्वपि सोदरात्ययात् ।

विलोचनाङ्गेष्वतिवृष्टिसपदे

विभाण्डकापत्यविजृम्भणायितम् ॥ ७० ॥

युद्ध सारथ्य च अपगत अर्थं प्रयोजन यस्मात्तयोक्त पायेन रहित च नासीत्
तस्मात् कारणात् पुर अग्रे विजय जय अर्जुन च आवाय विन्यस्य इमा पुरी
प्रति पुन आगा आगतवानस्मि । कर्म निष्फल चेत्पार्यो न चेच्च जीवन्न पुनरा
गच्छेयमेवेत्यर्थं ॥ ६९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारा तादृशी शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनया वास्तवाथप्रका
शिका वचनाना चातुरी नैपुण्य निशम्य श्रुत्वा यतीन्द्रे युविष्टिरे दुरोदरविहारे
द्यूतक्रीडाया प्रहारेण विहायोत्तरप्रशसा बृहन्नलाप्रशसया कुपितविराटकृतपाश-
कताडनेन या वेदना तामप्यविगण्य अनादृत्य तरलितेन कम्पितेन शिरसा
श्लाघयमाने अभिनन्दयति मति मेदिन्या भूमे पति विराट वासरविरामस्य
सायकालस्य शसिन सूचक यामाना चतुर्णां सबन्धिन शङ्करव आकर्ण्य सभा
स्तारान् सभाजनान् यथोचित तत्तदर्होपचार यथा तथा विसृज्य अनुज्ञाप्य
मोदेन पुत्रजयजन्यसतोषेण उपलक्षित सुदेष्णाया उत्तरस्य मातु सबन्धिन
प्रासाद सौध आससाद प्रविवेश । पुत्रेण सहेति शेष ॥

सुतेति । सोदराणा कीचकाना अत्ययात् नाशाद्धेतो च्युतानि गलितानि
अखिलानि नि शेषाणि अश्रूणि बाष्पजलानि येषु तथोक्तेष्वपि नरेन्द्रसुभ्रुव
सुदेष्णाया विलोचनेषु अङ्गा अङ्गारया जनपदा इवेत्युपमितसमास । उपमा
प्रायपाठात् तेषु अतिवृष्टिसपदे समृद्धौ सुतस्य उत्तरस्य अवलोकेन दर्शनेन
विभाण्डकापत्यस्य ऋष्यशृङ्गमुने विजृम्भणेन आविर्भावेनेव आचरित तद्विजृम्भ
णायितम् । कृजन्तात्कर्तरि क्त । ऋष्यशृङ्गागमेनाङ्गदेशेष्विव उत्तरावलोकनेन सुदे
ष्णानेत्रयोरानन्दबाष्पाणा अतिवृष्टिरासीदित्यर्थं । ऋष्यशृङ्गागमान्महती वृष्टिर्भ
वतीत्यागमप्रसिद्धम् । अत्रानन्दबाष्पवृष्टिसुतावलोकनयो कार्यकारणयोस्ते
हैल्लकार । तस्य चोपमया सहैकवाचकानुप्रवेशसकर । वशस्थम् ॥ ७० ॥

अन्येनुरात्मजमुखादमीषा याथार्थ्यमवगम्य चकितचकित कुटुम्बेन सह सचिवान्पुरस्कृत्य सभामागतो विराटो नामान्तरसनिधानादिव हायनमेकमनुपसर्पद्भि स्त्रै स्त्रैर्वेषै प्रकृतिमापन्नेन सोदर्यजनेन समुपास्यमानस्य युधिष्ठिरस्य चरणनलिनयो पलितभावुकेन मौलिना मरालयुवकेलिमुल्ललयाचकार ॥

तदा नुनोद् स्मितपाण्डुरिम्णा तप सुतोऽक्षक्षतिहेतुमुग्रम् ।

महेन्द्रसूनोर्दृशि शोणिमान मात्स्यस्य चित्तेऽपि च नीलिमानम् ॥७१

अन्येद्युरिति । अन्येषु परस्मिन् दिवसे आत्मजस्य मुखात् वचनात् अमीषा कङ्कादिसज्ञाना पाण्डवाना याथार्थ्यं तत्त्व पाण्डवल्युधिष्ठिरत्वादिक अवगम्य ज्ञात्वा चकितचकित सेवापचारादिभि भीतभीत । वीप्साया द्विर्भाव । कुटुम्बेन कलत्रपुत्रादिना सह सचिवान् मन्त्रिण पुरस्कृत्य सभा प्रत्यागत विराट नामान्तराणा कङ्कबललाद्यन्यसताना सनिधानात् सागत्यादिवेत्युत्प्रेक्षा । एक हायन सवत्सर अनुपसर्पद्भि समीपमागच्छद्भि स्त्रै स्त्रे प्रत्येक स्त्रीये वेषै रूपै प्रकृति स्वभाव आपन्नेन प्राप्तवता सोदर्यजनेन अनु जजनेन । भीमादिभिरिति यावत् । समुपास्यमानस्य सेव्यमानस्य युधिष्ठिरस्य । चरणे एव नलिने कमले तयो पलितभावुकेन धवलीभूतेन शिरोरहेण । 'आढ्यसुभग—' इत्यादिना रशि खित्वात् 'अरुद्विषत्—' इत्यादिना मुम् । मौलिना शिरसा । मरालयून तरुणहसस्य केलिं लीला उल्ललयाचकार प्रकाश यामास । प्रणनामेत्यर्थ । अत्र अन्यलीलाया अन्यत्रासभवेन तत्सदृशलीलाक्षे पाभिर्दर्शनालकार । चरणनलिनयोरिति रूपकीजीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । स चोत्प्रेक्षया ससृष्ट ॥

तदेति । तदा विराटप्रणामसमये तपस यमस्य सुत वर्मराज स्मितस्य पाण्डुरिम्णा वावत्येन हेतुना अक्षक्षति पाशकप्रहारव्रण एव हेतुर्यस्य त उग्र भयकर महेन्द्रसूनो अर्जुनस्य दृशि नेत्रे शोणिमान विराटे क्रोधेनास्प्य नुनोद निरस्तवान् । किञ्च अक्षक्षतिहेतु निजकृतपाशकप्रहारजन्य उग्र इति कर्तव्यतामौ द्येन भयकर मात्स्यस्य विराटस्य चित्ते नीलिमान भयान्वलरूप मालिन्य नुनोद । अत्राजुनविराटाभ्या वर्मराजस्मितनैर्मल्येन तदन्त प्रसादानुमानादनुमानालकार । वर्मराजस्मितधावल्यव्याप्त्या अर्जुनलोचनास्प्यविराटमानसमालिन्यत्यागपूर्वक वैशद्यप्राप्तिरूपतद्गुणालकारद्वयेनाङ्गाङ्गिभावसकीर्णेन प्रतीयत इत्यलकारेणालकारध्वनि । एवममर्षत्यागशान्त्योरर्जुनविराटगतयोरसलक्ष्यक्रमव्यङ्गयोरङ्गाङ्गिभावेन सकरश्च । अस्य चोक्तव्यङ्गयानुमानालकारसापेक्षत्वात् द्वयो सलक्ष्यासलक्ष्यक्रमव्यङ्गयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर इत्यल प्रपञ्चेन ॥ ७१ ॥

१ 'याथात्म्यम्' इति पाठ २ 'चकितम्' इति पाठ ३ 'प्रत्यासन्नेन' इति पाठ

मात्स्यस्तत प्रमुदितो महितेऽहि कन्या
शौरौ समेयुषि सहाखिलबन्धुवर्गे ।

मृद्धी शिरीषकुसुमादपि पार्थसूनो

सीमाशिलामतनुत प्रथमाश्रमस्य ॥ ७२ ॥

तथोपचार विदधे सुदेष्णाजानि स पार्थेषु समाधवेषु ।

तमेव गान्धारपति यथा ते जानीयुरत्यन्तकृतोपकारम् ॥ ७३ ॥

अथोह्लास्य कुरूनेतान्हरिर्मात्स्यपुराद्ययौ ।

मन्दारप्रमुखान्कल्पान्वसन्त इव नन्दनात् ॥ ७४ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते सप्तम स्तवक ।

मात्स्य इति । तत अनन्तर मात्स्य विराट प्रमुदित सतुष्ट सन् शौरौ श्रीकृष्णे अखिलबन्धुवर्गे सह समेयुषि प्राप्तवति सति महिते चन्द्रतारादिगुण-सपत्न्या श्लाघ्ये अहि वासरे कस्मिंश्चित् शिरीषस्य कुसुमादपि मृद्धी सुकुमारा कन्या उत्तरा पार्थसूनो अभिमन्यो प्रथमाश्रमस्य ब्रह्मचर्यस्य सीमाशिला अवधिदेशदृष्ट अतनुत चक्रे । अभिमन्यवे कन्या प्रायच्छदित्यर्थ । अत्र शिरीषकुसुमसुकुमार्या परषसीमाशिलात्ववर्णनाद्विरूपघटनात्मकविषमप्रभेद । एव पत्नीत्वस्य व्यङ्ग्यस्य ब्रह्मचर्यसीमाशिलात्वेन भङ्ग्यन्तरेण कथनात्पर्यायोक्त्यल-कार । द्वयोश्चैकत्राचकानुप्रवेशसकर ॥ ७२ ॥

तथेति । सुदेष्णा जाया यस्य स सुदेष्णाजानि स विराट । माधवेन कृष्णेन सहितेषु समाधवेषु पार्थेषु वर्मराजादिषु विषये उपचार पूजा तथा विदधे चक्रे यथा ते सकृष्णा पार्था त द्यूतेन सर्वस्व हत्वा तादृग् दु खदायिन गान्धा-रपति शकुनिमेव अत्यन्त कृत उपकार येन तयोक्त जानीयु भावयेयु । शकु-तिना राज्यादभ्रशने ईदृग्विराटोपचारस्य प्रसक्त्यभावादिति भाव । अत्र शकु-न्यपकारस्य गुणत्ववर्णनादेशालकार । एव विराटेनोपकृताना शकुनावुपकारस-भावनादसगत्यलकार । द्वयोश्च पूववत्सकर । 'विरुद्ध भिन्नदेशत्वकार्यहेत्वोरस-गति' इत्यसगतिलक्षणम् । लेशलक्षण तूक्तम् ॥ ७३ ॥

अथेति । अथ विराटोपचारानन्तर हरि श्रीकृष्ण एतान् कुरून् युधिष्ठि-रादीन् उह्लास्य सतोषयित्वा मात्स्यपुरात् । मन्दारप्रमुखान् कल्पान् सुरवृक्षान् उह्लास्य किसलयकुसुमादिभि प्रकाशयित्वा वसन्त भावव नन्दनादिव । यायै प्रस्थितवान् । पूर्णोपमालकार ॥ ७४ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने सप्तमस्तवकविवरण समाप्तमासीत् ॥

अष्टम स्तवक ।

तावत्पाण्डुसुतेन कौतुकवता कर्तुं प्रकोष्ठाङ्गणे
 ज्यामेका युधि नर्तकीं भुजभुवि स्थास्तु चिरस्यापराम् ।
 आहूता क्षितिपा विराटनगरी सैन्यद्विपैरुन्मदै
 प्रावृद्धासरसचया इव घनै प्रापुर्महाद्रेस्तटीम् ॥ १ ॥
 सेनाना यावती पार्थो युद्धायाक्षौहिणीर्दधौ ।
 धार्तराष्ट्रश्चतसृभिस्तावतीरधिका पुन ॥ २ ॥
 उक्ताध्ववृत्तान्तमुवाच शल्य पार्थस्ततो भानुसुतस्य युद्धे ।
 आक्षेपवाचा हृदय वितक्षन्नन्वर्थतामाचर मातुलेति ॥ ३ ॥

तावदिति । तावत् तदानीं प्रकोष्ठस्य कूर्पराधोभागस्य अङ्गणे अग्रभागे । हस्त इति यावत् । 'प्रकोष्ठ कूर्परादव' इत्यमर । कूर्परो बाहुम यग्रन्यि । एका ज्या शिञ्जिनी युधि युद्धे नर्तकी चञ्चलाम् । आकर्षणविमोचनाभ्यामिति भाव । कर्तुं अपरा अन्या ज्या भुवम् । 'ज्या मौर्वीमातृभूमिषु' इत्युभयत्रापि विश्व । भुजभुवि बाहुदेशे स्थास्तु स्थिरतरा कर्तुं च कौतुकवता कुतूहलवता पाण्डो सुतेन वर्मराजेन आहूता चारसन्निवादिद्वारा आकारिता क्षितिपा राजानस्तत्तद्देश्या उन्मदै सैन्यद्विपै सैन्यगजै उपलक्षिता विराटनगरी प्रावृद्धा सराणा वाषिकदिनाना सचया समूहा घनै मेघैरुपलक्षिता महाद्रेस्तटी तटमिव प्रापु । उपमालकार । यत्त्वत्र 'प्रकोष्ठाङ्गणे' इत्यत्र 'प्रकोष्ठे विस्तृतकरे' इति नृसिंहेन कोशलेखनम्, तदबोवात् । यत 'प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया । सरत्नि स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥' इत्यादिना विस्तृतकरे प्रकोष्ठे हस्त बद्धया मुष्ट्या तु स हस्त रत्नि निष्कनिष्ठेन मुष्टिना अरत्निरिति मानविशेषनिर्णयायैव तत्र प्रकोष्ठग्रहणात् तदर्थनिर्णयस्त्वस्मल्लिखित एवेति स्पष्ट कोशार्थकोविदानामित्यल्मसदावेशेन । शार्दूलविज्रीडितम् ॥ १ ॥

सेनानामिति । पार्थो वर्मराज युद्धाय युद्ध कर्तुमिति 'क्रियाथ-' इत्यादिना चतुर्थी । यावती सेनाना अक्षौहिणी । यत्सरयाकाक्षौहिणी सेना इत्यर्थः । दधौ सगृहीतवान् । चतसृभिरधिकास्तावती सप्त । सेनानामक्षौहिणीस्तु एकादशेत्यर्थः । धार्तराष्ट्रं दुर्योधन दधौ । अत्र वर्मराजाक्षौहिणीना सप्तल प्रसिद्ध्या ग्राह्यमिति न न्यूनपदत्वदोषः ॥ २ ॥

उक्तेति । तत उभयो सेनासग्रहानन्तर पाथ वर्मराज उक्त अध्वनि वृत्तान्त उपचारपरितुष्टेन स्वेन दुर्योधनस्य साह्यकरणवरदानरूप येन तथोक्त शल्य प्रति हे मातुल मातृसोदर, ल आसमन्तात्क्षेप निन्दा यस्यास्तया वाचा । निन्दाप्रतिपादकवाक्येनेत्यर्थः । 'क्षेपो विलम्बे निन्दायाम्' इति विश्व । युद्धे कर्णा-

अथ भाग्निनेयेषु वत्सलतया सत्यसगरस्तथेति प्रतिश्रुत्य ।

भद्राय तव मा विद्धि निद्रामुचमिति ब्रुवन् ।

मद्राधिपो ययौ पार्थात्स द्राग्दुर्योधनान्तिकम् ॥ ४ ॥

तदनन्तरम् ।

साहाय्य युद्धे सरसीरुहाक्ष वरीतुकामस्य बलारिसूनु ।

अजातशत्रोरवतसयन्ना तुङ्गध्वजा द्वारवतीमयासीत् ॥ ५ ॥

जुनयुद्धसमये भानुसुतस्य कर्णस्य हृदय मन वक्षश्च वितक्षन् छिन्दुन् सन् अन्वर्थता शल्य इति साथकनामकल आचर कुरुष्व । आत्मन इति शेष । चरते प्रार्थनाया लोद । 'वा पुसि शल्य शङ्कुर्ना' इत्यायुर्विशेषपयायेष्वमर । इत्युक्तप्रकारेण उवाच । प्रतिज्ञातदुयावनसाह्यस्य शल्यस्य प्रतिनाभङ्गभयेन । तावन्मात्र तमयान्तेत्यर्थ । महत्तात्मविपत्तावपि परे भङ्गात्सरक्षणीया एवेति भाव । यत्तु 'मा नास्ति तुला तवार्जुनेन साम्य यस्य' इति व्युत्पत्तिसिद्धामन्वर्थता आचरेत्यन्वर्थत्वं मातुलसज्ञाया एवाह नृसिंह , तन्न । आयुधसाध्यतक्षणबोधकस्य वितक्षन्निति पदस्य स्वारस्यभङ्गापत्ते । परतु मातुला इतीति तन्त्रेण च्छेदमात्रित्य हे कर्ण, तव अर्जुनेन तुला साम्य मा नास्ति इत्युक्तप्रकारया आक्षेपवाचेति योजयितु शक्यमिति प्राहु ॥ ३ ॥

अथेत्याद्युत्तरेणैकवाक्यम् ॥

भद्रायेति । अथ शुविठिरप्रार्थनानन्तर सत्य सगर प्रतिज्ञा यस्य तथोक्तोऽपीत्यपिरप्रयुक्तोऽपि 'कमपराधलव मयि पश्यसि' इत्यादाविव योज्य । मद्राधिप शल्य भगिन्या अपत्येषु भाग्निनेयेषु धर्मराजादिषु वत्सलतया प्रेम्णा तथा सूर्यसुतस्य हृदयमाक्षेपवाचा तक्षिष्यामीति अभ्युपगम्य अङ्गीकृत्य । 'प्रतिश्रुत्य' इति पाठेऽप्युक्त एवार्थ । हे पार्थ, तव भद्राय मा निद्रा मुञ्चतीति तथोक्त प्रवण विद्धि जानीहि इति ब्रुवन् सन् पार्थात् धर्मराजात् दुर्योधनस्य अन्तिक समीप प्रति द्राक् सत्वर ययौ गतवान् । लाटानुप्रास ॥ ४ ॥

तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वय ॥

साहाय्येति । तदनन्तर शल्यगमनानन्तर बलारे इन्द्रस्य सूनु अर्जुन सरसीरुहाक्ष श्रीकृष्ण युद्धे साहाय्य परीतु कामो यस्य तस्य अजातशत्रो धर्मराजस्य गा वाच उक्त्वाथिका अवतसयन् शिरसि कुर्वन् सन् तुङ्गानि उन्नतानि ध्वजानि यस्या ता द्वारवतीं द्वारकानगर प्रति अयासीत् प्राप । याते कर्तारि लुड । 'वरीतुकामो बलवैरिसूनु' इत्यर्जुनविशेषणतया पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

तत्र चिरदृष्टस्य कुरुकुजरस्य कुजरकुमारकोमलचक्रमविलासस्य
 तस्य विलोकनाय वीथीषु जना सधीबभूवु ।
 हेतु सुभद्राहरणे तदीया यतित्वशुद्धि हृदि कुर्वतीनाम् ।
 गवाक्षमार्गै कृतवीक्षणाना स्त्रीणा मुखेन्दो स्मितचन्द्रिकाभूत् ॥६॥
 दौवारिकैस्तत्र स दत्तमार्गो निद्रायमाणस्य निकेतमध्ये ।
 शौरैरुपायाच्चरणोपधान तत्स्यन्दिसिन्धुच्युतकूर्मशोभम् ॥ ७ ॥

यस्याधिमौलिसविध प्रथम समेत्य

• तिष्ठन्कुरुद्वहसुतो युधि साह्यमर्थी ।

रेजे परीक्षितुमिवोत्सुकता दधान-

स्तत्कुन्तले निजमनस्यपि वक्रिमाणम् ॥ ८ ॥

तत्रेति । तत्र द्वारकाया कुजरकुमारस्य करिकलभस्येव कोमल सुकुमार
 चक्रमविलास गमनविलास यस्य तथोक्तस्य चिरात् दृष्टस्य अतएव तस्य कुरुकु-
 जरस्य अर्जुनस्य विलोकनाय । त विलोकितुमित्यर्थ । जना वीथीषु सधीबभूवु ॥

हेतुमिति । सुभद्राया हरणे हेतु तस्य अर्जुनस्य इमा तदीया यतित्वस्य
 शुद्धि नैर्मल्यम् । विपरीतलक्षणया कपटयतित्वमित्यर्थ । हृदि मनसि कुर्वतीना
 आलोचयन्तीना अतएव गवाक्षाणा मार्गै रन्ध्रमार्गै कृत वीक्षण अजुनदर्शन
 याभिस्तासा स्त्रीणा द्वारकाङ्गनाना मुखस्यैव इन्दो चन्द्रस्य स्मितमेव चन्द्रिका
 अभूत् । अयमेव स कपटसन्यासी सुभद्रामपहतवान् इति स्मेरानना बभूवुरित्यर्थ ।
 अत्रार्जुनकपटसन्यासचिन्तनतदवलोकनयो विशेषणगत्या हसनहेतुत्वाद्नेकप-
 दार्थहेतुककाव्यलिङ्गस्य परम्परितरूपकेण सहैकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ ६ ॥

दौवारिकैरिति । तत्र तदानी दौवारिकै द्वारपालै दत्तमार्ग । अन्त प्र-
 विष्ट इत्यर्थ । सोऽर्जुन निकेतस्य शयनगृहस्य मध्ये निद्रायमाणस्य स्वपत ।
 शौरै कृष्णस्य सबन्धि तस्मात् कृष्णचरणात् स्यन्दिन्या प्रवहन्त्या सिन्धो
 गङ्गाया च्युतस्य गलितस्य कूर्मस्येव शोभा यस्य तथोक्त तमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा ।
 चरणस्य उपधान उपबर्ह वर्तुलमुपायात् तत्समीप प्राप्तवान् ॥ ७ ॥

यस्येति । युधि युद्धे साह्य सहायता अर्थी याचिष्यमाण । 'अकेनोभविष्य-
 दाधमर्णयो' इति कृद्योगे षष्ठीप्रतिषेध । अतएव प्रथम अर्जुनात्पूर्वमेव समेत्य
 आगत्य यस्य शौरै मौले शिरस सविधे समीपे अधिमौलिसविधम् । विभक्त्यथ-
 ऽव्ययीभाव । तिष्ठन् वर्तमान कुरुद्वहस्य वृतराष्ट्रस्य सुत दुर्योधन निजे मनसि

१ 'कुरुकुजरस्य' इति नास्ति ऋचित् २ 'वीथीवीथीषु', 'वीथीषु वीथीषु' इति
 च पाठ ३ 'बुद्धिम्' इति पाठ ४ 'तद्गर्भ' इति पाठ

निमीलनालिङ्गितनेत्रयुग्मो निष्पन्ददेहो नितरा बभौ य ।
स्वध्यानशैलीसुरमास्थिताना तपस्विना सधमिवानुकुर्वन् ॥ ९ ॥

देवीकुचाद्विरुचे घुसृणेन कृत्
सक्त कपोलफलके मकरो यदीये ।
स्वाङ्गध्वजारिर्जयिने विजयाय सिद्धि
विश्राणयेति निगदन्निव कर्णमूले ॥ १० ॥

पाश्चात्यपाथोनिविपार्श्वभागे सपूर्य कुक्षि सलिलस्य पूरै ।
सजातियूथाच्युतिमाश्रितस्य क्रम दधौ यो घनशावकस्य ॥ ११ ॥

तत प्रबुद्धेन तेन देवेन तयो क्रमेण प्रथमाभ्यागमनदर्शनाभ्या

तस्य शौरे कुन्तले कचेऽपि द्वयो वक्रिमाण कौटिल्यम् । तत्तारतम्यमिति यावत् ।
परीक्षितु उत्सुकता औत्सुक्य दधान इवेत्युत्प्रेक्षा । रेजे ॥ ८ ॥

निमीलनेति । निमीलनेन निमिषेण आलिङ्गित सगत नेत्रयोर्युग्म यस्य
तयोक्त निष्पन्द निश्चल देह यस्य स य शौरि स्वस्य आत्मन ध्यानशैल्या
विगलितवेदान्तरमैक्यानुसधानेन यत्मुख ब्रह्मानन्द तदास्थिताना प्राप्तवता
तपस्विना योगिना सध अनुकुर्वन्निवेत्युत्प्रेक्षा । नितरा बभौ रेजे ॥ ९ ॥

देवीति । देव्या रुक्मिण्या कुचात् यस्य शौरे सबन्धिनि यदीये कपोल
फलक इव तस्मिन् सक्त चुम्बनसमये लग्न घुसृणेन कुङ्कुमेन कृत् लिखित
मकर मकराकृति रेखा स्व अङ्ग यस्मिन् तादृश ध्वज यस्य तस्य मन्मथस्य
अरे शभो जयिने विजयाय अर्जुनाय सिद्धिं काङ्क्षितार्थसाप्त्य विश्राणय
ददस्व इति कर्णमूले निगदन् विज्ञापयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । विरुचे रराज । 'मीनध्वज—'
इति पाठ प्रकृतमकरे विज्ञापनोत्प्रेक्षया असगतार्थकत्वादुपेक्ष्य । मीनकेतन
इत्यत्र मत्स्यजातिलान्मकर एव मीन इत्यमरव्याख्यानात् । कथचित्सगमनेऽपि
पर्यायमङ्गाख्यदोषापत्तिरिति ॥ १० ॥

पाश्चात्येति । य शौरि पश्चाद्भव पाश्चात्य पश्चिम पाथोनिधि समुद्र
तस्य पार्श्वभागे सलिलस्य पूरै प्रवाहै कुक्षि सपूर्य सजातीना सकुल्याना मेघाना
यूथात् तृन्दात् च्युतिं भ्रश आश्रितस्य प्राप्तस्य घनशावकस्य मेघबालकस्य क्रम
रीति दधौ वृतवान् । अत्रान्यक्रमस्य अन्यत्रासभवेन तत्सदृशक्रमाक्षेपादसभव-
द्धमसबन्धनिबन्धनो निदर्शनालकार । यस्येत्यादिश्लोकचतुष्टये यच्छब्दस्तस्य शौरे-
रिति पूर्वश्लोकेऽ वेतीति ध्येयम् ॥ ११ ॥

तत इति । तत दुर्योधनार्जुनागमनानन्तर प्रबुद्धेन तेन देवेन कृष्णेन तयो

१ 'मीनध्वजा' इति पाठ २ 'जयिन' इति पाठ ३ 'क्रमेण' इति नास्ति
कचित् ४ 'प्रथमागमन' इति पाठ

कृत्यसाम्य हृदिकृत्य रणाङ्गणे गृहीतहेतीना नवकोटिसख्यावता
गोपकुमाराणा कदम्बेन केनचिदशेन केवलसनिधानेन खेनापि केन-
चिदशेन परिपूरितघनमनोरथौ सुयोधनघनजयौ स्वावासकटकभुव-
मासेदतु ॥

सेनागजेन्द्रमदसौरभवीचिवेग-

निर्धूतगोग्रहणसयुगपूतिगन्धम् ।

सवीक्ष्य मत्स्यवसुधेन्द्रपुरोपकण्ठ

शौरिश्च शक्रतनयश्च ननन्दतुस्तौ ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा निवृत्य वदतो युधि पाण्डवाना-

मुत्साहमुग्रमथ सजयतो निशम्य ।

वातैर्विनापि मणिसौधतले निवास

कुर्वन्नकम्पत भृश कुरुवशकेतु ॥ १३ ॥

दुर्योधनस्य अर्जुनस्य च द्वयो क्रमेण प्रथम अभ्यागमनेन प्रथम दर्शनेन च
द्वाभ्या हेतुभ्या कृत्ये साह्यकरणे विषये साम्य तौल्य हृदिकृत्य । मनसि निश्चि-
त्येत्यथ । रणाङ्गणे गृहीतहेतीना धृतायुवाना नवकोटिरूपा सख्या एषामस्तीति
तद्वता गोपकुमाराणा नारायणगोपालारयाना कदम्बेन वृन्देन । तदात्मकेनेत्यर्थ ।
एवमग्रेऽपि । केनचिदशेन एकेन भागेन केवल निरायुध यथा तथा सनिधानेन
समीपे वर्तमानेन खेनापि केनचिदशेन च परिपूरित घनमनोरथ साह्यकरणरूप
ययोस्तौ सुयोधनघनजयौ दुर्योधनार्जुनौ स्वस्य स्वस्य च आवास निवासभूता
कटकभुव हास्तिनपुरप्रदेश मात्स्यपुरप्रदेश च आसेदतु प्राप्तवन्तौ ॥

सेनेति । शौरि कृष्णश्च शक्रतनय अर्जुनश्च तौ सेनासु धर्मराजसहायार्थ-
मागतेषु सैन्येषु गजेन्द्राणा मदस्य दानजलस्य सौरभवीचिभि परिमलपरम्पराभि
वेगेन निर्धूत निरस्त गोग्रहणे सयुगस्य गोग्रहणनिमित्तकयुद्धस्य सबन्धी पूति
गन्ध दुर्गन्ध हतकरितुरगरथिकपदातिकलेवरजन्य यस्मिन् तथोक्त मत्स्यवसु-
धेन्द्रपुरस्य विराटनगरस्य उपकण्ठ समीपदेश सम्यक् वीक्ष्य ननन्दतु । अत्र तादृ-
क्पुरोपकण्ठदर्शनस्य विशेषणगत्या आनन्दहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥१२॥

दृष्ट्वेति । अथ कृष्णार्जुनागमनानन्तर दृष्ट्वा पाण्डवान् विलोक्य निवृत्य पुन-
रागत्य वदत कथयत सजयत सजयात् । पाण्डवतत्वजिज्ञासया प्रेषितादिति
शेष । युधि युद्धे विषये पाण्डवाना धर्मराजादीना सबन्धिन उग्र भयकर उत्साह
वीररस निशम्य श्रुत्वा कुरुवशस्य केतुरिव केतु । तद्वत्प्रख्यापक इत्यर्थ । धृतराष्ट्र
कुरुणा सबन्धि वशकेतु वेणुकाण्डबद्धध्वज इत्यपि । मणिमये सौधतले निवास

पाण्डो सुताय वसुधा प्रविभज्य दित्सो

प्रज्ञादृशो रहसि सान्त्वपथोपदिष्टम् ।

दुर्योधनस्तु वचन न चकार कर्णे

कर्णे स्वमेव वचन मधुर चकार ॥ १४ ॥

तदनु दिने दिने समुपचीयमाननानाविधनरपतिकुलचतुरङ्गबल-
कलकलानप्यभिभवद्भि कङ्ककाकसालावृकजम्बुकरटितै कट्टकृतनि-
कटयो कुरुविराटपुटभेदनयो कैतिपयदिनैरेव पञ्च खलु वीरा कौ-
रेवसाम्राज्यलक्ष्मीममिवीक्ष्य स्थातुमवशिष्येरन्निति किवर्देन्त्या क्षिति-
पति क्षीणधैर्यो दीनाक्षरेण सहोदरसमक्ष सरसीरुहाक्षमेवमाचक्षे ।

कुर्वन्नपि सन् वातैर्विनापि वायुभिर्विनापि भृश अकम्पत कम्पितवान् । अत्र
पुत्रविपत्तिभयकृतस्य धृतराष्ट्रकम्पस्य तत्सूचकोत्पातिकध्वजकम्पस्य च द्वयो
प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतास्पद श्लेषालकार । तद्वहिरवस्थानशीतमारुतधूननरूपकार-
णाभावेऽपि कम्पनरूपकार्योदयवर्णनाद्विभावनालकारश्च द्वयोरभिन्नपदबोध्यत्वा-
देकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ १३ ॥

पाण्डोरिति । पाण्डो सुताय धमराजाय वसुधा भूमिं प्रविभज्य अर्धांश
विभाग कृत्वा दातुमिच्छो दित्सो प्रज्ञादृश अन्वस्य धृतराष्ट्रस्य सबन्धि रहसि
सान्त्वपथेन साममार्गेण उपविष्ट बोधित वचन तु दुर्योधन कर्णे श्रोत्रे राधेये
च न चकार नाङ्गीकृतवान् । न श्रावितवाश्चेत्यर्थ । किंतु स्व स्वीय मधुर वच-
नमेव कर्णे चकार । धृतराष्ट्रोक्त दूरीकृत्य कर्णेन दुर्मन्त्रिणा सह दुरालोचन कृत-
वानित्यर्थ । 'परेतकल्पा हि गतायुषो नरा हित न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम्' इत्य-
भियुक्ता इति भाव ॥ १४ ॥

तदन्विति । तदनु दिने दिने समुपचीयमानानाम् । आगत्य सघीभवतामित्यर्थ ।
नानाविधाना क्षत्रियम्लेच्छकिरातादिजातीना नरपतीना राज्ञा कुलस्य वृन्दस्य
यानि चतुरङ्गाणि बलानि करितुरगरथिक्पदातिरूपाणि तेषा कलकलान् कोलाहल-
रवानपि अभिभवद्भि आच्छादयद्भि कङ्काना गृध्राणा काकाना सालावृकाणा
शुना जम्बुकाना शृगालाना रटितै दुर्घोषै । 'सालावृका कपिक्रोष्टुश्वान' इत्य-
मर । कुरुपुटभेदने हास्तिनपुरे विराटपुटभेदने मत्स्यपुरे च द्वयो कट्टकृता कर्ण-
कठोरीभूता निकटा समीपदेशा ययोस्तथोक्तयो सतो । कतिपयै स्वल्पसख्यै-

१ 'जम्बूककदम्बकरटितै' इति पाठ २ 'कतिपयै' इति पाठ ३ 'पौरव'
इति पाठ ४ 'किंवदत्या प्रवहत्या सत्त्वाम्' इति पाठ ५ 'दीनाक्षर' इति
पाठः ६ 'सरोरुहाक्षमेव व्याचक्षे' इति पाठ

एतावतो बन्धुजनान्निहत्य किं लब्धया कृष्ण भुव्वांनया मे ।
 सकन्दमूलानि सनिर्झराणि न किं ममाद्यापि वनानि तानि ॥ १५ ॥
 सतापकाले सति सर्वमम्भ पतत्यधस्तादिति हि प्रसिद्धि ।
 जिह्वा विहायाद्य जल मुहुर्मे दृष्टि समारोहति चित्रमेतत् ॥ १६ ॥
 गलत्समीरैर्गजकर्णतालैर्नटपटेभ्यो नगरध्वजेभ्य ।
 तनूरिदानीं मम तान्तकान्तिराकम्पनाम्नायमसावधीते ॥ १७ ॥

रेव दिनै । न तु पक्षमासादिभिरित्यर्थ । पञ्चवीरा धर्मराजादय । कुरूणामिमा
 क्रौरवीं साम्राज्यलक्ष्मी अभिवीक्ष्य स्थातुमवशिष्येरन् खलु । ततोऽन्ये सर्वेऽपि
 वीरा नक्ष्यन्तीत्यर्थ । इत्युक्तप्रकाराया किवदन्त्या लोकप्रवादे । 'किवदन्ती जन-
 श्रुति' इत्यमर । प्रवहन्त्या सर्वत्र वर्धमानाया सत्या क्षीण धैर्य यस्य तथोक्त
 क्षितिपति धर्मराज सहोदराणा भीमादीना समक्ष तेषु शृण्वत्सु सत्स्विति
 यावत् । दीनेन दु खगद्गदेन अक्षरेण वाक्येन उपलक्षित । सरसीरहाक्ष श्रीकृष्ण
 प्रति एव वक्ष्यमाणप्रकारेण आचचक्षे उक्तवान् । चक्षे कर्तरि लिट् ॥

एतावत इति । हे कृष्ण, एतावत इत्यत्सख्यान् बन्धुजनान् निहन्य रणे
 घातयित्वा लब्धया अनया भुवा । राज्येनेत्यर्थ । किं प्रयोजनम् । न किमपी
 त्यर्थ । सकन्दमूलानि सनिर्झराणि जलप्रवाहसहितानि । भोक्तु पातुमिति क्रमेण
 शेष । तानि पूर्वमुषितानि वनानि अरण्यानि अद्यापि मम न सन्ति किम् ।
 सन्त्येवेत्यर्थ । महता खदु खमेव परदु खाच्छ्रेय इति भाव ॥ १५ ॥

सतापेति । सर्व नानाविधमपि अम्भ जल सम्यक्तपतीति सतापस्तस्य
 काले ग्रीष्मादौ सति वर्तमाने सति अधस्तात् पतति इति हि इत्येव प्रसिद्धि ।
 न तूर्ध्वमित्यर्थ । अद्य प्रकृते तु तस्मिन् सत्यपि जल जिह्वा विहाय त्यक्त्वा मे
 मम दृष्टि ऊर्ध्व स्थिता मुहु । नतु सकृदित्यर्थ । समारोहतीति यत् तदेतत्
 चित्रम् । बन्धुनाशमनुचिन्तयत सतापेन शुष्यति जिह्वा बाष्पायते च दृष्टिरि
 त्यर्थ । अत्र जलाधोगमनकारणसतापकालविरुद्धतदूर्ध्वगमनकार्योत्पत्तिवर्णनात्
 विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमप्रभेद ॥ १६ ॥

गलदिति । हे कृष्ण, इदानीं तान्तकान्ति सतापात् म्लानप्रभा मम असौ
 तनू शरीरम् । 'स्त्रिया मूर्तिस्तनुस्तनू' इति शरीरपर्यायेष्वमर । गलन्त प्रस
 रन्त समीरा वायव येभ्यस्तै गजाना कर्णा ताला व्यजनानीव तै नटन्त
 कम्पमाना पटा पताका येषा तेभ्य नगरध्वजेभ्य आसमन्तात् कम्पन वेप
 शुमेव आम्राय वेद अधीयते अभ्यसति । तद्वदत्यन्त कम्पत इत्यर्थ । बन्धुवि
 पत्तिचितनादिति भाव ॥ १७ ॥

आनन्दयित्रीमखिलस्य जन्तोरन्त क्षमा स्वामपहाय मोहात् ।
 बन्धुप्रणाशाद्बहुदु खदोग्ध्यै बहि क्षमायै स्पृहयामि धिङ्नाम् ॥१८॥
 गतिर्न मेऽन्या गरुडध्वज त्वया विनाधुनास्या विपदो विधूतये ।
 वनानलार्चिर्वलयवृत्तिस्थितेर्बलाहकात्कि शरण मृगीशिशो ॥ १९ ॥
 बहुभि किमिहापरै प्रलापैर्बहिरन्तश्च वदामि तुल्यभावम् ।
 कुरुराधिपबन्धुभिर्मम स्वै कुरु सधि कुरुवशभूतये त्वम् ॥ २० ॥
 इति ब्रुवन्त यदुनायकोऽब्रवीद्युधिष्ठिर योगिविचिन्त्यवैभव ।
 महीपते यद्भवता समीरित महात्मना युक्तमिद भवादृशाम् ॥ २१ ॥

आनन्दयित्रीमिति । हे कृष्ण, अखिलस्य जन्तो प्राणिमात्रस्य आनन्द
 यित्री आनन्द कुर्वन्तीं स्वा स्वीया अन्त मनसि क्षमा क्षान्तिगुण मोहात्
 राज्यलोभकृतात् अज्ञानात् विहाय बन्धुप्रणाशाद्धेतो बहुदु खस्य दोग्ध्यै जन
 यिन्त्र्यै बहि बाह्यायै क्षमायै भूम्यै स्पृहयामि इच्छामि यत ततो मा धिक् ।
 निन्धोऽहमित्यर्थ । अत्र बन्धुनाशाङ्गीकारपूर्वक राज्यकाङ्क्षावाक्यार्थेनात्मनिन्द
 नसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ १८ ॥

गतिरिति । हे गरुडध्वज, अस्या प्रकृताया मे मदीयाया विपद बन्धु
 क्षयरूपाया विधूतये निवारणाय त्वया विना त्वत्तोऽन्या गति अधुना नास्ति ।
 वनानलस्य दावाग्ने अर्चिर्वलयेन ज्वालामण्डलेन आवृता वेष्टिता स्थिति यस्य
 तस्य मृगया शिशु तस्य बलाहकात् मेघात् विना । मेघ विहायेति ल्यब्लोपे
 पञ्चमी वा । शरण रक्षक किम् । तदन्यन्नास्त्येवेत्यर्थ । अत्रोपमानोपमेयवा
 क्यार्थयो द्वयोरविद्यमानत्वरूपैकसामान्यकलात्प्रतिवस्तूपमालकार । 'वाक्ययो
 रेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता' इति लक्षणात् । वशस्थम् ॥ १९ ॥

बहुभिरिति । कुरुरा यादवविशेषा तेषामधिपेति सबुद्धि । हे कृष्ण, बहुभि
 अपरै अन्यै प्रलापै निरर्थकवचनै इह इदानीं कि प्रयोजनम् । न किमपीत्यर्थ ।
 बहि बाह्ये अन्त मनसि च शक्तौ व्यञ्जनाया चेति वा । तुल्य अभिन्न भाव
 अभिप्राय यस्मिस्तद्यथा भवति तथा वदामि कृत्य कथयामि कुरुवशस्य भूतये
 श्रेयसे मम स्वै स्वीयै बन्धुभि सह सधि ल कुरु । औपच्छन्दसिकम् ॥ २० ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण ब्रुवन्त वदन्त युधिष्ठिर प्रति योगिभि स्वात्मनि
 चित्तलयविद्धि विचिन्त्य ध्येय वैभव माहात्म्य यस्य तथोक्त यदुनायक कृष्ण
 हे महीपते युधिष्ठिर, भवता यत्समीरित कथित इद वचन भवादृशा त्वत्तुल्याना
 महात्मना युक्त उचितमेव इत्यब्रवीत् । अत्र माहात्म्यस्य वशश्रेय प्रवणताभि
 प्रायगर्भत्वात्परिकरालकार । एव माहात्म्यसम्यग्वचनयो अनुरूपघटनवर्णनात्
 समालकारश्च । द्वयो ससृष्टि । वशस्थम् ॥ २१ ॥

सरिदात्मजशासितोऽपि सन्स दुरध्व न जहाति कौरव ।
इति चिन्तयतो ममाधुना हृदि सिद्धि खलु सशयेशया ॥ २२ ॥

प्रयते तथापि नृप सधिलब्धये

प्रयतेन्द्रियैर्भुवि पणायितस्य ते ।

फलति क्वचिन्न फलति क्वचित्क्रिया

प्रविधातुरेष नहि दोषशीकर ॥ २३ ॥

इत्थ निगद्य मधुरस्मितमीक्षमाणो

भीमस्य वक्त्रमपि दारुकनीतमग्रे ।

आरुह्य रत्नरथमाश्रितरक्षलीला-

कूलकषो हरिरगात्कुरुराजधानीम् ॥ २४ ॥

सरिदिति । किंतु हे युधिष्ठिर, स कौरव दुर्योधन सरिदात्मजेन भीष्मेण शासित सन्मार्गे प्रवर्तितोऽपि सन् दुरध्व असन्मार्गं न जहाति न त्यजति । इत्युक्तप्रकारेण अधुना चिन्तयत सधिकार्यमालोचयत मम हृदि मनसि सिद्धि सधिसाफल्य सशये भवेद्वा न भवेद्वेति सदेहे शेते वर्तत इति शया भवतीति योज्यम् । अत्र कुरुपितामहभीष्मशासनलङ्घनवाक्यार्थस्य सधिसिद्धिसशयास्पद-त्वहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । वैतालीयम् ॥ २२ ॥

प्रयत इति । तथापि । यद्यपि सिद्धि सशयास्पदा तथापीत्यर्थं । हे युधिष्ठिर, प्रयतानि लोभमोहादिभ्यो गृहीतानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि येषां तै महात्मभि पणायितस्य सस्तुतस्य । 'ईडितशस्तपनायितपणायितप्रणुतपनितप णितानि' इति स्तुतिपर्यायेष्वमर । ते तव सधे लब्धये लाभाय । दुर्योधनादिभि सहेति शेष । प्रयते उद्युञ्जे । क्रिया कार्योंद्योग क्वचित् कुत्रचित्कार्ये विषये फलति सिद्धिं करोति । क्वचित्तु न फलति । एष क्वचित्फलाभाव । प्रविधातु कार्यकर्तुं दोषस्य शीकरो लेशोऽपि नहि न भवत्येव । 'यत्ने कृते यदि न सि ध्यति कोऽत्र दोष' इति न्यायादिति भाव । अत्र उत्तरवाक्यार्थत्रयेण सशया स्पदसिद्धिमत्सधिप्रयत्नसमर्थनादनेकवाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥

इत्थमिति । आश्रितान् रक्षतीति रक्षिण्या लीलाया विलासस्य कूलकष पारदृश्या । तत्परिपूर्ण इति यावत् । हरि श्रीकृष्ण इत्थ उक्तप्रकारेण निगद्य धर्मराज प्रत्युक्त्वा भीमस्य वक्त्र मुखमपि मधुर सुकुमार स्मित यस्मिंस्तत्तथा ईक्षमाण सन् । अत्र दरहासो भीमस्यानभिमत सधिरिति सूचयति । अथ अग्रे दारुकेण सारथिनानीत प्रापित रत्नमय रथ आरुह्य कुरुराजधानीं हास्तिन-पुरं अगात् प्राप्तवान् ॥ २४ ॥

अवलोकयन्नथ पुरप्रतोलिकामनिमेषमौ पुरजनतानिरन्त्याम ।

मृदुरानतेषु स दुरासद् परैर्यदुराज एष विदुराक्षमिथौ ॥ २५ ॥

तमसा कुलानि सकलानि दर्शन

सति सद्य एव शमयन्महामहा ।

स विवेश तत्र विदुरस्य मन्दिर

चरमाद्रिकन्दस्मैभीशुमानपि ॥ २६ ॥

कसवैरिणि समेयुषि गेह क्षत्तुरातिशयिकं मदनृत्यम् ।

सक्षिपा गमयति स्म पुरारे साध्यताण्डवविधेरवलेपम् ॥ २७ ॥

विरतेरुचित विशुद्धमहो

विधिमाधाय पितृष्वसु सकाशे ।

अवलोकयन्निति । अथ हास्तिनपुरप्राप्त्यनन्तर आनतेषु प्रणतेषु विषये मृदु कृपार्द्र परै आनतेभ्योऽन्यै शत्रुभिर्वा दुरासद् प्रामुमशक्य स एष यदुराज श्रीकृष्ण अनिमेषया कृष्णावलोकनार्थं निर्निमेषनेत्रया पौरजनतया पुरवासिजनसमूहेन निरन्तरा सबाधा पुर हास्तिनपुरस्य प्रतोलिका रथ्या अव लोकयन् सन् विदुरस्यालय गृह प्रति ययौ गच्छति स्म । लाटानुप्रास । मञ्जु-भाषिणी ॥ २५ ॥

तमसामिति । महत् लोकोत्तर मह तेज यस्य तथोक्त । अतएव स कृष्ण दर्शने सति सद्य एव सकलानि तमसा पापाना अन्धकाराणा च कुलानि वृन्दानि । 'तमोऽन्धकारे स्वर्भानावधे शोके गुणान्तरे' इति विश्व । शमयन् नाशयन् सन् । तत्र हास्तिनपुरे विदुरस्य मन्दिर गृह अभीशुमान् सूर्य चरमाद्रे अस्तशैलस्य कन्दर दरीमिव विवेश प्रविष्टवान् । अत्र कृष्णसूर्ययो प्रवेशेनौप म्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतास्पदस्तुल्ययोगिताभेद । 'अशुमानपि' इति पाठेऽप्युक्त एवालकार । परतु वाक्यभेदमात्रम् ॥ २६ ॥

कसेति । कसस्य वैरिणि कृष्णे गेह गृह प्रति समेयुषि प्राप्तवति सति अति-शयात् सर्वोत्कर्षाज्जात आतिशयिक क्षत्तु विदुरस्य मदस्य सतोषस्य नृत्त नाट्यम् । वृद्धिरिति यावत् । 'मदो रेतसि दर्पे च हर्षद्विरददानयो' इति विश्व । पुरारे शभो सबन्धिन सध्याया भवस्य साध्यस्य ताण्डवविधे नाट्यक्रियाया अवलेप गर्व सक्षिपा सक्षेप गमयति स्म प्रापयामास । आनन्दसान्द्रोऽभूदित्यर्थ । 'गतिबुद्धि-' इत्यादिना अणिकर्तु कर्मत्वम् । उपमालकार । 'तस्य मुष्णाति सौभाग्यम्' इत्यादौ दण्डिना तदभिधानादिति । स्वागता ॥ २७ ॥

विरतेरिति । अहो विरते सायकालस्य उचित करणीय विशुद्ध पावन

१ अथ श्लोक केषुचित्पुस्तकेषु न दृश्यते २ 'अभीषुमानपि' इति पाठ
३ 'आतिशयित मदनृत्यम्' इति पाठ ४ 'सक्षय' इति पाठ

वसतोऽस्य निशैव सा समाप्ता

वसुदेवात्मभुव कथा न तास्ता ॥ २८ ॥

अथ विरताया निशीथिन्यामिव पृथाकथाया दीनद्युतिषु तार-
काकलापेष्विव प्रदीपेषु विजृम्भितेषु शकुन्तिभिरिव बन्दिभि
कलकलेषु विकसितेषु नलिनेष्विव नयनेषु चञ्चरीकेष्विव पौरज-
नेषु उत्पलादिव राजमन्दिरान्महोत्पल प्रतीव विदुरमन्दिरमागतेषु
विरोचन इव कमललोचन प्राचीनगिर्यङ्गादिव पर्यङ्गादुत्तस्थौ ।
समाप्य सध्यौपयिक स कृत्य समापयिष्यन्नथ शार्ङ्गधन्वा ।
अलकृताङ्गो विदुरस्य हस्तमालम्ब्य मन्द निरगान्निकेतात् ॥ २९ ॥

विधिं कर्म सध्यावन्दनादिक आधाय कृत्वा पितृष्वसु कुन्त्या सकाशे सनिधौ
वसत वर्तमानस्य अस्य वसुदेवात्मभुव कृष्णस्य सा निशा प्रवेशरात्रिरेव समाप्ता
विरताभूत् । तास्ता कथास्तु त्रिदशकवाषिक्य न समाप्ता अभूवन् । तयोरिति शेष ।
कृष्णकुन्त्योरित्यर्थं । चिराद्दृष्टयोरिष्टजनयो स प्रेमसलाप स्वर्गादप्यतिशेत् इति
भ्रव । औपच्छन्दसिकम् ॥ २८ ॥

अथेति । अथ निशीथिन्या रात्राविव पृथाकथाया कुन्तीसलापे विरताया
समाप्ताया सत्याम् । द्वयोरपि समाप्तयो सत्योरित्यथ । एवमग्रेऽपि । 'पृथासुत
कथायाम्' इति पाठे पाण्डवसबन्धिकथायामित्यर्थं । कृष्णकथ्यमानायामिति शेष ।
तारकाणा नक्षत्राणा कलापेषु समूहेष्विव प्रदीपेषु दीपेषु दीना म्लाना द्युति शोभा
येषा तयोक्तेषु सत्सु । शकुन्तिभि पक्षिभिरिव बन्दिभि स्तुतिपाठकै कलकलेषु
कोलाहलरवेषु विजृम्भितेषु प्रकटितेषु सत्सु । नलिनेषु पद्मेष्विव नयनेषु लोकलो-
चनेषु विकसितेषु सत्सु । चञ्चरीकेषु भृङ्गेष्विव पौरेषु जनेषु । उत्पलात् कुवल
यादिव राजमन्दिरात् राज्ञ धृतराष्ट्रस्य मन्दिरात् महोत्पल कमल प्रतीव विदुरस्य
मन्दिर प्रति आगतेषु सत्सु विरोचन सूर्य इव कमललोचन श्रीकृष्ण प्राचीन-
गिरे उदयशैलस्य अङ्गात् तटादिव पर्यङ्गात् शयनात् उत्तस्थौ उत्थितवान् ।
अत्र पृथाकथानिशीथिनीद्विकादीना प्रकृतानामेव विरत्यादिना धर्मेणौपम्यस्य
गम्यत्वात्केवलप्रकृतगोचराणा तुल्ययोगिताना ससृष्टि ॥

समाप्येति । अथ उत्थानानन्तर अलकृतानि निद्रावसरपर्यस्तवत्त्रैभूषणा-
दीना यथापूर्वमवस्थापनेन विभूषितानि अङ्गानि यस्य तथोक्त स शार्ङ्गधन्वा

१ 'समाप्तोत्' इति पाठ २ 'अथ' इत्यादि 'निकेतात्' इत्य त कचिन्नास्ति
३ 'विगतायां रज यामिव पृथासुतकथायाम्' इति पाठ ४ 'जृम्भितेषु' इति पाठ
५ 'उत्पलादिव महोत्पल राजनगराद्विदुरमन्दिरमागतेषु चञ्चरीकेष्विव सारिकेषु
विरोचन इव कमलविलोचन प्राचीनगिरेरिव पर्यङ्गात्' इति पाठ

तदनु निखिलमहरारम्भकृत्यमवसाय्य बालातपेन बलाहक
इव घुसृणमसृणितेन पटीरपङ्केन चर्चितकलेवर पङ्केरुहशङ्किनी-
भिरञ्चललिखितराजहसराजिभिरवकृष्यमाणेनेव पीताम्बरभागेन
परिचुम्बितप्रपदपल्लवो निजोदरान्तरानवकाशतया बहिर्निर्गतेर्ज-
गदण्डशिशुभिरिव मुक्ताफलै प्रत्युत्तमेखलामुखभागो वर्षाहेमन्त-
समययोरप्यविनश्वर लक्ष्मीलीलाकमलमुपश्लोकितुमागतेन दि-
नमणिबिम्बेनेव कौस्तुभेन देदीप्यमानभुजान्तरो दनुजपरि-
षदुत्पातरक्तपरिवेषणेव पद्मरागकेयूरेण परिमण्डितभुजदण्डो

श्रीकृष्ण सध्याया प्रात कालिकाया औपयिक युक्त कृत्य वन्दनादिक समाप्य
कृत्वा सधे कुरुणा पाण्डवै सह सवानस्य औपयिक कृत्य धृतराष्ट्रादिभि सह
आलोचनमपि समापयिष्यन् करिष्यमाण सन् विदुरस्य हस्त आलम्ब्य
गृहीत्वा निकेतात् शयनगृहात् मन्द सविलास यथा तथा निरगात् बहिरागत-
वान् । 'तमसा कुलानि-' इत्यादिश्लोकपञ्चक गद्यमेक च बहुषु मूलपुस्तकेषु सदर्थ-
विरुद्धक्रम दृष्ट यथासदभानुरोध व्याख्यातमिति ध्येयम् ॥ २९ ॥

तदन्विति । तदनु शयननिर्गमनानन्तर निखिल अह वासरस्य आरम्भे
आदौ । प्रात काल इति यावत् । यत् कृत्य स्नानसध्यावन्दनादिक तत् अवसाय्य
समाप्य बालातपेन बलाहक मेघ इव घुसृणेन कुङ्कुमेन मसृणितेन मिश्रितेन पटीर-
पङ्केन चन्दनेन चर्चित लिप्त कलेवर देह यस्य तथोक्त पङ्केरुह अरुणकमल-
मिव शङ्कन्त इति शङ्किनीभि अञ्चले अन्तभागे लिखिताभि चित्रिताभि राज
हसाना राजिभि पङ्क्तिभि अवकृष्यमाणेन अधोनीयमानेनेव स्थितेन पीताम्बरस्य
भागेन प्रान्तदेशेन परिचुम्बित स्पृष्ट प्रपद पादाग्र पल्लवमिव यस्य तथोक्त ।
निजस्य उदरस्य कुक्षे अन्त मध्ये न विद्यते अवकाश येषा तेषा भाव
तत्ता तथा हेतुना।असख्येयत्वादिति भाव ।बहि निर्गतै जगदण्डाना ब्रह्माण्डाना
शिशुभिरिव स्थितै मुक्ताफलै प्रत्युत्त सघटित मेखलाया काञ्चया मुखभाग
अग्रदेश यस्य तथोक्त ।वर्षासमये च द्वयोरपि अविनश्वर अक्षीणशोभमित्यर्थ ।
प्रभावादिति भाव ।लक्ष्म्या वक्ष स्थिताया लीलाकमल उपश्लोकितु स्तोतु आग-
तेन दिनमणे सूर्यस्य बिम्बेनेव स्थितेन कौस्तुभेन रत्नेन देदीप्यमान भुजान्तर
वक्ष यस्य तथोक्त ।तदनुजपरिषद राक्षसकुलस्य उत्पातेन दुनिमित्तेन रक्तपरि-
वेषणेव स्थितेन पद्मरागमयेन केयूरेण अङ्गदेना'उत्पातालातचक्ररक्तपरिवेषाभ्या-
मिव केयूराभ्याम्' इति पाठान्तरम् । परिमण्डितौ अलकृतौ भुजौ दण्डानिव यस्य

१ 'अपरेष्टुरखिल', 'अयेष्टुरखिल' इति च पाठ २ 'बहिर्जनै' इति पाठ .
३ 'उपश्लोकयितुम्' इति पाठ ४ 'औत्पातिक' इति पाठ ५ 'बाहुदण्डो द्वारि'
इति पाठ

निर्गत्य सुयोधनदुर्वासिताया नगरभुव स्पर्शन परिहर्तुमिव द्वारि
सविनयमुपागतेन दारुकेण सयोजितमणिपादुक किञ्चिद्वनमितपूर्-
वकायेण विदुरेण वितीर्यमाणहस्तावलम्बो गुरुकृपप्रमुखैर्ब्रह्मसघै
प्रतिपाद्यमाना जयाशिष शिरसा प्रतिगृह्णान कुशलप्रश्नकोरकितमो-
दाभ्या कुरुराजदेवव्रताभ्या सदनाभिगमनाय सप्रार्थ्यमानश्चिरतरा-
वसर प्रतिपालयतामक्षौहिणीपतीनामञ्जलिर्कमलवननावलिमवलोक-
नेन सभावयमानो मुकुन्दो बन्दिवृन्दपरिपठ्यमानकसादिविजयबि-
रुदावलिप्रबन्धबन्धुरेण मङ्गलकुसुमगन्धसपदन्धीकृतपुष्पधयझकार-
सहचरवादित्रघोषेण मेघवर्जमुन्मिषन्तीभि सौदामिनीभिरिव कन-
कवेत्रलताभिरांकुलीकृतेन महता राजपथेन सुयोधनादिभिश्चतुर्भिर-
ध्यासितपूर्व सभामण्डप शनै शनैरवजगाहे ॥

तथोक्त । निर्गत्य द्वारपर्यन्तमागत्य सुयोधनेन खलेन दुर्वासिताया निवासान
ह्रीकृताया नगरभुव हास्तिनपुरभूमे स्पर्शन परिहर्तुमिव द्वारि द्वार एव । नतु
प्राङ्गण इत्यर्थ । सविनय यथा तथा उपागतेन दारुकेण सयोजिते सघटिते मणिमये
पादुके यस्य तथोक्त । किञ्चित् अवनमित विनयात् प्रह्वीकृत पूर्वकाय येन तेन
विदुरेण वितीर्यमाण दीयमान हस्तावलम्ब यस्य तथोक्त । गुरु द्रोण कृपश्च
द्वौ प्रमुखौ प्रधानौ येषा तै ब्रह्मसघै ब्राह्मणकुलै प्रतिपाद्यमाना क्रियमाणा जया-
शिष शिरसा प्रतिगृह्णान शिरोवनतिपूर्वक स्त्रीकुर्वाण कुशलप्रश्नै कोरकित
सजातकोरक । प्रवर्धित इति यावत् । मोद सतोष ययोस्ताभ्या कुरुराजदेवव्रता-
भ्या धृतराष्ट्रभीष्माभ्याम् । यत्तु 'कुरुराजो दुर्योधन' इति, तन्न । 'सुयोधनादिभिश्च-
तुर्भिरध्यासितपूर्वम्' इत्युत्तरग्रन्थेन सदभविरोधात् । सदनाभिगमनाय निजगृह प्रति
आगन्तुमिति । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । सम्यक् प्रार्थ्यमान चिरतरं
अत्यन्तविलम्बेन अवसर नमस्कारसमय प्रतिपालयता निरीक्षमाणाना अक्षौहिणी
पतीना अक्षौहिणीसख्यसेनानायकाना अञ्जलीनामेव कमलवनाना आवलि पङ्क्ति
अवलोकनेन दर्शनेन सौरतेज प्रसरणात्मकेन सभावयमान बहुमन्यमान मुकुन्द
श्रीकृष्ण बन्दिना स्तुतिपाठकाना वृन्देन परित पठ्यमानै कसादीना खलाना
विजयस्य सबन्धिभि बिरुदावलीभि नाम प्रबन्धै बन्धुरेण व्याप्तेन । शब्दायमा-
नेनेति यावत् । मङ्गलकुसुमाना आचारार्थ विकीर्णपुष्पाणा गन्धसपदा परिमल-
समृद्ध्या अन्धीकृताना पुष्पधयाना मत्ताना शृङ्गाणा झकारै सहचर मिश्र

१ 'सस्पर्शनम्' इति पाठ २ 'द्वारि' इति नास्ति क्वचित् ३ 'आगतेन'
इति पाठ ४ 'किञ्चिदेव' इति पाठ ५ 'मुखै' इति पाठ ६ 'ब्राह्मणै' इति
पाठ ७ 'चिरमवसर' इति पाठ ८ 'वनजावलिम्' इति पाठ ९ 'वध' इति
पाठ १० 'प्रव धनम्' इति पाठ ११ 'अक्रुलितेन' इति पाठ

द्वार समेयुषि हरावथ तत्र गोष्ठ्या
 सर्वे सम नरपति सहसोदतिष्ठत् ।
 पूर्वाचलाश्रयिणि पूषणि पद्मपङ्के
 सौरभ्यपूर इव षट्चरणैरनेकै ॥ ३० ॥
 तत्रातितुङ्गे तरसोपनीते रत्नासने य रचितोपवेश ।
 पुरोहितैरग्रभुवि प्रदिष्टा पूजामुपादत्त पुमान्पुराण ॥ ३१ ॥
 सभान्तरे तत्र समग्रकान्ति सवीक्ष्य सवीक्ष्य सरोरुहाक्षम् ।
 नरेन्द्रवर्ज नगरीजनेषु न कस्य वाभून्नयनप्रमोद ॥ ३२ ॥

वादित्राणा वीणावेणुमृदङ्गतालादीना घोष कोलाहल यस्मिंस्तथोक्तेन मेघवर्ज
 यथा तथा समुन्मिषन्तीभि स्फुरन्तीभि सौदामनीभि विद्युद्भिरिव स्थिताभि
 कनकमयीभि वेत्रलताभि कञ्चुकिधृताभि आकुलीकृतेन नि सार्यमाणप्रेक्षकपौ
 रस्कलितेन महता विस्तीर्णेन राजपथेन उपलक्षित चतुभि सुयोधन आदि
 येषा तै दुर्योधनदु शासनशकुनिकर्णै पूर्व अध्यासित उपविष्ट अध्यासितपूर्व
 सभामण्डप आस्थानीं शनै शनै अवजगाहे प्रविवेश । उत्प्रेक्षाससृष्टि । एत
 द्रव्यस्यादौ 'अन्येद्यु' इति पाठोऽसगतार्थत्वादुपेक्ष्य ॥

द्वारमिति । अथ हरौ श्रीकृष्णे द्वार प्रति समेयुषि प्राप्तवति सति तत्र
 आस्थानमण्डपे नरपति दुर्योधन सहसा सत्वर गोष्ठ्या समाजात् सर्वे सभ्यै
 सम पूषणि सूर्ये पूर्वाचल उदयशैल आश्रयिणि प्राप्तवति सति पद्माना पङ्के अनेकै
 षट्चरणै भृङ्गै सम सौरभ्यपूर परिमलप्रवाह इव उदतिष्ठत् प्रत्युत्थितवान् ।
 पूर्णोपमालकार । 'द्वार समेयुषि हरावथ तत्र गोष्ठ्या सर्वे सम नरपति सह
 सोदतिष्ठत् । पूर्वाचलाश्रयिणि पूषणि पद्मपङ्के सौरभ्यपूर इव षट्चरणैरनेकै ॥
 इतीद पद्य बहुषु मूलपुस्तकेषु न दृष्टमित्यत्र लिखितम् ॥ ३० ॥

तत्रेति । तत्र आस्थाने तरसा द्रुत उपनीते समीप प्रापिते अतितुङ्गे अत्यु
 न्नते रत्नमये आसने रचित कृत उपवेश येन स । अय पुराण पुमान् पुरा
 णपुरुष श्रीकृष्ण अग्रभुवि पुरोहितै प्रदिष्टा निवेदिता पूजा अर्घ्यपाद्यादिक
 उपादत्त स्वीकृतवान् ॥ ३१ ॥

सभेति । तत्र तदानी सभाया अन्तरेमध्ये समग्रा सपूर्णा कान्ति सौन्दर्य
 यस्य तथोक्त सरोरुहाक्ष श्रीकृष्ण सवीक्ष्य सवीक्ष्य । आदराद्विरक्ति । नरेन्द्रेण
 दुर्योधनेन वर्ज यथा तथा । तदितरेषु नगरीजनेषु । पौराणा मध्य इत्यर्थ । कस्य
 वा जनस्य नयनप्रमोद नेत्रानन्द नाभूत् । तमेक विना सर्वस्याप्यभूदेवेत्यर्थ ।
 पाण्डवपक्षपातिनो हरेर्द्वेष्यतया तन्निरीक्षण न तस्यानन्दकरमिति भाव । यद्
 'नरेन्द्रवर्ज धृतराष्ट्रवर्जम्' इति व्याख्याय अन्धत्वान्न तस्यानन्दोऽभूदिति भा

भद्रासिनादुपनत पदपल्लवाग्र

सवाहयत्युपगते विदुरे दयार्द्र ।

सामाजिके बुधजने सति दत्तकर्णे

प्रज्ञादृश नृपमभाषत पद्मनाभ ॥ ३३ ॥

अल्पैरहोभिरधियुद्धमवेक्ष्य नङ्घ्य-

चान्द्र कुल तव सुतै सह पाण्डवानाम् ।

साधि विधातुमधुना समये विधेय

प्राप्तोऽहमस्मि भरतर्षभ ते सकाशम् ॥ ३४ ॥

शतेन सधत्स्व तनूभवाना कुन्तीकुमारान्कुशलोदयाय ।

कल्लोलजालेन कलिन्दजाया गङ्गातरङ्गानिव गेयकीर्ते ॥ ३५ ॥

इति, तत्र । दर्शनानन्दयो समानकर्तृकत्वबोधक सवीक्ष्येति ल्यबन्तेन तत्रोभयत्र वृतराष्ट्रस्य प्रसक्त्यभावस्फोरणादिति ॥ ३२ ॥

भद्रेति । दयया आर्द्रं मधुरस्वभाव । पद्म नाभौ यस्य स श्रीकृष्ण । भद्रासनात् रत्नसिंहासनात् उपनत अव प्रसारित पदे पल्लवे इव तयोरग्र भाग उपगते समीपस्थिते विदुरे सवाहयति मृदु मर्दयति सति । सामाजिके सभ्ये बुधजने दत्तौ किमेष कथयिष्यतीति सावधानौ कर्णौ यस्य तथोक्ते सति च प्रज्ञादृश अन्ध नृप वृतराष्ट्र प्रति अभाषत उक्तवान् । वक्ष्यमाणप्रकारेणेति भाव ॥ ३३ ॥

अल्पैरिति । हे भरतर्षभ वृतराष्ट्र, अल्पै पञ्चषै अहोभि वासरै अधियुद्ध युद्धे चन्द्रस्येद चान्द्र कुल नङ्घ्यत् नाश गमिष्यत् । अन्योन्यकलहादिति भाव । अवेक्ष्य ज्ञात्वा अधुना अस्मिन् समये विधातु कर्तु योग्य विधेयम् । अन्यथा(दा) तु कृतेनापि (?) तेन प्रयोजनाभावादिति भाव । तव सुतै दुर्योधनादिभि सह पाण्डवाना सधि अन्योन्यानुकूल्य विधातु ते तव सकाश समीप प्रति अह प्राप्तोऽस्मि ॥ ३४ ॥

शतेनेति । हे गेयकीर्ते स्तव्यकीर्ते वृतराष्ट्र, तव तनूभवाना पुत्राणा शतेन सह कुन्तीकुमारान् धर्मराजादीन् कलिन्दजाया यमुनाया कल्लोलाना महातरङ्गाणा जालेन समूहेन सह गङ्गायास्तरङ्गानिव कुशलस्य अन्योन्यक्षेमस्य उदयाय आविर्भावाय सधत्स्व सधि कुरु । अत्रोपमया कुरुपाण्डवाना दौर्बल्यवमल्ययो प्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि ॥ ३५ ॥

पादारविन्दे प्रणती शिरोभि शत शत सादरमर्पयन्त ।
पाण्डो कुमाराश्च भवन्तमेव विज्ञापयन्ति स्म विनीतपूर्वम् ॥ ३६ ॥

जाता वने वयममी भवदङ्कभूमौ
वृद्धिं गता शिरसि शासनमादधाना ।
निस्तीर्णसगरपयोनिधयस्त्वयाद्य
स्थाप्या यथाशमवनेरवने वने वा ॥ ३७ ॥

बाल्ये वनान्तजनुषा मम पाण्डवाना-
मेकापि रक्षणविधौ न बभूव धात्री ।
इत्येव शोकमनिश हृदये दधान-
स्तस्यास्तु नार्धमपि सप्रति दित्ससि त्वम् ॥ ३८ ॥

पादेति । किं च पाण्डो कुमारा वमराजादय भवन्त ला प्रति पादा रविन्दे शिरोभि शत प्रत्येक शतसख्या प्रणती नमस्कारान् सादर यथा तथा अर्पयन्त कुर्वन्त सन्त विनीति विनय पूर्व यस्मिस्तत्तथा । एव वक्ष्यमाणप्रकारेण विज्ञापयन्ति स्म विज्ञापितवन्त । मन्मुखेनेति भाव । यत्तु शत शत दशसहस्रमिति, तत्र । तथा सति 'सख्यार्थे द्विबहुत्वे स्त' इत्यनुशासनात् प्रणतीरिति बहुवचनान्तविशेष्यवाचकानुरोधेन शतशतानि इत्येव प्रयोग स्यात् । 'विशल्याद्या सदैकत्वे' इत्यनुशासनाच्च न यथोक्तव्याख्यानविरोध इत्यपीति ध्येयम् ॥ ३६ ॥

विज्ञापनप्रकारमेवाह द्वाभ्याम्—जाता इति । वने जाता उत्पन्ना भवत तव अङ्कभूमौ उत्सङ्गदेशे वृद्धिं गता शासन आज्ञा भवदीया शिरसि आदधाना विभ्राणा निस्तीर्ण अतिक्रान्त सगर वनवासाज्ञातवासप्रतिज्ञैव पयोनिधि समुद्र यैस्तथोक्ता । अमी एवभूता वय त्वया अद्य यथाश अवने भूमे अवने रक्षणे वा । राज्ये वेति यावत् । स्थाप्या स्थापितुमर्हा वने वा स्थाप्या । उभयमपि त्वदधीनमित्यर्थ । पित्राज्ञाया दुर्लङ्घ्यत्वादिति भाव ॥ ३७ ॥

बाल्य इति । वनान्ते अरण्यमध्ये जनु जन्म येषा तेषा मम मदीयाना पाण्डवाना रक्षणविधौ पोषणक्रियाया विषये एकापि धात्री उपमाता न बभूव । इत्युक्तप्रकार शोक उपमात्रभावकृतमेव अनिश हृदये दधान त्व तस्या धात्र्या भूमे उपमातुश्च सप्रति इदानीं न दित्ससि दातु नेच्छसीति काकु । किंतु दित्सस्येवेत्यर्थ । अत्र वने धात्रीमात्राभावशोचनस्य स्वसमक्ष अर्धधात्रीदानावश्यकत्वहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । तत्रोपमातृभुवो धात्रीशब्दश्लेषभित्तिकालब्धाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तयुज्जीवितमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ।

इत्थं ब्रुवाण यदुवीरमेन निश्वस्य दीर्घं नृपतिर्बभाषे ।
व्यरसिष व्यध्वममु विमुञ्च विमुञ्च वत्सेत्यनुशास्य शौरे ॥ ३९ ॥

मधुमथन निमीलिता मुनीन्द्रे

मम जननी खलु पुत्रवत्सला सा ।

मुखमहमनवेक्ष्य मूर्खसूनो-

मुदमधिकामधुना यया दधामि ॥ ४० ॥

स्वयमपि न विबुध्यते सुतोऽय

सुमतिजनस्य शृणोति नापि वाचम् ।

कुरुकुलकुशलाङ्कुराभिवृद्ध्यै

गुणगणवारिनिधे गतिस्त्वमेव ॥ ४१ ॥

‘घात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि’ इति नानाथरत्नमालायाम् । इति विज्ञापयन्ति स्मेति पूर्वेणान्वय ॥ ३८ ॥

इत्थमिति । इत्थं उक्तप्रकारं ब्रुवाण पाण्डवविज्ञापना कथयन्त एनं यदुवीरं श्रीकृष्णं प्रति नृपतिं वृतराष्ट्रं दीर्घं यथा तथा निश्वस्य हे वत्स दुर्योधन, अमुं व्यध्वं दुर्मार्गं पाण्डववैररूपं विमुञ्च विमुञ्च त्यज त्यज । इत्यादराद्विरुक्तिः । इत्युक्तप्रकारेण अनुशास्य शिक्षयित्वा हे शौरे श्रीकृष्ण, अहं व्यरसिषं विरतवानस्मि । शान्तवानस्मीत्यर्थः । इति बभाषे उक्तवान् ॥ ३९ ॥

मधुमथनेति । किञ्च हे मधुमथन मधुनामकदैत्यनाशकं कृष्ण, सा प्रसिद्धा मम जननी अम्बिका पुत्रे मयि वत्सला खलु दयालु सत्येव मुनीन्द्रे व्यासे विषये निमीलिता मुकुलितनेत्राभूत् । यया पुत्रदायिनि मुनीन्द्रे मीलिताक्ष्या जनन्या अहं अन्धत्वेन जात इत्यर्थः । मूर्खस्य स्वतः अविवेकिन परैर्बोधितं अश्रोतुं सूनो दुर्योधनस्य मुखं अनवेक्ष्य अधुना अधिकां निरवधिं मुदं आनन्दं दधामि धारयामि । तत्तादृक् दुःखात् । आन्ध्यादपि दुःखायते पुत्रस्य मौर्ख्यमित्यर्थः । अत्र किमुत्तरवाक्यार्थेन पुत्रवात्सल्यसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । उत आन्ध्यस्य दोषस्यैव सतोषजनकत्वेन गुणत्ववर्णनाल्लेशालंकारः । इत्युभयत्र साधकसाम्यादेकत्र बाधकाभावाच्च द्वयोः सदेहसकरः । पुष्पिताग्रा ॥ ४० ॥

पुत्रमौर्ख्यं विशदयति—स्वयमिति । अयं सुत दुर्योधन स्वयं आत्मनापि न विबुध्यते । शोभनाकार्याकार्यविवेचिका मतिः आगामिगोचरबुद्धिः यस्य तस्य जनस्य भीष्मविदुरादेः वाचमपि न शृणोति । नानुतिष्ठति इत्यर्थः । अतः हे गुणगणवारिनिधे श्रीकृष्ण, कुरुकुलस्य कुशलमेवाङ्कुरं तस्याभिवृद्ध्यै । त्वमेव गतिः । नान्य इत्यर्थः । तथा च त्वमेव नयभयाभ्यामिदानीं संधिं घटयेति भावः । वृत्तपूर्ववत् ॥ ४१ ॥

इति सिद्धान्तितवति बद्धाञ्जलौ राजनि निजासनार्धनिवेशितक-
रतलतया किचिदुन्नमितवामभुजशिखरेण गण्डमण्डले निमज्जितमक-
रकुण्डल कटिचलनकन्दलितकाञ्चनपटमर्मरारवमीषत्कधरा विनिवर्त्य

कृत्स्मित रविभुवा कृतहस्तताल

दु शासनेन धुरि दूषितसधिपक्षम् ।

कर्णोपकण्ठचलितावरमातुलास्य

कौरव्यमाह कुरुससदि कसवैरी ॥ ४२ ॥

पृथासुतेभ्य पृथिवी तदीया पुनर्दिशेति ब्रुवतो गुरोर्गाम् ।

अशृण्वत पौरव ते कथ वा सभूतिरेषा शशिनोऽन्ववाये ॥४३॥

इतीति । इत्युक्तप्रकार बद्धाञ्जलौ राजनि धृतराष्ट्रे सिद्धान्तितवति प्रकृत-
कार्य निश्चितवति सति । निजस्य आसनस्य रत्नपीठस्य अर्धे मध्ये निवेशित
निक्षिप्त करतल येन तस्य भाव तत्ता तया हेतुना किञ्चित् उन्नमितेन वामभु-
जस्य शिखरेण अग्रभागेन गण्डमण्डले वामकपोलमध्ये निमज्जित प्रवेशित मक-
राकृतिकुण्डल यस्मिन् तत्तथा । कटे नितम्बस्य चलनेन तिर्यग्व्यावर्तनेन कन्द-
लित सजात काञ्चनपटस्य पीताम्बरस्य मर्मरारव मर्मरेतिशब्द यस्मिन्स्तत्तथा ।
ईषत् किञ्चित् कधरा ग्रीवा विनिवर्त्य अभ्यावर्त्य इत्युत्तरेणान्वय ॥

कृतेति । कसवैरी कृष्ण रविभुवा कर्णेन सह कृता हस्ताभ्या ताला
मिथस्ताडनानि यस्मिन्स्तत्तथा कृत्स्नि निर्मित स्मित येन तम् । धुरि अग्रे दु शा-
सनेन भ्रात्रा दूषित निन्दित सधिपक्ष सधिना साध्य यस्य तम् । कर्णस्य
श्रोत्रस्य उपकण्ठे मूले चलित गूढसधिपक्षदूषणेन कम्पित अवर यस्य
तादृश मातुलस्य शकुने आस्य वक्त्र यस्य तथोक्तम् । कौरव्य दुर्योधन प्रति
कुरुससदि कौरवसभायाम् । शृण्वन्त्या सत्यामिति शेष । आह वक्ष्यमाणप्रका-
रेण उवाच ॥ ४२ ॥

पृथेति । हे पौरव दुर्योधन, पृथासुतेभ्य धमराजादिभ्य तेषामिमा
तदीयाम् । न तु त्वदीयामित्यर्थ । पृथिवी भूमि द्यूतेनापहता पुन प्रतिज्ञाप्रकार
दिश प्रयच्छ इत्युक्तप्रकारेण ब्रुवत कथयत गुरो पितु गा वाक्य अशृण्वत
उल्लङ्घयत ते तव सवन्धिनी एषा पित्राज्ञोल्लङ्घिनी सभूति जन्म शशिन
चन्द्रस्य अन्ववाये वशे कथ वेत्याश्चर्ये । अभूदिति योज्यम् ॥ ४३ ॥

१ 'सिद्धान्तवति' इति पाठ २ 'विनिवेशित' इति पाठ ३ 'गण्डमण्डल' इति
पाठ ४ 'कटितटचलन' इति पाठ ५ 'मर्मरमीषत्' इति पाठ ६ 'कौरव' इति पाठ

तत्तादृशं शृणु महत्तव वशवृत्त
 पूरुर्ददौ नववयं पितुरात्तजीर्णम् ।
 त्यक्त्वाश्रमं पितृमुदे तृणवद्वितीयं
 देवव्रतोऽयमिह तिष्ठति धीरधीर ॥ ४४ ॥
 कितवोक्तिभिः किसलितं स कर्णयो
 सफलो भवेत्तव तदा मनोरथम् ।
 हरिनन्दनेन युधि पातितं धनु-
 र्हरमस्तकान्नं पुनरन्ममज्जं चेत् ॥ ४५ ॥
 वशं कुरूणा महितोऽयमस्मिन्धर्तुं कलङ्कं चतुरौ खलु द्वौ ।
 एकत्र कोटौ रजनेरधीशं परत्र मन्ये परुषो भवाश्च ॥ ४६ ॥

ननु चन्द्रवश्येनापि लङ्घ्यता पित्राज्ञेत्यत आह—तदिति । हे कौरव, तत्
 तादृशं अनुपमं अतएव महत् श्लाघ्यं तव सबन्धिनं वशस्य वृत्तं चारित्र्यं
 शृणु । येन राज्ञा यूयं पौरवा इति ख्याता स पूरुर्नाम राजा चन्द्रवश्यं पितु
 ययातितं आत्ता जीर्णं जरा येन तथोक्तं सन् । नव वयं यौवनं स्वीयं
 ददौ । तस्मा इति शेषः । कालान्तरीयं तत्तिष्ठतु । आधुनिकमेव पश्येत्याह—
 त्यक्त्वेति । धीराणामपि धीरं असदृशधैर्यशाली अतएव अयं देवव्रतं भीष्म
 पितुः शन्तनो मुदे सत्यवतीलाभसतोषायं द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यम् । दारपरि-
 ग्रहमिति यावत् । तृणवत् तृणमिव त्यक्त्वा । इह इदानीं अत्र च तिष्ठति ।
 ननु यदा कदा वा यत्र कुत्र वेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

नयेनोक्त्वा भयेनाह—कितवेति । किञ्च हे कौरव, कर्णयोः कितवस्य
 अक्षविद्यानिपुणस्य शकुने उक्तिभिः दुर्बोधनैः किसलितं सजातपटवः । उत्पन्नं
 इति यावत् । 'किसलयं किसलयं किसलयं किसलयं किसलयं' इति श्रीहर्षः ।
 स पाण्डवसर्वस्वापहरणविषयकत्वेन प्रसिद्धं तव सबन्धी मनोरथं कामं
 तदा सफलं भवेत् । यदि कैराते हरिनन्दनेन अर्जुनेन पातितं तातितं निवे-
 शितं धनुः गाण्डीवहरस्य मस्तकात् शिरसं पुनरन्ममज्जं चेत् नोत्थितं
 यदि तदा भवेदिति सबन्धः । गाण्डीवमेव तेभ्यः सर्वस्वं ददाति । किं लयेति
 भावः । अत्र किसलितत्वफलितलारोपेण मनोरथस्य वृक्षलारोपप्रतीतेरेकदेश-
 वर्तिरूपकम् । मञ्जुभाषिणी ॥ ४५ ॥

वश इति । अयं कुरूणा वशं महितं लोकैकपूज्यं यद्यपि तथापि
 अस्मिन् वशे एकत्र कोटौ अरौ । आदिभाग इति यावत् । कलङ्कं चिह्नं अपवादं
 च धर्तुं रजने रात्रे अवीशं चन्द्रश्च, परत्र कोटोऽन्त्यभागे कलङ्कं अपवादं
 चिह्नं च धर्तुं परुषं निर्दयं भवाश्च द्वौ चतुरौ निपुणौ खल्विति मन्ये । 'कल-
 ङ्कोऽङ्गापवादयोः' इत्यमरः ॥ ४६ ॥

बन्धूपदिष्ट न शृणोषि वत्स सधानमस्मिन्न तवाद्य दोष ।

गन्धर्वराजेन कृत वनान्ते बन्ध पुनर्मुक्तवता हि तेषाम् ॥ ४७ ॥
इति निगदितवति भगवति क्रोधन सुयोधनोऽपि गिरमिमांमुज्जगार ।

अये नन्दनन्दन, केवल विराटतनयाश्रयलाभेन कृतकृत्यमन्य-
मानाना कुन्तीभुवा च बहुभिरक्षौहिणीपतिभिरनुक्षणमावेद्यमानां-
अजलिधोरणीर्मवलोकयितुमप्यलब्धावसराणामस्माक च किं वा स-
धान किं वा तव दूतकृत्य किं वा मया देयमीदृग्विध मुधायासमव-
धूय यथागत गन्तव्यमिति ।

बन्ध्विति । हे वत्स शिशुवत्कर्तव्यानभिज्ञ, त्व बन्धुभि उपदिष्ट बोधित
सधान सधि न शृणोषि नाङ्गीकारोषीति यत् अस्मिन् स यनङ्गीकारे विषये
अद्य तव दोष अपराव न भवति । किंतु वनान्ते द्वैतवनमध्ये गन्धर्वराजेन
चित्रसेनेन कृत बन्ध त्वदीय पुनर्मुक्तवता मोचितवता तेषा हि पाण्डवानामेव
दोष भवति । अत्र क्रमेण दोषगुणयो बन्धूक्तसध्यनङ्गीकारबन्धमोचनयो
गुणत्वस्य दोषत्वस्य च वर्णनाल्लेशालकारद्वय अङ्गाङ्गिभावेन सकीर्णम् ॥ ४७ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण भगवति श्रीकृष्णे निगदितवति उक्तवति सति
क्रोधन कुपित सुयोधन दुर्योधनोऽपि इमा वक्ष्यमाणा गिर वाक्य उज्ज-
गार उक्तवान् ॥

अये इति । नन्दो नाम कश्चिद्रोपाल तस्य नन्दन पुत्र तस्य सद्युद्धि
अये नन्दनन्दन हे श्रीकृष्ण, इत्यामन्त्रण गोपालाना मौढ्यप्रसिद्धिमनुरुध्येति
ध्येयम् । विराटतनयया उत्तरया अभिमन्यवे दत्तया आश्रय विराटरूप
तल्लाभेन । केवल तल्लाभमात्रेण स्त्रीमूलकाश्रयोपजीवनेनेत्यर्थ । विराटतनय
उत्तर रणभीरु स एवाश्रय तल्लाभेनेति वा । उभयथापि मौढ्योद्घाटनम् । कृत
कृत्य मन्यमानाना आत्मान कृताथ सभावयताम् । 'आत्ममाने खश्च' इति खशि
खित्वात् 'अरद्विषत्-' इत्यादिना मुम् । कुन्तीभुवा धर्मराजादीना च । अत्र
'कुन्तीभुवा' इति पाठ त्रैण्येयत्वप्रकाशोक्ति । अनुक्षण बहुभिरक्षौहिणीप
तिभि आवेद्यमाना विज्ञाप्यमाना अजलिधोरणी नमस्कारपरम्परा अवलो
कयितुमपि अलब्ध अवसर अवकाश यैस्तेषामस्माक च उभयेषा सधान
सधि किंवा कीदृश । अनुचित एवेत्यर्थ । प्रबलाना दुर्बलै सह सधे
लोकवेदोभयदूषितत्वादिति भाव । तव दूतकृत्य किं वा । मया देय दातव्य
किं वा । ईदृशी विधा प्रकार यस्मिस्तथोक्तम् । मुधायास निरर्थकश्रम

- १ अथ श्लोक केषुचित्पुस्तकेषु न दृश्यते २ 'प्रगदित', 'गदित' इति च पाठ
३ 'उज्जहार' इति पाठ ४ 'अरे' इति पाठ ५ 'मयानाम्' इति पाठ
६ 'अक्षौहिणीभि' इति पाठ ७ 'अजली' इति पाठ ८ 'अवलोकितुम्' इति पाठ
९ 'भवता यथा' इति पाठ

आकर्ण्य तच्चकितचेतसि नम्रवक्त्रे
 कर्णौ पिधाय नृपतौ करसपुटाभ्याम् ।
 मत्वा तृणाय मधुवैरिणमप्यलङ्घ्य
 गोष्ठया जवेन निरगात्कुरुराजसूनु ॥ ४८ ॥

तदनु दनुजारातिरेष रोषस्मितलेशरूषिताधरस्तादृशेन तस्याव-
 लेपवचनेन भिया विहस्तान्मुदा निरस्तान्समस्तानपि सभास्तारान्पुं-
 रस्तान्निरीक्ष्य पुनरपि वाचमेव जगाद ॥

धराभुजा कि तटिनीभुवा कि मयाधुना किं वसतापि दूत्ये ।
 पार्थाय दातु प्रभवेद्धरित्री गदैव सा गन्धवहस्य सूनो ॥ ४९ ॥

अवधूय त्यक्त्वा यथागत आगमन यथा निष्फल तथेत्यर्थ । गन्तव्यम् ।
 त्वयेति शेष । इति गिर उज्जगारेति पूर्वणान्वय । अत्र छैनोपजीवनकौन्तेया-
 र्थगोपालदूत्यवस्तुना तदीयदूत्य त्वदनुगुणमेवेत्यनुरूपसघटनात्मकसमालकारप्र-
 तीते वस्तुनालकारध्वनि ॥

आकर्ण्येति । तत् दुर्योधनस्य दुरुक्त आकर्ण्य चकित भीत चेत यस्य
 तस्मिन् अतएव नृपतौ धृतराष्ट्रे । करौ सपुटे इव ताभ्या कर्णौ पिधाय
 आच्छाद्य नम्र नत वक्त्र मुख यस्य तथोक्ते सति । किं कर्तव्यतामौढ्येनेति
 भाव । कुरुराजसूनु दुर्योधन अलङ्घ्य लोकत्रयेणाप्यनतिक्रमणीय मधुवैरिण
 श्रीकृष्णमपि । किमुतान्यानित्यर्थ । तृणाय मत्वा । तृणमिवानादृत्येत्यर्थ ।
 'मन्यकर्मण्यनादरे' इति चतुर्थी । जवेन वेगेन गोष्ठया सभात निरगात्
 निर्गतवान् । मूर्खाणा न कापि विवेकावकाश इति भाव ॥ ४८ ॥

तदन्विति । तदनु दुर्योधननिर्गमनानन्तर एष दनुजाराति श्रीकृष्ण ।
 तादृशेन किं वा सधान इत्यादिविधेन तस्य दुर्योधनस्य अवलेपवचनेन साह-
 कारवाक्येन यो रोष क्रोध तेन य स्मितलेश हासलव तेन रूषित व्याप्त
 अधर यस्य तथोक्त सन् । भिया क्षत्रियलोकमात्रविपत्तिभयेन विहस्तान्
 व्याकुलान् मुदा सतोषेण निरस्तान् त्यक्तान् । तच्छून्यानिति यावत् । समस्तान्-
 नपि सभास्तारान् सभ्यान् पुरस्तात् अग्रे निरीक्ष्य दृष्ट्वा पुनरपि वाच एव वक्ष्य-
 माणप्रकारेण जगाद उक्तवान् ॥

धरेति । अधुना धराभुजा धृतराष्ट्रेण किं कार्यम् । तटिनीभुवा भीष्मे-
 णापि किम् । दूत्ये वसता वर्तमानेन मयापि किम् । अस्माभिस्तु पार्थाय धरित्री
 न दाप्यत एवेत्यर्थ । परतु सा दुर्निवार्यत्वेन प्रसिद्धा गन्धवहस्य वायो सूनो
 भीमस्य गदैव पार्थाय धर्मराजाय धरित्री भूमिं दातु दापयितु प्रभवेत् समर्था
 भवेत् ॥ ४९ ॥

शौरेस्ता वाचमाकर्ण्य साध्वसाक्रान्तचेतस ।

जोषभाव सभास्तारा युगपद्दधुरुत्तरम् ॥ ५० ॥

बहि स समन्त्र्य बलावलित्रैस्त्रिभि सहायैर्धृतराष्ट्रसूनु ।

गन्धर्वराजेन कृता दशा स्वा गदाग्रजन्मानमियेष नेतुम् ॥ ५१ ॥

श्रुत्वा तत्कुपितो हरि स्वयमसावेकोऽपि सर्वात्मक-

स्ताराभिर्नवभिर्ग्रहैर्निबिडिता शैलैर्वनै सागरै ।

पेट्या भूषणमञ्जरीमिव धृता कुक्षौ जगन्मण्डलीं

जङ्गालामतनोत्सभाजिरजुषा दृक्पङ्क्तिघण्टापथे ॥ ५२ ॥

शौरेरिति । ता उक्तविधा शौरे वाच आकर्ण्य साध्वसेन भयेन आक्रान्त चेत येषां ते सभास्तारा सभ्या युगपत् एकदा जोषभाव तूष्णीमवस्थानमेव उत्तर प्रतिवाक्यमिति श्लिष्टरूपकम् । दधु चक्रुः । भीता सर्वे न किञ्चिदवदन्त्रित्यर्थः । 'तूष्णीं जोष भवेन्मौने' इति वैजयन्ती ॥ ५० ॥

बहिरिति । स गोष्ठ्या निर्गत धृतराष्ट्रसूनु दुर्योधन बलेन चतुरङ्गेण शौर्येण वा अवलिप्तैर्गर्वितैस्त्रिभिः सहायैः कर्णशकुनिदुःशासनैः सह समन्त्र्य आलोच्य गदस्य यादवमेदस्य अग्रजन्मान ज्येष्ठ श्रीकृष्ण गन्धर्वराजेन चित्रसेनेन कृता स्वा स्वीया दशा बन्धनावस्था नेतुं प्रापितु इयेष इच्छति स्म । तं बहुमालोचितवानित्यर्थः । सर्वतोमुखं हि दौरात्म्यं खलानामिति भावः ॥ ५१ ॥

श्रुत्वेति । सर्वेषां प्राणिना आत्मैवात्मकं जीवरूपं, सर्वं चराचरात्मकं प्रपञ्च आत्मा स्वरूपं यस्येति वा । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतेः । अतएव स्वयमेकोऽपि असौ हरिः श्रीकृष्ण तत् दुर्योधनदुरालोचितं श्रुत्वा । दुर्योधनादावन्तर्यामितया वर्तमानत्वादिति भावः । कुपितं क्रुद्धं सन् ताराभिः अश्विन्यादिभिः, नवभिः ग्रहैः सूर्यादिभिः, शैलैः मेर्वादिभिः, वनैः नैमिषादिभिः, सागरैः क्षीरोदादिभिः, निबिडिता सान्द्रिता कुक्षौ धृताम् । अतएव पेट्या मञ्जूषाया धृता भूषणानां कटकमुकुटादीनां मञ्जरीं समूहमिव स्थिताम् । जगतां भूरादिलोकानां मण्डलीं समूहम् । सभायां अजिरं प्राङ्गणं जुषन्त इति जुषा सभ्यानां दशा नेत्राणां पङ्क्तिरेव घण्टापथं राजमार्गं तस्मिन् जङ्गाला अतिवैगेन वर्तमानाम् । तत्रैत्रविषयामित्यर्थः । अतनोत् चक्रे । विश्वरूपं सद्यः प्रदर्शितवानित्यर्थः । उपमालकारः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ५२ ॥

तस्मिन्नङ्गुष्ठमात्रे नव इव मुकुरे वीक्ष्य सर्वं प्रपञ्च
 विस्मेरा सिद्धविद्याधरसुरनिकरा पुष्पवृष्टीर्व्यमुञ्चन् ।
 सान्द्र मोहान्धकार सकलमुनिजन समदाश्रूणि भीष्म
 क्षत्ताक्षणो पक्ष्मकम्प कुंरुपुरजनताप्रेम दुर्योधनेऽपि ॥ ५३ ॥
 अस्याट्टहासध्वनिरादिपुसो विशृङ्खल व्योम्नि विजृम्भमाण ।
 दिक्पालसौधावलिजालकानामध्यापकत्व विभराबभूव ॥ ५४ ॥
 सस्तूयमानचरितस्य जनैस्त्रिलोकी
 साधारणीकृतकृपस्य हरे प्रसादात् ।
 चक्षुष्मता समधिरुह्य धुर मुहूर्त
 भूयस्ततोऽप्यवततार स भूमिपाल ॥ ५५ ॥

तस्मिन्निति । अङ्गुष्ठमात्रे 'अङ्गुष्ठमात्र पुरुष' इत्यादिश्रुतिसिद्धाङ्गुष्ठ-
 परिमितमाने तस्मिन् सर्वात्मके श्रीकृष्णे परब्रह्मणि नवे निर्मले मुकुरे दर्पण इव
 सर्वं चराचरात्मकं प्रपञ्चं वीक्ष्य विस्मेरा विस्मयान्विता सिद्धाना विद्यावराणा
 व देवयोनिविशेषाणां सुराणां च निकरा वृन्दानि पुष्पाणां वृष्टी व्यमुञ्चन् ।
 सकलमुनिजन सान्द्र मोहमेव अन्धकार व्यमुञ्चत् । भीष्म समदाश्रूणि आन-
 न्दवाष्पाणि व्यमुञ्चत् । क्षत्ता विदुर अक्षणो पक्ष्मणो कम्प निमेषोन्मेषरूप
 व्यमुञ्चत् । कुंरुपुरे हास्तिननगरे जनता जनसमूह दुर्योधने प्रेमापि व्यमुञ्चत् ।
 प्रेमत्याग 'अपन्थान तु गच्छन्त सोऽदरोऽपि विमुञ्चति' इति न्यायादिति
 भावः । अत्रानेकक्रियायौगपद्यात् समुच्चयालकारः । अत्र सुरनिकर पुष्पवृष्टिं
 मुमोचेति 'समदादश्रु' इति चैव पठनीयम् । यथाश्रुतपाठे तु कर्तृकर्मक्रियाणां
 विभिन्नसख्याकत्वेन प्रक्रमभङ्गाख्यदोष इति ध्येयम् । स्रग्धरा ॥ ५३ ॥

अस्येति । अस्य विश्वरूपिण आदिपुस प्रथमपुरुषस्य श्रीकृष्णस्य अट्टहास-
 ध्वनि उच्चैर्हास किलकिलशब्द व्योम्नि आकाशे विशृङ्खल निष्प्रतिबन्ध यथा
 तथा विजृम्भमाण सन् । दिक्पालानां इन्द्रादीनां सौधावलीषु हर्म्यपङ्क्तिषु
 जालकानां गवाक्षाणां अध्यापकत्वं अध्ययनाचार्यत्वं विभराबभूव वहति स्म ।
 तानि प्रत्यध्वनयदित्यर्थः । 'भीथ्री-' इत्यादिना श्लुवद्भावात् मृचोऽभ्यासः ॥ ५४ ॥

सस्तूयमानेति । जनैः लोकत्रयवासिभिः सस्तूयमानानि कीर्त्यमानानि
 चरित्राणि दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहरूपाणि यस्य तस्य । त्रयाणां लोकानां समाहार
 त्रिलोकी । 'द्विगोश्च' इति ङीप् । तस्या साधारणीकृता अवैषम्य प्रापिता
 कृपा दया येन तस्य । अतएव हरे श्रीकृष्णस्य प्रसादात् । स अन्धत्वेन प्रसिद्ध

१ 'सस्मेरा' इति पाठ २ 'सदस पुष्पवृष्टिम्', 'सदस पुष्पवषम्' इति च
 पाठ ३ 'पक्ष्मपात' इति पाठ ४ 'करि' इति पाठ

ओजस्तवेदमुपसहर माधयेति

घुष्यत्सु सत्सु गुरुभीष्मपुरोगमेषु ।

घोर विहाय निमिषेण कुशेशयाक्षो

गोपीदृशा कुतुकहेतुमवाप रूपम् ॥ ५६ ॥

ततस्तादृश निरूपमान तस्य महिमानमनुभूय चरितार्थो मुनिसार्थ
शान्तमूर्ति तमेवमस्तौषीत्—

भगवन्, महात्मभिरपि योगिभिरविदितप्रभावाय तस्मै भवते
नम ।

भूमिपाल धृतराष्ट्र । चक्षुष्मता सनेत्राणा धुर रीतिम् । चक्षुष्मत्तामिति थावत् ।
मुहूर्त अल्पकाल समधिस्थ प्राप्य भूय तादृग्महिमान भगवन्त दृष्ट्वा पुनरपि
तत चक्षुष्मद्रीते अवततार अपक्रान्तवान् । अन्धो बभूवेत्यर्थ । आजन्मन
कचिदपि अनवलोक्य अवलोक्य चाद्य जगन्मय भगवन्त पुनरन्यावलोकनस्याति
जुगुप्सितत्वादिति भाव । अत्र त्रिलोकीत्यादिविशेषणस्य तत्तादृक् अपराधिदुर्या
वनजनकत्वेऽपि धृतराष्ट्रस्य चक्षुर्दानौचित्याभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालकार ॥५५॥

ओज इति । हे माधव श्रीकृष्ण, तव लक्ष्य इद विश्वात्मक विश्वभयकर च
ओज रूप उपसहर सक्षिप । इत्युक्तप्रकारेण गुरु द्रोण भीष्मश्च द्वौ पुरोगमौ
प्रधानौ येषा तेषु सत्सु सज्जनेषु घुष्यत्सु उच्चै शब्दायमानेषु सत्सु कुशेश्यै
कमले इव अक्षिणी यस्य तथोक्त श्रीकृष्ण । 'शतपत्र कुशेशयम्' इति कमल
पर्यायेष्वमर । निमिषेण क्षणेनैव घोर जगद्भयकर रूप विश्वाकार विहाय
गोपीना गोपाङ्गनाना दृशा नेत्राणा कुतुकहेतु कौतूहलकारण रूप चतुर्भुजादि
विशिष्टमाकार अवाप आप्तवान् । प्रसन्ने भगवति कि दुर्लभ महता इति भाव ।
अत्र गोपीदृक्कुतुकहेतुत्वस्तुना अतिमूढाना तासामेव नयनानन्दकरत्वे किमुता-
न्येषा इत्यर्थापत्यलकारप्रतीते वस्तुनालकारध्वनि ॥ ५६ ॥

तत इति । तत उक्तरूपस्वीकारानन्तर तादृश तद्विध अतएव निरूपमान
असदृश तस्य भगवत महिमान प्रभाव अनुभूय दृष्ट्वा चरितार्थं कृतार्थं मुनीना
सार्थं सद्यः । शान्ता लोकलोचनानन्दकरी मूर्तिर्यस्य तथोक्त त श्रीकृष्ण एव
वक्ष्यमाणप्रकारेण अस्तौषीत् स्तुतवान् । स्तौते कर्तरि लुङ् ॥

भगवन्निति । हे भगवन् श्रीकृष्ण, महान् ब्रह्मात्मैक्यानुसधानात्तदैक्या-
वाप्त्या अपरिच्छिन्न आत्मा चित्प्रतिबिम्ब जीव येषा तथोक्तै । योग ब्रह्मणि
मनोलयजनक साख्यतारकामनस्कनामभि (१) प्रसिद्ध एषामस्तीति योगिभिरपि
अविदित अज्ञात प्रभाव सामर्थ्यं जगज्जन्मादिकर्तृत्व यस्य तथोक्ताय तस्मै
भवते तुभ्य नम । इतीदमग्रिमदशश्लोक्येकवाक्यम् ॥

१ 'तस्य निरूपमान' इति पाठ २ 'सार्थं समुपसृत्य' इति पाठ ३ 'प्रस-
वते भवते भगवते' इति पाठ

दुग्धाम्बुराशितनयानयनद्वयेन

तुल्याकृतित्वमहिमानमिवोपगन्तुम् ।

मत्स्यत्वमेत्य भुवि य सुरवैरिनीता

मध्येसमुद्रमनवीनगवीर्विचिक्वये ॥ ५७ ॥

मन्थानशैलमपि मार्गरुध हिमाशो-

र्वीचीकणै सदृशमङ्गविषक्तिभाग्भि ।

काये बभार चरमे कमठाकृतिर्यो

जीवातुमुद्रमयितु जलधे सुराणाम् ॥ ५८ ॥

दृष्ट्राग्रवर्ति किटिवेषधरस्य यस्य

क्षमामण्डल कुवलयङ्कुरकोमलाम् ।

ऊर्ध्वप्रसृत्त्वरबकावलिकावलीद-

प्रावृट्पयोदवलयस्य बभार लीलाम् ॥ ५९ ॥

दुग्धेति । यो भवान् दुग्धाम्बुराशितनयाया महालक्ष्म्या नयनयोर्द्वयेन तुल्या आकृति मूर्तिं यस्य तस्य भाव तत्त्वमेव महिमा विलास त उपगन्तु प्राप्नुमिवेत्युत्प्रेक्षा । मत्स्यत्व मीनरूप एत्य स्वीकृत्य भुवि लोके सुरवैरिणा सोमकेन नीता अपहृता अनवीना अकृत्रिमा गवी श्रुतिवाच मध्येसमुद्र समुद्रस्य मध्ये । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभाव । विचिक्वये अन्वेषितवान् । चिनोतेर्विपूर्वात् कर्तरि लिट् ॥ ५७ ॥

मन्थानेति । यो भवान् जलधे क्षीरसमुद्रात् सुराणा देवाना जीवातु जीव नौषध अमृत उद्रमयितु जनयितु कमठस्य कूर्मस्येव आकृति रूप यस्य तथोक्त सन् हिमाशो चन्द्रस्यापि मार्गं रणद्धीति तद्गुधम् । तावदुन्नतमपीत्यर्थ । मन्थानशैल मन्दराद्रिं अङ्गे विषक्तिं सबन्ध भङ्गन्तीति भाग्भि । वीचीना क्षीराब्धितरगाणा कणै लेशै चरमे कायेपृष्ठे बभार धृतवान् । विभर्ते कर्तरि लिट् ॥ ५८ ॥

दृष्ट्रेति । किटे वराहस्येव वेष रूप वरतीति धरस्य वराहरूपिण यस्य भवत दृष्ट्राया अग्रे वर्तत इति वर्ती । कुवलयाङ्कुरस्य नीलोत्पलदलस्येव कोमला आभा नैत्य यस्य तथोक्त क्षमामण्डल भूमण्डलम् । ऊर्ध्व प्रसृत्तराया गच्छन्त्या बकाना आवलिकाया पङ्क्तौ अवलीढस्य सक्तस्य प्रावृट्पयोदवलयस्य वार्षिकमेघमण्डलस्य लीला बभार । 'बकोटघट-' इति पाठेऽप्युक्त एवार्थ । अत्रान्यलीलाया अन्यत्रासभवेनौपम्याक्षेपादसभवद्वर्मसबन्धनिबन्धनो निदर्शनालकार । यत्तु 'वराहदृष्ट्राया शुभ्रत्वात् भूमेश्च कृष्णत्वात् तथा दृष्टान्तोक्ति' इति नृसिंह, तत्तस्यानालकारिकता स्फोटयति । 'चेद्विम्बप्रतिबिम्बत्व दृष्टान्तस्तदलकृति'

इन्द्रद्विपो मदगजस्य हिरण्यनाम्नो
 भेद रसस्य पिशितस्तवकावलीनाम् ।
 जिज्ञासमान इव यो धृतसिंहभाव
 स्तम्भादुदेत्य नखरैस्तमुरस्यभाङ्गीत् ॥ ६० ॥

याच्चवाप्रतारणवशादधियज्ञशाल
 यो वामनत्वमवलम्ब्य बलि निगृह्णन् ।
 दु ख सता स्वमिव खर्वतम सुख च
 स्वीय पदक्रममिवोन्नतमाततान ॥ ६१ ॥
 सृष्टौ पुरा मुखभुजोरुपदे मुरारे-
 रङ्ग द्वितीयमभजत्किमु वन्ध्यभावम् ।

इत्युक्तलक्षणस्यात्र प्रसक्त्यभावात् 'असभवद्वस्तुसबन्ध उपमार्थो निदर्शना' इति लक्षणस्य यथोक्तानुगामित्वाच्चेति ॥ ५९ ॥

इन्द्रेति । यो भवान् इन्द्रस्य द्विष शत्रो हिरण्येति नाम यस्य तस्य । हिरण्यमिति हिरण्यकशिपुरिति नामैकदेशे नामग्रहणम् । मदगजस्येति रूपकम् । पिशितस्तवकावलीना मासपिण्डपङ्कीना सबन्धिन रसस्य आखादस्य भेद विशेष जिज्ञासमान ज्ञातुमिच्छु सन्निवेत्युत्प्रेक्षा उक्तरूपकानुप्राणिता । धृत सिंहस्येव भाव रूप येन तथोक्तं सन् । स्तम्भात् प्रहादस्पर्धया हिरण्यकशिपुनिर्दिष्टात् उदेत्य आविभूय नखरै नखै त हिरण्यनामकमदगज उरसि वक्षसि अभाङ्गीत् भङ्गितवान् । भञ्जे कर्तरि लुङ् ॥ ६० ॥

याच्चेति । यो भवान् यज्ञशालाया अधियज्ञशाल याच्चयया त्रिपदमात्रभू भिक्षया प्रतारणस्य वञ्चनाया वशात् पारतन्त्र्याद्धेतो बलिं नाम दानव निगृह्णन् निग्रहिष्यन्निति वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देश । वामनत्व वामनरूपम् । 'खर्वो ह्रस्वश्च वामन' इत्यमर । अवलम्ब्य स्वीकृत्य । स्व आत्मानमिव सता दुख खर्वतम अत्यन्तह्रस्वम्, सता सुख च स्वीय पदक्रम पादविन्यासमिव उन्नत अत्यन्तदीर्घ आततान अकरोत् । आङ्पूर्वात्तनोते कर्तरि लिट् । अत्र प्रकृतयो भगवच्छरीरसज्जनदु खयोरतिहस्वीकरणेन तत्पदक्रमतत्सुखयोश्चात्युन्नतीकरणेन चौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलप्रकृतगोचरतुल्ययोगिताभेदद्वयस्य ससृष्टि ॥ ६१ ॥

सृष्टाविति । यस्य भवत परशुरामरूपिण सबन्धिषु आह्वेषु युद्धेषु करे ताण्डवित नर्तित कुठार परशुर्नामायुधविशेष पुरा प्राथमिकाया सृष्टौ मुरारे श्रीमहाविष्णो सबन्धिनि मुखे भुजे ऊरौ पदे च । तेषा मध्य इत्यर्थ । प्राण्य-
 ज्ञत्वाद्भ्रनैकवद्भाव । द्वितीय अङ्ग भुज । वन्ध्यस्य भाव वन्ध्यत्वम् । क्षत्रि-

इत्येव सशयमशेषजनस्य चक्रे

यस्याहवेषु करताण्डवित कुठार ॥ ६२ ॥

श्वश्रूर्मुनेरजनि यस्य पदाब्जधूलि-

यत्कृष्टमीशधनुराप शरव्यकृत्यम् ।

यस्माद्भियाब्धिरपि कम्पमकम्पमागा-

द्यत्पत्रिणा विघस एव विभीषणोऽभूत् ॥ ६३ ॥

हन्यामह युधि रिपूनहमेव हन्या-

मित्येव यन्मुसललाङ्गलयोर्विवाद ।

याजननमिति यावत् । अभजत् प्राप । किम्विति स्फुटाथ । अव्ययानामने-
कार्थकत्वाभिवानात् । अन्यथा कथं न क्षत्रिया न दृश्येरन्नित्यर्थं । इत्युक्त-
प्रकार सम्यक्छेते अर्थान्तरमत्रेति व्युत्पत्त्या सशय अर्थापत्तिज्ञान नि क्षत्रिया-
न्यथानुपपत्तिकल्पितम् अशेषस्य जनस्यैव । न तु यस्यस्यचिदित्यर्थं । चक्रे ।
'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाहू राजन्यं कृत । ऊरू तदस्य यद्वैश्या पद्भ्या शूद्रो
अजायत ॥' इति श्रुत्यपेक्षया नि क्षत्रियान्यथोपपत्ते हेतोर्बलीयस्त्वादिति न
च वेदाऽप्रामाण्यज्ञानेन बौद्धत्वापत्ति । कविनिर्द्भुशन्यायस्यैव शरणीकरणीय
त्वात् । अतएव माघकाव्ये यमुनावर्णनप्रस्तावे—'व्यक्त बलीयानिति हेतुरा
गमादपूरयत्सा जलधि न जाह्ववी । गाङ्गौघनिर्भस्मितशभुकन्धरासवर्णमर्ण
कथमन्यथास्य तत् ॥' इत्युक्तम् । सा यमुनेत्यथ । इत्यल प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।
अत्र क्षत्रियकुलनिर्मूलनस्य भगवद्भुजवन्ध्यत्वरूपेण वर्णनात्पर्यायोक्त्यलकारस्य
अर्थापत्तिप्रमाणालकारस्य च द्वयोरेकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ ६२ ॥

श्वश्रूरिति । यस्य भवत राघवरूपिण पदाब्जस्य धूलि मुने गौतमस्य
श्वश्रू पत्नीजननी अजनि अभूत् । तत्स्पर्शान्मुक्तशापा पतिमगच्छदहृत्येत्यर्थं ।
येन भवता कृष्टमीशधनु शरव्यस्य लक्ष्यस्य कृत्य भङ्गम् । अपभ्रम आसी
दित्यर्थं । यस्माद्भवत भिया अब्धि तादृग्गाम्भीर्यशाली । कम्प आग्नेयास्त्र
प्रयोगकाले क्षोभम्, अकम्पमपि उपायचिन्तनकाले नै शब्द्याय निस्तरगीभूय
अचाञ्चल्य च । आगात् प्राप्तवान् । 'हस्तेनाब्धि स्तम्भितवान्वीचीकोलाहलो-
द्धतम्' इति सेतुमाहात्म्ये । हस्तेन । हस्तसङ्गयेत्यर्थं । यस्य भवत पत्रिणा
बाणाना विघस भोजनशेष विभीषण एव अभूत् । तदितरे सर्वेऽपि राक्षसा
निहतास्तैरित्यर्थं । अत्र तृतीयपादवाक्यार्थे विरोधाभासेन पर्यायोक्त्यलकार-
त्रयस्य इतरवाक्यत्रयाथघटकस्य ससृष्टि ॥ ६३ ॥

हन्यामिति । यस्य भवत बलरामरूपिण सबन्धिनो मुसललाङ्गलयो

यस्याम्बर निजरुचिप्रतिमल्लवर्ण

यत्षष्ठसस्करणमासवपानमाहु ॥ ६४ ॥

य स्तन्यपानसमये बत पूतनाया

प्राणानपि प्रविद्धे परमोपदशम् ।

नाकाधिपस्य वनभूरपि येन सद्यो

नारीमुदे कृतनखपंचधूलिरासीत् ॥ ६५ ॥

वार्यस्तपोधनवरेण्यमन खलीनै-

स्तृण्या मुहु कवलयञ्जगदार्तिरूपाम् ।

नीचान्विधातुमसुरान्निजशृङ्गातुल्या-

न्कोपादुदेष्यति चय कुहनातुरग ॥ ६६ ॥

आयुर्विशेषयो शुधि रिपून् अहमेव हन्या मारयेयम्, अहमेव हन्याम्, इत्युक्त-
प्रकार एव विवाद कलह अभूत् । यस्य अम्बर निजाया रुचे सिताया
प्रतिमल्ल विरोधी वर्ण असितरूप यस्य तथोक्तम् । यस्य षष्ठ सस्करण अन्न-
प्राशनसस्कार आसवपान सुरापान आहु । लोका इति शेष । गर्भाधानसीम-
न्तपुसवनजातनामकरणान्नप्राशनचौलोपनयनादीना षोडशकर्मणा अन्नप्राशन
षष्ठमितत्वेन निदिष्टमिति ध्येयम् ॥ ६४ ॥

य इति । य कृष्णरूपी भवान् पूतनाया कसप्रेषितासुर्या सबन्धिन
स्तन्यस्य स्तनक्षीरस्य पानसमये । प्राणान् पूतनाया इति योज्यम् । परम तत्का-
लौचित्यादतिश्रेष्ठ उपदश व्यञ्जनविशेषमपि प्रविद्धे चक्रे । बतेत्याश्चर्ये ।
'चरम—' इति पाठे भोजनावसानिकेत्यर्थ । नाकाधिपस्य इन्द्रस्यापि वनभू-
नन्दनवनप्रदेश नार्या सत्यभामाया मुदे सतोष कर्तुमिति 'क्रियार्थ—' इत्यादिना
चतुर्था । येन कृता नखपचा पारिजातापहरणप्रविष्टसौरतेजसा अत्युष्णा वृत्ति
यस्या तथोक्ता आसीत् ॥ ६५ ॥

वार्य इति । तपोधनाना वरेण्यानि वीतमोहत्वेन श्लाघ्यानि मनास्येव खली-
नानि वक्रबन्धनायोयन्त्राणि तै वार्य ग्राह्या जगत लोकस्य आर्तिरूपा पीडा-
रित्मिका तृण्या तृणसहर्ति मुहु कवलयन् नाशयन् । कुहनातुरग कपटाश्वरूपी
यो भगवान् कोपात् नीचान् खलान् असुराशान् म्लेच्छादीन् निजशृङ्गाभ्या
तुल्यान् तत्कल्पान् नष्टान् विधातु कर्तु उदेष्यति क्ल्यन्ते आविर्भविष्यति ।
सर्वत्र यच्छब्द 'तस्मै भवते' इति पूर्वतनगद्यगतेनान्वयात्तत्रतत्र 'शेषे प्रथम'
इति प्रथमपुरुष इति ध्येयम् ॥ ६६ ॥

एतै स्तवैर्हृष्टमना यथार्थैर्मन्दस्मितश्रीमधुराधरोष्ठ ।
 पीठादुदस्थादथ पीतवासा मेरोर्नितम्बादिव मेघशाव ॥ ६७ ॥
 आस्थानाद्बहिरेत्य कैटभरिपुर्गाङ्गेयमालिङ्ग्य त
 पश्चार्धे परिमृश्य भूपमितरानापृच्छथ सर्वान्कुरुन् ।
 आघ्रायातिचिरेण मूर्ध्नि विदुर युक्त शताङ्ग ह्यै-
 रारूढोऽभिययौ विराटनगरीमन्त स्मरन्पाण्डवान् ॥ ६८ ॥
 श्रुत्वा तत परमत पुरुषोत्तमात्ते
 फेनायमानरणसनहनाब्धिपूरा ।
 आराधयन्विधिवदन्नगण श्मशाने
 पीता वमन्तमिव कान्तिमिषेण धूम्याम् ॥ ६९ ॥

एतैरिति । एतै उक्तविधै यथार्थै । न त्वारोपितैरित्यर्थ । स्तवै हृष्ट
 सतुष्ट मनो यस्य स । अतएव मन्दस्मितस्य दरहासस्य श्रिया कान्त्या मधुर
 मनोज्ञ अधरोष्ठ यस्य स । पीत वास वस्त्र यस्य स श्रीकृष्ण । अथ मुनिस
 बस्तोत्रानन्तर पीठात् मेघशाव तरुणमेघ मेरो नितम्बात् कटकदिव ।
 उदस्थात् उत्थितवान् । उत्पूर्वात्तिष्ठते कर्तरि लुङ् । उपमालकार ॥ ६७ ॥

आस्थानादिति । कैटभस्य दैत्यस्य रिपु श्रीकृष्ण आस्थानात् सभाया ।
 'सभासमितिससद । आस्थानी क्लीबमास्थान स्त्रीनपुसकयो सद ॥' इत्यमर ।
 बहिरेत्य त भगवद्भक्त्या प्रसिद्ध गङ्गाया अपत्य गाङ्गेय भीष्मम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्'
 इति ढक् । आलिङ्ग्य भूप धृतराष्ट्र पश्चार्धे ऊर्ध्वकाये परिमृश्य सस्पृश्य ।
 इतरान् भूपादन्यान् सर्वान् कुरुन् सोमदत्तादीन् आपृच्छथ गमनप्रश्न कृत्वा ।
 विदुर मूर्ध्नि अतिचिरेण आघ्राय परिचुम्ब्य । पुत्रवत् वात्सल्यादितिभाव । ह्यै
 अश्वै सैन्यादिभि युक्त शताङ्ग रथ आरूढ सन् विराटनगरी प्रति अन्त मनसि
 पाण्डवान् स्मरन् सन् । अभिययौ प्रतस्थे । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ६८ ॥

श्रुत्वेति । तत पुरुषोत्तमात् श्रीकृष्णात् । हास्तिनपुरागतादिति शेष ।
 परस्य शत्रो दुर्योधनस्य मतम् 'सूच्यग्र न प्रदास्यामि पाण्डवेभ्यो भुव स्थलम्'
 इति पक्ष श्रुत्वा । फेनायमान अतिप्रवर्धमान रणसनहनयुद्धोद्योग एवाब्धिपूर
 समुद्रप्रवाह येषा तथोक्ता ते पाण्डवा कान्तिमिषेण नित्यरूपव्याजेन श्मशाने
 पीता कवलिता धूम्या चिताधूमसहाति वसन्त उद्गिरन्तमिव स्थित अस्त्राणा
 आयुधाना गण विधिवत् यथाशास्त्र आराधयन् पूजयामासु । आङ्पूर्वाद्वाधे
 कर्तरि लङ् । अत्र प्रवर्धमानरणसनाहस्य विशेषणगत्या स्वेष्टदेवताभूतास्त्रपूजन-
 हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद वमन्तमिवेति सापह्नवोत्प्रेक्षया रणसनाहनाब्धिपूरेति
 रूपकेण च ससृष्ट ॥ ६९ ॥

तत्रान्तरे ।

तत पर जह्नुकुमारिकायास्तटीवने कृत्यविदा पुरोगा ।
 पृथा तपस्यन्तमवाप कर्ण कर्ण प्रवृत्तिस्तु न किचिदस्या ॥ ७० ॥
 कमनीययशोभरे तनूजे कवचोत्कर्तनकर्कशाङ्गकेऽपि ।
 नलिनान्मृदुल नरेन्द्रपत्न्या नयन तत्र चिरण सचचार ॥ ७१ ॥
 स तत्र पूत परमाभिषेकैस्तपोवसाने तपनस्य सूनु ।
 श्रोत्रे वितेने शुचिमक्षमाला नेत्रे च राज्ञीं निकट प्रपन्नाम् ॥ ७२ ॥
 विनते पदयोरनन्तर विहिताशी परिरभ्य त सुतम् ।
 परिहर्तुमुवाच पञ्चतामुभयी धर्मसुतादिसूनुषु ॥ ७३ ॥ -

तत्रान्तर इति । तत्रान्तरे तस्मिन्नेव काल इत्युत्तरेणान्वय ॥

तत इति । तत पर आयुवारावनानन्तर कृत्यविदा कर्तव्यकोविदाना मध्य इति निर्धारणषष्ठी । पुरोगा श्रेष्ठा । पृथा कुन्ती । जह्नुकुमारिकाया गङ्गाया तटीवने तीरोद्याने । तपस्यन्त तप कुर्वन्त कर्ण पुत्र अवाप । अस्या प्रवृत्ति आगमन-वार्ता तु किञ्चित् ईषदपि कर्ण श्रोत्र तस्य नावाप । योगाद्ब्रह्मणि लीनस्य मनस सबन्धाभावादित्यर्थ ॥ ७० ॥

कमनीयेति । कवचस्य सहजस्य उत्कर्तनेन इन्द्राय दातु उत्पाटनेन कर्क-शानि व्रणकणै परुषाणि अङ्गान्येव अङ्गकानि यस्य तथोक्तेऽपि कमनीय लोके कमनोहर यशोभर कीर्त्यतिशय यस्य तस्मिन् । किञ्च तनूजे आत्मसभवे तत्र कर्णे नलिनात् कमलादपि मृदुल सुकुमार नरेन्द्रपत्न्या कुन्त्या नयन चिरेण । न तु क्षणमित्यर्थ । सचचार । पुत्रवात्सल्यात्पुन पुनरपश्यदित्यर्थ । प्रेम नात्मव्यथा चिन्तयतीत्यर्थ । यत्त्वत्र 'तत्र गङ्गातटे कवचोत्कर्तनेन' इति नृसिंह-व्याख्यानम्, तन्न । उक्तस्वारस्यायोगात्प्रत्युत दूरान्वय , कवचोत्कर्तने गङ्गातटवृत्ति-त्त्वप्रतीत्यापत्तिश्चेत्याद्यनुसंधेयम् । अत्र तादृग्मृदुलनयनातादृक्कठिनाङ्गयो घटनाया वैरूप्याद्विरूपघटनात्मको विषमप्रभेद । पुत्रवात्सल्ययशोभरसमर्थितकर्कशाङ्ग-मृदुनयनसचारात्मककाव्यलिङ्गभेदश्च द्वावप्येकवाचकानुप्रवेशेन सकीर्णौ ॥ ७१ ॥

स इति । परमै पावनै अभिषेकै गङ्गास्नानै पूत पवित्र तत्र तीरे तप-स्यन् स तपनस्य सूर्यस्य सूनु कर्ण । तपस अवसाने समाप्तौ । शुचिं शुद्धा अक्षमाला जपमालिका श्रोत्रे वितेने निहितवान् । निकट समीप प्रपन्ना गता राज्ञीं राजपत्नी कुन्तीं च नेत्रे वितेने । अपश्यदित्यर्थ ॥ ७२ ॥

विनतेरिति । राज्ञी पदयो विनते प्रणामात् अनन्तर विहिता कृता

१ 'अत्रा तरे' इति पाठ २ 'कर्णे' इति पाठ ३ 'जजराङ्गके', 'झझराङ्गके' इति च पाठ ४ 'पुन्या' इति पाठ ५ 'सवनाभिषेके' इति पाठ ६ 'निकट' इति पाठ

अयि वत्स रवेरनुग्रहादजनिष्ठा मयि भाग्यमर्थिनाम् ।
 तनुरक्षणमात्रकारिणौ तव राधातिरथौ न जन्मभू ॥ ७४ ॥
 जहीहि राधातनयत्वबुद्धि सहैव दुर्योवनसौहृदेन ।
 गृहाण वाण्या सह धर्म्यया मे सहोदरान्धर्मतनूजमुख्यान् ॥ ७५ ॥
 यस्मैकस्मैचन त्व सहजकवचद प्रार्थनातुल्यकाल
 मातु साक्षान्निदेशे मम सुकरतमे मा कृथा मन्दभावम् ।
 पाराङ्मुख्य विवत्ते गुरुजनवचनानुष्ठिते यस्य चेतो
 धिक्शब्दस्याभिधेय जगदिदमखिल दोग्धि तस्मै सुखेन ॥ ७६ ॥

आशी आयुष्मान् भव वत्सेत्यादि यथा तथोक्ता सती त सुत कर्ण परिरभ्य
 आलिङ्गय । धर्मसुतादिषु युधिष्ठिरादिषु सूनुषु पुत्रेषु विषये उभर्यी द्विविधा पञ्चता
 पञ्चत्वसख्या मरण च परिहर्तु उवाच वक्ष्यमाणप्रकारेणावदत् । कर्णेन सागत्ये
 तेषा षट्त्वसरया लोकैकावध्यत्व च भवतीति भाव । वैतालीयम् ॥ ७३ ॥

अयीति । अयि वत्स हे पुत्र, अथिना याचकाना भाग्य त्व मयि रवे
 सूर्यस्य अनुग्रहात् प्रसादात् अजनिष्ठा जातोऽसि । जने कर्तारि लुङ् ।
 तन्नो रक्षणमात्र बाल्ये त्वच्छरीरपोषणमेव कुरुत इति कारिणौ । राधा च
 अतिरथश्च सूतदम्पती द्वौ तव न जन्मभू उत्पत्तिस्थान न भवत । वृत्त
 पूर्वोक्तमेव ॥ ७४ ॥

जहीहीति । अयि वत्स, त्व राधाया तनयत्वबुद्धि दुर्योवनेन सौहृदेन
 सख्येन सहैव जहीहि त्यज । धर्मतनूज धर्मराज सुरय प्रथम येषा तान्
 धर्मराजभीमार्जुननकुलसहदेवान् सहोदरान् सोदरान् । धर्मादनपेतया धर्म्यया । मे
 मदीयया वाण्या वाचा सह गृहाण अङ्गीकुरु । मद्वाक्य युधिष्ठिरादौ सौभ्रात्र च
 नातिक्रमणीयमित्यर्थ । अत्र राधातनयत्वबुद्धिदुर्योवनसौहृदयोस्त्यागेन वा-
 णीयुधिष्ठिरादिसौदर्ययो ग्राह्यत्वेन चौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताद्वयस्या-
 ज्ञाङ्गिभावेन सकर ॥ ७५ ॥

यस्मा इति । अयि वत्स, यस्मैकस्मैचन अनात्मबान्धवाय इन्द्राय प्रार्थ
 नाया तुल्यकाल यस्मिंस्तथा याच्नासमकालमेव सहज कवच ददातीति
 तथोक्त त्व साक्षात् जननादेव मातु मम सबन्धिनि सुकरतमे अत्यनायासेन
 कर्तुं शक्ये । नतु कवचदान इवोत्कर्तनदु खसाध्य इति यावत् । निदेशे
 आज्ञाया विषये मन्दस्य भाव सौढ्य मा कृथा मा कुरु । 'सुत सुतराम्' इति पाठे
 निदेशकरणकवचदानयो सुकरत्वदुष्करत्वप्रतीतिदौलभ्यमिति ध्येयम् । किञ्च
 यस्य चेत गुरुजनवचनस्य मातु पितुर्वा आज्ञाया अनुष्ठिते करणे विषये ।

इति दशनकिरणव्याजादन्तश्चिररक्षित तद्दश स्तन्य प्रकाश-
यन्त्या इव कुन्त्या निदेश कर्ण कर्णदेशाध्वनीन विधाय साक-
मञ्जलिना समुचितमुत्तर बन्ध ॥

भोजान्ववायो भुवने प्रतीत कुल कुरूणा च तथा द्वयेऽस्मिन् ।
तवाम्ब जन्मोपयमश्च चेद्वौ त्वय्येव जागर्त्युचितज्ञभाव ॥ ७७ ॥

अङ्गद्वय मे परिपालनीयमङ्ग त्वया शूरजनाग्रगेण ।

एव वशे मे विततान यस्तत्तस्यापि सख्य किमुपेक्षणीयम् ॥ ७८ ॥

पराङ्मुखस्य भाव पराङ्मुख्य औदासीन्य विवत्ते वहति । तस्मै पुत्राय इदं
अखिल जगत् विगिति शब्दस्य अभिधेय अर्थम् । निन्दामिति भाव । सुखेन ।
विशङ्कलमित्यर्थ । दोग्धि करोति । 'विङ् निर्भर्त्सननिन्दयो' इत्यमर ।
यत्त्वत्र श्लोके 'यस्मैकस्मैचन पुरुषायेन्द्रायेत्यथ' इति व्याख्याय 'इन्द्रस्य स्वभ-
र्तृत्वात् नाम्ना तद्ग्रहणमयुक्तमिति तथा व्यपदेश' इति नृसिंह, तन्न । अयि
वत्स, रवेरनुग्रहादिति मूलासागत्यापत्ते । रवेरपि तद्ग्रहर्तृत्वेन तस्यापि तत्र
नाम्ना व्यपदेशानौचित्यादिति ॥ ७६ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकार अन्त स्तनगर्भे चिराद्रक्षित निहित तस्य कर्णस्य
अश भाग स्तन्य स्तनक्षीर दशनकिरणाना दन्तकान्तीना व्याजात् प्रकाशं
यन्त्या बहि प्रसारयन्त्या इव स्थिताया इत्युत्प्रेक्षा सापहवा च । कुन्त्या
निदेश आज्ञावाक्य कर्ण कर्णदेशे श्रोत्रमार्गे अध्वनीन गच्छन्त विधाय ।
तच्छ्रुत्वेत्यर्थ । समुचित उभयलोकश्लाघ्य उत्तर प्रतिवाक्य अञ्जलिना साक
बन्ध । साञ्जलिबन्ध प्रत्युक्तवानित्यर्थ ॥

भोजेति । भोजाना यादवविशेषाणा अन्ववायो वश भुवने प्रतीत
प्रख्यात । कुरूणा कुल च तथा भुवने प्रतीतम् । हे अम्ब मात, अस्मिन् द्वये
भोजवशे कुरुवशे च क्रमेण तव जन्म उत्पत्ति उपयम विवाहश्च द्वौ चेत्
अभूता यदि, तर्हि त्वयि उचितज्ञ कर्तव्यक्रोविद् भाव अभिप्राय जागर्ति
स्फुरत्येव । गुणानामुभयवशशुद्धिनियतत्वादिति भाव । अत एवानुमानाल-
कार । उभयवशशुद्ध्या उचितज्ञत्वानुमानादिति ॥ ७७ ॥

तत किमत आह—**अङ्गद्वयमिति ।** अङ्ग हे कर्ण, शूरजनाना अग्रगेण
अग्रेसरेण त्वया मे मदीय अङ्गस्य शरीरस्य अङ्गदेशस्य च द्वय परिपालनीयम् ।
भुजाभ्यामिति भाव । एव उक्तप्रकारेण । उक्त्वेति शेष । य दुर्योवन तत्
अङ्गद्वय मे मम वशे अधीनत्वे विततान अकरोत् । मदधीन कृतवानित्यर्थ ।

१ 'चिरकालरक्षित' इति पाठ २ 'तद्दश' इति पाठ ३ 'अध्वनीत' इति
पाठ ४ 'आबन्ध' इति पाठ ५ 'भोजा वयो यो भुवनप्रतीत' इति पाठ ६
'ज-मोपयमोत्सवौ चेत्' इति पाठ ७ 'कर्ण' इति पाठ

परस्य लोकस्य गतेर्हि विन्न कृतघ्नतामेव वदन्ति सन्त ।
सा न स्पृशेन्मामधुना यथा त्व तथा प्रसीदाम्ब कृपार्द्रचित्ता ॥ ७९ ॥

इतिवादिनो रविसुतस्य मानस

न निवर्तते स्म धृतराष्ट्रनन्दनात् ।

अपि तु स्वकीयतनयान्महाभुजा-

दनवाप्य काममियमेव केवलम् ॥ ८० ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारतेऽष्टम स्तवक ।

तस्य तादृगुपकारिण तथा विश्वस्तस्य दुर्योधनस्यापि सरय उपेक्षणीय कि
अनादरणीय किम् । नानादरणीयमेवेत्यर्थ । अत्र तादृगुपकारविश्वासवाक्यार्थन
दुर्याधनसरयानुपेक्षणीयसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेद । 'कर्णं लया' इति पाठोऽनुप्रास-
भङ्गादुपेक्ष्य ॥ ७८ ॥

परस्येति । सन्त परस्य लोकस्य स्वर्गस्य गते कृतमुपकार हन्ति विस्म-
स्तीति कृतघ्न तस्य भाव कृतघ्नतामेव । नान्यमित्यथ । विन्न वदन्ति । सा
कृतघ्नता अधुना मा यथा येन प्रकारेण न स्पृशेत् न प्राप्नुयात्, तथा हेअम्ब,
कृपार्द्रचित्ता दयार्द्रचित्ता सती त्व प्रसीद अनुगृहाण । 'कृतघ्ने नास्ति निष्कृति'
इति तस्या प्रायश्चित्तस्याप्यस्मरणादिति भाव ॥ ७९ ॥

इतीति । इतिवादिन उक्तप्रकारेण वदत रवे सुतस्य कर्णस्य मानस
मन धृतराष्ट्रस्य नन्दनात् दुर्योधनात् न निवर्तते स्म न न्यवर्ति। अपितु कितु । इय
कुन्त्येव काम मनोरथ केवलम् । ईषदपीत्यर्थ । अनवाप्य अलब्ध्वा महान्
भुज तद्वल यस्य तस्मात् स्वकीयात् तनयात् कर्णात् निवर्तते स्म । मञ्जुभा-
षिणी ॥ ८० ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्यारयाने
अष्टमस्तवकविवरण समाप्तमासीत् ॥

नवमः स्तवकः ।

अथोभये ते कुरवो रणाय स्वनामधेयोर्पदप्रसिद्धम् ।
क्षेत्र व्यगाहन्त निरुद्धपार्श्वी शताङ्गमातङ्गतुरगयोधै ॥ १ ॥
हिरण्वत्यास्तत्र त्रिदशविनुतायास्तैरुह-
प्रसूनाना गन्धैर्मथितपथिखेदा करिघटा ।
कृतज्ञत्वेनेव स्वयमपि मदान्भोघिलहरी-
ददुस्तस्यै बह्वीरतिसुरभिगन्धी प्रियसखी ॥ २ ॥
अस्मज्जन्मभुव समानभिधया सप्तापि सिन्धुनिमा-
नेष्यामो वयमद्य शोषणमिति स्फीताभ्यसूया इव ।
सेनासैन्धवपङ्क्तय खुरपुटैर्दीप्रक्षुरप्रोपमै-
भूमैरुल्लिखितात्तलादजनयन्भूयो रजोमण्डलम् ॥ ३ ॥

अथेति । अथ कुन्तीगमनानन्तर ते प्रसिद्धा उभये कुरव पाण्डवा धार्तरा-
ष्ट्राश्च रणाय युद्ध कतुमिति 'क्रियार्थ-' इत्यादिना चतुर्थी । शताङ्गै रयै , मातङ्गै
गजै , तुरगै अश्वै , योधै पदातिभिश्च निरुद्धा सगता पार्श्वीश्चत्वारो येषा तै
तथोक्ता सन्त । खेषा नामधेय कुरुरिति सज्ञाशब्द उपपद पूर्वपद यस्य तेन
कुरुक्षेत्रमिति शब्देन प्रसिद्ध व्यवहृत क्षेत्र व्यगाहन्त विविशु ॥ १ ॥

हिरण्वत्या इति । तत्र कुरुक्षेत्रे करिणा गजाना घटा वृन्दानि । त्रिदशै
देवै विनुताया स्तुताया हिरण्वत्या नाम नद्या तत्रत्याया तटरुहाणा तीरवृ-
क्षाणा यानि प्रसूनानि कुसुमानि तेषा गन्धै मथित निरस्त पथिखेद मार्गश्रम
येषा तथोक्ता सन्त । कृतज्ञत्वेन उपकारस्मरणेन हेतुना स्वयमपि अतिसुरभि
भृश घ्राणतर्पण गन्ध यासा ता अतिसुरभिगन्धी बह्वी अनेका मदान्भोधे
दानजलसमुद्रस्य लहरी । लक्षणया प्रवाहान् । तस्यै हिरण्वत्यै । प्रियसखी
ददुरिवेत्युत्प्रेक्षा । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २ ॥

अस्मदिति । तत्र सिन्धुवौ नाम देशे भवा सैन्धवा अश्वा सेनासु तेषा
पङ्क्तय अस्माक जन्मभुव सिन्धुदेशस्य अभिधया नाम्ना समास्तुल्यान् । तन्नाम-
कानिति यावत् । इमान् सप्तसिन्धून् समुद्रानपि वयमद्य शोषण नेष्याम प्राप
यिष्याम । इत्युक्तप्रकारेण स्फीता प्रवृद्धा अभ्यसूया कोप यासा तथोक्ता इवे
त्युत्प्रेक्षा । दीप्रा उज्ज्वला । क्षुरप्रै खड्गभेदै उपमा सादृश्य येषा तै खुरा
पुटानीव तै उल्लिखितात् निष्पिष्टात् भूमैस्तलात् भूय बहुल रजोमण्डल धूलिम-

१ 'उपपद' इति पाठ २ 'तटतरु' इति पाठ ३ 'एव' इति पाठ
४ 'मदान्भोलहरिभि' इति पाठ ५ 'स्थलात्' इति पाठ

तेषा कुरूणा कलहोदयात्प्राग्रथस्वनाना करिवृहितानाम् ।
 आशामशेषा स्ववशे विवातुमन्योन्यमासीत्कलहो महीयान् ॥४॥
 नाम्ना वो^१ नवमग्रहस्य समता सोढास्महे हे^२ वय
 तुङ्गत्व न सहेमहीत्यतिरुषा सनाहधुर्या इव ।
 उद्दण्डा अपि केतवो ददृशिरे स्थान ग्रहाणामति-
 क्रम्य स्यन्दनवृन्दमौलिकलिता मध्येनभस्वत्पथम् ॥ ५ ॥
 महीपतीना पटमन्दिराणि मार्ग सुराणा लिलिहु शिरोभि ।
 वय हि दूष्याणि शुचीभवेमेत्यभ्रापगावारिमिमङ्गयेव ॥ ६ ॥

ण्डल अजनयन् उत्थापयन्ति स्म । 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इति विश्व । शादूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ३ ॥

तेषामिति । तेषा कुरूणा पाण्डवधार्तराष्ट्राणा कलहस्य युद्धस्य उदयात् प्राक् आरम्भात् पूर्वमेव अशेषा आशा दिश स्ववशे विधातु कर्तुं रथस्वनाना करिवृहिताना च अन्योन्य महीयान् दुनिवार कलह आसीत् । रथनेमिघण्टा- गजकोलाहलै दशापि दिश सान्द्रा बभूवुरित्यर्थ । अत्र दिक्परिपालनव्या- पनयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या 'ससर्गजा दोषगुणा भवन्ति' इति प्रसिद्धतादृशकौरवसबन्धिलकृताशेषराज्याभिलाषहेतुककलहोत्प्रेक्षाप्रतीतेर लकारेणालकारध्वनि ॥ ४ ॥

नाम्नेति । अपि किचेत्यर्थ । स्यन्दनवृन्दस्य रथकव्याया मौलिषु अग्रेषु कलिता घटिता ऊर्ध्वा दण्डा येषा ते उद्दण्डा केतव ध्वजा । हे ग्रहा सूर्यादयः, वय व युष्माक मध्ये नवमस्य ग्रहस्य केतो समता साम्य नाम्ना नाममात्रेण सोढास्महे क्षन्तास्महे । सहे कर्तरि लुट् । तुङ्गत्व औन्नत्य तु न सहेमहि न क्षमेमहि । व इत्यत्रापि योज्यम् । सहे कर्तरि लिट् । इत्युक्तप्रका- रया अतिरुषा मृश क्रोधेन सनाहधुर्या रणोद्युक्ता इवेत्युत्प्रेक्षा । ग्रहाणा नवाना- मपि स्थान मण्डल अतिक्रम्य मध्येनभस्वत्पथ महावायुपथस्य मध्ये ददृशिरे दृष्टा । लोकैरिति शेष । उक्तोत्प्रेक्षानुप्राणितातिशयोक्त्यलकार असबन्धे सबन्वरूप ॥ ५ ॥

महीपतीनामिति । महीपतीना उभयेषा राज्ञा पटमयानि मन्दिराणि (कतृणि) हि यस्मात्कारणात् वय दूष्याणि अपरिशुद्धानि । दूष्येति सज्ञावन्ति च । 'दूष्याद्य बल्लवेरमनि' इत्यमर । तस्मात् कारणाच्छुचीभवेम परिशुद्धानि भवेम । इत्यालोन्येति शेष । अभ्रापगाया आकाशगङ्गाया वारिणि मिमङ्ग- या मङ्क्तु स्नातु इच्छयेवेत्युत्प्रेक्षा । शिरोभि शिखरभागै सुराणा मार्ग आकाश लिलिहु पस्पृशु । अत्राप्यतिशयोक्ति पूर्ववत् ॥ ६ ॥

१ 'वा' इति पाठ २ 'अमी' इति पाठ ३ 'धूर्या' इति पाठ ४ 'पदम्' इति पाठ

तत क्षणादेव विशालविनिर्मितवीथीसहस्रविराजमानविशङ्कट-
विपणिविविधपण्याहरणविमर्दसहक्रयिकलोक विटकुलानुसार्थमाण-
वारविलासिनीजनेनिबिडवेशवाट विशिखाकृपाणकुन्तशक्तिप्रमुखवि-
विप्रायुधसस्कारपरवशयोधसबाध तत्कुरक्षेत्र कुरनगरमित्र बभूव ॥

तत्र तावद्दुःशासनाग्रज 'भगवन्, अस्मिन्नुपतस्थुषि वीरभुज-
विनोदकाले त्व विवाहविमुखोऽपि मर्दर्थं प्रत्यर्थिपार्थिवान्निहन्तु
पृतनाविपत्यलक्ष्मीमुपयच्छस्व' इति विज्ञाप्य पितामहस्य चरणयो
प्रणिपपात ॥

तत इति । तत राज्ञा पटमन्दिरनिर्माणानन्तर क्षणादेव विशाल विस्तीर्ण
ययातथा विनिर्मिताना रचिताना वीथीना सहस्रै विराजमान विशङ्कटासु
विशालासु विपणिषु पण्यवीथिषु विविधाना नानाजातीयाना पण्याना क्रय
वस्तूना आहरणे ग्रहणसमये विमर्दं समर्दं सृहन्त इति तत्सहा क्रयिकलोका
क्रेतृजना यस्मिन् तथोक्तम् । विटाना कुलेन मृन्देन अनुसार्थमाणेन वारवि
लासिनीजनेन वेश्याजनेन निबिडा सान्द्रा वेशवाटा वेश्यानिगासा यस्मि
स्तथोक्तम् । विशिखा बाणा, कृपाणा सङ्गा, कुन्ता, शक्तय प्रमुखा
येषा तादृशाना विविधाना आयुधाना सस्कारे शाणोत्तेजनाया परवशै प्रवणै
योवै सबाध सकट तत् प्रसिद्ध कुरुक्षेत्र कुरनगरस्य हास्तिनपुरस्य मित्र तुल्य
बभूव । उपमालकार ॥

तत्रेति । तत्र तावत् तदानीमेव दुःशासनस्याग्रजो दुर्योधन हे भगवन्
भीष्म, त्व विवाहे विषये विमुख पराङ्मुखोऽपि उपतस्थुषि सन्निहिते अस्मिन्
वीराणा भुजविनोदकाले बाहुपराक्रमक्रीडासमये मर्दर्थं मम कृते प्रत्यर्थिन
पार्थिवान् शत्रुराजान् प्रत्यर्थिना पाण्डवाना सबन्दिन पार्थिवान् सहायान् । नतु
प्रत्यर्थिन इति च । निहन्तु पृतनाना सेनाना आविपत्यलक्ष्मी उपयच्छस्व परिगृ-
हीष्व इति विज्ञाप्य पितामहस्य भीष्मस्य चरणयो प्रणिपपात नमस्कृतवान् ॥

१ 'विराजमान' इति पाठ २ 'विपणिविस्तारितविविध' इति पाठ ३ 'वार'
इति नास्ति क्वचित् ४ 'निबिडित' इति पाठ ५ 'प्रासतोमरप्रमुख' इति पाठ ६
'तावत्' इति नास्ति क्वचित् ७ 'विनोदन' इति पाठ ८ 'विहितविवाह' इति
पाठ ९ 'विनिहन्तु' इति पाठ १० 'उपयमस्व' इति पाठ ११ 'विज्ञापितस्य'
इति पाठ १२ 'चरणनलिनयो' इति पाठ

दुर्योधने विशति मौलिभुवा पद स्व
 शूराग्रणीष्वचरम सुरसिन्धुसूनु ।
 अर्धक्षणादरिभटास्त्रिदिवे विधास्य-
 न्नाध्यक्षतापदमविक्षदनीकिनीनाम् ॥ ७ ॥
 पार्थाश्च ते द्रुपदनन्दनमाशु चक्रु
 सेनान्यमुद्धतविरोधिवनानि दग्धुम् ।
 वह्नि प्रतापकपटान्निजजन्मकाले
 सक्त भुजे वहति य सतत ज्वलन्तम् ॥ ८ ॥

अर्थ सदसि महारथपरिगणनकथायामर्वरथोऽयमिति जाह्नवीयेन
 निहृतपौरुषतया रोषचिह्नितवदनरोचिरहापतिसूनुरहाय तस्यावधि-
 मेव निजहेतेरधारणस्यापि साधारण प्रतिजज्ञे ॥

दुर्योधन इति । शूराणा अग्रणीषु श्रेष्ठेषु अचरम प्रथम सुरसिन्धो सूनु
 गाङ्गेय भीष्म दुर्योधने मौलिभुवा किरिटप्रदेशेन स्व स्त्रीय पद चरण विशति
 नमस्कुर्वति सति । अर्धक्षणात् क्षणार्धात् अरिभटान् त्रिदिवे स्वर्गे विधास्यन्
 कर्मिष्यन् सन् । हनिष्यन्निति यावत् । अनीकिनीना सेनाना अध्यक्षतापद प्रभुत्व
 स्थान अविक्षत् प्रविष्टवान् । सेनाधिपतिर्बभूवेत्यर्थ । विशेषे कर्तरि लुङ् ॥ ७ ॥

पार्था इति । ते पार्थाश्च द्रुपदस्य नन्दन वृष्टद्युम्नम् । सेना नयति गमय
 तीति सेनानी त सेनान्य सेनाधिपति आशु चक्रु य धृष्टद्युम्न निजस्य जन्मन
 वह्निकुण्डादुत्पत्ते काले सक्त ज्वलन्त वह्नि अग्नि उद्धतान् गर्वितान् विरोधिन
 शत्रूनिव वनानि दग्धु प्रतापस्य कपटात् व्याजात् भुजे सतत वहति त द्रुपद-
 नन्दनमिति योज्यम् । अपह्नवालकार ॥ ८ ॥

अथेति । अथ सदसि सभायाम् 'आत्मान सारथि चाश्वान् रक्षन् युध्यति यो
 नर । स महारथसज्ञ स्यात्' इत्युक्तलक्षणलक्षिताना महारथाना परिगणन-
 कथाया सख्याप्रसङ्गे । अथ कर्णं जामदग्न्यब्राह्मणशापादिपराभूत अर्वरथ
 इत्युक्तप्रकार जाह्नवीयेन भीष्मेण निहृत तिरस्कृत पौरुष शौर्यं यस्य तस्य
 भाव तत्ता तथा हेतुना रोषशब्देन तत्कार्यं लक्ष्यते । भ्रुकुट्यादिना चिह्नित
 वदनस्य रोचि तेज यस्य तथोक्त अहापत्यु सूर्यस्य सूनु कर्णं तस्य
 भीष्मस्य अवधि मरणमेव निजाया हेते आयुवस्य सबन्धिन अधारणस्य
 अग्रहणस्यापि साधारण तुल्य अहाय सत्वर प्रतिजज्ञे । भीष्मनिधनपर्यन्त आयुध
 न धारयामीति प्रतिज्ञातवानित्यर्थ । 'अवसाने परिच्छेदे साम्नि काले बलेऽवधि'
 इति रत्नमालायाम् ॥

१ 'रिपुभटान्' इति पाठ २ 'तु' इति पाठ ३ 'जाह्नवेयेन' इति पाठ
 ४ 'कुमार' इति पाठ ५ 'युधि तस्य' इति पाठ

इद प्रतिपद्य खिद्यमान मानधन सुयोधनम् 'वत्स, मा भैषी ।
महाभुजानपि रिपुमहीभुज सख्ये खरतरविशिखमुखेन खाद-
यामि' इति पितामह आश्वासयामास ॥

तदनन्तरम् ।

अभ्रापगातनयपार्षतनन्दनाभ्या-
मैग्रावनौ तिलकिता वृतकार्मुकाभ्याम् ।
उच्चावच निजनिज विरुद् वहन्तो
युद्धाय तस्थुरुभयेऽपि कुरुप्रवीरा ॥ ९ ॥
जेता पुरामिव तदा जलजातयोनि
पत्रीश्वराग्रजमिव प्रथमो ग्रहाणाम् ।
अग्रे विधाय यदुनायकमात्ततोत्र
पार्थो रथी प्रधनभूमिमवाप वीर ॥ १० ॥

इदमिति । इद कर्णप्रतिज्ञात प्रतिपद्य श्रुत्वा खिद्यमान दुःखायमान मान
धन सुयोधन हे वत्स दुर्योधन, मा भैषी कर्णदुष्प्रतिज्ञात भय माप्नुहि ।
महान् श्लाघ्य भुज बाहुपराक्रम येषा तान् रिपुमहीभुज शत्रुभूपान् सख्ये
युद्धे खरतरेण अतितीक्ष्णेन विशिखमुखेन बाणेनैव वक्त्रेण खादयामि ।
भिन्द्यामित्यर्थं । इत्युक्तप्रकारेण पितामह आश्वासयामास आश्वासितवान् ॥

तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वय ॥ ९ ॥

अग्रेति । धृत कार्मुक धनु याभ्या ताभ्याम् । अभ्रापगातनयेन भीष्मेण
पार्षतनन्दनेन वृष्टद्युम्नेन द्वाभ्यामग्रावनौ अग्रदेशौ । तिलकिता अलकृता ।
उभयेऽपि कुरुप्रवीरा कौरवा पाण्डवाश्च उच्चावच अनेकविध निज-
निज प्रत्येक स्त्रीय विरुद् जयत्रिह्व छत्रचामरादि वहन्त सन्त युद्धाय
युद्ध कर्तुं तस्थु । सन्नद्धा बभूवुरित्यर्थं ॥

जेतेति । तदा युद्धारम्भकाले वीर पार्थ अर्जुन आत्त गृहीत तोत्र
अश्वताडन येन तथोक्त यदुनायक श्रीकृष्ण पुरा त्रिपुराणा जेता जयी सदा-
शिव जलजातयोनि ब्रह्माणमिव । ग्रहाणा प्रथम सूर्य पत्रीश्वरस्य गरुडस्य
अग्रज अनूक् अग्रे रथस्य अग्रभागे विधाय कृत्वा । सारथीकृत्येति यावत् ।
रथी रथमारूढ सन् प्रवनभूमि युद्धभूमि अवाप प्राप्तवान् । उपमाद्वय-
ससृष्टि ॥ १० ॥

१ 'खादिष्यामि' इति पाठ २ 'प्रसादयामास' इति पाठ ३ 'अग्रावनी' इति
पाठ ४ 'पुरा' इति पाठ ५ 'पक्षीश्वरा' इति पाठ ६, 'निधाय' इति पाठ

सचिन्त्य भीष्ममुखबन्धुजनस्य हानि
 सतापिन समरसीमनि शक्रसूनो ।
 बाष्पाम्बु चक्षुरधिक श्वसित मुखेन्दु-
 धैर्य मन करतल च मुमोच चापम् ॥ ११ ॥

बलारिसूनु वसुदेवसूनुर्वचोभिराश्वास्य चिरेण तैस्तै ।
 असासहि पावकजाठराग्नेरग्राहयत्तत्र पुन शरासम् ॥ १२ ॥

देवव्रतस्य जयकेतनचिह्नताल-
 श्यामप्रभावलिङ्गदृश्यत दूरदीर्घा ।
 सख्या सुतस्य समरे भुजवीर्यलक्ष्मीं
 सवीक्षितु रविसुतेव नभोऽधिरूढा ॥ १३ ॥

युद्धारम्भभटार्भटीपिशुनतामुद्गमयन्तस्तदा
 नि साणादिमजैत्रवाद्यनिनदा निर्धूतशब्दान्तरा ।
 श्रान्ति क्षेप्तुमिवातिदूरपद्वीसपादितामम्बुधे-
 वेलशैलमहागुहासु विविशुर्व्याप्त्यासु वाराधरै ॥ १४ ॥

सचिन्त्येति । समरसीमनि युद्धदेशे भीष्मो मुख आदि यस्य तस्य बन्धु-
 जनस्य हानि क्षय सचिन्त्य आलोच्य सतापिन खिद्यत शक्रसूनो अजुनस्य
 चक्षु नेत्र अधिक बाष्पाम्बु मुमोच । मुखमिन्दुरिव मुखेन्दु अधिक
 श्वसित मुमोच । मन अधिक वैर्य मुमोच करतल च अधिक चाप मुमोच ।
 आधिक्यमेकत्र द्वये बहुल अन्यत्र श्रेष्ठ्यमिति विवेक । शक्रसूनोरिति चतुर्ध्वपि
 योज्यम् । अत्रानेकक्रियायौगपद्यात् समुच्चय ॥ ११ ॥

बलेति । तत्र तदानी वसुदेवसूनु श्रीकृष्ण तैस्तैरध्यात्माध्वनीनै वचोभि
 गीतावाक्यै चिरेणाश्वास्य निर्दु खीकृत्य पावकस्य अग्ने सबन्धिन जाठराग्ने
 औदरानलस्य असासहि असोढारम् । खाण्डववनसमर्पणेनाग्निक्षुन्निवारकमित्यर्थ ।
 कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी । शरास गाण्डीव पुन अग्राहयत् प्राहयति स्म ॥ १२ ॥

देवव्रतेति । देवव्रतस्य भीष्मस्य सबन्धिनी दूरदीर्घा अत्यायता जयके-
 तने विजयध्वजे चिह्नतालस्य तालाकृतिलाञ्छनस्य श्यामप्रभाणा नीलका-
 न्तीता आवलि परम्परा समरे युद्धे सरया गङ्गाया सुतस्य भीष्मस्य
 भुजवीर्यलक्ष्मी सम्यग्वीक्षितु नभ आकाश अधिरूढा रविसुता यमुनेव
 अदृश्यत । लोकैरिति शेष । उत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

युद्धेति । तदा युद्धारम्भे भटाना आर्भट्या शौर्यव्यापारस्य पिशुनता सूचन
 उद्गमयन्त प्रकटयन्त निर्धूतानि अन्तर्धापितानि शब्दान्तराणि अन्यशब्दा

सग्रामदुन्दुभिरवश्रवणेन देवा
सर्वे क्वाटघटितानि गृहाणि कृत्वा ।
आदाय नन्दनवनादभिषेक्तुमाजौ

वीरान्प्रसूनचयमप्यभजन्विहाय ॥ १५ ॥

सति धर्मजले मिथो विमर्दात्सकल तद्व्यपनेतुमङ्गकेभ्यः ।
मघवत्प्रसुरा सुरा बभूवुर्मरुतोऽपि स्वयमात्ततालवृन्ता ॥ १६ ॥
तत्र तार्वरिगणौ शनैः शनैः सगतौ सधनुषौ सर्गर्जितौ ।
पूर्वपश्चिममरुत्प्रचोदितौ पुष्करे घनघनाघनाविव ॥ १७ ॥
धावत्स्यन्दनकेतनाशुकमरुद्भ्याधूतमन्दाकिनी-
बिन्दूनामपि सैन्यैकुजरघटाशुण्डासमुत्थायिनाम् ।

यैस्ते । नि साण जयभेरी आदिम येषा तेषा जैत्राणा जयावहाना वाद्याना निनदा
शब्दा । अतिदूरया पदव्या । मार्गगमनेनेत्यर्थः । सपादिता लब्धा श्रान्ति श्रम
क्षेप्तु परिहर्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । वाराधरै मेघै व्याप्तासु । अम्बुधे समुद्रस्य
बेलाशैल चक्रवालाद्रि तस्य महतीषु गुहासु विविशु विशन्ति स्म । उक्तोत्प्रे-
क्षानुप्राणिता असबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्तिः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १४ ॥

सग्रामेति । देवा इन्द्रादयः सर्वे सग्रामे दुन्दुभीना भेरीणा रवश्रवणेन
भाकाराकर्णनेन गृहाणि क्वाटैर्घटितानि कृत्वा आजौ युद्धे वीरान् पौरुषशा-
लिन अभिषेक्तु नन्दनवनात् प्रसूनाना पुष्पाणा चय राशि अपि आदाय
गृहीत्वा विहाय आकाश अभजन् प्रापु ॥ १५ ॥

सतीति । मघवान् इन्द्र प्रमुख येषा ते सुरा । मिथ अन्योन्य विम-
र्दादितो धर्मजले स्वेदे सति । तत् धर्मजल अङ्गकेभ्य अवयवेभ्य सकल
नि शेष यथा तथा । व्यपनेतु क्षेप्तु स्वय मरुतो वायवोऽपि देवाश्चेति च ।
आत्तानि गृहीतानि तालवृन्तानि व्यजनानि यैस्तयोक्ता बभूवुः । यद्यपि
पार्थिवानामेव खेद न तैजसाना तथापि प्रौढोक्त्या तथोक्तमिति ध्येयम् । औप-
च्छन्दसिकम् ॥ १६ ॥

तत्रेति । तत्र तदानी कुरुक्षेत्रे वा । सधनुषौ सचापौ सेन्द्रचापौ च ।
सर्गर्जितौ ससिंहनादौ सस्तनितौ च । तावुभयेऽरिगणौ शत्रुसघौ । पुष्करे
आकाशे । पूर्वमरुता प्राग्वायुना पश्चिममरुता प्रत्यग्वायुना च प्रचोदितौ प्रेरितौ
घनौ महान्तौ घनाघनौ मेघाविव शनैः शनैः सगतौ बभूवुः । उपमाल-
कारः । रथोद्धता ॥ १७ ॥

अथ नवभिर्गजयुद्धमाह—**धावदिति ।** स्फुटया शरदि ताराणा नक्षत्राणा

१ 'क्वाट' इति पाठ २ 'रिपुगणौ' इति पाठ ३ 'नवघना' इति पाठ
४ 'सिन्धुर' इति पाठ

दानाम्भ पृषतामपि स्फुटशरत्ताराकृतिस्पर्धिना

भेद ग्राहयितु शशाक गगने भृङ्गानुरोधक्रम ॥ १८ ॥

आसाद्य द्विपमाहवे रदपथेनारुह्य तीक्ष्णासिना

यन्तार विनिपात्य स दृहसित स्कन्धे विधाय स्थितिम् ।

कुम्भास्फालनकारिण रिपुभट दृष्ट्वा दिवौक स्त्रिया

कस्याश्चित्कुचकुम्भयो कठिनयो कण्डूरखण्डाभवत् ॥ १९ ॥

कश्चिद्गज प्रतिभटेन करे विल्लने-

ऽप्यामूलभागमसिना नमिताग्रकाय ।

आकृत्या स्वरूपेण सह स्पर्धन्त इति स्पर्धिनाम् । उभयत्र विशेषणम् । धावता वेगेन गच्छता स्यन्दनाना रथाना केतनेषु ध्वजेषु अशुकाना पताकापटाना सबन्धिभि मरुद्भि व्याधूताना च्याविताना मन्दाकिन्या आकाशगङ्गाया बिन्दूनामपि । सेनासु समवेताना सैन्याना कुजरघटाना गजचूनाना शुण्डाभि करै समुत्थाप्यन्त इति समुत्थायिना दानाम्भस मदजलस्य पृषता बिन्दूनामपि उभयेषा भेद मिथो वैलक्षण्य ग्राहयितु ज्ञापयितुम् । जनानामिति शेष । गगने भृङ्गाणा अनुरोधक्रम अनुसरणरीति । शशाक समर्थोऽभूत् । अत्र तादृशोभयबिन्दूना भृङ्गानुसरणेन मिथो वैलक्षण्यस्फूर्त्या विशेषकालकार । 'वैशेष्यस्फूर्तौ विशेषक' इति तल्लक्षणात् । स च 'ताराकृतिस्पर्धिनाम्' इत्युपमयोज्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । शार्दूलवि क्रीडितम् ॥ १८ ॥

आसाद्येति । आहवे युद्धे द्विप शत्रुगज आसाद्य सनिधाय रदपथेन दन्तमार्गेण आरुह्य तीक्ष्णेन असिना खड्गेन यन्तार गजारूढ विनिपात्य पातयित्वा । अदृहसितेन सहित यथा तथा सादृहसितम् । स्कन्धे गजस्य स्थितिं विधाय । कुम्भयो आस्फालन सशब्द करस्पर्श करोतीति कारिण रिपुभट शत्रुयोध दृष्ट्वा कस्याश्चिद्विवौक स्त्रिया देवाङ्गनाया सबन्धिनो कठिनयो कुचौ कुम्भाविव तयो अखण्डा अविच्छिन्ना कण्डू खर्जू अभवत् । अय चेदेतयोरुचितोऽस्य कर इति हृष्यत्कुचाम्बुदित्यर्थ । अत्र तादृग्वीरदर्शनस्य विशेषणगत्या कुचकण्डूदयहेतुत्वात्पदार्थहेतुकस्य काव्यलिङ्गस्य कण्डूसबन्धेऽपि सबन्धोक्तिरूपातिशयोक्तेश्च द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । वृत्त पूर्वोक्तमेव ॥ १९ ॥

कश्चिदिति । कश्चिद्गज प्रतिभटेन रिपुवीरेण (कर्त्रा) असिना (करणेन) करे शुण्डाया आमूलभाग मूलदेशपर्यन्त विल्लने विच्छिन्ने सत्यपि

क्षिप्र प्रगृह्य रदनेन निषादिहस्ता-

त्स्रस्त सृणि पुनरदात्कुशलाय तस्मै ॥ २० ॥

भसितलेपसितौ करिणावुभौ युधि परस्परदत्तरदौ मुखे ।

हरिरवेक्ष्य वहत्यपि वाहने सरभस निदधे सकला दृश ॥ २१ ॥

भिन्नैकदन्तमुसल प्रतिदन्तिष्वाता-

त्कुम्भाप्रलक्ष्यकुटिलाङ्कुशचन्द्ररेस ।

कश्चिद्गिरिशसमता कलयन्करीन्द्र

सारूप्यभागिव गणाधिपतेर्विरेजे ॥ २२ ॥

कश्चिन्निर्गत्य वेगादरिणृपतिबलेऽपातयत्स्वामिन स्व

तत्र स्कन्वाधिरूढ विमतमपि तथाधत्त नीत्वा स्वसैन्यम् ।

नमित नम्रीकृत अग्रकाय पूर्वकाय येन तथोक्त सन् निषादिन यन्तु हस्तात् स्रस्त गलित सृणि अङ्कुश रदनेन दन्तेन क्षिप्र सत्वर प्रगृह्य आदाय कुशलाय क्षेमार्थम् । उभयोरपीति शेष । तस्मै निषादिने पुनरदात् दत्तवान् । अत्राङ्कुशादानासबन्धेऽपि सबन्वोक्तिरूपातिशयोक्ति ॥ २० ॥

भसितेति । भसितस्य भस्मन लेपेन सितौ श्वेतीभूतौ युधि युद्धे मुखे परस्पर दत्तौ रदौ दन्तौ याभ्या तौ उभौ करिणौ गजौ अवेक्ष्य । चतुर्दन्तत्वेन तन्मुखमवलोकयेत्यर्थ । हरि इन्द्र वहति आत्मनाधिरूढेऽपि वाहने ऐरावते सकला दृश नेत्रसहस्र सरभस यथा तथा निदधे निहितवान् । ममैरावत कि तत्र गत इति भ्रान्त भयात् किमत्र नास्तीति सत्वर तमालोकितवानित्यर्थ । भ्रान्तिमदलकार ॥ २१ ॥

भिन्नेति । प्रतिदन्तिन शत्रुगजस्य घातात् दन्तप्रहारात् भिन्न भग्न एक दन्तो मुसलमिव यस्य स कुम्भस्य अग्रे उपरिभागे लक्ष्या दृश्या कुटिला वक्रा अङ्कुशेन चन्द्ररेखा तदाकृतित्रण अङ्कुश चन्द्ररेखेवेति वा यस्य स कश्चित्करीन्द्र गजश्रेष्ठ गिरिशस्य शम्भो पर्वतेन्द्रस्य समता सारूप्य औन्नत्येन तौल्य च कलयन् स्त्रीकरिष्यमाण सन् । वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देश । गणाधिपते विघ्नराजस्य सारूप्य भजतीति भागिवेत्युत्प्रेक्षा । विरेजे । आदाविति शेष । क्रममुक्तिरत्र विवक्षितेति ध्येयम् । उक्तोत्प्रेक्षाश्लेषोपमोज्जीवितेति तयोस्तस्याश्चाङ्गिभावेन सकर ॥ २२ ॥

कश्चिदिति । दु साध्य असाध्य रोव निवारण यस्य तथोक्त । अत एव कश्चित्करिकलभ तरुणगज दूर यथा तथा वृत परास्त अङ्कुश येन तथोक्त सन् । युधि वेगात् निर्गत्य । स्वबलादिति भाव , अरिणृपतिबले शत्रुसैन्ये स्व स्वीय स्वामिन यन्तार यत्र अपातयत् पातितवान् । तत्र अरिणृ

इत्थ दु साधरोधो युवि करिकलभो दूरधूताङ्कुश स-
न्विज्ञमन्य निषादिद्वयमपि विदधे हासपात्र जनानाम् ॥२३॥

हस्तेन हस्तमथ दन्तयुगेन दन्तौ
कर्णौ च कर्णयुगुलेन पदे च पद्भ्याम् ।
वालेन वालमभिहत्य च वारणौ द्वौ
तुल्याङ्गयुद्धमतिशिक्षितमौदधाताम् ॥ २४ ॥

निषादिनो दन्तिशिरस्यधोमुख निपातिताङ्गा लगुडस्य ताडनै ।
व्यथापनोदाय मदस्य सौरभ विनम्य जिघ्रन्त इवालुलोकिरे ॥ २५ ॥
तीक्ष्णै प्रत्यर्थिभलैरपहतशिरसा हस्तिपाना शरीरा-
दुत्क्रान्ता प्राणवाता करिमदपयसा सौरभीमुद्रहन्त ।

पतिबले स्कन्धे स्त्रीये अतिरूढम् । गजचर्यानिपुण्यसाहसादिति भाव । विमत
शत्रु यन्तारमपि स्व स्त्रीय सैन्य नीला प्रापय । तथा उक्तप्रकार आधत्त
चक्रे । तत्रापातयदित्यर्थ । इत्थ उक्तप्रकारेण । विज्ञ मनुते आत्मानमिति
विज्ञमन्य पण्डितमन्य मूर्ख निषादिनो यन्त्रो द्वयमपि स्त्रीय परकीय च
जदाना सर्वेषा हासस्य पात्र विदधे चक्रे । मदान्वो न परेषामेवाननुकूल चेष्टते ।
किंतु स्वेषामपीति भाव । अत्र दु साधरोधलादिना यन्तृपातनसमर्थनात्काव्य
लिङ्गभेदद्वयेन वाक्यार्थरूपेण यन्तृद्वयपरिहाससमर्थनात् वाक्याथहेतुकवाव्यलि-
ङ्गस्य असबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्तेश्चैकवाचकानुप्रवेशसकर । स्रग्धरा ॥ २३ ॥

हस्तेनेति । द्वौ वारणौ गजौ हस्तेन हस्त शुण्डया शुण्डा अभिहत्य
प्रहत्य । आदाविति शेष । अथ अनन्तरम् । इदमग्रे सर्वत्र योज्यम् । दन्त-
युगेन दन्तौ दन्तयुग अभिहत्य । इदमपि तथैव योज्यम् । कर्णयुगलेन च
कर्णौ । पद्भ्या च पदे पादौ । वालेन च वालम् । एव अत्यन्त शिक्षित तुल्य
अविशेष अङ्गैर्युद्ध आदधाता अकुरुताम् । 'आदधाते' इति वर्तमानार्थकलङ्-
न्तपाठ सदर्थविरोधादुपेक्ष्य । स्वभावोक्ति ॥ २४ ॥

निषादिन इति । निषादिन गजास्तदा लगुडस्य प्रतिगजकरगृहीतदण्डस्य
ताडनै दन्तिन गजस्य शिरसि कुम्भोपरि अधोमुख निपातितानि अङ्गानि
ऊर्ध्वकाया येषा तयोक्ता सन्त व्यथाया दण्डताडनवेदनाया अपनोदाय
वारणाय । ता अपनोदितुमिति 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी वा ।
मदस्य दानजलस्य सौरभ परिमल विनम्य प्रह्वीभूय जिघ्रन्त इवेत्युत्प्रेक्षा ।
आलुलोकिरे दृष्टा । जनैरिति शेष । वशस्थम् ॥ २५ ॥

तीक्ष्णैरिति । तीक्ष्णै प्रत्यथिना शत्रूणा भलै बाणविशेषै अपहतानि

पायपाय कपोलस्थलकुचकलशस्वेदवारिप्रवाह

चक्रु समर्दभाजा दिवि सुरसुदृशा तालवृन्तस्य कृत्यम् ॥२६॥

अश्वानुभौ तस्थतुरग्रपादावुत्क्षिप्य युद्धाभिमुखीभवन्तौ ।

परस्परस्योपरिहेतिपातात्स्वसादिनौ त्रातुमिवोर्ध्वकायौ ॥ २७ ॥

एकैव वैरिभटखङ्गवरस्य धारा

धारासु पञ्चसु सतीष्वपि कचिदश्वम् ।

स्कन्धे विभिद्य तदसूनितरैर्दुरापा-

जग्राह नाल्पमपि तत्क्षतजाम्बुलेशम् ॥ २८ ॥

छिन्नानि शिरासि येषा तेषा हस्तिपाना गजारोहाणा शरीरात् उत्क्रान्ता निर्गता प्राणात्मका वाता वायव करिमदपयसा गजमदजलाना सौरभी परिमलपरम्परा उद्वहन्त सन्त । दिवि आकाशे समर्दभाजा सुरसुदृशा अप्सरसा कपोलस्थलयो कुचौ कलशाविव तयोश्च स्वेदवारीणा श्रमजलाना प्रवाह पायपाय हला हला तालवृन्तस्य व्यजनस्य कृत्य चक्रु । अत्र अन्य-कृत्यस्य अन्यत्रासभवेन तत्सदृशकृत्याक्षेपात् असभवद्धर्मसबन्धनिबन्धनो नि-दर्शनालकार । असबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्तिश्चैकवाचकानुप्रवेशेन सकीर्णम् । स्रग्धरा ॥ २६ ॥

अथ चतुर्भिरश्वयुद्ध वर्णयति—अश्वानुभौ । उभौ अश्वौ अग्रपादौ पूर्वं पादौ उत्क्षिप्य उद्धृत्य युद्धे अभिमुखीभवन्तौ सन्तौ स्त्रौ स्त्रीयौ सादिनौ तौर-गिकौ परस्परस्योपरि । शरीर इत्यथ । हेत्यो अन्योन्यायुधयो पातात् त्रातु रक्षितुम् । त परिहर्तुमिति यावत् । ऊर्ध्व सादितिरोधानाय ऊर्ध्वीकृत काय याभ्या तथोक्ताविवेत्युत्प्रेक्षा । तस्थतु स्थितवन्तौ ॥ २७ ॥

एकेति । वैरिभटस्य शत्रुवीरस्य य खङ्गवर खङ्गश्रेष्ठ तस्य धारा तीक्ष्णाग्र एकैव स्वय एकापि सती कचिदश्व शत्रव पञ्चसु धारासु तीक्ष्णाग्रेषु आस्क-न्दितादिगतिविशेषेषु च सतीष्वपि । ‘धारास्राग्राम्बुसतत्या सैन्याग्रेऽश्वगतिष्वपि’ इति वैजयन्ती । स्कन्धे ग्रीवामूलदेशे विभिद्य भित्त्वा इतरैर्दुरापा प्राप्तुमश-क्याम् । पातु दुर्लभामिति यावत् । दुर्लभ आप अपा समूह येषु तानि इति वा तस्य अश्वस्य असून प्राणान् पञ्च जग्राह गृहीतवान् । कि चातएव तस्या-श्वस्य क्षतजमेवाम्बु रक्तजल तस्य लेश लव अल्प ईषदपि न जग्राह । जुगुप्सि-तत्वादिति तैक्ष्ण्यातिशयादिति च भाव । अत्र एकस्या धारापञ्चकवदश्वभेदवर्ण-नात्कारणासाकल्येऽपि कार्योत्पत्तिरूपो विभावनाभेद । एव लोकैकदुर्लभजल-वत्प्राणग्राहिण्यो जुगुप्सितरच्छाम्बुल्यागस्य आनुरूप्यात्समालकारश्च । द्वयोरपि श्लेषोञ्जीवितयो सद्यष्टि ॥ २८ ॥

समरभुवि बभासे सादिनो भूषणाना

मरकतमणिभासा मध्यग कश्चिदश्व ।

सकलभटविमदैश्चञ्चलाद्भिन्नवाहा-

त्रिपतित इव मध्यो नेतुरह्वा शताज्ञात् ॥ २९ ॥

आयोधनाङ्गणजुषामस्तृगापगाना-

मावर्तगर्भपतिता कुणपा ह्यानाम् ।

सबभ्रमुर्विहितपूर्वमुपाददाना

० शिक्षाविशेषमिव मण्डलचङ्कमेषु ॥ ३० ॥

धन्वी धानुष्कर्मोरादसिभृतमसिमान्कुन्तिन कुन्तधारी

चक्रास्त्र चक्रहेतिर्गदिनमपि गदापाणिरन्योन्यमेत्य ।

स्वस्वास्त्राणा प्रयोगे दृढपरिचितयो हन्तृवध्यत्वशैली-

साधारण्ये प्रतिष्ठार्मभिविदधुरमी द्वन्द्वयोधाग्रगण्या ॥ ३१ ॥

समरेति । सादिन तौरगिकस्य भूषणाना कटकमकुटादीना ये मरकतमणय गारुत्मतानि तेषा भासा श्यामप्रभाणा मध्य गच्छति प्राप्नोतीति मध्यग । ताभि श्यामीभूत इत्यर्थ । कश्चिदश्व सकलाना बहूना भटाना अपरात्रुल्यसृ-
ताना विमदै निर्गमनजन्यै चञ्चलात् कम्पितात् अतएव भिन्न मुक्तबन्धन वाह रथ्य यस्य तस्मात् । अह्वा नेतु सूर्यस्य शताज्ञात् रथात् समरभुवि युद्ध-
देशे निपतित रथ्य रथाश्च इवेत्युत्प्रेक्षा । बभासे रराज । मालिनी ॥ २९ ॥

आयोधनेति । आयोधनाङ्गणजुषा युद्धदेशगताना अस्तृगापगाना रक्तन दीना आवर्तगर्भेषु जलभ्रममध्येषु पतिता ह्याना अश्वाना कुणपा शवानि । मण्डलचङ्कमेषु च चक्राकृतिगतिविशेषेषु विषये पूर्व शिक्षाकाले विहित अभ्यस्त विहितपूर्व शिक्षाविशेष उपाददाना स्त्रीकुर्वाणा इवेत्युत्प्रेक्षा । सबभ्रमु भ्रमन्ति स्म ॥ ३० ॥

अथैकेन पादातयुद्धमाह—**धन्वीति ।** अथ स्वस्य स्वस्य सबन्धिना अस्त्री-
याना स्त्रीयानामिति वा अस्त्राणामायुवाना प्रयोगे प्रहरणे विषये दृढा अवि स्मृता परिचिति अभ्यास येषा तथोक्ता । अत एव अमी द्वन्द्व अनुरूप यथातथा युध्यन्त इति द्वन्द्वयोवा तेषा अग्रगण्या श्रेष्ठा धन्वी धनुर्धर धानुष्क धनुर्धरम्, असिमान् सङ्गधर असिभृतम्, कुन्तधारी कुन्तिनम्, चक्र हेति आयुव यस्य स चक्रास्त्रम्, गदा पाणौ यस्य स गदिनमपि । अन्योन्य

१ 'बिम्बभेदे' इति पाठ ० 'अङ्गण' इति पाठ ३ 'गत' इति पाठ

४ 'अगात्' इति पाठ ५ 'अथ विदधु' इति पाठ ७

तत ।

धृष्टद्युम्नोत्कर्त्तर्मर्माणमग्रे दृष्ट्वा हाहाशब्ददीना स्वसेनाम् ।
 कोदण्डज्यार्माभृशन्घोरघोषाकोपाङ्गीष्म प्राविशत्पार्थसैन्यम् ३२
 ससिहनादे सरित कुमारे चाप सम्राकृष्य शरैर्विमुक्तै ।
 परान्वरीतु प्रथम प्रवृत्ते वरान्वरीतु ववलेऽप्सरोभि ॥ ३३ ॥
 पृथासुताना पृतनान्तराले पृथक्पृथक्त्वस्य पृषत्कवर्या ।
 द्विपान्सहस्र तुरगान्सहस्र भटान्सहस्र पतितानकार्षु ॥ ३४ ॥

सिन्धो सुतस्य विशिखैर्जमदग्निसूनो
 प्राणान्विलिह्य विगिति प्रविमुक्तवद्भि ।

आरात् समीप एव । पदत्रयमिदं प्रथमान्तद्वितीयान्तद्वयपञ्चकेऽपि योज्यम् ।
 इत्थं द्वन्द्वीभूयेत्यर्थः । हन्तृत्वशैल्या हिंसाकर्तृत्वस्वभावस्य वध्यत्वशैल्या हिंसा-
 श्रयत्वस्वभावस्य च द्वयोरपि साधारण्ये तुल्यभावे । प्रतिष्ठा स्थिति अभिविदधु
 चक्रु । परान्मन्त तैर्हन्यमानाश्चाभूवन्नित्यर्थः । अत्रैकैकस्मिन्हन्तृत्ववध्यत्वरू-
 पानेकगुणयौगपद्यात्समुच्चयभेदः । स्रग्धरा ॥ ३१ ॥

धृष्टद्युम्नेनेति । ततः धृष्टद्युम्नेन पाण्डवसेनानायकेन उत्कृतानि छिन्नानि
 मर्माणि आयु स्थानानि यस्या तयोक्तम् । अतएव हाहाशब्दै दीना स्त्रीया
 सेना अग्रे दृष्ट्वा । भीष्म घोर दारुण घोष हुकार यस्यास्तथोक्ता कोद
 ण्डस्य चापस्य ज्या गुण आभृशन् टकारयन् सन् । पार्थसैन्यं पाण्डवसेना
 प्राविशत् प्रविष्टवान् । अत्र तादृशदीनसेनावलोकनस्य तथा भीष्मप्रवेश प्रति हेतु
 खात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । शालिनीवृत्तम् ॥ ३२ ॥

ससिहनाद् इति । सिहनादेन सहिते ससिहनादे सरित गङ्गाया
 कुमारे सुते भीष्मे प्रथम आदौ चाप समाकृष्य विमुक्तै प्रयुक्तै शरैः परान्
 शत्रून् वरीतु वारयितु प्रवृत्ते उद्युक्ते सति । अप्सरोभि वरान् पतीन् वरीतु
 ववले व्यापृतम् । वलतेर्भावे लिट् । अप्सरोभिरपि प्रथम वरान् वरीतु ववल
 इत्यपि प्राहुः । ततः पूर्वं महावीराणां नाशाभावादिति भावः । अत्र भीष्मपर
 वारणाप्सरोवरवरणक्रिययौगपद्यात्समुच्चयः ॥ ३३ ॥

पृथेति । तस्य भीष्मस्य पृषत्कवर्या बाणश्रेष्ठा पृथक् पृथक् प्रत्येक प्रत्ये-
 कम् । एकैकश इति यावत् । पृथासुताना पाण्डवानां पृतनान्तराले सेनामध्ये
 सहस्र द्विपान् गजान्, सहस्र तुरगान् अश्वान् । उभयत्र तदारूढानिति ध्येयम् ।
 सहस्र भटान् पदातींश्च पतितान् निहतान् अकार्षु चक्रु ॥ ३४ ॥

सिन्धोरिति । जमदग्निसूनो परशुरामस्य प्राणान् विलिह्य सस्पृश्य धिक्

कृत्तान्यमुञ्चत विरोधिकुलानि कश्चि-
त्कश्चिज्जवेन जगृहे युधि भूतवर्ग ॥ ३५ ॥

देवव्रते दलितवैरिणि दृष्टमात्रे

सारथ्यमात्रकरणे कृतसगरोऽपि ।

मूले न केवलमहो मुरभिद्रथस्य

मध्येऽपि चक्रमतिसभ्रमयाचकार ॥ ३६ ॥

अरिमण्डलखण्डनै पृषत्कैरवदीर्णा रुधिरापगावलीनाम् ।

अवनीपतयो रुषा निजानामधिविन्ना जननीममुष्य चक्रु ॥ ३७ ॥

असारा इमे तापसीया इति प्रविमुक्तवद्भि तत्प्राणास्त्यक्तवद्भि । अतिदृढस्पर्शै-
रिति यावत् । विशिखै बाणै । युधि कृत्तानि छिन्नानि विरोधिकुलानि शत्रु-
सघान् । कश्चित् एक भूतवर्ग । पृथिव्यादिपञ्चकदेह इति यावत् । जवेन
अमुञ्चत तत्याज । ममुरित्यर्थ । कश्चिदन्य भूतवर्ग पिशाचवृन्द जवेन जगृहे
गृहीतवान् । विरोधिकुलानीति योज्यम् । आहारार्थमिति भाव । 'भूत क्षमादौ
पिशाचादौ न्याग्ये सत्वोपमानयो ' इति वैजयन्ती ॥ ३५ ॥

देवव्रत इति । दलिता निहता वैरिण शत्रव येन तथोक्ते । अतएव देव
व्रते भीष्मे दृष्टमात्रे दृष्टे सत्येव । नतु विलम्बादित्यर्थ । सारथ्यमात्रकरणे
सारथ्यस्यैव करणे । नतु युद्धकरण इत्यर्थ । कृत सगर प्रतिज्ञा येन तथो
क्तोऽपि मुरभित् श्रीकृष्ण रथस्य अर्जुनरथस्य मूले केवल मूलभाग एव चक्र
रथाङ्ग नातिसभ्रमयाचकार । मृश न भ्रामितवानित्यर्थ । क्वितु रथस्य मध्येऽपि
चक्र सुदर्शन अतिसभ्रमयाचकार । भीष्मवधाय चक्रायुध गृहीतवानित्यर्थ ।
'चक्र सैन्ये रथावर्ते रथाङ्गेऽन्वयराष्ट्रयो । शस्त्रभेदे पुमाश्चक्रवाके' इति वैज
यन्ती । अत्र दलितवैरिभीष्मावलोकनस्य विशेषणगत्या श्रीकृष्णस्य प्रतिज्ञात्या-
गपूर्वक चक्रभ्रामणहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ॥ ३६ ॥

अरीति । अरिमण्डलस्य शत्रुसमूहस्य खण्डनै छेदकै अमुष्य भीष्मस्य
पृषत्कै बाणै अवदीर्णा विदारिता अवनीपतय शत्रुभूपा रुषा कोपेनेवे
त्युत्प्रेक्षा । अमुष्य जननीं गङ्गा निजाना रुधिरापगावलीना रक्तनदीसमूहाना
अधिविन्ना कृतसापत्न्यका चक्रु । ताभिर्बहुसपत्नीका चक्रुरित्यर्थ । बहवो
रक्तप्रवाहा प्रसङ्गुरिति परमार्थ । सापत्न्यान्न पर दु ख स्त्रीणामिति भाव ।
अत्रात्महन्तार भीष्म साक्षात्प्रतिकर्तुमशक्ताना शत्रूणा तदीयजननीदु खजन-
नोद्योगवर्णनात्प्रत्यनीकालकार । 'प्रत्यनीक बलवत शत्रो पक्षे पराक्रम' इति
लक्षणात् । औपच्छन्दसिकम् ॥ ३७ ॥

१ 'असौ' इति पाठ २ 'मुरजित्' इति पाठ ३ 'च' इति पाठ ४ 'विभ्र-
मयाचकार' इति पाठ ५ 'खण्डकै' इति पाठ

तदनु समरसमुखीनवैरिभटप्राणपरिमोक्षणेन्मुखशिलीमुखप्र-
स्थानसमयसमापृच्छनपात्रीकृतकर्णपुटैर्बलवैरिनगरवास्तव्यवारैर्वि-
लासिनीजनपाणिपङ्केरुहपरिगलितपारिजातप्रसवसहपतितचञ्चरीक-
पुञ्जमञ्जुगुञ्जितव्यञ्जितभेदचिकुरबन्वैर्वेगापतितविशिसविघट्टनवि-
पर्यस्तमुकुटविप्रकीर्णविविधमुक्ताफलशङ्कावदान्यरणश्रमवारिशिकर-
निकरकोरकितनिटिलभागै रोषातिरेकव्यतिकरितदशनावलिदशनपु-
नरुक्तरक्तिमाधरैरयुतेन राज्ञा शिरोभि कल्पान्तरुद्रबन्धु सुर-
सिन्धुसूनुरय वसुधरा बन्धुरयाचकार ॥

नद्या सुतेन जनितैर्नवदेववर्गै

सान्द्रे स्वधाम्नि सति सक्नुचितस्थितीनाम् ।

तदन्विति । तदनु अनन्तर कल्पान्ते प्रलयकाले रुद्रस्य बन्धु सदृश अय
सुरसिन्धुसूनु भीष्म समरे युद्धे समुखीनाना अभिमुखमवस्थिताना वैरिभटाना
सबन्धिना प्राणाना परिमोक्षणे त्याजने उन्मुखाना प्रवणाना शिलीमुखाना बाणाना
प्रस्थानसमये प्रयाणकाले समापृच्छनस्य प्रश्रस्य पात्रीकृतानि समुखीकृतानि
कर्णपुटानि येषा तै । बलवैरिनगरे स्वर्गे वास्तव्याना निवसन्तीना वारविलासि
नीजनाना अप्सरसा पाणिपङ्केरुहे कमले इव ताभ्या परिगलितै पारिजातप्र
सवै सह पतिताना सहागताना चञ्चरीकपुञ्जाना भृङ्गसमूहाना मञ्जुना मनो-
हरेण गुञ्जितेन झकारेण व्यञ्जित प्रकटित भेद मियो वैलक्ष्य्य येषा
तथोक्ता चिकुरबन्वा घम्भिला येषा तै । वेगेन आपतितै लभै विशिखै
बाणै विघट्टनेन निर्घातेन विपर्यस्तेभ्य विषमितेभ्य मुकुटेभ्य किरीटेभ्य
विप्रकीर्णाना गलिताना विविधाना मुक्ताफलाना शङ्काया ऊहस्यवदान्यै दातृभि ।
तद्भ्रान्तिदायिभिरिति यावत् । रणात् युद्धात् य श्रम तत्सबन्धिना वारिशी
करनिकरेण खेदजलबिन्दुवृन्देन कोरकित सजातकोरक इव स्थित निटि-
लभाग भालदेश येषा तै । रोषातिरेकेण कोपातिशयेन व्यतिकरितया सघ-
टितया दशनावल्या दन्तपङ्कथा दशनेन द्विगुणित पुनरुक्त रक्तिमा आरुण्य
यस्य तादृश अधर अवरोष्ठ येषा तै । अयुतेन दशभि सहस्रै राज्ञा
शत्रुभूपाना शिरोभि वसुधरा भूमि बन्धुरयाचकार विषमिता चक्रे ।
दशसहस्राणि शत्रूनवधीदित्यर्थ ॥

नद्या इति । नद्या सुतेन भीष्मेण जनितै रणे महावीरान् निहत्य निमित्तै ।

१ 'मोषण' इति पाठ २ 'समापृच्छन' इति पाठ ३ 'वारवनिताजनता'
इति पाठ ४ 'आपतित' इति पाठ ५ 'कृजित' इति पाठ ६ 'वेगादापतित'
इति पाठ ७ 'विपर्यस्तविकटमुकुटविशङ्कट ('विटङ्क') विप्रकीर्णमुक्ता' इति पाठ
८ 'अय' इति नास्ति क्वचित् ९ 'ब धुरयाचक्रे' इति पाठ

स्वर्गौकसामजनि सा स्वयमेव काम्या

कूलकषा कुशिकनन्दनकोपमुद्रा ॥ ३८ ॥

भीष्मस्य कन्याजनपाणिपीडा पितुर्मुदे त्यक्तवतोऽपि तस्य ।

सघात्सुराणा सति पुष्पवर्षे सतानलाभोऽजनि तद्विचित्रम् ॥ ३९ ॥

इत्थ विवाय दिनमेकमसौ समीक

पाश्चात्यभूधरमुपेयुषि पद्मबन्धौ ।

प्रत्यर्थिनामिव चकार बलापहार

स्वस्यापि चापशिखरादवरोपितव्य ॥ ४० ॥

नवाना देवानाम् । देवभूयगतानामिति यावत् । वर्गे वृन्दै स्वस्मिन् स्त्रीये धान्नि निवासे स्वर्गे सान्द्रे निबिडिते सति सकुचिता स्वल्पीभूता स्थिति आवास येषा तेषा स्वर्गौकसा देवाना सा प्रसिद्धा कूलकषा अनि वार्या कुशिकनन्दनस्य विश्वामित्रस्य कोपमुद्रा त्रिशङ्कुस्वर्गसृष्टिरूपकोप- चिह्न स्वय आत्मभिरेव काम्या अभिलषणीया अजनि अभूत् । अत्र देवाना स्वर्गस्थितिसक्रोचासबन्धेऽपि एव त्रिशङ्कुस्वर्गकामनासबन्धेऽपि च सबन्धो- क्तिरूप अतिशयोक्तिद्वय अङ्गाङ्गिभावेन सकीर्णम् ॥ ३८ ॥

भीष्मस्येति । पितु शतनो मुदे सत्यवतीलाभरूपसतोषाय कन्या- जनस्य पाणिपीडा विवाह त्यक्तवत् विसृष्टवतोऽपि तस्य भीष्मस्य सुराणा सघात् पुष्पवर्षे सति सतानाना अपत्याना सतानाख्यसुरवृक्षपुष्पाणा च लाभ । अजनीति यत्, तदेतत् भार्याभावेऽपि सतानलाभ विशेष्यापेक्षि नपुसकत्वनिर्देश । विचित्रम् । 'सतान सचये गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे' इत्य- मर । अत्र सतानकारणदारपरिग्रहाभावेऽपि तल्लाभवर्णनात् श्लेषप्रतिभोत्था- पितो विभावनालकार ॥ ३९ ॥

इत्थमिति । इत्थ उक्तप्रकारेण असौ भीष्म एक दिनम् । यावद्विवसमि त्यर्थ । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । समीक युद्ध विवाय पद्मबन्धौ सूर्ये पश्चाद्भव पाश्चात्य भूधर अस्तशैल उपेयुषि प्राप्नुवति । अस्तगते सतीति यावत् । प्रत्यर्थिना शत्रूणा बलस्य सामर्थ्यस्य अपहार नाशमिव । चापशिखरात् धनुष्कोटित अवरोपिता स्रसिता ज्या गुण येन तथोक्त सन् स्वस्य आत्मन बलस्य सैन्यस्य अपहार शिबिरप्रवेशनमपि चकार । 'बल शक्ति बल सैन्यम्' इति यादव । अत्र शत्रूणा भीष्मस्य च बलापहारेण श्लेषभित्ति- कालब्धैक्येनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेद ॥ ४० ॥

इति नवदिनानि नवनवानि भुजविलसितानि प्रकाश्य दश-
मेऽह्नि पुनरसौ निजध्वजचिह्नमात्र वियदाँरोहति भगवति विव-
स्वति समरवर्षासमयशिखण्डिना गाण्डीवधन्वना पुरस्कृत शिख-
ण्डिन दृष्ट्वा 'स्त्रीपूर्वोऽयम् । अमुना सह न युद्धव्यम्' इति निषिध्य
हस्ततलनिरस्तधनुर्लस्तक प्रथम स्वदूर्गपसरणकुपितयेव सिञ्चिन्या
पश्चादतिदूरनिष्कासितैर्विजयविपाठैरादिवसावसान विदारितकले-
वरतया नितान्ततान्त शान्तमना शान्तनवोऽसौ स्वान्तनिहि-
तरमाकान्त सुभटलोकसमुचिता शरशय्या क्रमादधिशिश्ये ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण नवदिनानि नवनवानि दिने दिने अभिनवानि
भुजयोर्विलसितानि नियुद्धक्रीडा प्रकाश्य प्रकटीकृत्य । दशमे अह्नि दिने
भगवति विवस्वति सूर्ये वियत् आकाश निजे ध्वजचिह्नस्य तालस्य प्रमाण
चिह्नमात्रम् । प्रमाणे मात्रच् । आरोहति सति । समरमेव वर्षासमय तस्मिन्
शिखण्डिना मयूरेण । तद्बहुलासभाजेत्यर्थ । गाण्डीवधन्वना अर्जुनेन पुर-
स्कृत शिखण्डिन इपदपुत्र दृष्ट्वा । अयं शिखण्डी पूर्व जन्मकाले स्त्री
स्त्रीपूर्व । अमुना स्त्रीपूर्वेण शिखण्डिना सह न युद्धव्यं युद्धं न कर्तव्यमिति । आ-
लोच्येति शेष । निषिध्य तेन सह युद्धं विहाय हस्ततलेन निरस्तं त्यक्तं
धनुषं लस्तकं मध्यं येन तथोक्तं । 'लस्तकस्तु धनुमध्यम्' इत्यमरः । विशि-
ष्टवाचकानां सति विशेषेण विशेष्यमात्रपरत्वान्न धनुःशब्दवैयर्थ्यम् । प्रथम
आदौ । सहितबाणाक्षणसमय इति यावत् । स्वस्य सिञ्चिन्या आत्मनः दूरमप-
सरणस्य आकर्णान्तमपसर्पणस्य करणेन हेतुना कुपितयेवेत्युत्प्रेक्षा । सिञ्चिन्या
गाण्डीवगुणेन । पश्चात् अनन्तर अतिदूरे निष्कासितैः नि सारितैः विजयस्य
अर्जुनस्य विपाठैः बाणविशेषैः आदिवसावसान सायकालपर्यन्तं विदारित
कलेवर शरीर यस्य तस्य भावः तत्ता तथा हेतुना । नितान्तं तान्तं ग्लानिं
प्राप्तं शान्तं प्राणिर्हिंसात् विरत मनो यस्य तथोक्तं । अतएवासौ शान्तनवो
भीष्मः । स्वान्ते मनसि निहितं ध्यात रमाकान्तं विष्णुमूर्तिं येन तथोक्तं
सन् । सुभटलोकस्य महावीरजनस्य समुचिता शरमर्या शय्या क्रमात्
शनैः अधिशिश्ये शेते स्म ॥

१ 'भुजलता' इति पाठ २ 'पुनरसौ' इति नास्ति क्वचित् ३ 'आरोहति
सति' इति पाठ ४ 'गाण्डीविना' इति पाठ ५ 'समीक्ष्य' 'विलोक्य' इति च
पाठ ६ 'अपसार' इति पाठ ७ 'दूर' इति पाठ ८ 'अवदारित' इति पाठ
९ 'शा तनव शातमना स्वा त' इति पाठ

पार्थेन क्षितिविनिखातपुङ्खकाना
 बाणानामुपरि पितामह शयान ।
 बभ्राज व्रणबिलवान्तरक्तबिन्दु-
 वाराणा घन इव शक्रगोपवर्षी ॥ ४१ ॥
 सवीक्ष्य तत्र शयित तमिम शरेषु
 साक्रामिक गुणमिव प्रतिपद्यमान ।
 भास्वानपि स्वयमुपान्तकरोष्मशान्ति
 पाश्चात्यसागरशरेषु शयालुरासीत् ॥ ४२ ॥
 जगति विनुतकीर्तौ जामदग्न्यस्य शिष्ये
 कवलितरिपुवर्गे कालधर्म यियासौ ।
 बहुसुरवरलाभाद्बद्धकामोत्सवाना
 श्वशुरमरणदु स स्वर्वधूना बभूव ॥ ४३ ॥

पार्थेनेति । पार्थेन अर्जुनेन क्षितौ भूमौ विनिखाता पुङ्खका बाणमूल
 भागा येषा तेषाम् । शैथिल्य कप् । बाणाना उपरि शयान व्रणबिलेभ्य
 बाणक्षतरन्ध्रेभ्य वान्ता नि सरन्त रक्तबिन्दव येन तथोक्त । पितामह
 भीष्म वाराणामुपरि शक्रगोपान्नाम रक्तकीटान् वर्षतीति वर्षी घन मेघ इव
 बभ्राज रेजे । उपमालकार । प्रहर्षिणी । 'त्रौ औ गच्छिदशयति प्रहर्षिणीयम्'
 इति लक्षणात् ॥ ४१ ॥

सवीक्ष्येति । तत्र युद्धभुवि शरेषु शयित तमिम भीष्म सवीक्ष्य ।
 सक्रमात् देहाद्देहान्तरप्राप्ते भवतीति साक्रामिक गुण प्रतिपद्यमान प्राप्नुवन्नि-
 वेत्युत्प्रेक्षा । स्वयमप्युपात्ता स्वीकृता करोष्मण भुजप्रतापस्य किरणौष्ण्यस्य च
 शान्ति उपरति येन तथोक्त । भास्वान् सूर्य । पाश्चात्यसागरस्य पश्चिमाब्धे
 शरेषु बाणेषु चलेषु च । शयालु शयनशील आसीत् । 'शरो दर्भान्तरे बाणे
 शर दग्नि जलेऽपि च' इति विश्व ॥ ४२ ॥

जगतीति । जगति विनुता सस्तुता कीर्तिर्यस्य तथोक्ते । कवलित नाशित
 रिपूणा वर्ग सघ येन तथोक्ते । जामदग्न्यस्य परशुरामस्य शिष्ये भीष्मे
 कालधर्म पञ्चल यातु प्राप्त इच्छौ यियासौ सति । 'प्रपन्ने' इति पाठान्तरम् ।
 बहूना सुराणा देवभूयगताना भटानामेव वराणा पतीना लाभात् प्राप्ते
 हेतो । बद्ध कामोत्सव सभोग यासा तासा स्वर्वधूना अप्सरसा श्वशुरस्य

१ 'बभ्राजे' इति पाठ २ 'कोप' इति पाठ ३ 'तमिम शयित' इति पाठ
 ४ 'प्रपन्ने' इति पाठ

पतिते युधि वाहिनीसुते पतदश्रुर्द्विविवापि वाहिनी ।

प्रथम परितापमुच्छ्रित पटवेश्मानि ययौ तत परम् ॥ ४४ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते नवम स्तवक ।

भर्तृपितु मरणेन यत् तद्दुःखं बभूव । अत्रापसरसा तादृशदुःखासबन्धेऽपि सबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । मालिनीवृत्तम् ॥ ४३ ॥

पतित इति । वाहिन्या गङ्गायाः सेनायाश्च सुते भीष्मे युधि युद्धभुवि पतिते सति । द्विविवा कौरवीया पाण्डवीयापि वाहिनी सेना पतन्ति गलन्ति अश्रूणि बाष्पाणि यस्यास्तथोक्ता सती प्रथम आदौ उच्छ्रित महान्त परिताप ययौ प्राप । तत पर पटवेश्मानि दूष्याणि ययौ । वैतालीयम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने नवमस्तवकविवरण समाप्तमासीत् ॥

दशमः स्तवकः ।

अपरेऽहनि कौरवश्चमूनामधिपत्वे परिकल्प्य कुम्भयोनिम् ।
पुरतो निजगाद् भीष्मपाताद्द्रुदितोच्छूनदृशा नराधिपानाम् ॥१॥
कुम्भोत्पत्त्या प्रसिद्धो मुनिवृषभ इव क्षमाधर विन्ध्यसङ्ग
लोके तादृग्विधस्त्व युधि निजमहसा भूभृत स्तम्भयित्वा ।
जीवग्राह गृहीत्वा विनमितवदन लज्जया धर्मसूनु
पद्भ्यामेव प्रचार विदधतमधुना लीलया मेऽर्पयेति ॥ २ ॥
उदित तदिदं निशम्य गोष्ठ्यामुचितज्ञ करमुन्नमय्य किञ्चित् ।
गुणसनिभविक्रमस्तदानी गुरुरेषोऽपि कुरूद्वह वभाषे ॥ ३ ॥
कर्तुं हि शक्यमखिल नृप काङ्क्षित ते
धर्मात्मजे परिवृतेऽपि धराधिनाथै ।

अपर इति । अपरेऽहनि परस्मिन् दिने । कौरव दुर्योधन कुम्भयोनि
द्रोणम् । चमूना अधिपस्य भाव अधिपत्वं तस्मिन् परिकल्प्य । तदधिप
कृत्वेति यावत् । भीष्मस्य पाताद्द्रुदितेन उच्छूने स्थूलीभूते दृशा नेत्रे येषां तेषां
नराधिपानां स्वपक्षाणां पुरतः अग्रे निजगाद् उक्तवान् । तस्मिन् शेष ।
द्रोण प्रतीत्यर्थं । औपच्छन्दसिकम् ॥ १ ॥

कुम्भेति । कुम्भे घटे उत्पत्त्या जन्मना प्रसिद्ध मुनिवृषभ मुनिश्रेष्ठ
अगस्त्य विन्ध्य इति सङ्गा यस्य तं क्षमाधर शैलमिव लोके तादृशी विधा
प्रकार कुम्भोत्पत्तिरूप यस्य तथोक्तं । त्वमपि महसा स्वतेजसेति पूर्वत्रापि
योज्यम् । युधि भूभृत शैलान् शत्रुराजाश्च स्तम्भयित्वा । 'भूभृन्नरेन्द्रशैलेषु'
इति विश्व । जीवग्राह गृहीत्वा । जीवन्तं गृहीत्वेत्यर्थं । धर्मसूनोरेवार्थादत्रापि
कर्मत्वम् । 'समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रह' इति णमुल् । कषादित्वादानुप्रयोगः ।
अतएव लज्जया विनमितवदनम् । किञ्च पद्भ्यामेव प्रचारगमनविदधत कुर्वन्तम् ।
पादचारिणमिति यावत् । धर्मसूनु धर्मराज मे मह्यं लीलया अधुना अर्पय इति
जगादेति पूर्वत्रान्वयः । उपमालकारः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ २ ॥

उदितमिति । गुहेन स्कन्देन सनिभ तुल्य विक्रम यस्य स । उचितज्ञ
अतएव एष गुरुद्रोणोऽपि तदानीं गोष्ठ्या सभायां तदिदं दुर्योधनोक्तं उदित
वाक्यं निशम्य करं किञ्चिदुन्नमय्य उद्धृत्य कुरूद्वहं दुर्योधनं प्रति वभाषे ।
औपच्छन्दसिकम् ॥ ३ ॥

कर्तुमिति । हे नृप दुर्योधन, धर्मात्मजे धर्मराजे धराधिनाथै राजभि
विराटादिभिः परिवृते सत्यपि । शौरिणा श्रीकृष्णेन प्रणुन्नानां चोदितानां
ह्यानां अर्जुनरथ्यानां हेषितशब्देन मिश्रं मिलितं नरस्य अर्जुनस्य शरास

शौरिप्रणुन्नहयहेषितशब्दमिश्रो

न श्रूयते यदि नरस्य शरासघोष ॥ ४ ॥

सर्वास्त्रविद्यासहवाससौख्यसकेतभूमेरपि तस्य वाचम् ।

प्रत्युद्ययौ ता परिषद्गताना तिर्यक्प्रचारश्च शिरसो नृपाणाम् ॥ ५ ॥

अथ द्रुपदजद्रोणौ रथाश्वगजसवृतौ ।

बद्धायतसमुत्साहौ युद्धाय निरगच्छताम् ॥ ६ ॥

नामाक्षराङ्कितनदीसुतबाणपूर्णे

रङ्गेऽवतेरतुरुभावपि राजवर्गौ ।

सक्ष्वेलितौ सविरुदौ समहादृहासौ

सास्फालितासशिखरौ सहवल्गनौ तौ ॥ ७ ॥

घोष गाण्डीवगुणटकार न श्रूयते यदि । अस्माभिरिति शेष । तदा ते तव सबन्धि अखिल काङ्क्षित उक्तरीत्या तत्समर्पणरूप कर्तुं शक्यम् । हि खल्वथे । साजुनस्य तस्य ग्रहण देवानामप्यशक्यमिति भाव ॥ ४ ॥

सर्वेति । सर्वासा अस्त्रविद्याना सहवासेन यत्सौख्य तस्य सकेतभूमि परिनिदिष्टस्थान तस्यापीत्यपिना किमुतान्यस्येत्यर्जुनस्य शौयात्कर्षो ध्वन्यते । तस्य द्रोणस्य सबन्धिनी ता वाच सार्जुनस्य धर्मराजस्य ग्रहणमशक्यमित्यात्मिका प्रति परिषद्गताना सभास्थिताना नृपाणा शिरस तिर्यक्प्रचार श्लाघाकम्प प्रत्युद्ययौ उचितमेवोत्तर दत्तमिति श्लाघयामासु । सर्वेऽपि सभ्या इत्यर्थ ॥५॥

अथेति । अथ द्रुपदज दृष्टद्युन्न द्रोणश्च तावुभौ पाण्डवकौरवसेनापती बद्ध आयत विस्तीर्णश्च सम्यगुत्साह युद्धोद्यम याभ्या तथोक्तौ सन्तौ अत- एव रथे अश्वे गजैश्च सवृतौ सन्तौ युद्धाय युद्ध कर्तुं निरगच्छता निर्गत- वन्तौ ॥ ६ ॥

नामेति । अपि किञ्च । तावुभौ पाण्डवकौरवीयौ राज्ञा वर्गौ सघौ क्ष्वेलितेन सिंहनादेन सहितौ सक्ष्वेलितौ, विरुदौ छत्रचामरादिराज्यचिह्नै सहितौ सविरुदौ, महता अदृहासेन सहितौ समहादृहासौ, आस्फालितौ सशब्द हस्तस्पृष्टौ असशि- खरौ भुजशिरोग्रौ ताभ्या सहितौ सास्फालितासशिखरौ, वल्गनेन लङ्घन- गमनेन सहितौ सहवल्गनौ च सन्तौ नामक्षराङ्किते भीष्मेति वर्णचिह्निते नदी- सुतस्य भीष्मस्य बाणे पूर्णे रङ्गे युद्धभुवि अवतेरतु प्रविशतु ॥ ७ ॥

१ 'रथद्विपहयावृतौ' इति पाठ २ 'महोत्साहौ' इति पाठ ३ 'कीर्णे' इति पाठ ४ 'समदादृहासौ' इति पाठ ५ 'सस्फालना' 'सस्फालिता' इति च पाठ -

अक्षौहिणीरवनिवल्लभवाहिनीना-
 मेकत्र गाढमिलिता सुतरामसोढा ।
 सा युद्धभूमिरुपरीव समुत्पतन्ती
 सान्द्रा रज पटलिका समदृश्यताभ्रे ॥ ८ ॥
 भेरीरवे गगनवाहिनि बाहुलीला
 द्रोणस्य वोक्षितुमनोभिरदृष्टपूर्वाम् ।
 मध्ये विसृज्य दिवि जम्भभिदोऽवकाश
 तस्थेऽभितस्त्रिदशकिन्नरयक्षसिद्धै ॥ ९ ॥

ततस्ते नरेन्द्रा सर्वेऽपि वसुधातलनिहितवामजानुभागा
 क्ष्वेलितमन्त्रमुदीर्य तूणीरपेटिकसमुत्थापिताञ्जीवाकर्षणसमुपजात-
 त्वरान्परुषभीषणविषदिग्धान्विनतातनयनिबद्धसर्पधार्तास्तक्षकमुखा-
 न्बाणपन्नगान्नभोभुवि चिराय नर्तयन्त परस्परपरिपन्थिना
 प्राणपवमानमपीप्यन् ॥

अक्षौहिणीरिति । एकत्र एकस्मिन् देश एव गाढ निबिड यथा तथा
 मिलिता अवनिवल्लभयो धर्मराजदुर्योधनयो सबन्धिनीना वाहिनीना सेनाना
 अक्षौहिणी अक्षौहिणीसरयवृन्दानि सुतरा असोढा अभृत्वा उपरि समुत्पतन्ती
 सा युद्धभूमिरिवेत्युत्प्रेक्षा । सान्द्रा रज पटलिका धूलीपटल करितुरगादिपदघटन-
 जन्य अभ्रे आकाशे समदृश्यत । लोकैरिति शेष ॥ ८ ॥

भेरीरिति । भेरीरवे विजयदुन्दुभीना भाकारे गगनवाहिनि आकाशे
 व्याभुवति सति पूर्वं कदाचिदप्यदृष्टा अदृष्टपूर्वा द्रोणस्य चापाचार्यस्य बाह्वोर्लीला
 युद्धविलास वीक्षितु मनो येषा तै त्रिदशै देवै किन्नरै यक्षै सिद्धैश्च जम्भ-
 भिद इन्द्रस्य अवकाश मध्ये विसृज्य दिवि आकाशे अभित तस्थे स्थितम् ।
 तिष्ठतेर्भावे लिट् ॥ ९ ॥

तत इति । तत ते सर्वेऽपि नरेन्द्रा राजान एव विषवैद्या इति श्लिष्टरूपकम् ।
 'नरेन्द्रो विषवेद्येऽपि' इति वजयन्ती । वसुधाया भूमे तले निहित निक्षिप्त
 वामजानुभाग यैस्तयोक्ता सन्त । एकत्र वनुराकर्षणदाढ्याय, अन्यत्र सर्पनर्त
 नायेति भाव । क्ष्वेलित सिंहनाद एव मन्त्र सर्पवाग्बन्धनविद्याविशेष तमुदीर्य
 प्रकटय्य तूणीर निषङ्ग एव पेटिका तस्मात्समुत्थापितान् बहिर्नीतान् जीवाया
 गुणस्य आकर्षणे जीवस्य आकर्षणे अपहरणे विषये च समुपजाता त्वरा येषा

- १ 'असोढा' इति पाठ २ 'शायिनि' इति पाठ ३ 'भिदे' इति पाठ
 ४ 'सर्वेऽपि नरेन्द्रा' इति पाठ ५ 'पेटक' इति पाठ ६ 'सर्पधार्तास्तक्षक'
 इति पाठ ७ 'चिर' इति पाठ ८ 'परस्पर' इति पाठ

कलशीतनयेऽथ कार्मुक स्व वलयीकुर्वति वैरिवन्वियूनाम् ।
युधि केवलमेव चापदण्डा धृतजीवा जनदृक्पथेष्वतिष्ठन् ॥१०॥
विधातृसृष्टि विपरीतरूपा विधातुमुद्युक्त इवैष वीर ।
शराभिवर्षेण चकार राज्ञामूर्ध्व कबन्धानि शिरास्यधस्तात् ॥११॥
तावद्घोटैर्वलक्षैर्वलयितसविवे तस्थिवास शताङ्गे
भारद्वाजो जिघृक्षुर्नृपतिमभिययौ भल्लवृष्टीर्विसुञ्चन् ।

तान् । 'जीवा जीवन्तिकामौर्व्योर्जीव प्राणिनि गाष्पतौ' इत्यमर । परुष निष्करण यथा तथा भीषणेन भयकरेण विषेण दिग्वाङ् लिप्तान्, परुषेण भीषणेन च विषेण दिग्वाङ् सगतान् । विनतातनयेन गरुत्मता सह निबद्धा स्पर्धा कलह यैस्तान् । एकत्र वेगात्, अन्यत्र निसर्गाच्चेति भाव । तक्षक कर्मार मुख जनक येषा तान् तन्निमित्तान्, तक्षक नागराज मुख मुख्य येषा तानिति च । 'तक्षको नागवर्धक्यो' इत्यमर । 'मुख तु प्रथमे मुख्ये' इति वैजयन्ती च । बाणानेव पन्नगान् नभसि आकाश एव भुवि चिराय नर्तयन्त सन्त परस्पर अन्योन्य परिपन्थिना शत्रूणा प्राणमेव पवमान वायु अपीप्यन् पाययन्ति स्म । तैरिति शेष । बाणपन्नगेरित्यर्थ । पिबतेणिजन्तालुडि चडि 'लोप पिबतेरीच्चाभ्यासस्य' इत्युपधालोप अभ्यासाकारस्य ईकारश्च । समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकम् ॥

कलशीति । अथ कलशीतनये द्रोणे स्व स्वीय कार्मुक धनु वलयीकुर्वति सहितशरगुणाकर्षणेन मण्डलीकुर्वति सति वैरिवन्वियूना तरुणशत्रुधनुर्धराणा चापदण्डा एव युधि युद्धदेशे धृतजीवा धृतजीवात्मान लग्नशिञ्जिनीकाश्च जनाना प्रेक्षकाणा दृक्पथेषु नेत्रमार्गेषु केवल मुरय अतिष्ठन् । नतु वैरिवन्वियुवान इत्यर्थ । चापानेव सजीवानपश्यन्, नतु तद्धारिण इति निर्गलितार्थ । अत्र धन्वसूभयत्रप्राप्तस्य सजीवत्वस्यैकत्र धन्वसु नियमनात्परिसरयालकारोऽसबन्धे सबन्धरूपातिशयोक्तिश्चैकवाचकानुप्रवेशेन सकीणा । औपच्छन्दसिकम् ॥१०॥

विधात्रिति । एष वीर द्रोण विधातु ब्रह्मण सृष्टि ऊर्ध्वशिरोऽव कबन्धरूपा विपरीत व्यत्यस्त अव शिर ऊर्ध्वकबन्धीकृत रूप आकार यस्यास्तथोक्ता विधातु कर्तु उद्युक्त इवेत्युत्प्रेक्षा । शराणा बाणाना अभितो वर्षेण राज्ञा वैरिणा कबन्धानि नि शीर्षकलेवराणि ऊर्ध्व चकार शिरासि अधस्ताच्चकार शरै पातितेषु शिर सु ननृतु कबन्धानीत्यर्थ ॥ ११ ॥

तावदिति । तावत् तदानी वलक्षै श्वेते घोटै अश्वै वलयित वलयाकारेण सवृत सविध समीपदेश यस्य तस्मिन् शताङ्गे रथे तस्थिवास स्थित नृपति धर्मराज जिघृक्षु गृहीतुमिच्छु अत एव भल्लाना नाम बाणाना वृष्टीः

दष्टारोचि शलाकास्तुमुलभवकिरन्दिक्षु सर्वासु घोरा

शीताशु मध्यसीम्नि स्थितमिव परिधे सिहिकाया कुमार ॥१२॥

तदनु तदीयमार्गणगणामिघातनिवर्तितमुखैर्निजशिलीमुखै सह
दूरमपयातान्मातरिश्ववैश्चाङ्गराश्विनेयतनयप्रभृतीन्क्षितिपतिरक्षिण
प्रवीरानभिवीक्ष्य क्षणेन माधवधाव्यमानतुरगेण शताङ्गेन प्लवगके-
तनो नगेन्द्रो नदीप्रवाहमिव निर्निवाररथचर्य तमाचार्यमुपरुरोध ॥

शिवयुद्धकृतस्तस्य द्रोणयुद्धेऽप्यभून्मन ।

सर्वापि जनता श्रेय काङ्क्षते ह्युत्तरोत्तरम् ॥ १३ ॥

विमुञ्चन् भारद्वाज द्रोण परिधे परिवेषस्य मध्यसीम्नि स्थित शीताशु चन्द्र
जिघृक्षु प्रसितुमिच्छु अतएव घोरा दष्ट्राणा दन्ताना रोचीषि तेजासि शलाका
इव ता सर्वासु दिक्षु तुमुल सकुल यथा तथा अवकिरन् प्रसारयन् सिहिका
राहुमाता तस्या कुमार राहुरिव अभिययौ समीप प्राप्तवान् । घोरा सर्वासु
दिक्षिवति भल्लवृष्टिष्वपि योज्यम् । पूर्णोपमालकार । स्रग्धरा ॥ १२ ॥

तदन्विति । तदनु तस्य द्रोणस्य इमे तदीया मार्गणा बाणा तेषा गणस्य
अभिघातेन प्रत्याहृत्या निवर्तितानि व्यावर्तितानि मुखानि शल्यभागा येषा तै-
निजै शिलीमुखै बाणै सह दूरमपयातान् पलायितान् मातरिश्वतनय मारुति
भीम , वैश्वानरतनय अग्निप्रभव धृष्टद्युम्न , आश्विनेयतनयौ अश्विपुत्रौ नकुल-
सहदेवौ, ते प्रभृतय तेषा तान् क्षितिपति धर्मराज रक्षन्तीति रक्षिण द्रोणा-
त्पालयितृन् प्रवीरान् अभिवीक्ष्य प्लवग हनुमान् केतने यस्य स अर्जुन निर्नि-
वारा दुर्निरोधा रथस्य चर्या गमन यस्य त रथस्येव चर्या यस्येति च त आक्षि-
तिपतिग्रहणप्रवण आचार्य द्रोण नगेन्द्र शैलश्रेष्ठ नदीप्रवाहमिव माधवेन श्रीकृ-
ष्णेन धाव्यमाना तुरगा यस्मिन्स्तेन शताङ्गेन रथेन उपलक्षित अतएव क्षणेन
उपरुरोध निरुद्धवान् । उपमालकार ॥

शिवेति । शिवेन शमुना सह मानपात्रविशेषेण च युद्ध करोतीति कृत
तस्य अर्जुनस्य मन । मनोरथ इत्यर्थ । द्रोणेन सह मानपात्रेण च युद्धे विष-
येऽपि अभूत् । हि यस्मात् सर्वापि जनता जनसमूह उत्तरादुत्तर त्रेष्ठात् श्रेष्ठतर
उपर्युपरीति वा श्रेय काङ्क्षते । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास । श्लेषभि-
त्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तयुज्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन स्रगर ॥१३॥

१ 'तत' इति पाठ २ 'रथरक्षिण' इति पाठ ३ 'वीक्षमाणेन माधवेन'
इति पाठ ४ 'तुरगेण प्लवग' इति पाठ ५ 'दुर्निरोधरथचर्यमाचाय' इति पाठ
६ 'काङ्क्षति' इति पाठ .

दाता ग्रहीता च धनजयो वेत्युद्दामशब्दो भुवनेऽस्ति यस्य ।
विस्फारघोषो धनुषोऽस्य भूयान्विजृम्भते स्म द्विषतामसह्य ॥१४॥

नामैषा मे ज्यायस पुण्यकीर्तेरासीदिष्ट मात्स्यपुर्यामितीव ।
गाण्डीवोत्थैरेष बाणैर्हताना कङ्कान्क्रव्यैर्विद्विषा पर्यताप्सार्त् ॥१५॥

तदनु सव्यसाचिशरवीचीनीचीकृतभुजदम्भविजृम्भ कुम्भस-
भव समराय परिगृहीतेषु सविधानेषु तूणीरमात्रमेव प्रतिभटो-
न्मुख विदधानैर्योधै साक चण्डभानुश्चरमगिरेरिव स्वयमपि कट-
कसीमानमासीदत् ॥

दातेति । यस्य गाण्डीवस्य दाता च धनजय ग्रहीता प्रतिग्राही च धनज-
यो वा धनजय एवेत्यर्थः । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवाथ च समुच्चये' इत्यमरः ।
एकोऽग्निः, अपरोऽजुन इति तत्त्वम् । 'धनजयोऽर्जुने बहौ' इत्यमरः । इत्युक्त
प्रकार उद्दाम महान् शब्दते कीर्त्यत इति शब्द यस्य भुवने अस्ति । प्रसिद्ध
इत्यर्थः । तस्यास्य धनुषः गाण्डीवस्य सबन्धी भूयान् गम्भीर विस्फारघोष
गुणटकार द्विषता असह्य सोढुमशक्यः । कणकठोर सन्निति यावत् । विजृ-
म्भते स्म । 'धनजयौ' इति द्विवचनान्तपाठस्तु दातृप्रतिग्रहीत्रो द्वित्वेन प्रती-
त्याधायक कविविवक्षितविरोधाभासास्फोरकत्वात् उपेक्ष्य ॥ १४ ॥

नामेति । एषा कङ्काना नाम कङ्क इति सज्ञा मे मम सबन्धिन पुण्यकीर्ते
ज्यायस ज्येष्ठस्य वर्मराजस्य मात्स्यपुर्या विराटनगरे । तत्रावस्थानसमय इति
भावः । इष्ट काङ्क्षित आसीत् । इत्युक्तहेतोरिवेत्युत्प्रेक्षा । एषोऽर्जुन गाण्डीवा-
दुत्थैः प्रयुक्तैः बाणैः हताना विद्विषा क्रव्यैः मासैः कङ्कान् गृध्रान् पर्यताप्सार्त् ।
तृप्यते परिपूर्वाङ्गुटि सिचि वृद्धिः । शालिनी ॥ १५ ॥

तदन्विति । तदनु सव्यसाचिनः अर्जुनस्य शराणां वीचिभिः परम्पराभिः
नीचीकृता क्षीणीभूता भुजयो दम्भविजृम्भा दर्पचेष्टितस्य तथोक्तः कुम्भ-
सभव द्रोणः चण्डभानुः सूर्यः चरमगिरेः अस्तशैलस्य कटकसीमानः नितम्बप्र-
देशमिव स्वयमपि समराय युद्धं कर्तुमिति 'क्रियार्थः-' इत्यादिना चतुर्थी । परिगृ-
हीतेषु सविधानेषु साधनानामध्य इत्यर्थः । तूणीरमात्र एक निषङ्गमेव प्रतिभटानां
शत्रुवीरणा उन्मुख अभिमुख विदधानैः कुर्वाणैः । पृष्ठप्रकाश्यः पलायमानैरि-
त्यर्थः । योधैः साकं भटैः सह कटकसीमानः शिबिरप्रदेशं प्रति आसीदत् प्राप्त
वान् । 'कटक वलये सानौ राजधानीनितम्बयो' इति वैजयन्ती । अत्र प्रकृत
योरेव भारद्वाजभास्करयोः श्लेषभित्तिकालब्धैक्यकटकसीमाप्रवेशेनौपम्यस्य गम्य
त्वात्तुल्ययोगिताभेदः । एव कुम्भे सभवति वर्तत इति कुम्भसभवः । तत्परिमि

१ 'अपि धनजयावित्युद्दामशब्दौ' इति पाठः २ 'भुवनेषु' इति पाठः ३ 'तूणी'
इति पाठः ४ 'प्रतिभटाभिमुख' इति पाठः ५ 'स्वकटकस्य सीमान' इति पाठः .

अन्येद्रोणेणसचोदितनृपवचने तस्थिवद्भिस्त्रिगतै-
 राहूतेऽन्यत्र योद्धु गतवति विजये कृष्णकृत्प्रशसे ।
 प्रातस्ते धार्तराष्ट्रा परबलमभजन्वीतभीकैरनीकै-
 दावज्वालेन शून्यवनमिव चमरावल्गावद्भि स्वयूथै ॥१६॥
 भारद्वाजोऽपि तस्मिन्नहनि कुरुपतेर्वाञ्छितार्थं विधास्य-
 न्नन्धान्वेषैकतानो रथमविनिकषा स्थापिते धर्मसूनो ।
 कृष्णाभ्या रक्षणाय प्रथितभुजमदे सत्यजित्युत्स्फुलिङ्ग
 दृष्टयोर्युगमनिधाय प्रतिभटपृतनाकुक्षिमाविक्षदेक ॥१७॥
 विद्ध्वा चिरेण युगमात्रमपास्य रथ्या-
 निर्धूनितेन सरुषा गुरुणा निकृत्तम् ।

तिजलादि तस्य शरवीचिभि बहुतरजलतरगान्तर्हितत्वमनुरूपमित्यानुसूयघट-
 नात्मक समालकारश्च द्वयो ससृष्टि ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्यु परस्मिन् दिवसे प्रात द्रोणेन सचोदितस्य त्रिगतै
 सह अर्जुनस्य युद्ध घटयेति प्रेरितस्य नृपस्य दुर्योधनस्य वचने तस्थिवद्भि
 त्रिष्टुद्भि अतएव त्रिगतै सुशमादिभि योद्धु आहूते कृष्णेन कृप्ता सघटिता
 प्रशसा 'आहूतान्नान्यतो गच्छेयम्' इति विजयव्रतस्तुति यस्य तस्मिन् अतएव
 विजये अर्जुने अन्यत्र गतवति सति ते धार्तराष्ट्रा वीता भी येषा तै गत-
 भयै । अर्जुनराहिल्यादिति भाव । शैषिक कप् । अनीकै बलै सह परेषा
 पाण्डवाना बल चतुरङ्ग चमरा मृगविशेषा वल्गावद्भि प्लवद्भि स्वै यूथै सजा-
 तीयसधै सह दावज्वालेन शून्यवनमिव अभजन् प्राप्तवन्त । 'द्वयोज्वालकीलौ'
 इत्यनुशासनाज्ज्वालेनेति पुस्तनिर्देश । उपमालकार ॥ १६ ॥

भारद्वाज इति । अपि किचेत्यर्थ । तस्मिन्नहनि कुरुपते दुर्योधनस्य
 वाञ्छितमर्थं धर्मराजप्रहणरूप विधास्यन् करिष्यन् अतएव रन्ध्रस्य परिच्छि-
 द्रस्य अन्वेषे विचारणे एकतान अनन्यवृत्ति भारद्वाज धर्मसूनो रक्षणाय
 रथ अविनिकषा तद्रथस्य समीपे । 'अभित परित -' इत्यादिना द्वितीया ।
 कृष्णाभ्या श्रीकृष्णार्जुनाभ्या स्थापिते निवेशिते प्रथित प्रसिद्ध भुजयो मद्
 दर्पं यस्य तस्मिन् सत्यजिति नाम पाञ्चाले उद्यन्त स्फुलिङ्गा क्रोधात्मिका
 यस्मात्तत् दृष्ट्यो नेत्रयो युगमनिधाय । तमेव दर्शदर्शमित्यर्थ । एक अर्जुन-
 राहिल्यादप्रतिभट सन्नित्यर्थ । प्रतिभटपृतनाया शत्रुसेनाया कुक्षि मध्यभाग
 आविक्षत् प्रविष्टवान् । स्रग्धराद्वयम् ॥ १७ ॥

विद्ध्वेति । रथ्यान् द्रोणरथाश्वान् अपास्य विहाय युगमात्र अश्वस्कन्धवा-

१ 'प्रसङ्गे' इति पाठ २ 'रथमथ' इति पाठ ३ 'निखाय', 'विधाय' इति
 पाठ ४ 'युद्धा' इति पाठ

तस्याथ रङ्गभुवि सत्यजितोत्तमाङ्ग

बाष्पाम्बुमि सह पपात युधिष्ठिरस्य ॥ १८ ॥

उच्चया त्वरया तस्मिन्नुपकण्ठ समागते ।

पार्थस्य पश्यतोऽग्रे त प्राणा अपि तथाचरन् ॥ १९ ॥

तस्याथ द्वेषिसेनाजलधिकवलनात्कुम्भयोनित्वकीर्ति

स्पष्टीकर्तु स्वकीयामिव कुतुकवत पार्श्वमभ्येत्य वेगात् ।

भीमो रथ्यानमभ्राद्द्रुपदतनुभव सूदयामास सूत

कोदण्ड केतुदण्ड द्वयमपि शकलीचक्रतुर्दक्षपुत्रौ ॥ २० ॥

ततस्तादृश कुम्भसभवस्याभिषङ्गमभिवीक्ष्य क्रोधनतया कर्णता-
लसमीरणसमृद्धिपरिणतचक्रवातगर्भपरिभ्रमद्रथकेतुपताकापटसहस्र-

ह्यतिर्यग्दाहविशेषमेव विद्ध्वा निभिव्य चिरेण निर्धूनितेन व्याकुलीकृतेन अतएव
सर्षा सक्रोधेन गुरुणा द्रोणेन निकृत्त छिन्न तस्य सत्यजित उत्तमाङ्ग शिर
रङ्गभुवि युद्धभूमौ । 'रङ्गो रणतले रागे' इति विश्व । युधिष्ठिरस्य बाष्पाम्बुमि
सह पपात । 'युद्ध्वा' इति पाठोऽसगतत्वादुपेक्ष्य ॥ १८ ॥

उच्चयेति । तस्मिन् द्रोणे उच्चया महत्या त्वरया उपकण्ठ समीप प्रति
समागते सति अग्रे पुर । स्वसमीप इति यावत् । त द्रोण पश्यत पार्थस्य
युधिष्ठिरस्य प्राणा अपि तथा उक्तप्रकार आचरन् उपकण्ठ कण्ठसमीप समागता
इत्यर्थ । कण्ठगतप्राणो भीत्याभूद्धर्मराज इत्यर्थ । अत्र द्रोणस्य युधिष्ठिरप्रा-
णाना च श्लेषभित्तिकालब्धैक्येनोपकण्ठसमागमनेन वर्मेणौपम्यस्य गम्यत्वात्के-
वलप्रकृतास्पदस्तुल्ययोगिताभेद ॥ १९ ॥

तस्येति । अथ समीपागमनानन्तर द्वेषिणा सेनाया एव जलधे कवलनात्
क्षपणात् स्वकीया कुम्भयोनित्वेन अगस्त्यभावेन घटोत्पत्त्या च या कीर्ति ता
स्पष्टीकर्तु कुतुकवत कुतूहलिन इव स्थितस्येत्युत्प्रेक्षा उक्तरूपकानुप्राणिता ।
द्रोणस्य पार्श्व प्रति वेगात् अभ्येत्य आगत्य । 'कोपात्' इति पाठान्तरम् । भीमो
रथ्यान् अमभ्रात् हन्ति स्म । मभ्राते कर्तारि लङ् । द्रुपदतनुभव वृष्टद्युम्न सूत
सारथि सूदयामास निजग्रे । दक्षयो अश्विनो पुत्रौ नकुल सहदेवश्च कोदण्ड
केतुदण्ड च द्वयमपि शकलीचक्रतु चिच्छिदतु । स्रग्धरा ॥ २० ॥

तत इति । तत अनन्तर तादृश उक्तविध कुम्भसभवस्य द्रोणस्य अभि-
षङ्ग पराभव अभिवीक्ष्य क्रोधनतया अतिक्रोधेन रणे मत्त उन्मादित भगदत्त

१ 'वराङ्ग' इति पाठ २ 'द्वेषिसेना' इति पाठ ३ 'कोपात्' इति पाठ .

४ 'दलया' इति पाठ

सपादितसमरसागरावर्तवशवदफेनकूटशोभानि सकलदिङ्मुखघण्टा-
पथजाङ्घिकघण्टाभरणरणितबधिरीकृताष्टलोकपालपुरजनानि 'निबि-
डितसुरसमाजसमाक्रान्तगगनमण्डपसधिवन्धस्थिरीकरणाय दत्ताय-
तेन्द्रनीलस्तम्भानिव शुण्डादण्डानूर्ध्वमुन्नमयमानानि समस्तानि हा-
स्तिकानि पुरस्ताद्विस्तार्य रणमत्तो भगदत्त सुप्रतीकमधिरूढो हठा-
ञ्जीममभिदुद्राव ॥

घोरेऽभियाते सति सुप्रतीके दूरेऽपसस्रुद्विषता बलानि ।

परश्वघास्त्रे पतिते जलानि पत्युर्नदीनामिव पश्चिमस्य ॥ २१ ॥

सुप्रतीक नाम औपवाह्य गज अधिरूढ सन् कर्णौ तालौ व्यजने इव तयो
सबन्धिन्या समीरणसमृद्ध्या वायुमण्डल्या परिणताना सजाताना चक्रवाताना
गर्भेषु मध्येषु परिभ्रमद्भि रथकेतुषु पताकापटाना सहस्रै सपादिता समरस्यैव
सागरस्य आवर्ताना भ्रमीणा वशवदानि । परिभ्रमन्तीत्यर्थ । यानि फेनकूटानि
तेषा शोभा यैस्तथोक्तानि सकलानि दिशा मुखानि अप्राण्येव घण्टापथा महा-
मार्गा तेषु जाङ्घिके वेगेन गच्छद्भि घण्टाभरणाना रणितै घणघणारावै बधि-
रीकृता । विदारितकर्णा इत्यर्थ । अष्टाना लोकपालाना इन्द्रादीना पुरेषु अम-
रावत्यादिषु जना यैस्तथोक्तानि । निबिडितै सान्द्रीभूतै सुराणा समाजै सधै
सम्यक् आक्रान्तस्य गगनस्यैव मण्डपस्य सधिवन्धेषु स्थिरीकरणाय दाढ्यसपाद
नार्थ दत्तान् स्थापितान् आयताश्च इन्द्रनीलस्तम्भानिव स्थितान् शुण्डा दण्डा
इव तान् । 'शुण्डा करिकरे मध्ये' इति विश्व । उन्नमयमानानि ऊर्ध्व प्रसार-
यन्ति समस्तानि हास्तिकानि गजवृन्दानि पुरस्तात् विस्तार्य हठात् बलात् भीम
अभिदुद्राव धावितवान् ॥

घोर इति । घोरे भयकरे सुप्रतीके भगदत्तगजे अभियाते प्राप्ते सति
द्विषता बलानि चतुर्विधानि परश्वध इत्यस्त्रे आयुधे परशुरामीये पतिते प्रविष्टे
सति पश्चिमस्य नदीना पत्यु समुद्रस्य जलानीव दूरे अपसस्रु अपचक्रमु ।
'अम्बुपूरा' इति पाठे उपमाया भिन्नलिङ्गाख्य इति दोषापत्ति । परश्वघोऽस्या
स्तीति परश्वध परशुराम । अर्शादित्वान्मत्वर्थीयोऽच । तस्यास्त्र इत्यर्थ ।
तेन न्यूनपदत्वाख्यदोष इत्यपि प्राहु । पुरा किल परशुरामेण विप्रदत्ताया
क्षितौ स्थितिं जुगुप्समानेन वासदेशायाथितोऽविध तत्परश्वधपरिक्षिप्त सुदूर-
मपससारेति पौराणिका ॥ २१ ॥

१ 'निबिड' इति पाठ २ 'दत्तानिद्र' इति पाठ ३ 'उन्नमय्य' इति
पाठ ४ 'दूर ससप द्विषता बलौघ' इति पाठ ५ 'अम्बुपूरा' इति पाठ .

केतून्पातयतो रथान्श्लथयतो दन्तावलान्कृन्ततो
घोटान्पाटयतो विभिद्य गदया भीमो द्विपान्विद्विषाम् ।
सग्रामाङ्गणरक्तवारिलहरीसलक्ष्यमाणस्वक-

च्छायामात्रसहायमेव विदधे त सुप्रतीक क्षणात् ॥ २२ ॥

पादाग्रहस्तरदनप्रतिघातलीलाभग्नारिरक्तमसृणो भगदत्तदन्ती ।
आलक्ष्यत क्षितिभृतस्तटवप्रकर्मण्यालिप्तगात्र इव गैरिककर्दमेन २३

तदनु करटिमल्ल तत्र वीक्ष्यापतन्त

दलितपरबल त दन्तकुन्त वहन्तम् ।

चकितहृदयवृत्ते सगरे वायुसूनो-

र्जनकगुणसमृद्धिर्जङ्घयोराविरासीत् ॥ २४ ॥

केतूनिति । अथ केतून् पातयत, रथान् श्लथयत शिथिलान् कुर्वत, दन्तावलान् गजान् कृन्तत छिन्दत, घोटान् अश्वान् पाटयत विदारयत, विद्विषा द्विपान् गजान् गदया विभिद्य भीम त सुप्रतीक भगदत्तगज क्षणात् सग्रामाङ्गणे युद्धदेशे रक्तवारिणा शोणितोदकाना लहरीषु महातरणेषु सलक्ष्यमाणा परिदृश्यमाना स्वका च्छाया प्रतिबिम्ब एव च्छायामात्र सहाय यस्य तथोक्तम् । विदधे चक्रे । तदितरान् सर्वानप्यवधीदित्यर्थ । अत्र सुप्रतीकभिन्नसर्वगजवधस्य स्वच्छायामात्रतत्सहायकत्वरूपेण वर्णनात्पर्यायोक्तालकार । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २२ ॥

पादेति । पादाग्रै भग्नपादै चतुर्भि हस्तेन शुण्डया रदनाभ्या दन्ताभ्या च प्रतिघातलीलाया प्रहारक्रियया भग्नाना अरिदन्तिना शत्रुगजाना रक्तेन मसृण । लिप्त इत्यथ । भगदत्तस्य दन्ती सुप्रतीक । क्षितिभृत अद्रे तटे व-प्रकर्मणि उल्खातकेल्या गैरिकस्य रक्तधातुविशेषस्य कर्दमेन पङ्केन आ समन्ता-लिप्त गात्र यस्य तथोक्त इवेत्युत्प्रेक्षा । आलक्ष्यत दृष्टे । लोकैरिति शेष । लक्ष्यते कर्मणि लङ् । यत्त्वत्र पादाना अग्रहस्ताना शुण्डाग्राना रदनाना च प्रतिघातेनेति, यच्च वात्रैव गैरिकाणा मन शिलानामिति व्याख्यानुसारेण 'धातु-र्मन शिलाद्यद्रेगैरिक तु विशेषत' इत्यमरकोशलेखन नृसिंहस्य, तत्तस्य विज्ञ-मन्यस्य न चोद्यम् । अग्रहस्तस्यैक्य रदनयोद्वित्व गैरिकमन शिलयोर्विजातीयत्व चानुभवता सहृदयाना पर प्रसिद्धिविरुद्धत्वाख्यो दोषस्तु हृदय धुनोति ॥ २३ ॥

तदन्विति । तदनु तत्र युद्धभूमौ दन्त कुन्त आयुधविशेष इव त वहन्त अतएव दलित विदारित परबल शत्रुसैन्य यस्मिस्तत्तथा । आपतन्त आगच्छन्त त करटिमल्ल गजश्रेष्ठ सुप्रतीक वीक्ष्य सगरे युद्धे विषये चकिता भीता हृदयस्य

इति सुप्रतीकसक्षुभितनिजध्वजिनीकोलाहलसमाकर्णनाकुलमानसो वासवसूनुर्महेषुनिषूदितावशेषसशप्तकगणदूरनिरासप्रयुज्यमानवायव्यास्त्रवेगार्ध विभज्य निजरथाय वितीर्णवानिव तूर्णमासाद्य निर्वेलभुजगर्वदुर्विलसितौ तौ^३ कुम्भजातकिरातराजौ निरुद्धचिरेण योधयामास ॥

तत ।

मनश्च पार्थस्य रथ च भङ्गु मदावलेन्द्रस्य करे प्रवृत्ते ।

सारथ्यचातुर्यवशेन शौरेर्भग्न स तस्यैव मनोरथोऽभूत् ॥ २५ ॥

मनस वृत्ति अवस्था यस्य तस्य वायुसूनो भीमस्य जङ्घयो जनकस्य वायो गुण गमनवेग तस्य समृद्धि आविरासीत् जाता । पलायितोऽभूदित्यर्थः । अत्र तादृशवस्तुप्रतीकावलोकनस्य पलायनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः । 'वावतो वायुसूनो' इति पाठान्तरत् ॥ २४ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण सुप्रतीकेन सक्षुभिताया निजाया ध्वजिन्या सेनाया कोलाहलस्य सकुलारावस्य समाकर्णनेन आकुल व्याकुल मानस यस्य स । वासवसूनु अर्जुन महद्भि इषुभि बाणै निषूदितेभ्य निहतेभ्य अवशेषाणा सशप्तकाना नाम त्रैगर्ताना गणस्य दूर निरासे विषये प्रयुज्यमानस्य वायव्यास्त्रस्य यो वेगस्तस्मादर्ध वेग विभज्य । निजाय रथाय वितीर्णवान् दत्तवानिवेत्युत्प्रेक्षा । तूर्ण सत्वरं आसाद्य समीप गत्वा निर्वेलानि अपाराणि भुजयो गर्वस्य दुर्विलसितानि दुश्चेष्टितानि ययोस्तौ । कुम्भजात द्रोण किरातराज भगदत्त तौ द्वावपि निरुद्ध चिरेण योधयामास युद्धमकारयत् । तावात्मनेति शेषः । द्रोणभगदत्तावित्यर्थः ॥

तत इत्युत्तरेणान्वयः ॥

मन इति । तत अर्जुननिरोधानन्तर पार्थस्य अर्जुनस्य मनश्च रथ च भङ्गु भङ्गयितु मदावलेन्द्रस्य सुप्रतीकस्य करे शुण्डाया प्रवृत्ते व्यापृते सति । शौरे श्रीकृष्णस्य सारथ्ये चातुर्यवशेन नैपुण्यप्रभवेन स अर्जुनमनोरथभङ्गविषयक तस्य सुप्रतीकस्य मनोरथ एव भङ्गोऽभूत् । मनश्च भङ्गोऽभूत् । रथश्च भङ्गोऽभूदिति चार्थः । आगच्छतस्तस्य मार्गादन्यतो रथ गमयामासेति परमाथः । अत्र पार्थमनोरथभङ्गार्थमुद्यतस्य सुप्रतीकस्य मनोरथभङ्गवर्णनादनर्थोत्पत्तिरूपो विषमप्रभेद मनस रथस्य कामस्य च त्रयाणा मनोरथशब्दश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकरः ॥ २५ ॥

१ 'ध्वजिनीचर' इति पाठः २ 'समाकुल' इति पाठः ३ 'तो' इति नास्ति क्वचिद् ४ 'तत' इति नास्ति क्वचिद् ५ 'इन्तु' इति पाठः

पार्थस्य तस्य तदनु प्रहिता वधाय
 भङ्ग ययौ पथि शरैर्भगदत्तशक्ति ।
 प्रस्थानकर्मसमये भयदायि तस्या
 नागस्य दर्शनमजायत यत्समीपे ॥ २६ ॥

अथ तेन हरे सुताय मुक्त हृदि कृत्वा स्वयमात्मदैवमस्रम् ।
 तदिद वनमालया मुकुन्द सहवास्तव्यकुटुम्बितामनैषीत् ॥ २७ ॥
 स फल्गुनस्तत्र चकार बाणैश्चिकीर्षुमन्त्याक्षरवर्जित स्वम् ।
 कुलाचलात्पीवरमप्यराते करेणुमाद्याक्षरयोगशून्यम् ॥ २८ ॥

पार्थस्येति । तदनु सुप्रतीकशृण्वाप्रहारव्यसनानन्तरम् । तस्य पार्थस्य अजु-
 नस्य वधाय वध कर्तुमिति 'क्रियार्थ-' इत्यादिना चतुर्थी । प्रहिता प्रेरिता भग
 दत्तस्य शक्ति नाम आयुध पथि मार्गमध्ये शरै अजुनबाणै भङ्ग छेद ययौ ।
 शक्ति सामर्थ्यं भङ्ग पराजय ययावित्यपि प्राहु । यत् यस्मात् तस्या भग
 दत्तशक्ते प्रस्थानकर्मण अजुनवधार्थं प्रयाणस्य समये भय भङ्गजन्य ददाती
 ति तदायि नागस्य सर्पस्य गजस्य च । 'गजेऽपि नागमातङ्गो' इत्यमर । दर्शन
 समीपे । ननु किञ्चिद् गमनानन्तरमित्यर्थं । अजायत अभूत् । तस्माद्भङ्ग
 ययावित्यन्वय । अत्र नागदर्शनस्य हेतो भङ्गस्य हेतुमतश्च द्वयोरुक्तहेतुरलं-
 कार । नागशब्दश्लेषभित्तिकालब्धसर्पगलद्वयाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्रा-
 णित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । 'शशसर्पवृकादीना दर्शनाद्भयमाप्नुयात्'
 इति शाकुना ॥ २६ ॥

अथेति । अथ शक्तिभङ्गानन्तरम् । तेन भगदत्तेन हरे इन्द्रस्य सुताय
 अजुन हन्तुमिति पूर्ववच्चतुर्थी । मुक्त आत्मा स्व विष्णु दैव यस्य तथोक्तम् ।
 अस्त्र वैष्णवास्त्र विष्णोर्भूप्रार्थनया लब्ध्वा पित्रा दत्त मुकुन्द श्रीकृष्ण स्वय हृदि
 कृत्वा वक्षसा गृहीत्वा । अर्जुन ततो मोचयित्सेति यावत् । तत् वक्षसा गृहीतमिद
 वैष्णवास्त्र वनमालया सह वास्तव्य एकत्रवासी य कुटुम्बी गृही तस्य भाव
 तत्ता ता तथा सह स्थितिं अनैषीत् प्रापयामास । तदस्त्र वनमालेव कृष्णस्य
 वक्षसि काचिन्मालामूदित्यर्थं । 'वज्र तृणप्रायता वह्नि शीतलता हिम
 दहनतामायाति यस्येच्छया' इत्यागमादिति भाव । औपच्छन्दसिकम् ॥ २७ ॥

स इति । स फल्गुन अर्जुन स्व आत्मान तत्र तदानीं अन्त्याक्षरेण फल्गु-
 नेति नामनि अन्तिमवर्णेन । नकारेतेति यावत् । वर्जित रहित फल्गुम् । असारमित्य
 र्थं । 'वाच्यवत्फल्गवसार च' इति यादव । चिकीर्षु कर्तुमिच्छु कि च कुलाचलात्
 हिमवदादेरपि पीवर पृथुल अराते शत्रो भगदत्तस्य करेणु गज सुप्रतीक
 आद्याक्षरस्य ककारस्य योगेन सबन्धेन शून्य रेणुम् । लवशादिच्छिन्नमित्यर्थं ।

'दयिनोस्य' इति पाठ २ 'कृल' इति पाठ ३ 'क्रौञ्चाचलात्' इति पाठ .

मदपङ्कललामगन्धिफालं मघवत्सूनुररेर्निपात्य शीर्षम् ।
पृथुला मुदमौददे ततोऽसौ पृथिवीगन्धवतीति गौतमोक्ते ॥ २९ ॥

भगदत्ते वध याते सह मत्तेन दन्तिना ।

सत्यजिन्नाशशोकार्तिमत्यजन्पाण्डुनन्दना ॥ ३० ॥

तदनु नाम्नारुणे तेजसि सध्ययापि तादृशे कलशयोनि स्वय-
नाम्ना गुरुरपि व्यथयापि तादृग्विधस्त्रिभिरेवाङ्गैर्विरलितेन बलेना-
नुगम्यमानस्तादात्विक स्वमनोरथमिव दूष्यतामुपगतमावास शनै
शनैराववृत्ते ॥

चकार । अत्र फल्गुनकरेणुशब्दयोस्तदर्थयोश्च अभेदाभिमानान्नावाच्यवचन-
त्वदोष । अत्र फल्गुनस्यान्याक्षरराहित्यचिकीर्षो सुप्रतीकस्य स्वस्यैव तद्विरु-
द्धाक्षरशून्यत्वप्राप्तेविषादन नामालकार । 'इध्यमाणविरुद्धाथसप्राप्तिस्तु विषाद-
नम्' इति लक्षणात् ॥ २८ ॥

मदेति । तत सुप्रतीकवधानन्तरम् । असौ मघवत इन्द्रस्य सूनु अर्जुन
मदपङ्केन कस्तूर्या यल्लाम तिलकभूषण तस्य गन्धोऽस्यास्तीति गन्धि फाल
ललाट यस्य तथोक्तम् । अतएव अरे भगदत्तस्य शीर्षं शिर निपात्य पात-
र्यिला । भुवीती शेष । पृथिवी भूमि गन्ध अस्या अस्तीति गन्धवती इत्युक्तप्र-
काराया गौतमस्य नैयायिकस्य उक्ते वाक्यस्य पृथुला महती मुद आददे
चकार । तदुक्ति प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धामकरोदित्यर्थ । अत्रैकत्र विलसत्कस्तूरी
तिलकफालभगदत्तशीर्षपातनेन सर्वत्र तस्या गन्धवत्त्वबोवकगौतमोक्तिप्रमो-
दकरणासबन्धेऽपि सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । औपच्छन्दसिकम् ॥ २९ ॥

भगदत्त इति । भगदत्ते मत्तेन दन्तिना सुप्रतीकेन सह वध याते प्राप्ते सति
पाण्डुनन्दना युद्धिष्ठिरादय सत्यजित पाञ्चालस्य नाशेन द्रोणकृतेन य
शोक तस्मादार्ति व्यथा ता अत्यजन् तत्यजु । शत्रूणा व्यसनेन महदप्यात्म-
व्यसन निरस्यत इति भाव ॥ ३० ॥

तदन्विति । तदनु नाम्ना अरणे तेजसि सूर्ये सध्यया सायकालिकया ।
तद्रागेणापीति यावत् । तादृशे अरणे सति । 'अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदे
स तु त्रिषु' इत्यमर । कलशयोनि द्रोण । स्वय नाम्ना गुरुरपि व्यथया पराभ-
वदु खेनापि तादृग्विव गुरु दुर्भर सत्रित्यर्थ । त्रिभिरङ्गै तुरगरथपदाति-
भिरेव विरलितेन असान्द्रेण । तुरीयाङ्गस्य गजरूपस्य भीमेन भङ्गत्वादिति
भाव । बलेन अनुगम्यमानश्च सन् । तदा तस्मिन् काले भव तादात्विकम् ।
'तत्काले तु तदाल स्यात्' इत्यमर । स्व स्वीय मनोरथ युधिष्ठिरग्रहणविषयक

१ 'भाल' इति पाठ २ 'आदधात्' इति पाठ ३ 'हस्तिना' इति पाठ
४ 'पार्थसैनिका' इति पाठ ५ 'तादात्विकमनोरथ' इति पाठ

शिविरमेत्य तदैव सुयोधन शितशरव्रणमोचितकञ्चुकम् ।
 मृदुलमञ्चगत कलशोद्भव विरचिताञ्जलिरेवमभाषत ॥ ३१ ॥
 महारथ त्व मम वाञ्छितद्रु फलेग्रहि न प्रतनोषि यस्मात् ।
 कृपेतिशब्दोऽपि बभूव नून इस्वस्त्वयि शूयाल इव त्वदीये ॥ ३२ ॥
 भगवन्, त्वमिदं सावधानेन चेतसा स्मरणपथमधिरोपय ।
 पितामह सोऽपि पृषत्कतल्पे वपुर्निज माधवमन्तरङ्गे ।
 तवैव हस्ते मम कार्यसिद्धिं कृत्वा हि^१ धाम स्वमियेष गन्तुम् ॥३३॥

मिव दूष्यता निष्फललाभिन्ध्यत्न वल्लभमयत्न च उपगत प्राप्त आवास शिविरं प्रति शनै शनै आवृते प्रत्यावृत्तवान् । अत्रारुणे गुरुरित्यत्र केवलप्रकृतास्पद-श्लेषद्वयस्य निन्द्यत्ववल्लभमयत्वयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायलब्धैक्येन दूष्यत्वेन द्रोणमनोरथशिविरयोरौपम्यगमकस्य तुल्ययोगिताभेदस्य च तिलतण्डुलन्यायेन ससृष्टि ॥

शिविरमिति । तदैव सुयोधन शिविर द्रोणावास प्रति एत्य आगत्य शितै स्तीक्ष्णै शरै यानि व्रणानि तेभ्यो मोचित शनैस्त्याजित कञ्चुक कवच यस्य तथोक्तम् । मृदुले मञ्चे शयने गत शयित कलशोद्भव द्रोण प्रति विरचित अञ्जलि नमस्कार येन तथोक्त सन् एव वक्ष्यमाणप्रकारेण अभाषत उक्तवान् । द्रुतविलम्बितम् ॥ ३१ ॥

महारथेति । हे महारथ द्रोण, त्व यस्मात्कारणात् मम मदीय वाञ्छित मनोरथमेव द्रु वृक्ष फलेग्रहिं सफलम् । फलानि गृह्णातीत्यर्थे 'फलेग्रहिरात्मभरिश्च' इति निपातनात्साधु । न प्रतनोषि न करोषि । तस्मात् शब्दते व्यवहियत इति शब्द पदार्थ । कृपेति दयानामक स 'कृ-पा' इत्यक्षरद्वयात्मक दीर्घान्तपद च त्वदीये स्याले पत्नीभ्रातरि शारद्वत इव त्वय्यपि ह्रस्व अत्यल्प ह्रस्वान्तश्च बभूव । मत्काङ्क्षित प्रतिज्ञाय तदनिर्वहणान्मयि तव कर्णालेशोऽपि नास्तीत्यर्थ । अत्र मनोरथसफलीकरणाभावेन कर्णालेशानुमानादनुमानालकारस्य कृपद्रोणयो श्लेषभित्तिकालब्धैक्यात्तल्पत्वाकारान्तत्वद्वयात्मकह्रस्वत्वाश्रयकृपेति-शब्दवत्त्वेनौपम्यगमकतुल्ययोगिताभेदस्य चैकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ ३२ ॥

भगवन्निति । हे भगवन् द्रोण, त्व इदं 'पितामह सोऽपि' इति वक्ष्यमाणवाक्य सावधानेन एकाग्रेण चेतसा मनसा स्मरणपथ स्मृतिविषयत्वं अधिरोपय प्रापय ॥

पितामह इति । अपि किंचेत्यर्थ । स लोकैकवीरत्वेन प्रसिद्ध पिता-

१ 'भवदभिधामिदानीं स्मरणपथमारोपय चेतसा सावधानेन' इति पाठ
 २ 'च' इति पाठ
 ३३

तमेत दयमानेन समेत शोकसपदा ।

ऊचेऽथ गुरुणा तेन नीचेतरगुणाब्धिना ॥ ३४ ॥

बाष्पातिवृष्टावपि पाण्डवाना पाथोरुहव्यूहवितीर्णमोदान् ।

प्रात श्व एवाखिलधार्तराष्ट्रान्सचारयेय युधि वाहिनीषु ॥ ३५ ॥

इति गिरा तमाश्रास्य राजान सद्नाय विसृष्टवतो मुहुर्मुहुर्अर्जु-
नस्य सव्यसाचित्वशैलीमनुचिन्त्य हृदि रणरणिकामनणीयसी वि-

मह भीष्म निज वपु शरीरं पृषत्कतल्पे शरशयने माधव श्रीश अन्तरङ्गे
मनसि मम मदीया कार्यस्य पाण्डवजयस्य सिद्धिं तवैव । नान्यस्येत्यर्थ । हस्ते
कृत्वा निधायेति त्रिष्वपि योज्यम् । स्व स्वात्मक धाम चिन्मय तेज गन्तु
तस्मिन् लयेनैक्य प्राप्तु इयेष हि इच्छति स्म खलु । स्व स्वीय धाम स्थान स्वर्ग
गन्तु इयेष हि । तस्य वस्वात्मकत्वादिति केचित् । अतस्त्वदेकपरायणे मग्यव-
श्यकरणीया दयेति भाव । अत्रानेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चयालकार ॥ ३३ ॥

तमिति । शोकस्य सपदा समृद्ध्या समेत अन्वित त उक्तप्रकारेण प्रार्थय-
मान एत दुर्योधन प्रति नीचेतराणा अनल्पाना गुणाना वात्सल्यगाम्भीर्या-
दीना अब्धिना । आश्रयेणेत्यर्थ । अतएव दयमानेन सकरुणेन तेन गुरुणा
द्रोणिन । अथ दुर्योधनप्रार्थनानन्तर ऊचे उक्तम् । ब्रुवतेर्भावे लिटि वच्यादेश ।
लाटानुप्रास ॥ ३४ ॥

बाष्पेति । हे नृप, श्व परस्मिन् दिने प्रातरेव युधि युद्धे । पाण्डवाना
युधिष्ठिरादीना पाण्डो श्वेतरूपस्य इमे पाण्डवा राजहसा तेषामिति च । 'राज
हसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितै सिता' इत्यमर । बाष्पस्य नेत्रजलस्य अतिवृष्टौ
सत्यामपि धार्तराष्ट्रान् युष्मान् नीलहसाश्च । वाहिनीषु सेनासु नदीषु च ।
पाथोरुहव्यूहेन पद्माकारसेनाविन्यासविशेषेण कमलवृन्देन च वितीर्णं दत्त ।
लब्ध इति यावत् । मोद सतोष येषा तथोक्तान् । सचारयेय प्रचारयेयम् ।
'धार्तराष्ट्रोऽसिते हसे धृतराष्ट्रसुतेऽपि च', 'सेनानद्योस्तु वाहिनी' 'व्यूहस्तु
बलविन्यासे निर्वाणे वृन्दतर्कयो' इति क्रमेण विश्वामरौ । श्लेषानुप्राणितो
विरोधाभास ॥ ३५ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारया गिरा वाचा त राजान दुर्योधन आश्रास्य निर्दु ख
कृत्वा । सद्नाय निवासाय विसृष्टवत आज्ञातवत । किंच मुहुर्मुहु अर्जुनस्य
सव्यसाचित्वशैलीं हस्तद्वयेनापि बाणप्रयोगस्वभाव अनुचिन्त्य स्मृत्वा । अनणी-
यसीं महतीं रणरणिका हृदि मनसि विभ्राणस्य बहत । 'रणरणिका सताप
पश्चात्तापोऽनुतापश्च' इत्यमर । द्रोणस्य सकाशात् विनिर्गता निद्रामेव सखीं
विचेतु अन्वेषितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । सा निशा रात्रिरपि तरसा वेगेन । निरगात्

भ्राणस्य द्रोणस्य सकाशाद्विनिर्गता निद्रासखीं विचेतुमिव सा नि-
शापि तरसा निरगात् ॥

अपरेद्युरसौ वृतो बलौघैरथ भेरीनिनदैर्नभो विभिन्दन् ।

कवची विशिखी रथी शरासी कलशीसूनुरवाप युद्धभूमिम् ॥३६॥

द्रोणस्य सेनाचरधूलिपाली क्षोणेस्तु नम्रकरणी बभूव ।

घटाथ तस्या कटदानपूरै पट पुन सघटयाचकार ॥ ३७ ॥

आश्चर्यस्थूललक्ष तदनु दिविषदामन्तरिक्षस्थिताना

क्षोणीन्द्राणा रिपूणामसुमृगहरणे कूटयन्त्रायमाणम् ।

गन्धर्वै केसराढ्यैर्मदमधुभिरिभै केतुपत्रै शताङ्गै

पद्मव्यूह व्यतानीत्प्रधनभुवि गुरु सायुगीनाग्रगण्य ॥३८॥

गच्छति स्म । निर्निद्रमेव द्रोण सर्वा रात्रि व्यनैषीदित्यर्थ । अत्र रणरणिक्का
शब्दस्त्रीलिङ्गादिमहिम्ना अन्यकान्ताश्लिष्टप्रियाविलोकनकुपितनिष्कान्तनायिकान्वे-
षिसखीवृत्तान्तप्रतीते समासोक्ति । तस्याश्च रूपकानुप्राणितोत्प्रेक्षयाश्चैकवाच-
कानुप्रवेशसकर ॥

अपरेद्युरिति । अपरेद्यु परस्मिन् दिवसे असौ कलशीसूनु द्रोण । कवच-
मस्यास्तीति कवची । एवमग्रे । विशिखी बाणवान् । रथी । शरासी चापवाश्च
सन् । निजैर्बलौघै सह रथाना निनदै नेमिघण्टाघणघणात्कारै भेरीणा निनदै
भाकारैश्च नभ आकाश विभिन्दन् युद्धभूमि अवाप । औपच्छन्दसिकम् ॥३६॥

द्रोणस्येति । द्रोणस्य सेनाभ्य चरति उद्गच्छतीति सेनाचरी च सा धूलि
पाला रज पटल क्षोणे भुवस्तु नम्रकरणी विवस्त्रलकारिणी । समुद्रशोषणीति
यावत् । बभूव । समुद्रस्य तद्वस्त्रस्थानीयत्वादिति भाव । अथ घटा तदीयगज
पङ्क्ति । 'घटा गोष्ठ्या हस्तिपङ्क्तौ' इत्यमर । कटयो कुम्भयो दानपूरा मदजल-
प्रवाहा तस्या क्षोणे पट समुद्र पुन सघटयाचकार योजयामास । अन्धि
पूरयामासेत्यर्थ । अत्र नम्रीकृताया भुव पुन पटसघटनरूपपूर्वावस्थानुवृत्ते
पूर्वरूपालकारभेदस्य शोषणपूरणासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तिरूपातिशयोक्तिद्वयो-
जीवितत्वात् द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । 'द्रोणस्य' इत्येतत्पद्यमनेकमूलपुस्तकेषु
न दृष्टमपि लिखितम् । उक्तसकरस्य लाटानुप्रासाभ्यामेकवाचकानुप्रवेशसकर-
रश्चेत्यपि प्राहु ॥ ३७ ॥

आश्चर्येति । तदनु रणरङ्गप्रवेशानन्तरम् । अन्तरिक्षस्थिताना दिविषदा
देवाना आश्चर्यस्य स्थूललक्ष बहुप्रदम् । मुख्यजनकमिति यावत् । रिपूणा क्षोणी-
न्द्राणा शत्रुराजाना असव प्राणा एव मृगास्तेषा हरणे विषये कूटयन्त्र शिला-

समयेऽत्रं निशम्य वैरिवृत्त तपस सूनु रभाषताभिमन्युम् ।
 अयि वत्स पितान्यतोऽधुना ते तव भारोऽजनि सर्वसैन्यरक्षा ॥३९॥
 कवच प्रतिमुञ्च धत्स्व चाप भज धैर्यं परितो विधेहि योधान् ।
 अधिरोह शताङ्गमाविश त्व कमलव्यूहमरीन्निषूदयस्व ॥ ४० ॥

इति राज्ञो निदेश मौलिदेशे निवेश्य योद्धु प्रतिष्ठमाने जयनि-
 साणभेरीपटहपणवाद्यैर्वाद्यैर्गगनशायिने गुणाय सौखशायनिकाय-
 माने लीलया कमलव्यूहमवगाह्य बालेऽपि स्वयमेकाकिनि निजको-

दावादिनिर्मितो यन्त्रविशेष तद्वदाचरन्त कूटयन्त्रायमाणम् । 'उन्माथ कूटयन्त्र
 स्यात्' इत्यमर । केसरै स्कन्धलोमभिरेव किञ्जल्कै आढ्यै समृद्धै । 'केसरो-
 ऽस्त्री स्कन्धलोमि किञ्जल्के बकुलेऽपि च' इति वैजयन्ती । गन्धर्वै । मद दानो-
 दकमेव मधु मकरन्द येषु तै इभै गजै । केतव पताका एव पत्राणि येषु
 तै शताङ्गै रथैश्च पद्मव्यूह पद्माकारेण सैन्यविन्यासमेव कमलवृन्दमिति श्लिष्टा-
 श्लिष्टसावयवरूपकम् । सायुगीनाना रणे साधूना अग्रगण्य गणनीय गुरु द्रोण
 प्रवनभुवि युद्धभूमौ व्यतानीत् निर्मितवान् । शताङ्गैरित्यत्र शत अङ्गानि पत्राणि
 येषा तैरिति व्याख्यान तु केतुपत्रैरिति विशेषणेन वैयर्थ्याद्गन्धर्वैरिभैरिति पदद्वये
 तथा कल्पनायोगेन प्रक्रमविरोधाच्चोपेक्षितम् । स्रग्धरा ॥ ३८ ॥

समय इति । अत्र अस्मिन् समये तपस यमस्य सूनु युधिष्ठिर वैरिणां
 शत्रूणा वृत्त पद्मव्यूहनिर्माणवृत्तान्त निशम्य श्रुत्वा अभिमन्यु आर्जुनि प्रति
 अभाषत वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवान् । अयि वत्स हे पुत्र, यत् यस्मात् ते पिता
 अर्जुन अधुना अन्यत सशप्तकयुद्धदेशे भवति । तस्मात् कारणात् सर्वेषा
 सैन्याना रक्षा तव भार निर्वाह्य अजनि । औपच्छन्दसिकम् ॥ ३९ ॥

कवचमिति । किं च कवच प्रतिमुञ्च धारय । चाप धत्स्व गृहाण । धैर्यं
 भज । योवान् परित विधेहि सर्वत्र यथार्हं नियमय । शताङ्ग रथ अधिरोह ।
 कमलव्यूह पद्मव्यूह आविश । अरीन् शत्रून् निषूदयस्व मारय । त्वमिति सर्वत्र
 योज्यम् ॥ ४० ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकार राज्ञ धर्मराजस्य निदेश आज्ञा मौलिदेशे शिरसि
 निवेश्य । तेन गृहीत्वेति यावत् । योद्धु प्रतिष्ठमाने निर्गच्छति जयनि साण
 भेरीपटह पणवश्च आद्या येषा तै वाद्यै । तद्धनिभिरित्यर्थ । गगने शेत इति
 शायिने गुणाय शब्दाय सौखशायनिकायमाने सुखस्वपनपृच्छक इव स्थिते ।
 तदुत्पादक इति यावत् । स्वय आत्मनि बालेऽपि एकाकिनि असहाये तस्मि-
 न्सौभद्रे अभिमन्यौ । लीलया कमलव्यूह अवगाह्य प्रविश्य निजस्य कोदण्डस्य
 सबन्धिन्या चण्डिमसपदा प्रतापसमृद्ध्या कौरवचमू क्षोभयमाणे व्याकुलीकुर्वति

दण्डचण्डिमसपदा कौरवचमू क्षोभयमाणे तस्मिन्सौभद्रे सिन्धुपति-
व्यूहमुख पिधाय स्मरहरवरलाभदर्पेण तदनुधाविनीं पाण्डववाहिनीं
क्रुधा रुरुधे ॥

उद्यद्भिर्युद्धरङ्गादपि सुरवनितापुष्पवर्षात्पतद्भि-

वेगाल्लग्नै परागैर्दृढतरघटिते चक्षुषा पक्ष्मयुग्मे ।

स्थित्वा मध्येन्तरिक्ष विजयसुतभुजागर्वलीलायितानि

द्रष्टृणा खेचराणा भृशमनिमिषता तत्क्षण भङ्गुरासीत् ॥४१॥

शरशायितैर्द्विरदशैलमण्डलैर्विपुलैर्विधाय विषमा वसुधराम् ।

पृथुचक्रवर्तिपृथुयत्नवैभव वितथीचकार विजयस्य नन्दन ॥४२॥

सति । सिन्धुपति सैन्धव समुद्रश्च क्रुधा कोपेन व्यूहस्य पद्माख्यस्य मुख
द्वारभाग पिधाय आवृत्य । स्मरहरात् वरस्य लाभेन यो दर्प गर्व तेनोपल-
क्षित त अभिमन्यु अनुधावतीति तदनुधाविनीं पाण्डवाना वाहिनीं सेना नदीं
च रुरुधे । अत्र सैन्धवसमुद्रयो सेनानद्योश्च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलाति-
शयोक्तिभ्या समुद्रस्य नदीमुखपिधानपूर्वक तन्निरोधानुरूप्यात्मकसमालकारप्र-
तीतेरलकारेणालकारध्वनि ॥

उद्यद्भिरिति । युद्धरङ्गादुद्यद्भि ऊर्ध्व प्रसरद्भि सुरवनिताना अप्सरसा
सबन्धिन पुष्पवर्षात् पतद्भिरपि । किञ्च वेगाल्लग्नै सक्रान्तै परागै भौमै
कौसुमैश्च चक्षुषा नेत्राणा पक्ष्मणो युग्मे दृढतरं अतिदृढ यथा तथा घटिते
मुकुलीकृते सति । अन्तरिक्षस्य मध्ये मध्येन्तरिक्षम् । स्थित्वा विजयसुतस्य
अभिमन्यो भुजागर्वलीलायितानि बाहुपराक्रमचेष्टितानि द्रष्टृणाम् । तृन्नन्तत्वात्
'न लोक-' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेध । पश्यता खेचराणा देवाना अनिमिषता
नेत्रयोर्निमेषराहित्यम् । तस्मिन् क्षणे तत्क्षणम् । भृश भङ्गुरा भग्ना अभूत् । अत्र
देवानामनिमिषत्वभङ्गासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरतिशयोक्ति । परागलग्नपक्ष्मयुग्म-
घटनयोर्हेतुहेतुमतोरुक्त्यात्मकहेत्वलकारोज्जीवितत्वात् द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ।
स्वधरा ॥ ४१ ॥

शरेति । विजयस्य अर्जुनस्य नन्दन अभिमन्यु शरै बाणै शायितै
पातितै विपुलै महद्भि द्विरदा कौरवगजा एव शैला तेषा मण्डलै समूहै ।
वसुधरा भूमिं विषमा निम्नोन्नता विधाय कृत्वा । पृथो नाम चक्रवर्तिन पृथो
महत यत्नस्य वैभव धनुष्कोट्या भूमिसमीकरणरूप प्राभव वितथीचकार व्यर्थ
चक्रे । अत्र पृथुचक्रवर्तिभूमिसमीकरणवैयर्थ्यकरणासबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेरति-
शयोक्ति । पुरा पृथुर्नाम महाराज शैलैर्विषमिता क्षितिं धनुष्कोट्या तान्नि-

पार्थात्मजो भानुसुतस्य सामि भित्त्वा शताङ्ग शितमल्लवृष्टया ।
 पितामहोक्त कुरुवीरगोष्ठ्या तथ्य चकारार्धरथत्वमस्य ॥ ४३ ॥
 अथामिमन्युर्धृतभूरिमन्युद्रौणि तैदीर्घ्यास्मितकान्तिलक्ष्यात् ।
 बाल्ये निपीतानपि पिष्टसाराणुमै शरैरुद्धमयाचकार ॥ ४४ ॥
 सुतस्य शौर्यात्सुरराजसूनोरुदीर्णादिभ्रान्तिरुदारभीति ।
 कृपस्वसुर्मङ्गलतन्तुनैव साक चकम्पे स गुरुमुहूर्तम् ॥ ४५ ॥
 विशिख मुमुक्षुमथ गौतमात्मजे
 विबुधेन्द्रपौत्रमभिवीक्ष्य भीषणम् ।
 जनने विपद्यपि जना रणाङ्गणे
 शर एव हेतुरिति तस्य मेनिरे ॥ ४६ ॥

मथ्य समीचकार । अतएव भुव पृथूकरणात् पृथुरिति नाम तस्येति पोरा
 णिका । मञ्जुभाषिणी ॥ ४२ ॥

पार्थेति । पार्थात्मज अभिमन्यु शिताना तीक्ष्णाना भलाना नाम
 ब्रह्मणाना वृष्ट्या भानुसुतस्य कर्णस्य शताङ्ग रथ सामि अर्ध भित्त्वा । कुरुषु
 वीराणा गोष्ठ्या कथायाम् । 'गोष्ठी सभाया सल्लापे' इति नानार्थरत्नमालायाम् ।
 पितामहेन भीष्मेण उक्त अस्य कर्णस्य अर्धरथत्व तथ्य यथार्थ चकार । अत्राद्या
 रथो यस्य तस्य भाव तत्त्वम् । महारथलक्षणादर्धन्यूनत्व चेति द्वयो श्लेषभि-
 त्तिरुया अभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिभेद ॥ ४३ ॥

अथेति । अथ कर्णपराभवानन्तर अभिमन्यु धृत भूरि बहुल मन्यु
 क्रोध येन तथोक्त सन् । उग्रे दारुणै शरै द्रोणस्यापत्य द्रौणि अश्वत्थामान
 तस्य अश्वत्थाम्न ईर्ष्याया स्मितस्य कान्ते श्वैत्यस्य लक्ष्यात् व्याजात् । बाल्ये
 निपीतान् । मात्रा दारिद्र्यवशात् क्षीराणीमान्येवेति प्रतार्य पायितानित्यर्थ ।
 पिष्टसारानपि जलमिश्रिततण्डुलचूर्णांशानपि उद्धमयाचकार उद्धारयामास ।
 आगर्भे रक्तोद्धार निर्बिभेदेत्यर्थ । अपह्णवालकार ॥ ४४ ॥

सुतस्येति । सुरराजसूनो सुतस्य अर्जुनसुतस्य अभिमन्यो शौर्यात्
 उदीर्णा उत्पन्ना दिशा भ्रान्ति वैपरीत्येन ज्ञान यस्य स उदारा महती भीति
 यस्य तथोक्त स चापाचार्यत्वेन प्रसिद्ध गुरु द्रोण कृपस्वसु कृप्या द्रोण-
 पत्न्या मङ्गलतन्तुना साक मङ्गलसूत्रेण सहैव मुहूर्त चकम्पे कम्पितवान् । अत्र
 द्रोणस्य कम्पे तत्पत्नीमङ्गलसूत्रसाहित्यवर्णनात्सहोक्तिरलकार ॥ ४५ ॥

विशिखमिति । अथ द्रोणपराभवानन्तरं गौतमात्मजे कृपाचार्ये विशिख

१ 'च्छित्त्वा' इति पाठ २ 'कुरुराजगोष्ठ्या' इति पाठ ३ 'अथो' इति पाठ
 ४ 'तदेष्ट्या' इति पाठ ५ 'निपीतानिव' इति पाठ

आश्चर्यकर्मसु कृतेष्वपि हर्षभारा-
 न्मोक्तु मुहुर्मुहुर्मुष्य शिरोजबन्धे ।
 दृष्टास्तदा सुमनसो दिवि कर्तृभूता
 नाकेन्द्रनन्दनवने न तु कर्मभूता ॥ ४७ ॥

अमुष्य कोदण्डमखण्डयद्रवे सुतो रथाश्वान्प्रममाथ कुम्भज ।
 कृप कृणत्ति स्म जवेन सारथि व्यपाटयत्केतुपट गुरो सुत ॥४८॥
 एकाकिन परिभवाय बहून्प्रवृत्ता-
 नेतानवेक्ष्य निखिलोऽपि निलिम्पवर्ग ।
 मन्दारशाखिकुसुमानि यथामिमन्यौ
 निन्दारवान्निपुषु तस्य तथाभ्यवर्षत् ॥ ४९ ॥

मोक्तुमिच्छु मुसुक्षु अतएव भीषण भयकर विबुधेन्द्रपौत्र अभिमन्यु
 अभिवीक्ष्य रणाङ्गणे जना तस्य कृपाचार्यस्य जनने विपदि मरणेऽपि च विषये
 शर एव हेतुरिति मेनिरे । अनेनाय न जीवतीति निश्चिक्वुरित्यर्थ । कृपस्य
 शरजन्मत्वं प्रसिद्धम् । मञ्जुभाषिणी ॥ ४६ ॥

आश्चर्येति । आश्चर्यकरेषु कर्मसु युद्धेषु । इति शाकपाधिवादित्वात्समास ।
 कृतेषु सत्स्वपि । अमुष्य अभिमन्यो शिरोजबन्धे वस्मिन्ने हर्षभारात् सतोषा-
 तिशयात् मुहुर्मुहु मोक्तु वर्षितु कर्तृभूता । तत्तादात्म्याश्रया कर्तार इति
 यावत् । एवमग्रेऽपि । सुमनस देवा दिवि आकाशे दृष्टा । कर्मभूता कर्माणि
 सुमनस पुष्पाणि तु । नाकेन्द्रस्य स्वर्गाधिपस्य नन्दनवने न दृष्टा । उभयत्र
 लोकैरिति शेष । देवा कृपकुसुमानि नि शेषमभिवर्ष्य तत कुसुमदारिद्र्यात्तूष्णीं
 बभूवुरित्यर्थ । 'सुमना पुष्पमालल्योस्त्रिदशे कोविदेऽपि च' इति विश्व ।
 अत्र सुमनसा कर्तृत्वकर्मत्वविरोधस्य श्लेषेणाभासाद्विरोधाभासस्य च नन्दनवने
 निष्कुसुमत्वासबन्धेऽपि सबन्धोक्तिरूपातिशयोक्तेश्च ससृष्टि ॥ ४७ ॥

अमुष्येति । अथ रवे सुत कर्णं अमुष्य अभिमन्यो कोदण्ड चाप अख-
 ण्डयत् चिच्छेद । कुम्भज द्रोण रथस्य अश्वान् प्रममाथ बिभेद । कृप सारथि
 जवेन कृणत्ति स्म चिच्छेद । गुरो सुत अश्वत्थामा केतो पट पताका व्यपा-
 टयत् विपाटितवान् । वशस्थम् ॥ ४८ ॥

एकाकिन इति । एकाकिन एकस्य परिभवाय तिरस्कार कर्तु इति 'क्रिया-
 र्थ-' इत्यादिना चतुर्थी । प्रवृत्तान् उद्युक्तान् बहून् एतान् कर्णादीनवेक्ष्य । नि-
 खिलोऽपि सकलोऽपि निलिम्पाना देवाना वर्गं सद्य अभिमन्यौ मन्दारशाखि-
 कुसुमानि यथा अभ्यवर्षत् । अतिधीरोऽय बहुभिरसहायो युध्यतीत्याश्चर्यादिति

रथाद्वपुत्य गदासखस्तदा विदार्य बालो विजयात्मसभव ।
चकार मन्दाक्षभृतो न केवल रथानमीषा युधि तानपि क्षणात् ॥५०॥

बालौ तत कृतरणौ धृतराष्ट्रपौत्रौ

भीरू पृथग्गमनकर्मणि मन्यमान ।

पार्थात्मज स तु परस्परसाह्यवन्तौ

चक्रे कृतान्तपुरवर्त्मनि गन्तुमग्रे ॥ ५१ ॥

अथ कर्णमुखा महारथास्ते मिलिता कैतवमेत्य यौगपद्यात् ।

सुरनायकपौत्रमेनमस्त्रै स्वयशोभि सह पातयावभूवु ॥ ५२ ॥

भाव । तथा तस्य अभिमन्यो रिपुषु कर्णादिषु विषये निन्दारवान् निन्दनवाक्यकलकलान् अभ्यवर्षत् । उदीरयामासेत्यर्थं । एके बहूना युद्धस्य लोकवेदनिषिद्धत्वादिति भाव । अत्र कल्पवृक्षकुसुमवर्षणनिन्दावाक्योदीरणयोयौगपद्यात्समुच्चयस्य पुष्पाणा निन्दावाक्याना च वर्षणेन श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितेनौपम्यस्य गम्यत्वानुल्ययोगिताभेदस्य चैकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ ४९ ॥

रथादिति । तदा विजयस्य आत्मसभव अर्जुनपुत्र बाल अभिमन्यु गदा सखा सहाय यस्य स । गदापाणि सन्निति यावत् । 'राजाह सखिभ्यश्च' इति समासान्तश्च । 'सखा मित्रे सहाये च' इति यादव । रथात् निहताश्वात् अवपुत्य अधिरह्य । अमीषा कर्णादीना रथान् केवल रथानेव विदार्य निर्भिद्य । मन्दानि शून्यानि अक्षाणि चक्राणि बिभ्रतीति तद्भृत न चकार । किंतु तान् कर्णादीनपि युधि मन्दाक्ष व्रीडा बिभ्रतीति तद्भृत चकार । गदाप्रहारैरित्युभयत्र भाव । अत्र रथाना रथिकानां च प्रकृतानामेव लज्जाया शिथिलचक्राणा च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायसहकृतमन्दाक्षभरणेनौपम्यस्य गम्यत्वानुल्ययोगिताभेद । मन्दानि विषयग्रहदुर्बलानि अक्षाणि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि बिभ्रतीति भृत इत्यर्थं । 'अक्षामिन्द्रियचक्रयो' इति विश्व इत्यपि प्राहु । वशस्थम् ॥ ५० ॥

बालाविति । तत स तु पार्थात्मज अभिमन्यु । कृतरणौ । आत्मना सहेति शेष । बालौ अतएव धृतराष्ट्रस्य पौत्रौ दुर्योधनदु शासनपुत्रौ द्वौ । पृथक् प्रत्येकम् । गमनकर्मणि परलोकयात्राया भीरू भयशीलौ मन्यमान इवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । कृतान्तपुरस्य सयमिन्या सबन्धिनि वर्त्मनि मार्गे गन्तु अग्रे परस्पर साह्यवन्तौ । सहायवन्तावित्यर्थं । चक्रे । द्वावप्येकदा जघानेत्यर्थं ॥ ५१ ॥

अथेति । अथ कर्ण मुख प्रथम येषा तथोक्तास्ते पूर्वोक्ता महारथा कैतव दुर्नाति एत्य स्त्रीकृत्य यौगपद्यात् मिलिता एकदैकत्र वास गता सन्त । अस्त्रै बाणै एन सुरनायकपौत्र अभिमन्यु स्त्रै स्त्रीयैर्यशोभि सह

तदनु सेनयोस्तयो क्ष्वेलितरुदिते अपि स्पर्धाजनितया परस्पर-
विजिगीषुतयेव व्योमसीमानमुदलङ्घयताम् ॥

तदानीं नियमवृद्धपरिषदूर्ध्वविक्षिप्तकरपुटजलाञ्जलिक्षालनादिव
व्यपयातमहोष्मणि पूषणि तौ द्वावपि ब्रलौघौ निजनिजस्कन्धावा-
रानुसधानाय निरगच्छताम् ॥

अथ त्रिगर्तानपि तान्क्षुरप्रै सहस्रगर्तान्विरचय्य गात्रे ।

विनैव हेतु व्यथमानचेता बिडौजसोऽपि न्यवृतत्कुमार ॥ ५३ ॥

बाष्पायते दृष्टियुग कराग्राच्चापो गलत्यन्तरुदेति ताप ।*

फल किमेतस्य भविष्यतीति विचिन्तयन्धाम विवेश राज्ञ ॥ ५४ ॥

पातयाबभूवु । बहुभिरेकस्य मारणान्न पर वीराणामपकीर्तिकरमिति भाव ।
सहोक्तिरलकार । औपच्छन्दसिकम् ॥ ५२ ॥

तदन्विति । तदनु अभिमन्युपतनानन्तर तयो सेनयो कौरवपाण्डवी-
ययो क्ष्वेलित सिंहनाद रुदित रोदन ते द्वे अपि । स्पर्धया आत्मोत्कर्षा
भिनिवेशेन जनितया परस्पर विजिगीषुतया । जयेच्छयेवेत्युत्प्रेक्षा । व्योम
सीमान गगनान्तभाग उदलङ्घयता अतिचक्रमतु । अभिमन्युवधादुच्चै कौरवा
जगर्जु , पाण्डवा रुरुदुरित्यर्थ ॥

तदानीमिति । तदानीं पूषणि सूर्ये नियमैस्तपोभि वृद्धया पूर्णया
परिषदा द्विजसमाजेन ऊर्ध्व विक्षिप्तै प्रेरितै करपुटे जलाञ्जलिभि क्षालनात्
सेकादिवेत्युत्प्रेक्षा । व्यपयात निरस्त महान् ऊष्मा औष्ण्य यस्य तथोक्ते ।
अस्त गच्छति सतीत्यर्थ । तौ द्वावपि ब्रलौघौ कौरवपाण्डवसैन्यसमूहौ । निजस्य
निजस्य प्रत्येकमात्मीयस्य स्कन्धावारस्य शिबिरस्य अनुसधानाय सगमनाय
निरगच्छता निर्गतवन्तौ ॥

अथेति । अथ बिडौजस इन्द्रस्य कुमार अर्जुनोऽपि त्रिगर्तान् । व्रण-
जन्यरन्ध्रत्रययुक्तानपि त्रिगर्तसङ्गाश्चेति भाव । तान् सुशर्मादीन् । गात्रे शरीरे
क्षुरप्रै नाम बाणै सहस्र गर्ता येषा तान् तथोक्तान् । विरचय्य कृत्वा । हेतु
दु खकारण विनापि व्यथमान दु खायमान चेत यस्य तथोक्त सन् । न्यवृतत्
शिबिरं प्रति प्रत्यावृत्तवान् । विरोधाभास ॥ ५३ ॥

बाष्पायत इति । दृष्ट्यो नेत्रयो युग बाष्पायते बाष्प जनयति ।
कराग्राच्चाप गलति । अन्त मनसि ताप सताप उदेति आविर्भवति । एतस्य

१ 'तदनु तत्र तयो सेनयो' इति पाठ २ 'तदानीं खलु जगति नियमि' इति
पाठ ३ 'व्यपेत' इति पाठ ४ 'निज' इति नास्ति क्वचिद्

तत्राश्रुनेत्रानथ सर्वबन्धून्निशाम्य पुत्रस्य निशाम्य वार्ताम् ।
तापापदेशेन धनजयस्य चित्त चुचुम्ब स्वसमानतेज ॥ ५५ ॥
वीर तनूजमनुचिन्त्य विलापभाज
धारालदृष्टियुगल धरणौ लुठन्तम् ।
वाग्भिश्चिरेण वसुधाधिपसयुतस्त
विश्वभरोऽर्जुनमपि व्यदधादशोकम् ॥ ५६ ॥
इन्द्रात्मजस्तदनु बाहुमुदस्य कोपा-
त्सिन्धूद्रहस्य समरे द्विषता समक्षम् ।
हेत्या श्व एव यदि तस्य शिरो न कुर्या
तस्या विशेषमहमित्यकरोत्प्रतिज्ञाम् ॥ ५७ ॥

सर्वस्य दुर्निमित्तस्य किं फल भविष्यतीत्युक्तप्रकारेण विचिन्तयन् आलोचयन् सन्नेव राज्ञ युधिष्ठिरस्य धाम आवास विवेश । बिडौजस कुमार इत्यत्रापि योज्यम् । अत्रानेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चय ॥ ५४ ॥

तत्रेति । अत्र युधिष्ठिरावासप्रवेशानन्तरम् । तत्र युधिष्ठिरधामनि अश्रूणि नेत्रयो येषा तान् सर्वान् बन्धून् युधिष्ठिरादीन् निशाम्य निरीक्ष्य । पुत्रस्य अभिमन्यो वार्ता वधवृत्तान्त निशाम्य श्रुत्वा । धनजयस्य अर्जुनस्य चित्त स्वेनात्मना समान नाम्ना च तेज अग्निम् । तापस्य पुत्रशोकसतापस्य अपदेशेन व्याजेन चुचुम्ब स्पृशति स्म । पुत्रशोकात्सतप्तोऽभूदित्यर्थ । अप- ह्वालकार ॥ ५५ ॥

वीरमिति । वीरं असहायशूरं तनूज अभिमन्यु अनुचिन्त्य स्मृत्वा । विलाप परिदेवन भजतीति तद्भाज धाराल बाष्पधारापरीत दृष्ट्यो युगल यस्य तथोक्त धरणौ लुठन्त भुवि विवर्तमान त अर्जुनमपि । विश्वभर कृष्ण वसुधाधिपेन धर्मराजेन सयुत सन् । वाग्भि आपद्धर्म्याभि चिरेण । कृच्छ्रादित्यर्थ । अशोक निर्दुःख व्यदधात् चक्रे । विपूर्वाद्वाते कर्तरि लङ् । अत्र अर्जुन कुटजवृक्षमपि अशोक वज्जुलवृक्ष व्यदधादिति विरोधस्य श्लेषेणा भासात् विरोधाभास ॥ ५६ ॥

इन्द्रेति । तदनु कृष्णयुधिष्ठिराभ्यां आश्वासनानन्तर इन्द्रात्मज अर्जुन कोपात् बाहु उदस्य उद्यम्य । श्व परस्मिन् दिन एव । नतु प्रपरस्मिन्नित्यर्थ । तस्य पुत्रानुयायिभवन्निरोधेन द्रोहकारिण सिन्धूद्रहस्य सैन्यवस्य शिर समरे युद्धे द्विषता दुर्योधनादीना समक्ष हेत्या आयुधे न कुर्या यदि । तथा न छिन्या चेदित्यर्थ । अह तस्या हेत्याम् । अग्निज्वालायामित्यर्थ । विशेष-

अथ वृत्तमेतदवकर्ण्य भीरवे विततान सिन्धुपतये प्रतिश्रुतम् ।
 तव गुप्तियुग्ममपि मे भरोऽर्जुनात्समरे श्व इत्यतिगभीरधीर्गुरु ५८
 अन्येनुरवलम्बितप्रथमशिखरिसानौ भानौ स्कन्धावारयुगवसु-
 वराधिपतियुद्धसन्नाहपैशुन्यलम्पटपटहध्वानतरले सिन्धुराजयुगले
 शरणागतभरणालकर्मणिण्येन पद्मनेत्रेण शौभद्रवधशोकातिरेकपरिग-
 लितबाष्पपूरपङ्किले द्वारदेशे समानीत सौवीरनायकगोपनस्थलदिदृ-
 क्षयेव तुङ्गतरकेतुशृङ्गमधिरूढेन कपिपरिवृढेन परिमण्डित मानस-
 गरुडगन्धवहबान्धवै सैन्धवैराहितबन्धन स्यन्दनमधिरूढ्य सकन्दन-

मित्युक्तप्रकारा प्रतिज्ञा अकरोत् । 'हेति स्यादायुधे वह्निकीले तरणितेजसि'
 इति विश्व ॥ ५७ ॥

अथेति । अय अर्जुनप्रतिज्ञानन्तर एतद्वृत्त अर्जुनप्रतिज्ञावृत्तान्त अवकर्ण्य
 श्रुत्वा भीरवे भयशीलाय सिन्धुपतये सैन्धवाय अतिगभीरा अत्यन्तगम्भीरा
 धी मन यस्य स गुरु द्रोण । हे सैन्धव, तव अर्जुनात् गुप्त्यो आवरणर-
 क्षयो युग्ममपि श्व समरे मे भर निर्वाह्य इत्युक्तप्रकार प्रतिश्रुत अङ्गीकारम् ।
 प्रतिज्ञामिति यावत् । 'भावत प्रतिश्रवम्' इति वा पाठ । विततान चक्रे ।
 'कररक्षणयोर्गुप्ति' इति विश्व । मञ्जुभाषिणी ॥ ५८ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्यु भानौ सूर्ये अवलम्बित आश्रित प्रथमशिख
 रिण उदयशैलस्य सानु प्रस्थ येन तथोक्ते सति सिन्धुराजयो सैन्धवसमु-
 द्रयो युगले युग्मे स्कन्धावारयो सेनानिवेशयो युगे । उभयस्मिन् कौरवीये
 पाण्डवीये चेत्यर्थ । वसुधराधिपतीना राज्ञाम् । उभयपक्षाणा दुर्योधनयुधि-
 छिरयोरिति वा । युद्धे सन्नाहस्य उद्योगस्य पैशुन्ये सूचने लम्पटै लालसै ।
 सन्नाहसूचकैरिति यावत् । पटहाना वाद्यविशेषाणा ध्वानै ध्वनिभि तरले
 चञ्चले सति शरणार्थमागताना भरणे दु खनिवारणे कर्मणि समर्थेन अलकर्मि-
 णेन । 'कर्मक्षमोऽलकर्माण' इत्यमर । पद्मनेत्रेण श्रीकृष्णेन सुभद्राया अप-
 त्यस्य शौभद्रस्य अभिमन्यो वधात् य शोकातिरेक दु खातिशय तेन परि-
 गलितै बाष्पपूरै पङ्किले कर्दमिते द्वारदेशे समानीत सौवीरनायकस्य सैन्धवस्य
 यद्रोपनस्थल रक्षणदेश तस्य द्रष्टुमिच्छया दिदृक्षयेवेत्युत्प्रेक्षा । तुङ्गतर अत्युन्नत
 केतो शृङ्ग शिखर अधिरूढेन कपिपरिवृढेन हनुमता परितो मण्डित अलकृत
 मानसस्य गरुडस्य गन्धवहस्य वायोश्च त्रयाणा बान्धवै । वेगेन सदृशैरित्यर्थ ।
 सैन्धवै अश्वै आहित सपादित बन्धन यस्मिन् तथोक्त स्यन्दन रथ अधि-

१ 'प्रतिश्रवम्' इति पाठ २ 'समरेष्वभीरिति' इति पाठ ३ 'मगवता
 पाणिमित्रतोत्रेण पद्म' इति पाठ ४ 'शूरजनबाष्प' इति पाठ ५ 'द्वारतले' इति
 पाठ ६ 'मानसमागणगरुड' इति पाठ ७ 'सैन्धवै' इति नास्ति क्वचित्

नन्दन समरोचितवेषसपदविकलेन निजबलेन सह प्रतिष्ठमानो
 निरुद्धवियत्पथै रथैर्मदबन्धुरै सिन्धुरैर्विविधगतिनाटकैर्घोटकै कृत-
 रणासत्तिभि पत्तिभिर्विरचितपरिपन्थिजनमोहस्य व्यूहस्य पृष्ठभागे
 जयद्रथ प्रतिष्ठाप्य स्वयमपि पुरोभाग परिष्कुर्वाणस्य द्रोणस्य चरण-
 योर्बाणाभ्या प्रणीतप्रणिपातस्तेन दीयमानमार्गावकाशश्चण्डमारुत
 इव घनमण्डल तमेव व्यूह क्षणादेव क्षोभयामास ॥

तदनन्तरम् ।

सशप्तकासुरपलायनवेगभङ्गी

तत्तादृशीमभिनयन्निव शौरिनुन्न ।

वेगेन विस्मयकरेण विरोधिसैन्ये

विष्वक्चचार विजयस्य शताङ्गवर्य ॥ ५९ ॥

रुद्ध । सकन्दननन्दन अर्जुन समरस्य उचितया अनुरूपया वेषसपदा अल-
 कारसमृद्ध्या अविकलेन पूर्णेन निजबलेन चतुरङ्गेण सह प्रतिष्ठमान गच्छन्
 सन् । मदेन दानजलेन बन्धुरै व्याप्तै सिन्धुरै गजै विविधा गती आस्व
 न्दितादी नाटयन्ति प्रकटयन्तीति नाटकै घोटकै अश्वै निरुद्ध वियत्पथ
 आकाशमार्गं यैस्तै । अत्युन्नतैरित्यर्थं । रथै कृता रणस्य आसत्ति सबन्ध
 यैस्तै पत्तिभि पादातैश्च विरचित कृत परिपन्थिजनस्य शत्रुजनस्य मोह
 चित्तविकार येन तथोक्तस्य व्यूहस्य पद्माद्याकारस्य सेनाविन्यासस्य पृष्ठभागे
 जयद्रथ सैन्धव प्रतिष्ठाप्य निवेशयित्वा स्वय आत्मनापि पुरोभाग व्यूहमुखभाग
 परिष्कुर्वाणस्य अलकुर्वत । तत्र वसत इति यावत् । द्रोणस्य आचार्यस्य चर-
 णयो बाणाभ्या प्रणीत प्रापित प्राणिपात नमस्कार येन तथोक्तं सन् ।
 नमस्कारबाणौ प्रयुज्येत्यर्थं । अतएव तेन नमस्कृतेन द्रोणेन दीयमान
 मार्गस्य व्यूहम यप्रवेशकस्य अवकाश अन्तर यस्य तथोक्तश्च सन् तमेव व्यूह
 चण्डमारुत घनमण्डल मेघवृन्दमिव क्षणादेव क्षोभयामास ॥

तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वय ॥

सशप्तकेति । शौरिणा श्रीकृष्णेन नून प्रेरित अत एव तत्तादृशी अस-
 दृशी सशप्तका असुरा इव तेषा पलायने यो वेग तस्य भङ्गी रीति
 अभिनयन् विडम्बयन्निव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । विजयस्य अर्जुनस्य शताङ्गवर्य

१ 'रुद्ध' इति पाठ २ 'पत्तिभिश्च' इति पाठ ३ 'पद्मव्यूहस्य' इति पाठ
 ४ 'प्रणिहित' इति पाठ ५ 'मेघमण्डल' इति पाठ

तत्र निहृतदिनेश्वरदीप्तौ जृम्भते तमसि धूलिमिषेण ।
 खिद्यते स्म युधि पाण्डवसेना हृष्यति स्म सहसा कुरुसेना ॥ ६० ॥
 गाण्डीवमेतेन मुहुर्विकृष्ट ह्रस्व च दीर्घ च बभूव युद्धे ।
 तुलामिवर्णेन तदाधिरोढु स्वनामधेयस्थितिशालिनेव ॥ ६१ ॥
 अस्त गतश्चेदरविन्दबन्धुर्वन्ध्या भवेत्सौपि मदीयसधा ।
 इतीव सक्रन्दननन्दनोऽसौ तदीयमार्गं रुरुधे शरौघै ॥ ६२ ॥
 मृत्सगतेनौष्ठपुटेन भूभुक्सवन्धिता स्पष्टमिव ब्रुवाणै ।
 धनजयोऽसौ शितमलकृतै शिरोभिराच्छादयति स्म धात्रीम् ॥ ६३ ॥

रयश्रेष्ठ विस्मयकरेण वेगेन उपलक्षित विरोधिसैन्ये शत्रुबले विष्वक् परित
 चचार । अत्रोपमया अक्रुतोरोधप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि ॥ ५९ ॥

तत्रेति । तत्र तदानीं युधि निहृता आच्छादिता दिनेश्वरस्य सूर्यस्य दीप्ति
 प्रकाश येन तस्मिन् तमसि धूलिमिषेण जृम्भते सति पाण्डवसेना खिद्यते स्म
 कुरुसेना हृष्यति स्म । सहसेत्युभयत्र योज्यम् । प्रतिज्ञाभङ्गादर्जुनोऽग्निं प्रविश-
 तीति तर्कादिति भाव । स्वागता ॥ ६० ॥

गाण्डीवमिति । तदा तत्काले युद्धेऽपि एतेनार्जुनेन विकृष्ट आकृष्ट गाण्डी
 व स्वस्य गाण्डीवस्य नामधेये गाण्डीवेति सज्ञाशब्दे स्थित्या शाल इति शालिना
 इवर्णेन इकारेण तुला साम्य अधिरोढु प्राप्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । मुहु ह्रस्व अल्प च
 बभूव । दीर्घ आयत च बभूव । अर्जुनचापस्य गाण्डिव गाण्डीवमित्युभययापि
 व्यवहार इति भाव । अत्र सहितबाणगुणाकर्षणतद्विमोचनकृताल्पत्वायतत्वयो
 अक्षरवर्मह्रस्वत्वदीर्घत्वयोश्च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तयोरुक्तोत्प्रे
 क्षासापेक्षत्वोक्त्या तयो प्रत्येकमङ्गाङ्गिभावेन सकरद्वयस्य ससृष्टि । 'गाण्ड्यजगा-
 सज्ञागाम्' इति वप्रत्ययानुशासने ह्रस्वान्तदीर्घान्तयोस्तन्त्रेण निर्देश इत्युक्तम् ।
 'कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुनपुसके' इत्यमरकोशश्च । 'स्वनाममध्यस्थिति-
 शालिनेव' इति पाठान्तरम् ॥ ६१ ॥

अस्तमिति । अरविन्दबन्धु सूर्य अस्त अस्तमन गतश्चेत् सा पूर्वोक्ता
 मदीया सवा प्रतिज्ञापि वन्ध्या निष्फला भवेत् । इत्यालोच्येवेत्युत्प्रेक्षा । असौ
 सक्रन्दननन्दन अर्जुन शराणा ओघै समूहै तस्य सूर्यस्येम तदीय मार्गं
 रुरुधे निरुद्धवान् ॥ ६२ ॥

मृदिति । असौ धनजय अर्जुन शितै तीक्ष्णै भङ्गनाम बाणै कृतै
 छिन्नै । मृदा मृत्तिकया सगतेन ओष्ठयो ऊर्ध्वाधरयो पुटेन सपुटेन ।

१ 'दीपे' इति पाठ २ 'खिद्यति' इति पाठ ३ 'हृष्यते' इति पाठ

४ 'धनु' इति पाठ ५ 'सह' इति पाठ

वङ्ग कङ्ककुलामिष घृतविपलिङ्ग कलिङ्ग पुन-
 भोज भाजनमापदा यमपुरीसीमारुह मागधम् ।
 चोल दु सनिचोलचित्तमिषुभि कुर्वन्सुपर्वाधिभू-
 पुत्रस्तत्र दिनावसानसमये रुन्धे स्म सिन्धूद्वहम् ॥ ६४ ॥

तत्रान्तरे ।

भूपस्तूत्तपमानधीर्भयभराज्जिज्ञासुरिन्द्रात्मभू-
 वार्ता सात्यकिमारुती रिपुचमूव्यूह प्रति प्राहिणोत् ।
 तौ^१ जित्वा गुरुमात्तसिहनिनदौ सवीक्ष्य भूरिश्रवा
 राधेयश्च हठात्तौ रुरुधतु संक्षोभयन्तौ कुरुन् ॥ ६५ ॥

भुव भुनक्ति भक्षयति पालयति इति भूमिक् राजा तस्य सबन्धिता सबन्ध स्पष्ट
 यथा तथा ब्रुवाणै वदद्भिरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । शिरोभिर्वात्री भुव आच्छा
 दयति स्म । भुक्छब्दस्योक्तोभयार्थतायाम् 'भुज पालनाभ्यवहारयो' इत्यनु
 शासनम् ॥ ६३ ॥

वङ्गमिति । सुपर्वाधिभुव देवाधिपस्य पुत्र अजुन तत्र युद्धे इषुभि बाणै
 षड्क वङ्गदेशाधिपतिम् । जनपदशब्द सर्वत्र तदधिपक्षत्रियवाची । कुर्वन्नित्यनु
 षड्कश्च । कङ्ककुलस्य गृध्रतृन्दस्य आमिष भोग्यवस्तु । कलिङ्ग पुन घृत विपद
 मरणस्य लिङ्ग चिह्न ऊर्ध्वश्वासादि येन तथोक्तम् । भोज आपदा भाजन पात्रम् ।
 मागव मगवदेशस्य सबन्धनम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । यमपुर्या सीमा प्रदेश
 रुणद्धि प्राप्नोतीति तद्भुवम् । चोल दु स निचोल आच्छादन यस्य तादृश चित्त
 यस्य तथोक्त कुर्वन् । 'निचोल प्रच्छदपट' इत्यमर । दिनावसानसमये
 सायकाले सिन्धूद्वह सैन्धव रुन्धे स्म निरुद्धवान् । 'वङ्गम्' इति पाठोऽनुप्रास
 भङ्गादुपेक्ष्य । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ६४ ॥

तत्रान्तरे । अर्जुनयुद्धसमय इत्युत्तरेण सबन्ध ॥

भूप इति । भयभरात् भयातिशयात् अर्जुनापायचिन्तनजन्यात् उत्तपमाना
 सतप्यमाना वी मन यस्य स । अतएव भूप युधिष्ठिरस्तु इन्द्रात्मभुव
 अर्जुनस्य वार्ता वृत्तान्त ज्ञातुमिच्छु जिज्ञासु सन् सात्यकि शैनेय मारुति भीम
 च उभौ रिपुचम्वा शत्रुसेनाया व्यूह प्रति प्राहिणोत् प्रेषितवान् । तत युधि-
 ष्ठिरप्रेषणाद्धेतो गुरु द्रोण व्यूहमुखस्थित जित्वा आत्त सिंहनिनद क्ष्वेलारव
 याभ्या तथोक्तौ कुरुन् कौरवान् सम्यक् क्षोभयन्तौ तौ सात्यकिभीमौ
 सवीक्ष्य भूरिश्रवा राधेय कर्णश्च द्वौ हठात् बलात्कारान् रुरुधतु निरुद्धवन्तौ ।

१ 'वङ्ग' इति पाठ २ 'जित्वा तौ' इति पाठ ३ 'रिपु' इति पाठ
 ४ 'उभौ' इति पाठ

अथ सोमदत्ततनुजो रमापतेरनुजोऽपि भग्नरथसूतकार्मुकौ ।
परिगृह्य पट्टसलता परस्पर प्रधन भयकरमुभौ वितेनतु ॥ ६६ ॥
अथ शिनितनय निपात्य भूम्यामुरसि धृतासिरसौ तु सौमदत्ति ।
गलयितुमिव गर्वसारमन्तार्निजचरणेन निपीडयाचकार ॥ ६७ ॥
तदा हरिर्दूरगतोऽपि नाक्ष व्यापारयामास रथेऽर्जुनस्य ।
निजानुजातोरसि दत्तपादे भूरिश्रवस्येव महारथेऽस्मिन् ॥ ६८ ॥
चोदितस्य हरिणा किरीटिनो मार्गणेन हृतहस्तपल्लव ।
सोमदत्ततनयो न केवल कौरवा अपि विहस्तता ययु ॥ ६९ ॥

रणद्धे कर्तरि लिट् । 'हठात्ततो रुधतु' इत्येव पाठ । 'उभो रुधतु' इति पाठे उक्तसदर्भालाभादिति । वृत्त पूर्ववत् ॥ ६५ ॥

अथेति । अथ सोमदत्ततनुज भूरिश्रवा रमापते श्रीकृष्णस्य अनुजोऽपि सात्यकिश्च उभौ द्वौ भ्रमानि रथ सूत सारथि कार्मुक चाप तानि ययो-
स्तथोक्तौ सन्तौ पट्टस खड्गविशेष लतेव ता परिगृह्य परस्पर अन्योन्य भयकर
प्रधन द्वन्द्वयुद्ध वितेनतु चक्रतु । मञ्जुभाषिणी ॥ ६६ ॥

अथेति । अथ धृत असि पट्टस येन स असौ सौमदत्ति सोमदत्तपुत्र
भूरिश्रवास्तु शिनितनय सात्यकि भूम्या निपात्य पातयित्वा अन्त मनसि य
गर्व तस्य सार स्थिराश त गलयितु वमयितु इवेत्युत्प्रेक्षा । उरसि सात्यकेर्व-
क्षसि निजेन चरणेन निपीडयाचकार निष्पीडितवान् । पुष्पिताम्रावृत्तम् ॥ ६७ ॥

तदेति । तदा सात्यक्युरोनिष्पीडनसमये दूरगत । दूरे वर्तमानोऽपीत्यर्थ ।
हरि श्रीकृष्ण अर्जुनस्य रथे अक्ष चक्र चक्षुरिन्द्रिय च न व्यापारयामास न
चलितवान् । रथ न चोदयामासेति यावत् । सात्यक्यपायभयादिति भाव ।
कितु निजस्य अनुजातस्य सात्यके उरसि दत्त निहित पाद रथचरण च
येन तथोक्ते अस्मिन् भूरिश्रवसि नाम महारथे रथश्रेष्ठे रथिकश्रेष्ठे चैव अक्ष
व्यापारयामास । विहायार्जुनरथप्रेरण तमेवापश्यदित्यर्थ । अत्र दूररूपप्रतिब-
न्धकसत्त्वेऽपि भूरिश्रवसि चक्षुर्व्यापारवर्णनाद्विभावनाभेदस्य उक्तप्रतिबन्धकाभा
वरूपसामग्रीसत्त्वेऽपि अर्जुनरथे तद्व्यापारानुदयस्य वर्णनाद्विशेषोक्तेश्च उभयो
श्लेषानुप्राणितयो ससृष्टि ॥ ६८ ॥

चोदितस्येति । हरिणा श्रीकृष्णेन चोदितस्य प्रेरितस्य । भूरिश्रवोवधायेति
भाव । किरीटिन अर्जुनस्य मार्गणेन बाणेन हृत छिन्न हस्त पल्लव इव यस्य
तथोक्त सोमदत्तस्य तनय केवल भूरिश्रवा एव विहस्तता हस्तशून्यत्व न ययौ
न प्राप । कितु कौरवा सर्वेऽपि विहस्तता व्याकुलत्व च ययु । 'विहस्तो व्याकुल

१ 'च' इति पाठ २ 'भयानक' इति पाठ ३ 'भूमौ' इति पाठ .
४ 'बभूव' इति पाठ .

भूरिश्रवास्तदनु पुत्रमसु बलारे-

भूयो विगर्ह्य पुरुषोत्तमसनिधाने ।

आचम्य पावनमसौ कुशमेकमन्य-

मास्तीर्य युद्धभुवि तत्र शयालुरासीत् ॥ ७० ॥

तदनु हिडिम्बवैरी दिननायकतनयसाहाय्यकेन भयानकसाय-
कनिकायवर्षिणाममर्षिणा दर्पेण गरीयसा दु शासनयवीयसा विस-
रमुज्जासयितु विदलितविमतमदा निजगदामष्टाभि काष्ठाभि सह
भ्रमदाचकार ॥

गान्धारजाजठरसीम्नि पुराश्मदत्ता

दत्त्वा दशा युधि गदा पवमानसूनो ।

दु शासनानुजकुलाय हि यौगपद्या-

चक्रे मिथोऽष्टनवति त्रिदशीस्तु यात् ॥ ७१ ॥

समौ' इत्यमर । अत्रैकस्य हस्तच्छेदेन सर्वेषां विहस्तत्ववर्णनादसगत्यलकार
श्लेषानुप्राणित । रथोद्धता ॥ ६९ ॥

भूरिश्रवा इति । तदनु हस्तच्छेदनानन्तर असौ भूरिश्रवा अमु अयेन
युध्यमानस्य अधर्मेण हस्तच्छेदक बलारे इन्द्रस्य पुत्र अर्जुन पुरुषोत्तमस्य
श्रीकृष्णस्य सनिधाने समीपे । त चापीत्यर्थ । भूय मुहुर्मुहु विगर्ह्य निन्दित्वा
धावन पवित्र एक कुश जल आचम्य अन्य कुश दर्भ आस्तीर्य तत्र आस्तीर्ण-
कुशे शयालु शयनशील आसीत् । प्रायोपवेश चक्र इत्यर्थ । 'कुशो रामसुते
दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुश जलम्' इत्यमर ॥ ७० ॥

तदन्विति । तदनु हिडिम्बवैरी भीम दिननायकतनयस्य कणस्य साहाय्य-
केन साह्यकरणेन द्वेतुना दर्पेण गरीयसाम् । दुर्भराहकाराणामित्यर्थ । अतएव
भयानक भयकर सायकनिकाय बाणपुञ्ज वर्षन्तीति वर्षिणा अमर्षिणा क्रुद्धाना
दु शासनस्य यवीयसा अनुजाना विसर समूह उज्जासयितु हन्तुम् । 'उज्जासनप्रम-
थनकथनोज्जासनानि च' इत्यमर । 'यवीयसामुज्जासयितुम्' इत्येतावन्मात्रपाठे
कर्मण शेषत्वविवक्षया षष्ठी । 'न लोक-' इत्यादिना कृद्योगषष्ठ्या एव निषेवात् ।
विदलित निरस्त विमताना शत्रूणा मद यया ता निजगदा अष्टाभि काष्ठाभि
सह दिग्भि सह भ्रमयाचकार । साष्टदिग्भ्रमण भ्रामितवानित्यर्थ ॥

गान्धारजेति । पवमानसूनो भीमस्य गदा गान्धारजाया गान्धार्या

१ 'अयत्' इति पाठ २ 'सुत' इति पाठ ३ 'विसरम्' इति नास्ति क्वचित्
४ 'दलित' इति पाठ ५ 'सम भ्रामयामास' इति पाठ ६ 'यौगपद्या' इति पाठ

विहय विरथ विसारथिं विशरास विपताकिकापटम् ।
 विशिखेन विवस्वत सुत विदधातिस्म वृकोदर क्षणात् ॥ ७२ ॥
 अथान्यमास्थाय रथ क्षणेन कर्ण कुरूणा धुरि कार्मुकस्य ।
 पूर्वं गुणेनाशुगजातमेक पश्चादटन्याप्यपर निरास्थत् ॥ ७३ ॥
 मारुतिस्तदनु सोमदत्तभूपादपासुपरिधूसरोरसा ।
 कसमर्दनकनीयसा सम शक्रनन्दनसमीपमाप स ॥ ७४ ॥
 तदनु दनुजपरिपन्थिनि श्रीकृष्णे निजशरपुञ्जेन कुरुकुञ्जरा-

जठरसीन्नि गर्भदेशे पुरा गर्भं धृत्वा चिरेणाप्यप्रसवसमये अश्मना पाषाणेन तद्वस्त्रधृतेन दत्ता कृता दशा अवस्थाम् । वेदनामिति यावत् । युवि दत्त्वा ताव-
 द्दु ख कृत्वा दु शासनस्य अनुजाना कुलाय वृन्दाय । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी ।
 अष्टयुक्ता नवतिमिति शाकपार्थिवादित्वात्समास । त्रिदशी अप्सरसस्तु मिथ
 अन्योन्य यातृ सोदरभार्या यौगपद्याद्धि एककालमेव चक्रे । साष्टनवर्तिं धार्त
 राष्ट्रानवधीदित्यर्थ । 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातर स्यु परस्परम्' इत्यमर ।
 पुरा किल गान्धारी वृत्वा गर्भं चिरादप्यप्रसवे अश्मना गर्भं ममाथेति भारती
 कथात्रानुसंधेया ॥ ७१ ॥

विहयमिति । वृकोदर भीम विशिखेन बाणैरिति जात्येकवचनम् ।
 क्षणात् विवस्वत सूर्यस्य सुत कर्ण विगता हया अश्वा यस्य तथोक्त विरथ
 विसारथिं विशरास विगतवनुष विपताकिकापट विगतध्वजाशुक च विदधाति-
 स्म चक्रे ॥ ७२ ॥

अथेति । अथ कर्ण क्षणेन अन्य रथ आस्थाय अधिरह्य । 'आसाद्य' इति
 पाठान्तरम् । कुरूणा कौरवाणा धुरि समक्ष पूर्वं प्रथम कार्मुकस्य गुणेन मौर्व्या
 एक आशुगजात बाणवृन्द निरास्थत् निर्गमयामास । पश्चात् कार्मुकस्य अटन्या
 कोट्या अपर आशुगजात वायुसम्भव भीममपि निरास्थत् निर्धूतवान् । 'कोटि-
 रस्याटनि', 'आशुगौ वायुविशिखौ', 'जात जात्योघजन्मसु' इति सर्वत्रामर-
 विश्वप्रकाशौ ॥ ७३ ॥

मारुतिरिति । तदनु धनुष्कोट्या निर्धूय कर्णेन मोचनानन्तर स मारुति
 भीम सोमदत्तभुव भूरिश्रवस पादे पासुना रजसा आक्रमणलभेन परिधू-
 सर मलिन उर यस्य तेन कसमर्दनस्य श्रीकृष्णस्य कनीयसा सम अनुजेन सात्य
 किना सह शक्रनन्दनस्य अजुनस्य समीप आप प्राप्तवान् । रथोद्धता ॥ ७४ ॥

तदन्विति । तदनु निजशराणा पुञ्जेन कुरुकुञ्जरान् कौरवश्रेष्ठान् भङ्गयन्त
 छेदयन्त त धनजय अर्जुन प्रति सुतस्य अभिमन्यो वधेन कृत मन्तु अप

न्मञ्जयन्त धनजय त सुतवधेन कृतमन्तु रिपु निहन्तुमादिश्य
दलितदैत्यचक्रेण निजचक्रेण चण्डकरमण्डलमपिदधाने गभस्तिमान-
स्तमहास्तेति समस्तनिजबलकोलाहलमाकर्ण्य दु शलाजानिर्मुदा नि-
जवदनमुदासयत् ॥

तदा प्रकाशस्य दिवाकरस्य तिरोहितस्यापि जयद्रथस्य ।
अदर्शनायापि च दर्शनाय सुदर्शन हेतुरभून्मुरारे ॥ ७५ ॥
सकलमपि जगन्ति चक्रयूथ सवितुरदर्शनत सखेदमाहु ।
समरभुवि कथ नु शौरिचक्र तपनतिरोभवन तदाचकाह्वे ॥ ७६ ॥
तावत्किरीटी तरुणेन्दुमौलेर्वदान्यताकीर्तिवदावदेन ।
शरेण शत्रोरलुनीत शीर्ष साक प्रमोदेन स कौरवाणाम् ॥ ७७ ॥

राध येन त रिपु सैन्धव निहन्तु आदिश्य आज्ञाप्य दनुजाना दानवाना परि-
पन्थिनि शत्रौ श्रीकृष्णे दलित छिन्न दैत्याना चक्र येन तेन चक्रेण चण्डकर
मण्डल सूर्यबिम्ब अपिदधाने आच्छादयति सति गभस्तय किरणा अस्य
सन्तीति गभस्तिमान् सूर्य अस्त अस्तमय अहास्त गतवान् । जहातेर्गल्यर्थकात्
कर्तारि लुडि तडि सिच् । इत्युक्तप्रकार समस्तस्य निजबलस्य कोलाहल कलकल
आकर्ण्य दु शला दुर्योधनसोदरी जाया भार्या यस्य स सैन्धव निज वदन
मुदा सतोषेण गतमृतिभीतिजन्येन सह उदासयत् उन्नमितवान् ॥

तदेति । तदा सैन्धवमुखोन्नमनसमये मुरारे श्रीकृष्णस्य सुदर्शन चक्र नेत्र
च सुष्ठु पश्यतीति सुदर्शन शोभनालोकन च प्रकाशस्य दीप्यमानस्य दिवाकरस्य
सूर्यस्य अदर्शनायापि अप्रत्यक्षाय च तिरोहितस्य व्यूहाच्छादितस्यापि जयद्र-
थस्य सैन्धवस्य दशनाय च उभयस्या अपि हेतु कारण अभूत् । अत्र सूर्यप्र-
त्यक्षसामग्रीभूतनेत्रालोकनयो तदप्रत्यक्षहेतुत्ववर्णनाद्ब्रह्माघातालकार । एव प्रत्य-
क्षप्रतिबन्धकस्य तिरोवानस्य सत्त्वेऽयुक्तसामग्र्या सैन्धवप्रत्यक्षवर्णनात्तृतीयवि-
भावनाभेदश्च । द्वयो श्लेषानुप्राणितयो ससृष्टि । 'स्याद्ब्रह्माघातोऽन्यथाकारि
तथाकारि क्रियेत चेत्' इति । 'कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात्सत्यपि प्रतिबन्धके'
इति क्रमेण तदुभयलक्षणे ॥ ७५ ॥

सकलमिति । जगन्ति लोका सकल चक्राणा चक्रवाकाना यूथ कुलमपि
सवितु सूर्यस्य अदर्शनत अप्रत्यक्षात् सखेद सदु ख आहु । शौरे श्रीकृष्णस्य
चक्रमेक तु तदा समरभुवि तपनस्य सूर्यस्य तिरोभवन अदर्शन कथ न्वित्याश्चर्ये ।
आचकाह्वे कामयामास । श्लेषानुप्राणितो विरोवाभास । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ७६ ॥

तावदिति । तावत् सैन्धववदनोन्नमनक्षण एव स किरीटी अर्जुन । तरु

१ 'आदिश्य निह तु' इति पाठ २ 'विदधाने' इति पाठ ३ 'आस्त' इति
पाठ ४ 'सह निजवदनमुदास' इति पाठ ५ 'अस्त्रेण' इति पाठ

वृद्धक्षत्राञ्जलौ साय नालमर्घ्याय क धृतम् ।
 इतीव क सिन्धुभर्तुर्जिष्णुस्तस्मिन्नपातयत् ॥ ७८ ॥
 एतत्किमित्ययमपास्य सुतस्य शीर्षं
 शीर्यन्स्वमूर्धनि वरेण शशाङ्कमौले ।
 क्षोण्यामवाङ्मुखतया निपपात वेगा-
 दाघ्रातुकाम इव तत्सुतवत्सलत्वात् ॥ ७९ ॥

अथ तस्मिन्वासवसूनौ वासरविरामे शिबिरमेत्य यथावृत्त रण-
 कथा विज्ञाप्य हृषितरोमाण राजानमुपतिष्ठमाने सुयोधनस्तु क्रोध-
 नतया भगिनीजानिहानिनिर्दानया सर्वामपि शर्वरीं नियोद्धुकाम
 सन्नाम्भीरयुद्धारम्भभेरीनिध्वानमुज्जम्भयामास ॥

गेन्दु बालचन्द्र मौलौ शिरसि यस्य तस्य सदाशिवस्य वदान्यतया दातृत्वेन
 या कीर्ति तस्या वदावदेन वक्त्रा । तद्वत्तेनेति यावत् । 'वदो वदावदो वक्ता'
 इत्यमर । शरेण पाशुपतास्त्राभिमन्त्रितबाणेन शत्रो पुत्रघातिन सैन्धवस्य
 शीर्षं शिर कौरवाणा प्रमोदेन साक सतोषेण सह अलुनीत विच्छेद । लुनाते
 कर्तरि लङ् । सहोक्त्यलकार ॥ ७७ ॥

वृद्धक्षत्रेति । साय सायकाले वृद्धक्षत्रस्य सैन्धवस्य पितु अञ्जलौ सपुटितकर-
 द्वये अर्घ्याय अर्घ्यं कर्तुम् । सवितुरिति शेष । धृत क जल नाल न पर्याप्त इत्या-
 लोच्येवेत्युत्प्रेक्षा । सिन्धुभर्तु समुद्रस्य सैन्धवस्य च क जल शिरश्च तस्मिन् वृद्ध-
 क्षत्राञ्जलौ जिष्णु अर्जुन अपातयत् । 'इतीव क सिन्धुभर्तु' इत्येव पाठ ।
 पाठान्तरे तु कमित्यनेन साकाङ्क्षतया साकाङ्क्षलदोषापत्तिरिति ध्येयम् ॥ ७८ ॥

एतदिति । अयं वृद्धक्षत्र एतत् अञ्जलिस्थ शिर किम् । कुत आपतित
 इति जुगुप्सयन्निति शेष । सुतस्य शीर्षं सैन्धवशिर अपास्य भुवि निपाल्य
 शशाङ्कमौले सदाशिवस्य वरेण 'य पातयेत्त्वत्सुतस्य शीर्षं पतेत्तेनैव सह तच्छिर'
 इत्यात्मकेन स्वस्य मूर्धनि शिरसि शीर्यन् भिन्दन् सन् । सुते वत्सलत्वात् वात्स-
 ल्यत् तत् सैन्धवशिर आघ्रातुकाम इवेत्युत्प्रेक्षा । अवाङ्मुखतया अधोमुख-
 त्वेन क्षोण्या भुवि वेगात् निपपात । 'नैवात्मनीनमथवा क्रियते मदान्धै' इति
 प्रसिद्धेरिति भाव । पुरा वृद्धक्षत्र पाण्डवैर्वैरमनुचिन्त्य तपसाराधितेन शक्रे
 पोक्तविध वरमवाप्य तद्विज्ञातृकृष्णचोदितकिरीटिप्रयुक्तपाशुपतास्त्रपातितपुत्रशि-
 र पातनेन ममारेति भारती कथा ॥ ७९ ॥

अथेति । अथ तस्मिन् तत्तादृक् सैन्धवहन्तरि वासवसूनौ अर्जुने वासरवि-
 रामे सायकाले शिबिरमेत्य रणकथा वृत्त निष्पन्न अनतिक्रम्य यथावृत्त विज्ञाप्य

१ 'इतीव सि धुराजस्य' इति पाठ २ 'यपातयत्' इति पाठ ३ 'हृष्ट'
 इति पाठ ४ 'निधननिदानतया' इति पाठ ५ 'गम्भीर' इति पाठ .

एते तदा त समाकर्ण्य समयवैज्ञानिका स्मरणमात्रकृतसनिधान
निशि दशगुणितभुजबलावलम्ब हिडिम्बभागिनेय पृथक्प्रस्थाप्य
स्वयमपि सकलान्यपि निजबलानि सनाह्य सयुगाय युगायतबाहव
शक्रसुतादयो निश्चक्रमु ॥ ८

या तारका मे सतत विरुद्धा ता विभ्रतीमा इति बद्धरोषम् ।
सर्वेन्द्रिये सत्यपि सैनिकाना मार्गं दृशामेव तमो रुरोध ॥ ८० ॥

शर्वर्याश्चिकुरे मनोजशिखिनो धूमे नभोरण्यभू-
जम्बूशारिणि पेचकाण्डजदृशामालोकसिद्धाञ्जने ।

चेले कालहलायुधस्य तमसामुज्जृम्भणे तादृशे-

ऽप्यहीवाहवशिल्पमद्भुततम चक्रुर्द्वये सैनिका ॥ ८१ ॥

हृषितरोमाण आश्रयात् सरोमाञ्च राजान धर्मराज उपतिष्ठमाने स्तूयमाने सति ।
सुयोधनस्तु भगिनी जाया यस्य तस्य सैन्धवस्य हानि नाश निदान मुरयका-
रण यस्यास्तया क्रोवनतया अत्य तक्रोपेन हेतुना सर्वामपि शर्वरी रात्रि नियो
द्भुकाम सन् गम्भीर युद्धारम्भे भेरीणा निध्वान झाकार उज्जृम्भयामास । रणो
द्योगसूचनायेति भाव ॥

एत इति । तदा तत्काले त भेरीनिध्वान समाकर्ण्य समये विज्ञान कालो
चित्तकर्तव्यताबोध शील येषां ते समयवैज्ञानिका अतएव युग वृषभद्वयादि
स्कन्धवाह्यतियगदारुविशेष तद्वदायतौ बाहू येषां ते शक्रसुत अर्जुन आदिर्येषां
तथोक्ता एते पाण्डवा स्मरणेनैव स्मरणमात्रेण कृत सनिधान समीपस्थितियन
त निशि रात्र्या दशगुणित दशधा आनृत्त भुजयो बल अवलम्ब सहायो यस्य
त हिडिम्बभागिन्या हिडिम्ब्या अपत्य तद्भागिनेय घटोत्कच पृथक् प्रधानत्वेन
प्रस्थाप्य रणाय प्रयोज्य सकलानि बलानि सनाह्यापि उद्योजयित्वा च स्वयमपि
सयुगाय युद्ध कर्तुं निश्चक्रमु निष्कान्ता ॥

येति । या तारका नक्षत्र इति जात्येकवचनम् । कनीनिका च । 'कनीनिकर्क्ष-
योस्तारा' इति रत्नमाला । तारैव तारका । अत एव 'प्रस्पन्दमानपरुषेतरतार-
मन्तश्चक्षु' इति कालिदास । मे मम सतत सर्वस्यामपि रात्रौ न तु चन्द्रवत्पूर्व-
पक्ष एवेत्यर्थ । विरुद्धा प्रतिघातिनी ता तारका इमा दृश विभ्रति इति हेतो
बद्धरोषमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । तम अन्धकार सर्वस्मि-
न्निन्द्रिये दृग्भिन्ने सत्यपि दृशा नेत्राणा तारकावारिणा मार्गमेव रुरोध ॥ ८० ॥

शर्वर्या इति । शर्वर्या रात्र्यङ्गनाया चिकुरे केशपाशे मनोजस्य मन्मथ-

प्रधनेऽद्भुतेऽपि निशि नारददृष्टे प्रथमेतरा व्यलसदीतिरुदग्रा ।
वनिता अपि त्रिदशनाथनर्गर्या वरणस्रज चिकुर एव बबन्धु ॥८२॥

अमीषु युद्धदिवसेष्वयमेव हि कामुक ।

रणोत्सवे विभज्यार्ध रात्रयेऽसौ ददौ यत ॥ ८३ ॥

तत क्षणादेव घटोत्कचोऽसौ सङ्ग्रामसीमोपरि जृम्भमाण ।
तमीमिमा सान्द्रतमा तमोभिर्दष्ट्राप्रभाभिर्दिवस वितेने ॥ ८४ ॥

स्यैव शिखिन वह धूमे नभस आकाशस्यैव अरण्यभुव जम्बूशाखिनि नील
फले जम्बूवृक्षे पेचकाण्डजाना उल्लकाना दशा आलोकार्थं सर्ववस्तुदर्शनार्थं सिद्धा
जने कालस्यैव हलायुधस्य बलरामस्य चेले नीलवस्त्रे तादृशे नैत्यसान्द्रत्वाभ्या
अनुपमे तमसा उज्जृम्भणे प्रचारे सत्यपि अहि वासर इव द्वये सैनिका कौरवा
पाण्डवाश्च अद्भुततम अत्याश्चर्यकर आहवशिल्प युद्धचेष्टित चक्रुः । ईर्ष्यावेशा
दिति भाव । अश्लिष्टमालापरम्परितरूपकस्योपमया ससृष्टि । शार्दूलविक्रीडितम् ८१

प्रधनेनि । निशि तमस्विन्या प्रधने युद्धे अद्भुते सत्यपि नारददृष्टेरुदग्रा म
हती, प्रथमेतरा द्वितीया इति आनन्दबाष्पाना वृष्टि व्यलसत् । बभूवेत्यर्थ ।
'या निशा सर्वभूताना तस्या जागर्ति सयमी' इत्यागमाद्रात्रेयोंगिना समाधिकाल-
त्वेन दर्शनाप्रसक्तेरिति भाव । त्रिदशनाथनर्गर्या स्वर्गस्य सबन्धिन्य वनिता
अप्सरमोऽपि वरणस्रज चिकुरे केशपाश एव बबन्धु । तदानी भोगकालत्वात्ता
सामपि तद्युद्धदर्शनाप्रसक्तेरिति भाव । केचित्तु अन्धकारनिरोधेन क्रमेण युद्धस्य
नवसुराणा च दर्शनायोगादित्युभयत्र भावार्थमाहुः । अत्र युद्धनैशत्वविशेषणस्य
तद्गताश्चर्यतन्मतनवसुरदर्शनप्रतिबन्धकान्धकारावराणाभिप्रायगर्भत्वात्परिकराल-
कार । पूर्वत्र तु योगभोगावसरत्वाभिप्रायगर्भत्वादयमिति ध्येयम् ॥ ८२ ॥

अमीष्विति । अमीषु युद्धदिवसेषु । युद्धदिनानामध्य इत्यर्थ । अय सैन्धवयु-
द्धदिवस एव कामुक स्त्रीपरायण । हि खल्वर्थे । यत कारणादसौ दिवस रणो-
त्सवे विभज्य विभाग कृत्वा अर्धसमाश रात्रये ददौ दत्तवान् । कामिना सर्वस्वहा
नेरप्यगण्यत्ववद्दर्माथकामेषु स्त्रीपुसयोरर्धफलभागित्वस्मरणाच्चेति भाव । अत्रोत्तर-
वाक्यार्थेन दिवसस्य कामुकत्वसमर्थनात्काव्यलिङ्गभेद । 'रात्रयेऽसौ ददौ यत'
इत्येव पाठ । पाठान्तरे अपिशब्दस्य नैरर्थक्य अयमित्यनुषङ्गकेशश्चेति ध्येयम् ८३

तत इति । तत असौ पाण्डवप्रस्थापित घटोत्कच क्षणादेव सङ्ग्रामसीम
युद्धदेशस्य उपरि ऊर्ध्वभागे । आकाश इति यावत् । जृम्भमाण वर्तमान सन् तमो-
भि सान्द्रतमा इमा युद्धशालिनीं तमी रात्रिं दष्ट्राणा स्थूलायतदन्ताना प्रभाभि
दिवस वितेने । निस्तमस्का चकारेत्यर्थ । अत्र तमोनीलाया रात्रेर्नैत्यत्यागपूर्वक
दष्ट्राप्रभाव्यापनवर्णनात्तद्गुणालकार ॥ ८४ ॥

तिष्ठ द्रोण सुयोधन द्रुततरं धावस्व दु शासन
 त्वा मुञ्चामि किमद्य भो कृप कृपालेशोऽपि न त्वत्कृते ।
 गान्धाराधिप का कथा तव रणे दुर्मेघसामग्रणी
 कर्ण केति घटोत्कच कटुरवो व्यभ्राम्यदभ्रान्तरे ॥ ८५ ॥
 हैडिम्बेयममु निजाट्टहसित क्षुभ्यद्दशाशामुख
 दष्ट्राङ्कुरकरालमात्तपरशु दृष्ट्वैव केचिद्भटा ।
 बिभ्युश्चुकुशुरामिमिलुरवनौ पेतुर्मुमूर्च्छुर्जहु
 प्राणानारुरुहुर्विमानममरीरौपु प्रमोद दधु ॥ ८६ ॥
 नभसि तमभिवीक्ष्य घोररूप दिशि दिशि तत्र पलायिते नृपौघे ।
 मरणसमयमुष्टिलग्नशस्त्रस्तदभिमुख प्रययौ कबन्ध एक ॥ ८७ ॥

तिष्ठेति । हे द्रोण, त्व तिष्ठ युद्धाय स्थिरो भवेत्यर्थ । हे सुयोधन, त्व द्रुततर
 अतिशीघ्र धावस्व पलायस्व । हे दु शासन, त्वामद्य मुञ्चामि किम् । न मुञ्चाम्येवेत्यर्थ ।
 भो कृप हे शारद्वत त्वत्कृते भवद्विषये कृपालेश कर्णालवोऽपि नास्ति । निहन्म्ये-
 वेत्यर्थ । गान्धाराधिप शकुने, तव रणे का कथा । युद्धे विषये त्व क्रियानित्यर्थ ।
 दुर्मेघसा दुर्बुद्धीना अग्रणी कर्ण क्व कुत्रास्ते । इत्युक्तप्रकार कटु कठोर रव
 यस्य तथोक्त सन् घटोत्कच अभ्रान्तरे अकाशमध्ये व्यभ्राम्यत् सचचार । शार्दू-
 लविक्रीडितम् ॥ ८५ ॥

हैडिम्बेयमिति । निजेन अट्टहसितेन किलकिलार्भट्येन क्षुभ्यन्ति कम्प
 मानानि दशानामाशाना दिशा मुखानि यस्य त दष्ट्राङ्कुरै कराल भीषण आत्त
 गृहीत परशु कुठार येन त अमु हिडिम्बाया अपत्य हैडिम्बेय घटोत्कच
 दृष्ट्वैव । न तु युद्धेत्यर्थ । केचिद्भटा कौरवा बिभ्यु भीतवन्त । तत चुकुशु रुहु ।
 तत आमिमिलु मश्रु । केचिद्भटा अवनौ पेतु । तत मुमूर्च्छु । तत प्राणान्
 जहु । केचिद्भटा विमान देवयान आरुरुहु । अपरावृत्त्य मृता इति भाव । अत-
 एव अमरी देवाङ्गना आपु अतएव प्रमोद दधु । बिभेत्यादे सवत्र कर्तारि
 लिट् । अत्र केचिद्भटेषु कर्तृकारके भयमिलनाना केषुचित्पतनमूर्च्छनप्राणत्यागाना
 केषुचिद्विमानारोहणदेवाङ्गनाप्राप्तिप्रमोदवहनाना च अनेकक्रियाणामन्वयात्
 कारकदीपकालकारत्रयम् । विमानारोहणदेवाङ्गनाप्राप्त्यो प्रमोदवहनहेतुलात्काव्य
 लिङ्गभेदस्य तृतीयेन सहैकवाचकानुप्रवेशसकर । अस्य च प्रथमद्वितीययोश्च सप्त
 छिरिति विवेक । पूर्ववद्वृत्तम् ॥ ८६ ॥

नभसीति । घोर भयकर रूप आकार यस्य तथोक्त त घटोत्कच नभसि

१ 'आर्य' इति पाठ २ 'हसितै' इति पाठ ३ 'बिभ्युश्चुकुरमी' इति पाठ
 ४ 'प्राण' इति पाठ ५ 'एव' इति पाठ

पितुश्च पुत्रस्य च वेदवाक्यैर्यदुक्तमैकात्म्यमिदं हि दृष्टम् ।
भीमात्मजोऽपि स्वयमेष युद्धे भीमो यदासीदरिसैनिकानाम् ॥८८॥

भिण्डीवालैस्तोमरैः शूलजालै-
र्वेषैरुग्रैश्चोभयेषां नृपाणाम् ।

दृष्टं कापि काप्यदृष्टोऽरिसैन्यं

व्योम्नि स्थित्वा नान्नि शेषं स चक्रे ॥ ८९ ॥

स्वस्य क्षयं नागमदद्य रात्रौ दुर्योधनस्य ध्वजिनीति मत्वा ।
पितृव्यभक्त्येव स भीमसूनुस्तत्रैव तस्या क्षयमाततान् ॥ ९० ॥

आकाशे अभिवीक्ष्य नृपाणां कौरवाणां ओघे वृन्दे दिशि दिशि प्रतिदिशं पलायिते सति तत्र युद्धदेशे मरणसमये मुष्टौ लग्नं दृढघटितं शस्त्रं आयुवयस्य तथोक्तं एकं कबन्धं अपमूर्धकलेवरमेव तं घटोत्कचं प्रति अभिमुखं ययौ । नान्यं कश्चिदपीत्यर्थं । अत्राभिमुखगमनस्य कबन्ध एव नियमनात्परिसंख्यालंकारः ॥ ८७ ॥

पितुरिति । पितुः जनकस्य च पुत्रस्य च द्वयोः । एकं आत्मा स्वरूपं ययोस्तयोः भावः ऐकात्म्यं नाम यद्वस्तु वेदवाक्यैः 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इत्यादिभिः उक्तं बोधितं इदं तत् पितृपुत्रयोरैकात्म्यं दृष्टं हि । इदानीमिति शेषः । पुरा श्रुतिसिद्धम्, इदानीं तु प्रत्यक्षसिद्धमित्यर्थः । यत् यस्मात् एष घटोत्कचः स्वयं भीमात्मजोऽपि सन् युद्धे अरिसैनिकानां भीमं भयकरं च आसीत् । तस्मादिति योज्यम् । श्लेषानुप्राणितं वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ८८ ॥

भिण्डीवालैरिति । स घटोत्कच उग्रैः भिण्डीवालैः तोमरैः शूलानां जालैः समूहैः शूलादयः आयुधविशेषाः । वेषैः आकारविशेषैश्च उपलक्षितं व्योम्नि नभसि स्थित्वा उभयेषां विधानां नृपाणाम् । नृपैरित्यर्थः । कर्तृत्वस्य श्लेषत्वविवक्षायां 'आमं शूद्रस्य पक्वानाम्' इत्यादाविवक्षणी । कापि अदृष्टश्च सन् अरीणां सैन्यं नान्नि शेषम् । नाममात्रावशिष्टमित्यर्थः । चक्रे । सर्वं जघानेति यावत् । शालिनी ॥ ८९ ॥

स्वस्येति । दुर्योधनस्य ध्वजिनीं सेनां अद्य अस्यां रात्रौ स्वस्य आत्मनः सबन्धिनं क्षयं निवेशं नागमत् न प्राप इत्युक्तप्रकारेण मत्वा ज्ञात्वा स भीमसूनुः घटोत्कचः पितृव्ये पितृभ्रातरि दुर्योधने भक्त्येवेत्युत्प्रेक्षा । तत्र युद्धदेश एव तस्यां दुर्योधनध्वजिन्यां क्षयं निवेशं नाशं च आततानं अकरोत् । 'प्रलयावासयोः क्षयः' इति विश्वः ॥ ९० ॥

१ 'हि' इति पाठः २ 'भि दीपालै' इति पाठः ३ 'वर्षे' इति पाठः

४ 'नगानाम्' इति पाठः ५ 'छित्वा नामशेष' इति पाठः ६ 'स्वस्वक्षय' इति पाठः

तत्रान्तरे ।

वाहिन्या एव मे नार्धं मेदिन्या अपि नह्वयति ।

क्षण युद्धयेत चेदेष इति मेने सुयोधन ॥ ९१ ॥

इत्थ नितान्तचिन्तासतानादितस्य धार्तराष्ट्रस्य सप्रार्थनागुणनिक्रया सभृतसर्वाभिसारो मिहिरकुमारो वज्रधारया महेन्द्रो महीध्रमिव तेन दत्तयावलक्षाश्चक्षपणदक्षेयमिति चिररक्षितया महत्या शक्त्या वक्षसि निर्भेद्य क्षणेन त क्षणदाचर क्षितौ निपातयामास ॥

गौत्रस्य तस्य प्रबलस्य शक्ते प्रहारपीडा प्रतियोधिदत्ताम् ।

अपारयन्द्रष्टुमिवातिघोरामन्त स्थितो वायुरगाद्बहिष्ठात् ॥ ९२ ॥

तत्रान्तरे । तस्मिन्समये इत्युत्तरेणान्वय ॥

वाहिन्या इति । एष घटोत्कच क्षण युद्धयेत चेत् युद्ध क्रियेत यदि मे मम सबन्धिन्या वाहिन्या सेनाया अर्धमेव न नह्वयति । अर्धस्य प्रथमयुद्धदि वसादारभ्य पाण्डवैर्नाशितत्वादिति भाव । किंतु मे मेदिन्या भुव अर्धमपि नह्वयति । आत्मान जित्वा अदात्वैवार्धं पित्र्यमप्यश भुव भोक्ष्यन्ति पाण्डवा इत्यर्थे । इत्युक्तप्रकार सुयोधन मेने तर्कितवान् ॥ ९१ ॥

इत्थमिति । इत्थ उक्तप्रकारात् नितान्त चिन्ताना सतानात् समूहात् आदितस्य पीडितस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य सम्यक्प्रार्थनाना गुणनिक्रया परम्परया सभृत स्वीकृत सर्वाभिसार सर्वाधोग घटोत्कचवविषयक येन तथोक्त मिहिरस्य सूर्यस्य कुमार वर्णं महेन्द्र वासव वज्रस्य आयुधस्य धारया महीं धरतीति महीध्र गिरिमिव तेन महेन्द्रेण दत्तया इय शक्ति वलक्षा श्वेता अश्वा यस्य तस्य अर्जुनस्य क्षपणे मारणे दक्षा समर्था । इति प्रेम्णेति शेष । चिरात् रक्षितया गुप्तया महत्या शक्त्या नाम आयुधेन त क्षणदाचर राक्षस घटोत्कच वक्षसि निर्भेद्य क्षणेन क्षितौ भुवि निपातयामास पातितवान् । उपमालकार ॥

पौत्रस्येति । प्रबलस्य प्रकृष्टबलस्य पौत्रस्य पुत्रपुत्रस्य तस्य घटोत्कचस्य अन्त स्थित शरीरान्तर्गत वायु प्राणानिल प्रतियोधिना शत्रुणा कर्णेन दत्ता कृता शक्ते आयुधस्य प्रहारेण या पीडा बाधा ताम् । तदीयामिति शेष । द्रष्टुमपारयन् अशक्नुवन्निवेत्युत्प्रेक्षा । बहिष्ठात् शरीरात् बहि अगात् निर्गतवान् । घटोत्कचो ममारेत्यर्थ ॥ ९२ ॥

१ 'सतानादातस्य' इति पाठ २ 'धार्तराष्ट्रस्य' इति नास्ति क्वचित् ३ 'सप्राथन' इति पाठ ४ 'निर्भेद्य' इति पाठ ५ 'यक्षिपत्', 'पातयामास' इति च पाठ ६ 'प्रबलप्रसिद्धे' इति पाठ . ७ 'योध' इति पाठ

सापि शक्तिरभिहृत्य नराश सायुगीनजनसनुतशौर्यम् ।
वायुसूनुपरिघादिव भीता वासवस्य सविध प्रतिपेदे ॥ ९३ ॥
तदानीं तत्र तेषा कौरवकौन्तेयसैन्याना बाष्पलहरीं निष्पादयितु
मोदविषादयोरहमहमिकया स्पर्धा समवर्धत ॥

अथ जयद्रथघटोत्कचनिधनशोकातिशयगुरुन्द्रयानपि कुरूना-
श्वासयितुमिव कुलकूटस्थे कुमुदबान्धवे कुलिशायुधदिशमेत्य काश-
निकाशैरभीशुभिर्काश दिशावकाश व्यकाशयमाने सति कोपकु-
टिलीकृतचापौ विराटद्रुपदभूपौ द्रुतमनीचैर्नाराचैराचार्य शललै
शल्यमृगमिव निबद्धतनुमातेनतु ॥

सेति । सा इन्द्रदत्ता घटोत्कचप्राणापहारिणा इति वा शक्तिरपि सायुगीनेन
रणे साधुना जनेन शूरजनेन सनुत श्लाघित शौर्य यस्य तथोक्त नराश राक्षस
घटोत्कच अभिहृत्य मारयित्वा वायुसूनो भीमस्य परिघात् गदाया भीतेवेत्यु-
त्प्रेक्षा । वासवस्य इन्द्रस्य सविध समीप प्रतिपेदे प्राप्ता । स्वागता ॥ ९३ ॥

तदानीमिति । तदानीं घटोत्कचवधकाले तत्र युद्धरङ्गे तेषा कौरवसैन्याना
कौन्तेयसैन्याना च उभयेषा बाष्पस्य नेत्रजलस्य लहरीं प्रवाह निष्पादयितु जनयितु
मोदस्य आनन्दस्य विषादस्य दुःखस्य च द्वयो घटोत्कचवधजन्ययो स्पर्धा
विवाद अहमहमिकया अह पूर्व जनयाम्यहमेव पूर्व जनयामीत्यहकारेण उपल
क्षिता समवर्धत वर्धते स्म । कौरवसैन्यानि मुमुदिरे, कौन्तेयसैन्यानि रुरुदुरित्यर्थ ॥

अथेति । अथ कुलस्य कौरवाणा पाण्डवाना च वशस्य कूटस्थे प्रथमे अत
एव कुमुदबान्धवे चन्द्रे जयद्रथस्य सैन्धवस्य घटोत्कचस्य च निधनेन मरणेन
य शोकातिशय तेन गुरुन् दुर्मरान् द्रयानपि कुरून् वार्तराष्ट्रान् पाण्डवाश्च
आश्वासयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । कुलिशायुधस्य इन्द्रस्य दिश प्राची एत्य प्राप्य काशै
शरपुष्पै निकाशै तुल्यै । तद्द्रव्यलैरित्यर्थ । अभीशुभि किरणै आकाश दिशा-
नामष्टाना च अवकाश अन्तराल व्यकाशयमाने प्रकाशयति सति । व्याड्पूर्वा
त्काशतेर्णिजन्ताल्लटि शानच् । विराटभूपो द्रुपदभूपश्च द्वौ । कोपेन कुटिलीकृत
गुणाकर्षणेन कुण्डलीकृत चाप याभ्या तथोक्तौ सन्तौ द्रुत अनीचै महद्भि
नाराचै बाणविशेषै आचार्यै शल्य नाम मृग शललै तल्लोमभिरिव निबद्धतनु
लग्नशरीरं आतेनतु चक्रतु । 'श्वावित्तु शल्यस्तल्लोमि शलली शलल शलम्'
इत्युभयत्राप्यमर । उपमालकार । उत्प्रेक्षया ससृष्ट ॥

१ 'तत्र' इति नास्ति क्वचित् २ 'उत्पादयितुम्' इति पाठ ३ 'अतिरेक'
इति पाठ ४ 'कुरु' इति पाठ ५ 'दिशा' इति पाठ ६ 'आकाश' इति पाठ
७ 'दशदिशा' इति पाठ ८ 'व्याकोचमाने' इति पाठ ९ 'कोपेन' इति पाठ
१० 'द्रुपदविराट' इति पाठ ११ 'शलाल' इति पाठ

तस्यार्धमग्ना नाराचास्तन्वा तद्विक्रमश्रिय ।
 रोचन्ते स्म प्रहृष्यन्त्या रोमाञ्चानामिवाङ्कुरा ॥ ९४ ॥
 अग्निदेश्येन निक्षिप्तमथोभौ द्रोणपार्षतौ ।
 कोदण्डविद्यासर्वस्व तन्वाते स्म प्रकाशितम् ॥ ९५ ॥

तत शरसभवभगिनीजानेश्चापचतुर्मुखो वृद्धत्वविश्राणितविकृत-
 तवेषयोरपि विशिखविमोचनसृष्टिशिल्पेन विलोभनीयविग्रहीकृत-
 योर्विराटर्षोश्चालयोर्वरणोत्सवयौगपद्ये सति विबुधपुरविलासिनीना
 विडौजस कुटुम्बिन्या अपि दु समाधेय विवादमापादयामास ॥

तस्येति । तस्य द्रोणस्य तन्वा शरीरे अर्धमग्ना अवगाढा नाराचा
 द्रुपदविराटप्रयुक्ता प्रकर्षेण हृष्यन्त्या मोदमानाया तस्य द्रोणस्य विक्रम
 श्रिय पराक्रमलक्ष्म्या रोमाञ्चाना पुलकाना अङ्कुरा इवेत्युत्प्रेक्षा । रोचन्ते स्म
 वभु ॥ ९४ ॥

अग्निदेश्येनेति । अथ द्रोण पार्षत द्रुपदश्च तावुभौ अग्निदेश्येन नाम
 मुनिना निक्षिप्त न्यासीकृतम् । उपदेशव्याजादिति भाव । कोदण्डविद्या वनुनै-
 पुण्यमेव सर्वस्व यावद्धन प्रकाशित तन्वाते स्म । यथाभ्यस्तयावद्धनुविद्यानैपु-
 ष्यमग्निवेश्योपदिष्ट प्रकटीचक्रतुरित्यर्थ ॥ ९५ ॥

तत इति । तत शरसभवस्य कृपस्य भगिनी कृपी जाया यस्य तस्य
 द्रोणस्य । 'जायाया निड्' । चाप एव चतुर्मुख ब्रह्मा वृद्धत्वेन जरसा बाणैश्छेद-
 नेन च विश्राणित कृत विकृत जुगुप्सित वेष आकार ययोस्तथोक्तयोरपि
 विशिखाना बाणाना विमोचन सघटनमेव सृष्टिशिल्प सृजनव्यापार तेन (कर-
 णेन) विलोभनीय कामनीय विभि पक्षिभि लोभनीयश्च विग्रह देह ययो-
 स्तथोक्तयो कृतयो । कृद्योगादभूततद्भावे च्चि । निहृत्य देवभूय प्रापितयो-
 रित्यर्थ । विराटस्य पाञ्चालस्य द्रुपदस्य च द्वयो सबन्धिन वरणोत्सवस्य यौग-
 पद्ये समकालिकत्वे सति विडौजस इन्द्रस्य कुटुम्बिन्या शच्यापि दु समाधेय
 समाधातुमशक्य विबुधपुरे स्वर्गे विलासिनीना अप्सरसा विवाद अहमेवैत
 त्रुणुया अहमेवैत तृणुयामिति वाक्कलह आपादयामास अजनयत् । चापमुक्तौ
 शरैस्तावुभावपि निपातितवान् । द्रोण इत्यर्थ । अत्र विराटद्रुपदक्षपणस्य देवा-
 ज्ञनाविवदनरूपेण वर्णनात्पर्यायोक्तस्य चापचतुर्मुख इत्यादिसावयरूपकसापेक्ष-
 त्वाद्भयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥

१ 'अग्निवेश्येन' इति पाठ २ 'कुर्वते' इति पाठ ३ 'अतिवृद्धत्व', 'ससृद्ध'
 इति च पाठ ४ 'पाञ्चालयोरहपूर्विकया' इति पाठ ५ 'सति' इति नास्ति क्वचित्.
 ६ 'वारविलासिनीना' इति पाठ ७ 'विडौज' इति पाठ ८ 'दु समाध' इति पाठ

अथ तत्र शर्वरीचरभुजगर्वनिर्वापितपर्वतशृङ्गशिलाभङ्गविपाटितशरीरौ सध्यारागमिषेण रुधिरधारासुत्सृजन्ती सा निशापि विनाशदशामाशु विवेश ॥

तदनु कोककुटुम्बिनीना नम्रकरणे महसि समारूढविहायसि क्रोधनिद्रारोधसाधारणीभवदरुणिमदृक्प्रतिफलनैरायोधनधरणीरुधिरधुनीषु पङ्केरुहाण्यङ्कुरयन्तो घटोत्कचविराटपाञ्चालपञ्चताप्रपञ्चितवैरभारतया गुरोरायुर्हेतुमलीकाक्षर परिमार्ष्टुर्मलीकवचनमेक प्रयुज्यता भवतेति धर्मजातमनुकूलयन्तो वसुदेवर्वासवकुमारादय प्रथमसनिकृष्टस्य घृष्टद्युम्नस्य वरूथिनीविमाथिनी वारणधोरणी

अथेति । अथ तत्र युद्धरङ्गे शर्वरीचरस्य घटोत्कचस्य भुजयोगेण बलदर्पेण निर्वापिताना पातिताना पर्वताना शृङ्गै शिखरै शिलाभङ्गै पाषाणखण्डैश्च विपाटित भग्न शरीर यस्यास्तथोक्ता अतएव सध्यारागस्य मिषेण रुधिरधारा उत्सृजन्ती वर्षन्तीव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । सा निशा रात्रिरपि विनाशदशा अदर्शनावस्था आशु विवेश प्राप्तवती । प्रभाताभूद्रात्रिरित्यर्थ ॥

तदन्विति । तदनु कोककुटुम्बिनीना चक्रवाकाङ्गनाना नम्रकरणे विवस्त्रताकरणे । रतोत्सवजनक इति यावत् । वासर एव तत्सभोगादिति भाव । महसि तेजसि सूर्ये समारूढ प्राप्त विहाय आकाश येन तथोक्ते सति क्रोधस्य निद्रारोधस्य सर्वरात्र निद्राल्यागस्य च द्वयो साधारणीभवन् । तदुभयजन्यत्वयोग्य इत्यर्थ । उभाभ्यामपि तत्सभवादिति भाव । अरुणिमा आरुण्य यासा तासा दशा नेत्राणा प्रतिफलनै प्रतिबिम्बनै आयोधनधरण्या युद्धभुवि या रुधिरधुन्य रक्तनद्य तासु पङ्केरुहाणि रक्तपद्मानि अङ्कुरयन्त जनयन्त । वसुदेवकुमार श्रीकृष्ण वासवकुमार अर्जुन तौ आदी येषा ते कृष्णार्जुननकुलसहदेवा घटोत्कचस्य विराटस्य पाञ्चालस्य च त्रयाणा पञ्चतया मरणेन प्रपञ्चित विस्तारित वैर विरोध एव भार येन तस्य भाव तत्ता तथा गुरो दुर्भरस्य गुरो द्रोणाचार्यस्य सबन्धन आयुष जीवितकालस्य हेतु अलीके ललाटे अक्षर ब्रह्मलिपिं परिमार्ष्टुं निरसितु एकमलीकवचन मृषावाक्य हे धर्मजात, भवता प्रयुज्यता उदीर्यता इत्युक्तप्रकारेण धर्मजात धर्मराज अनुकूलयन्त अङ्गीकारयन्त सन्त प्रथम आदौ सनिकृष्टस्य घृष्टद्युम्नस्य या वरूथिनी सेना ता विमथ्नाति भङ्ग-

- १ 'निवात' इति पाठ २ 'विभङ्ग' इति पाठ ३ 'शरीरेव' इति पाठ
 ४ 'नाशदशा' इति पाठ ५ 'समाविवेश' इति पाठ ६ 'निरोध' इति पाठ
 ७ 'प्रपञ्चत्' इति पाठ ८ 'अलीक' इति पाठ ९ 'भवता' इति नास्ति क्वचित्
 १० 'वायुवासव' इति पाठ ११ 'प्रथमसनिकृष्टघृष्टद्युम्नवरूथिनी' इति पाठ

प्रचेतसमिव पयोधरपरम्परा पुरोधाय भृश खस्य गुण शङ्खस्य परि-
पूरणेन दुर्वह कुर्वन्त कौरवसेनापतिमभिजग्मु ॥

कोपेन तावत्कुटिल स भीम

कुम्भानभाङ्गीद्रदया गैजानाम् ।

नामैकदेशोऽपि च कुम्भयोने-

रेतैर्धृतोऽभूदिति मत्सरीव ॥ ९६ ॥

इति तत्र ता करिघटा पाटयता घटोत्कचजनकेन द्रोणसुतस्य
सनाम्नि हस्तिनि पातिते सति प्रचुरतरमद खवशानुवर्ती शुभतर-
मणिदेदीप्यमानमस्तकोऽयमश्वत्थामा हत इति धर्मतनयर्गदित कर्णा-
रुतुदमभ्यर्णमाकर्ण्य वैवर्ण्यभरितवदन सुतनाशशोकमोहेन परित्य-

तीति विमाथिनी वारणधोरणी गजपङ्क्तिं पुरोधाय अत्रे निधाय शङ्खस्य परिपूरणेन
आध्मानेन खस्य आकाशस्य गुण शब्द भृश दुवह दुर्भरम् । आकाशस्येवेति
भाव । खस्येति शेषो वा । आत्मन इत्यर्थ । कुर्वन्त कौरवसेनापति द्रोणम् ।
पयोधरपरम्परा मेघपङ्क्तिं पुरोवाय । पुरस्कृतपयोधरपरम्परमित्यर्थ । प्रचेतस वरु-
णमिवेत्युपमा । अभिजग्मु अभिसुख गच्छन्ति स्म । रूपकोपमयो ससृष्टि ॥

कोपेनेति । तावत् तदानी कोपेन कुटिल भयकर स भीम एतै गजकु-
म्भै कुम्भयोने द्रोणस्य नाम्नि कुम्भयोनिरिति सज्ञाया एकदेशोऽपि च कुम्भे-
त्यशमात्रमपि वा धृत नामत्वेन स्वीकृतोऽभूदित्युक्तहेतो मत्सर द्वेष अस्या-
स्तीति मत्सरीवेत्युत्प्रेक्षा । गदया गजाना कुम्भान् अभाङ्गीत् भङ्गयामास ।
भङ्गे कर्तरि लुङ् ॥ ९६ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण तत्र युद्धरङ्गे ता धृष्टद्युम्नवरुथिनीविमाथिनी करि-
घटा गजवृन्द पाटयता भङ्गयता घटोत्कचस्य जनकेन भीमेन द्रोणसुतस्य अश्व-
त्थाम्न समान अभिन्न नाम अश्वत्थामेति सज्ञा यस्य तस्मिन् । 'ज्योतिर्जनपद-'
इत्यादिना समानशब्दस्य सभाव । हस्तिनि गजे निपातिते सति तत्र करिघ-
टामध्ये द्रोणसुतस्य सनाम्नि हस्तिनीति वा योजना । प्रचुरतर बहुल मद
बलगर्व दानजल च यस्य स खवश स्वेच्छ यथा तथा खस्य वशा करिणी च
अनुवर्तत इत्यनुवर्ती शुभतरै अत्यन्तशुभप्रदै मणिभि किरीटगतै अन्तर्ग-
तमौक्तिकैश्च देदीप्यमान मस्तक शिर यस्य तथोक्त अय अश्वत्थामा द्रोणसुत
तन्नामकगजश्च हत इत्युक्तप्रकार कर्णयोररुतुद मर्मघाति धर्मतनयस्य धर्मरा-
जस्य गदित वचन अभ्यर्ण समीप यथा तथा । समीप इति यावत् । आकर्ण्य वैवर्ण्येन

१ 'प्रचेता इव' इति पाठ २ 'कुरुसेनाधिपति' इति पाठ ३ 'द्विपानाम्' इति
पाठ ४ 'इति' नास्ति क्वचिद् ५ 'ता इति नास्ति क्वचिद् ६ 'पातयता' इति
पाठ ७ 'निपातिते' इति पाठ ८ 'निगदित' इति पाठ ९ 'मोह' इति पाठ ०

क्तचापशय स्थण्डिलेशय भारद्वाजमालोक्यं हृष्टतरधीर्घृष्टद्युन्नो निज-
पितृबन्धनस्मृतिजनुषा रुषा सत्वरमेत्य हन्तुमुदयुङ्क्त ॥

एकेन खड्गं द्रुपदस्य सूनु करेण चान्येन कचं गृहीत्वा ।

विल्लय शीर्षं गुरुमप्यमु द्रागन्तेवसन्त कलयाचकार ॥ ९७ ॥

तत्तादृश तदनु तातवध निशम्य

क्रोपातिरेककलुषं कृपभागिनेय ।

आग्नेयमस्त्रममुचत्परसैनिकाना-

मक्षौहिणीशलभता लभते स्म तस्मिन् ॥ ९८ ॥

तत सुराधीश्वरसूनुमुक्तब्रह्मास्त्रभासा भृशधिकृतेन ।

अस्त्रेण सार्धं गुरुनन्दनस्य मन्दायमानद्युतिरास भानु ॥ ९९ ॥

विरुद्धकान्त्या भरित पूर्ण वदन मुख यस्य तथोक्त सुतनाशशोकेन पुत्रविपत्ति-
खेन यो मोह चित्तविकार तेन परित्यक्त चाप येन तादृश शय हस्त यस्य
तथोक्त स्थण्डिले दर्भास्तरणे शेत इति शय भारद्वाज द्रोण आलोक्य हृष्टतरा
अतिसुगुह्यं धीं मन यस्य तथोक्त घृष्टद्युन्न निजस्य पितु द्रुपदस्य बन्धनस्य
अर्जुनकारितस्य स्मृते स्मरणात् जनु जन्म यस्यास्तथोक्तया रुषा क्रोपेन उपल-
क्षित सत्वरं एव आगत्य हन्तुमुदयुङ्क्त उद्युक्तोऽभूत् । युञ्जे कर्तारि लड ॥ •

एकेनेति । द्रुपदस्य सूनु घृष्टद्युन्न एकेन करेण दक्षिणेन खड्गं गृहीत्वा
अन्येन सव्येन करेण कचं द्रोणशिखा च गृहीत्वा शीर्षं शिर विल्लय छित्त्वा
गुरुमप्यमु द्रोणं द्राक् शीघ्रं अन्तेवसन्त शिष्यं समीपे वर्तमानं च कलयाचकार
अकरोत् । विरोधाभास ॥ ९७ ॥

तदिति । तदनु तत्तादृशं लोकैकजुगुप्सितं तातस्य पितु वधं निशम्य
क्रोपातिरेकेण क्रोपातिशयेन कलुषं क्षुब्धं कृपस्य भागिनी कृपी तदपत्यं भागि-
नेयं अश्वत्थामा आग्नेयं अस्त्रं अमुचत् प्रयुक्तवान् । तस्मिन्नाग्नेयास्त्रे परसैनि-
कानां अक्षौहिणीशलभतां अग्निपतया लुकीटविशेषतौल्यं लभते स्म । भस्मीभू-
तेत्यर्थं । उपमालकार ॥ ९८ ॥

तत इति । तत अक्षौहिणीभस्मीभावानन्तरं सुराधीश्वरसूनुना अजुनेन
मुक्तस्य प्रयुक्तस्य ब्रह्मास्त्रस्य भासा तेजसा भृशं धिकृतेन निराकृतेन गुरुनन्दनस्य
अश्वत्थाम्न अस्त्रेण सार्धं आग्नेयास्त्रेण सह भानुं सूर्यं मन्दायमानां क्षीणां
भवन्तीं द्युतिं तेजं यस्य तथोक्तं आस अवर्तत । अस्तगत इत्यर्थं । अत्र
सूर्यस्यास्तगमने आग्नेयास्त्रसाहित्यवर्णनात्सहोक्तिरलकार ॥ ९९ ॥

- १ 'अवलोक्य' इति पाठ २ 'हृष्टधी' इति पाठ ३ 'द्युन्नोऽपि' इति पाठ
४ 'वधस्मृति' इति पाठ ५ 'अभिहन्तु' इति पाठ ६ 'कचे' इति पाठ
७ 'तस्म' इति पाठ ८ 'यस्मिन्' इति पाठ

धृतराष्ट्रसुतोऽपि गेहमागा-

दिनदीपाङ्कुरदीनदीनदीप्ति ।

शकलीकृतबाहुकर्णनासै

सह योधै स घटोत्कचाश्मवर्षात् ॥ १०० ॥

इत्यनन्तभट्टकविद्वृतौ चम्पूभारते दशम स्तबक ।

धृतराष्ट्रेति । स धृतराष्ट्रसुत दुर्योधनोऽपि दिने अहि दीपाङ्कुरस्येव दीना दीना द्रोणसैन्धवादिवशोकेन अतिम्लाना दीप्ति कान्ति यस्य तथोक्त सन् घटोत्कचस्य सबन्धिन अश्मना पाषाणाना वर्षात् शकलीकृत खण्डित बाहु च कर्णौ च नासा च बाहुकर्णनास येषा तै योधै सह गेह शिबिर प्रत्यागात् आगतवान् । औपच्छन्दसिकम् ॥ १०० ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने दशम
स्तबकविवरण समाप्तम् ।

एकादशः स्तवकः ।

अन्येद्युरब्धिमिलितैरसृगापगाना

पूरैरिवोदयति पूषणि शोणिताङ्गे ।

सेनाधिपत्यसरणौ धृतराष्ट्रसूनु

कर्ण सुवर्णघटवारिभिरभ्यषिञ्चत् ॥ १ ॥

आभामतानीदभिषेककाले तस्योपरिष्ठात्तपनीयकुम्भ ।

आघ्रातुमात्मप्रभवोत्तमाङ्ग समीपयातस्य सरोजबन्धो ॥ २ ॥

दिङ्मूलशैलकुहरेशयकेसरीन्द्र-

सौखप्रसुप्तिकमहापटहारवेण ।

कर्णो बलेन करनार्तितकालपृष्ठो

जन्यस्थलीमथ रथेन जवाज्जगाहे ॥ ३ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्यु अब्धौ समुद्रे मिलितै प्रविष्टै असृगापगाना रकनदीनाम् । कुरपाण्डवसैन्यजन्यानामिति शेष । पूरै प्रवाहैरिवेत्युत्प्रेक्षा । शोणित अरुणीकृत अङ्ग बिम्ब यस्य तस्मिन् पूषणि सूर्ये उदयति सति । धृतराष्ट्रसूनु दुर्योधन कर्ण सेनाया आत्मीयाया आधिपत्यस्य सरणो । नायकत्व पद इत्यर्थ । सुवर्णघटेषु कनककुम्भेषु यानि वारीणि जलानि तै अभ्यषिञ्चत् । सेनापतिमकरोदित्यर्थ । वसन्ततिलका ॥ १ ॥

आभामिति । तस्य कर्णस्य अभिषेककाले उपरिष्ठात् शीर्षोपरि तपनीयकुम्भ काञ्चनकलश आवजित इति शेष । आत्मप्रभवस्य निजपुत्रस्य उत्तमाङ्ग शिर आघ्रातु समीपयातस्य सनिधिमागतस्य सरोजाना पद्माना बन्धो सूर्यस्य आभा शोभा अतानीत् विस्तारयामास । कर्णस्य सूर्यपुत्रत्वात्तदुत्सवे पुत्रवात्सल्यात्कर्णशीर्षाघ्राणाय समागतसूर्यत्वेन सुवर्णकुम्भ उत्प्रेक्षित । ततश्चाभाशब्द प्रकाशात्मकत्वेन बुद्धो लाक्षणिक इति ध्येयम् । न चात्र स च रराजेत्यर्थ इत्युपमा । तस्य शोभामिव शोभा दधाविति तत्सदृशधर्माक्षेपि निदर्शना वा तयोरभिषेककाल इत्यादिविशेषणवैयर्थ्यपराहतत्वादधिकमन्यत्रानुसधेयम् । अतानीदिति तनोतेल्लडि च्छे सिञ्चिञ्चि । उपजाति ॥ २ ॥

दिगिति । अथ अभिषेकानन्तर दिशा मूल आदि य शैल चक्रवाल तस्य कुहरेशयाना गुहासु निद्राणाना केसरीन्द्राणा सिंहश्रेष्ठाना सुख प्रसुप्त पृच्छतीति तथोक्त । तन्निद्राभङ्गक इति यावत् । महान् पटहाना वाद्यविशेषाणा आरव यस्य तथोक्तेन बलेन चतुरङ्गेणोपलक्षित कर्ण रथेन जवात् जन्य

तावत्परेषा ध्वजिनीश्वरोऽपि पदं न्यधत्त प्रधनप्रदेशे ।
 परिस्फुरत्पट्टसशक्तियष्टिशरासतूणीरशरैर्बलौघै ॥ ४ ॥
 चमूद्वयी सा तदनु प्रगल्भा विसृत्वैर्व्योमनि पासुपुञ्जै ।
 प्रागेव शुद्धामपि सिद्धसिन्धु विचित्रमेतद्व्यतनोद्पापाम् ॥ ५ ॥
 पादात् पादात् रथ्या रथ्या च हास्तिक गजता ।
 आश्वीय चाश्वीय द्रागभिदुद्राव कम्पितमहीकम् ॥ ६ ॥
 विरोधिसेनामभिवीक्ष्य कोपाद्विस्फारिताद्भानुसुतेन चापात् ।
 विजृम्भमाण तरसा गुण स्व वियत्समस्त न शशाक वोढुम् ॥ ७ ॥

स्थलीं युद्धदेशं करे नर्तितं शरसधानमोक्षणाभ्यां कम्पितं कालपृष्ठं नाम धनुर्व्यस्य
 तथोक्तं सन् जगाहे प्रविष्टवान् । गाहते कर्तरि लिट् । वसन्ततिलका ॥ ३ ॥

तावदिति । तावत् तदानीमेव परेषा पाण्डवानां सवन्धिन्या ध्वजिन्या
 सेनाया ईश्वर वृष्टद्युम्नोऽपि परित स्फुरन्त प्रकाशमाना पट्टसा शक्तय
 यष्टय शरासा चापा तूणीरा निषङ्गा शरा येषां तैर्बलौघैरुपलक्षितं प्रधन
 प्रदेशे युद्धभुवि पदपादं न्यधत्तं निहितवान् । दधाते कर्तरि लट् । उपजाति ॥४॥

चम्बिति । तदनु प्रगल्भा युद्धकुशला सा चम्बो कौरवपाण्डवसेनयो
 द्वयी युग्मं व्योमनि विसृत्वैर्व्याघ्रवद्भिः पासूना धूलीना पदघट्टनोत्थाना पुञ्जै
 राशिभिः (करणैः) प्राक् पूर्वमेव शुद्धा निष्पापामपि निर्मलामपीति च । सिद्ध-
 सिन्धु आकाशगङ्गा अपापा निष्पापा अपगत अपा जलानां समूह आप यस्या-
 स्तथोक्तमिति च । व्यतनोत् चकारेति यत् तदेतद्विचित्रम् । तनोतेर्भिर्पूर्वात्कर्तरि
 लट् । अत्याश्चर्यम् । अत्र श्लेषप्रतिभोत्थापितयोर्विरोधाभासविरुद्धकार्योत्पत्तिरु-
 पविषमप्रभेदयोरेकवाचकानुप्रवेशसकर ॥ ५ ॥

पादात्तमिति । पदातीनां समूह पादात् पादात् पदात्तिसमूहम् । रथानां
 समूह रथ्या । रथिकसमूह इति यावत् । एवमग्रेऽपि । रथ्या च । गजानां
 समूहो गजता हास्तिक गजसमूह च । आश्वीय अश्वसमूह आश्वीय अश्वसमूह
 च । द्राक् द्रुतं कम्पिता मही यस्मिंस्तथा अभिदुद्राव अभिमुखं वावति स्म ।
 द्वन्द्वयुद्धायेति भावः । अभिपूर्वाद्भवते कर्तरि लिट् । पादात्तमित्यादावणादयं
 समूहार्थे तद्धिता । गीतिरार्या ॥ ६ ॥

विरोधीति । विरोधिना शत्रूणां सेना अभिवीक्ष्य कोपात् भानुसुतेन कर्णेन
 विस्फारितात् टङ्कारितात् चापात्कालपृष्ठात् विजृम्भमाणं वर्धमानं स्वस्वीयं गुणं
 शब्दं वोढुं धर्तुं समस्तमपि वियत् आकाशं न शशाकं न क्षमते स्म । शक्नोते
 कर्तरि लिट् । सबन्धेऽसबन्धरूपातिशयोक्तिः । उपजाति ॥ ७ ॥

१ 'व्यधत्त' इति पाठ २ 'पट्टिशखेटशक्तिशरास' इति पाठ ३ 'प्रसृत्वैरै'
 इति पाठ ४ 'रथ्या' इति पाठ ५ 'आश्व' इति पाठ ६ 'प्रकम्पित' इति पाठ

कुरुचमूपतिबाणविदारितादुदपतन्मणय करिमस्तकात् ।
 सुतवितीर्णनिजास्पददुर्दशा द्युमणये विनिवेदयितु किल ॥ ८ ॥
 अनेकधा दत्तबिलास्यबाणैररातिखेटावलिबाभसे ।
 भीत्रीडखेदावकरादृहीतु पृथक्तयासून्यमर्चालिनीव ॥ ९ ॥
 तदनु बाणगणैर्द्युमणे सुतो धृतविपत्तिः स पत्तिकदम्बकम् ।
 अतिविषादि निषादिकुल व्यधाद्यमपुरीपथिकान् रथिकानपि ॥ १० ॥
 अग्रेसर कर्णहतेषु कश्चिद्भट प्रविष्टो रविरन्ध्रमार्गम् ।
 निलिम्पचाटुश्रुतिपुष्टदेहो निर्गन्तुमीष्टे स्म न किञ्चिदुच्चै ॥ ११ ॥

कुर्विति । कुरुचमूपतिना कर्णेन बाणै विदारितात् पाटितात् करिण
 पाण्डवगजाना मस्तकात् शिरस इति जातावेकवचनम् । मणय मुक्ताफलानि द्युम
 णये सूर्याय सुतेन लत्पुत्रेण कर्णेन वितीर्णा दत्ता निजाना स्त्रीयाना आस्पदाना
 निवासाना गजशिरसा दुर्दशा पाटनात्मिकाम् । 'विदीर्ण' इति पाठे पाटितानामित्या-
 स्पदविशेषणम् । विनिवेदयितु विज्ञापयितुम् । किलेति सभावनायाम् । उदपतन्
 उत्थितवन्त । उत्पूर्वात्पतते कर्तरि लङ् । द्रुतविलम्बितम् ॥ ८ ॥

अनेकधेति । अस्य कर्णस्य बाणै अनेकधा बहुप्रकार दत्तानि कृतानि बिलानि
 यस्या तथोक्ता अरातीना शत्रूणा सबन्धिनी खेटावलि फलकपङ्क्ति । भी भय
 व्रीड लज्जा खेद दुःख एतन्नयमेव अवकर तुषधूल्यादिपुञ्ज तस्मात् पृथक्तया
 पार्थक्येन असून् प्राणान् गृहीतु यमस्य कालस्य चालिनी सानेकरन्ध्रवर्तुलवैणवय
 च्चविशेष इवेत्युत्प्रेक्षा । आबभासे रराज । भासते कर्तरि लिट् । अत्र मृतकालिक
 भयलज्जाखेदाना प्राणसगतानामवकरलरूपणेन शुद्धधान्यलरूपणप्रतीतेरेकदेश-
 वर्तिरूपकस्योक्तोत्प्रेक्षोज्जीवकलात्तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । 'सकरोऽवकरस्तु य',
 'चालिनी तितउ पुमान्' इत्युभयत्राप्यमर । उपजाति ॥ ९ ॥

तदन्विति । तदनु द्युमणे सुत स कर्ण बाणाना गणै पत्तीना पादचा-
 रिणा कदम्बक समूह धृता विपत्ति मरणापत् येन तथोक्त व्यधात् अकरोत् ।
 विपूर्वाद्दधाते कर्तरि लुङ् । निषादिना गजारोहाणा कुल समूह अत्यन्त विषाद मर-
 णदुःखमस्यास्तीति अतिविषादि व्यधात् । रथिकानपि यमपुर्या पन्थान गच्छन्तीति
 पथिकान् व्यधात् । त्रिविधानप्यवधीदित्यर्थ । द्रुतविलम्बितम् ॥ १० ॥

अग्रेसर इति । कर्णहतेषु । हताना मध्य इत्यर्थ । कश्चिदग्रेसर निर्भोक्तवेन
 पुरोगामीति हेतुगर्भविशेषणम् । भट रवे सूर्यस्य बिम्बस्य रन्ध्रमार्गं प्रविष्ट सन्नेव
 निलिम्पाना देवाना चाटुश्रुत्या स्तुतिवाक्यश्रवणेन पुष्ट प्रमृद्ध देह यस्य तथोक्त
 सन् उच्चै ऊर्ध्व किञ्चिदपि निर्गन्तु नेष्टे स्म न शशाक । ईष्टे कर्तरि लिट् । अत्र

१ 'भिदा' इति पाठ   २ 'चालनीव' इति पाठ   ३ 'स्तुति' इति पाठ
 ४ 'न च' इति पाठ

पुष्पप्रदानेन बुधद्रुवर्गे श्रान्तेऽमराणा प्रथम वृतानाम् ।
हठेन कण्ठादपहृत्य मालामवृण्वताभ्यग्रसुरानमर्य ॥ १२ ॥

तत्तादृश तरणिभूभुजचण्डिमान

सवीक्ष्य सर्वरिपुदक्षु च भीतिभाक्षु ।

आसीत्प्रमोदपरिमेदुरमेकमेव

वामेतर रणतले वनमालिनेत्रम् ॥ १३ ॥

रिक्ते पुष्पै सिद्धगन्धर्ववर्गे

मुक्त्वा मुक्त्वा मूर्ध्नि वीरस्य तस्य ।

सूर्यबिम्बनिर्गमनशक्तिसबन्धेऽपि तदसबन्धोक्तिरूपातिशयोक्ते अग्रेसरत्वनिलि
म्पचाटुश्रुतिपुष्टदेहत्वरूपानेकपदाथहेतुककाव्यलिङ्गोज्जीवितत्वाद्भयोरङ्गाङ्गिभावेन
सकर । उपजातिभेद ॥ ११ ॥

पुष्पेति । पुष्पाणा नूतनसुरवरणस्रजा प्रदानेन हेतुना बुधद्रूणा कल्पवृक्षाणा
वर्गे पञ्चके श्रान्ते उपरते सति । पुष्पशून्ये सतीति यावत् । अमर्य अप्सरस प्रथम
वृताना अमराणा नूतनसुराणा कण्ठात् माला पूर्व वरणे निक्षिप्त्वा हठेन बलात्कारेण
अपहृत्य आदाय अभ्यग्रसुरान् नूतनसुरान् अवृण्वत वृतवत्य । वृणोते कर्तरि
लङ् । 'अतिपरिचयदोष कस्य नो हन्ति मान नवनवगुणरागी प्रायशो लोक एव ।
प्रथमदिवसचन्द्र सर्वलोकैकवन्द्य स तु सकलकलाभि पूर्णबिम्बोऽपि नार्ह ॥'
इति न्यायादिति भाव । अत्र सुरतरूणा पुष्पशून्यत्वासबन्धेऽपि सबन्धोक्तिरू-
पाया सुराङ्गनाना प्रथमवृतामरकण्ठमालापहरणासबन्धेऽपि सबन्धोक्तिरूपाया-
श्चातिशयोक्तेरङ्गाङ्गिभावेन सकर । तेन कर्णनिहता भटा असख्येया इति वस्तु
प्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि । उपजाति ॥ १२ ॥

तत्तादृशमिति । स स इव तत्तादृश त तरणिभुव सूर्यपुत्रस्य भुजयो
चण्डिमान प्रताप सम्यग्वीक्ष्य सर्वेषा रिपूणा दक्षु नेत्रेषु रणतले युद्धदेशे भीति
भजन्तीति तद्भाक्षु सत्सु । चकारोऽप्यर्थ । एक वामेतर दक्षिण वनमालिन
श्रीकृष्णस्वरूपिणो विष्णो नेत्र लोचन सूर्यश्च प्रमोदेन आनन्देन परित मेदुर
पूर्णमेव आसीत् । अत्र कृष्णनेत्रस्य रिपुदगन्त पातिनोऽपि प्रमोदमेदुरत्वविरोधस्य
सूर्यात्मकत्वेनाभासीकरणाद्विगोवाभास । पुत्रोत्कर्षस्य पित्रानन्दकरत्वादित्यभि-
प्राय । वसन्ततिलका ॥ १३ ॥

रिक्त इति । सिद्धाना गन्धर्वाणा च देवयोनिविशेषाणा वर्गे समूहे वीरस्य
तस्य कर्णस्य मूर्ध्नि शिरसि मुक्त्वा मुक्त्वा वृष्टा वृष्टा । वीप्साया द्विर्भाव । अर्था

१ 'सुरद्रुवर्ग' इति पाठ २ 'त तादृश' इति पाठ ३ 'सव्येतर' इति पाठ
'सुरये' इति पाठ

द्वावेवाभ्रे द्योसदा गोष्ठिमध्ये

पूषाचन्द्रौ पुष्पवन्तावभूताम् ॥ १४ ॥

वियत्प्रदेशाद्विशिखै कठोरैर्दुद्राव दूर ध्रुवमब्जबन्धु ।

अमुष्य नो चेदचिराद्भजेरन्पादा कथ पाटलिमानमेव ॥ १५ ॥

तरणे किरणैस्तदारुणाना पटल व्योम्नि पयोमुचा बभासे ।

चिरकालबुभुक्षया पिशाचैरधिक मासमिवाहवादुपात्तम् ॥ १६ ॥

अवरोपितज्यमथ कर्णकार्मुक

विरतौ दिनस्य विजहौ विनम्रताम् ।

त्पुष्पाणीति भाव । पुष्पै रिक्ते शून्ये सति अभ्रे आकाशे स्थिताना द्योसदा देवाना गोष्ठ्या सभाया मध्ये पूषाचन्द्रौ सूर्याचन्द्रमसौ द्वावेव । 'देवनाद्वन्द्वे च' इत्याकार । पुष्पवन्तौ सपुष्पौ पुष्पवत्सज्ञाविति च अभूताम् । अत्र पूर्ववदलकारो ध्वनिश्च । अत्र 'रिक्तेपुष्पै सिद्धसाध्यादिवर्गे' इति पठनीय । अन्यथा विद्याधरादि-देवान्ताना पुष्पशून्यत्वानुक्त्या सूर्येन्द्रतिरिक्ताना सर्वेषा पुष्पवत्त्वपरिशेषीकरणा सगतेरिति । एव 'सिद्धगन्धर्वमुख्यै' इति पाठस्तृतीयान्त पूषाचन्द्राविति प्रथमा न्तपाठेनासगत इति च ध्येयम् । शालिनीवृत्तम् ॥ १४ ॥

वियदिति । अमुष्य कर्णस्य सबन्धिभि कठोरै दारुणै विशिखै बाणे । तत्प्रहारभीत्येति यावत् । अब्जबन्धु सूर्य वियत आकाशस्य प्रदेशात् दूरदुद्राव पलायितवान् । ध्रुव असशयम् । श्रान्तरथ्य विहाय रथम् । पादैरेवेति भाव । नो चेत्स पदैर्न दुद्राव यदि अस्य अब्जबन्धो पादा चरणा किरणाश्च पाटलिमान आरुण्य अचिरात् तत्क्षणादेव कथ भजेरन् प्राप्नुयु । न प्राप्नुयुरेवेत्यथ । भजते-र्विवौ लिङ् । अत्र श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसितपादारुण्यान्यश्रानुपपत्त्यार वेधावननि श्रयादर्थापत्तिनाम प्रमाणालकारातिशयोक्त्युज्जीवित इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । 'पाटलिमातिरेकम्' इति पाठोऽर्कवाचकपदसाकाङ्क्षात्काकाक्षिन्यायस्यार्थाभेद एव प्रवृत्त्या अमुष्येति पदानुषङ्गायोगाच्चोपेक्ष्य । अस्तोन्मुखोऽभूदर्क इति परमार्थ ॥ १५ ॥

तरणेरिति । तदा सूर्यास्तमयसमये तरणे सूर्यस्य किरणै अरुणाना रञ्जिताना पयोमुचा मेघाना पटल समूह व्योम्नि आकाशे पिशाचै चिरकाल भोक्तु-मिच्छा बुभुक्षा तथा हेतुना आहवात् कुरुपाण्डवयुद्धदेशात् उपात्त सगृहीत अधिक मासमिवेत्युपेक्षा । बभासे । औपच्छन्दसिक नाम वैतालीयभेद ॥ १६ ॥

अवरोपितज्यमिति । अथ दिनस्य विरतौ सायकाले अवरोपिता कोटित ससिता ज्या मौर्वी यस्य तथोक्त कर्णस्य कार्मुक धनु भयात् हरिता दिशा

अवलोकनाय हरिदन्तरे भया-

इवतामरातिवरणीभुजामिव ॥ १७ ॥

अप्राप्तनूतनशरक्षतिभि स्वसैन्यै-

रस्पन्ददृष्टिभिरनुक्षणमीक्ष्यमाण ।

दुर्योधनाग्रकरसवलिताङ्गुलीक

प्राविक्षदात्मकटक स तु भानुसूनु ॥ १८ ॥

परेद्यु परिस्फुरितकमलचक्रव्यूहे प्रकाशमानपत्रिकुलसचारे
प्रकटितधनजयतेजोवर्धने भाविनि प्रधन इव प्रभातसमये प्रादु-

अन्तरे मध्ये द्रवता पलायमानाना अरातिवरणीभुजा शत्रुराजाना अवलोकना
येवेत्युत्प्रेक्षा । विनम्रता नम्रभाव विजहौ तत्याज । ऊर्ध्व दीर्घाभूतमभूदित्यर्थ ।
मङ्गुभाषिणी ॥ १७ ॥

अप्राप्तेति । स भानुसूनु कर्ण । तुशब्दोऽप्यर्थ । अप्राप्ता अल्पा नूतना
नवा । भीष्मद्रोणयुद्धकालिकभिना इति यावत् । शरक्षतय शात्रवबाणव्रणानि
यैस्तै अतएव स्वसैन्यै कर्तृभि अस्पन्दाभि आश्चर्यान्निश्चलाभि दृष्टिभि क्षणे
क्षणे अनुक्षण ईक्ष्यमाण सन् । किंच दुर्योधनस्य अग्रकरेण सवलिता गृहीता
अङ्गुली कनिष्ठिका यस्य तथोक्त सन् । 'नद्युतश्च' इति कप्रत्यय । आत्मन
कटक शिबिर प्राविक्षत् । विशते कर्तारि लुब् । अत्र नूतनबाणव्रणराहित्यस्य
विशेषणगत्या अनुक्षणनिष्पन्ददृष्टिरीक्षणहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् ।
वसन्ततिलका ॥ १८ ॥

परेद्युरिति । परेद्यु परस्मिन्दिने परित स्फुरिता सचरन्त प्रकाशमाना वा
कमलाना चक्राणा चक्रवाकाना च व्यूहा समूहा यस्मिस्तस्मिन् । परित स्फुरन्तौ
कमलचक्रव्यूहौ पद्मचक्राकारबलविन्यासौ यस्मिस्तस्मिन्निति च । परित स्फुरित
पद्माकारबलविन्यासो यस्मिस्तस्मिन्निति वा । 'चक्र रथाङ्गे सेनायाम्' इति विश्व ।
प्रकाशमान पत्रिणा पक्षिणा बाणाना च कुलस्य वृन्दस्य सचार यस्मिस्तस्मिन्
प्रकटित धनजयस्य अग्ने आहवनीयादे तेजस वर्धन प्रज्वलन यस्मिस्तस्मिन् ।
प्रकटित धनजयस्य अग्ने तेजस प्रकाशस्य वर्धन च्छेदन यस्मिस्तस्मिन्निति वा ।
'वधन छेदने' इत्यमर । दिवाग्नेर्निष्प्रकाशत्वात्पूर्वत्र यज्वभि प्रातरग्निहोत्रकर-
णादिति च भाव । अन्यत्र प्रकटित धनजयस्य अर्जुनस्य तेजस प्रतापस्य
वर्धन यस्मिस्तस्मिन् । अतएव भाविनि भविष्यति प्रधने युद्ध इव स्थिते
प्रभातसमये प्रात काले प्रादुर्भवति सति । मद्रु नाम दानव मथ्नातीति मधुम-

र्भवति सति मधुमथनसारथेर्मघवत्कुमारस्य वधकृते शल्यसत्सार-
थ्यमेव पर साधनमवधारयता राधेयेन कृतबोधन सुयोधन सब-
हुमान मानधनभाज मद्रराजमुपगम्य स्वागमननिदानपरिज्ञानेन
विमनायमानमपि त तैस्तैर्मधुररचनैर्वचनै कोपगिरेरवित्यकाप्रदेशा-
त्कथंचिदवरोप्य कर्णरथनैर्पथ्य सारथ्यमधिरोपयामास ॥

अथ मद्रनायकनिबद्धसैन्धव

रथमारुरोह रविभू पराक्रमी ।

प्रमदश्च कौरवचमूचरान्क्षणा-

दतिसाध्वस च परयोधमण्डलम् ॥ १९ ॥

थन कृष्ण सारथिर्यस्य तस्य मघवत इन्द्रस्य कुमार अर्जुन तस्य ववस्य कृते
वधार्थं शल्ये मद्रराजे सत्सारथ्य सूतकृत्यमेव पर साधन मुख्यकारण अवधा-
रयता निश्चिन्वता राधेयेन कर्णेन कृत बोधन शल्येन सारथ्यकरणाय प्रेरणा
यस्य तथोक्त सुयोधन सबहुमान यथा तथा मानमेव धनं भजतीति भाज
अतएव स्वस्य स्त्रीयस्य आगमनस्य यन्निदान मुख्यकारण वर्णसारथ्यप्रा-
र्थनात्मक तस्य परिज्ञानेन विमनायमान खिन्नमपि मद्राणा जनपदाना राणा
मद्रराज त शल्य उपगम्य प्राप्य मधुरा श्रुतिप्रीतिकरा रचना शब्दसदर्थं येषु
तै तैस्तै नानाविधै वचनै वाक्यै कोप अनुचितकृत्यप्रेरणाजन्य स एव
गिरि तस्य अधित्यकाप्रदेशात् । 'अद्रेभूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमर । कथंचित्
अतिकष्टेन अवरोप्य अवरोह्य । विगतकोप कृत्वेति यावत् । कर्णरथस्य नैपथ्य
अलकार सारथ्य अधिरोपयामास अङ्गीकारितवान् । मद्रराजमित्यनुषङ्ग्यते ।
मघवत्कुमारस्येत्यत्र कर्तृत्वस्य सबन्वत्वविवक्षया शेषषष्ठीविधानादर्जुनकर्तृकात्म-
ववाथमित्यथलाभोऽपीति ध्येयम् ॥

अथेति । अथ शल्येन सारथ्यकरणाङ्गीकरणानन्तर प्रशस्त पराक्रमोऽस्या-
स्तीति पराक्रमी । प्रशसायामिनि । रवेर्भवतीति रविभू कर्णं मद्रनायकेन शल्येन
निबद्धा सयोजिता सैन्धवा अश्वा यस्मिन्स्त रथ आरुरोह आरूढवान् । प्रमद
आनन्द । चस्त्वर्थं । कौरवचमूचरान् दुर्योधनसेना परमत्यन्त आरुरोह ।
अतिसाध्वस अत्यन्तभय तु परयोधाना पाण्डवभटाना मण्डल समूह पर आरु-
रोह । अत्र कर्णकर्तृकशल्यसारथिरथारोहणवाक्यार्थस्य कौरवपाण्डवचमूद्वयीमो-
दखेदहेतुत्वाद्वाक्याथहेतुकभाव्यलिङ्गद्वयससृष्टेरारोहणक्रियायास्तद्वाचकस्य चावृ-
त्त्या उभयावृत्तिदीपकस्य चैववाचकानुप्रवेशसकर । मञ्जुभाषिणी ॥ १९ ॥

१ 'सत्' इति नास्ति क्वचित् २ 'पर' इति नास्ति क्वचित् ३ 'राधातनयेन'
इति पाठ ४ 'सबहुमान' इति नास्ति क्वचित् ५ 'नेपथ्य' इति पाठ

तत क्षणादेव रथेन तेन सप्रामसीमानमुपेत्य वीर ।

शङ्ख तदन्त्याक्षरवाच्यमेतद्वय निनादैरपुपूरदेष ॥ २० ॥

तदनु चण्डतरदोर्दण्डश्चण्डकरसूनुर्निजयन्तार मद्रनेतार प्रति
वचनमित्थमुत्थापयामास ॥

इदानीमपि शल्य, तव सारथ्यकौशल्य निशाम्य विजयसारथे-
वदन लज्जापयोधि सहमज्जनकृते नाभिकमलवास्तव्यस्य नयनायुध-
सारथेश्चत्वार्यपि मुखानि समाह्वयितुमिव भृशमवनतमास्ते ॥

अपि च ।

मरुत्कदम्बैरपलाल्यमान मद्रेन्द्र दीप्रांखिलहेतिजालम् ।

तत इति । तत एष वीर कर्ण तेन शत्यसारथिकेन रथेन सप्रामसी
मान युद्धदेश क्षणादेव उपेत्य प्राप्य शख च तस्य शङ्खस्य सबन्धि यदन्त्यमक्षरं
खकार तस्य वाच्य आकाश च एतत् उक्तविध द्वय निनादै भाकारै अपु-
पूरत् पूरयामास । पूरयतेलुडि चडि द्विलाभ्यासलोपहस्वा । शङ्खसबन्धीत्यत्र
सबन्ध स्ववाचकलरूपो ग्राह्य । साक्षात्सबन्धग्रहे लसमर्थत्वाख्य पददोष
इति ध्येयम् । उपजाति ॥ २० ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरम् । चण्डतरौ अत्यन्तशत्रुभयकरौ दोषौ भुजौ
दण्डाविव यस्य तथोक्त चण्डकरस्य सूनु कर्ण । निज आत्मीयश्चासौ यन्ता
सारथिश्चेति वैवक्षितविशेषणविशेष्यभावात्समास । त मद्राणा नेतार नायक
शत्य प्रति इत्थ वक्ष्यमाणप्रकार वचन उत्थापयामास उदीरितवान् । तिष्ठतेर्ष्य-
न्तादुत्पूर्वाह्लिष्यामादेशास्त्यनुप्रयोगौ । 'अर्तिही-' इत्यादिना णौ पुगागमश्च ॥

इदानीमिति । अपि हे शल्य, इदानी तव सारथ्ये सारथिकृत्ये कौशल्य
चातुर्य निशाम्य दृष्ट्वा । विजयस्य अर्जुनस्य सारथे श्रीकृष्णस्य वदन मुख कर्तृ ।
लज्जैव पयोधि तस्मिन् सहमज्जनकृते सहमज्जनार्थ नाभिरेव कमल तस्मिन्
वास्तव्यस्य निवासिन नयन अग्निमय आयुध यस्य तस्य शभो सारथे ब्रह्मण
चत्वारि मुखान्यपि समाह्वयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । भृश अवनत विनम्र सत् ।
आस्ते वर्तते ॥

अपिच । किंचेत्यर्थ । अस्योत्तरेणान्वय ।

मरुदिति । हे मद्रेन्द्र शल्य, मरुता वायूना देवाना च कदम्बै मृन्दै

१ 'तदनन्तरम्' इति पाठ २ 'प्रचण्ड' इति पाठ ३ 'कौशलम्' इति पाठ
४ 'निशाम्य' इति पाठ ५ 'पयोधौ' इति पाठ ६ 'अपि च' इति नास्ति क्वचित्
७ 'दीप्रांखिल' इति पाठ

शराभिवर्षेण धनजय तमिङ्गालयेदेष भुज क्षणेन ॥ २१ ॥
 ततस्तच्छ्रवणपुटक्रकच कर्णवचनमाकर्ण्य पार्थेन पुरा
 प्रार्थितमर्थं हृदि कृत्य स मद्रभूपतिरपवार्यावार्यसूर्यतनयधैर्यं
 गगनकुसुमसोदर्यं विधातुमेवमुत्तरमुत्तरङ्गयामास ॥
 पुरा विराटस्य पुरोपकण्ठे रणाङ्गणे सारथिनार्जुनस्य ।
 उत्पाद्यमानेऽपि रयेण नेत्रे निद्रा कथं ते हृदयगमासीत् ॥२२॥
 आयासलेशरहित वनसीम्नि पूर्वं
 सदानिते सुहृदि ते सुरवैणिकेन ।

उपलाल्यमानं स्वध्यमानं श्लाघ्यमानं च । दीप्रं प्रकाशमानं अखिलानां सम-
 स्तानां हेतीनां ज्वालानां आयुधानां च जालं यस्य तथोक्तं तं प्रसिद्धं धनजयं अभि-
 अर्जुनं च । एष मदीयं भुजशराणां जलानां बाणानां च अभितो वर्षेण ।
 क्षणेन अविलम्बेन । इङ्गालयेत् निवापयेत् । इङ्गालं सिक्काङ्गारम् । अत्र मरुत-
 एव मरुत इति सर्वत्र रूपणात् श्लिष्टसावयरूपकम् । उपजाति ॥ २१ ॥

तत्त इति । तत् कर्णकथनानन्तरं स मद्रभूपतिः शल्यः । श्रवणे पुटे इव
 तयोः क्रकचं करपत्रं तत् कणोक्तं वचनं आकर्ण्य पार्थेन युधिष्ठिरेण पुरा प्रार्थितं
 याचितं अर्थं कर्णतेजोवधात्मकहृदि कृत्य मनसि स्मृत्वा । 'अङ्गीकृतं सुकृति-
 परिपालयन्ति' इति न्यायादिति भावः । अपवार्यं तद्वचनमाक्षिप्य । अवार्येति
 अवार्यं दुनिवारमिति वैर्यविशेषणम् । सूर्यतनयस्य धैर्यं गगनकुसुमस्य सोदर्यं
 सदृशम् । अत्यन्तमिथ्याभूतमिति यावत् । विधातुं कर्तुं एव वक्ष्यमाणं उत्तरं
 प्रतिवाक्यं उत्तरङ्गयामास । उवाचेत्यर्थः ॥

उक्तिप्रकारमेवाह चतुर्भिः—पुरेति । हे कर्ण, पुरा उत्तरगोग्रहणकाले विरा-
 टस्य राज्ञः पुरोपकण्ठे नगरसमीपे रणाङ्गणे युद्धदेशे अर्जुनस्य सारथिना उत्तरेण
 ते तव नेत्रे निद्रा च । 'बद्धलोचनयोर्नेत्रम्' इति विश्वः । रयेण वेगेन उत्पाद्य-
 माने पक्ष्मावरणशून्यतया क्रियमाणे सत्यपि अपहियमाणे सत्यपीति च । निद्रा
 गान्धर्वास्वकृता हृदयगमा रुच्या कथमासीत् । अत्रोत्तरेणैव सारथिना तथाक्रि-
 यमाणेऽपि निद्रासीदिति वस्तुना तादृशस्य तव सारथिं मामवलोक्य अद्यतन-
 विजयसारथेर्भगवतो भवेदेव लज्जया मुखावनमनमित्यपहासात्मकस्य प्राथमिक-
 प्रश्नोत्तरस्य वस्तुन प्रतीतेर्वस्तुना वस्तुध्वनिः । उपजाति ॥ २२ ॥

आयासेति । पूर्वं घोषयात्राकाले वनसीम्नि द्वैतवनप्रदेशे ते तव सुहृदि दुया-
 धने सुरवैणिकेन चित्रसेनेन आयासस्य लेशेनापि रहितं यथा तथा सदा-

१ 'ताम्' इति पाठ २ 'वाचम्' इति पाठ ३ 'पवाया' इति नास्ति क्वचित्
 × 'पत्र' इति पाठ ५ 'वाशिकेन' इति पाठ

कुत्रापि गूढवसतिस्त्वमहोनिर्कुञ्जे

कि नाबिभे सविधकीचकरन्ध्रगानात् ॥ २३ ॥

पाञ्चालिकाया परिणीतिकाले सधीभवद्भि सह धार्तराष्ट्रै ।
भवानभूत्पार्थशरप्रयोगात्कर्णोऽपि भूत्वा कथमात्तगन्ध ॥ २४ ॥
इन्द्रात्मजातेन स तेन गन्तुमीष्टे तुलामीश्वर एक एव ।
तृणाय कृत्वा निजजीवनं यो युद्धाय येन स्पृहयन्नुदस्थात् ॥ २५ ॥
इति तस्य मद्राध्यक्षस्य तादृक्षमूर्भुक्षण कुमारपक्षपात समीक्ष्य

निते दम्भभिबद्धे सति । अहो इति हासपूर्वके खेदे । हे कर्ण, त्व कुत्रापि दुर्ज्ञेये
निकुञ्जे गुल्मे गूढा दुर्लक्ष्या वसति स्थिति यस्य तथोक्त सन् । सविधे समीपे
ये कीचका वेणुविशेषा तेषा रन्ध्रै वायुपूर्णै गानात् शब्दादपि नाबिभे ।
शब्दानुसारेण मामत्रत्य विज्ञाय बध्नीयुरिति भीतो न भू किमिति काकु । अबि
भेरेवेत्यर्थ । बिभेते कर्तेरि लङ् । अत्रापि वस्तुना तदाजुनेन भवत्सुहृमोचन
जानताप्येवमुच्यत इति प्रतीतेर्वस्तुना वस्तुध्वनि । वसन्ततिलका ॥ २३ ॥

पाञ्चालिकाया इति । कि च पाञ्चालिकाया द्रौपद्या परिणीतिकाले विवा-
हसमये सधीभवद्भि द्रोपद्यपहरणाय ऋन्दायमानै धार्तराष्ट्रै सह हे कर्ण, भवान्
पार्थस्य अजुनस्य शराणा प्रकर्षेण योगात् प्रहारात् आत्त परेण गृहीत गन्ध
गर्व यस्य तथोक्त । 'आत्तगन्धोऽभिभूत स्यात्' इत्यमर । कर्णो भूत्वापि
तदानीतनकर्णं सन्नपि इदाना पुन आत्तगन्धं सगर्वं कथमभूत् । अभूरित्यर्थ ।
'शेषे प्रथम' इति प्रथमपुष्प । यद्वा भवान् कर्णं सबिलत्वेन यथार्थनामा
भूत्वापि पुनरात्तगन्धं कथमभूदिति योजना । अस्या न तन्नन्यायानुसरणगौर
वदोष इति ध्येयम् । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सबन्धगवयो' इति वैजयन्ती ।
उपजाति ॥ २४ ॥

इन्द्रेति । अत हे कर्ण, तेन त्रिभुवनप्रसिद्धपराक्रमेण इन्द्रस्य आत्मजातेन
अजुनेन सह तुला साम्यं गन्तुं लब्धुं स त्रिपुरजलधरासुरादिजेतृत्वेन प्रसिद्ध
ईश्वर शम्भु एक एव । ईष्टे क्षमते । नान्य इत्यर्थ । यत य इन्द्रात्मजात निज
जीवनं जीवितं तृणाय कृत्वा तृणप्रायं मन्वानं । तृणसिन्धु अनादृत्येति यावत् ।
'मन्यकमण्यनादरे' इति सप्रदानत्वम् । येन शम्भुना सह युद्धाय स्पृहयन् अभि
लषन् । 'स्पृहेरीप्सित' इति सप्रदानत्वम् । उदस्थात् उद्युक्तवान् । तेन स इति
सबन्धः । 'आयासलेशः' इत्यादिश्लोत्रय द्वितीयवाक्योत्तरम् । अत्र शरमात्र-
प्राप्यस्याजुनसाम्यस्येश्वर एव नियमनात् परिसख्यालकार । उपजाति ॥ २५ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारं तादृक्ष अतिबहुलं तस्य मद्राणामध्यक्षस्य राज्ञ

१ 'निकुञ्जम्' इति पाठ २ 'मत्वा' इति पाठ ३ 'जीवित' इति पाठ •
४ 'ऋभुक्षकुमारे पक्ष' इति पाठ •

कर्मसाक्षिनन्दनोऽपि रौक्ष्यवर्जित पदविभागचमत्कृतिसुभगभावुक
वचनमेवमवादीत् ॥

अयि भागिनेयशसा सुभगकरणस्त्वमद्य भुवि मद्रपते ।

मम मा तुलेति बहुधा वदता विजयेन शभुमपि मातुलय ॥२६॥

इत्युक्तवत एतस्य सौरिर्दन्तपुंटाविव ।

जवादुभावनीकौ तौ जघटेते परस्परम् ॥ २७ ॥

सर्वतोऽपि भुवि सैन्यपरागै शोषितेषु सजलेषु सर सु ।

केवल गगन एव तदानीमप्सर कुलर्मलोकयत लोकै ॥ २८ ॥

शल्यस्य सबन्धि ऋभुक्ष्ण इन्द्रस्य कुमारे अर्जुने पक्षपात आत्मीयत्वेन अभि
निवेश समीक्ष्य आलोच्य कर्मसाक्षिण सूर्यस्य नन्दन कर्णोऽपि रूक्षस्य भाव
रौक्ष्य पारुष्य तेन वर्जितम् । किञ्च पदस्य मातुलेति शब्दस्य विभागेन 'मा
तुला' इति पृथक्करणेन या चमत्कृति प्रागल्भ्य तथा सुभगभावुक रमणीय
वचन एव वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत् उक्तवान् । वदे कर्तरि लुडि सिचि
वृद्धि ॥

अयीति । अयि हे मद्रपते शल्य, अद्य भागिन्या उपचारात्कुन्त्या अपि
त्यस्य भागिनेयस्य अर्जुनस्य । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक्येयादेश । यशसा पराक्र
मजन्याना सुभगकरण प्रत्यापक ल विजयेन सर्वोत्कर्षेण हेतुना तुला केनापि
साम्य मा न इति बहुधा वदता ब्रुवता । आत्मस्तुतिपरायणेनेति यावत् । एव
हे मम मातुल स्वमातृमहोदर, इति बहुधा वदता विजयेन अर्जुनेन सह शभु
मपि मा तुलय सदृश मा करु । सर्वोत्कृष्टाना शभोरप्यपकृष्टलसभावनावश्यक
त्वादिति भाव । अनेन मृडागामभिमानस्तिरस्कृतसकलान्तर इति हासो व्यङ्ग्य ।
अत्र भागिनेयेत्यादिविशेषणस्य पक्षपातित्वेन शल्यवचनस्यातात्त्विकत्वमित्यभि-
प्रायगर्भत्वात्परिकरालकार । सुमङ्गलीवृत्तम् ॥ २६ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण उक्तवत एतस्य सूर्यस्य अपत्य सौरि कर्ण तस्य ।
अत इञ् । दन्तपुटौ ऊर्ध्वाधरोष्ठाविव तावुभावनीकौ कुरपाण्डवसैन्ये परस्पर
जवात् वेगात् जघटेते सयुयुजतु । घटते कर्तरि लिट् । तत पर न किञ्चिद-
प्यवदत् । सकुल चाभूत्सैन्यद्वयमित्यर्थ । अत्र कर्णोष्ठयो सैन्ययोश्च प्रकृतयोमिथो
मेलनेनौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगिताभेद । युगमविपुलावृत्त श्लोको वा ॥२७॥

सर्वत इति । तदानीं सेनाद्वयसघटनसमये भुवि सर्वत सर्वत्रापि सज-
लेषु जलसहितेषु सर सु सैन्ययो कौरवपाण्डवीययो सबन्धिभि परागै

१ 'वर्जम्' इति पाठ २ 'अभाणीत्' इति पाठ ३ 'करणत्व' इति पाठ .
४. 'पटौ' इति पाठ. ५ 'जघटाते' इति पाठ ६ 'अदृश्यत' इति पाठ

तदनु तत्र परस्परघट्टनजनितस्फुलिङ्गव्याजेन निपीतपूर्वान् रुधि-
रशीकरानजीर्णशङ्कया वमन्तीभि पट्टसवल्लरीभिश्च कबन्धोत्पाटन-
सृष्टिपाटवमेव सग्रामदेशदेशिकसदेशाद्भ्यसितुमवनीतलमवतीर्णै
पयोधरपटलैरिव खेटकमण्डलैश्च युगपदेव बहुविधवीरयोधजनप्रवे-
शसौकर्याय तरणिरन्ध्रसरणि विशालयितुमिव वियत्तले दूरमुच्चलि-
ताभि शक्तिभिश्च प्रतिक्षणक्षपितविपक्षकुलवृत्तान्त मुहुर्मुहुर्दानी-
मुखेन कथयितुमिव धानुष्ककर्णभ्याश प्रत्यागतै कोदण्डदण्डैश्च
युद्धविशोकनबद्धकौतुकसिद्धयौवतकुचमण्डलनिजकुम्भतारतम्यर्ष-

पदघट्टनजन्यै शोषितेषु निर्जलीकृतेषु सत्सु केवल एकस्मिन् गगन एव । अद्भि-
र्युक्ताना सरसा कुल वृन्द अप्सर कुल देवाङ्गनासमूहश्च लोकै जनै अलोक्यत
दृश्यते स्म । अत्र दिवि भुवि प्रसक्तस्य अप्सरोवत्त्वस्य दिवि एकत्र नियमनात्प-
रिसख्यालकार श्लेषसकीर्ण । स्वागता ॥ २८ ॥

तदन्विति । तदनु द्वयोर्मेलनानन्तरम् । तत्र युद्धदेशे परस्पर घट्टनेन
अभिघातेन जनिताना स्फुलिङ्गाना अग्निकणाना व्याजेन पूर्व पूर्वयुद्धे निपीता-
न्निपीतपूर्वान् रुधिरशीकरान् रक्तबिन्दून् अजीर्णशङ्कया जाठरान्लापकभयेन
वमन्तीभि उद्गिरन्तीभिरिव स्थिताभि पट्टसा खङ्गविशेषा वल्लर्य लता इव
ताभिश्च कबन्धाना उदकाना अपमूर्धकलेवराणा च उत्पाटनस्य ऊर्ध्वप्रसारणस्य
सृष्टि जननव्यापार तस्या पाटव सामर्थ्यमेव सग्रामदेश युद्धभाग एव
देशिक आचार्य तस्य सदेशात् समीपात् अभ्यसितु परिचेतुम् । तेषामघ
एव जलप्रसारकत्वादिति भाव । अवनीतल भूतल प्रति अवतीर्णै प्राप्तै
पयोधरपटलै मेघवृन्दैरिव स्थितै खेटकमण्डलै फलकसमूहैश्च युगपत्
एकदैव बहुविधाना वीराणा योधजनाना परामृत्य मृत्वा सुरीभूताना प्रवेशस्य
सौकर्याय सौलभ्याय तरणे सूर्यबिम्बस्य रन्ध्रसरणि विलमार्ग विशालयितु
विस्तारयितुमिव वियत्तले आकाशदेशे दूरमुच्चलिताभि उन्नमिताभि शक्ति-
भिश्च क्षणे क्षणे प्रतिक्षण क्षपितस्य नाशितस्य विपक्षाणा शत्रूणा कुलस्य वृन्दस्य
वृत्तान्त अटनि धनुष्कोटिरेव मुख वक्त्र तेन मुहुर्मुहु कथयितु इव । धानु

१ 'तदनु' इति नास्ति क्वचित् २ 'तत्र तयो सेनयोस्मयोरपि परस्पर' इति पाठ
३ 'शीकरनिकरान्' इति पाठ ४ 'वम तीभिरिव' इति पाठ ५ 'उत्पादन',
'उत्पतन' इति च पाठ ६ 'घव' इति नास्ति क्वचित्, 'अपि' इति पाठ ७ 'वल्लर्य'
इति पाठ ८ 'अतिविशालयितु' इति पाठ ९ 'दूर दूरम्' इति पाठ १० 'कण-
मभ्यागतै', 'कर्णाभ्यर्णमभ्यागतै' इति च पाठ ११ 'परिचिक्षिषया' इति पाठ

रिचिचीषयेव दूर नभसि करान्प्रसारयद्भि शुण्डालमण्डलैश्च वि-
चित्रतरचक्रचङ्गमणमिषेण पदात्पदमपि न गन्तव्यमिति विमतनि-
रोधकुण्डलनामिव कुर्वद्भिर्वर्द्धिश्च शोणितपङ्कशोणितै वेगसभ्रम-
विदार्यमाणधरणीरन्ध्रनिर्गत्वरफणीन्द्रफणासहस्रमणिकिरणधोरणी-
मसृणितैरिव चक्रे सक्रीडद्भि शताङ्गैश्च भयानके सकलसुरजनत-
नूरुहसौखशायनिके समीके ॥

ष्काणा वनुर्धराणा कर्णाभ्याश्च श्रोत्रसमीप प्रत्यागतै कोदण्डदण्डै चापयष्टि
भिश्च युद्धस्य विलोकने बद्ध कौतुक येन तस्य सिद्धाना देवयोनिविशेषाणा यौव-
तस्य युवतीसमूहस्य यत् कुचमण्डल तस्य निजयो कुम्भयोश्च यत् तारतम्य
न्यूनाधिकभाव तस्य परिचेतु परीक्षितु इच्छा परिचिचीषा तथेव । नभसि
दूर करान् शुण्डा प्रसारयद्भि शुण्डालमण्डलै गजवृन्दैश्च विचित्रतरस्य अस्या
श्चर्यकरस्य चक्रचङ्गमणस्य मण्डलाकारगमनस्य मिषेण व्याजेन पदात्पद एक
पदमितदेशमपि न गन्तव्य इत्येवम् । भवद्भिरिति शेष । विमताना शत्रूणा
निरोधाय निरोध कतुम् । 'क्रियार्थ-' इत्यादिना सप्रदानत्वम् । कुण्डलना राजा-
ज्ञासूचकवर्तुलरेखा कुर्वद्भि लिखद्भिरिव स्थितै अर्द्धि अश्वैश्च शोणितपङ्केन
रक्तकर्दमेन शोणितै अरुणितै । अत एव वेगात् सभ्रमेण भ्रमणेन विदार्यमा-
णाया भिद्यमानाया धरण्या भुव रन्ध्रेभ्य निर्गत्वरया निर्गमनशीलया फणी-
न्द्रस्य शेषस्य फणासहस्रे मणीना किरणधोरण्या कान्तिपरम्परया मसृणितै
व्याप्तैरिव स्थितै चक्रे रथाङ्गै सक्रीडद्भि इतस्तत गच्छद्भि । शताङ्गै रथैश्च
भयानके लोकैकभयकरे समीके युद्धे सकलाना सुरजनाना तनूरुहाणा रोम्णा
सुखशयन पृच्छतीति सौखशायनिके सति । अत्याश्चर्येण रोमाञ्चजनके सतीति
यावत् । उत्तरेणैकवाक्यम् । 'भयानक सकलसुरजनतनूरुहसौखशायनिक समी-
कमभूत् । तदनन्तरम्' इति पाठान्तर दु शासनयुद्धे स्वकालिके स्वानन्तर्यबोध-
कत्वेन बाधितार्थकत्वादुपेक्ष्यम् । अत्र स्फुलिङ्गव्याजेनेति सापहवहेतुत्प्रेक्षायाश्च
पट्टसवहरीभिरित्युपमायाश्च कबन्धशब्दश्लेषभित्तिकाभेदा यवसायमूलातिशयो-
क्तिसग्रामदेशिकेतिरूपकद्वयाभ्यसनफलोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावसकरस्य च तरणिर-
न्ध्रविशालीकरणफलोत्प्रेक्षायाश्च अटनिमुखेनेति रूपककथनफलोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गि-
भावसकरस्य च परिचिचीषाहेतुत्प्रेक्षायाश्च चक्रचक्रमणमिषेणेति सापहवस्वरूपो-
त्प्रेक्षायाश्च अष्टाना तिलतण्डुलन्यायेन ससृष्टि ॥

१ 'दूर दूरम्' इति पाठ २ 'प्रविसारयद्भि' इति पाठ ३ 'शोणे' इति पाठ
४ 'सविदाय' इति पाठ ५ 'भयानक' इति पाठ ६ 'शायनिक समीकमभूत्'
इति पाठ

दुं शासनो नयनजृम्भितकोपवह्नि-
भीत्येव फालतलमूर्ध्वमुपाश्रिताभ्याम् ।

भ्रूभ्या भयानकमुखो रिपुभूमिपान-
प्यारब्ध योधयितुमेतदतीव चित्रम् ॥ २९ ॥

स कुन्तलाल्यम्बरधूतिधुंये स्वसिहनादैर्विदधे दुराप ।
पराभव मोमकलास्यहेतौ पाञ्चालिकायामिव पार्थचम्बाम् ॥३०॥
ततो याज्ञसेनीकटितटपटापहारसमयचक्रचङ्कमणवासनानुवृत्ति-
वशादिव विविधानि रेचकमण्डलानि वितन्वन्निजास्पदभेदको

इत पर श्लोकद्वयमेकवाक्यम् । दु शासन इति । यत्तदोनित्यसबन्धात्
यो दु शासन दुर्योधनानन्तरज नयनाभ्या जृम्भितात् निर्गतात् कोपादेव वहे
भीत्या भयेनेवेत्युत्प्रेक्षा । ऊर्ध्व उपरितन फालतल ललाटप्रदेश उपाश्रिताभ्या
सगताभ्याम् । कोपेन ग्रन्थीभूताभ्यामिति यावत् । भ्रूभ्या भयानक मुख यस्य
तथोक्त सन् रिपून् भूमिपान् शत्रून् राज्ञोऽपि योधयितु भटान् कर्तु आरब्ध
उपचक्रमे । इत्येतत् अतीव भृश चित्रम् । राज्ञामपि भटत्वकरणस्याश्चर्यकरत्वादिति
भाव । अस्मिन्नर्थे यच्छब्द आकाङ्क्षालभ्य । तदसहिष्णुताया पुनरित्थमवधेयम् ।
योधयितुमित्यत्र 'य अधयितुम्' इति च्छेद । रिपुभूमिपानपीत्यपिना कोपवह्निस-
मुच्चय । अधयितु अध कर्तुम् । अत्रायुधसाध्यरिपुभूमिपाघ करणस्य भ्रूभङ्गमात्रेण
सपादनोद्योगादाश्चर्यमिति वस्तुना कोपवह्निशत्रुवर्गयो अध करणेनौपम्यगम्यता-
त्मकतुल्ययोगिताप्रतीतेर्वस्तुनालकारध्वनि । रभतेराद्पूर्वात्कर्तरि लुङि तड् ॥ २९ ॥

स इति । दुराप परैरधृष्य स दु शासन सोमकाना पाञ्चालाना लास्यस्य
युद्धनाट्यस्य हेतौ जनके सोमकला चन्द्रकान्तिरिव आस्यहेति मुखकान्ति
यस्यास्तस्यामिति च अत एव पाञ्चालिकाया द्रौपद्यामिव स्थिताया पार्थचम्बा
पाण्डवसेनाया कुन्तल चिकुर अलिश्च तद्वयमिव यदम्बर केशभ्रमरवन्नील
आकाश तस्य धृतौ भङ्गे धुर्यै पटुभि स्वै स्त्रीयै सिंहनादै कुन्तलाले
केशवृन्दस्य अम्बरस्य वल्लस्य च वृत्त्या धुर्यै । तद्युक्तैरित्यर्थ । स्वै सिंहनादै-
रिति च । पराभव तिरस्कार विदधे चक्रे । श्लिष्टविशेषणैयमुपमा पूर्णा । उप-
जाति ॥ ३० ॥

तत इति । तत याज्ञसेन्या द्रौपद्या कटितटे नितम्बदेशे पटानामपहारस्य
समये आकर्षणावसरे चक्रचङ्कमणस्य मण्डलाकारगमनस्य या वासना सस्कार
तस्य अनुवृत्तिवशात् अनुसरणवशादिवेत्युत्प्रेक्षा । विविधानि रेचकाख्यानि मण्ड-
लानि चक्रगमनानि वितन्वन् प्रकटयन् निजास्पदस्य स्वस्थानस्य उरस भेदक

१ एतत्पूर्वम् 'तदनन्तरम्' इति कञ्चिद् २ 'धुर्यै' इति पाठ ३ 'दुरापम्'
इति पाठ

भीम क वा समागच्छतीति वीक्षितुमुन्नतप्रदेशमधिरूढाभ्या हृद-
न्तररुधिरबुद्बुदमुकुलाभ्यामिव रोषलोहिताभ्या लोचनाभ्या सा-
ध्वसदानशौण्ड करतलबभ्रम्यमाणपरिघपातनपाटितभटघोटक-
करटिघटाक्षतजप्रवाहै समीकसीमान कण्ठद्वयसी विदधान
सुयोधनानुजो वियदध्वनि विजृम्भितध्वनिर्वृकोदरदृगध्वनीनो-
ऽभूत् ॥

बद्धकच्छावपि द्वौ तावभीकौ भीर्मकौरवौ ।

गदागदि रण घोर कुर्वाते स्म परस्परम् ॥ ३१ ॥

निपातितस्य द्विषत स भूमौ समक्षमक्षणा कुरुभूपतीनाम् । १

गण्डे कराभ्यामुदरे पदाभ्या सताडन साधु समाचचार ॥ ३२ ॥

विदारक भीम क वा कुतो वा समागच्छतीति वीक्षितु समुन्नत प्रदेश मुखा-
त्मक अधिरूढाभ्या हृद उरस अन्तरे अन्तदेशे रुधिरबुद्बुदौ मुकुलाविव
नाभ्यामिव स्थिताभ्या इत्युत्प्रेक्षा । रोषेण लोहिताभ्या अरुणाभ्या लोचनाभ्या
साध्वसस्य दानशौण्ड बहुप्रद । अतिभयकर इति यावत् । करतले बभ्रम्यमाणस्य
बहुधा व्यापार्यमाणस्य । यजन्ताङ्गमतेर्लट कर्मणि लट शानच् (१) । परिघस्य
गदाया पातनेन प्रहारेण पाटिताना भिन्नाना भटाना योधाना घोटकाना
अश्वाना करटिना गजाना च घटाना वृन्दाना सबन्धिभि क्षतजप्रवाहै रक्तपूरै
समीकसीमान युद्धप्रदेश कण्ठद्वयसी कण्ठपरिमितगाम्भीर्यजला विदधान कुर्वाण
विजयध्वनि आकाशमार्गे विजृम्भित व्याप्त ध्वनि सिंहनाद यस्य तथोक्त ।
सुयोधनानुज दु शासन वृकोदरस्य भीमस्य दृशोरध्वान गच्छतीति तथोक्त ।
दृष्टिविषय अभूत् । उत्प्रेक्षाद्वयस्य ससृष्टि ॥

बद्धेति । बद्ध कच्छ मध्यबन्धनपट्ट याभ्या तौ बद्धकौपीनावपीति च । इत्य-
नेन वीतरागिल्ल सूच्यते । अभीकौ कामुकाविति विरोध । निर्भयाविति परिहार ।
भीमकौरवौ तो भीमश्च कौरव दु शासनश्च द्वौ परस्पर गदया गदया प्रवृत्त
गदागदि घोर भयकर रण युद्ध कुर्वाते स्म चक्रतु ॥ ३१ ॥

निपातितस्येति । स वक्ष्यमाणविधप्रतिज्ञया प्रसिद्ध भीम कुरुभूपतीना
दुर्योधनादिना अक्षणा नेत्राणा समक्ष अग्र एव । न तु यत्र कुत्रापील्यर्थं । भूमौ
युद्धभुवि निपातितस्य द्विषत दु शासनस्य गण्डे कपोले कराभ्या उदरे कुक्षौ
पदाभ्या च सताडन साधु यथाप्रतिज्ञ समाचचार कृतवान् । अत्र तत्तादृक्प्रि-
यापराधकरपदताडनयोरानुरूप्येण सघटनया समालकार ॥ ३२ ॥

१ 'बुद्बुदाभ्यामिव' इति पाठ २ 'कलित' इति पाठ ३ 'घनतरपरिघविघट्टन-
विपाटित' इति पाठ ४ 'समरसीमा' इति पाठ ५ 'गुल्फ' इति पाठ .
६ 'भीकरारवौ' इति पाठ

निजप्रियाकैश्यकृषोऽस्य शत्रोर्निर्भिद्य वक्ष पिबतोऽसृगम्भ ।
समीरसूनोश्च पिशाचिकाना सपीतिकेल्या कलहो बभूव ॥ ३३ ॥

एणीदृश स्वकीयाया वेणी तैरेव शोणितै ।

क्षोणीभृता द्विषामेष शोणीचक्रे सहाक्षिभि ॥ ३४ ॥

तदनन्तरम् ।

रिपून्कुरुक्षेत्रतले चरन्त तृणाय मत्वा वृषसेनमुग्रम् ।

किरीटिगोप परधेनुकान्त निनाय काण्डैर्यमलोकगोष्ठम् ॥ ३५ ॥

अवकर्ण्य किरीटिभग्नमाजावभिमन्योरधिक सुत स कर्ण ।

रिपुंरङ्कुतरक्षुरष्टदिक्षु ज्वलयश्चक्षुरभूदरीन्दिधक्षु ॥ ३६ ॥

निजेति । निजाया प्रियाया द्रौपद्या कैश्य केशवृन्द कर्षतीति कृष अत एव शत्रो अस्य दु शासनस्य वक्ष निर्भिद्य असृक् रक्तमेव अम्भ जल पिबत समीरसूनो भीमस्य च पिशाचिकाना च सपीतिकेल्या सहपानक्रीडाया कलह ममास्त्वधिक ममारत्वधिकमिति विवाद बभूव । उपजाति ॥ ३३ ॥

एणीति । एष भीम तै दु शासनीयै शोणितै पीतशिष्टैरेव स्वकीयाया एणीदृश द्रौपद्या वेणी दु शासनशोणितसस्कार्यत्वेन बद्धा द्विषा शोणीभृता शत्रुभूपाना अक्षिभि सह शोणीचक्रे रञ्जयामास । यथाप्रतिज्ञ दु शासनरविरले पनकृति द्रौपदीवेणीमोचने भीमे कौरवा सवे कोपाणिताक्षा बभूवुरित्यर्थ अतएव वस्तुना पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग ध्वन्यते ॥ ३४ ॥

तदनन्तरमित्युत्तरेणान्वय ।

रिपूनिति । रिपून् सस्यभक्षणविरोधिन शत्रूश्च तृणाय मत्वा । तृणवदना-दत्येत्यर्थे । कुरुक्षेत्रतले एव कुरुणा क्षेत्रतले केदारभागे चरन्त सस्यानि भक्षयन्त गच्छन्त च परेषामेव वेनूना कान्त वल्लभ पर स्ववाचकोत्तरभाग धेनुशब्द-यया तथा असिधेनुक्या नाम आयुधेन कान्तमिति च । 'छुरिका चासिधेनुका' इत्य मर । उग्र भयकर वृषसेन कर्णपुत्रमेव वृषभश्रेष्ठ किरीटी अजुन एव गोप गोपाल-भूपश्च काण्डै दण्डै बाणैश्च यमलोकमेव गोष्ठ गोस्थान निनाय प्रापितवान् । सम स्तवस्तुवार्ति श्लिष्टाश्लिष्टसावयरूपकम् । उपेन्द्रवज्रा ॥ ३५ ॥

अवकर्णेति । अभिमन्यो अर्जुनपुत्रस्य स्वमारितस्य अधिक अत एव किरीटिना अर्जुनेन भग्न पुत्रमारणप्रतीकारात्मना निहत सुत वृषसेन अवकर्ण्य श्रुत्वा चक्षु ज्वलयन् कोपाग्निना शोणीकुर्वन् रिपव एव रङ्गव हरिणा तेषा तरक्षु मृगविशेष । तदृष्टिमात्रेण हरिणा शिथिलप्राणा भवन्तीति प्रसिद्धि । स कर्ण अष्टास्वपि दिक्षु अरीन् दग्धुमिच्छु दिधक्षु अभूत् । पुत्रवधकोधपरवश

कुण्डलीकृतकोदण्डश्चण्डभानुतनूभुव ।

ताण्डव विदधे पाणि पाण्डवाना बलान्तरे ॥ ३७ ॥

युद्धे हतो योधसमूह एष बिम्ब पितुर्मे बत भेत्स्यतीति ।

मत्वेव पत्युर्महसा कुमार सच्छादयामास दिव शरौघै ॥ ३८ ॥

करीन्द्रमण्डले पेतु कर्णमुक्ता शरत्रजा ।

सदानाम्बु कर यान्ति स्थूललक्ष्य हि मार्गणा ॥ ३९ ॥

प्रकाश्य कर्णे युधि कालपृष्ठ भयकराभे चलति प्रवीरे ।

तदीयभलैर्दलिता परेऽपि प्रकाश्य चेलुर्बत रक्तपृष्ठम् ॥ ४० ॥

दारुण योद्धु सनद्धवानित्यथ । अत्र पुत्रववाकर्णनस्य विशेषणगत्या शत्रुदिधक्षा हेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । औपच्छन्दसिन्म ॥ ३६ ॥

कुण्डलीकृतेति । तत चण्डभानुतनूभुव कर्णस्य पाणि कुण्डलीकृत गुणाकर्षणेन मण्डलित कोदण्ड कालपृष्ठ येन तथोक्त सन् पाण्डवाना बलान्तरे सेनामध्ये ताण्डव नर्तन विदधे चकार । गुणाकर्षणत्यागाभ्यामिति भाव । अनुप्रासभेद शब्दालकार ॥ ३७ ॥

युद्ध इति । युद्धे हत एष योधाना पाण्डवीयाना समूह मे मम पिबु सूर्यस्य बिम्बम् । बतेति खेदे । भेत्स्यति बहूना युगपन्निर्गमने सबाधाद्विदारयिष्यति इति मत्वा सभाव्येवेत्युत्प्रेक्षा । महसा तेजसा पत्यु सूर्यस्य कुमार कर्ण शरौघै दिव अन्तरिक्ष सच्छादयामास आच्छादितवान् । इन्द्रवज्रा ॥ ३८ ॥

करीति । कर्णेन मुक्ता प्रयुक्ता शरत्रजा बाणसघा शरचदर्थीशया व्रजन्तीति याचकाश्च करीन्द्रमण्डले गजवृन्दे करिणामिन्द्रस्य बहुगजवतो राज्ञो मण्डले राष्ट्रे च पेतु प्रविविशु । तथा हि मार्गणा याचका बाणाश्च एकस्माद्ब्रदान्यान्मुक्ता दानाम्बुना उत्सर्गजलेन मदोदकेन सहित सदानाम्बु कर शुण्डा च यस्य तथोक्त स्थूललक्ष्य बहुप्रद स्थूल पृथुल लक्ष्य शरव्य च यान्ति । अत्र याचकशरयो दानजलमदजलयो हस्तशुण्डयोर्बहुप्रदपृथुललक्ष्ययोश्च श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायलब्धसामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यास । तेन निसर्गदातु कर्णस्य याचकाशाविघातेन गतप्रायताप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि । 'दान वितरणे हस्ते मदे स्यात्खण्डनेऽपि च', 'बलिहस्तमयूखेषु करो गजकरेऽपि च', 'लक्ष लक्ष्य शरव्ये च सट्याभेदे च गोचरे', 'मार्गणो याचके बाणे भवेदन्वेष्टरि त्रिषु' इति सर्वत्र कोशा ॥ ३९ ॥

प्रकाश्येति । भयकरी आभा तेज यस्य तस्मिन् प्रकृष्टे वीरे कर्णे कालपृष्ठ धनु कालस्य रिपूणा जीवितकालस्य पृष्ठ चरमभाग अन्त चेति यावत् । प्रकाश्य प्रकटय्य चलति सति तदीयै कर्णसबन्धिभि भलैर्नाम बाणै दलिता पाटिता परे शत्रवोऽपि रक्त शरव्रणशोणितारुण पृष्ठ शरीरपश्चाद्भाग तन्नामक धनुश्च

तत्र तत्र युधि सचरमाण शल्यसारथिमता स रथेन ।
 चूषितारिमदवार्मितयासौ सूर्यसूनुरपि चण्डकरोऽभूत् ॥ ४१ ॥
 रवे कुमारस्य रथ समीक्ष्य रमाप्रियस्यापि तदा समीके ।
 धैर्यं हृद स्वेदजल शरीराज्जगाल तोत्र च जवेन हस्तात् ॥ ४२ ॥
 तदनन्तरममर्त्यचक्रवर्तिकर्तनतनयौ परस्पर प्रधन प्रवर्तयितु-
 मारभेताम् ॥

राधाकुन्तीपुत्रयो शौर्यभाजोश्चक्रीभूतौ चापदण्डौ ज्वलन्तौ ।
 मध्यस्थाया रङ्गभूदेवतायास्ताटङ्काभामादधाते स्म तत्र ॥ ४३ ॥
 अक्कण्य शरासवल्लिघोष सुतयोस्तत्र सहस्रदृष्टिघृष्टयो ।
 दिवि वैणिकतापसस्य चित्रमहती प्रीतिरभूच्च नैव चाभूत् ॥ ४४ ॥

प्रकाश्य चेत् । मानिना परोत्कर्षासहिष्णुत्वादिति भाव । अत्र कालपृष्ठरक्तपृष्ठ-
 शब्दश्लेषप्रतिभया तदुभयप्रकाशनेन विरोधिनोरनुरूपचेष्टासघटनात्मा समाल-
 कार । कर्णबाणनिभिन्ना परे पलायाबभूवुरिति परमार्थ ॥ ४० ॥

तत्र तत्रेति । शल्य सारथिरस्मिन्स्तीति तेन रथेन तत्र तत्र युधि युद्धदेशे
 सचरमाण सूर्यस्य सूनु सोऽसौ कर्णोऽपि चूषित गिलित (१) अरीणा मद-
 एव वारि येन तस्य भाव तत्ता तथा हेतुना चण्डकर सूर्य भयकरपाणिश्च
 अभूत् । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेरिति भावरूपकातिशयोक्तयोरङ्गाङ्गि
 भावेन सकर । स्वागता ॥ ४१ ॥

रवेरिति । तदा समीके युद्धरङ्गे रवे कुमारस्य कर्णस्य रथ तत्तादृश
 समीक्ष्य रमाप्रियस्य कृष्णस्यापि हृद चित्तात् धैर्यं शरीरात् स्वेदजल हस्तात्
 तोत्र अश्वताडन च जवेन भयवेगेन जगाल गलति स्म । गलते कर्तारि लिट् ।
 अत्र जगालेत्युभयावृत्तिदीपकम् । उपजाति ॥ ४२ ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तर अमर्त्याना देवाना चक्रवर्तिन इन्द्रस्य तनय
 अर्जुन विकर्तनस्य सूर्यस्य तनय कर्णश्च तौ परस्पर प्रधन द्वन्द्वयुद्ध प्रवर्तयितु
 आरभेताम् ॥

राधेति । शौर्यभाजो राधाकुन्तीपुत्रयो कर्णार्जुनयो सवन्धिनौ चक्रीभूतौ
 गुणाकर्षणेन कुण्डलितौ ज्वलन्तौ चापदण्डौ तत्र तदानी मध्यस्थाया कर्णाजु-
 नमध्यगताया रङ्गभूदेवताया युद्धस्थलदेवताया ताटङ्कयो कर्णभूषणयो आभा
 आदधाते स्म चक्रतु । कर्णिके इव रेजतुरित्युत्प्रेक्षा । शालिनीत्रतम् ॥ ४३ ॥

अवकर्णयति । सहस्र दृष्टयो नेत्राणि घृष्टय किरणाश्च ययोस्तयो इन्द्रसू-
 र्ययो सुतयो अर्जुनकर्णयो । शरासौ चापौ वल्ली इव तयो घोष गुणटकार

१ 'पाणितया' इति पाठ २ 'निरीक्ष्य' इति पाठ ३ 'समर' इति पाठ
 ४ 'प्रावतयितु' इति पाठ

उल्लोलकल्लोलितदोर्विलासावुपेन्द्रमद्रेश्वरसारथी तौ ।

परस्पर भल्लकुलैरभूता रुषावलीढावरुषावलीढौ ॥ ४५ ॥

कर्णामरेन्द्रसुतकार्मुकवल्लिवान्तै-

नीरन्ध्रितेऽम्बरतले निबिडै पृषत्कै ।

अभ्यागतानमरभावमुपेत्य वीरौ-०

न्प्रच्छ वैणिकमुनि प्रधनप्रकारान् ॥ ४६ ॥

पाणिना तदनु भानुनन्दने पन्नगास्त्रमचिरेण गृह्णति ।

पूर्वमेव निखिलाप्सर कुलात्सा दधौ वरणमाल्यमुर्वशी ॥ ४७ ॥

दिवि आकाशे तत्र तदानी अवकर्ण्य । वीणा शिल्पमस्य वैणिक तस्य ताप
सस्य नारदस्य महती प्रीति सतोषोऽभूच्च नाभूचेति यत्तच्चित्रम् । अन्तर्हिताखिल
लशब्दान्तरत्वेन लोकोत्तरत्वात्सवीणारवान्ताधिकरत्वाच्चेत्याश्चर्यम् । अत एव वैणि
केति विशेषणस्योक्तत्वात्पर्यगर्भत्वात्परिकरालकार । औपच्छन्दसिकम् ॥ ४४ ॥

उल्लोलेति । उल्लोल अत्युन्नत यथा तथा कल्लोलित वधित दौर्विलास
बाहुप्रताप याभ्या तौ । तारकादिलादितच् । यथाव्याख्यानात् 'महत्सूल्लोक
ल्लोलौ' इति तरंगविशेषपर्यायकोशानुसारेण पौनरुक्त्यम् । उपेन्द्र कृष्ण महेश्वर
शल्यश्च सारथिययोस्तौ तौ अर्जुन कर्णश्च द्वौ । रुषा कोपेन अवलीढौ पूर्णौ
सन्तौ परस्पर भ्रान्तौ कुलै । अरुषा व्रणेनेति जातावेकवचनम् । अवलीढौ
अभूता सन्नगामभवताम् । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्मरु' इत्यमर । अत्र रुषावलीढावरु-
षावलीढौ इति यमकभेदविरोधाभासयो शब्दार्थालकारयोरेकवाचकानुप्रवे-
शसकर ॥ ४५ ॥

कर्णेति । कर्णस्य अमरेन्द्रसुतस्य अजुनम्य च द्वयो कार्मुके कालपृष्ठगा
ण्डीवे वल्ल्याविव ताभ्या वान्तै विसृष्टै निबिडै सान्द्रै पृषत्कै बाणै अम्ब
रतले नीरन्ध्रिते निरन्तरिते सति । आच्छादिते सतीति यावत् । 'नीरन्ध्रमम्बरतले
निबिडे' इति पाठे नीरन्ध्र यथा तथा निबिडे सान्द्रे सतीत्यर्थ । वैणिको मुनि
नारद । तदा अमरभाव देवत्व उपेत्य अभ्यागतान्वीरान् अपरामृत्य मृतान् ।
प्रधनस्य कर्णार्जुनद्वन्द्वयुद्धस्य प्रकारान् विशेषान् पप्रच्छ पृष्टवान् । पृच्छे
र्दुहादित्वाद्भिकर्मकत्वम् । अत्र नारदस्य तादृग्वीरपृच्छासबन्धेऽपि सबन्धोक्ति-
रूपातिशयोक्त्या कर्णार्जुनयुद्धस्य लोकोत्तरत्वप्रतीतेरलकारेण वस्तुध्वनि ।
वसन्ततिलका ॥ ४६ ॥

पाणिनेति । तदनु भानुनन्दने कर्णे पाणिना पन्नगास्त्र नागास्त्राभिमन्त्रित
बाण अचिरेण द्रुत गृह्णति सति अर्जुनवधायेति शेष । सा पुरा अर्जुनमभि
लष्य हतकामत्वेन प्रसिद्धा उर्वशी नामामराङ्गना निखिलात् अप्सरसा कुलात्

१ 'अभिलीढावरुषापि लीढौ' इति पाठ २ 'नीरन्ध्रमम्बरतले निबिडे' इति
पाठ ३ 'भागम्' इति पाठ ४ 'योधान्' इति पाठ

सव्यसाचिहननाय शरासे सहिते रविभुवा भुजगास्त्रे ।
नन्दनद्वितयवत्वममस्त स्वस्य कल्पकवनेन सहेन्द्र ॥ ४८ ॥

रवितनयविमुक्तमस्त्रमेतद्विवि रसनायुगल बहिर्वितन्वत् ।
अहमरिमधुना द्विधाकरोमीत्यभिनयकेलिमिवाद्दधुभासे ॥ ४९ ॥

द्विधा विधातु विजय शिरोधा-

वथापतन्त स सरीसृपन्तम् ।

निरीक्ष्य पादेन निजेन शार्ङ्गी

निमज्जयामास शताङ्गमुर्व्याम् ॥ ५० ॥

अनिमिमग्नस्य हरेरुपायात्तदा शताङ्गस्य किरीटिनोऽस्य ।

गर्भेऽवकाश किल बान्धवेन शभो शताङ्गो धरणीव्यतानीत् ५१

पूर्वमेव । वरणमाल्य दधौ गृहीतवती । चिरतनोत्कटानुरागादिति भाव । अत्र कर्णकर्तृकार्जुनवधार्थनागास्त्रधारणस्य विशेषणगत्या उर्वशीवरणमाल्यधारणहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेद । रथोद्धता ॥ ४७ ॥

सव्येति । रविभुवा कर्णेन सव्यसाचिहननाय अर्जुनवधार्थं शरासे कालपृष्ठे भुजगास्त्रे सहिते सयोजिते सति इन्द्र स्वस्य कल्पकवनेन सहैव नन्दनयोद्वितयवत्त्व अमस्त सभावितवान् । नार्जुनजयन्ताभ्या कितु जयन्तनन्दनवनाभ्यामेवेत्यर्थं । अनिवार्यमेतदस्त्र हन्त्येवार्जुनमिति सभावन श्लोकद्वयेऽप्यूर्वश्या इन्द्रस्य च माल्यग्रहणोक्ततर्कोदयहेतुरिति व्येयम् । अत्रापि पूर्ववत्काव्यलिङ्गम् ॥ ४८ ॥

रवीति । रवितनयेन कर्णेन विमुक्त एतदस्त्र दिवि आकाशे रसनयो जिह्वयो युगल बहि वितन्वत् प्रसारयत्सत् अह अरि स्वस्य मातृहन्तारं अर्जुन अधुना द्विधाकरोमि खण्डयामि इति उक्तप्रकारं अभिनयकेलिं उक्तार्थाभिव्यञ्जकाङ्गिकचेष्टा अदधदिवेत्युत्प्रेक्षा । बभासे ॥ ४९ ॥

द्विधेति । अथ विजय अर्जुन शिरोधौ श्रीवाया द्विधा विधातु कर्तुं आपतन्त आगच्छन्त त पूर्वोक्त सरीसृप नागास्त्र समीक्ष्य स । शार्ङ्गी नाम धनुरस्यास्तीति शार्ङ्गी कृष्ण । शताङ्ग अर्जुनरथ निजेन पादेन उर्व्या भूमौ निमज्जयामास मग्नीचकार । बाणलक्ष्यादर्जुन ससितुमिति भाव । 'निजेन भारेण' इति पाठान्तरम् । उपेद्रवज्रा ॥ ५० ॥

आनेमीति । तदा हरेरुपायात् पादनिष्पीडनरूपात् आनेमि चक्राञ्चलाय पट्टिकापर्यन्त मग्नस्य किरीटिन अर्जुनस्य सबन्धिन अस्य शताङ्गस्य शभो शताङ्ग रथ । अत एव धरणी भूमि । बान्धवेन किल रथत्वसाजालकृतेनेवेत्युत्प्रेक्षा । गर्भे अन्तश्च अवकाश व्यतानीत् । ददावित्यर्थं । उपेन्द्रवज्रा ॥ ५१ ॥

तत कुरूणामिव पुष्करान्ते क्ष्वेलार्भटीं जृम्भयतात्मनश्च ।
उग्राहिना तस्य किरीटशृङ्गमग्राहि नाकेन्द्रभयेन साकम् ॥ ५२ ॥

तत स्नेहरसार्द्रस्त पक्षपाती भुजगमम् ।

तक्षक किल पार्थस्य वर्धयामास सायक ॥ ५३ ॥

दन्तीन्द्रपादातरथाश्वभेदी कुन्तीकुमार स हरेर्निदेशात् ।

राधेयकाये विविधास्त्रजालमाधेयमेव व्यधित क्षणेन ॥ ५४ ॥

सर्वेषु मार्गणगणेषु बहुप्रदत्त्वा-

त्वर्वेत्तराट्टितिरय खमणे कुमार ।

तत इति । तत कुरूणा दुर्योधनादीना क्ष्वेलार्भटी नागास्त्रेणार्जुनो हत इत्याधारकसिंहनादौद्धत्यमिव । आत्मनश्च क्ष्वेलस्य गरलस्य आर्भटीं ज्वलनप्रा चण्ड्य पुष्करान्ते आकाशाग्रे जृम्भयता प्रकटयता उग्रेण घोरेण अहिना नागा स्त्रेण तस्य अर्जुनस्य किरीट इन्द्रदत्त शृङ्ग शिखरमिव किरीटशृङ्ग नाकेन्द्रस्य महेन्द्रस्य भयेन साक नागास्त्रादर्जुनमरणभीत्या सह अग्राहि अपहृतम् । किरीट मात्रहरणेन पुत्रविपत्तिभयमिन्द्रो जहाविल्यर्थं । स्वरूपहाने स्वारस्यहानिराशा स्येति भाव । अत्र नाकेन्द्रभयेन साकमिति सहोक्त्यलकारेण किरीटहरणस्य दोषस्यापि गुणत्वकल्पनात्मकलेशालकारप्रतीतेरलकारेणालकारध्वनि । 'जृम्भय तात्मनश्च' इत्येव पाठ कुरूणामिति षष्ठ्यन्तेनान्वितद्वितीयान्तक्ष्वेलार्भटीपदेन पुनर्द्वितीयान्तान्वये प्रक्रमविरोधादुपेक्ष्य । उपजाति ॥ ५२ ॥

तत इति । तत स्नेहरसेन तैलेन प्रेम्णा च आर्द्रं सिक्तं पक्षै र्येनग रुद्धि पतनशील पाती उत्कटस्त्राभिमानवाश्च पार्थस्य अर्जुनस्य सायक बाण एव । तक्षतीति तक्षक । 'वाश्यादिर्दारुभेदक । नागराजश्च' इति व्यस्तरूपकम् । त नागास्त्ररूप भुजगम अश्वसेनम् । पुन आगच्छन्तमिति शेष । वर्धयामास लवशश्छिच्छेद । आशीश्चकारेति । कणनागास्त्राश्वसेनस्य तक्षकपुत्रत्वादिति भाव । समस्तवस्तुवर्तिश्लेषसावयवरूपकम् ॥ ५३ ॥

दन्तीति । दन्तीन्द्रा गजश्रेष्ठा पादाता पादचारिण रथा अश्वश्च तान् भिनत्तीति भेदी स कुन्तीकुमार अर्जुन हरे श्रीकृष्णस्य निदेशात् आज्ञाया विप्रशापाद्रथो भुवि मग्न ततोऽधैव जेयोऽय न लन्यवामा चान्यथा विचारये त्यात्मिकाया विविध अस्त्रजाल राधेयस्य कर्णस्य काये शरीर एव । न तु दन्ती न्द्रादाविल्यर्थं । क्षणेन आधेय स्थितिं व्यधित चक्रे । दधाते कर्तारि लुडि तद् । लाटानुप्रास । इन्द्रवज्रा ॥ ५४ ॥

सर्वेष्विति । बहुप्रदत्त्वात् महावदान्यत्वाद्धेतो सर्वेषु शत्रुमित्रोदासीन

१ 'निर्जा च' इति पाठ २ 'न्यधित' इति पाठ ३ 'याचकजनेषु' इति पाठ ४ 'तरोद्धति', 'तरोन्नति' इति च पाठ

पार्थस्य मार्गणगण पतित शरीरे

सार्थ व्यधादभिमत स वितीर्य जीवम् ॥ ५५ ॥

कर्णेऽथ कर्णेन्द्रियमात्रपात्रे दुर्योधन शोकरसे ममज्ज ।

अभ्यासभूमानमिवाधिरोढुमनागतस्य हृदमज्जनस्य ॥ ५६ ॥

तत स्वकीयस्य तनूभवस्य वधाज्जलस्नातुमना इव द्राक् ।

मन्दायमानद्युतिमालभारी मरीचिमाली च ममज्ज सिन्धौ ॥ ५७ ॥

इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते एकादश स्तवक समाप्त ।

भावैस्त्रिविधेष्वपि मार्गणगणेषु याचकवृन्देषु खर्वेतरा अनल्पा आदृति आदरण यस्य तथोक्त सोऽय खमणे सूर्यस्य कुमार कर्ण शरीरे पतित खाङ्गे सक्त पार्थस्य अर्जुनस्य सबन्धिन मार्गणगण याचकवृन्द बाणवृन्द च । अभिमत अत्यन्तमिष्ट जीव प्राणधारण वितीर्य सार्थ सप्रयोजन व्यधात् चक्रे । दधातेर्वि-पूर्वात्कर्तरि लुङ् । निसर्गवदान्याना कि न देयमिति भाव । कर्णे ममारेत्यर्थ । अत्र बहुप्रदलप्रयुक्तसर्वयाचकमहादरस्य विशेषणगत्या पार्थमार्गणसप्रयोजनीकरणहेतुत्वात्पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । मार्गणशब्दश्लेषभित्तिकालब्धयाचकबाण-द्रयाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितमिति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । अत्र 'मार्गणगणेषु' इत्येव पाठ । 'याचकजनेषु' इति पाठ पर्यायभङ्गाख्यदोषादु-क्तस्वारस्यायोगाच्चोपेक्ष्य । वसन्ततिलका ॥ ५५ ॥

कर्णेति । अथ कर्णे कर्णेन्द्रियमात्रस्य श्रोत्रस्यैव पात्रे विषये सति । न तु नेत्रस्येत्यर्थ । नाममात्रशेषत्वेन मृते सतीति यावत् । दुर्योधन शोकरसे दु खा-ब्धौ । अनागतस्य भविष्यत हृदे मज्जनस्य अभ्यासे परिचये भूमान अतिशय अधिरोढु लब्धुमिवेत्युत्प्रेक्षा । ममज्ज । मज्जते कर्तरि लिट् । अत्र कर्णनिध-नस्य दुर्योधनशोकाब्धिमज्जनहेतुत्वात् पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गम् । उक्तोत्प्रेक्षोजी-वकमिति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर । उपजाति ॥ ५६ ॥

तत इति । तत मरीचिमाली च सूर्योऽपि स्वकीयस्य तनूभवस्य कर्णस्य वधात् द्राक् द्रुत जलानि स्नातु मनो यस्य तथोक्त इवेत्युत्प्रेक्षा । मन्दायमानाया क्षीणीभव-न्या द्युतिमालाया किरणपङ्के भार अतिशय अस्यास्तीति भारी सन् सिन्धौ समुद्रे ममज्ज । अस्त जगामेत्यर्थ । 'इष्टकेशीकामालाना चिततूलभारीषु' इति मालाशब्दस्य ह्रस्वान्तत्वम् । मरीचिमाली चेति चकारेण दुर्योधनसमुच्चय । उपजाति ॥ ५७ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य
रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पूभारतव्याख्याने लास्याख्याने

एकादशस्तवकविवरण समाप्तम् ।

द्वादशः स्तवकः ।

शल्य तत परमरातिकुलस्य चित्ते

शल्य दिशन्तमनिश रमण कुरूणाम् ।

कल्य रणेशु पृतनाविपति विधाद्य

तुल्य त्रिविष्टपपते स्वममन्यतासौ ॥ १ ॥

तत्तादृश तदनु बाहुर्बलेन शत्रू-

नाकम्पयन्तममरावलिमस्तकेन ।

शक्त्या निहत्य युधि शल्यमजातशत्रो

पाणिर्दधौ प्रथमत परहिसकत्वम् ॥ २ ॥

अथ त सुबलात्मज क्षणादवगत्य प्रियपाशक मृधे ।

यमदापितपाशक व्यधाद्यमयो प्राथमिक पराक्रमी ॥ ३ ॥

शल्यमिति । तत पर कर्णानन्तरम् कुरूणा रमण असौ दुर्योधन रणेषु कल्य समर्थ अत एव अरातिकुलस्य शत्रुदस्य चित्ते शल्यमिव शल्य दु ख अनिश दिशन्तम् । कुर्वन्तमित्यर्थ । शल्य कर्णसारथि पृतनाविपति सेनानायक विद्याय कृत्वा । स्वमात्मान त्रिविष्टपपते इन्द्रस्य तुल्य अमन्यत सभावितवान् । अत्र दुर्योधनस्यात्मनेन्द्रस्य तुल्यत्वसभावना प्रति शल्यसेनापतिविविधानस्य हेतुत्वात्पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन शल्यस्य देवसेनानीसाम्यप्रतीतेरलकारेणालकारध्वनि । वसन्ततिलका ॥ १ ॥

तदिति । तदनु बाहुर्बलेन मदेनेति । शौचदपेणेत्यर्थं शत्रून् अमरावले देववृन्दस्य मस्तकेन शिरसा सह आकम्पयन्तम् । एकत्र नीत्या परत्र श्लाघयेति भाव । अतएव ततमिव तत्तादृशम् । अनुपमप्रतापमित्यर्थं । शल्य युधि अजात शत्रो धर्मराजस्य पाणि शक्त्या नामायुधेन सामर्थ्येनेति वा । निहत्य प्रथमतः प्राथमिक परेषा शत्रूणा हिंसकत्व हिंसा दधौ । शल्यसेनाधिपत्यदिवसे युधिष्ठिर प्रथममवधीत्सेनापतिमित्यर्थं । अनेन वस्तुना दिनदशकादिकृतभीष्मादिसेना पतिवधादर्जुनादप्यधिकोऽय युधिष्ठिर इति प्रतीतेर्वस्तुना वस्तुध्वनि । अजातशत्रो परहिंसाया अनुचितत्वात्पाणिरित्युक्तिचमत्कारश्च । उक्तमेवेद वृत्तम् ॥ २ ॥

अथेति । अथ युधिष्ठिरेण शल्यवानन्तरम् । प्रशस्त पराक्रम अस्यास्तीति पराक्रमी । यमयो युगमजातयो । नकुलसहदेवयोमध्य इत्यर्थं । प्राथमिक नकुल । कृतान्तयो प्राथमिक इति च । प्रिया इष्टा पाशका अक्षा यस्य तम् । प्रिय पाशो नाम यमायुध यस्य तत्कम् । शैषिक कपप्रत्यय । इष्टाधम चेति च । त द्यूतनिपुण सुबलस्य गान्धारराजस्य आत्मज शकुनि अवगत्य समे-

अथ युद्धतपतुदु सहश्रीर्हरिदभ्यन्तरधावदात्मघोषम् ।
सहते स्म न किचिदप्युलूक सहदेवस्य भुजप्रतापभानु ॥ ४ ॥

ज्वाल विषक्तमिव दानविधौ कृशानो
शोण दधच्चमरवालमुदस्य चापम् ।
पार्थे निहन्तरि रिपून्थ कादिशीका
द्रोणात्मभूकृपमुखा सहसा बभूवु ॥ ५ ॥

इत्थ सोदरदायादवरुथिनीना रणक्षितौ परिक्षयमभिवीक्ष्य
महीयसा साध्वसेन मनसि विरचितप्रथमप्रवेश कचन दुर्ज्ञेयदेशे

त्य । क्षणात् । न तु विलम्बादित्यर्थ । यमेन अन्तकेन खानन्तरयुग्मजातेन प्रयो
ज्यकर्त्ता । सहदेवेनेति च । दापित कण्ठे विन्यासित पाश कालपाश येन
तत्कम् । पाशक अक्ष येन तमिति च । व्यधात् चक्रे । शकुनिमवधीदित्यर्थ ।
अत्र प्रियपाशकस्य प्रदापितपाशकलोक्ते श्लेषप्रतिभोत्थापित समालकार ।
वैतालीय वृत्तम् ॥ ३ ॥

अथेति । अथ शकुनिवधानन्तर युद्धेनैव तपतुना ग्रीष्मेण दु सहा श्री
प्रकाश यस्य तथोक्त सहदेवस्य भुजयो प्रताप एव भानु सूर्य । हरिता दिशा
अभ्यन्तरे मध्ये धावन्त व्याप्नुवन्त पलायमानाश्च आत्मघोषा स्वसिंहनादा
वायसाश्च यस्मात् तम् । 'धवाह्वात्मघोषो' इति काकपर्यायेष्वमर । उलूक शकु-
निपुत्रमेव दिवान्ध नाम पक्षिभेदम् । इति श्लिष्टरूपकम् । किञ्चित् ईषदपि न
सहते स्म । सहदेव उलूक जघानेत्यर्थ । श्लिष्टाश्लिष्टसावयरूपकम् । औपच्छ-
न्दसिकम् ॥ ४ ॥

ज्वालमिति । अथ शोण अरुणम् । अत एव दानविधौ खेनार्जुनाय वितर-
णक्रियाया विषक्त विशेषेण लग्न कृशानो अग्ने ज्वाल शिखमिव स्थित-
मित्युत्प्रेक्षा । 'द्वयोर्जालकीलौ' इति ज्वाला शब्दस्य पुस्त्वस्याप्यनुशासनात् ।
चमरवाल बिरुदचामरं दधत् । चाप गाण्डीव उदस्य उन्नम्य पार्थे अर्जुने
रिपून् हतशिष्टान् निहन्तरि मारयति सति । द्रोणात्मभू अश्वत्थामा कृप
तन्मातुलश्च द्वौ प्रमुखौ येषा ते हतशिष्टा कौरवीया सहसा कादिशीका
भयाद्भुता । पलायिता इति यावत् । 'भयाद्भुत कादिशीक' इत्यमर । बभूवु ।
वसन्ततिलका ॥ ५ ॥

इत्थमिति । इत्थ उक्तप्रकारेण सोदराणा दुःशासनादीना दायादाना भी-
ष्मसोमदत्तादीना वरुथिनीना सेनाना च । दायादाना लक्ष्मणादिसुतानामिति वा ।
'दायादौ सुतबान्धवौ' इत्यमर । रणक्षितौ परित क्षय नाश अभिवीक्ष्य
महीयसा भूयिष्ठेन साध्वसेन भयेन मनसि विरचित प्रथम अपूर्वं प्रवेश

गूढावस्थितिरेव महती ममायुष्ट्रोमेष्टिरित्यालोच्य झटिति घटि-
तकवचावगुण्ठन पन्नगकेतन संमन्तपञ्चके सामन्त सागरगम्भीर
त्वरितनामान कचन महाहृदमासाद्य मद्भुजेन चिरधार्यमाणा क्षोणीं
त्वय्येव समर्पयिष्यामीति पातालवासिन पन्नगाधिपतेर्द्विसहस्र-
लोचनेषु रहसि वाचा निवेदयितुमिव दूर दूर निमज्ज्य स्वविद्यया
सर्वमप्यम्भ स्तम्भयामास ॥

बकहन्ता पुराद्यासौ धार्तराष्ट्रवधोद्यत ।

इति भीतस्य राज्ञोऽस्य युक्त कासारमज्जनम् ॥ ६ ॥

दरीषु वा शिखरित्तीक्ष्णरीषु वा पुरीषु वा घनवनवल्लरीषु वा ।
तिरो भवेद्यमिति त स मार्गित रणस्थलात्पवनसुतोऽथ निर्ययौ ॥७॥

यस्य तथोक्त । सा वसाक्रान्तचित्त इत्यर्थ । अत एव वचन दुर्ज्ञेये देशे गूढ यथा
तथा अवस्थितिरेव । महती श्लाघ्या मम आयुष्ट्रोम जीवितकालसमूह एव इष्टि
यागविशेष । आयुष्ट्रोमस्य इष्टि तज्जनकयाग इति वा । निश्चितोपायश्च । इत्युक्त-
प्रकारं आलोच्य । झटिति सत्वरं घटित कृत कवचस्य अवगुण्ठन धारण यस्य
तथोक्त । पन्नग सर्प केतने यस्य स दुर्याधन । समन्ताना नामतीर्थाना कुरु-
क्षेत्रस्थाना पञ्चकस्य सामन्त समीपे वर्तमान सागरमिव गम्भीर अगाध त्वरित-
मिति नाम यस्य त कचन महान्त विस्तीर्ण हृद सर आसाद्य प्राप्य मम भुजेन
चिर दीर्घकालेन धार्यमाणा क्षोणिं भूमिम् । हे पन्नगाधिप, त्वय्येव इत्येवकारेण
युधिष्ठिरव्यवच्छेद । समर्पयिष्यामीत्युक्तप्रकारेण वचसा पातालवासिन पन्नगा-
धिपते शेषस्य द्विसहस्रयोर्लोचनेषु श्रवणात्मकेषु रहसि वाचा निवेदयितुमिवे-
त्युत्प्रेक्षा । दूर दूर अत्यन्तदूर यथा तथा । वीप्साया द्विर्भाव । निमज्ज्य । स्ववि-
द्यया जलस्तम्भिन्या सर्व अम्भ जलमपि महाहृदीय स्तम्भयामास ॥

बकति । पुरा एकचक्रावाससमये प्रथममिति च । बकानां नाम पक्षिणा
बकस्य असुरविशेषस्य च हन्ता असौ भीम । अद्य पश्चाच्च धार्तराष्ट्रानां नीलह-
साना धृतराष्ट्रसुताना च । वधे उद्यत उद्युक्त इत्युक्तहेतो भीतस्य अस्य राज्ञ
धार्तराष्ट्रस्य कासारे सरसि मज्जन युक्त उचितमेव । कामारवासिनामन्यत्र हन्त
र्यागते शोषाणा पलायनस्य मज्जनस्य लोकसिद्धत्वादिति भाव । अत एवानुरूप-
सघटनात्मक समालकार श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित
इति द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥ ६ ॥

दरीष्विति । अथ स दुर्याधन दरीषु गुहासु वा । शिखरिणा शैलाना

१ 'स्यमन्तपञ्चकसामन्त' इति पाठ २ 'स्वरित' इतिपाठ ३ 'वचनानि'
इति पाठ ४ 'सरिङ्गरीषु' इति पाठ ५ 'नव' इति पाठ

अपरैरपि सोदरैस्तदानीमनुर्यातस्य जयार्थसिद्धयेऽस्य ।

शतमन्युभुव परेव दिष्टया शबर कश्चन सन्यधाद्वनान्ते ॥ ८ ॥

अथ तेन कृताञ्जलिना सविनय निवेदिताया सार्वभौमलक्षणो-
पेताया पदपङ्क्तौ लक्ष्यमाणै सलिलमाहर्तु वनदेवताभिरोहितैरिव
कलशैरेङ्कितावतारपथात्सगररङ्गप्रयुक्तविविधायुधसविधोभ्यरुततै-
क्षण्यानीव भारतिवचनानि निशम्य विशालै क्रोधनिश्चासैरुपरिको-

तटीषु प्रपातेषु या झर्य निझरा तासु वा । पुरीषु नगरेषु वा । घनासु सान्द्रासु
वनेषु अरण्येषु वल्लीषु गुल्मेषु वा । तिरोहितो भवेत् अन्तर्हित स्यात् । इति
उक्तप्रकारेण । आलोच्येति शेष । पवनसुत भीम त दुर्योवन मार्गितु अन्वे
षितु रणस्थलात् निययौ निर्गतवान् । 'शत्रुशेष न शेषयेत्' इति न्यायादिति
भाव । रचिरावृत्तमेतत् । 'चतुग्रहैरिह रचिराजभङ्गै' इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

अपरैरिति । तदानी दुर्योधनान्वेषणसमये । अपरै सोदरै शिष्टे धर्मरा
जादिभि अनुयातस्य तत्रतत्रान्वेषितुमनुगतस्य । अस्यापि भीमस्य जयरूपार्थ
सिद्धये । शतमन्युभुव अजुनस्य पुरा तपश्चयाकाल इव । कश्चन एक अनिवा
च्यमहिमा च । शबर किरात कुहनाकिरातवेष शभुश्च । वनान्ते जलहृदसमीपे
हैमवतारण्यमध्ये च सन्यधात् सनिधि प्राप्तवान् । दिष्ट्येत्यव्यय आनन्दे । सोदरै-
रपीति वा यथाभारत योजनीयम् । उभयथाप्युपमाश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमू
लातिशयोक्त्यनुप्राणिता । औपच्छन्दसिकम् ॥ ८ ॥

अथेति । अथ कृत अञ्जलि नमस्कार येन तयोक्तेन शबरेण सविनय
निवेदिताया सार्वभौमस्य चक्रवर्तिन यानि लक्षणानि छत्रकेतुकलशध्वजादिरेखा
तैरुपेताया अङ्किताया पदाना पादन्यासाना पङ्क्तौ लक्ष्यमाणै दृश्यमानै वनदे
वताभि सलिलमाहर्तु आनेतु आहितै सपादिते कलशैरिव स्थितेरित्युत्प्रेक्षा ।
कलशै कलशाकृतिरेखाभि अङ्कित चिह्नित अवतारपथ सोपानमार्ग यस्य
तस्मात् । सगररङ्गे युद्धभुवि प्रयुक्ताना योधेरन्योन्य प्रहिताना विवि
धाना आयुवाना सविधे समीपे अभ्यस्त आवृत्त्या गृहीत तेक्ष्य पारुष्य यैस्त
योक्तानीत्युत्प्रेक्षा । निशातलात्पारुष्ययोरभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्रा-
णिता उक्तोत्प्रेक्षा सस्पृष्टा च । मारुते भीमस्य वचनानि निशम्य श्रुत्वा
विशालै अतिदीर्घै क्रोधेन भीमवचनश्रवणजनितेन ये निश्वासा तै उपरि
जलोर्ध्वभागे कोरकित सवधित बुद्धुदाना ये कलकला कोलाहलध्वनय
तेषामुदय आविभाव यस्मिस्तस्मात् लरितनाम्न जलाशयात् महाहृदात्
प्रशस्त मान चित्तसमुन्नति येषा तेषाम् । मध्य इत्यर्थ । अग्रणी श्रेष्ठ अतएव

१ 'जातस्य' इति पाठ २ 'आनीतै' इति पाठ ३ 'अङ्कितात्' इति पाठ
४ 'अधीत' इति पाठ ५ 'परुषाणि मारुति' इति पाठ

रकितबुद्बुदकलकलोदयात्तस्माज्जलाशयादुत्तीर्य मानिनामग्रणी सु-
योधनो धीरधीरमनास्तादृशेन भीमेन सह भयानक गदागदिकलह
सरभसमुपचक्रमे ॥

आजगाम स सरस्वतीतटादाजिसीम्नि बलवान्बलस्तदा ।
जायते सह यदाख्यया खलु भद्रदेवन्दयो समागम ॥ ९ ॥
तत्र विस्मयकर गदाहव पश्यतोऽस्य सह समदाश्रुभि ।
पुष्पवृष्टिरुभयोरुपान्तयो पुष्करात्सुरभिगन्धिरापतत् ॥ १० ॥
प्रविवेद कुलालचक्रवद्धमतोस्तत्र तयोर्द्वयोर्भिदाम् ।
न बलो न हरिर्न पाण्डवा न सुरा नाश्वमुखा न चारणा ॥११॥

धीरधीर महत्या आपद्यपि अविकृत मन यस्य स सुयोधन उत्तीर्य तीर प्राप्य
तादृशेन परुषभाषिणा भीमेन सह भयानक लोकैकभयकर गदागदिकलह गदया
गदया प्रवृत्तयुद्ध कर्तुं सरभस सत्वरम् । न तु विलम्बादित्यर्थं । उपचक्रमे आर-
ब्धवान् । 'कलहायित युद्धक्रीडाम्' इति काचित्क पाठ । गदादिशब्दनपुसक-
त्वभयानकेत्यनुप्रासद्वयानुरूप्येण रमणीय । अत्र 'यदचेतनोऽपि पादै स्पृष्ट-
प्रज्वलति सवितरि सकान्त । तत्तेजस्वी पुरुष परकृतविकृत कथ सहते ॥' इति
न्यायात्परुषभाषणश्रवणस्य हृदोत्तरण प्रति तस्य गदागदियुद्धोपक्रम प्रतिहेतुत्वा-
त्पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गद्वयमङ्गाङ्गिभावेन सकीर्ण उक्तोत्प्रेक्षासप्तष्टिसप्तष्ट च ॥

आजगामेति । तदा भीमदुर्योधनयोर्गदायुद्धसमये बलवान् शौर्यशाली ।
स बल बलराम सरस्वत्या नाम नद्या तटात् आजिसीम्नि युद्धदेशे आजगाम
प्राप्तवान् । यस्य बलरामस्य आरयया बलेति सज्ञाशब्देन सह भद्रेति देवेति
च पदयो समागम बलभद्र बलदेव इति चोत्तरपदेन सबन्ध । जायते भवति
खलु । खलुशब्दो वाक्यालकारे । स बल इति योज्यम् ॥ ९ ॥

तत्रेति । तत्र आजिसीम्नि विस्मयकर गदाहव भीमदुर्योधनयोर्गदायुद्ध
पश्यत अस्य बलरामस्य समदाश्रुभि आनन्दबाष्पै सह सुरभिगन्धि मनोज्ञा-
मोदा पुष्पवृष्टि पुष्करात् अन्तरिक्षात् उभयो भीमदुर्योधनयो उपान्तयो
समीपदेशयो आपतत् पतति स्म । अत्रानन्दबाष्पवृष्ट्यो साहित्यकथनात्सहो-
त्तर । 'सहोक्ति सहभावश्चेद्भासते जनरजन' इति लक्षणात् । वृत्त
पुं ॥ १० ॥

प्रविवेदेति । तत्र गदायुद्धे कुलालस्य कुम्भकारस्य चक्रवत् घटजनकमिव
भ्रमतो गदायुद्धरतिविशेषैर्वर्तुल धावतोर्द्वयोस्तयो भीमदुर्योधनयो भिदा अय

१ 'धीर' इति नास्ति क्वचित् २ 'कलहायितु' इति पाठ ३ 'जायते' खलु
यदाख्ययानिश्' इति पाठ

मन्नामधारि मृदुल वसन विमंशान-
 त्येतत्सदेत्यतिरुषेव यदूद्वहस्य ।
 नेत्रेण सूचितमरेरथ सक्थियुग्म
 चूर्णाचकार गद्या श्वसनस्य सूनु ॥ १२ ॥
 तत्राथ तारकमिवद्विसुताकुमारो
 जित्वा सुखोधनमसौ शिबिर दिनान्ते ।
 वर्गं पृथातनुभुवा मधुमित्समेत
 षड्भिर्मुखैर्जनितशङ्करवो जगाहे ॥ १३ ॥
 भूयोऽपि सायमनलाय मह प्रदाने
 भासा प्रभोरिव करादिशि विप्रकीर्णे ।
 धूमैरिवाक्षिपथरोधिभिरन्धकारै
 प्रापे कुरुक्षितिभृता पटमण्डपौघ ॥ १४ ॥

दुर्योधनोऽय भीम इति मिथो वैलक्षण्यम् । बलोऽपि न प्रविवेद, हरि कृष्णोऽपि
 न प्रविवेद, पाण्डवाश्च न प्रविविदु, सुरा अपि न प्रविविदु, अश्वमुखा गन्धर्वा
 अपि न प्रविविदु, चारणाश्च न प्रविविदु । अत्रानेकाधिकरणकैकक्रियाभावरूपगु-
 णयौगपद्यात्समुच्चयभेद । वैतालीयम् ॥ ११ ॥

मदिति । अथ एतत् दुर्योधनसविषयुग्म मम नेत्रस्य नाम सज्ञापद धरति
 वाचकत्वसबन्धेन बहतीति मन्नामधारि । किं च मृदुल सुकुमार वसन सदा
 विमंशानाति निष्पीडयति । इत्युक्तप्रकारया अतिरुषा अत्यन्तकोपेनेव स्थितेनेत्यु-
 त्प्रेक्षा । यदूद्वहस्य श्रीकृष्णस्य नेत्रेण लोचनेन सूचितम् अत्र प्रहरेति ज्ञापितम्
 अरे दुर्योधनस्य सक्थ्यो ऊर्वो युग्म (कर्म) श्वसनस्य वायो सूनु भीम
 गद्या चूर्णाचकार । अत्रोक्तोत्प्रेक्षाया 'नेत्र वाससि लोचने' इति कोशानुसारेण
 बह्वलोचनयो श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितत्वात्तयोरङ्गाङ्गि-
 भावेन सकर । वसन्ततिलका ॥ १२ ॥

तत्रेति । तत्र वनान्ते अद्विसुताकुमार षण्मुख तारक नाम राक्षसमिव
 सुयोधन जित्वा । अथ मधुभिदा समेत कृष्णेन सगत असौ पृथातनुभुवा
 धर्मराजादीना वर्ग । षट्कमित्यर्थ । षड्भिर्मुखै जनिता शङ्काना पाञ्चज^३
 दीना रवा येन तथोक्त सन् । एकत्र कृष्णसहितत्वात्, अन्यत्र स्वयंनव
 षण्मुखत्वाच्चेति भाव । दिनान्ते साय शिबिर निवेश जगाहे प्राप्तवान् । उपमा
 लकार । वसन्ततिलका ॥ १३ ॥

भूय इति । अथ साय दिनान्ते अनलाय अग्नये महस तेजस प्रदाने

तस्मिन्काले विचिन्त्य क्षितिपतिमसुभिर्युक्तमासाद्य रङ्गे

तैस्तैराश्वास्य लापैर्निजमपि समरे भावि कृत्य निवेद्य ।

मुक्तस्तेनार्धमार्गे हरवरमुदितो द्रोणभूश्चापमौर्व्या

धृष्टद्युम्न निःकृत्य स्वसुरपि तनयानस्य चिच्छेद शूरान् ॥ १५ ॥

इत्थ निशीथे भयानकनिजसायकशतधार्शकलीकृतद्विषदनेका-

नीकात्कुरुनायकपटनिकेतनात्स्वभुजाभ्यामिव प्रविष्टकटककाभ्या

कृपकृतवर्मभ्या सह पुनरपि सरस्तीरमागत्य दुष्कर स्ववृत्तान्त कथ-

यन्तमश्वत्थामान प्रति 'अयि सखे, सप्रति मम प्रीतिरेतावती' इत्य-

भिनेतुमिव तिर्यक्प्रसारितेन बाहुयुगलेन यत्नादाश्लिष्य 'त्वमेव खलु-

मम प्राणो भवसि' इत्यौपचारिक वचन प्रयुञ्जान राजान कोपादिव

तदीया प्राणास्तदानीमत्याक्षु ॥

वितरणसमये भासा प्रभो सूर्यस्य करात् किरणात् हस्ताच्च दिशि दिक्ष्विति जात्येक-

वचनम् । विप्रकीर्णं व्याप्तै धूमैरिव स्थितैरित्युत्पेक्षा । अक्ष्णो पन्थान रुन्धन्तीति

अक्षिपथरोधिभि अन्धकारै तमोभि कुरुक्षितिभृता पाण्डवाना पटमण्डपाना

वल्गुगृहाणा ओष समूह भूयोऽपि भृश प्रापे प्राप्तम् । प्रपूर्वादाप्रोते कर्मेणि

लिट । वसन्ततिलका ॥ १४ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् अन्धकाराक्रान्ताखिलदिगन्तरे काले द्रोणभू अश्व-

त्थामा रङ्गे युद्धभुवि विचिन्त्य अन्विष्य असुभि प्राणै युक्त क्षितिपतिं दुर्योधन

आसाद्य प्राप्य तैस्तै आपद्धर्मोचितै लापै वाक्यै आश्वास्य विशोक कृत्वा

समरे रात्रियुद्धे भावि भविष्यत् निज कृत्य सर्वपाण्डवहननमपि निवेद्य विज्ञाप्य

तेन दुर्योधनेन मुक्त अनुज्ञात सन् । अर्धमार्गे मागमध्ये हरस्य शभो वरेण

सर्वानुलङ्घयत्वात्मकेन मुदितश्च सन् । धृष्टद्युम्न चापमौर्व्या निःकृत्य छित्वा । अस्य

धृष्टद्युम्नस्य स्वसा द्रौपदी तस्या द्रौपद्य सबन्धिन शूरान्पुत्रान् उपपाण्डवानपि

चिच्छेद । मारयामासेत्यर्थ । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १५ ॥

इत्थमिति । इत्थ उक्तप्रकारेण निशीथे अर्धरात्रे भयानकै निजै सायकै

बाणै शतधा शकलीकृत लवशश्छित खङ्गदारित वा । 'शरे खङ्गे च सायक'

इत्यमर । द्विषता पाण्डवाना सबन्धि अनेक असख्येय अनीक सैन्य यस्मिस्त-

स्मात् कुरुनायकस्य धर्मराजस्य पटनिकेतनात् वल्गुगृहात् प्रविष्ट प्राप्त कटक

शिविर वलयभूषण च याभ्या तौ अत एव स्वभुजाभ्यामिव स्थिताभ्या कृपेण

कृतवर्मणा च द्वाभ्या सह । पुनरपि सरस त्वरितनान्न तीर आगत्य दुष्कर

१. 'शकलित' इति पाठ २ 'प्रति' इति नास्ति क्वचित् ३ 'चारिक' इति पाठ

४ 'त राजान' इति पाठ

कृपस्तत कुरुपुरी कृतवर्मा कुशस्थलीम् ।

प्रययौ द्रोणसूनुश्च पाराशर्यतपोवनीम् ॥ १६ ॥

अथ दीप्तिभिरात्मनो विजेतुर्विमतद्रौणिशिरोमणेर्भवित्रीम् ।

सहजास्पदभङ्गमानहानि खंमणिर्द्रष्टुमिवोदयाद्रिमागात् ॥ १७ ॥

तदनन्तरमात्मसोदरसूतपुखाच्छ्रवणकालकूटमपत्यात्ययमधि-

गम्य विषीदन्त्या याज्ञसेन्या मूर्च्छान्धकार रत्नदीपालोकेन दूरमु-
त्सारयितुमुत्सुक इव गुरुसुताहरणाय शताङ्गमधिरुह्य मौर्वी वि-
स्फारयद्भिर्मघवत्कुमारादिभिर्मासलितपार्श्वभागो मारुतिस्तपस्य-
स्तस्यैवाश्रमपदभाग प्रतस्थे ॥

अन्यै कर्तुमशक्य स्वस्य वृत्तान्त सौप्तिकहननव्यापार कथयन्त अश्वत्थामान
प्रति । अयि सखे सप्रति इदानींतनी मम मदीया प्रीति एतावती इयत्परि-
माणा इत्युक्तप्रकारेण अभिनेतु हस्तनिर्देशेन सूचितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । तिर्यक्प्रसा-
रितेन बाह्योर्युगलेन यत्नात् अतिक्रम्य आश्लिष्य त्वमेव मम प्राणो भवसि । खल्विति
वाक्यालकारे । इत्युक्तप्रकार औपचारिक प्रश्रयसहित वचन प्रयुञ्जान ब्रुवन्त
राज्यन दुर्योधन क्रोधात् अन्तरेणास्मान् अश्वत्थामान प्राणत्वेन वृणोतीत्याका-
रकादिवेत्युत्प्रेक्षा । तस्य दुर्योधनस्य इमे तदीया प्राणा तदानी तत्क्षणमेव
अत्याक्षु ल्यक्तवन्त । अत्रातिप्रियत्वेन प्राणत्वेनाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्रा-
णितत्वादुक्तोत्प्रेक्षाया द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥

कृप इति । तत कृप कुरुपुरी हास्तिनपुरी प्रति ययौ । कृतवर्मा कुश-
स्थलीं द्वारका प्रति ययौ । द्रोणसूनु अश्वत्थामा च पाराशरस्य व्यासस्य तपो-
वनीं आश्रमवन प्रति ययौ ॥ १६ ॥

अथेति । अथ खमणि सूर्य दीप्तिभि स्वकान्तिभि आत्मन विजेतु
जयशीलस्य अतएव विमतस्य शत्रो द्रौणिशिरोमणे अश्वत्थामशिरोरत्नस्य
भवित्री भाविनी सहजस्य जन्मसिद्धस्य आस्पदस्य स्थानस्य अश्वत्थामशिरोरु-
पस्य भङ्ग भीमकृत एव मानहानि ता द्रष्टुमिवेत्युत्प्रेक्षा । उदयाद्रिं आगात् ।
उदितोऽभूदित्यथ । औपच्छन्दसिकम् ॥ १७ ॥

तदिति । तदनन्तर आत्मन सोदरस्य घृष्टद्युन्नस्य सबन्धिन सूतस्य सारथे
मुखात् वचनात् श्रवणयो कालकूटम् । कर्णकठोरमिति यावत् । अपत्याना उपपा-
ण्डवाना अत्यय नाश अश्वत्थामकृत अधिगम्य श्रुत्वा विषीदन्त्या भृश शोचन्त्या
याज्ञसेन्या द्रौपद्या मूर्च्छाभेव अन्धकार रत्नमेव दीप तस्यालोकेन तेजसा

१ 'सविता' इति पाठ २ 'तत परम्' इति पाठ ३ 'गुरुसुतचूडामणेराहर-
णाय' इति पाठ ४ 'पद प्रतस्थे' इति पाठ

तत्रागतेषु युधि तेषु तपोधनोऽय-
मेकोऽपि धीरतरधीरिषुवर्षुकेषु ।

निष्पाण्डवास्तु वसुधेति निजव्रतेन

साक व्यमुञ्चदभिमन्त्र्य जवादिषीकाम् ॥ १८ ॥

अथ ब्रह्मशिरोस्त्रस्य प्रहितस्य किन्निटिना ।

योगात्तूलपदस्येव ह्रस्वभाव जगाम सा ॥ १९ ॥

अथाहृतो मारुतिना हठेन भग्नस्य शीर्षाद्गुरुनन्दनस्य ।

दत्तो मणि पार्षतनन्दनाया शोकाग्निदाहप्रतिबन्धकोऽभूत् २०

दर्शनेन च । दूर नि शेष यथा तथा उत्सारयितु निवारयितु उत्सुक इवेत्यु-
त्प्रेक्षा । गुरुसुतस्य अश्वत्थाम्न आहरणाय । आहर्तुमित्यथ । 'तुमर्थाच्च भावव-
चनात्' इति चतुर्थी । शताङ्ग रथ अधिरह्य मौर्वी विस्फारयद्भि टकारयद्भि
मघवत्कुमार अर्जुन आदि येषा तै अर्जुननकुलसहदेवै मासलिता पूर्णा
पार्श्वभागा यस्य स मारुति भीम तपस्यत तप कुर्वत तस्य पुत्रहन्तु अश्व-
त्थाम्न एव आश्रमपदभाग प्रतस्थे प्रस्थितवान् । अत्रोक्तोत्प्रेक्षाया मूर्च्छान्धकार-
रमित्यादिरूपकद्वयोज्जीविनत्वात्तयोरङ्गाङ्गिभावेन सकर ॥

तत्रेति । तत्र आश्रमपदे आगतेषु इषूणा बाणाना वषुकेषु तेषु भीमादिषु
युधि धीरतरा अत्यन्तवीरा वी मनो यस्य तथोक्त । अतएव स्वयमेकोऽपि सन्नय
तपोधन अश्वत्थामा जवात् अभिमन्त्र्य इषीका नाम अस्त्र अद्यप्रभृति वसुवा
भूमि निष्पाण्डवा पाण्डुसततिशून्या अस्तु इति । शप्वेति शेष । निनेन व्रतेन
साक तपोबलेन सह व्यमुञ्चत् सत्यक्तवान् । शापस्य तप क्षयकरत्वादत्रातिवैर्यस्य
विशेषणगत्या स्वयैकाकिरवेऽप्यनेकेषु युद्धोद्यम प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुककाव्यलि-
ङ्गनिजव्रतेन साकमिति सहोक्तेश्चाङ्गाङ्गिभावेन सकर । वसन्ततिलका ॥ १८ ॥

अथेति । अथ निरीटिना अर्जुनेन प्रहितस्य अश्वत्थामास्त्रोपसंहारार्थं प्रशु-
क्तस्य ब्रह्मशिरोनाम्न अस्त्रस्य तूलमिति पद शब्दस्येव योगात् प्रत्याघातात्
उत्तरपदत्वेन सबन्धाच्च सा इषीका अस्त्रम् इषीकाशब्दश्च ह्रस्वभाव अल्पत्व
ह्रस्वान्तत्वं च । जगाम प्राप्नोति स्म । तूलपदयोगादिषीकाशब्द यथा इषीकतूल-
मिति ह्रस्वान्तो भवति तथा ब्रह्मशिरोस्त्रयोगादैषीकास्त्रमुपसहृतमासीदित्यर्थ ।
अत्र 'इष्टकेषीकामालाना चिलतूलभारिषु' इति अनुशासनाद्वाच्यवाचकयोरभेदा-
च्चोक्तोपमाप्रसाधनीयेति ध्येयम् ॥ १९ ॥

अथेति । अथ भग्नस्य पराजितस्य गुरुनन्दनस्य अश्वत्थाम्न शीर्षात् शिरस
मारुतिना भीमेन हठेन बलात्कारेण आहृत छित्त्वा आनीत दत्तश्च मणि
चूडारङ्ग पार्षतनन्दनाया द्रौपद्या शोक एवाग्नि तस्य दाहे कर्मणि प्रतिबन्धक
नाशक अभूत् । मणेर्दाहप्रतिबन्धकत्व प्रसिद्धम् । पुत्रघातिनो द्रौणे शिर कल्प-

तत सर्वतसमयसच्छात्रे तादृशि कुरूणामुभयेषामपि सप्रहारे
कृष्णावेणीबन्धायुषा सह परिसमाप्ते ।

स्व दु शलाशेषमपत्यवर्गं पाण्डोश्च विज्ञाय समस्तशेषम् ।

दृशा सदान्धो जरठो महीपश्चिर तदाचेतनयापि जज्ञे ॥ २१ ॥

तदानीं विदुरसजयाभ्या व्यजनादिभिरुपचारैर्विश्राणितसज्ञ
कुरुभूपति 'हा सुयोधन, हा दु शासन' इति बहुधा विलपन्नुत्थाय
रणनिहतस्वजनमुखेन्दुस्मरणमात्रादुल्लोलकल्लोलितशोकसिन्धुभिर्बन्धु-
भि सह नगरान्निर्गत 'हे प्राणा, भवत्समेषु गतेष्वपि यूयमद्यापि
न निर्गता' इति रोषेण प्राणान्बहिरुत्सारयितुमिव हृदि पुन पुनर्विर-

शिरोमणिच्छेदात्पुत्रशोक जहावित्यर्थ । अत्र शोकाग्निदाहप्रतिबन्धक इति रूप
कातिशयोक्तयोरेकवाचकानुप्रवेशसकर । उपजाति ॥ २० ॥

तत इति । तत सर्वतसमयस्य प्रलयकालस्य सच्छात्रे सहाध्यायिनि । तद्वद
नेकक्षयकर इति यावत् । तादृशि तथाविधे उभयेषा कुरूणा पाण्डवधार्तराष्ट्राणा
सबन्धिनि सप्रहारे युद्धे कृष्णाया द्रौपद्या वेणीबन्धस्य दु शासनवधाविकस्य
अयुषा जीवितकालेन सह परिसमाप्ते सतीत्युत्तरेणान्वय । केशाकर्षि दु शास-
नरुधिरतैलसस्कारेण द्रौपदीवेण्या भीमेन मोक्षितत्वादिति भाव ॥

स्वमिति । स्व स्वीय अपत्याना दुर्योधनादीना वर्गं दु शला पुत्री एकैव
शेष यस्मिंस्तथोक्त विज्ञाय श्रुत्वा पाण्डो सोदरस्य अपत्यवर्गं तु समस्ता
पञ्चापि शेषा यस्मिंस्तथोक्त च विज्ञाय सदा दृशान्ध जरठ वृद्ध महीप वृत
राष्ट्र तदा चेतनया अपि अन्ध जज्ञे बभूव । पुत्रशोकाद्विषदभ्युदयाच्च सुभृश
मूर्च्छितोऽभूदित्यर्थ । अत्र तादृगुभयविज्ञानस्य धृतराष्ट्रमूर्च्छाहेतुत्वात्पदार्थहेतुक
काव्यलिङ्गस्य अन्धत्वमूर्च्छितत्वगुणयौगपद्यात्मकसमुच्चयस्य चैकवाचकानुप्रवेशस
कर । उपजाति ॥ २१ ॥

तदानीमिति । तदानी मूर्च्छासमये विदुरेण सजयेन च द्वाभ्या व्यजन
तालवृन्तवीजन आदिर्येषा तथोक्तैरुपचारै शैत्यसस्कारै विश्राणिता प्रापिता
सज्ञा चेतना यस्य स कुरुभूपति धृतराष्ट्र । हेति खेदे । हा सुयोधन हा दु शा
सन इत्युक्तप्रकार बहुधा विलपन् सन् उत्थाय रणे निहतस्य स्वजनस्य मुखेन्दो
स्मरणादेव स्मरणमात्रात् । नतु दर्शनादित्यर्थ । उल्लोल यथा तथा कल्लोलित
प्रवर्धित शोक एव सिन्धु समुद्र येषा तै बन्धुभि सह नगरात् हास्तिनपु
रात् निर्गत सन् । हे प्राणा, भवद्भि समेषु प्रियतमेषु गतेषु सत्स्वपि यूय

१ 'विजिग्ये' इति पाठ २ 'कुरुभूपति' इति नास्ति क्वचित् ३ 'उल्लोलित'
इति पाठ ४ 'हे प्राणा' इति नास्ति क्वचित्

चितकरास्फालनाभि सविधमागत्य मज्जन्मभूसौन्दर्यप्रातिभट्ट्यमि-
यमाचरतीत्यसहिष्णुतयेव कपोलमकरिकामुन्मूलयन्त बाष्पप्रवाह
नयनैरुत्सृजन्तीभिरनवरतमस्माच्चिकुरहस्तान्कुसुमैरामोदभरितान्वि-
दधाना सुयोधनादय क पतिता इति गवेषयितुमिव भुवि दूर-
विकीर्णैश्चिकुरहस्तैरुपलक्षिताभि पवनसुतपरिघोपालम्भनपरिपूरि-
तार्थे विलुपैर्दिगन्तर निरन्तरयन्तीभि स्नुषाभि परिवार्यमाणया
गान्धारसुतया शनै शनैरेनुगम्यमान सग्रामभुवमवगाह्य पङ्क्तिश
परिशीलितदीर्घनिद्रेषु पाकशासनमुक्तपारिजातप्रसवपरिमलितकच-
बन्धेषु प्रवीरेषु तनयेषु निपत्य परितो विलुण्ठन्कुरुभूपतिश्चिरम-
रोदीत् ॥

अद्यापि न निर्गता इत्युक्तप्रकारेण रोषेण प्राणान् बहिरुत्सारयितु निर्गमयितुमि
वेत्युत्प्रेक्षा । हृदि वक्षसि पुन पुन विरचितानि कराभ्या आस्फालनानि कठिन-
ताडनानि याभिस्ताभि इय कपोलमकरिका मम जन्मभुव नेत्रस्य सौन्दर्येण
प्रतिभट्टस्य सदृशस्य भाव प्रातिभट्ट्य आचरति इत्युक्तप्रकारया असहिष्णुतया
असूययेवेत्युत्प्रेक्षा । सविध समीप प्रत्यागत्य कपोले मकरिका कस्तूर्यादिरचित-
मीनाकृतिरेखा उन्मूलयन्त क्षालयन्त बाष्पप्रवाह नयनै उत्सृजन्तीभि वर्ष-
न्तीभि । 'तद्भेदा शिशुमारोद्रशङ्खवो मकरादय' इत्यमरकोशे तेषा मत्स्याना
भेदा । अवान्तरजातय इत्यर्थ । अतएव टीकासर्वस्वे 'प्रद्युम्नो मीनकेतन'
इत्यत्र मत्स्यजातित्वान्मीन एव मकर इत्युक्तमिति ध्येयम् । अस्मान् चिकुरह-
स्तान् कुसुमै मालतीमल्लिकादिभि अनवरत सर्वदा आमोदेन परिमलेन सतो-
षेण च भरितान् पूर्णान् विदधाना कुर्वाणा सुयोधनादय क कुत्र पतिता
इत्युक्तप्रकारेण । प्रमेणति शेष । गवेषयितु अन्वेषयितु इवेत्युत्प्रेक्षा । भुवि दूर
विकीर्णै स्तैश्चिकुरहस्तै केशपाशै उपलक्षिताभि सगताभि पवनसुतपरि-
घस्य भीमगदाया उपालम्भने निन्दाया विषये परिपूरित अर्थ हा कठोरे,
किमकाण्डेऽस्माकमियती विपत्तिर्भवत्या प्रत्यानीतेत्यादिरूप अभिधेय यैस्तै
विलापै परिदेवनशब्दै दिशा दशाना अन्तर मध्यभाग निरन्तरयन्तीभि सा-
न्द्रीकुर्वतीभि स्नुषाभि पुत्रपत्नीभि परिवार्यमाणया गान्धारसुतया गान्धार्या

१ 'आगम्य' इति पाठ २ 'आचरन्ति' इति पाठ ३ 'चिकुरहस्तान्' इति
नास्ति क्वचित् ४ 'तूर्णमवतीर्णै' इति पाठ ५ 'पूरितार्थे' इति पाठ ६ 'परि-
देवनरवै' इति पाठ ७ 'अभिगम्यमान' इति पाठ ८ 'निपतितेषु परि' इति
पाठ ९ 'परिसुक्त' इति पाठ १० 'कुसुम' इति पाठ ११ 'अपि परिलुण्ठस
कुरुभूप' इति पाठ

रुष्ट पितृव्यममुमागतमाजिभूमौ
 द्रष्टु भयाकुलवियाथ युधिष्ठिरेण ।
 अभ्यर्थितौ हरिपराशरनन्दनौ द्रा-
 गाजग्मतुस्तमपनीतरुष विधातुम् ॥ २२ ॥

त व्यासकृष्णार्वाभितप्यमान शोकेन शान्त सुतरा व्यधत्ताम् ।
 नभोनभस्याविव दाववृक्ष दन्दद्व्यमान दवपावकेन ॥ २३ ॥

अथ सहजै सह महाहवभुवमासाद्य 'स्वामिन्, अनेकविधापरा-
 धकरणेन तव शापपात्र जनोऽयमागत ' इति चरणयो प्रणमन्त-

शनै शनै पुत्रशोकभरा मन्द मन्द अनुगम्यमानश्च सन् । सग्रामभुव युद्धभुव
 अवगाह्य प्रविश्य । पङ्क्तिं परिशीलिता अभ्यस्ता दीर्घनिद्रा मरण यैस्तेषु ।
 पाकशासनेन इन्द्रेण मुक्तौ शौयान्नन्दनेन गृष्टे पारिजातप्रसवै परिमलिता सजा-
 तपरिमला कचबन्धा धम्मिन्ना येषा तेषु प्रवीरेषु शूरोत्तमेषु तनयेषु दुर्यो-
 वनादिषु निपत्य परितो विलुण्ठन् विवर्तयन् सन् । चिर अरोदीत् रोदिति स्म ।
 रुदे कर्तरि लुङ् ॥

रुष्टमिति । अथ आजिभूमौ युद्धरङ्गे आगत कि च रुष्ट पुत्रहननादात्मनि
 क्रुद्ध अतएव पितृव्य पितुर्भ्रातर अमु धृतराष्ट्र द्रष्टु भयेन आकुला धी यस्य
 तेन युधिष्ठिरेण अभ्यर्थितौ तत्कोपशमनाय प्रार्थितौ हरि श्रीकृष्ण पराशर-
 नन्दन व्यासश्च द्वौ । त धृतराष्ट्र अपनीता निरस्ता रुद् क्रोध यस्य तथोक्त
 विधातु कर्तुं द्राक् सखर आजग्मतु आगतवन्तौ ॥ २२ ॥

तमिति । व्यासश्च कृष्णश्च द्वौ । शोकेन पुत्रदुःखेन अभितप्यमान त धृतरा-
 ष्ट्रम् । नभोनभस्यौ श्रावणभाद्रपदमासौ दवपावकेन वनानलेन दन्दद्व्यमान अत्यन्त
 घुष्यमाणम् । यदन्ताद्दहते कर्मणि लट् शानच् । दाववृक्ष वनतरुमिव । सुतरा
 शान्त गतक्रोध निर्वापितवनानल च व्यधत्ता चक्रतु । विपूर्वाद्दिधाते कर्तरि लुङ् ।
 'नभा श्रावणिकश्च स', 'स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदा समा', 'दवदावौ
 वनारण्यवह्नी' इति क्रमेण सर्वत्रामर । उपमालकार । उपजाति ॥ २३ ॥

अथेति । अथ क्रोधशमनानन्तर युधिष्ठिर सहजै भीमादिभिश्चतुर्भि सह
 महत लोकोत्तरस्य आहवभुव युद्धदेश आसाद्य प्राप्य । हे स्वामिन् महाप्रभो,
 अनेकविधाना अपराधाना करणेन हेतुना तव शापपात्र अय पुरोवर्ती जन धर्म
 राज आगत इत्युक्तप्रकारम् । उक्त्वेति शेष । चरणयो प्रणमन्त नमस्कुर्वन्त
 आत्मान प्रथमत आदौ मृदुल लघुस्पर्श यथातथा आलिङ्गितवन्त पश्चात् अन-
 न्तर भावज्ञेन आलिङ्गनेन भीम पुत्रहन्तार भस्मीकरोमि इति धृतराष्ट्राशय-

१ 'अथ' इति पाठ २ 'सममाहवभुवमागम्य' इति पाठ ३ 'अय जन'
 इति पाठ ४ 'पतन्तम्' इति पाठ ५ 'धमात्मज' इति पाठ

मात्सान प्रथमतो मृदुलमालिङ्गितवन्त पश्चाद्भावज्ञेन मुकुन्देन पुर-
स्थापितेन लोहभीमसेनेन सह निजवैरमपि चूर्णीकृतवन्त प्रज्ञादृश
पुरस्कृत्य स्मृतबहुलकरणीयजातो युधिष्ठिर पुरा भगीरथ इव प्रेतभूय
गताय सर्वस्मै ज्ञातिजनाय निर्मलैर्निलिम्पनिम्नगासलिलैर्निवापाञ्ज-
लिनिर्वापण विधिवदेव निर्वर्तयामास ॥

शुभाब्धिबीचीरिव तोरणावलीस्ततो वहन्ती ततवाद्यनिस्वनाम् ।

हरि पुरोधाय सम सहोदरैरविक्षदात्मीयपुरी युधिष्ठिर ॥ २४ ॥

वलमसूत्रैर्द्रुपदात्मजाया वितानिते धाम्नि स तत्र चेलै ।

स्थित्वा पितृव्यस्य दिन तदेक परेऽहि पार्थ प्रययौ स्वगेहम् ॥२५॥

विदा मुकुन्देन श्रीकृष्णेन पुर आलिङ्गनदेशे स्थापितेन लोहमयेन भीमसेनेन
सह । निज वैर पुत्रवधजन्य विरोधमपि चूर्णीकृतवन्तम् । द्वयमपि नाशितवन्त-
मित्यर्थ । प्रज्ञादृश अन्ध धृतराष्ट्र पुरस्कृत्य समान्य । स्मृत चिन्तित बहुलाना
अनेकेषा करणीयाना अग्रे कर्तव्यकर्मणा जात मृन्द येन तथोक्त सन्नतएव
प्रेतभूय गताय । मृतायेत्यर्थ । सर्वस्मै ज्ञातिजनाय बन्धुलोकाय । पुरा कृतयुगे
भगीरथ इव । निर्मलैर्निलिम्पनिम्नगाया गङ्गाया सलिलैर्जलै कृता निवा-
पाञ्जलय अञ्जलिपरिमिततर्पणोदकानि येन तथोक्त सन् । निर्वापण सचयन
विधिवत् यथाशास्त्रमेव निर्वर्तयामास कृतवान् ॥

शुभेति । तत युधिष्ठिर । शुभानि कल्याणान्येव अब्धि समुद्र तस्य
बीची तरगाणीव स्थिता तोरणाना पल्लवपुष्पमणिवस्त्रादिप्रोतगृहद्वारस्तम्भादिघ-
टितयन्त्रविशेषाणा आवली पङ्क्ति वहन्तीम् । तता विस्तृता वाद्याना भेरीमृ-
दङ्गादीना निस्वना यस्या ता आत्मन इमा आत्मीया पुरीं हास्तिनपुर हीरिं
पुरोधाय अग्रे कृत्वा सहोदरे भीमादिभि सम अविक्षत् प्रविष्टवान् । विशते
कर्तरि लुङ् । च्ले 'शल इगुपधादनिट क्स' इति क्स । वशस्थम् ॥ २४ ॥

वलमेति । तत्र पुरे स पार्थ युधिष्ठिर द्रुपदात्मजाया द्रौपद्या वलमसूत्रै
क्वाञ्चीगुणै चेलै दु शासनाकृष्टै वल्लैश्च । वितानिते सजातोल्लोचे । इति दुर्योव-
नदौरात्म्योक्ति । पितृव्यस्य धृतराष्ट्रस्य धाम्नि गृहे तत्प्रवेशोपलक्षित एक दिन
स्थित्वा परेऽहि दिने स्व आत्मीय गेह गृह प्रययौ प्रविष्टवान् । शत्रुजयल-
ब्धस्य राज्ञामभ्यर्हितत्वात्परेऽहीत्युक्तम् । उपजाति ॥ २५ ॥

१ 'निवर्तयामास' इति पाठ २ 'सुधाब्धि' इति पाठ ३ 'पुर' इति पाठ
४ 'सूत्रै' इति पाठ

तत ।

राज्याभिषेकसलिलादिव सगत द्रा-
गावर्तमुद्रहति मूर्धनि धर्मसूनो ।

कृष्णादय शुभगुणे कृतिनो मुहूर्ते

हैम व्यधुर्मुकुटमुज्ज्वलरत्नजालम् ॥ २६ ॥

द्विजप्रणामेषु नृपस्य लग्ना भूरेणुराजिर्भुजसीम्नि रेजे ।

एकाधिकद्वादशहायनेषु क्षिति कृशाङ्गी विरहादिवास्य ॥ २७ ॥

तदानीमेव पराशरसुतविदुरसजयै सह सभाषमाण रमारम-
णमग्रतो निधाय सविनय युयुत्सुना दीयमानहस्तावलम्बो भूभार-
लघुकरणेन प्रीयमाणैर्दिग्वारणै प्रेषितमिव महान्त क्वचिदौपवा-
ह्यमधिरूढ शशिमण्डलेन शर्वरीप्रथमयाम इव धवलातपत्रेण परि-
ष्क्रियमाणोपरिभागो लालनवशेन पार्श्वयोरागत्य प्रमोदतरलपक्षपु-

तत इत्युत्तरेणान्वय ।

राज्येति । तत कृतिन कर्तव्यनिपुणा कृष्णादय द्राक् सत्वरम् । राज्ये
अभिषेकस्य पट्टाभिषेकस्य सबन्धिन सलिलात् सगतमिव स्थित आवर्त चक्रवति
लक्षण सव्यगतिचक्राकृतिकेशसस्थानविशेष जलभ्रमि च । उद्रहति बिभ्रति धर्म
सूनो युधिष्ठिरस्य मूर्धनि शिरसि । उज्ज्वल रत्नाना पद्मरागादीना जाल समूह
यस्मिस्तथोक्तम् । हेम्नो विकार हैम मुकुट किरीटम् । शुभा गुणा चन्द्रताराब
लादय यस्मिस्तथोक्ते मुहूर्ते लग्ने व्यधु निहितवन्त । वसन्ततिलका ॥ २६ ॥

द्विजेति । द्विजेभ्य व्यासादिभ्य प्रणामेषु । साष्टाङ्गनमस्कारकालेष्वित्यर्थ ।
नृपस्य युधिष्ठिरस्य भुजयो सीम्नि देशे । लग्ना भूरेणुराजि । एक हायन अधिक
येषा तेषु द्वादशसु हायनेषु । त्रयोदशसवत्सरेष्वित्यर्थ । अस्य नृपस्य विरहात्
वियोगाद्धेतो कृशाङ्गी क्षिति भूमिरिवेत्युत्प्रेक्षा । रेजे रराज । उपजाति ॥२७॥

तदानीमिति । तदाना किरीटवारणद्विजप्रणामसमनन्तरमेव । पराशरसु
तेन व्यासेन विदुरेण सजयेन च त्रिभि सह सभाषमाण योगक्षेमार्थ मन्त्र
यमाण रमारमण श्रीकृष्ण अग्रतो निधाय पुरस्कृत्य । युयुत्सुना वार्तराष्ट्रेण
वैश्यापुत्रेण सविनय यथा तथा दीयमान हस्तावलम्ब यस्य तथोक्त सन् ।
भूभारस्य आत्मीयस्य लघुकरणेन मोचनेन हेतुना प्रीयमाणै तुष्यद्भि दिक्षु
वारणै ऐरावतादिभि प्रेषित उपायनीकृतमिव स्मितमित्युत्प्रेक्षा । महान्त
क्वचित् अनुपम औपवाह्य राजवाह्य मदगज अधिरूढ सन् । 'राजवाह्यस्त्वौ
पवाह्य' इति गजविशेषपर्यायेष्वमर । शशिमण्डलेन चन्द्रबिम्बेन शर्वर्या

१ 'न्यधु' इति पाठ २ 'विधाय' इति पाठ ३ 'बीभत्सुना' इति पाठ
४ 'करणोपकारेण' इति पाठ ५ 'क्वचिद्विपमौप' इति पाठ ६ 'शरद्राकाशर्वरी'
इति पाठ ७ 'आगम्य' इति पाठ

टाभ्या मरालदपतीभ्या चतुर्मुख इव चामराभ्यामुपवीज्यमानो हर्म्य-
शिखरावलम्बिनीना पुरनितम्बिनीना कपोलफलकस्खलनदूरविप्रकी-
र्णैरानन्दबाष्पबिन्दुमुकुलैरिव लाजाञ्जलिभिरवकीर्यमाण पुर सर-
विविधवाद्यगुरुजनशिष्यायमाणगवाक्षुपरम्परा ता नगरी प्रदक्षिणी-
कृत्य द्वारभुवमवतीर्णो निजमणितिलकप्रतिबिम्बानिव दीपाङ्कुरान्कन-
कपात्रमध्ये वहन्तीभिर्वारसीमन्तिनीभिर्विरचिताराजिकमङ्गल पा-
ण्डुसूनुर्निबिडवितानमाल्यधूपपरिमलसुरभिले मण्डपे कुरुकुलक्रमा-
गत सर्वतोभद्र नाम सिंहासनमध्यवात्सीत् ॥

रात्र्या प्रथमो याम इव । धवलेन आतपत्रेण च्छत्रेण परिष्कियमाण उपरिभाग
मूर्धोर्ध्वदेश आकाशप्रदेशश्च यस्य तथोक्त सन् । लालनवशेन पोषणवात्सल्य-
वशेन आगत्य समीप प्राप्य पार्श्वयोर्भयो प्रमोदेन तरले चलती पक्षपुटे
याभ्या ताभ्या मरालदपतीभ्या हसजायापतीभ्या उपवीज्यमान । चतुर्मुख
ब्रह्मेव चामराभ्या उपवीज्यमान सन् । हर्म्याणा धनिकगृहाणा शिखरेषु
अवलम्बिनीना आरूढाना पुरे नितम्बिनीना अङ्गनाना सबन्धिभि कपोलौ
फलके इव तयो स्खलनेन दूर विप्रकीर्णै विक्षिप्तै आनन्दबाष्पबिन्दवो मुकुला-
नीव । तैरिव स्थितै लाजाञ्जलिभि अवकीर्यमाण सन् । पुर सराणा पुरोगाणा
विविधाना ततसुषिरघननद्धरूपाणा वाद्याना वीणावेणुमृदङ्गादीनामेव गुरुजनाना
शिष्यवदाचरन्ती तदुक्तशब्दपुनरुच्चारयित्री शिष्यायमाणा गवाक्षाणा परम्परा
यस्या तथोक्ताम् । प्रतिध्वनद्द्रवाक्षामिति यावत् । ता नगरी पुरी पूर्वोक्ता प्रदक्षि-
णीकृत्य । द्वारभुवम् । राजगृहद्वारभाग इत्यर्थं । अवतीर्ण औपवाह्यादवरूढ सन्
निजाना मणिमयाना च तिलकाना च प्रतिबिम्बानिव स्थितान् दीपाङ्कुरान्
कनकपात्राणा मध्ये वहन्तीभि वारसीमन्तिनीभि वेश्याभि विरचित आराजि-
कमङ्गल नीराजनशुभकर यस्य तथोक्त सन् । पाण्डसूनु निबिडाना सान्द्राणा
वितानेषु उल्लोचेषु माल्याना धूपाना गृहसस्कारधूपाना च परिमलै सुरभिले
सुगन्धिनि मण्डपे आस्थाने कुरूणा राज्ञा कुले क्रमात् पित्रनन्तर पुत्र इति
रूपात् आगत प्राप्त सर्वतोभद्र नाम सिंहासन अध्यवात्सीत् आरूढवान् । उत्प्रे-
क्षितोपमासृष्टि ॥

१ 'पुर' इति नास्ति क्वचित् २ 'फलक' इति नास्ति क्वचित् ३ 'मङ्गलवाद्य'
इति पाठ ४ 'पुरीम्' इति पाठ ५ 'बिम्बानीव दीपाङ्कुराणि' इति पाठ
६ 'आर्तिव्य' इति पाठ ७ 'सुरभिते' इति पाठ ८ 'क्रमादागत' इति पाठ .

सौध कदाचिदधिरुह्य सम सुहृद्भि-
 भूपश्चिराद्विरहितस्य पुरस्य तस्य ।
 वापीषु वीथिषु वनीषु चतुष्पथेषु
 नृत्यालयेषु च निमज्जयति स्म दृष्टिम् ॥ २८ ॥

तदानीं खलु ।

क्षोणी कोशगृहाणि गोधनतति घोटान् रथान् कुजरा-
 नन्या सपदमप्यदात्पणमिषादस्माकमीशाय य ।
 तादृक्ष शकुने करो विजयतामित्यालपन्ती शुकी-
 रुद्याने स निशम्य धर्मतनयो मन्द जहासानुजै ॥ २९ ॥
 कुन्त्या पाण्डोस्तनूज सुतशतविरहादन्तरत्यन्तमार्तं
 भक्त्या साक पितृव्य प्रतिदिनमनुजैरग्रत स्थापयित्वा ।
 कृत्वाधस्तात्कुशाग्र विजितमिव धिया प्राञ्जलि सर्वधर्मा-
 न्भीष्माद्वर्णाश्रमाणामविकलमशृणोत्स्वास्पद गन्तुमिच्छो ॥३०॥

सौधमिति । कदाचित् भूप युधिष्ठिर सौध राजगृहचन्द्रशाला सुहृद्भि
 सम अधिरुह्य चिरात् विरहितस्य आत्मना वियुक्तस्य तस्य पुरस्य हास्तिनस्य
 सबन्धिनीषु वापाषु दीर्घिकासु वीथिषु वनीषु उद्यानेषु चतुष्पथेषु शृङ्गाटकेषु
 नृत्यालयेषु नाट्यशालासु च दृष्टिं निमज्जयति स्म प्रसारितवान् । वसन्तति-
 लका ॥ २८ ॥

तदानीं खलु वीक्षणसमय एवेत्युत्तरेणान्वय ॥

क्षोणीमिति । य शकुनिकर द्यूतशौण्ड अस्माक ईशाय दुर्योधनाय
 पणस्य द्यूतग्लहस्य मिषात् क्षोणी चतु समुद्रवलयिताम् । धर्मराजस्येति शेष ।
 कोशगृहाणि धनगोहानि गवामेव वनाना ततिं समूह घोटान् अश्वान् रथान्
 कुजरान् गजान् अन्या उक्तातिरिक्त्वा सपद रत्नाम्बरादिकामपि अदात् दत्त
 वान् । तादृक्ष उक्तप्रभाव तादृश शकुने कर विजयता सर्वोत्कर्षेण वर्तता
 इत्युक्तप्रकार उद्याने आलपन्ती शुकी कीराङ्गना निशम्य श्रुत्वा अथ धर्मत-
 नय अनुजै सम मन्द जहास हसितवान् । द्यूतेनाप्यस्याहो धन्यमन्यता धिगेन
 कुलावममिति हासप्रकार । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २९ ॥

कुन्त्येति । पाण्डोस्तनूज धर्मराज दिने दिने प्रतिदिन कुन्त्या अनुजै
 भीमादिभि साक भक्त्या सुताना शतेन विरहाद्धेतो अन्त मनसि अत्यन्त
 आर्तं खिन पितृव्य धृतराष्ट्र अग्रत स्थापयित्वा सर्वेषु कार्येषु पुरस्कृत्य ।

आ लङ्कायास्तदनु सहजैरा हिमाद्रैर्जितश्री
 शौरेर्दोष्णा घटितनिजदोर्धर्मभूर्वेदिपाश्वे ।
 साहस्रीणा शतमखदृशामादवानोऽभ्यसूया-
 मन्यादृक्ष नियमपरधीराजहाराश्वमेधम् ॥ ३१ ॥
 राज्ञा मौलिपरम्परा चरणयो पाणौ प्रदानश्रिय
 बुद्धौ राजनयोदय हृदि कृपा सत्य च जिह्वाश्वले ।

धिया सूक्ष्मबुद्ध्या विजितमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । कुशाग्र कुशास्तरण अवस्तात्
 कृत्वा तत्रोपविश्य अध कृत्य चेत्यर्थ । प्रबद्ध अञ्जलि येन तथोक्त सन् ।
 स्वस्य वसूनामन्यतमस्य आस्पदं स्थानं गन्तुमिच्छो भीष्मात् वर्णानां ब्राह्मणा
 दीना आश्रमाणा ब्रह्मचर्यादीना च सबन्धिनं सर्वान् धर्मान् आचारिकान् ।
 अविकल समग्र यथातथा अश्रुणोत् श्रुतवान् । अत्र अश्रुणोदिति स्रग्वरावृत्ते
 'ब्रह्मैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्वरा कीर्तितेयम्' इति लक्षणके श्रु (?) इति
 सयुक्तपरमकारस्य गुरुतया नगणस्य भङ्गो नाशङ्कनीय । श्रुकारस्योच्चारणविशे-
 षेण (?) लघुत्वाक्षते । तदुक्त छन्द प्रकाशे—'यदा तीव्रप्रयत्नेन सयोगादेर-
 गौरवम् । न छन्दोभङ्ग इत्याहुस्तददोषाय सूरय ॥' इति । उदाहरन्ति च
 'प्राप्तनाभिहृदमज्जनमासा' इति स्वागतादौ माघादय इति ॥ ३० ॥

आ लङ्काया इति । तदनु सहजै भीमादिभि आ लङ्काया लङ्कामारभ्य
 आ हिमाद्रे हिमशैलपर्यन्तम् । जिता वशीकृताश्री राज्यलक्ष्मी यस्य तथोक्त ।
 शौरे श्रीकृष्णस्य दोष्णा हस्तेन सह घटित निज दो हस्त यस्य तथोक्त
 धर्मभू युधिष्ठिर नियमे अश्वमेधदीक्षायाम् परा आसक्ता धी मनो यस्य तथोक्त
 सन् । अतएव वेदे यज्ञीयाया पार्श्वे दक्षिणे । स्थित इति शेष । अन्यादृक्ष
 असदृशम् । अतएव अश्वमेध नाम क्रतु साहस्रीणा सहस्रसख्याकानां शतमखस्य-
 दृशा इन्द्रनेत्राणां अभ्यसूया ईर्ष्याविशेष आदधान कुर्वाण सन् । अज-
 हार सपादितवान् । 'परशुद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम्' इति न्यायादिति भाव ।
 अत्र नियमासक्तेर्विशेषणगत्या अश्वमेधाहरणहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेद । मन्दा-
 क्रान्ता ॥ ३१ ॥

राज्ञामिति । असौ धर्मतनूभव धर्मराज चरणयो राज्ञा नानादेश्याना
 मौलीना फिरीटानां परम्परा पाङ्क्तिं कुर्वन्सन् । इति सर्वत्र योज्यम् । पाणौ
 प्रकर्षेण दानस्य श्रिय लक्ष्मीम्, बुद्धौ राजनयस्य राजनीते उदय सार्वदिक (?)
 स्फुरणम्, हृदि कृपा मनसि भूतदयाम्, जिह्वाश्वले रसनाग्रे । वाचीति यावत् ।
 सत्यम्, बाहौ सागरमेखला चतुःसमुद्रवलयिता वसुमतीम्, भूर्भुवो मस्ते शिरसि
 किरीटं च कुर्वन्सन् । मुदा सतोषेण वात्सल्यातिशयेन वा । प्रजा चिरं

बाहौ सागरमेखला वसुमती मस्ते किरीट मुदा
 कुर्वन्धर्मतनूभवश्चिरमसौ गोपायति स्म प्रजा ॥ ३२ ॥
 इत्यनन्तभट्टकविकृतौ चम्पूभारते द्वादश स्तबक ।

गोपायति स्म रक्षितवान् । अत्र 'भ्रजा स्यात्सततौ जने' इति कोशात् प्रजा-
 शब्दो राज्ञ पुत्रवात्सल्य जनेषु ध्वनयति । अत्रैकाधिकरणानेकक्रियायौगप-
 यात्समुच्चयभेद ॥ ३२ ॥

अथ काव्यनामस्वनामाख्यानपूर्वक काव्यस्य परिसमाप्ति कवि कथयति—
 इतीति । इतिशब्द परिसमाप्तिवचन । अनन्तभट्ट इति कविनाम ।
 चम्पूभारत इति काव्यनाम । अनन्तभट्टनामककविसन्धिचम्पूभारतनामकप्र-
 बन्धघटकद्वादशसरयापूरकग्रन्थोच्छ्वासापरपर्यायस्तबक परिपूर्तिभासुर इति
 वाक्यार्थ ॥

दिगन्तरलुठकीर्तिरनन्तकविकुजर ।

प्राणैस्तुल्य सरस्वत्या प्राणैषीच्चम्पुभारतम् ॥ १ ॥

उन्मीलदम्बुजकदम्बकसौरभीणा-

मुन्नृत्यदीशमुकुटीतटिनीसखीनाम् ।

आचान्तवैरियशसाममृतोर्मिलाना

वाचामनन्तसुकवेर्वसुधैव मूल्यम् ॥ २ ॥

इति चम्पुभारतकाव्य समाप्तम् ॥

दिगन्तरेति । दिशा दशाना अन्तरे लुठन्ती लसन्ती कीर्ति साहित्यकवि-
त्वनैयत्यविसृत्तरप्रत्यातिर्यस्य तथोक्त । अनन्तो नाम कविकुजर कविश्रेष्ठ ।
'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुगवर्षभकुजरा । सिंहशार्दूलनागाद्या पुसि श्रेष्ठार्थगोचरा ॥'
इत्यमर । सरस्वत्या वाग्देव्या प्राणैस्तुल्य निजवैभवसुभगभावुकत्वेन प्राणे
भ्योऽपि प्रियतम चम्पुमय गद्यपद्यात्मक भारत भरतवश्यमहाराजचारित्रप्रख्या
पद्मप्रबन्ध प्राणैषीत् रचितवान् । प्रपूर्वान्नयते कर्तारि लुङ् ॥ १ ॥

उन्मीलदिति । उन्मीलत् अम्बुजकदम्बकस्य पद्मवृन्दस्येव सौरभ यास्य
तासाम् । तद्दद्यानन्दकराणामिति यावत् । उन्नृत्यत उच्चैस्ताण्डव कुर्वत ईशस्य
शभो मुकुट्या किरीटे तटिन्या गङ्गाया सखीनाम् । जङ्घालतोद्वेलतानैर्मल्यादिना
सदृशीनामित्यर्थ । आचान्तानि चुलुकितानि वैरिणा पण्डितमन्याना यशासि
तत्तुल्यसामाजिकसभाजनजन्यप्रख्यातय याभिस्तासा अमृतस्येव ऊर्मय प्रवृ-
द्धय आसु सन्तीति अमृतोर्मिलाना अनन्तस्य नाम सुकवे कविराजस्य वाचा
चम्पुभारतमयीना मूल्य क्रयणार्हद्रव्यम् । तुलारोपणार्हमिति यावत् । वसूनि धनानि
असख्येयानि गर्भे दधातीति वसुधा तादृशी भूरेव भवति । नान्येत्यर्थ । अत्र
उन्मीलदित्यादिविशेषणद्वये वृत्त्यनुप्रासोपमयो एकवाचकानुप्रवेशसकरौ आचा
न्तेत्यादिविशेषणे पाननिरसनयोरभेदातिशयोक्त्या वैरियशसा क्षीरत्वेन वाचा
दृसीत्वेन रूपणप्रतीत्या अलकारेणालकारध्वनि । अमृतेति विशेषणे उपमालकार
इत्येषा तिलतण्डुलन्यायेन स्फुटावगम्यभेदकत्वात्ससृष्ट्यलकार ॥ २ ॥

इति श्रीसदाशिवपदारविन्दवन्दनकन्दलितानन्दसान्द्रस्य कुरविकुलचन्द्रस्य

रामकवीन्द्रस्य कृतौ चम्पुभारतव्याख्याने लास्याख्याने

द्वादशस्तवकविवरण समाप्तम् ।